

SLOVENSKO *etnološko* DRUŠTVO
SLOVENE *ethnological* SOCIETY

Metelkova 2, 1000 Ljubljana

TISKOVINA

UDK 39(497.4)(05) ISSN 0351-2908
Trboje, junij 2013

Glasnik Slovenskega etnološkega društva (Glasnik SED):

Strokovno-znanstvena revija Slovenskega etnološkega društva

53 | 2013, št. 1–2

Bulletin of the Slovene Ethnological Society:

Scientific Journal

53 | 2013, Issues 1–2

Revija izhaja od leta 1956 kot Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje, od leta 1959 (XV letnikov) kot Glasnik Slovenskega etnografskega društva, po letu 1976 pa kot Glasnik Slovenskega etnološkega društva. | The Bulletin had been published under the name Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje (Institute for Slovene Ethnology Bulletin) until 1956; as Glasnik Slovenskega etnografskega društva (Bulletin of the Slovene Ethnographical Society) until 1959 (XV volumes); and as Glasnik Slovenskega etnološkega društva (Bulletin of the Slovene Ethnological Society) since 1976.

V enem letniku izidejo štiri številke. | 4 issues (1 volume) are published yearly.

SLOVENSKO *etnološko* DRUŠTVO
SLOVENE *ethnological* SOCIETY

Izdajatelj | Publisher©:

Slovensko etnološko društvo

Zanj | Represented by Anja Serec Hodžar

Ponatis celotne številke ali posameznih prispevkov in fotografij je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. | No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without written permission from the publisher. Quotations must contain a full mention of the source.

Naslov uredništva | Address:

Slovenski etnografski muzej

Metelkova 2

1000 Ljubljana

Tel. | Tel.: (+ 386) 01 300 87 38

Fax | Fax: (+ 386) 01 300 87 35

Elektronska pošta | E-mail: info@sed-drustvo.si

Spletna stran | Website: <http://www.sed-drustvo.si/>

Uredniški odbor | Editorial Board:

Tatjana Vokič Vojkovič: glavna urednica | Editor-in-Chief

dr. Bojan Knific: odgovoren urednik | Editor-in-Charge

dr. Mateja Habinc, mag. Martina Piko-Rustia, Anja Serec Hodžar: članice | Members

dr. Peter Simonič, dr. Boštjan Kravanja: gostujoča urednika | Guest Editors

Prispevke so recenzirali uredniški odbor in zunanji recenzenti. Redakcija št. 1–2, 53 | 2013 je bila končana 27. 5. 2013. | All articles have been reviewed by the Editorial Board. The editing of this issue was completed on the 27th of May 2013.

Za znanstveno in strokovno vsebino svojih prispevkov odgovarjajo avtorji. | The authours are solely responsible for the content of their articles.

Lektorica | Language Editor:

Irena Destovnik

Prevodi angleških povzetkov in izvlečkov | Translation into English:

Nives Sulič Dular

Bibliografska obdelava v programskem sistemu COBISS | Article Classification:

Breda Pajšar

Oblikovanje | Design:

Ana Destovnik

Računalniški stavek | Computer Typesetting:

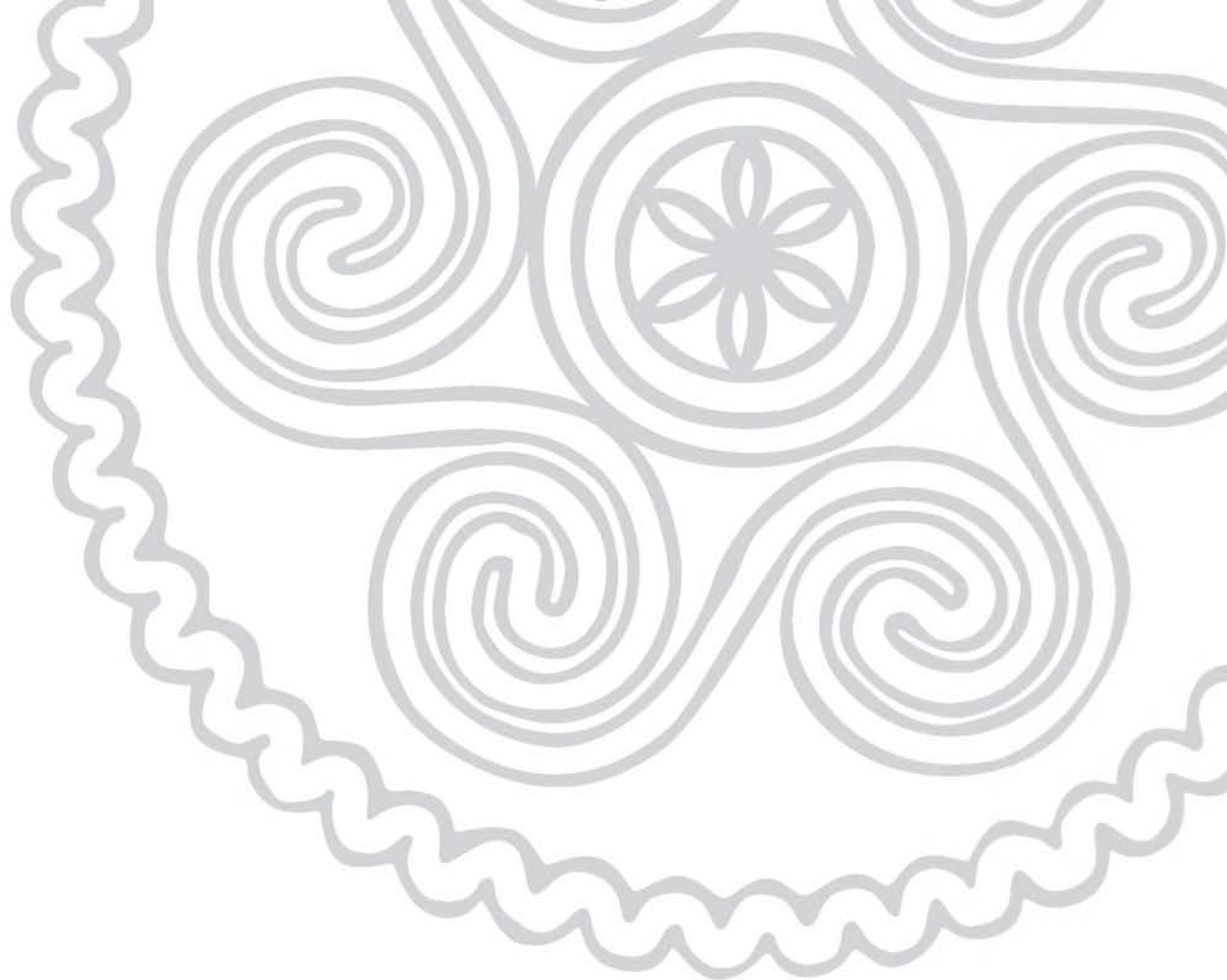
Tiskarna Jagraf d. o. o.

Tisk | Printed by:

Tiskarna Jagraf d. o. o.

Naklada | Circulation:

400 izvodov | 400 copies

Cena posamezne številke | Price per Issue: 5 EUR

Letna naročnina | Yearly Subscription: 20 EUR

Transakcijski račun SED | SED Transaction Account Number: 02083-0016028646 NLB, d. d., Mestna hranilnica

Distributer | Distribution: BUČA d. o. o.

UDK 39(497.4)(05)

ISSN 0351-2908

Glasnik SED je indeksiran v bazah podatkov | Glasnik SED is entered into the following data bases:

Anthropological Index Online (AIO RAI) <http://alo.anthropology.org.uk>

Anthropological Literature <http://hcl.harvard.edu/tozzer/al.html>

ULRICH's International Periodical Directory (I.P.D.) <http://www.ovod.com>

RILM Abstract of Music Literature <http://www.rilm.org/prlme-jt.htm1#G>

International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)

<http://www.lse.ac.uk/collections/IBSS/about/journalsG.htm>

CAB Abstract <http://www.cabl.org>

ProQuest <http://www.proquest.com>

Revija subvencionirata Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS in Ministrstvo za kulturo RS.. Revija je vpisana v evidenco javnih glasil, ki jo vodi Ministrstvo za kulturo RS pod zaporedno št. 550. | The Bulletin is subsidized by the Slovenian Research Agency and the Slovene Ministry of Culture.. The Bulletin has been entered in the record of public printed media at the Slovene Ministry of Culture under the number 550.

Fotografija na naslovnici | Front Cover:

Motor je dostopno in najhitrejšo družinsko prevozno sredstvo v Indijskem vele mestu Mumbaj.

Foto: Peter Simončič, Mumbaj, december 2010

A motorbike is an affordable and also the fastest vehicle for families living in the Indian metropolis of Mumbai.

Photo: Peter Simončič, Mumbai, December 2010

Izšlo | Published:

Trboje, junij 2013 | June 2013

Spoštovane bralke in spoštovani bralci!

Pred vami je letošnja prva dvojna številka *Glasnika SED*; pri nastanku vsebine je sodelovalo 67 avtorjev, skupaj pa objavljamo 79 znanstvenih, strokovnih in drugih prispevkov.

Uvodoma se spominjamo 80-letnice etnologinje kustosinje Anke Novak in njenega doprinosa k etnologiji Gorenjske ter 100-letnice rojstva slovenskega etnomuzikologa dr. Valensa Voduška, ki je sedemindvajset let vodil Glasbenonarodopisni inštitut (GNI) ZRC SAZU in postavljajl njegove znanstvenoraziskovalne temelje.

Po 13 letih v tokratni številki *Glasnika SED* spet objavljamo obsežnejši tematski sklop člankov iz neevropske etnologije pod skupnim nazivom Južna Azija v raziskavah etnologije in kulturne antropologije; dr. Peter Simonič in dr. Boštjan Kravanja sta zbrala in uredila sedem izvirnih znanstvenih člankov, ki analizirajo razmerja med tradicionalnimi indijskimi in zahodnimi koncepti zdravlja in bolezni, sodobno južnoazijsko ekonomijo ter aktualne teme današnje Indije in sveta s pomočjo študij staroindijskih kultur.

Sledijo Razglabljanja s štirimi znanstvenimi in z enim strokovnim člankom, in sicer o življenju in delu Berta Pribca, enega najbolj ustvarjalnih književnikov slovenskega izseljenstva, petih svetovno znanih fotografij, ki jih povezuje skupno lokalno oziroma sociološko ozadje, ritualih, povezanih z vinskimi kraljicami z vidika antropologije in etnografije spola, produkciji kraja v kontekstu neoliberalne ekonomije z analizo sodobnih projektov v makedonski Strumici ter poustvarjanju preteklih ljudskoglasbenih in ljudskoplesnih praks.

V nadaljevanju objavljamo 12 knjižnih recenzij in poročil, med njimi tudi o dveh knjižnih izdajah Slovenskega etnološkega društva v letu 2012, in predstavljamo šest novih tiskov s področja etnologije in sorodnih ved.

Muzeološke strani posvečamo 60-letnici Goriškega muzeja, v rubriki Razstave ocenjujemo in poročamo o 11 gostujočih, prenovljenih ali na novo postavljenih stalnih razstavah, sledita še prispevka s področja konservatorstva in restavracije, poročilo o Dnevih etnografskega filma 2013 ter refleksija o angažirani (vizualni) etnografiji.

V rubriki Slovenci zunaj meja Republike Slovenije tokrat lahko beremo o skrbi za ohranjanje snovne in nesnovne dediščine na avstrijskem Štajerskem, Koroškem in v Reziji. V nadaljevanju predstavljamo aktualne domače in mednarodne dogodke in projekte ter zanimive vsebine s področja etnologije kot ljubiteljske dejavnosti.

Delovanje Slovenskega etnološkega društva v prvi polovici letošnjega leta je zaznamoval zlasti volilni zbor članov SED, ki je bil 5. marca v prostorih Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani. Na njem je Zbor članov izvolil novo vodstvo in organe društva za mandatno obdobje 2013–2015. Podrobneje o volilnem zboru, novem vodstvu in programu dela poročamo na Društvenih straneh, prav tako o opravljenih aktivnostih SED v obdobju od julija 2012 do marca 2013, etnoloških delavnicah, etnoloških večerih in strokovnih ekskurzijah SED ter o dveh slavnostnih nagradah v letu 2012 – Fanči Šarf (Murkova nagrada) in Iztoku Ilichu (Schwentnerjeva nagrada). V Odmevih tokrat sledimo etimologiji krajevnih imen Ovsice in Pržanj.

Na koncu objavljamo še dva pomembna razpisa in poziv SED. Prijave na razpis za podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine za dosežke v etnologiji na Slovenskem za leto 2012/13 oddajte do 5. septembra 2013, predloge besedil za objavo v Knjižnici Glasnika SED 2014 pa do 30. novembra 2013. Hkrati vas SED vljudno vabi tudi k udeležbi na posvetu Interpretacija kulturne dediščine, ki bo 18. oktobra 2013 v prostorih Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani.

Tatjana Vokič Vojkovič
glavna urednica

		Jubileji	Anniversaries
7	Tatjana Dolžan Eržen	Etnologija je življenje Ethnology Is Life	
8	Marko Terseglav	Stoletnica rojstva dr. Valensa Voduška (1912–1989) 100 th Anniversary of the Birth of Dr. Valens Vodusek (1912–1989)	
		J. Azija v raziskavah etnolog. in kult. antropolog.	S. Asia in Ethnolog. and Anthropolog. Studies
10	Peter Simonič, Boštjan Kravanja	Južna Azija v raziskavah etnologije in kulturne antropologije: Uvodnik South Asia in Ethnological and Anthropological Studies: Editorial	
12	Maja Kolarevič, Danijel Bandelj	Med tradicijo in znanostjo: Prenosi medicinske vednosti med Evropo in Indijo Between Tradition and Science: Transfer of Medical Knowledge between Europe and India	
19	Patricia Junge	Sodobna ajurveda v Indiji: Ohranjanje identitete v transkulturnem svetu Modern Ayurveda in India: Preservation of Identity in a Transcultural World	
25	Tanja Ahlin	Prehajanje praks zdravljenja in z zdravjem povezanih konceptov med kontinenti in kulturami: Joga v Evropi, anoreksija v Aziji Processes of Exchange of Healing Practices and Health-Related Concepts between Continents and Cultures: Yoga in Europe and Anorexia in Asia	
32	Peter Simonič	Sladkorne zadruge v Maharaštri: Gospodarski, socialni in okoljski vidiki kmetijstva Sugar Cooperatives in Maharashtra: Economic, Social, and Environmental Aspects of Agriculture	
41	Boštjan Kravanja	Velika plaža, majhna vas: Nahrbtnikarstvo in turistični prostori na južnošrilanških obalnih destinacijah Large Beach, Small Village: Backpacker Tourism and Tourist Spaces in the Coastal Destinations of Southern Sri Lanka	
52	Tamara Ditrich	Predstavitve ženskih vlog v »Manujevem zakoniku«: Matere, žene in hčere Presentations of Female Roles in the "Laws of Manu": Mothers, Wives, Daughters	
57	Zmago Šmitek	Simbolika zaprtih svetih prostorov v tradicionalnih kulturah Indije The Symbolism of Enclosed Sacred Places in Traditional Cultures of India	
		Razglabljanja	Reflections
63	Breda Čebulj Sajko	Bert Pribac – istrski Avstalec: Njegovo življenje in literarno ustvarjanje Bert Pribac, an Australian from Istria: His Life and Literary Work	
71	Sandra Jazbec	Praksa fotografiranja skupin s skupnim lokalnim ali družbenim ozadjem Photographing Groups with a Common Local or Social Background	
79	Mojca Ramšak	Vinske kraljice v risu promocije in lepotnih tekmovanj Wine Queens within the Magic Circle of Promotion and Beauty Pageants	
88	Miha Kozorog	Predstave o mestu kraja, monopolna renta in geografija lokalnih razlik na primeru Strumice v Makedoniji Concepts of the Locality of Place, Monopoly Rent, and Geography of Local Differences The Example of Strumica, Macedonia	
96	Bojan Knific	Spoznavanje in ustoličevanje poustvarjanja preteklih ljudskoglasbenih in ljudskoplesnih praks: (Učin) Kovanje izobraževanj Javnega sklada Republike Slovenije za kulturne dejavnosti v zadnjem desetletju Recreating Folk Music and Folk Dance Practices of the Past: Effects of the Training Programs of the Republic of Slovenia Public Fund for Cultural Activities in the Last Decade	
		Knjižne ocene in poročila	Book Reviews
102	Jasna Fakin Bajec	Aleksander Panjek (ur.): Istrski praznik: Preteklost, sedanost, avtentičnost: Šagre in ljudski prazniki v severni Istri Aleksander Panjek (ed.): Istrian Holiday: The Past, the Present, Authenticity: Festivals in Northern Istria	
104	Peter Fister	Helena Rožman: Razvojno varstvo stavbne dediščine na primeru Kostanjevice na Krki Helena Rožman: Development Renovation of Heritage: A Case Study of Kostanjevica na Krki	

Spoštovane bralke in spoštovani bralci!

Pred vami je letošnja prva dvojna številka *Glasnika SED*; pri nastanku vsebine je sodelovalo 67 avtorjev, skupaj pa objavljamo 79 znanstvenih, strokovnih in drugih prispevkov.

Uvodoma se spominjamo 80-letnice etnologinje kustosinje Anke Novak in njenega doprinosa k etnologiji Gorenjske ter 100-letnice rojstva slovenskega etnomuzikologa dr. Valensa Voduška, ki je sedemindvajset let vodil Glasbenonarodopisni inštitut (GNI) ZRC SAZU in postavljajl njegove znanstvenoraziskovalne temelje.

Po 13 letih v tokratni številki *Glasnika SED* spet objavljamo obsežnejši tematski sklop člankov iz neevropske etnologije pod skupnim nazivom Južna Azija v raziskavah etnologije in kulturne antropologije; dr. Peter Simonič in dr. Boštjan Kravanja sta zbrala in uredila sedem izvirnih znanstvenih člankov, ki analizirajo razmerja med tradicionalnimi indijskimi in zahodnimi koncepti zdravja in bolezni, sodobno južnoazijsko ekonomijo ter aktualne teme današnje Indije in sveta s pomočjo študij staroindijskih kultur.

Sledijo Razglabljanja s štirimi znanstvenimi in z enim strokovnim člankom, in sicer o življenju in delu Berta Pribca, enega najbolj ustvarjalnih književnikov slovenskega izseljenstva, petih svetovno znanih fotografij, ki jih povezuje skupno lokalno oziroma sociološko ozadje, ritualih, povezanih z vinskimi kraljicami z vidika antropologije in etnografije spola, produkciji kraja v kontekstu neoliberalne ekonomije z analizo sodobnih projektov v makedonski Strumici ter poustvarjanju preteklih ljudskoglasbenih in ljudskoplesnih praks.

V nadaljevanju objavljamo 12 knjižnih recenzij in poročil, med njimi tudi o dveh knjižnih izdajah Slovenskega etnološkega društva v letu 2012, in predstavljamo šest novih tiskov s področja etnologije in sorodnih ved.

Muzeološke strani posvečamo 60-letnici Goriškega muzeja, v rubriki Razstave ocenjujemo in poročamo o 11 gostujočih, prenovljenih ali na novo postavljenih stalnih razstavah, sledita še prispevka s področja konservatorstva in restavracije, poročilo o Dnevih etnografskega filma 2013 ter refleksija o angažirani (vizualni) etnografiji.

V rubriki Slovenci zunaj meja Republike Slovenije tokrat lahko beremo o skrbi za ohranjanje snovne in nesnovne dediščine na avstrijskem Štajerskem, Koroškem in v Reziji. V nadaljevanju predstavljamo aktualne domače in mednarodne dogodke in projekte ter zanimive vsebine s področja etnologije kot ljubiteljske dejavnosti.

Delovanje Slovenskega etnološkega društva v prvi polovici letošnjega leta je zaznamoval zlasti volilni zbor članov SED, ki je bil 5. marca v prostorih Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani. Na njem je Zbor članov izvolil novo vodstvo in organe društva za mandatno obdobje 2013–2015. Podrobneje o volilnem zboru, novem vodstvu in programu dela poročamo na Društvenih straneh, prav tako o opravljenih aktivnostih SED v obdobju od julija 2012 do marca 2013, etnoloških delavnicah, etnoloških večerih in strokovnih ekskurzijah SED ter o dveh slavnostnih nagradah v letu 2012 – Fanči Šarf (Murkova nagrada) in Iztoku Ilichu (Schwentnerjeva nagrada). V Odmevih tokrat sledimo etimologiji krajevnih imen Ovsise in Pržanj.

Na koncu objavljamo še dva pomembna razpisa in poziv SED. Prijave na razpis za podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine za dosežke v etnologiji na Slovenskem za leto 2012/13 oddajte do 5. septembra 2013, predloge besedil za objavo v Knjižnici Glasnika SED 2014 pa do 30. novembra 2013. Hkrati vas SED vljudno vabi tudi k udeležbi na posvetu Interpretacija kulturne dediščine, ki bo 18. oktobra 2013 v prostorih Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani.

Tatjana Vokić Vojković
glavna urednica

		Jubileji	Anniversaries
7	Tatjana Dolžan Eržen	Etnologija je življenje Ethnology Is Life	
8	Marko Terseglav	Stoletnica rojstva dr. Valensa Voduška (1912–1989) 100 th Anniversary of the Birth of Dr. Valens Vodusek (1912–1989)	
		J. Azija v raziskavah etnolog. in kult. antropolog. S. Asia in Ethnolog. and Anthropolog. Studies	
10	Peter Simonič, Boštjan Kravanja	Južna Azija v raziskavah etnologije in kulturne antropologije: Uvodnik South Asia in Ethnological and Anthropological Studies: Editorial	
12	Maja Kolarevič, Danijel Bandelj	Med tradicijo in znanostjo: Prenosi medicinske vednosti med Evropo in Indijo Between Tradition and Science: Transfer of Medical Knowledge between Europe and India	
19	Patricia Junge	Sodobna ajurveda v Indiji: Ohranjanje identitete v transkulturnem svetu Modern Ayurveda in India: Preservation of Identity in a Transcultural World	
25	Tanja Ahlin	Prehajanje praks zdravljenja in z zdravjem povezanih konceptov med kontinenti in kulturami: Joga v Evropi, anoreksija v Aziji Processes of Exchange of Healing Practices and Health-Related Concepts between Continents and Cultures: Yoga in Europe and Anorexia in Asia	
32	Peter Simonič	Sladkorne zadruge v Maharaštri: Gospodarski, socialni in okoljski vidiki kmetijstva Sugar Cooperatives in Maharashtra: Economic, Social, and Environmental Aspects of Agriculture	
41	Boštjan Kravanja	Velika plaža, majhna vas: Nahrbtnikarstvo in turistični prostori na južnošrilanških obalnih destinacijah Large Beach, Small Village: Backpacker Tourism and Tourist Spaces in the Coastal Destinations of Southern Sri Lanka	
52	Tamara Ditrich	Predstavitve ženskih vlog v »Manujevem zakoniku«: Matere, žene in hčere Presentations of Female Roles in the "Laws of Manu": Mothers, Wives, Daughters	
57	Zmago Šmitek	Simbolika zaprtih svetih prostorov v tradicionalnih kulturah Indije The Symbolism of Enclosed Sacred Places in Traditional Cultures of India	
		Razglabljanja	Reflections
63	Breda Čebulj Sajko	Bert Pribac – istrski Avstralec: Njegovo življenje in literarno ustvarjanje Bert Pribac, an Australian from Istria: His Life and Literary Work	
71	Sandra Jazbec	Praksa fotografiranja skupin s skupnim lokalnim ali družbenim ozadjem Photographing Groups with a Common Local or Social Background	
79	Mojca Ramšak	Vinske kraljice v risu promocije in lepotnih tekmovanj Wine Queens within the Magic Circle of Promotion and Beauty Pageants	
88	Miha Kozorog	Predstave o mestu kraja, monopolna renta in geografija lokalnih razlik na primeru Strumice v Makedoniji Concepts of the Locality of Place, Monopoly Rent, and Geography of Local Differences The Example of Strumica, Macedonia	
96	Bojan Knific	Spoznavanje in ustoličevanje poustvarjanja preteklih ljudskoglasbenih in ljudskoplesnih praks: (Učin) Kovanje izobraževanj Javnega sklada Republike Slovenije za kulturne dejavnosti v zadnjem desetletju Recreating Folk Music and Folk Dance Practices of the Past: Effects of the Training Programs of the Republic of Slovenia Public Fund for Cultural Activities in the Last Decade	
		Knjižne ocene in poročila	Book Reviews
102	Jasna Fakin Bajec	Aleksander Panjek (ur.): Istrski praznik: Preteklost, sedanjost, avtentičnost: Šagre in ljudski prazniki v severni Istri Aleksander Panjek (ed.): Istrian Holiday: The Past, the Present, Authenticity: Festivals in Northern Istria	
104	Peter Fister	Helena Rožman: Razvojno varstvo stavbne dediščine na primeru Kostanjevice na Krki Helena Rožman: Development Renovation of Heritage: A Case Study of Kostanjevica na Krki	

105	Ljubo Lah	Milena Hazler-Papič: Obravnava institucionalno varovane kulturne dediščine v prostorskem planskem procesu Milena Hazler-Papič: Institutionally Protected Cultural Heritage in the Spatial Planning Process
106	Jerneja Ferlež	Zdenka Semlič Rajh, Žiga Oman in Lučka Mlinarič: Maribor - mesto, hiše, ljudje: Stavbna zgodovina starega mestnega jedra med sredino 18. stoletja in letom 1941 Maribor - The City, Its Houses, and Its People: Architectural History of Its Historic Center between the Mid-18 th Century and 1941
108	Helena Rožman	Alenka Černelič Krošelj in Tita Porenta (ur.): Josipina Hočevar – Radovljčanka v Krškem: Zbornik prispevkov in predstavitev Josipininega leta (7. oktober 2010–7. oktober 2011) Alenka Černelič Krošelj and Tita Porenta (eds.): Josipina Hočevar, a Native of Radovljica, in Krško: A Miscellany of Papers and Presentations during the Josipina Hočevar Year (October 7, 2010 – October 7, 2011)
110	Zmago Šmitek	Boris Čok: V siju mesečine: Ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice Boris Čok: In the Glow of Moonlight: Oral Tradition of Lokva, Prelož, and the Surrounding Area
111	Marko Terseglav	Barbara Ivančič Kutin: Živa pripoved v zapisu: Kontekst, tekstura in prekodiranje pripovedi Tine Kravanja iz Bavščice Barbara Ivančič Kutin: Living Narrative Set on Paper: Context, Texture, and Transcoding of the Narratives Recounted by Tina Kravanja from Bavščica
112	Marko Terseglav	Katalin Hirnök Munda in Helena Rožman: Živeti z dediščino: Zbornik referatov mednarodne konference Katalin Hirnök Munda and Helena Rožman: Living with Heritage: Proceedings of the International Conference
113	Nina Vodopivec	Tita Porenta: »Če se bom odločil graditi, potem bom gradil najmoderneje«: Priložnosti in pasti slovenskega trgovca in podjetnika Petra Kozine (1876-1930), ustanovitelja tovarne čevljev Peko v Trziču Tita Porenta: "Should I Decide to Build a Factory I Shall Build a State-of-the-Art One!" Business Opportunities and Venture Pitfalls of Slovene Merchant and Entrepreneur Peter Kozina (1876–1930), the Founder of the Peko Shoe Factory in Tržič
115	Tita Porenta	Bojan Knific: Tržiška dekleta daleč slovê: Prežitki oblačenja in z oblačenjem povezanih dejavnosti Tržičanov in okoličanov iz obdobja pred sredino 20. stoletja Bojan Knific: The Maidens of Tržič Are Famed Far and Wide: Survivals from the Period Prior to the Mid-20th Century of the Clothing Culture and Dress-Related Activities in Tržič and Its Vicinity
117	Katja Hrobat Virloget	Jasna Fakin Bajec: Procesi ustvarjanja kulturne dediščine: Kraševci med tradicijo in izzivi sodobne družbe The Process of Creating Cultural Heritage: People of the Karst between Tradition and the Challenges of Modern Society
119	Iztok Ilich	Starinarna: Spretna kuharica Antiquaria: The Skillful Cook
120	Iztok Ilich	Novi tiski na kratko Briefly on New Releases
		Muzeološke strani
122	Inga Miklavčič-Brezigar	Ob šestdesetletnici Goriškega muzeja 60 th Anniversary of the Museum of Nova Gorica
		Razstave
124	Živa Deu	Peter Fister, slike in risbe – življenjski opus The Paintings and Drawings of Peter Fister: His Life's Opus
126	Tatjana Dolžan Eržen	Spominjamo se »lubenskih čpinarjev«: Ljubenski lončarji in njihovi izdelki Remembering the <i>Lubenski Čpinarji</i> : The Potters of Ljubensko and Their Products
127	Ida Gnilšak	Zakladi Gorenjske: Iz zbirk gorenjskih muzejev The Treasures of Gorenjska: From the Collections of the Museums of Gorenjska
128	Sandra Jazbec	Razstava Stojana Kerblerja: Življenje, tako kot je Life as It Is: The Exhibit of Stojan Kerbler

130	Sandra Jazbec	Razstava Franja Bahovca: Prizori iz preteklosti Scenes from the Past: The Exhibit of Franjo Bahovec
132	Mateja Kos	EkoRešitve 2, oblikovanje vsakdana: Iz zbirke oblikovanja Farnesina (Collezione Farnesina Design) EcoSolutions 2, Designing the Everyday: The Farnesina Design Collection (Collezione Farnesina Design)
133	Franc Kuzmič	Judovski vojaki Avstro-Ogrske na soški fronti Austro-Hungarian Jewish Soldiers on the Isonzo Front
135	Lea Kužnik	Interaktivni vodnik Moj muzej: Drugačen vodnik po stalnih razstavah Medobčinskega muzeja Kamnik <i>My Museum</i> Interactive Guide: A Different Guide through the Permanent Collections of the Intermunicipal Museum of Kamnik
136	Tita Porenta	»Lepšega pač ni na svetu, kot je naš čevljarški stan ...« : Žirovsko čevljarstvo skozi čas "Surely There Is Nothing Better in the World Than the Shoemaker's Trade": The Shoemaking Tradition of Žiri through Time
139	Vladimir Šlibar	Alma M. Karlin Poti: Nova stalna razstava v Pokrajinskem muzeju Celje The Journeys of Alma M. Karlin: A New Permanent Exhibit at the Celje Regional Museumž
140	Maja Zupančič	Vitez, dama in zmaj: Dediščina srednjeveških bojevnikov The Knight, the Lady, and the Dragon: The Heritage of Medieval Warriors
		Konservatorske strani Conservation Pages
142	Alenka Černelič Krošelj	Zaključek projekta »Celostna prenova gradu Rajhenburg« Completion of the <i>Integrated Renovation of the Rajhenburg Castle Project</i>
144	Bernarda Jesenko Filipič	Freske na profanih objektih v osrednjem delu Poljanske doline Frescoes on Secular Buildings in the Central Part of Poljanska Dolina
		Etnografski film Ethnographic Film
148	Naško Križnar	Dnevi etnografskega filma 2013 Days of Ethnographic Film 2013
149	Miha Novak, Miha Poredoš	Pozor – teren na cesti! Caution – Fieldwork on the Road!
		Slovenci zunaj meja Rep. Slovenije Slovenes Living Beyond the Borders of the Rep. of Slovenia
151	Elisabeth Arlt	Judovska dediščina v Gradcu in Mariboru Jewish Heritage in Graz, Austria and Maribor
153	Martina Piko-Rustia	Z idealizmom nad plesen: Skrb za materialno kulturno dediščino na Koroškem Employing Idealism against the Mold: Caring for Material Cultural Heritage in Carinthia, Austria
156	Sandro Quaglia	Plocava hiša na Solbici v Reziji Plocava House in Stolvizza, Resia
		Poročila Reports
158	Branko Šuštar, Marjetka Balkovec Debevec	Zgodbe šolskih zvezkov v Slovenskem šolskem muzeju: O razstavi in simpoziju Stories of School Notebooks at the Slovenian School Museum: The Exhibit and the Conference
160	Ana Beno	Srečanje kulturne dediščine Slovenije: Preučevanje nesnovne dediščine na primeru pustnih šeg Cultural Heritage Meeting: The Example of Carnival Customs
161	Dragica Čeč	36. Zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije – Zgodovina otroštva 36 th Convention of the Historical Association of Slovenia – The History of Childhood
162	Anja Jerin	Nesnovna kulturna dediščina Slovenije: Aktivnosti Koordinatorja varstva žive kulturne dediščine leta 2012 Intangible Heritage of Slovenia: Activities of the Coordinator for the Safeguarding of Living Heritage in 2012
165	Polona Kavčič	Cerkljansko rokodelsko društvo Driklc je potegnilo voz naprej! The <i>Driklc</i> Handicraft Society Pulled the Wagon Forward!

167	Miha Markelj	Svetovna turistična borza (WTM London) 2012 in kulturna dediščina World Travel Market (WTM London) 2012 and Cultural Heritage
169	Katarina Sekirnik	Prvo lesostrugarsko srečanje na Slovenskem: Visoko pri Poljanah nad Škofjo Loko The First Slovene Woodturning Convention in Visoko by Poljane nad Škofjo Loko
170	Špela Spanžel	40-letnica Konvencije o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine – Pomen konvencije danes 40 th Anniversary of the Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, and What It Means Today
		Projekti Projects
172	Milena Antonić	Spoznaj, varuj, ohrani Discover, Protect, and Preserve
174	Eda Benčič Mohar	Projekt Revitas The Revitas Project
176	Marko Kumer	Žive legende Living Legends
178	Ljubo Lah	Dežela kozolcev: Novi muzej na prostem v Šentrupertu The Land of Hayracks: A New Skansen in Šentrupert
181	Miha Novak, Anka Kolenc	Vranov let v svobodo: Mednarodni dan prijateljstva v zavezništvu na Geossu <i>A Crow's Flight to Freedom: International Friendship Day in Alliance at GEOSS</i>
		Etnologija je povsod Ethnology is Everywhere
183	Simona Moličnik	Slovenska zemlja v pesmi in besedi Slovene Soil in Song and Words
184	Matej Ocvirk	Zgornjesavinjska kulturna in naravna dediščina na poštah znamkah Cultural and Natural Heritage of Zgornjesavinjska Dolina on Postage Stamps
187	Valentin Skubic	Stara furmanska gostilna Pri Kamenčanu v Višnji Gori The Old Draymen Inn <i>Pri Kamenčanu</i> in Višnja Gora
		Društvene strani Society pages
189	Tita Porenta	Poročilo o delu SED: Druga polovica leta 2012 in januar-februar 2013 Slovene Ethnological Society Work Report: The Second Half of 2012 and January – February 2013
192	Jelka Pšajd	8. muzejsko-etnološka delavnica SED 8 th Ethnological and Museum Workshop of the Slovene Ethnological Society
193	Barbara Sosič	Fanči Šarf, Murkova nagradjenka za leto 2012 Fanči Šarf, Recipient of the 2012 Murko Award
194	Zora Slivnik Pavlin, Branka Berce Bratko	»Škoromatenje« v Hrušici pri Ilirski Bistrici <i>Škoromatenje</i> in Hrušica by Ilirska Bistrica
196		Volilni zbor članov SED Electoral Assembly of the Slovene Ethnological Society Members
198	Anja Serec Hodžar	Program dela SED 2013-2015 Slovene Ethnological Society Program for 2013 - 2015
199		Predstavitev predsednice SED Meet the New President of the Slovene Ethnological Society
200		Predstavitev podpredsednice SED Meet the New Vice-President of the Slovene Ethnological Society
200	Borut Telban	»Divji spomin« in Bronislaw Malinowski <i>»Wild Memory«</i> and Bronislaw Malinowski
202	Helena Rožman, Alenka Černelič Krošelj	Strokovna ekskurzija v Kostanjevico na Krki in Krško Excursion to Kostanjevica na Krki and to Krško

204	Marko Smole, Ana Beno, Tadej Pungartnik	Strokovna ekskurzija po Krasu in etnološki večer s prejemnicami Murkovih priznanj 2012 Excursion through the Karst and an Ethnological Evening with the Recipients of the 2012 Murko Special Recognition Award
205	Milan Vogel	Iztok Ilich, Schwentnerjev nagrajenec 2012 Iztok Ilich, Recipient of the 2012 Schwentner Award
		Odmevi Echoes
206	Silvo Torkar	Odstiranje slovenskih krajevnih imen: Ovsiša in Pržanj Slovene Place Names: Ovsiša and Pržanj
		Razpisi, vabila, obvestila Tenders, Invitations, Notices
208		Razpis za podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine za dosežke v etnologiji na Slovenskem za leto 2012/13 Tender for the Bestowing of the Murko Award, the Murko Special Recognition Award, and the Murko Certificate for Special Achievements in Ethnology in Slovenia for 2012/2013
208		Knjižnica Glasnika SED 2014 The Bulletin of the Slovene Ethnological Society Book Series in 2014
209		Interpretacija kulturne dediščine: Posvet SED Interpretation of Cultural Heritage: Conference of the Slovene Ethnological Society
210		Navodila za avtorje Instructions for Authors

Z odprtja razstave Etnologija je življenje v Mestni hiši.
Foto: Jelena Justin, Kranj, 22. 11. 2012

Pogovor z Anko Novak na muzejskem večeru po odprtju razstave.
Foto: Jelena Justin, Kranj, 22. 11. 2012

ETNOLOGIJA JE ŽIVLJENJE

Leta 2013 Gorenjski muzej praznuje 60-letnico svojega delovanja. Velik delež k ustvarjanju njegove zbirke, publiciranju in odmevnosti muzejskega dela je dala tudi naša kolegica Anka Novak, kustosinja etnologinja Gorenjskega muzeja v letih 1959–1992. Leta 2012 smo se z njo veselili njenega visokega življenjskega jubileja, 80-letnice. Pripravili smo razstavo, ponatisnili nekatere njene slabo dostopne članke in besedila razstavnih zloženek ter se pogovarjali z njo na muzejskem večeru. Njeni dosežki so cenjeni tako v etnologiji kot muzealstvu. Leta 1993 je prejela Valvasorjevo nagrado za življenjsko delo in Murkovo priznanje za življenjsko delo v etnološki muzejski stroki. Od leta 2010 je častna članica Slovenskega etnološkega društva.

Anka Novak se je že kot študentka etnologije in slavistike spoznala z muzejskim terenskim delom, ki so ga sredi 20. stoletja vpeljale etnografske ekipe pod vodstvom ravnatelja Slovenskega etnografskega muzeja, dr. Borisa Orla. Ko je leta 1959 od predhodnice Eve Rudolf prevzela delovno mesto kustosinje etnologinje v Gorenjskem muzeju, je v nekaj letih po tej metodi sistematično pregledala celotno Gorenjsko od hiše do hiše, zbirala je, evidentirala in dokumentirala etnološko gradivo. Ljudje po vaseh so bili takrat pripravljene neznanko iz muzeja, ki se je pojavila na vratih, sprejeti v svoj dom in se z njo pogovarjati, ji pokazati predmete, ki so jih podedovali od svojih prednikov. Pregledovanje hiš, še posebej podstrešij, in spoznavanje ljudi se ji je obrestovalo ves čas dela v muzeju, saj je tradicionalne kmečke načine življenja raziskovala, kakor bi danes rekli, s soudeležbo, evidentirano gradivo pa ji je pomagalo pri postavljanju etnološke zbirke in razstav.

Čas njene službe v Gorenjskem muzeju je še posebej zaznamoval intenziven proces razpadanja in preoblikovanja tradicionalnih načinov življenja sredi 20. stoletja in v njegovi drugi polovici. Ob doživljanju teh sprememb se je še bolj zavedala poslanstva etnološkega muzejskega dela, ki ga je razumela kot dvosmerno komunikacijo z obveznostjo, da na terenu zbrano

gradivo in spoznanja predstavi na razstavah, ga tako ponudi in osvešča domačine o vrednotah tradicionalnih načinov življenja. Kar takoj, že leta 1960, je postavila dve topografski razstavi o kulturnih in etnografskih spomenikih v Podkorenu in o ljudski kulturi Dovjega in Mojstrane, leta 1964 pa o ljudski kulturi v Bohinju. Od leta 1961 je pripravljala tematske razstave: od noše, ljudske umetnosti, domačih obrti, planšarstva na Gorenjskem, materialne kulture, torej gospodarstva, stavbarstva in vsega drugega v Gornjesavski dolini in v Besnici, do prehrane v Šenčurju in gorenjskega kmečkega stavbarstva. Seznam razstav, ki jih je pripravila v dobrih tridesetih letih, našteva po dve ali eno večjo letno z redkimi presledki. Zbrala je na tisoče predmetov – od inventarne številke E 669 do E 4361, med katerimi so odlične zbirke poslikanega pohištva, keramike in drugih izdelkov domače obrti, noše, prometa in transporta itd. Njena inventarna knjiga je polna odličnih podatkov kot nobena druga v našem muzeju. Skrbno delo pri dokumentaciji je vidno tudi pri fototečnem gradivu. Na terenu je namreč veliko in zelo dobro fotografirala. Z željo iztrgati zobu časa kar največ spoznanj in predmetov, se je lotevala še mnogih tem ne le z razstavami v muzejih in na terenu, objavami, s predavanji, z vodstvi, pač pa tudi z arhitektonskim dokumentiranjem izbranih hiš in govorico filma. Pri tem je sodelovala z mnogimi kolegi etnologi, saj je bila tudi tesno vpeta v delovanje Slovenskega etnološkega društva.

Ni pa imela pravih možnosti za objave raziskovalnih spoznanj v samostojnih publikacijah. Zato je teme, ki jih je prepoznala kot temeljne gorenjske etnološke teme, objavljala, kjer se je pač dalo. Poleg člankov v strokovnih in stanovskih revijah, kot so *Etnolog*, *Traditiones* in druge, je veliko objavljala v *Snovanjih*, prilogi časopisa *Gorenjski glas*, ki so ga brali tudi njeni sodelavci – informatorji v gorenjskih vaseh in drugi Gorenjci. Te in še druge danes slabo dostopne članke in besedila razstavnih zloženek Anke Novak smo leta 2012 skupaj s seznamom njenih razstav in objav ponatisnili v knjižici z naslovom *Etnologija je življenje*.

* Mag. Tatjana Dolžan Eržen, mag. etnologije, muzejska svetovalka za etnologijo, Gorenjski muzej, 4000 Kranj, Tomšičeva 42, E-naslov: tatjana.erzen@gorenjski-muzej.si

Razstava z enakim naslovom v kranjski Mestni hiši od 22. novembra 2012 do 24. februarja 2013 pa je s fotografijami, plakati in z drugim dokumentarnim gradivom prinesla vpogled v muzejsko delo kustosa etnologa. Nahrbtnik, ki ga je Anka Novak uporabljala pri raziskovanju planšarstva v Bohinjskih gorah v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja, množica popisanih terenskih zvezkov, fotoaparati, diapozitivi in avdio zapisi, akcesijska in inventarna knjiga, predmetni in fotografski kartoni, kartoni terenskih zapiskov so temelj za pripravo razstav, njihovih katalogov in zloženek, člankov in prispevkov v različnih publikacijah. Dodali smo nekaj barvitih predmetov. Razstava bo junija prenesena v Kajžnikovo hišo v Rateče.

Soočanje z nezadržnimi spremembami v načinih življenja po Gorenjskem, naporno delo na terenu, zlasti na planinah v Julijskih Alpah in številni hudi izzivi pri delu v Gorenjskem muzeju kolegice Anke Novak ni zagrenilo, ohranila je mladostno pozitiven odnos do razvoja in novosti v življenju ljudi pa tudi etnološkega dela v muzejih. Hvaležni smo ji za njeno pionirsko etnološko delo v Gorenjskem muzeju in za njeno prisotnost med kolegi v društvu. Hvaležni smo tudi, da je v drugem nadstropju Mestne hiše v Kranju še vedno na ogled razstava Ljudska umetnost na Gorenjskem, čeprav preplavljena z restavriranimi poslikanimi skrinjami, pa da njen in naš Planšarski muzej v Stari Fužini v Bohinju deluje že preko 40 let.

STOLETNICA ROJSTVA DR. VALENSA VODUŠKA (1912–1989)

Leta 2012 smo se etnologi spomnili stoletnice smrti velikega jezikoslovca, folklorista in antropologa, dr. Karla Štreklja. Dokaj bežno pa smo se spomnili stoletnice rojstva velikana slovenske etnomuzikologije, dr. Valensa Voduška. Glasbena matica je 20. novembra 2012 v seriji Naš etnomuzikolog v Slovenskem etnografskem muzeju pripravila spominski večer na Valensa Voduška, na katerem smo sodelovali nekateri njegovi nekdanji sodelavci in mlajši raziskovalci z Glasbenonarodopisnega inštituta (GNI) ZRC SAZU, ki ga je kar sedemindvajset let (1955–1982) vodil in znanstveno usmerjal prav Vodušek. Sodelovala sta še nekdanja člana Slovenskega okteta, Danilo Čadež in Marjan Štefančič. Jasni Vidakovič, ki je večer zasnovala, pripravila in vodila, se moramo zahvaliti, da smo se v jubilejnem letu Voduška sploh spomnili, čeprav bi bilo lepo in nujno, da bi se ga vsaj s kakšnim simpozijem spomnil tudi GNI, ki je pod Voduškovim vodstvom doživel svoj največji znanstveni razcvet.

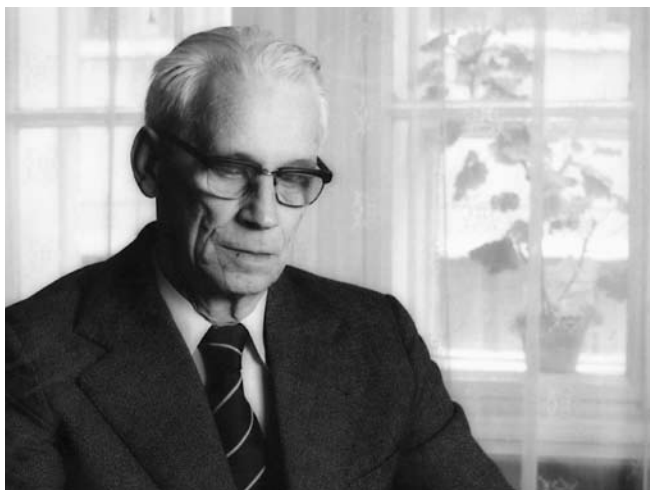
Vodušek je svoje glasbeno poslanstvo vtisnil tudi drugim inštitucijam in vsej slovenski kulturi, saj je bil v letih 1945–1951 dirigent radijskega in filharmoničnega zbora, med letoma 1951 in 1957 pa direktor ljubljanske opere. V širši javnosti pa je bilo najbolj odmevno Voduškovo šestnajstletno (1956–1972) umetniško vodenje Slovenskega okteta. Ta je prav pod njegovim vodstvom dosegel svoj umetniški vrh in kot eden najboljših slovenskih vokalnih ansamblov ponesel v svet sliko slovenske umetne in ljudske pesmi.

Po smrti Franceta Marolta je GNI vodil Vodušek, ki je Marolta v vsem presegel, predvsem pa je Maroltovo domoljubno-umetniške vizije nadgradil z načrtnim znanstvenoraziskovalnim in terenskim delom. Na novo in brez vzorov je uredil še moderno sistematizacijo in katalogizacijo gradiva, ki se je z uvedbo nove snemalne tehnologije na Inštitutu začel vse bolj nabirati. Ob tem je Vodušek sledil še novostim v teoriji svetovne etnomuzikologije in tovrstne novosti predstavljal in jih uveljavljal v slovenskem prostoru. Uvidel je tudi, da takratna slovenska folkloristika ni zadosten okvir za celovitejšo raziskavo ljudske glasbe, zato je

z vso širino sprejemal poglede takrat zelo živahnih in sodobnih prebujanj v slovenski etnologiji. Na skupnih sestankih in simpozijih je etnologom in širši strokovni javnosti predstavljal svoje poglede na takrat aktualne probleme v stroki. Te predstavitve so se na žalost le v drobcih ohranile v njegovih zapisih, teoretično pomembni članki, kot npr. Kaj je slovenska ljudska pesem in Ali in kako definiramo »ljudsko« kulturo kot predmet etnologije, pa so bili objavljeni. Razumevanje drugačne, Voduškove folkloristike, lahko preberemo v članku O sodobnih nalogah folkloristike. Študentom etnologije pa je v knjižici *Poglavja iz metodike etnološkega raziskovanja* predstavil etnomuzikološko vedo v članku O evropski etnomuzikologiji.

Velika Voduškova strast je bilo odkrivanje razvoja in zakonitosti ljudske glasbe. Izhajal je iz slovenske tradicije, ki jo je primerjal z evropskimi in s svetovnimi koordinatami spontane ustvarjalnosti in jo vanje vključeval. Bodisi da se je loteval pentatonike kot izhodišča razvoja slovenske ljudske vokalne glasbe bodisi da je raziskoval verzno-metrične in glasbene oblike bodisi pokrajinske značilnosti (Rezija, Koroška, Bela krajina, Prekmurje itd) – vedno je iskal primerjave, razlike in potrditve v vseh njemu dostopnih svetovnih zbirkah ljudskih pesmi. Bil je erudit, ob tem pa še širok poznavalec vrste jezikov, zato se je na njegova odkritja in ugotovitve lahko zanesla vsa strokovna domača in tuja javnost. Znano je, da je Vodušek za vsak, tudi »minoren« pojav (minornih pojavov zanj v stroki ni bilo), prebrskal vse zbirke ter pojave primerjal in šele na tej podlagi začel sklepati in zaključevati. Za Voduška, ki se nikoli ni kaj preveč oziral na t. i. »znanstveno birokracijo«, je veljalo, da je pravzaprav malo pisal, čeprav je napisal precej. Neprestano pa je, tudi v pokoju, veliko bral, študiral in odkrival. Javnosti je svoje znanje posredoval v številnih radijskih oddajah in na strokovnih konferencah. Na teh je imel pred seboj le listek z glavnimi točkami, vse drugo je povedal na pamet. Žal ti njegovi tehtni referati niso bili nikoli posneti, zato tudi niso objavljeni. Svojo pravniško natančnost (bil je tudi pravnik), erudicijo, znanje in širino je v mnogih in dolgotrajnih

* Prof. dr. Marko Terseglav, prof. slov. in prim. knj. 1000 Ljubljana, Rimska 25, E-naslov: marko.terseglav@guest.arnes.si

Predstojnik Glasbenonarodopisnega inštituta Valens Vodušek za svojo pisalno mizo.

Foto: Ljubljana, 1981 (iz fotoarhiva GNI ZRC SAZU)

pogovorih skušal prenesti tudi na svoje sodelavce. Ko smo se še v društvenih okvirih sestajali na četrtkovih sestankih v GNI, me je kot mladega raziskovalca presenetilo in razveselilo Voduškovo skrbno poslušanje sogovornikov (medklic: takrat smo še vse referate, s katerimi smo sodelovali na različnih simpozijih, najprej javno predstavili doma in sprejemali morebitne kritike in spodbude starejših kolegov). Vodušek je znal videti srž problema, hkrati pa je znal obzirno in utemeljeno opozoriti na morebitne »šlamparije« ali pa na našo nevednost. Tudi v vsakdanjih delovnih pogovorih, ki so se včasih zavlekli čez cel dan, je v nas nehote vsajal občutek za teorijo stroke in nas usmerjal v širino. Poleg etnomuzikoloških, etnoloških, kulturnih teorij je poznal še metode takrat modernega strukturalizma in fenomenologije. Prvi med etnomuzikologi in dosleden v tem mišljenju nas je opozarjal na nove pojave v kulturi, npr. na popularno in narodnozabavno glasbo, saj bi ju po njegovem etnomuzikologi morali ne le poznati, ampak ju tudi preučevati in upoštevati, čeprav se je pri tem zavedal, da sodobni glasbeni žanri vedno bolj izpodrivajo »klasično« ljudsko glasbo.

S svojim fotografskim spominom je bil vedno tudi korektor vseh »pozabljivcev« in tistih z nerazvitim zgodovinskim mišljenjem. Vodušek formalno ni bil nikoli nikomur mentor, neformalno pa vsem, ki smo imeli to srečo, da smo sodelovali z njim. Njegovo široko znanje in obzorje sta dvigovala ugled celotnega GNI v Evropi in po svetu, saj je bil strokovna avtoriteta tudi za evropske etnomuzikologe.

Valens Vodušek in Uroš Krek pri snemanju pevcev.

Foto: Srednji vrh nad Martuljkom, 1960 (iz fotoarhiva GNI ZRC SAZU)

Voduškova druga plat je bila umetniška, kar se je pokazalo v vodenju Slovenskega okteta, za katerega ni iskal le dobrih pevcev, ampak je v svoji umetniški viziji iskal glasove, ki se bodo barvno ujemali, se dopolnjevali in prelivali.

Čeprav je večkrat zatrdil, da mu je vse v življenju pomenila le glasba (oboževal je Bacha), je bil tudi velik poznavalec svetovne književnosti in umetnostne zgodovine. Njegov skriti »hobi lepote« pa so bile še rože; zato je velikokrat presenetil s svojim botaničnim znanjem in ukvarjanjem z botaničnim imenoslovjem. Vodušek je vedno presenečal. Čeprav se nam je sodelavcem zdelo, da ga po dolgih skupnih delovnih letih že dovolj poznamo, nas je nazadnje vendarle presenetil še z nekaterimi odgovori v intervjuju, ki ga je objavil *Glasnik SED* (Vodušek in Strajnar 1989: 1–9).

Stoletnica Voduškovega rojstva in triindvajseta obletnica njegove smrti sta nam lahko v uteho, da smo Slovenci imeli med sabo tako širokega in izobraženega znanstvenika in človeka. Bil je vsega vreden nadaljevalec Štrekljevih načrtov in njegovih vizij. Zato bo spomin na Voduška vedno nekaj zavezujočega in ne zgolj pietetno dejanje. Tega bi se morali še zlasti zavedati sedanji Voduškovi nasledniki na Glasbenonarodopisnem inštitutu ZRC SAZU.

Literatura

VODUŠEK, Valens in Julijan Strajnar: Pogovor z dr. Valensom Voduškom (spraševal je Julijan Strajnar; besedilo je za objavo pripravil Naško Križnar). *Glasnik SED* 29/1,2, 1989, 1–9.

JUŽNA AZIJA V RAZISKAVAH ETNOLOGIJE IN KULTURNE ANTROPOLOGIJE

Uvodnik

Južna Azija je bila v našem prostoru predmet raziskovanja predvsem v okviru širše neevropske etnologije, ki jo je pri nas začel razvijati prof. dr. Zmago Šmitek. Tako se je že od leta 1986 v knjigah *Klic daljnih svetov* (1986), *Poti do obzorja* (1988), *Srečevanja z drugačnostjo* (1995) in v številnih člankih in prispevkih posvečal slovenskim predstavam o Indiji (Koromandiji), različnim misijonarjem in popotnikom po Aziji, itd. Zadnjo knjigo z nekaj prispevki je izdal v Kolkati (Calcutta), in sicer na temo podobnosti med južnoslovanskimi in indijskimi miti ter folkloro (*Southern Slavs and India Relations in Oral Tradition*, Calcutta: Sampark, 2011).

Revija *Etnolog* je že leta 1993 (3/54) objavila pester izbor besedil o neevropskih kulturah in raziskovalcih tujih kultur, *Glasnik SED* pa je tematsko številko iz neevropske etnologije nazadnje izdal leta 2000 (40/1,2). Sodobnejšo regionalno številko o Indiji, ki je sledila obravnavi »Afrike« (2001) in Latinske Amerike (2005), je objavil *Časopis za kritiko znanosti* leta 2008 (234/36), na Oddelku za azijske in afriške študije Filozofske fakultete v Ljubljani pa že od leta 1997 izhaja revija *Azijske in afriške študije*, ki se poleg sinološkimi in japonološkimi temam posveča tudi posameznim področjem neevropskih, predvsem kitajskih, japonskih in indijskih družbenih sistemov.¹

S tem grobim in nikakor ne popolnim orisom slovenske »ne evropske« produkcije sva se urednika lotila zbiranja etnoloških, kulturnoantropoloških in tudi širše humanističnih ter družboslovnih prispevkov o Južni Aziji. Poleg spoznanj iz lastnih raziskav sva želela po več kot desetletju v slovensko etnološko revijo pripeljati blok raziskav o predelu sveta, ki je danes poleg Kitajske eno od najpomembnejših presečišč globalnih procesov, obenem pa se v javnih diskurzih njegov zgodovinski, gospodarski, politični, demografski, družbeni, razvojni in še kakšen pomen pogosto zgolj sporadično omenja kot nekakšno grozečo rastočo periferijo »globalnega sveta« (t. j. Evrope in ZDA). Tako je »Indija« tradicionalno še vedno pojem nečesa oddaljenega in tujega, tej podobi pa se danes pogosto pridružuje tudi percepcija južnoazijskih pa tudi širše neevropskih svetov kot heterogenih, konfliktnih in za sodobnega individualiziranega zahodnjaka celo »preveč bližnjih« in težko dojemljivih družbenih prostorov.

Pričujoči blok besedil je rezultat poziva za znanstvene prispevke z naslovom »Južna Azija v raziskavah etnologije in kulturne antropologije«, ki sva ga objavila konec leta 2011 v *Glasniku SED* 51/3,4. Zbrala sva sedem prispevkov, ki jih lahko grobo razdeliva na tri vsebinske sklope: trije članki na različne načine obravnavajo odnos med na eni strani tradicionalnimi indijskimi in drugi zahodnimi koncepti zdravljenja in bolezni, dva pri-

spevka zajemata aktualne teme s področja sodobne južnoazijske ekonomije, dva pa obravnavata specifične teme sodobne Indije in sveta skozi študij staroindijskih kultur.

Maja Kolarevič in Danijel Bandelj v svojem prispevku o prenosih medicinske vednosti med Evropo in Indijo sprva opredelita zgodovino teh prenosov; od zgodnjih stikov med Indijo in Evropo, do vpliva evropske kolonialne prisotnosti in njenega sočasnega razvoja znanosti. Nadalje raziskujeta zdravstvo oskrbo, medicinsko izobraževanje, vpliv farmacevtske industrije in vedenje uporabnikov zdravstvenih storitev v sodobni indijski Kerali in Kottayamu ter to primerjata s stanjem v Evropi. Pokazeta nam, kako so biomedicinski pristopi vse bolj integrirani v ajurvedsko zdravstvo v Indiji, medtem ko je – paradokso – zdravljenje z ajurvedo vse bolj popularno v nekaterih evropskih medicinskih sistemih. O spremembah pojmovanja in prakticiranja ajurvede v Indiji piše tudi Patricia Junge. Avtorica raziskuje, kako ajurvedski zdravniki – *vaidje* v eni od klinik v Kerali krmarijo med ajurvedsko in »kozmpopolitansko« medicino. V prispevku pokaže, da sta preoblikovanje »moderne ajurvede« in integracija obeh sistemov zdravljenja sicer posledici kolonialne in postkolonialne administracije in hitrega razvoja Kerale v zadnjih desetletjih, katerega sestavni del so tudi spremembe v načinu življenja njenih uporabnikov medicine. Vendar je povezovanje obeh sistemov v terapevtskem procesu sodobnih *vaidij* predvsem kreativno in pragmatično kompromitiranje med identiteto ajurvede in lokalnim zgodovinskim kontekstom, ki nam prej kot na enoznačno hegemonijo biomedicine nad ajurvedo kaže na procese njune hibridizacije. S prehajanjem praks in konceptov zdravljenja med Azijo in Evropo se nekoliko drugače ukvarja tudi Tanja Ahlin. V svojem prispevku zajame na eni strani jogo kot zdravilno prakso v Veliki Britaniji in na drugi koncept anoreksije nervose kot »zahodne bolezni« v Indiji. V članku ugotavlja, da ti prehodi nikakor niso »linearni in preprosti kot prenašanje peska z enega brega reke na drugega«, ampak gre pri njih za dolgotrajne in zgodovinske procese prelivanja številnih konceptov in ideologij (npr. vpliv zahodnih ezoteričnih gibanj na jogo in tradicionalnega pomena prehranjevanja v družini na pojave izgube apetita in prenizke telesne teže pri mlajši generaciji v Indiji).

V drugem sklopu tematskega bloka sva si avtorja za izhodišče svojih raziskav vzela nekoliko bolj gospodarsko obarvani tematiki. Tako se Peter Simonič v svojem prispevku ukvarja z organizacijo pridelovanja sladkornega trsa v indijski Maharaštri. Potem ko oriše zgodovino širjenja te pomembne industrijske rastline, se avtor posveti gospodarsko-političnemu razvoju Maharaštre in tamkajšnjemu množičnemu ustanavljanju sladkornih kooperativ po drugi svetovni vojni. Prispevek nam pokaže, kako so se različne kooperativne oblike kmetijskega dela konstituirale skladno z izgradnjo nove indijske ekonomije po osamosvojitvi leta 1947, ki je v svojih socialističnih in neuvršenih idealih

1 Leta 2013 se je revija preimenovala v *Asian Studies/Azijske študije*, njena prva številka pa v šestih člankih v angleščini obravnava tradicijske in modernizacijske aspekte indijskega podkontinenta.

* Doc. dr. Peter Simonič, doktor etnoloških znanosti, docent za kulturno antropologijo, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: peter.simonich@guest.arnes.si; Doc. dr. Boštjan Kravanja, asistent za kulturno antropologijo, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: bostjan.kravanja@guest.arnes.si

stremela k uravnoteženju med družbeno solidarnostjo v lokalnih skupnostih in tržno naravnano nacionalno ekonomijo. Pri tem so zadržale in z njimi povezane tovarne sicer okrepile nekatere, ne pa vse, skupine kmečkega in tudi drugega prebivalstva ter deloma vzpostavile varovalni zid pred agresivnim mestnim in mednarodnim kapitalom. V nadaljnjem razvoju pa z intenziviranjem pridelovanja sladkorja niso upoštevale okoljske in zdravstvene problematike, s katero se bo, kot avtor opozarja, moralo območje Maharaštre prej ali slej konkretnije soočiti.

Boštjan Kravanja v svojem članku obravnava položaj nahrbtnnikarskega turizma na južnih obalah Šrilanke v kontekstu aktualnih državnih turističnih razvojnih načrtov. Potem ko oriše zgodovino vzpostavljanja šrilanškega turizma in nahrbtnnikarstva, se posveti mikroravnem različnih turističnih prostorov v južni Šrilanki, kjer se motivi nahrbtnnikarjev, domačih mladcev, turističnih ponudnikov, ribičev, raznih prodajalcev, domačih turistov, itd. medsebojno prepletajo in pogosto ustvarjajo konfliktne oblike družbenosti. Članek pokaže, da je konfliktnost šrilanškega turizma pravzaprav dvojna: na eni strani jo generira napetost med elitnim in nahrbtnnikarskim turizmom na državni ravni, na drugi pa napetosti med vaškimi in nahrtnnikarskimi družbenimi prostori.

Zadnji sklop pričujočega tematskega bloka se ukvarja z dvema temama tradicionalne Indije, ki pa sta interpretirani v sodobnih kontekstih. Tamara Ditrich tako v svojem članku razdela konstrukcije družbenih vlog žensk v Manujevem zakoniku, enem najstarejših indijskih pravnih besedil, ki je vplival tako na kolonialno in postkolonialno kot vpliva tudi na sodobno Indijo. Avtorica te konstrukcije vzporeja z dejanskim položajem žena, mater in hčera iz drugih zgodovinskih virov, in ugotavlja, kako so npr. ženske v okvirih budizma in džainizma navidezno uživale večjo

svobodo kot tiste, ki so ostajale v okviru rigidnih patriarhalnih norm brahmanske tradicije, čeprav sta bili tudi ti dve doktrini do žensk sovražni. Članek pokaže, kako je Manujev zakonik na številne načine selektivno govoril o ženskah. V ospredje je postavljala predano ženo, hčeram je namenil le nekaj pozornosti, o materah pa molči, čeprav je bila njihova vloga glede na čaščenje matere osrednjega pomena, kot pravi avtorica, »tako v pretekli kot tudi v sodobni hindujski družbi«.

V zadnjem prispevku je Zmago Šmitek analiziral simbolne strukture raja, labirinta in mandale. V članku pokaže, kako se ti simboli, ki sicer vsi trije predstavljajo »zaprte (inkluzivne) svete prostore« in »začasni ali trajni umik iz dimenzij našega človeškega prostora«, medsebojno znatno razlikujejo po sporočilnosti in funkciji. Skozi analizo razmerja med njihovo podobo in »globalnim smislom« nam članek na številnih primerih razkriva načela indijske ikonografije in njenih transformacij v različnih doktrinarnih okoljih. Konceptije mandale tako večdimenzionalno predstavljajo stvarstvo ali pa praznino kot njegov potencial; raj kot obzidan vrt ali mesto predstavlja »mandaliziran« nebesni prostor pa tudi prostor zemeljskega romanja in meditacije, labirint pa kot podzemni prostor aspekt človekove (duhovne) poti. Kljub temu pa avtor pokaže, da je na številnih točkah mogoče v teh simbolih videti tudi enotne principe človeškega ustvarjanja simbolov.

Urednika se avtorjem in uredniškemu odboru *Glasnika Slovenskega etnološkega društva* zahvaljujeva, da so sprejeli idejo o izdaji tematske številke o Južni Aziji. Zlasti se zahvaljujeva Tatjana Vokić Vojkovič, ki je kot glavna urednica vestno in potrpežljivo vodila projekt, bralcem in bralkam pa želiva prijetno in inspirativno branje.

MED TRADICIJO IN ZNANOSTJO

Prenosi medicinske vednosti med Evropo in Indijo

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Avtorja predstavljata zgodnje prenose indijske medicinske vednosti v Evropo, ki je vse do 18. stoletja odločilno zaznamovala evropsko medicinsko miselnost. Takrat se je na podlagi znanstvene revolucije na »Zahodu« tudi v medicini vzpostavila znanstvena epistemologija, ki je prevladala nad tradicionalnimi izročili in se je s kolonizacijo uveljavila tudi v Indiji. Avtorja na podlagi terenskega dela v Kerali obravnavata in kritično vrednotita (ne)danve in aktualne družbene in kulturne spremembe, ki se v zdravstvu kažejo v naraščanju »zahodnih bolezni«, zlasti v duševnem zdravju. V prispevku skušata odgovoriti na vprašanje, zakaj se, medtem ko na Zahodu narašča uporaba tradicionalnih medicinskih praks, v »zibelki« ajurvede njena kulturna prisotnost in medicinska relevantnost manjšata.

Ključne besede: ajurveda, biomedicina, vednost, duševno zdravje

Uvod

Leta 1920 so arheologi v dolini Inda odkrili veliki mesti Harappa (danes Punjab) in Mohenjo-daro (današnji (zahodni) Pakistan), ki sta bili ustanovljeni kot eni prvih zibelk civilizacije sočasno z zgodnjim Egiptom in Mezopotamijo (Gupta 1996: 16–20; Rao 1991: 324–328). Kulturo starodavne Indije, ki je nastala v tem obdobju, imenujemo vedska kultura in je stara približno 6.000 let. Ime je dobila po Vedah, najstarejših svetih tekstih, napisanih v sanskrtu, ki so se dolgo prenašali ustno. Ime Vede ponavadi prevajamo kot 'skupke znanj za doseg najvišjega religijskega cilja' (Inden 2001: 98). Sestavljajo jo štiri zbirke: Rigveda, Samaveda, Yajurveda in Atharvaveda.¹ Vede so temelji za zgodnjo kodifikacijo hinduizma, Rigveda in Atharvaveda pa tudi za razvoj tradicionalne indijske umetnosti zdravljenja in zdravega življenja – ajurvede (v sanskrtu *ayu* pomeni 'življenje', *veda* 'znanje'). Danes je znanje ajurvede ohranjeno predvsem po besedilih poznejših zapisovalcev, zdravnikov Charaka,² Sushruta in Vagbhata.

1 Vse štiri zbirke skupaj predstavljajo *śruti* ('slišano'), »večno in vidcem razodeto božansko vedenje, v nasprotju z deli, ki so človeškega izvora in so znana kot *smṛti* ('pomnjenje)«. Vsako od zbirk sestavljajo štiri vrste spisov: *saṃhite*, *brahmane*, *aranyake* in *upanišade* (Škof 2005: 13–15).

2 Najstarejše in temeljno delo indijske medicine je *Charaka Samhita* (*Samhita* pomeni 'zbirka verzov, napisana v sanskrtu'). O življenju Charaka ni zanesljivih in eksaktnih podatkov, vendar zaradi neprisotnosti budističnih vplivov lahko sklepamo, da gre za delo predbudističnega izvora, ki ga je Charaka uredil okrog leta 800 pr. n. št. Ime Charak (koren *car* pomeni 'premakati se') se je splošno uporabljalo za vse zdravnike, ki so v tistem času potovali in zdravili (Sharma in Dash 2011: xxxvii–xxxix, I), zato bi bilo o *Charaki Samhiti* narobe govoriti kot delu zgolj enega avtorja.

Abstract: The paper presents early transfers of Indian medical knowledge to Europe, where up to the 18th century these traditional practices had a pronounced impact upon the European medical doctrine. After that time, the "Western" scientific revolution resulted in the creation of the scientific epistemology that prevailed over the traditional medical practices and, in turn, was transmitted to India through colonization. On the basis of their field work in Kerala, India, the authors examine and critically evaluate past and current social and cultural changes that in health care are manifested in an increase of "Western diseases," particularly those related with mental health. The paper tries to answer the question why in India, the cradle of Ayurveda, Ayurvedic cultural presence and medical relevance are on the decline while in the West there is an increase in traditional healing practices.

Key Words: Ayurveda, biomedicine, knowledge, mental health

Prispevek govori o zgodnjih stikih med Evropo in Indijo ter prenosih medicinskega znanja, ki je trajalo vse do konca 18. st. Recipročna izmenjava znanj je pojenjala v času znanstvene revolucije v Evropi (17. st.) in se končala med kolonialno zasedbo Indije, ko je dominantno vlogo prevzela biomedicina, ki je v imenu znanosti marginalizirala tradicionalne zdravilske prakse. Kljub temu se je v Indiji in drugod po svetu veliko vedske tradicije ohranjalo šest tisočletij, vse do danes. Ajurveda, ki danes pomembne rezultate kaže tudi na podlagi znanstvenih raziskav, njena praktična raba v Evropi pa narašča, je nazoren primer tovrstne ohranitve.

Prispevek izhaja iz teoretične metode in terenskega dela v Sloveniji in Indiji. Maja Kolarevič je terensko delo v Sloveniji opravljala v eni od ordinacij ajurvedske medicine (nov. 2010–maj 2011), oba avtorja v Kerali, v ajurvedski psihiatrični bolnici v Kottakkalu ter Cherian ašramu v Kottayamu (dec. 2011–jan. 2012). V vseh institucijah sta avtorja opazovala ajurvedsko prakso (diagnosticiranje in izvajanje terapevtskih praks), si zapisovala in izvedla polstrukturirane intervjuje z ajurvedskimi zdravniki in uporabniki ajurvedske medicine v Sloveniji. Raziskava je potekala v okviru antropološkega doktorskega študija.

Zgodnji stiki in prenosi medicinske vednosti

Zaradi njene starodavnosti je mogoče reči, da je ajurveda vplivala tudi na medicinske sisteme mnogih zgodnjih kultur zunaj indijske podceline. Obstajajo dokazi o obsežnih čezmorskih/pomorskih potovanjih iz Indije v Mezopotamijo že leta 2.500 pr. n. št. (Gupta 1996: 126–138; Rao 1991: 173–223); indijski trgovci so po morju prinašali s seboj številne dragocene dobrine, med njimi tudi ajurvedska zelišča.

* Maja Kolarevič, univ. dipl. soc. antropolog, doktorska študentka modula Antropologija zdravja, bolezni in zdravljenja na Inštitutu za antropološke in prostorske študije ZRC SAZU Ljubljana, zunanja sodelavka Druženomedicinskega inštituta. 2000 Maribor, Ob ribniku 81, E-naslov: ksiopeja@gmail.com; Danijel Bandelj, univ. dipl. geog., asistent raziskovalec na Inštitutu Andrej Marušič Univerze na Primorskem, študent doktorskega programa Antropologije na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem. 5290 Šempeter pri Gorici, Ulica 9. septembra 145 A, Vrtojba, E-naslov: danijel.bandelj@gmail.com

V prvem tisočletju pr. n. št. je Indija vzpostavila diplomatske stike s Sirijo, z Egiptom in Grčijo, v času cesarja Augustusa (okoli leta 20 pr. n. št.) pa tudi z rimskim imperijem (Singhal 1969: 42–43, 82–83). Tako lahko rečemo, da so temeljni koncepti iz ved-ske medicine, filozofije, fizike, kozmologije, astronomije, glas-be, slovnice, geometrije in matematike igrali pomembno vlogo pri kulturnem, umetniškem in tehnološkem napredku omenjenih civilizacij (Filliozat 1970: 67–70; Ifrah 2000; Kak 1999: 1–12; Rawlinson 1975: 425–441). V medicini je zlasti pomembna t. i. tridoševska teorija,³ ki je pojasnjena v *Rig Vedi* (Griffith 1896: 6, 34). Hipokrat (460–380 pr. n. št.) naj bi na njeni podlagi razvil t. i. teorijo telesnih sokov (Jee 1895: 99). Medicinska teorija stare Grčije se je razvijala skupaj s filozofsko mislijo.⁴ Filozofi so človeško telo razumeli kot sestavino štirih elementov (zraka, zemlje, vode in ognja), ki jih je Hipokrat analogno povezal s teorijo telesnih sokov (krvjo, sluzjo, z rumenim in s črnim žolčkom). Bolezen se je pojavila, kadar se je eden od telesnih sokov nakopičil ali pričel pojmajati glede na letni čas in druge okoliščine (Adams 1849: 61). Ta holistični pogled na človeško telo, v katerem je treba upoštevati bolnikov način življenja in vpliv okolja, je ob upoštevanju gornjega zelo podoben vedski konceptualizaciji telesa in bolezni.

Neravnovesje telesnih sokov so Grki skušali zdraviti z uporabo odvajal, pare, kopanja, venesekcije,⁵ fizične aktivnosti in posebnih diet (Adams 1849: 24–131), katerih opise najdemo tudi v *Rigvedi* in *Atharvavedi* (Griffith 1889; Muller 1897). Zdravili so tudi z obsežnim naborom zdravilnih zelišč. Hipokrat v svojem delu *Materia Medica* priporoča medicinsko uporabo številnih indijskih rastlin, ki so bile v sanskrtu zapisane že veliko prej, kot na primer: sezam, kurkumo, ingver, črni poper itd. (Jee 1895: 123). Po mnenju nekaterih avtorjev je Hipokrat pridobil svoje znanje medicine na območju današnje Indije. V njegovem času so tam ajurvedo poučevali že na številnih univerzah, kot sta Takshashila ali Nalanda (ustanovljeni približno leta 700 pr. n. št.). Tuji študenti so za sprejem na univerzo morali zadostiti zahtevnim vpisnim pogojem: poleg testa znanja je sprejemni odbor ocenjeval tudi njihove osebnostne in telesne lastnosti (Keay 2000: 180–199; Mookerji 1947: 71–158).

Glede na gornje navedbe torej obstajajo v indijskem in grškem medicinskem sistemu številne podobnosti in povezave. Te so bodisi rezultat migracij bodisi kulturne difuzije. Prenos medicinskega znanja je šel v smeri od Indije h Grčiji, saj so tudi filozofi »gradili« svoje ideje na konceptih vedskega izročila.

Čeprav so koncepti Hipokratove medicine vplivali na evropsko medicinsko misel(nost) vse do 17. stoletja, velja v vmesnem obdobju z vidika prenosov medicinske vednosti poudariti tudi nekatere druge pomembne dogodke in vplivne osebe. Leta 326 pr.

n. št. je Aleksander Veliki skupaj s svojo vojsko prišel na ozemlje današnje Indije, od koder je zaradi navdušenja nad indijskim medicinskim sistemom v svoje spremstvo vzel več ajurvedskih zdravnikov (Jaggi 1981; Jee 1895). Štiri stoletja pozneje je živel in ustvarjal Claudius Galen, Grk, ki je velik del življenja preživel v Rimu. Nadaljeval je hipokratsko medicinsko izročilo in objavil obsežen opus del, ki je bil do znanstvene revolucije podlaga za študij medicine po vsej Evropi. Poleg teorije telesnih sokov je temelje galenskega zdravljenja predstavljala t. i. toplo-hladna bolezenska teorija, ki je učila, da je za vročo ali hladno bolezen treba predpisati zdravilo z nasprotnimi kvalitetami. Toplo-hladni princip zdravljenja je temeljni koncept vzpostavljanja ravnovesja tudi v ajurvedi (Jee 1895: 114–124).

V srednjem veku so se ideje tradicionalne indijske medicine širile predvsem s trgovanjem. Arabci so več stoletij z območja današnje Indije skupaj z začimbami in zdravili izvažali tudi medicinsko znanje. To je bila doba razcveta ajurvedske medicine, v Evropi pa srednjeveške alkimije. V tem času so bila iz sanskrt v grščino, latinščino in arabščino prevedena pomembna ajurvedska dela (Jee 1895: 34). Po zlati dobi znanosti in umetnosti, ki je trajala več kot tisočletje, je bila Indija po letu 1200 tarča številnih islamskih vpadov. Zavojevalci so uničili veliko knjižnic in arhivov – zakladnic tradicionalnega ajurvedskega znanja – in na »pogorišču« uveljavili svojo lastno medicino (unani medicino) (Patterson 1987: 120). Unani medicina je osnovana na Hipokratovih temeljih. Eden prvih njegovih arabskih učencev, Ali bin Rabban, je leta 850 v svojem delu *Paradise of Wisdom* povzel sistem Grkov in indijske medicine na podlagi štirih pomembnih medicinskih del – Charaka, Susruta, Nidana in Astangahrdaya. Unani medicina se je skupaj z ajurvedo v Indiji razvijala 800 let (Quaiser 2001: 321–325).

Obdobje kolonializma

Za neposreden stik Evropejcev z indijskim medicinskim znanjem in indijskimi zdravniki se je treba zahvaliti evropskim pomorščakom (začetniki so bili portugalski in španski osvajalci). Prihod Vasca da Game v pristanišče Kalikat (na JZ obrežju Indije) leta 1489 je v zgodovini Indije in Evrope povzročil velik preobrat, saj so si v Evropi stoletja prizadevali doseči naravna bogastva in starodavne modrosti »Indije Koromandije« (Panikkar 1967: 17–18). Portugalcem so sledili Nizozemci, v začetku 17. stoletja pa so obale Indije dosegli Britanci. Ti so 31. decembra leta 1600 ustanovili t. i. Vzhodnoindijsko družbo in si po dobrem desetletju pridobili dovoljenje za neomejeno trgovanje.⁶

Zgodnji trgovci so se v novem okolju srečevali s številnimi zdravstvenimi težavami, zato so znanje o zdravljenju iskali v domačinskih medicinskih sistemih⁷ (Patterson 1987: 122). Kljub temu je ob koncu 17. stoletja začetni entuziazem nad indijskimi

3 V ajurvedi so vsi aspekti univerzuma, vključno s človeškim telesom, manifestacija petih velikih elementov: zraka, zemlje, vode, ognja in etra. Manifestirajo se tudi v bolj subtilnih oblikah, imenovanih doše ali bio-energetski principi. Doše so tri: vata ali zrak, pita ali žolč in kapa ali sluz. Vsaka doša je kombinacija dveh elementov in povezana z določenimi somatskimi in duševnimi ravnmi. Vata je kombinacija zraka in etra, pita ognja in vode, kapa pa zemlje in vode.

4 To so bile šole pitagorejcev, platonistov, peripetetikov, stoikov in epikurejcev. Za podroben vpogled v njihove nazore glej Adams (1849: 131–154).

5 Venesekcija je ena od očiščevalnih metod ajurvede, pomeni pa puščanje krvi iz ven.

6 Leta 1612 je mogulski cesar Salim Nurrudin Jahangir v zameno za evropsko blago izročil Britaniji izključne pravice do bivanja in gradnje tovarne v Suratu in na drugih območjih. Ščasoma je Britanija postala lastnica večjih posesti in je razpolagala s svojo vojaško silo. V 18. stoletju je z administrativnimi in ekonomskimi reformami začela nadzorovati in upravljati indijsko družbo. Njena oblast se je končala leta 1858, leto dni pred z indijsko vstajo (Gardner 1990: 30–46).

7 V Indiji je takrat že prisoten pluralizem medicinskih praks: ajurvede, unani medicine, tantričnega zdravljenja, šamanizma itd. (Kolarević 2008: 107–130).

načini zdravljenja začel zamirati. V tem času se je v Evropi namreč že uveljavljal mehanicistični pogled na svet, ki je močno zaznamoval tudi medicino. Odtlej je medicina vzpostavila povsem nov videz in povsem drugačno govorico. Mehanicizem ni bil zgolj metoda, temveč specifičen pogled na svet, ki je vnesel v medicino znanstveni pristop ter jo popolnoma oddaljil od sklicevanja na obstoj duš in vitalnih sil (Rossi 2004: 191–205). Evropska medicina je v naslednjih stoletjih napredovala skladno z razvojem anatomije in fiziologije,⁸ kar je le še dodatno večalo razlike in prepad nasproti tradicionalni medicinski vednosti. Kljub temu so britanski kolonizatorji celotno 18. stoletje vzdrževali dialog z indijskimi praktiki in celo prevedli več uglednih besedil hindujske in islamske medicine.⁹ Medtem, ko so nekateri razvili visoko spoštovanje do kulture in medicine iz obdobja »indijske zlate dobe«, so drugi prevode izkoristili zgolj za poudarjanje degeneracije indijske kulture v sedanjosti. Iz tega izhajata dve obliki orientalističnega¹⁰ pristopa, ki sta po mnenju velikega orientalista takratnega časa, Williama Jonesa, ločevala med empirično (stvarno, dejansko) vrednostjo indijske medicine in njeno znanstveno vrednostjo. Čeprav slednje pri ajurvedi niso odkrili, so jo postavili za vir vsega medicinskega znanja (prim. Harrison 2001: 57–61).

Ob koncu 18. in začetku 19. stoletja je zaradi širjenja formalne medicinske izobrazbe v Evropi in dokončne prevlade Newtonove¹¹ mehanike v medicini sodelovanje med ajurvedskim in novo nastajajočim biomedicinskim sistemom povsem zamrlo. Konceptcija bolezni, ki je v tem času prišla iz Francije, se je z novo znanostjo – patološko anatomijo, korenito spremenila (Ackerknecht 1967: 15–20; Foucault 1994: 64–85). Patološki anatomisti so gledali na bolezen kot »lokalizirano« v določenem organu ali tkivu, in ne kot nekaj, kar prizadene celotno telo. Tako je v evropski medicini dokončno prevladala znanstvena metoda, utemeljena na razumu in opazovanju, v primerjavi s čimer je bil indijski medicinski sistem le še »hlapčevsko sledenje tradiciji, pomešan z duhovništvom in vraževerjem« (Harrison 2001: 42). »Omamljeni« od znanosti in prevlade so britanski kolonizatorji, tako na področju medicine kot tudi v morali in vsakdanjem življenju, začeli preganjati in zatirati indijsko tradicijo in vsiljevati nove – zahodne koncepte.

»Britanci« so sklenili, da bodo Indijce poučili o svojih predstavah o razumu in morali ter so temu v prid uvedli številne ukrepe. Po zgledu Zahoda so preuredili celoten izobraževalni program (Patterson 1987: 128). Ajurvedsko medicino so zatrli in leta 1833 zaprli vse ajurvedske šole. Izobraževanje je potekalo izključno v angleščini, ki je po dveh letih postala uradni jezik. Študije kolonialne medicine v Indiji (Harrison 1994: 232; Arnold 1988: 62) prikazujejo, da so sicer domačinske skupnosti odločno zavrile zahodne medicinske intervencije, a so Britanci s pomočjo indijskih elit v indijski družbi vseeno uspeli uspešno izvesti večino biomedicinskih projektov. Skoraj sto let je bila ajurveda znana izključno kot »medicina revnih«.

Zdravnik in biomedicinska obravnava sta bila močan simbol kolonializma in kolonialne države. Zdravnik je bil eden med najvidnejšimi predstavniki evropskega znanja. Okoli sebe in svojega stetoskopa je oblikoval misterij. Simboliziral je naprednost, modernost in visok družbeni status (Quasier 2001: 317). Po letu 1920 sta z naraščanjem indijskega »nacionalizma« začeli naraščati tudi podpora in zahteva po ponovni uvedbi ajurvedske medicine (Patterson 1987: 129). Po razglasitvi indijske neodvisnosti (15. avgusta 1947) se je raba ajurvedske medicine ponovno razširila, vsaj toliko kot zahodna biomedicina.

Biomedicina in ajurveda v Indiji danes

Ajurvedska medicina, ki jo danes prakticirajo v južni Indiji, ima različne lokalne manifestacije, ki pogosto niso konsistentne s kanonskimi tekstualnimi viri (Leslie 1976: 356–367, 1992: 177–208; Zimmermann 1992: 209–223). Kot smo že omenili, mešanje elementov v ajurvedski praksi ni nič nenavadnega. Od 13. stoletja je bila ajurveda izpostavljena vplivom unani medicine, od 19. stoletja pa so različna indijska tradicionalna razumevanja prilagodili novim biomedicinskim odkritjem. Kot rezultat tega sta se med ajurvedskimi praktiki oblikovali dve struji: tista, ki časti starodavne zapise (puristi), in tista, ki podpira integracijo biomedicinskih elementov v ajurvedsko medicino (Leslie 1992: 185, 191–195; Nisula 2006: 211).

V Indiji se medicinska integracija (ajurvede in biomedicine) kot družbeni in politični fenomen kaže na različnih področjih: (1) V javni zdravstveni oskrbi: Vlada Indije je leta 1971 začela propagirati zdravstveno politiko, v kateri ajurveda, joga in unani medicina kot tudi proizvodnja tradicionalnih zdravil igrajo pomembno vlogo (Sharma 2001: 1524, Bodeker 2001: 165–166). Tako recimo Cherian ašram pod svojim imenom združuje holistični center za ajurvedo in biomedicino. V nekaterih primerih se v praksi izvajata samostojno, v drugih pa se ju uporablja komplementarno. (2) V medicinskem izobraževanju: Tukaj gre za promocijo integracije ajurvede in biomedicine s poučevanjem osnov biomedicine in obratno (Sharma 2001: 1524; Mudur 2001: 1090). Ne glede na kritike je mnogo ajurvedskih kolidžev v svoje programe vključilo tudi nekatere elemente biomedicine, medtem ko so informatorji trdili, da do obratnega procesa ne prihaja. Na ajurvedskem kolidžu v Kottakalu študentje opravljajo denimo izpite iz anatomije in kemije, na biomedicinskih fakultetah v Indiji pa se ajurvedskih vsebin ni mogoče učiti. Tako je tudi v Indiji prisoten ekskluzivizem biomedicine in ambicija njenih zagovornikov po zagotovitvi dominantne vloge v zdravstvenem sistemu. Slednje se izraža tudi v bistveno nižjih plačah ajurvedskih zdravstvenih uslužbencev. (3) V farmacevtski industriji: Ajurvedska industrija mora za nastop na evropskem trgu izpol-

8 V 16. stoletju je anatomija, ki je v Evropi pretresala galenski in humoralni pogled na telo, katerega smo spoznali že v prvem delu, v Evropi zbuja la pozornost zdravniške elite. Ko je William Harvey odkril splošni krvni obtok in ga opisal v svojem delu *De Motu Cordis* (1628), je dokončno prekinil s t. i. galensko medicino (French 1994: 3–45), čeprav ga je po mnenju reformista unani medicine, Kabeeruddina, odkril že Galen (prim. Quasier 2001: 346).

9 V tem času so v evropske jezike prevedli tisočletja stare kirurške postopke Sushruta Samhita, ki so postali podlaga za rekonstruktivno plastično kirurgijo zahodne medicine (Hauben 1984: 65–68; McDowell 1977: 65–85).

10 Orientalizem po Saidu (1996: 12–15) označuje »način/, kako se spoprijemati z Orientom«. Orient je kot reprezentacija Drugega pomagal opredeliti Evropo; s tem »sta se /namreč/ okrepili moč in identiteta evropske kulture, ko se je postavila nasproti Orientu« in njegovi kulturi kot nekakšnemu manjvrednemu nadomestku.

11 Jones je v svojem zadnjem delu »priznal«, da je metafizična in empirična vrednost starodavne Indije velika, in dodal, da lahko vso Newtonovo teologijo in dele filozofije najdemo že v Vedah in delih Sufijev (prim. Harrison 2001: 61).

Ajurvedski zdravnik dr. Brinu J. A. in Maja Kolarevič med intervjujem v sprejemni pisarni državne ajurvedske psihiatrične bolnišnice.
Foto: Danijel Bandelj, Kottakkal (Kerala, Indija), 22. 12. 2011

Zdravnik biomedicine – specialist onkologije prof. C. P. Mathew (levo) in tradicionalni ajurvedski zdravnik dr. K. Ramachandran (desno) v Cherian ašramu.
Foto: Danijel Bandelj, Kottayam (Kerala, Indija), 16. 12. 2011

njevati natančne klinične standarde, poleg tega mora slediti tudi marketinškim strategijam po zgledu velikih farmacevtskih družb (Banerjee 2002: 435–467). (4) V terapevtski praksi: Tu integracija pomeni predvsem uporabo biomedicinskih inštrumentov in tehnologij ter diagnostičnih konceptov, tako pri učenju kakor tudi pri prakticiranju ajurvede (Leslie 1992: 177–208).

Tehnološki napredek Zahoda in transfer zahodnih idej in vrednot je s procesom globalizacije močno spremenili trend družbenega in kulturnega življenja v Indiji (kakor tudi v Evropi). Ljudje so začeli vse bolj zaupati tehnološko napredni biomedicini. Izsledki terenskega dela v psihiatrični bolnici in ašramu to potrjujejo, saj se velika večina uporabnikov zdravstvenih uslug najprej zateče po pomoč k biomedicini. Ajurveda nastopa kot sekundarna rešitev šele za tem, ko se zdravljenje z biomedicino izkaže za neuspešno. Uporabniki storitev v Cherian ašramu so v prvi vrsti povpraševali po biomedicinskem zdravljenju ali kvečjemu kombinaciji obeh pristopov, medtem ko je glavna zdravnica v ajurvedski psihiatrični bolnišnici poudarila, da »praktično okoli 90 odstotkov pacientov pride po pomoč zaradi večletnih in neuspešnih poskusov zdravljenja z biomedicino. Redki so primeri, ki bi se takoj obrnili na ajurvedo«. Podobno potrjujejo tudi nekatere druge študije (Pillai idr. 2003: 785–786; Nisula 2006: 214). Izbira biomedicine kot primarne rešitve je tesno povezana z zaupanjem v tehnološko učinkovitost, ki omogoča takojšnje učinke zdravljenja. Nekatere študije kažejo, da veliko bolnikov pričakuje uporabo biomedicinskih inštrumentov tudi v ajurvedskih klinikah (Alexander in Shivaswamy 1971: 599; Leslie 1992: 185; Nisula 2006: 218). V našem primeru je bil ašram (ki pa je združeval oba medicinska sistema) opremljen z inštrumenti, kot so stetoskop, injekcije, aparat za merjenje krvnega tlaka, material za transfuzije itd. Osebe je bilo različno oblečeno. Nekateri so nosili uniformirano belo delovno obleko, kot smo jo vajeni v Evropi (hlače, plašč, čevlji), drugi klasično oblačilo – ženske sarije in moško klasično srajco in hlače. V psihiatrični bolnici je bilo elementov, ki bi nakazovali na biomedicinsko »kulturo«, manj. Vso zdravstveno osebje in pacienti so bili oblečeni v klasična oblačila (sarije, srajce, hlače), zdravilne praške so hranili v

večjih steklenih in plastičnih posodah, laboratorij oziroma lekarna je vsebovala le najosnovnejšo opremo (posode, tehtnica), bolniki so lahko obiske sprejemali brez časovnih omejitev, osebju in bolnikom pa je bila v bolnišnici na voljo tudi knjižnica. Nasploh so bili odnosi med osebjem in bolniki manj formalni, kot smo vajeni na »Zahodu«.¹²

Še najbolj se čuti vpliv biomedicine pri diagnosticiranju, kjer so starodavne ajurvedske nosologije in fiziologije pogosto dopolnjene z biomedicinskimi pristopi. Eden od tamkajšnjih zdravnikov je v intervjuju dejal naslednje:

Pri diagnozah uporabljamo ICMD [Internacional Classification of Mental Disorders] in nato ajurvedsko diagnozo – upoštevamo oboje. V svojem doktoratu, ko sem se ukvarjal s seksualnimi motnjami, je bila klasifikacija popolnoma vzeta iz ICMD. Potem pogledamo v ajurvedske knjige, če je karkoli omenjeno. Za klinične namene uporabljamo oboje, zdravljenje pa je samo ajurvedsko. Če rabimo kakšno podporo moderne medicine, jih pošljemo tja. Pri zelo močni depresiji, kjer je prisotna visoka stopnja samomorilnosti, zdravljenje z ajurvedo ni lahko. V nekaterih primerih potrebujemo takojšnje ukrepanje. Zmeraj gledamo na pacienta, kaj je dobro zanj. Včasih potrebujemo podporo modernega zdravljenja. Minimalno dozo biomedicinskega zdravila ohranimo in znižujemo njihove stranske učinke, ki vplivajo na kakovost življenja.

Podobno kakor v Evropi so težave z duševnim zdravjem vse pogostejše tudi v Indiji. Po mnenju informatorjev¹³ naj bi vzroke za to iskali predvsem v približevanju zahodnemu načinu življenja.

¹² Zahod se nanaša na Evropo in Severno Ameriko.

¹³ Trenutno so v antropologiji prisotne »polemike« o ustreznosti uporabe besede informator, ki naj bi imela neokolonialni prizvok. Kot nov termin naj bi uporabljali besedo sogovornik, ki pa po najinem mnenju ni primeren, saj daje lažen vtis »enakosti« obeh udeležencev v znanstvenoraziskovalnem procesu, kar pa seveda ni res. Raziskovalec ima ne samo »korak prednosti«, ker vodi pogovor (intervju), ampak tudi ekskluzivno moč in odgovornost nad prevodom in končnim zapisom povedanega.

Hitra prehrana, razpadanje tradicionalnih družin, v katerih je vse manj pogovorov, pretirana ambicioznost in nagnjenost k zaslužkarstvu, zloraba alkohola, ločitve, vse manj fizičnih aktivnosti, ki jih je nadomestila množična uporaba mobilnih telefonov, televizije in interneta, se kažejo v pojavljanju t. i. »zahodnih bolezni« (diabetes, kardiovaskularne bolezni, debelost, rak in že omenjene težave v duševnem zdravju). Informatorji so kot veliko težavo, ki trenutno pesti Kerala, navedli družinski samomor, ki ga prav tako povezujejo s prevlado zahodnih materialističnih vrednot. Kot najbolj pogost vzrok takšnih družinskih tragedij je namreč izguba službe moža, ki se v (brezizhodni) situaciji, ko ni več sposoben preživljati družine, zateče v ekstremno dejanje. Najprej vzame življenje ženi in otrokom, nato pa sodi še sebi. Takšne krute družinske zgodbe je mogoče vsakodnevno prebirati v domačem dnevnem časopisu.

Omenjene »zahodne bolezni« so tudi razlog, da se bolniki vse pogostejše odločajo za zdravljenje s komplementarno medicino,¹⁴ tudi v Evropi. Naj še enkrat poudarimo, da je največkrat vzrok za to prav negativna izkušnja zdravljenja z biomedicino.

Ajurveda v Evropi

Zanimiv je paradoks, medtem ko v Indiji bolj ali manj stremijo k uporabi biomedicine, doživlja zdravljenje z ajurvedo v Evropi vedno večji interes in tudi uspehe. V ospredju sta predvsem dva razloga: bolj kompleksna (holistična) obravnava bolezni in spremembe v pojmovanju odnosa med zdravnikom in bolnikom. Biomedicinske reprezentacije realnosti so od svojih začetkov osnovane na tem, kar sta Davis-Floyd in St. John (1998: 17) imenovala »načelo separacije«. Biomedicina ločuje um od telesa, individualno od sestavnih delov, bolezen na sestavne elemente, zdravljenje v merljive segmente, medicinsko prakso v več posebnih strok in paciente od njihovih družbenih odnosov in kulture. To spodbuja zdravljenje bolnika kot objekta (kot primer ali pogoj raje kot človeško bitje) in vodi do odtujitve zdravnika od pacienta. Na drugi strani pa ajurveda poudarja holistični pristop, ko pravi, da so telo, um in duh neločljivo povezani (Sharma in Dash 2011: 26), in odnos med zdravnikom in pacientom, za katerega meni, da »zdravnik, ki /.../ ne poskusi vstopiti v srce pacienta, ne bo mogel pozdraviti bolezni« (Sharma in Dash 2010: 169).

V mnogih evropskih državah, kot so Italija, Anglija, Avstrija, Nemčija,¹⁵ lahko zdravniki študirajo ajurvedsko medicino kot podiplomsko medicinsko izobraževanje (Rosenberg 2010: 292). Vse omenjene države imajo z nekaterimi biomedicinskimi tehnologijami opremljene ajurvedske klinike, ki nudijo notranjo in zunanjo bolnišnično prakso. Nekatere zasebne zavarovalnice, denimo v Nemčiji, krijejo tudi stroške zdravljenja z ajurvedo. Danes je ajurveda v mnogih državah priznana kot vsestranski tradicionalni sistem holistične medicine, ki vstopa v polje na dokazih, utemeljenih v znanosti.¹⁶

V okviru aktualne zdravstvene politike v Sloveniji lahko zasledimo določeno zadržanost in skepsa do uveljavljanja komplemenarnih metod, medtem ko so mnenja zdravnikov v medicinski stroki deljena (Žagar 2006: 10). O ajurvedi v Sloveniji ne moremo govoriti na enak način kot v omenjenih državah. Pri nas je ajurveda znana predvsem kot vrsta masaže, ki se prakticira v wellness centrih. Štirje ajurvedski terapevti delujejo samostojno, trije ajurvedski zdravniki pa imajo svojo »ordinacijo«. Izobraževanje za ajurvedsko medicino na univerzitetni ravni pri nas ni mogoče. V eni od »ordinacij« ajurvedske medicine, kjer sva opravila etnografsko terensko delo, se izvajajo številne ajurvedske terapije z izjemo kompleksnejše in dolgotrajnejše *panchakarme* (globoke detoksikacija telesa), ki pa je temelj zdravljenja v Indiji. Zaradi »konzervativne«¹⁷ zakonodaje je omejeno tudi zdravljenje z ajurvedskimi zdravili. Ne glede na to so ajurvedske manualne tehnike zdravljenja z uporabo medicinskih olj in drugih pripravkov, smernice na področju prehrane in načina življenja ter uporaba ajurvedske psihoterapije učinkovite. Uporabnikova pozitivna izkušnja, ki se širi od ust do ust, močno vpliva na polno zasedenost »ordinacij«. Uporabniki se namreč za ajurvedsko zdravljenje ne odločajo na podlagi natančnega poznavanja, še manj na podlagi osebnih prepričanj in verovanj, temveč na podlagi izkušnje drugega. Ajurvede nihče od njih ni vsebinsko poznal.

Po mnenju ajurvedskega zdravnika Sebastiana Pole (2006: 215–226), ki prakso izvaja v Angliji, se ajurvedska medicina na »zahodu« srečuje z mnogimi izzivi, predvsem v zakonodaji, izobraževanju, okolju, kliničnem delovanju in kulturi. Zaplete se že pri prevodu njene epistemologije in zmožnosti razumevanja njenih metod. V izobraževanju in pri priznavanju zdravilskih kompetenc so razlike med državami velike, zatika pa se tudi pri uvozu določenih ajurvedskih zelišč, ki so zakonsko prepovedana. Ker se v ajurvedski medicini nikoli ne predpisuje zgolj enega zelišča, temveč zmeraj v kombinaciji z drugimi, je na ta način njena praksa v Evropi okrnjena.¹⁸ V nekaterih primerih je potrebno določenih zdravilnih rastlin postala tako razširjena, da je njihova uporaba tudi okoljsko sporna, saj so posamezne vrste že opredeljene kot ogrožene.

Zaključek

Kakor je razvidno iz zgodovinske kronologije v uvodnem delu pričujočega članka, lahko začetek razvoja ajurvedske medicine razumemo hkrati z razvojem najstarejših svetovnih civilizacij. Pomembno je poudariti, da so temeljne ideje starogrškega medicinskega sistema zelo podobne ajurvedi, tako v teoretskem kot

rastlin iz ajurvedske farmakopeje in posameznih terapij. Prvi obsežni evropski raziskovalni projekt na področju ajurvedske medicine so leta 2009 začeli izvajati na Inštitutu za družbeno medicino in oddeleku za Epidemiologijo in zdravstveno ekonomiko na Charite medicinski fakulteti v Berlinu skupaj s Centralnim koncilom za raziskave v ajurvedi (del indijskega Ministrstva za zdravje). Raziskava je usmerjena v učinkovitost ajurvedskega zdravljenja osteoartritisa v kolenu (Rosenberg 2010: 294).

17 V Sloveniji področje komplementarne medicine zakonsko še zmeraj ni urejeno, saj se zakon iz leta 2007, ki ureja to področje, ne izvaja.

18 Ajurveda sicer dopušča uporabo zdravilnih rastlin iz posameznikovega okolja. Tako bi bilo mogoče z dobrim poznavanjem evropskih ljudskih medicinskih tradicij marsikatero ajurvedsko zdravilo pripraviti tudi iz »domačih« rastlin.

14 Ajurveda skupaj z drugimi oblikami zdravljenja v Evropi spada na področje t. i. komplementarne medicine.

15 Nemčija je v zadnjih petnajstih letih izvajala študij ajurvedske masaže, nutricionizma in ajurvedske medicine; tako se je več kot 3.000 študentov izšolalo v daljših izobraževalnih programih; okoli 13.000 odraslih študentov, vključno s 500 zdravniki in z 2.000 posamezniki iz medicinske stroke pa se je udeležilo nadaljevalnih študijskih programov na različnih področjih ajurvede in joge (Rosenberg 2010: 292).

16 V večjem delu sveta izvajajo znanstvene raziskave določenih zdravilnih

tudi v praktičnem okviru. Temeljne teorije iz tistega časa so s Hipokratom in z Galenom ter mnogimi drugimi zdravniki ostale temelj evropske medicine vse do »znanstvene revolucije«. Ajurveda je še naprej sledila svoji tradicionalni poti, medtem ko je biomedicina v imenu znanosti s tradicijo odločno presekala. Kljub svojemu izjemnemu napredku se biomedicina danes sooča s številnimi neuspešnimi poskusi zdravljenja, predvsem kroničnih in psihosomatskih obolenj. Njena težava je v fragmentaciji človeškega telesa, ki ima dve plati. Po eni strani je za poglobljene znanstvene raziskave takšen pristop nujen, po drugi strani pa je ta pristop »neučinkovit« v odnosu do bolnika in pri njegovi obravnavi. Prednost ajurvede je njena holistična obravnava, v katero vključuje vse vidike posameznikovega življenja – biološkega, psihološkega, družbenega, okoljskega in duhovnega, s čimer mislimo na priznavanje tako fizičnega kot energetskega telesa. Kot taka rešuje mnoge stiske bolnikov tako v Evropi kot Indiji. Čeprav je v zadnjih letih tudi biomedicina spremenila svoj pogled in začela uporabljati biopsihosocialni pristop, torej večnivojsko obravnavo posameznika, se obe razlikujeta v samem razumevanju bolezni.

Vsak medicinski sistem ima svoje meje, do koder sega njegova učinkovitost. Noben ni popoln in popolnoma učinkovit. Tega se nekatere evropske države že zavedajo, čeprav so omejitve, s katerimi se ajurveda sooča v evropskem kulturnem prostoru, še vedno številne, saj področje na ravni EU ni normativno urejeno. Žal smo v Sloveniji v smislu pluralizma medicinskih pristopov na repu v razvitosti zakonodajnih okvirov, predvsem pa dejanskih storitev. V Sloveniji zdravstvena politika še vedno ne vidi čez svojo doktrino in svojega medicinskega znanja dodatno ne pogloblja s tradicionalnim znanjem tako kot v drugih evropskih državah. To sicer ne pomeni, da tega »neformalno« ne počnejo nekateri pripadniki medicinske stroke, kar daje nekaj upanja za razvoj kakovostnega medicinskega pluralizma tudi pri nas.

Viri in literatura

- ACKERKNECHT, Erwin H.: *Medicine at the Paris Hospital*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1967.
- ADAMS, Francis: *The genuine works of Hippocrates*. London: Sydenham Society, 1849.
- ALEXANDER, Charles A. in M. K. Shivaswamy: Traditional healers in a region of Mysore. *Social Science & Medicine* 5, 1971, 595–601.
- ARNOLD, David: Smallpox and colonial medicine in Nineteenth-Century India. V: David Arnold (ur.), *Imperial medicine and indigenous societies*. New Delhi: Oxford University Press, 1988, 45–66.
- ARNOLD, David: *Science, Technology and Medicine in Colonial India: The New Cambridge History of India*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- BANERJEE, Madhulika: Power, culture and medicine: Ayurvedic pharmaceuticals in the modern market. *Contributions to Indian Sociology* 36, 2002, 435–467.
- BODEKER, Gerard: Lessons on integration from the developing world's experience. *British Medical Journal*, 2001, 164–167.
- DAVIS-FLOYD, Robbie in Gloria St. John: *From doctor to healer: The transformative journey*. New Brunswick: University of California Press, 1998.
- FILLIOZAT, Jean: The expansion of Indian medicine abroad. V: L. Chandra (ur.), *India's Contributions to World Thought and Culture*. Madras, India: Vivekananda Memorial Committee, 1970, 67–70.
- FOUCAULT, Michel: *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*. New York: A Division of Random House Inc., 1994.
- FRENCH, Roger: *William Harveys natural philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- GARDNER, Brian: *The East India Company: A History*. New York: Dorset Press, 1990.
- GHOSH, Suresh: *The History of Education in Ancient India*. New Delhi, India: Munshiram Manoharlal, 2001.
- GRANT, Charles: *Observations on the state of society among the Asiatic subjects of Great Britain particularly with respect to morals and on the means of improving it*. London: House of Commons, 1813.
- GRIFFITH, Ralph T. H.: *The Hymns of the Rigveda*, 2nd edition. Kotagiri (Nilgiri), 1896; <http://www.sanskritweb.net/rigveda/griffith>, 6. 2. 2012.
- GUPTA, Swarajya: *The Indus-Saraswati Civilization*. Delhi: Pratibha Prakashan, 1996.
- HALBFASS, Wilhelm: *India and Europe: An Essay in Understanding*. Albany, NY: State University of New York Press, 1988.
- HARRISON, Mark: *Public health in British India: Anglo-Indian preventive medicine 1859–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- HARRISON, Mark: Medicine and Orientalism: Perspectives on Europe's Encounter with Indian Medical Systems. V: Pati Biswamoy in Mark Harrison (ur.), *Health, Medicine and Empire: Perspectives on Colonial India*. India: Orient Longman, 2001, 37–88.
- HAUBEN, Daniel C.: Sushruta Samhita (Sushruta Collection) (800–600 B.C.): Pioneers of plastic surgery. *Acta Chir Plast* 28, 65–68, 1984.
- IFRAH, Georges: *The universal history of numbers: From history to the invention of the computer*. New York: Wiley, 2000.
- INDEN, Ronald: *Imagining India*. London: Hurst & Company, 1990.
- JAGGI, OP: *Indian system of medicine*. Delhi: Atma Ram, 1981.
- JEE, Bhagvat S.: *Aryan Medical Science: A Short History*. London: Macmillan and Co., 1895.
- KAK, Subhash: Indic ideas in the Graeco-Roman world. *Indian Historical Review*, 1999; <http://www.ece.lsu.edu/kak/ihr.pdf>, 6. 2. 2012.
- KEAY, John: *India: A history*. London: Harper Collins, 2000.
- KOLAREVIĆ, Maja: Pristopi, odnosi in razlage duševnih bolezni v Indiji. *Monitor ZSA: Revija za zgodovinsko, socialno in drugo antropologijo* 10, 1/2, 2008, 107–130.
- LAL, Braj B.: *The Earliest Civilization of South Asia: Rise, Maturity and Decline*. New Delhi, India: Aryan Books, 1997.
- LESLIE, Charles: The ambiguities of medical revivalism in modern India. V: Charles Leslie (ur.), *Asian Medical Systems: A Comparative Study*. Berkeley: University of California Press, 1976, 356–367.
- LESLIE, Charles: Interpretations of illness: Syncretism in modern Ayurveda. V: Charles Leslie in Allan Young (ur.), *Paths to Asian Medical Knowledge*. Berkeley: University of California Press, 1992, 177–208.
- MCDOWELL, Frank: *The source book of plastic surgery*. Baltimore: MD, Williams & Wilkins, 1977.
- MOOKERJI, Radhakumut: *Ancient Indian Education: Brahmanical and Buddhist*. London: Motilal Banarsidass, 1947.
- MUDUR, Ganapati: Indian doctors decry proposal to teach traditional medicine. *British Medical Journal* 323, 2001, 1090.
- MULLER, Max F. in Maurice Bloomfield: *Hymns of the Atharva-Veda: The Sacred Books of the East Part Forty-Two*. Kessinger Publishing, 2004; <http://www.sacred-texts.com/hin/av.htm>, 6. 2. 2012.
- NISULA, Tapio: In the Presence of Biomedicine: Ajurveda, Medical Integration and Health Seeking, South India. *Anthropology & Medicine* 13/3, 2006, 207–224.
- PANIKKAR, Kavalam M.: *Azija in zahodno gospostvo: Pregled dobe Vasca da Gama v azijski zgodovini 1498–1945*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1967.
- PATTERSON, T. J. S.: Indian and European practitioners of medicine from the sixteenth century. V: Jan Meulenbeld in Dominik Wujastyk (ur.), *Studies on Indian Medical History*. India: Groningen Oriental Studies, 1987, 117–130.

PILLAI, Rajamohanam idr.: Factors affecting decisions to seek treatment for sick children in Kerala, India. *Social Science & Medicine* 57, 2003, 783–790.

POLE, Sebastian: Practicing Ayurveda in the United Kingdom: A Time of Challenges and Opportunities. V: Dagmar Wuyastyk in Frederick M. Smith (ur.), *Modern and global ayurveda: Pluralism and paradigms*. Albany: State university of New York Press, 2008, 215–226.

POSSEHL, Gregory: *Harrapan Civilization and Rojdi*. Oxford: IBH Publishing, 1982.

QUAISER, Neshat: Politics, Culture and Colonialism: Unani's Debate with Doctory. V: Biswamoy Pati in Mark Harrison (ur.), *Health, Medicine and Empire: Perspectives on Colonial India*. India: Orient Longman, 2001, 317–356.

RAJARAM, Navaratna S. in David Frawley: *Vedic Aryans and the Origins of Civilization*. St Hyacinthe, Canada: World Heritage Press, 1995.

RAO, Shikaripur R.: *Dawn and devolution of the Indus Civilization*. Delhi: Aditya Prakashan Press, 1991.

RAWLINSON, Hugh G.: Early contacts between India and Europe. V: Arthur L. Basham (ur.), *A cultural history of India*. New Delhi: Oxford University Press, 1975, 425–441.

ROSENBERG, Mark: The Rosenberg European Academy of Ayurveda: Quality in ayurvedic education in German-speaking Europe. *Journal of Ayurveda & Integrative Medicine* 4, 2010, 292–296.

ROSSI, Paolo: *Rojstvo moderne znanosti v Evropi*. Ljubljana: Založba cf, 2004.

SAID, Edward W.: *Orientalizem*. Ljubljana: ISH, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, Studia Humanitatis, 1996.

SHARMA, Dinesh: India to promote integration of traditional and modern medicine. *The Lancet* 358, 2001, 1524.

SHARMA, Ram K. in Vaidya B. Dash: *Caraka Samhita, Text With English Translation & Critical Exposition Based On Cakrapani Datta's Ayurveda Dipika: I*. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office, 2011.

SHARMA, Ram K. in Vaidya B. Dash: *Caraka Samhita, Text With English Translation & Critical Exposition Based On Cakrapani Datta's Ayurveda Dipika: II*. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office, 2010.

SINGHAL, Damodar P.: *India and world civilization*. Michigan: Michigan University Press, 1969.

ŠKOF, Lenart: *Besede vedske Indije*. Ljubljana: Nova revija, 2005.

VAIDYA idr.: Ayurveda and a different kind of evidence: From Lord Macaulay to Lord Walton (1835 to 2001 AD). *Assoc Physicians India* 49, 2002, 534–537.

ZIMMERMANN, Francis: Gentle purge: The flower power of Ayurveda. V: Charles Leslie in Allan Young (ur.), *Paths to Asian Medical Knowledge*. Berkeley: University of California Press, 1992, 209–223.

ŽAGAR, Emil: *Možnosti in ovire vključevanja alternativnih metod zdravljenja v sistem zdravstvenega varstva*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, 2006 (magistrsko delo).

Between Tradition and Science: Transfer of Medical Knowledge between Europe and India

The paper is based on theoretical methods and fieldwork research that in Slovenia took place in the office of one of Ayurvedic medical practitioners between November 2010 and May 2011 and in India at the Govt. Ayurveda Mental Hospital and at the Cherian Ashram & Ayurvedic Resort, both in Kottakkal, Kerala, in December of 2011 and in January 2012. The techniques employed for the purpose of this study were the method of participant observation; the practice of Ayurvedic methods; and implementation of semistructured interviews with medical staff and patients. The paper begins by outlining contacts, described in literature, between Europe and India, and the transfer of medical knowledge between them. It then goes on to investigate the impact of the colonial period in India and the scientific revolution in Europe on the transfer of medical knowledge and on Ayurveda as the traditional medical practice in India. Next, it explores the effect of biomedicine and globalization on the integration of both medical systems in Kerala, India; health-related knowledge of patients seeking medical assistance; and the trend of social and cultural life in India, which is reflected in the increase of the so-called Western diseases, particularly in the field of mental health. Finally, it identifies the causes for the increasing use of Ayurvedic practices in Europe and in Slovenia; the position of Ayurveda in Europe; and its benefits and disadvantages that arise when a medical system is transferred from one cultural milieu to another. Aware of drawbacks and weak points of biomedicine, members of the medical system in some European countries now complement their existing medical knowledge with, among other things, the traditional Ayurvedic practice. However, this is not true of Slovenia.

SODOBNA AJURVEDA V INDIJI

Ohranjanje identitete v transkulturnem svetu¹

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Prispevek obravnava moderno ajurvedo z vidika stičišča med ajurvedo in kozmopolitsko medicino, kot jo izvajajo sodobni ajurvedski zdravniki (vaidje) na ajurvedski kliniki v Kerali. Vaidje na temeljih ajurvede bolezni obravnavajo holistično, pri čemer upoštevajo okolje in življenjske razmere pacientov, kar vključuje tudi moderen način življenja in kozmopolitsko medicino. Sodobna ajurvedska praksa tako povezuje tradicionalno temeljno hindujsko holistično obravnavo pacientov z biomedicino, ki se osredotoča na specifične telesne pojave. Pri tem ne gre le za dinamično prehajanje iz enega medicinskega sistema v drugega, temveč za oblikovanje novega, hibridnega načina zdravljenja.

Ključne besede: ajurveda, Kerala, »moderna ajurveda«, hibridizacija, etnografija bolnišnice

Abstract: The paper focuses on modern Ayurveda from the viewpoint of the interface between Ayurveda and cosmopolitan medicine as practiced by modern Ayurvedic doctors (the *vaidyas*) at the Kerala Ayurveda Hospital. Using Ayurveda as the basis for their work, these practitioners employ holistic treatment of syndromes and patients. In doing so, they take into account the environment and living conditions of their patients, including the modern lifestyle and cosmopolitan medicine. Modern Ayurvedic practices thus link the basic traditional Hindu holistic treatment with biomedicine, which focuses on specific physical phenomena. More than merely a dynamic transition of one medical system into another, this medical practice has evolved into a new, hybrid method of treatment.

Key Words: Ayurveda, Kerala, "modern Ayurveda", hybridization, hospital ethnography

Uvod

Leta 2011 sem v južnoindijski zvezni državi Kerali pri etnografskem terenskem delu opazovala klinično prakso ajurvedskega sistema zdravljenja v kontekstu sodobne indijske družbe.² Glavni del raziskave sem opravila na eni od »ajurvedskih bolnišnic«. Že samo poimenovanje opozarja na eno glavnih značilnosti sodobne ajurvede: dopolnjevanje ajurvedskega sistema zdravljenja z elementi kozmopolitske biomedicine, s čimer nastane nekakšna mešanica, ki jo znanstvena literatura imenuje »moderna ajurveda« (Wujastyk in Smith 2008: 2). To spodbuja k znanstvenemu razmisleku o praksi ajurvede kot tradicionalnem indijskem sistemu zdravljenja, ki temelji na hinduizmu, v kozmopolitski bolnišnici, oblikovani po načelih zahodne, moderne biomedicine.³ Razlike

med obema sistemoma zdravljenja niso le v terapevtskem postopku, temveč tudi v kognitivnih shemah, ki določajo različne načine vedenja in sporočanja bolezni (Kleinman 2011: 216). Poleg tega vprašanja o neprimerljivosti (Sujatha 2011: 196) in asimetričnosti (Naraindas 2006: 2662–2663) vodijo tudi k nekoliko bolj političnim vprašanjem o uskladitvi med obema sistemoma zdravljenja.

Zgodovinski okvir pričujočega odnosa postavlja indijska kolonialna in postkolonialna družba, v kateri je začela prevladovati moderna biomedicina. Sprva so jo spodbujali britanski kolonialisti, pozneje pa indijska vlada, ki je kozmopolitsko medicino prevzela kot model za nadgradnjo lokalnih zdravstvenih tradicij, vključno z ajurvedo (Arnold 1993: 240–289; Langford 2002: 1–24). To prilagajanje kozmopolitskim institucionaliziranim načinom poučevanja in praks je postavilo temelje asimetričnega odnosa med kozmopolitsko biomedicino in ajurvedo. Toda študij in klinična vsebina sodobne ajurvede tudi danes temeljita na starodavnih hindujskih besedilih, glede na to, kaj so indijski reformatorji in ajurvedski zdravniki definirali kot splošno priznan korpus o ajurvedi do poznega 19. in zgodnjega 20. stoletja (Leslie 1976b; Panikkar 1992; Wujastyk 2008).

Današnji ajurvedski zdravniki (vaidje) se morajo kot aktivni soudeleženci pri oblikovanju ajurvede v svoji klinični praksi odločati, kako se bodo na te asimetrije odzvali in kako bodo spojili dva izjemno različna načina zdravljenja. Poleg tega se morajo prav v

1 Zahvaljujem se Tanji Ahlin za njeno velikodušno pomoč pri prevajanju tega prispevka v slovenščino. Besedilo v izvirniku še ni bilo objavljeno.

2 Indijska zvezna država Kerala je med najvišje razviti državi v živiljenjskim standardom (Government of Kerala 2011), ki je v tem smislu bližje nekaterim zahodnim državam kot drugim indijskim zveznim državam. Stopnja pismenosti dosega 91,98 odstotka, kar je višje od nacionalnega povprečja (74 odstotkov); pismenost med ženskami dosega 87,8 odstotka, kar je višje od nacionalnega povprečja, ki dosega le 65,46 odstotka (Ministry of Home Affairs, Indian Government 2011); stopnja umrljivosti dojenčkov je 12-odstotna, kar je bistveno manj od nacionalnega povprečja (53 odstotkov) (Ministry for Health and Welfare of India 2011); popis leta 2011 je tudi pokazal, da je rast števila prebivalcev počasnejša kot v drugih delih Indije, saj imajo ženske v Kerali v povprečju 1,7 otroka, v celotni Indiji pa 2,6 (Ministry of Home Affairs, Indian Government 2011). V takšnih življenjskih razmerah, ki jim je treba dodati še naraščajočo migracijo v arabske zalivske države z namenom zaposlitve, živi večina zdravnikov in pacientov.

3 V uporabi izraza »kozmpolitska medicina« sledim Leslieju (1976a: 356), ki s tem izrazom opisuje sistem zdravljenja, ki izvira iz moderne Evrope. Zanj sem se odločila, ker izraz poudarja globalno, hegemonsko

prisotnost moderne zahodne biomedicine (Lock in Nichter 2003: 2). Čeprav se poimenovanje »kozmpolitska medicina« danes sicer uporablja tudi za druge sisteme zdravljenja, ki so se po svetu razširili v transkulturnih pretokih, kot se je na primer tradicionalna kitajska medicina v Mehiko (Napolitano in Flores 2003), v pričujočem prispevku uporabljam izraz kozmpolitska medicina kot sinonim za hegemonsko moderno biomedicino.

* Mag. Patricia Junge, kandidatka za doktorski naziv, Oddelek za antropologijo Univerze v Heidelbergu, South Asia Institute. Nemčija, 69120 Heidelberg, Im Neuenheimer Feld 330, E-naslov: patricia.junge@gmail.com. (Iz angleščine prevedla Tanja Ahlin.)

trenutku, ko se odločajo o načinu združevanja (ali pa ne), izkazati za zelo prilagodljive v tem, da ostanejo zvesti tako tradiciji ajurvede kot sodobnemu kontekstu prakse, hkrati pa ustvarjajo prostor, ki ni niti gola reprodukcija starodavne ajurvede niti asimetričnih odnosov s kozmopolitsko medicino. V pričujočem prispevku se osredotočam na načine, na katere vaidje v klinični praksi vzpostavljajo odnos do biomedicinskih tehnologij. Njihove strategije so način izvajanja ajurvede na meji med ohranjanjem določene identitete in usklajevanjem z lokalnim zgodovinskim kontekstom.

Dolga in prilagodljiva tradicija razumevanja življenja in vplivanja nanj

Izvirna ajurvedska medicina je povezana s hindujsko filozofijo in znanostjo. V Indiji se je oblikovala v času nastanka ajurvedskih besedil pred najmanj dva tisoč leti (Svoboda 1995; Varier 2005). Beseda ajurveda izvira iz sanskrta in je sestavljena iz dveh korenov: *Ayu*, ki pomeni 'življenje' v najširšem smislu, in *Veda*, kar lahko prevedemo kot 'določen način pridobivanja znanja, ki se osredotoča na njegov empirični izvor in praktično uporabnost zamisli' (Gopinath 2001: 62–65; Manohar 2005: 157–158), kar nekateri razumejo kot znanost ali modrost (Chopra 2003: 1; Langford 2002: 4). Po besedah enega med vaidji, beseda *Ayu* pomeni življenje, ki se začne z zarodkom in konča s smrtjo; med tema dvema dogodkoma se mora človek spopadati z določenimi življenjskimi izzivi, ohranjati zdravje in se s pomočjo znanja, razumevanja in udejstvovanja izogibati boleznim; in to je ajurveda. Definicija razkriva dve strani ajurvede, in sicer na eni strani globoko in široko razumevanje življenja, na drugi pa določen način uporabe znanja pri ohranjanju človekovega življenja. Iz povezave med obema poloma nastane to, kar razumemo kot medicinsko znanost.

Ajurvedski korpus medicinskih pojmov in praks je sistematično urejen v treh zgodnjih priročnikih: *Caraka Samhita* so napisali med prvim stoletjem pr. n. št. in prvim stoletjem našega štetja; *Susruta Samhita* je nastal med prvim in tretjim stoletjem našega štetja; *Astangasamgraha* pa je nastal okrog leta 600 (Langford 2002: 4; Svoboda 1995: 67–71). To so glavni priročniki, ki jih ajurvedski zdravniki v Indiji uporabljajo še danes (Wujastyk in Smith 2008: 5). Vendar pa starost priročnikov ne pomeni, da so ajurvedo več stoletij izvajali na enak način (Basham 1976; Zimmermann 1978). Ajurveda se je v dolgem obdobju dinamično spreminjala, in sicer z nadgradnjo medicinske prakse glede na različne zgodovinske kontekste, pa tudi s sposojanjem iz drugih zdravstvenih sistemov (Basham 1976: 34–36; Leslie 1976b: 356–357; Varier 2005).

Danes indijska vlada ajurvedo priznava kot enega od tradicionalnih indijskih zdravstvenih sistemov, ki se poučuje in izvaja po vsej državi (AYUSH 2010).⁴ V Indiji je sodobna ajurveda rezultat nadgradnje ajurvedske tradicije z modernimi, zahodnimi smernicami. V pozni kolonialni in postkolonialni Indiji⁵ so združenja vaidij in indijskih nacionalistov določala vsebino nadgradnje zdravstvenih pojmov in praks, ki naj bi bili prepoznavni v

ajurvedski tradiciji (Bode 2008; Langford 2002: 97, 132; Panikkar 1992; Welsh 2008: 129–131). Spreminjanje ajurvede odraža vnovično oživitve tega sistema zdravljenja, pa tudi potrditev ajurvede kot sistema, enakovrednega moderni biomedicini. Ob poskusih ohranjanja povezav s hindujskim teoretičnim ozadjem in prilagoditev kozmopolitskim, torej modernim biomedicinskim okvirom poučevanja in prakse, je prišlo do nekaterih nejasnosti (Leslie 1976). Wujastyk in Smith takole opisujeta razmere, v katerih je nastala moderna ajurveda:

geografsko postavljena na indijski podkontinent in v začetni fazi procesa profesionalizacije in institucionalizacije, ki sta se v Indiji začela zaradi tako imenovane oživitve ajurvede v 19. stoletju /.../. Za moderno ajurvedo so značilni sekularizacija ajurvedskega znanja in prilagoditev zahodni medicini, obenem pa tudi poskusi oblikovanja poenotene teorije, ki temelji na doktrinah iz klasičnih ajurvedskih besedil (2008: 2).⁶

Proces koordinacije med klasičnim zdravljenjem in modernejšimi medicinskimi smernicami po eni strani zahteva upoštevanje asimetričnega odnosa ajurvede in kozmopolitske biomedicine, ki se še dandanes odraža, na primer, v dojemanju ajurvedskih izobraževalnih ustanov kot manj spoštovanih v primerjavi z biomedicinskimi fakultetami (Naraindas 2006: 2662). Po drugi strani pa je nadgradnja ajurvede spodbudila razmislek o raznovrstnosti, ki je ajurvedi lastna že sama po sebi (Zimmermann 1978: 97–98). To pomeni, da je bilo treba med raznimi načini razumevanja in prakticiranja te zdravstvene tradicije do 19. stoletja izluščiti njeno jedro (Leslie 1976b: 362–364). Poleg vprašanj o asimetriji in odnosih moči so spremembe v načinu prakticiranja ajurvede v Indiji tudi del strateških potez, s katerimi bi ajurvedski sistem zdravljenja prilagodili potrebam sodobne indijske družbe in načinu življenja v njej.

Ajurvedsko zdravljenje v okviru modernosti?

Z namenom opazovanja moderne ajurvede v praksi sem opravila terensko raziskavo v ajurvedski bolnišnici v Indiji.⁷ V bolnišnici, ki sem jo obiskala, nudijo izključno ajurvedsko splošno zdravljenje (tako ambulantno kot tudi bolnišnično) ljudem iz lokalne skupnosti, drugih okrožij in indijskih zveznih držav ter tujine. Glede prostorov bolnišnica sledi običajnim standardom, saj ima sprejemno sobo in čakalnico, ambulate, bolniške in terapevtske sobe, lekarno in prostore za oskrbo, kot so kuhinja, garaža, pisarne in spalnice za zdravnika in terapevta, ki prebivata v bolnišnici. Ti prostori temeljijo na tradicionalni postavitvi prostorov v ajurvedski bolnišnici (*vaidjašala*), a so prilagojeni kozmopolitskim bolnišničnim standardom. Poleg tega so v bolnišnici tudi sobe za izvajanje joge in meditacije ter poseben, kuhinji podoben

⁶ Izvirnik je v angleščini (op. prev.).

⁷ Raziskovalno delo, ki sem ga opravila v okviru magistrskega študija na Univerzi v Heidelbergu, je potekalo v Kerali, kjer sem konec leta 2011 preživela devet tednov. Poleg opazovanja in intervjujev z ajurvedskimi zdravniki, s terapevti in pacienti v treh ajurvedskih bolnišnicah sem pet od devetih tednov preživela v eni od teh bolnišnic. V njej sem opravila etnografsko raziskavo, zbrala življenjske zgodbe petih ajurvedskih zdravnikov in opisala življenje v bolnišnici, vključno z zdravniki, s terapevti, z administrativnim osebjem, s študenti, pacienti, sorodniki, sosedi. Etnografijo sem dopolnila z analizo reprezentativnega vzorca študij primerov, ki so mi jih posredovali v bolnišnici.

⁴ V angleščini »Ayurveda, Yoga & Naturopathy, Unani, Siddha, Homeopathy« tvorijo pogosto uporabljeni akronim AYUSH.

⁵ Gre za obdobje med poznim 19. stoletjem in sedemdesetimi leti 20. stoletja.

prostor za pripravo zeliščnih zdravil za tretmaje. Pacienti in terapevti ajurvedske zdravniške imenujejo »zdravnik«, čeprav ti sebe prepoznavajo kot »vaidje«; nosijo vsakdanja oblačila, kot so zahodnjaška ali tradicionalna keralska oblačila, nikoli pa ne nosijo belih halj. Osebe, ki ga sestavljajo tako terapevti kot terapevtke, izvajajo tretmaje, dela v lekarni in skrbijo za paciente v bolnišnični oskrbi. Terapevti so prepoznavni po posebnih uniformah.

Ambulanta je odprta vsak dan, od ponedeljka do sobote, pacienti pa lahko poiščejo pomoč tudi ob nedeljah, saj je »rezidenčni zdravnik« vedno prisoten. Pacienti ob obisku dobijo različna ajurvedska zeliščna zdravila. Jemljejo jih en do dva tedna, nato pa se po potrebi vrnejo na dodatni posvet. V ambulanti jih sprejemajo glede na njihov čas prihoda, dolžina posveta pa je odvisna od posameznega pacienta. Vaidje poslušajo in se s pacienti pogovarjajo tako dolgo, da so slednji zadovoljni, kar lahko traja od deset do štirideset minut. Ambulanta je na videz precej podobna standardnemu kozmopolitskemu kliničnemu okolju. Na to, da se človek nahaja v ajurvedski bolnišnici, opozarja podoba lorda Dhanvantarija, ajurvedskega hindujskega boga; stetoskop na zdravnikovi mizi pa daje vedeti, da se hkrati nahajamo v globaliziranem svetu.

Sprejem pacientov v bolnišnico je odvisen od njihovih zdravstvenih težav ter njihove pripravljenosti, da tam ostanejo. Nekateri pacienti z manjšimi težavami iz finančnih ali družinskih razlogov raje ostanejo doma in se vsak dan vračajo v bolnišnico. Nikoli nisem srečala zdravnika, ki bi poskušal pacienta prepričati, naj ostane v bolnišnici; zdi se, da avtoriteta zdravnikov ne seže tako daleč. Tretmaji za ambulantne in bolnišnične paciente vključujejo razne masaže z zdravilnimi olji, praški ali pripravki ter terapije s paro in z olji. Sprejem v bolnišnico je nujen v primeru kompleksnejših in močnejših terapij, ki ponavadi vključujejo zaporedne kombinacije čiščenja, umirjanja, izločanja, razstrupljanja in krepitve, splošno znane kot »Panchakarma«. Glede na pacientovo zdravstveno stanje bolnišnično zdravljenje lahko traja od sedem do trideset dni.

Pomembnost upoštevanja pacientovega konteksta in zaupanja v terapevtski proces

Razumevanje bolezni in definicija zdravstvenega postopka vselej potekata izključno po ajurvedskih principih; prav tako se uporabljajo zgolj ajurvedska zdravila in tretmaji. Vpliv kozmopolitske medicine je opazen v sami razporeditvi bolnišničnih prostorov, uporabi nekaterih modernih instrumentov za diagnosticiranje in obliki nekaterih zdravil. Hibridnost je v kliniki mogoče opaziti v samem srečanju vaidje s pacientom: po glavnih ajurvedskih kliničnih principih, ki so povezana s celostnim opazovanjem pacienta, vaidja v pregled vključi tudi neverbalno komunikacijo pacienta in govor oziroma način, na katerega predstavi svoje težave, ter informacije o kontekstu, ki niso neposredno povezane z boleznijo kot simptomi, temveč z bolno osebo kot celoto – vse to je ključnega pomena za ajurvedsko diagnosticiranje. Elemente kozmopolitskega življenja v bolnišnico prineseta prav pacientov način življenja in kontekst, ki močno vpliva na vsakdanje življenje ljudi v Kerali. Med pacienti so tako ženske – predstavnice delovne sile, mlade študentke, ki živijo daleč od svojih družin, ter moške, ki delajo v državah na Srednjem vzhodu in svoje družine obiščejo enkrat na tri mesece. Pacienti v bolnišnico pridejo tudi s predhodnimi izkušnjami z moderno biomedicino: poznajo že svojo biomedicinsko diagnozo, imajo izvide laboratorijskih

testov ali sledijo farmakološkemu režimu zdravljenja. Kot so mi povedali vaidje, mora tisti, ki želi delovati kot dober ajurvedski zdravnik, k vsakemu pacientu pristopiti z občutkom in razumevanjem pacientovega življenja. To tudi pomeni, da mora vaidja dobro poznati kozmopolitsko biomedicino in moderni načina življenja, kot ga poznajo milijoni po vsem svetu, hkrati pa mora znati to znanje vključiti v svoje ajurvedsko zdravljenje.

Med diagnostičnim intervjujem je poleg bistvenega holističnega opazovanja bolnika precej pogosta tudi uporaba pripomočkov in terminologije, ki sicer izhajajo iz kozmopolitske medicine.⁸ Sodobnim vaidjem ti niso tuji, saj se s takšnimi pripomočki spoznajo med študijem na kolidžih za ajurvedo. Učni načrt namreč vključuje seznanjanje z modernimi tehnikami in pripomočki za diagnosticiranje ter poznavanje povezave med ajurvedsko in kozmopolitsko biomedicino (Central Council of Indian Medicine 2011). Med terenskim delom sem opazila, da vaidje med kliničnim posvetom uporabljajo stetoskope, menometer in napravo za branje rentgenskih slik, videla sem paciente z laboratorijskimi izvidi. Čeprav vaidje teh preiskav ne predpisujejo, jih sprejmejo in komentirajo kot del informacij o pacientovem kontekstu; pacienti so svoje telesne bolečine opisovali z angleško besedo *tension* ('napetost'), čeprav so sicer govorili v lokalnem jeziku, malamajamščini. Z vidika znanstvenih razprav bi se lahko vprašali, zakaj vaidje sprejemajo biomedicinske pripomočke in izraze, namesto da bi se jim poskušali izogniti, saj opominjajo na asimetrični odnos ajurvede do hegemonске kozmopolitske medicine. Zakaj vaidje preprosto ne opravijo natančnega diagnostičnega intervjuja po ajurvedskih predpisih, če bi se s tem lahko ponosno izognili implicitnemu sprejemanju biomedicinske hegemonije?

Na to vprašanje so vaidje odgovorjali v glavnem na dva načina. Najprej so mi odgovorili, da uporaba biomedicinskih izrazov temelji na opisu tegob in drugih informacijah, o katerih pacienti poročajo in jih zdravnik zapiše s pacientovimi besedami. Če pacienti uporabljajo biomedicinske izraze in merila, potem jih mora vaidja po diagnostičnem intervjuju tako tudi zapisati. Druga razlaga je bila simbolna: nedvoumno poznavanje pripomočkov iz kozmopolitske medicine in prilagodljivost glede njihove uporabe so povezovali z dobrim odnosom med pacientom in zdravnikom, ki je ključnega pomena za terapevtski proces. Z drugimi besedami, pacientom hočejo pokazati, da razumejo, kar jim ti pripovedujejo.

Ne smemo pozabiti, da pacienti, ki v Indiji prihajajo v bolnišnico, živijo v okolju, ki si prizadeva za modernizacijo, in pričakujejo, da bodo vaidje razumeli njihove življenjske razmere in osebno ter kolektivno zgodovino. Zaupnega odnosa med pacientom in zdravnikom ne poudarja le ajurveda (Basham 1976: 29–31), temveč je nujen v vsakem zdravstvenem sistemu (Kleinman 1980). Ajurvedski zdravniki takšnega odnosa ne dosegajo le s tradicionalnim uveljavljanjem strokovne avtoritete, temveč tudi tako, da pacientom pokažejo, da poznajo in razumejo tako njihove življenjske razmere kot kozmopolitsko biomedicino in njene pripomočke.

Vaidje v bolnišnici moderne pripomočke kozmopolitske medicine uporabljajo zgolj toliko, kolikor to zahteva posamezni klinič-

⁸ Poudariti je treba, da diagnoza v tem prispevku pomeni proces zbiranja podrobnosti o pacientovi zgodovini in ne ugotavljanja ali poimenovanja določene bolezni.

Ajurvedska zdravnica v ambulanti: oblečena v tradicionalna oblačila, pred njo na mizi pa moderni zdravstveni pripomočki, pod budnim očesom Dhanvantari, hindujskega boga ajurvede.
Foto: Patricia Junge, Alappuzha (Kerala), oktober 2011

Zelo pogost prizor iz Kerale: ženska iz srednjega razreda sama vozi motorno kolo.

Foto: Patricia Junge, Ernakulam (Kerala), oktober 2011

ni intervju. Omenjene naprave najpogosteje uporabijo sredi ali celo na koncu posveta. Meritve potekajo kot nekaj naravnega, vaidja postopek opravi hitro in medtem neprestano govori s pacientom in/ali sorodniki. Ko instrumenti niso v uporabi, ležijo na vaidjevi mizi. Nikoli nisem opazila, da bi vaidje katerega od teh instrumentov uporabljali zunaj ambulate ali da bi jih kdorkoli uporabljal za to, da bi preveril meritve, kot se to dogaja v kozmopolitskih bolnišnicah, kjer bolniške sestre med rednimi obhodi merijo temperaturo in krvni pritisk pacientov. Vaidje so na vprašanja o njihovi uporabi odgovarjali, da so le del priročne opreme, ki lajša nekatere dele pregleda, meritve pa interpretirajo glede na ajurvedsko tradicijo. Kot je razložil eden med njimi: »Z napravami dobimo matematično številko, nek znak, interpretacijo te statistične številke pa je treba prilagoditi posameznemu pacientu; zdravnikova dolžnost je, da to poveže s posameznikom kot celoto«. Kot sem že omenila, uporaba merilnih naprav kozmopolitske medicine vaidjem vzame malo časa in pozornosti, v ospredju je namreč dialog med pacientom in vaidjo, ki tudi vzame največ časa v diagnostičnem intervjuju. Precej površna uporaba instrumentov se ujema z dokaj nepomembno vlogo teh instrumentov v kliničnem pogledu. Po logiki vzpostavljanja zaupanja je uporaba modernih instrumentov torej pomembnejša kot gesta, znak, da se zdravnik zna gibati med ajurvedo in kozmopolitsko medicino.

Gibanje med dvema sistemoma zdravljenja

Med kliničnim intervjujem niti pacientov niti zdravnikov ni zanimal pravilen izraz za določen sindrom, niti to, katera razlaga, ajurvedska ali kozmopolitska, je boljša. Pogovor je tekel o pacientovem kontekstu ter o tem, ali je določen tretma primeren za pacientovo oslabiljeno zdravje in ali se ujema z njegovim načinom življenja. Kleinman (2011: 216) piše, da vsak sistem zdravljenja vsebuje ne le številne terapevtske postopke in zdravila, temveč tudi kognitivne sheme, ki so pomembne za obravnavanje zdravja, bolezni in smrti. V času in prostoru, ki ga zavzema klinični intervju, se ajurvedske kognitivne sheme srečujejo s pacientom in z njegovimi izkušnjami, ki v klinični dogodek

vnašajo elemente modernizacije indijske družbe in kozmopolitsko medicino. Vrednotenje ni bilo niti dualistično niti ni potekalo samo po eni od obeh paradig, temveč sta se obe prepletali, tako da sta bili združljivi z logiko ajurvedskega zdravljenja. Pacienti so vaidjo spraševali o prejšnjih biomedicinskih diagnozah ali biomedicinskem zdravljenju, ki so mu takrat sledili. V takem primeru je vaidja vedel, o čem govori in se je lahko celo odločal o uporabi pripomočkov kozmopolitske medicine, če so se pri odpravljanju pacientovih sindromov izkazali za učinkovite.

Dialoški odnos med ajurvedo in biomedicino v znanstveni literaturi ni opisan v smislu podrejenosti ajurvede, temveč kot del procesa oblikovanja sodobne ajurvede. Visvanathan in Nandy (1997: 177–179), na primer, opisujeta, kako so vaidje v dvajsetih letih prejšnjega stoletja razmišljali o procesu vzajemnega opazovanja in komentiranja in ne o prevajanju iz enega zdravstvenega sistema v drugega ali o prevzemanju značilnosti drugega sistema. Ko so vaidje med razgovorom opisovali svojo prakso, so vselej govorili o vzpostavljanju odnosa oziroma korelaciji med ajurvedskim znanjem in znanjem kozmopolitske medicine, nikoli pa o nadomeščanju, prevajanju ali iskanju podobnih konceptov in praks iz obeh sistemov.

Eden od zdravnikov je položaj vaidje kot koordinatorja med različnima referenčnima sistemoma povezal s tradicionalno definicijo vaidje kot visoko izobraženega posameznika, ki mora imeti kar največ znanja in ga mora tudi nadgrajevati. Basham (1976: 29–31) uporabi podobno definicijo, po kateri naj bi bil vaidja izobražen na vseh možnih področjih in zelo prilagodljiv, občutljiv in podkovan v znanju. Čeprav so pacienti lahko pod vplivom izrazov in življenjskih vzorcev kozmopolitske medicine, jih vaidje dodajajo terapiji tako, da so usklajeni z dualističnim odnosom do raznolikosti, ki jo je Marriot (1976) opisal kot ključno v hindujski miselnosti, nikakor pa ne spreminjajo najpomembnejše ajurvedske logike. Med kliničnimi intervjuji, med katerimi so bile zaznane hindujske korenine ajurvede, torej ni šlo za vprašanje enega ali drugega sistema zdravljenja, temveč za zmožnost dodajanja pripomočkov in informacij, v kolikor ti pripomorejo k boljšemu terapevtskemu procesu.

Tudi Sax (2002: 9–15) razlaga prilagodljivost tradicionalnih kognitivnih shem kot enega od načinov nadgrajevanja sistemov znanja, ki se odvija skozi zgodovino in ki je povezan tudi s hinduizmom. Udejanjenje znanja v praksi, kjer je pomemben specifičen kontekst, namreč približa tradicijo (oziroma elemente prepričanj in praks) njenemu trenutnemu kontekstu (vključno s kompleksnimi, asimetričnimi odnosi moči). V povezavi z ajurvedo to vaidjem omogoča, da so v svoji klinični praksi zelo prilagodljivi in presegajo dualizem (Langford 2002). Vaidje, ki sem jih intervjuvala, so se na primer povsem jasno zavedali strukturnih asimetrij med hegemonsko kozmopolitsko medicino in ajurvedo, a kljub temu svoje selektivne uporabe modernih pripomočkov ali izrazov niso povezovali z obnavljanjem teh asimetrij. Delovali so namreč kot pomembni uporabniki kozmopolitske medicine, a ne kot njeni prevajalci; zadržano so opazovali, kaj lahko iz kozmopolitske medicine pridobijo, pri tem pa niso bili pripravljeni spremeniti svoje prakse, da bi se temu zdravstvenemu sistemu povsem prilagodila. Halliburton (2011) prav tako prepoznava to namerno pomanjkanje dualistične kritičnosti in pripravljenosti za koordinacijo kot novi lastnosti moderne ajurvede, ki bi ju bilo treba natančno opazovati, da bi pojasnili, ali se s tem pojavlja kakšna nova dejavnost ali način upiranja hegemoniji in ne le pasivno nerazumevanje strukturnih odnosov moči. Kot sklene Halliburton (2011: 98), je to nedokončan proces, ki ga moramo, da bi bolje razumeli različne nastajajoče dejavnike, nenehno opazovati.

Zaključek

Članek se v analiziranju moderne ajurvede osredotoča na usklajevanje med ajurvedo in kozmopolitsko medicino, kot ga vaidje prakticirajo v eni od svojih klinik, v kateri je avtorica opravljala etnografsko terensko delo. Vaidje sledijo temeljnemu ajurvedskemu principu in k bolezni pristopajo holistično, pri tem pa upoštevajo življenjske razmere pacientov in okoliščine, v katerih ti živijo, te pa lahko vključujejo tudi moderen način življenja in biomedicino. Če je po eni strani dolžnost vaidje, da zdravi pacienta kot celoto, pa so po drugi strani pacienti ujeti v sodobne dvoumnosti med različnimi svetovi in kulturami. Kako bi vaidje sploh lahko naredili kaj drugega, kot da se kreativno gibljejo med enim in drugim dinamičnim sistemom?

Vprašanje je, ali odnosi, ki jih vzpostavljajo sodobni vaidje, odražajo pragmatično strategijo gibanja med dvema nezdružljivima referenčnima točkama, torej med hindujskim ajurvedskim znanjem in modernim načinom življenja, ali pa je takšna logika odločanja sama po sebi hibriden način obravnavanja raznolikosti, ki presega logiko dualizma. Do neke mere hibridna logika, ki ji pri svojem delu sledijo vaidje, obnavlja nedualistični hindujski vzorec, kot ga opisujeta Marriot (1976) in Sax (2002). Vaidje, s katerimi sem se pogovarjala, namreč trdijo, da je bistveni del ajurvede hindujska filozofija. V kontekstu globalnih transkulturnih tokov ostajajo vprašanja o novih načinih, za katere je ajurveda mešanica različnih zdravstvenih tradicij in praks, pri čemer premaguje hegemonijo kozmopolitske medicine in se nenehno preoblikuje, a ostaja zvesta tudi svoji zgodovini.

Viri in literatura

- ARNOLD, David: *Colonizing the Body. State, Medicine and the Epidemic Disease in Nineteenth-Century India*. Delhi: University of California Press, 1993.
- AYUSH Department 2010. Ministry of Health and Family Welfare, Government of India; <http://indianmedicine.nic.in/>, 21. 12. 2011.
- BASHAM, A. L.: *The Practice of Medicine in Ancient and Medieval India*. V: Charles Leslie (ur.), *Asian Medical Systems: A Comparative Study*. Berkeley, L. A., London: University of California Press, 1976, 18–43.
- BODE, Martin: *Indian Medicine, Authenticity and Identity: The construction of an Indian Modernity*. V: Martin Bode, *Taking Traditional Knowledge to the market: The Modern Image of the Ayurvedic and Unani Industry, 1980–2000*. Hyderabad: Orient Longman, 2008, 173–196.
- CENTRAL COUNCIL OF INDIAN MEDICINE: *Syllabus of Ayurvedacharya (BAMS) Courses*. New Delhi; http://ccimindia.org/curriculum_ayurveda Ug_syllbus_2009.html, 13. 12. 2011.
- CHOPRA, Ananda Samir: *Ayurveda*. V: Helaine Selin (ur.), *Medicine Across Cultures History and Practice of Medicine in Non-Western Culture*. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers, 2003, 75–84.
- GOVERNMENT OF KERALA: Education; http://www.kerala.gov.in/index.php?option=com_content&view=article&id=2853&Itemid=2559, 12. 12. 2011.
- GOPINATH, B. G.: *Foundational Ideas of Ayurveda*. V: B. V. Subbarayappa (ur.), *Medicine and Life Science in India*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishing, 2001, 59–107.
- HALLIBURTON, Murphy: *Resistance or Inaction? Protecting ayurvedic medical knowledge and problems of agency*. *American Anthropologist* 38/1, 2011, 86–101.
- KLEINMAN, Arthur: *Patients and Healers in the Context of Culture: An exploration in the Borderland between Anthropology, Medicine, and Psychiatry*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press, 1980.
- KLEINMAN, Arthur: *Cognitive Structures of Traditional Medical Systems: Ordering, Explaining, and Interpreting the Human Experience of Illness*. *Culture* 34, 2011 (1974/75), 214–223.
- LANGFORD, Jean: *Fluent Bodies: Ayurvedic Remedies for Postcolonial Imbalance*. Durham in London: Duke University Press, 2002.
- LESLIE, Charles: *Introduction*. V: Charles Leslie (ur.), *Asian Medical Systems: A Comparative Study*. Berkeley, L.A. in London: University of California Press, 1976a, 1–12.
- LESLIE, Charles: *The Ambiguities of Medical Revivalism in Modern India*. V: Charles Leslie (ur.), *Asian Medical Systems: A Comparative Study*. Berkeley, L.A. in London: University of California Press, 1976b, 356–367.
- LESLIE, Charles: *Interpretations of Illness: Syncretism in Modern Ayurveda*. V: Charles Leslie in Allan Young, *Paths to Asian Medical Knowledge*. Berkeley: University of California Press, 1992.
- LOCK, Margaret in Mark Nichter: *Introduction: From documenting medical pluralism to critical interpretations of globalized knowledge, policies and practices*. V: Mark Nichter in Margaret Lock (ur.), *New Horizons in Medical Anthropology: Essays in Honour of Charles Leslie*. London in New York: Routledge, 2003, 1–34.
- MANOHAR, R.: *Ayurveda as Knowledge System*. V: K. Kapoor in A. K. Singh (ur.), *Indian Knowledge Systems I*. Delhi: Shimla in D. K. Printworld, 2005, 156–171.
- MARRIOTT, McKim: *Hindu Transactions: Diversity Without Dualism*. V: Bruce Kapferer (ur.), *Transaction and Meaning*. Philadelphia: ISHI, 1976, 109–142.
- MINISTRY OF HEALTH AND FAMILY WELFARE OF INDIA: *State Profile of Kerala*; <http://mohfw.nic.in/NRHM/State%20Files/kerala.htm>, 25. 12. 2012.
- MINISTRY OF HOME AFFAIRS: *Provisional Population totals: India: 2011*; <http://censusindia.gov.in/2011-prov-results/indiaatglance.html>, 25. 12. 2012.

NAPOLITANO, Valentina in Gerardo Mora Flores: Complementary Medicine: Cosmopolitan and Popular Knowledge, and Transcultural Translations – Cases from Urban Mexico. *Theory, Culture and Society* 20/4, 2003, 79–95.

NANDY, Ashis in Shiv Visvanathan: Modern Medicine and its Non-Modern Critics: A study in Discourse. V: Shiv Visvanathan, *A Carnival for Science: Essays on Science, Technology and Development*. New Delhi: Oxford University Press, 1997, 94–145.

NARAINDAS, Harish: Of Spineless Babies and Folic Acid: Evidence and efficacy in biomedicine and Ayurvedic Medicine. *Social Science and Medicine* 62, 2006, 2658–2669.

PANIKKAR, K. N.: Indigenous medicine and cultural hegemony: A study of the revitalization movement in Kerala. *Studies in History* 8/283, 1992, 283–308.

SAX, William S.: *Dancing the Self: Personhood and Performance in the Pandav Lila of Garawal*. Oxford University Press, 2002.

SUJATHA, V.: Innovation within and between Traditions: Dilemma of Traditional Medicine in Contemporary India. *Science, Technology & Society* 16/2, 2011, 191–213.

SVOBODA, Robert: *Theory and Practice of Ayurveda. Oriental Medicine: An Illustrated Guide to the Asian Arts of Healing*. London: Serindia Publications, 1995.

VARIER, N. V. Krishnankutty: *History of Ayurveda*. Kottakkal Ayurveda Series 56. Kerala: Arya Vaidya Sala, 2005.

WUJASTYK, Dagmar in Frederick M. SMITH: Introduction. V: Dagmar Wujastyk in Frederick M. Smith (ur.), *Modern and Global Ayurveda. Pluralism and Paradigms*. Albany: State University of New York, 2008, 1–28.

WUJASTYK, Dominik: The Evolution of Indian Government Policy on Ayurveda in the Twentieth Century. V: Dagmar Wujastyk in Frederick M. Smith (ur.), *Modern and Global Ayurveda. Pluralism and Paradigms*. Albany: State University of New York, 2008, 43–76.

ZIMMERMANN, Francis: From Classic Texts to learned Practices: Methodological Remarks on the Study of Indian Medicine. V: *Social Sciences and Medicine* 12, 1978, 97–103.

Modern Ayurveda in India: Preservation of Identity in a Transcultural World

Ayurveda, in addition to yoga, naturopathy, unani, siddha, and homeopathy (AYUSH), is a system of treatment officially recognized in India. The Indian Ministry of Health and Family Welfare created a special AYUSH department and adopted several measures to control, research, and promote these systems. The practice of Ayurveda in India is nowadays a result of the transformation of and supplementation to the corpus of knowledge from ancient Sanskrit texts. Providing the basis for Ayurveda as an independent system of treatment, these texts contain “beliefs and practices that can be observed.” The supplementation of this body of knowledge in modern educational institutions and the practice of medicine raises questions about the transformation and continuity of Ayurvedic tradition with regard to the historical context of colonial and postcolonial India, which was the time when the colonial administration in India introduced biomedicine. Nevertheless, in the independent, 20th century India, modern Ayurveda was regulated by the profession and by politics. The paper begins by outlining the contemporary practice of Ayurveda, which in literature is often described as “modern Ayurveda,” in India. A reflection upon Ayurvedic doctors, who are increasingly adopting modern biomedical terminology and techniques, is based on descriptions of clinical practice in an Ayurvedic hospital in Kerala, a state in southern India, where this author conducted an ethnographic study. Associated with the beginnings of nationalistic movements for independence in the 20th century, as well as the resurgence of Ayurveda, Kerala is a historical peculiarity of India. It is among those Indian states whose current indicators of development are closest to those of the Western countries. Another characteristic feature of Kerala is its high level of migration to and from Asian and European countries. It is within this context of contemporary life in Kerala that the current mixing of different beliefs and practices, or traditions such as Ayurveda and cosmopolitan biomedicine, must be understood. The text describes how modern Ayurvedic physicians, the *vaidyas*, enhance the dualistic approach to clinical practice by employing a mixture of biomedical cosmopolitan techniques and terminology, and traditional Ayurvedic practices. This continuous process is examined within the context of expert literature on postcolonial factors and hybridization.

PREHAJANJE PRAKS ZDRAVLJENJA IN Z ZDRAVJEM POVEZANIH KONCEPTOV MED KONTINENTI IN KULTURAMI

Joga v Evropi, anoreksija v Aziji¹

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Avtorica v članku išče odgovor(e) na vprašanje, na kakšne načine z zdravjem povezani prakse in koncepti prehajajo iz Azije v Evropo ter nazaj. V prvem delu opisuje primer prehajanja joge kot ene od zdravilnih praks iz Indije v Veliko Britanijo. V drugem delu obravnava enega od zahodnih biomedicinskih konceptov, namreč motnje prehranjevanja, ki naj bi se širili iz zahodnega sveta v Indijo. Pri slednjem predstavi tudi lastno terensko delo, ki ga je opravljala leta 2011 v severni Indiji. Oba primera dokazujeta, da zdravstvene prakse in koncepti nenehno prehajajo med kontinenti, državami in kulturami, pri tem pa se nujno tudi spremenijo.

Ključne besede: Indija, Evropa, joga, motnje prehranjevanja, transkulturalnost

Abstract: The text seeks an answer (answers) to the question how, and in what manner, health-related practices and concepts travel between Asia and Europe. The first part of the article discusses the path of yoga, one of healing practices in India, to Great Britain. Based on the author's fieldwork research carried out in northern India in 2011, the second part of the paper examines a Western biomedical concept, namely an eating disorder, which has allegedly spread to India from the West. Both examples demonstrate that medical practices and concepts continuously travel between continents, states, and cultures, and are inevitably transformed during the process.

Key Words: India, Europe, yoga, eating disorders, transculturality

V osrčju Heidelbergga stoji raziskovalni Center odličnosti z imenom, ki bi ga lahko prevedli nekako takole: »Azija in Evropa v globalnem kontekstu: premikanje asimetrij kulturnih tokov«. Logotip Centra ponazarjata dve puščici, ki lovita druga drugo, pot pa jima seka vijugasta črta. Vse skupaj spominja na štirikotnik, ki ga prelamlja vijugasta črta, a ker je lik postavljen v perspektivo, je ena puščica štirikotnika videti nekoliko večja od druge. Pomen logotipa je bil nekaj časa tudi predmet živahne razprave v Centru. Katera od puščic ponazarja Azijo in katera Evropo? Poleg tega, če govorimo o prehajanju konceptov iz kultur enega kontinenta v kulturo drugega in nazaj, čemu pregrada med puščicama? Prehajanje je vendar mogoče le skozi porozno tančico, na primer, ne pa skozi nekaj tako dokončnega, kot je črta, pa čeprav vijugasta. Takšen logotip bi torej lahko na prefinjen način ohranjal evrocentričen pogled na odnos med Evropo in Azijo, obenem pa prinašal tudi napačno sporočilo o namenu Centra, ki naj bi z znanstvenimi raziskavami poudaril dinamičen odnos med kontinentoma in spodbujal dialog, ne pa znova izpostavljajl nepremostljive meje med njima. Po drugi strani bi lahko trdili, da v resnici nobena puščica ni večja od druge (gre samo za stvar perspektive) in da črta ne poudarja drugega kot dinamiko – vijuge predstavljajo odnos, ki ni statičen (v nasprotju z ravno črto, ki bi pomenila natančno odmerjeno, nepremakljivo mejo), temveč je zdaj na strani ene, zdaj druge partnerice v dialogu.

V prispevku ne bom razglabljala o kolonialistični zgodovini in/ali sedanjosti, ki sicer v odnosu Evrope in Azije igra še kako pomembno vlogo. Želim pa se posvetiti vijugasti črti, ki ponazarja

dinamičen odnos med kontinentoma ter namiguje na prehajanje sem in tja, na to, da je mogoče spotoma nekaj vzeti tu in odložiti tam in obratno. Vprašanje, ki se mu posvečam v prispevku, je naslednje: na kakšne načine prakse in koncepti, povezani z zdravjem, prehajajo iz azijskih kultur v evropske in nazaj? Kako se kulture, ki z ljudmi ali prek medijev prestopijo geografske in politične meje, stopijo s tistimi, ki jih srečajo na drugi strani črte? Znana nam je že zgodba o radikalno liberalnem konceptu talilnega lonca kultur, ki se je pred desetletji oblikovala na severnoameriških tleh in po kateri naj bi se imigranti z veseljem in lahkoto otresli svojega socialnokulturnega ozadja, nacionalnosti in etničnosti ter se združili v nov (ameriški) narod. Zdaj vemo tudi, da je ta teorija precej naivno dojemala pomen kulturne dediščine za posameznika, poleg tega pa je kmalu postalo jasno, da se iz različnih kultur v ZDA ne bo oblikovala povsem nova družba, v kateri naj bi si bile vse kulture enakopravne, temveč je obveljalo načelo, po katerem so nekateri (natančneje anglosaksonci) enakopravnejši od drugih (Hirschman 1983).

Nekoliko pozneje se je oblikoval koncept globalne vasi in moderen na in življenja zahodnega, natančneje ameriškega sveta, ki naj bi se odpravil na pohod po preostalih, manj razvitih delih planeta, predvsem s pomočjo vse prisotnejših elektronskih medijev (Appadurai 2008: 3; McLuhan 1964). Toda globalizacija v resnici ne pomeni zgolj in izključno »amerikanizacije«, temveč gre pri tem procesu za kroženje kulturnih produktov po celotnem planetu, v vse smeri (Appadurai 1990; Warnier 1999). Čeprav so v Indiji elementi zahodne kulture vse številčnejši, je v drugih primerih ta država tista, iz katere določene socialne in kulturne prakse odpotujejo po svetu (Hoyez 2007). Kako se torej koncepti in prakse preoblikujejo, ko prestopijo geografske in politične meje z ljudmi ali drugimi mediji, tako v Evropi kot Aziji? Takšna potovanja nikoli niso preprosta: ajurvede in joge se v Nemčiji ne

1 Zahvaljujem se sourednikoma tematskega bloka *Glasnika SED*, doc. dr. Petru Simoniču in dr. Boštjanu Kravanji, za uredniške nasvete in objavo. Hvala tudi anonimnim recenzentoma za natančno branje in komentarje, ki so pomembno prispevali h kakovosti prispevka (op. a.).

* Mag. Tanja Ahlin, univ. dipl. prevajalka in antropologinja, Univerza v Heidelbergu, South Asia Institute; Univerza v Amsterdamu, Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR). Nemčija, 69117 Heidelberg, Schlossberg 2, E-naslov: ahlin@uni-heidelberg.de

prakticira enako kot v Indiji (in vendar sta obe prisotni in živi v obeh državah), prav tako kot koncepti iz biomedicine v resnici nikoli nimajo enakega pomena v Evropi kot Aziji, čeprav ljudje na obeh kontinentih biomedicinsko znanje pridobivajo iz enakih učbenikov.

Kot piše Amselle (2001), moramo globalizacijo dojemati kot rezultat medsebojnega prepletanja in povezovanja (fr. *branchements*) identitet. V nasprotju s teorijo o talilnem loncu pri takšnem pogledu na globalizacijo torej ne gre za mešanje različnih, predhodno izoliranih kultur, temveč za nastanek nove globalne kulture, ki jo sestavljajo številne kulturne in socialne prakse, ki pa se v procesu globalizacije nekoliko spremenijo (Hoyez 2007). V nadaljevanju bom v prvem delu na kratko predstavila primer prehajanja zdravilnih praks, in sicer joge, iz Indije v Veliko Britanijo, pri čemer se bom iz praktičnih razlogov omejila le na nekatere zanimivejše točke tega izredno kompleksnega procesa.² V drugem delu se bom posvetila prehajanju zahodnih biomedicinskih konceptov, natančneje motenj prehranjevanja, ki naj bi se širili iz zahodnega sveta v Indijo. Pri slednjem se bom naslonila tudi na lastno terensko delo, ki sem ga opravljala leta 2011 v severni Indiji.

Joga v Veliki Britaniji: Od življenjske filozofije do telovadbe za ženske

Kadar se določeni azijski koncepti in prakse, ki se uporabljajo za doseganje ali ohranjanje zdravja, srečajo z evropsko znanstveno mislijo, se raziskave, pogovori in članki največkrat vrtijo okrog vprašanja, kako znanstveno dokazati, da meditacija, joga, ajurveda in podobne »eksotične« tehnike resnično delujejo (De Michelis 2007). Uporabnost takšne prakse naj bi dokazali z raznimi biomedicinskimi tehnikami in kliničnimi poskusi, pri čemer so tiste metode zdravljenja, ki ne pridejo skozi to sito, označene za vraževerje in mazaštvo ter kot stvar preteklosti (Adams 2010: 13). Klinični dokazi, da prakticanje joge vpliva na dejavnost možganov ter funkcije imunskega in endokrinega sistema na celični stopnji, lahko pripomorejo k priznavanju joge v zahodnem biomedicinskem okolju in njeni uporabi kot terapiji, na primer pri zdravljenju raka (Chaoul in Cohen 2010).

Joga se je po svetu razširila na različne načine: s pomočjo iskalcev razsvetljenja, ki so prihajali v Indijo (Strauss 2002), indijskih gurujev, ki so emigrirali v druge države (Altglas 2005), različnih transnacionalnih duhovnih gibanj (glej npr. Bevir 2002; Wessinger 1995) in slavnih osebnosti, kot je bila na primer britanska glasbena skupina The Beatles, ki je obiskala duhovno središče Rišikeš na severu Indije (Saltzman 2000). Newcombe (2009: 993) meni, da se je prakticanje joge v Evropi razmahnilo predvsem po drugi svetovni vojni, in sicer kot način telesne vadbe, ki se ga je (v nasprotju s telesno vadbo, kot so jo propagirali v stalinistični Sovjetski zvezi in nacistični Nemčiji) povezovalo z Gandhijevimi uspešnimi, nenasilnimi gibanji za neodvisnost. V desetletjih po vojni so britanski časopisi, namenjeni zdravju in spodbujanju fizične kondicije, celo promovirali tečaje joge na daljavo, prek pošte, a v nasprotju z Indijo je bila joga v Evropi,

pa tudi v obeh Amerikah, predstavljena kot telesna vadba, primernejša za ženske kot moške (Newcombe 2009: 993; glej tudi Singleton 2008). Kot namreč ugotavlja Newcombe (2007), je joga obenem utrjevala družbeno vlogo žensk kot mater in žena, po drugi strani pa je skladno z drugim valom feminizma spodbujala njihovo neodvisnost.

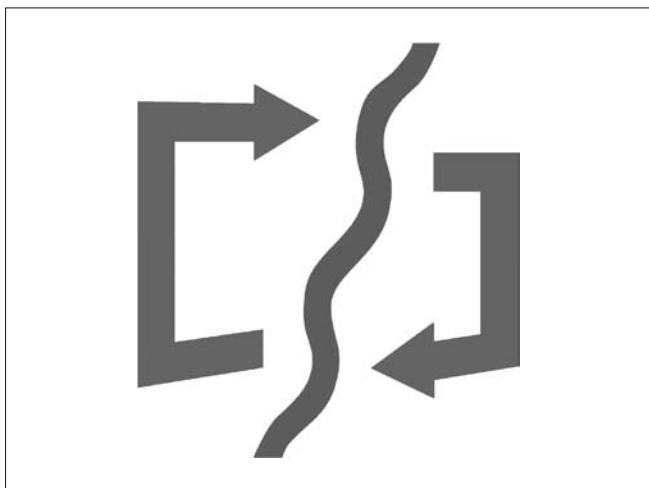
V Evropi joga tudi danes marsikomu pomeni zgolj eno od vrst telesne vadbe in morda je to delno povezano tudi z načinom, na katerega je ta praksa pripotovala v Veliko Britanijo. Leta 1969 je joga uradno vstopila v londonski izobraževalni sistem, ki ga je financirala država, toda vadba je morala biti omejena na 'položaje' (*asane*) in 'dihalne vaje' (*pranajame*), učitelji pa so morali iz poučevanja izpustiti vsakršno filozofijo. Britanske oblasti so s tem poskušale jogo, ki je imela sicer precej »neprofesionalno« ozadje, profesionalizirati in institucionalizirati, torej ukrojit po merah zahodnega znanstvenega pogleda na telesno vadbo (Newcombe 2009).³ Kljub takšnim poskusom »osiromašenja« joge pa ta praksa ni ostala brez ideološke podlage. Kot piše Singleton (2007), se je moderna, transnacionalna joga v zgodnjem 20. stoletju začela povezovati s popularnim ameriškim ezoteričnim gibanjem Nova misel. Slednje je indijsko filozofijo joge radikalno spremenilo in jo prilagodilo lastni doktrini kozmičnega zdravljenja; nova teoretična podlaga in praksa joge je postala nekakšen duhovni leksikon, kult pozitivnega mišljenja ter osebne moči in zdravja, dosegljivega prek popolne harmonije z vesoljem, ki mu je začelo slediti vse več Američanov, Evropejcev in nazadnje celo sodobnih Hindujcev. Kolonizacija in družbeno-kulturne izmenjave v zadnjem stoletju so tako jogo pomembno preoblikovale v nekakšen hibrid med različnimi indijskimi različicami, prilagojen lokalnim okusom in pričakovanjem ljudi po svetu (Alter 2004; Singleton 2007; De Michelis 2004).

Biomedicinski koncepti v Aziji: Izguba apetita in/ali anoreksija nervosa v Indiji

Čeprav je biomedicina kot zahodna praksa zdravljenja v Indiji že dodobra uveljavljena, pa to ne velja nujno za določene biomedicinske koncepte, predvsem ko pride do duševnih motenj. To nazorno ponazori Cohen (1995) z opisom pripetljaja na mednarodni antropološki konferenci leta 1988 v Zagrebu. Po tem, ko je neki indijski antropolog predstavil svojo raziskavo o starejših ljudeh v severovzhodni Indiji, je nastal komunikacijski šum, ko ga je nekdo v občinstvu vprašal po pogostosti demence v tamkajšnjih plemenih. Koncepti, kot so demenca, senilnost in Alzheimerjeva bolezen, so bili občinstvu, ki je v glavnem prihajalo iz ZDA, Kanade in Zahodne Evrope, povsem jasni in samoumevni, indijskemu predavatelju pa ne. Poleg tega, piše Cohen (1995: 315), je poizvedovanje o bistrosti starejših ljudi z vidika evroameriške gerontologije nujno in pričakovano. Nasprotno pa je za

3 Težko je določiti, kaj točno naj bi joga v najbolj tradicionalnem pomenu sploh predstavljala, saj sta se njeni teorija in praksa skozi čas nenehno spreminjali tudi v sami Indiji, čeprav so nekateri najbolj konzervativni Indijci poskušali to zanikati s trditvami, da je ena in edina avtentična joga nespremenljiva že tisočletja in je ključnega pomena za indijsko nacionalno identiteto (Newcombe 2007; glej tudi Alter 2007). Slovar hinduizma jogo opisuje kot eno od šestih filozofskih šol, ki temelji na besedilu *Yoga Sūtra*, katerega cilj je doseganje 'blažene osvoboditve' (*kaivalaya*) s pomočjo joge, tehnike za umirjanje nestanovitvenega uma (Johnson 2010).

2 Drug izredno zanimiv primer indijske zdravstvene prakse v Evropi je ajurveda; pojav tega sistema zdravljenja v Nemčiji in njenega združevanja z lokalno krščansko zgodovino in kulturo zdravljenja v termah podrobno opisujeta Naraindas (2011) in Chopra (2008).

Logotip »Azija in Evropa v globalnem kontekstu«.
Vir: Arhiv Centra odličnosti, Heidelberg

Indijce to povsem odveč, kadar gre za raziskovanje nekoliko bolj izoliranih indijskih plemen, kjer struktura razširjene družine še ni ogrožena. Ko je indijski antropolog končno doumel, po čem ga slušatelj pravzaprav sprašuje, je odvrnil, da senilnosti v skupini, ki jo je preučeval, sploh ni. To je z biomedicinskega vidika zelo malo verjetno, a nakazuje pomembno kvalitativno razliko v razumevanju senilnosti: za Indijca se je zahodnjaška senilnost izključevala z obstojem razširjene družine, saj do tega pojava lahko pride le v kontekstu razdrobljene ali neobstoječe družine, ki je v zahodnem svetu pogosta, v Indiji pa ne. Spremembe v vedenju starejših ljudi, ki jih v zahodnem svetu povezujemo s senilnostjo, v indijskem kontekstu nakazujejo na slabo družino oziroma skrhane družinske odnose (Cohen 1995: 315).

Prav družinski odnosi so se izkazali za odločilne v moji raziskavi še ene zdravstvene težave, ki jo biomedicina klasificira kot duševno motnjo, in sicer motnje prehranjevanja. Februarja 2011 sem odpotovala v odročno vasico v Uttarakhandu, indijski zvezni državi na meji s Kitajsko in z Nepalom, kjer sem opravljala dvomesečno prakso v neki lokalni nevladni organizaciji. V tej organizaciji sem naletela na mlado farmacevtko z izrazitim pomanjkanjem apetita. V nasprotju s prvotnimi načrti sem se odločila, da bom terensko delo opravljala prav v tem kraju, s študijo primera tega dekleta in njenih zdravstvenih težav, ki so se izkazale za močno povezane z njenim socialnim in družbenim stanjem.⁴ Glavno vprašanje mojega dela se je vrtilo okrog problema »potovanja« prehranjevalnih motenj, natančneje anoreksije nervose, iz zahodnih držav v Indijo. Ali je mogoče, da se duševne motnje, kot so anoreksija nervosa pa tudi depresija in posttravmatska stresna motnja, širijo iz Severne Amerike po vsem svetu, kot predlaga Watters (2010)? Ali pa imajo tudi pre-

Ženske ob praznovanju dneva žena.
Foto: Tanja Ahlin, Uttarakhand, marec 2011

hranjevalne motnje neke povsem specifične lokalne značilnosti in vzročne mehanizme, neodvisne od zahodnega sveta?

Zahodne teorije o vzrokih in razlagah motenj hranjenja so številne (glej na primer Malson 1998), strokovna in laična literatura pa sta več desetletij veliko vlogo pripisovali »idealu vitkosti«, torej čaščenju vitke postave (Bordo 2003; Gordon 2001). Časopisni članki za nezadovoljstvo (predvsem žensk) s svojim telesom pogosto krivijo »našo kulturo konfekcijske številke nič« (Weathers 2010). Prav to je največkrat omenjeni sociokulturni vzrok za motnje prehranjevanja, ki se mu v biopsihosocialnem modelu zdravlja in bolezni pridružujejo še biološogenetski in psihološki vzroki (Birmingham in Treasure 2010; Kirmayer 1988). Popačeno dojemanje lastne postave in čaščenje vitkosti naj bi se z globalizacijo zahodnjaških vrednot razširilo tudi v tiste predele sveta, kjer je bila z vidika kulture cenjena nekoliko obilnejša postava, torej tudi v Azijo. Toda biopsihosocialni model ne zadoštuje za razlago motenj prehranjevanja, če ga apliciramo z vidika severnoameriške in evropske kulture. V slednji ideal vitkosti res igra pomembno vlogo, čeprav tudi tu ne toliko kot vzrok, temveč kot povod, kot mi je razložila psihiatrinja Karin Sernec, strokovnjakinja za motnje prehranjevanja na ljubljanski kliniki.⁵ Posploševanje tega sociokulturnega vzroka na primere izgube apetita v Aziji pa pomeni zgolj nepoznavanje in/ali neupoštevanje lokalne kulture in konteksta ter predvsem kulturnospecifičnega pomena hrane v povezavi z medsebojnimi odnosi in ne nazadnje s posameznikovo identiteto, za katero kaže, da je edina skupna točka motenj prehranjevanja po vsem svetu (glej tudi Lee 2004).

Eden od najvztrajnejših zagovornikov prepoznavanja kulturnospecifičnih dejavnikov pri motnjah hranjenja je hongkonški psihiater Sing Lee, ki sicer priznava, da je primerov motenj prehranjevanja v Aziji vse več, a hkrati poudarja, da ima anoreksija nervosa v Aziji drugačno obliko kot v Severni Ameriki in Evropi (Lee 2001: 40–41). To motnjo hranjenja biomedicinski strokovni priročniki opisujejo s štirimi značilnostmi: zavračanje vzdrževanja telesne teže na vsaj minimalni normalni teži za določeno

⁴ O odločitvi za raziskavo o motnjah prehranjevanja namesto o samomirih, ki naj bi bili po mojih informacijah v tej regiji pogosti (zlasti med ženskami) in ki sem se jih sicer namenila raziskovati, podrobneje pišem drugje (Ahlin 2012). Sprememba teme je povezana predvsem z mojim splošnejšim zanimanjem za spreminjajoči se položaj žensk v družbi, pa tudi s prijateljskimi vezmi, ki sem jih razvila z omenjeno farmacevtko in njeno družino. Prijateljstvo sem tako uporabila kot metodo znanstvenega raziskovanja, kot jo natančneje opredeljuje Tillmann-Healy (2003).

⁵ Intervju z dr. Karin Sernec sem opravila kot dopolnitev k terenskemu delu v Indiji, potekal pa je septembra 2011 v Ljubljani.

starost in višino; izrazit strah pred pridobivanjem teže ali debelostjo; popačeno dojemanje telesne teže in oblike; in amenoreja oziroma vsaj trikratni zaporedni izostanek menstruacije (APA 2000).⁶ Toda Lee (2001: 41) ugotavlja, da je predvsem izrazit strah pred pridobivanjem teže ali debelostjo velikokrat povsem nerelevanten kriterij za diagnosticiranje anoreksije nervose v Aziji, in poudarja, da je takšna definicija zgolj konstrukt biomedicinskega diskurza. Z drugimi besedami, anoreksija nervosa, katere bistvena značilnost je strah pred debelostjo, ni objektiven opis te psihiatrične motnje med ženskami po vsem svetu. Anoreksija nervosa še zdaleč ni homogena motnja; anoreksična dekleta v Aziji največkrat odstopajo od biomedicinskih kriterijev prav v tem, da ne izkazujejo strahu pred debelostjo.

Toda glede na vseprisotno, stereotipno povezovanje anoreksije nervose s strahom pred debelostjo, tako v strokovni psihiatrični literaturi (American Psychiatric Association (APA) 2000) kot v medijih (npr. McGivering 2011), ni presenetljivo, da se ideal vitkosti omenja tudi v sicer zelo maloštevilnih raziskavah te motnje hranjenja v Indiji. Srinivasan in soavtorji (1995) med 210 mladimi ženskami sicer niso odkrili niti enega primera anoreksije nervose, a so kljub temu pričakovali skokovit porast v številu anoreksičnih indijskih študentk, in sicer prav zaradi širjenja zahodnjaškega ideala vitkosti prek medijev, zlasti filmov. Po njihovem mnenju se to dotlej še ni zgodilo, ker so epidemijo takšnih motenj preprečevali nekateri socialnokulturni dejavniki, kot sta bila družbeno sprejemanje različnih telesnih oblik in pomanjkanje družbenega pritiska, ki bi ženskam vsiljeval vitko linijo. V nasprotju s to študijo, ki temelji na vprašalniku za odkrivanje motenj prehranjevanja na podlagi biomedicinskih kriterijev, pa je druga študija posameznih primerov izgube apetita v Indiji pripeljala do nekoliko drugačnih zaključkov. Chandra in soavtorji (1995) tako menijo, da so motnje prehranjevanja v Indiji povezane predvsem s težavami v družini in kulturno specifičnim kontekstom, v katerem zavračanje hrane simbolno pomeni zavračanje družine in družinskega življenja.

Napetosti znotraj družine so predstavljale enega od pomembnih vidikov motnje prehranjevanja tudi pri mladi ženski, ki sem jo spoznala v severni Indiji in ki jo bom v tem prispevku poimenovala Prija. Z njo sem preživela skupno tri mesece, od tega dva meseca v času, ko je bila zaposlena kot farmacevtka, in en mesec, ko je v hiši svojih staršev okrevala po težki bolezni, tifusu. Njeno stanje je bilo kljub temu, da več biomedicinskih zdravnikov ni ugotovilo nobene fizične bolezni, zaskrbljujoče, predvsem zato, ker je bila »preveč suha in šibka«. S to besedno zvezo se je opisovala sama in tako so jo opisovali vsi drugi, člani ožje in širše družine, sodelavci, sosede in znanci. Čeprav je Prija trdila, da gre njeno šibkost pripisati tifusu, pa so se njene prehranjevalne navade spremenile že štiri leta prej, ko je bila stara 20 let in je obiskovala prvi letnik dvoletnega študija farmacije v oddaljenem večjem mestu. Od takrat se je namreč njena telesna teža spustila pod minimalno.

Strokovnjakinja za prehranjevalne motnje Karin Sernec, s katero sem opravila intervju kot dopolnitev k terenskemu delu, je po mojem opisu Prijinega primera menila, da gre za povsem tipičen

primer anoreksije nervose z nekoliko poznejšim nastopom.⁷ Da gre za motnjo prehranjevanja, so najverjetneje menili tudi Prijini zdravniki v Indiji, ki so jo povprašali o njenih prehranjevalnih navadah in ji predpisali tablete za spodbujanje apetita. Toda Prija, ki se sicer po pomoč ni zatekla h kakšnim drugim lokalnim oblikam zdravljenja, teh tablet ni vzela, saj je bila prepričana, da ji ne bodo pomagale, čeprav tega svojim zdravnikom ni priznala. Prija je tudi dobro vedela, kaj anoreksija pomeni, saj je definicijo bolezni med študijem farmacije prebrala v slovarju. A trdila je, da v njenem primeru ne gre za to bolezen, saj naj bi pri anoreksiji nervosi človek namenoma zavračal hrano, česar pa ona ni počela; nasprotno, Prija si je ves čas mojega terenskega dela močno želela, da bi se pozdravila, da bi se zredila »na vsaj 47 kilogramov« in da bi lahko zdrava spet začela delati in finančno pomagati svoji družini. Prija preprosto ni mogla jesti.

Prija vsekakor ni bila tipično dekle iz indijske vasi: pri 24 letih je bila visoko izobražena, neporočena ženska, ki je živela sama v najeti sobi v zelo odročni vasi ter je s svojim delom v času, ko sem jo spoznala, prejemala največji zaslužek v svoji ožji, a številčni družini. Njena starša sta bila v primerjavi z drugimi iz njene in okoliških vasi izredno napredna, saj sta se, na primer, zavedala pomena izobrazbe. Poleg tega se je Prijin oče razlikoval od drugih očetov v tej pokrajini po tem, da je svoje hčere vedno spodbujal k samostojnemu mišljenju in odločanju. Predvsem slednje je za ženske na indijskem podeželju še vedno težko predstavljalivo; namesto njih se običajno še vedno odločajo najprej njihovi očetje, nato možje. Toda prav izobrazba in možnost samoodločanja sta Prijo pripeljali do nekaterih težav, saj je v takšnem okolju razvila način mišljenja in življenja, ki temelji na večji samostojnosti žensk.⁸

Kljub naprednemu razmišljanju sta bila Prijina starša zaskrbljena, ker so njune hčere tako dolgo zavračale poroko; za ženske je na podeželju v Uttarakhandu povsem običajno, da do 25. leta, največkrat pa že okoli 18. leta, pristanejo na vnaprej dogovorjeni zakon. Prija tega vsekakor ni želela, saj si je v času mojega terenskega dela želela poroke iz ljubezni s fantom, ki pa je pripadal nižji kasti. Upala je, da se bo z njim morda kljub vsemu lahko poročila, če bi se vse njene sestre poročile pred njo, saj s svojim dejanjem tako ne bi negativno vplivala na njihovo moralno oporečnost. S tem, ko je bila »presuha in prešibka za poroko«, si je na neki način kupovala čas: bolehnne ženske nihče ne sili v poroko, kajti takšna bi le težko privabila dobrega ženina. Zavračanje hrane na način, pri katerem gre za subtilno, kulturno specifično obliko upora proti pričakovanjem družine in širšega socialnega okolja, torej predstavlja tako imenovani »idiom stiske« (Nichter 1981). Kot piše Nichter, zavračanje sodelovanja v tako ključni družbeni dejavnosti, kot je prehranjevanje, predvsem s strani žensk, ki obroke običajno pripravljajo in razdelijo med družinske člane, pomeni nestrinjanje in simbolični odmik od družine. Težave s hrano tako nesporno nakazujejo težave v družini, njeno zavračanje pa pomeni prikrito, implicitno kritiko družinskih članov in njihovih odnosov (glej tudi Appadurai 1981: 500–501; Nichter 1981: 383; Chandra idr. 1995).

7 Anoreksija nervosa najpogosteje nastopi med dekleti, starimi 15 let (Birmingham in Treasure 2010: 1).

8 O spreminjanju mišljenja žensk s pomočjo izobraževanja na indijskem podeželju ter o težavah, ki jih imajo višje izobražene ženske ob vrnitvi iz izobraževalnih ustanov na deželo, piše tudi Klenk (2003).

6 Najnižja normalna telesna teža, ki se jo pridobi s pomočjo indeksa telesne mase (ITM), je 17,5 kg/m² (Svetovna zdravstvena organizacija 1992).

Druga, enako pomembna plat Prijine nezmožnosti zdravega prehranjevanja pa je bila povezana z njenim delom in načinom življenja. Organizacija, ki jo je zaposlila, je delovala skladno z zahodnimi principi, kjer se zaposlene ženske obravnavajo enako kot zaposleni moški. Iz tega razloga ni bilo posebej nenavadno, da so Prijo poslali na delovno mesto v samotno vas, kjer ni poznala nikogar, brez kakršnega koli (moškega) spremstva. Vendar pa so Prijini nadrejeni ob tem zanemarili dejstvo, da se mišljenje med lokalnim prebivalstvom ne spreminja tako hitro kot bi si želeli. Prija je bila v letu in pol, ko je sama nadzorovala majhno farmacevtsko »klinikko«, vsako dopoldne šest dni tedensko povsem izolirana. Ker je bila mlada, neporočena tujka v vasi, je bil njen status zelo ambivalenten. Zaradi tega ni mogla navezati nobenega prijateljstva, to pa je med drugim pomenilo, da si je morala vse obroke pripraviti sama in jih sama tudi pojesti. Takšen način prehranjevanja pa je v Indiji ne le neobičajen, temveč tudi tvegan, saj se po hindujski tradiciji prav z deljenjem hrane z drugimi nenehno oblikuje in poustvarja posameznikova identiteta (Barrett 2008: 123). Posameznik tako nikoli ni individuum v zahodnem pomenu besede, temveč se z vsakodnevno izmenjavo in deljenjem hrane vse življenje povezuje in ustvarja skozi sočloveka, zaradi česar so nekateri indijski teoretiki predlagali, da je človek v Indiji pravzaprav »dividuum« (Marriott 1976: 111).⁹ Prija pa hrane ni mogla deliti z nikomer, tako da je bil tok ustvarjanja identitete prekinjen, kar je vodilo v izgubo apetita in pomembno izgubo teže.¹⁰

Zaključek

Prakse in koncepti zdravljenja iz Azije se nenehno srečujejo z zahodnimi, t. i. modernimi paradigmami, značilnimi za način življenja v razvitem svetu, po katerem prebivalci manj razvitih odročnih indijskih pokrajin naravnost hrepenijo (Sax 2009: 235–236). Azijske prakse, kot je joga, so predvsem v času pospešene globalizacije potovale v Evropo in nazaj, pri tem pa so se v odgovor na zahodno kulturo in miselnost spremenile (Singleton 2007) ali pa so se odzvale na njeno vse večjo prisotnost v Aziji v obliki biomedicine (glej članek Patricie Junge v tej številki *GSED*). Kot piše Samuel (2007), izvajalci azijskih praks zdravljenja v tem procesu pri svojem delu izpostavijo tiste elemente, ki so skladni z zahodnim pogledom, a izključijo ali zmanjšajo pomen elementov, ki so z njim slabše združljivi. V primeru praks, kakršna je joga, izvajalci na Zahodu prakticiranje prilagodijo svojemu občinstvu, po drugi strani pa jogi dodajajo »nove« koncepte tudi moderni učitelji v Indiji.

Po drugi strani koncepti, npr. različnih duševnih motenj, vse pogostejše potujejo iz Evrope v Azijo, predvsem prek vse bolj

uvečjavljene biomedicine. Kljub temu pa potovanja nikoli ne dokončajo, kot je očitno tako v primeru senilnosti, kot opisuje Cohen (1995), kot tudi anoreksije nervose. Prijin primer izgube apetita nazorno prikazuje, da se motnje prehranjevanja ne širijo iz zahodnega sveta v Azijo, temveč so bistveno povezane z lokalnim sociokulturnim kontekstom, zlasti s specifičnim pomenom hrane. Nujno bi torej bilo, da bi se pri iskanju vzrokov za motnje prehranjevanja nehali osredotočati na iskanje krivde v idealu vitkosti in se raje posvetili tezi, da se število žensk z motnjo hranjenja poveča, ko v določeni družbi pride do pomembnih sprememb v identiteti in vlogi žensk (Gordon 2001: 3). Prav to se je zgodilo v zahodni družbi v prejšnjem stoletju, do podobnih trenj ter zunanjih in notranjih konfliktov pa danes prihaja v Aziji, kjer se vloga žensk kot mater in žena spreminja z večjimi priložnostmi za izobraževanje in možnostmi za zaposlitev zunaj domačega okolja.

Potovanje praks zdravljenja in z zdravjem in boleznijo povezanih konceptov nikoli ni linearno in preprosto kot prenašanje peska z enega brega reke na drugega, ampak je zanj značilno predvsem veliko dinamike, ki je tudi zelo subtilna. Tik pred objavo pričujočega prispevka so mi iz pisarne za stike z javnostjo Centra odličnosti, omenjenega v uvodu, sporočili, da se te kompleksnosti po več letih raziskovanja zelo dobro zavedajo tudi sami: po številnih razpravah o pomenu transkulturnosti in, posledično, o pomenu smeri puščic ter reki med njima v logotipu Centra so namreč namesto o »tokovih« raje začeli uporabljati izraza »prepletanje« ali »kulturne izmenjave«. Nič torej ni tako enostavno, kot bi se na prvi pogled morda zdelo, v antropološkem raziskovanju takšnih pojavov pa je predvsem nujno poznavanje tako zgodovine kot lokalnega kulturnega in družbenega stanja v sodobnem času.

Viri in literatura

- ADAMS, Vincanne: Encounters with Efficacy. *Asian Medicine: Tradition and Modernity* 6/1, 2010: 1–21.
- AHLIN, Tanja: Of Food and Friendship: A Method for Understanding Eating Disorders in India. *Medische Anthropologie* 24/1, 2012: 41–56.
- ALTER, Joseph: *Yoga in Modern India: The Body Between Science and Philosophy*. Oxford: Princeton University Press, 2004.
- ALTER, Joseph: Yoga and Physical Education: Swami Kuvalayananda's Nationalist Project. *Asian Medicine: Tradition and Modernity* 3/1, 2007: 20–36.
- AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION (APA): *DSM IV-TR: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. New York: Routledge Chapman & Hall, 2000 (4. izdaja).
- AMSELLE, Jean-Loup: *Branchements: Anthropologie de l'universalité des cultures*. Champs: Flammarion, 2001.
- APPADURAI, Arjun: Gastro-Politics in Hindu South Asia. *American Ethnologist* 8/3, 1981: 494–511.
- APPADURAI, Arjun: Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. *Public Culture* 2/2, 1990: 1–24.
- APPADURAI, Arjun: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis in London: University of Minnesota Press, 2008.
- BARRETT, Ron: *Aghor Medicine: Pollution, Death, and Healing in Northern India*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press, 2008.
- BEVIR, Mark: Theosophy as a Political Movement. V: Antony Copley (ur.), *Gurus and Their Followers: New Religious Reform Movements*. New Delhi: Oxford University Press, 2000, 159–179.
- BIRMINGHAM, C. Laird in Janet Treasure: *Medical Management of Eating Disorders*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

9 Pri oblikovanju človekove identitete ima pomembno vlogo tudi delitev prostora z drugimi ljudmi (Sax 1991: 71–72), kar je prav tako vplivalo na Prijo.

10 Prijino zavračanje hrane ima še tretji, psihološki vidik, ki je povezan z večjo zaželenostjo sinov kot hčera v družini. Prija se je rodila kot tretja hči in je zaznamovanost kot nezaželena hči doživela že s svojim imenom, saj njeno pravo ime v lokalnem jeziku pomeni »dovolj imamo hčera, hočemo sina«. To je imelo zelo negativen učinek na Prijino samozavest, kar se je zlasti izkazalo v njenih občutkih krivde: kadar si je nečesa želela (najbolj goreče pa si je želela šolanja, ki ga je seveda treba financirati), je imela neizmerne občutke krivde, da s tem otežuje življenje družini, medtem ko jo je njeno lastno ime nenehno opominjalo, da si pravzaprav ne zasluži niti življenja.

- BORDO, Susan: *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body*. Berkeley, Los Angeles in New York: University of California Press, 2003.
- CHAOUL, M. Alejandro in Lorenzo Cohen: Rethinking Yoga and the Application of Yoga in Modern Medicine. *Cross Currents* 60/2, 2010: 144–167.
- CHANDRA, Prabha S., Anisha Shah, Jyothi Shenoy idr.: Family Pathology and Anorexia in the Indian Context. *International Journal of Social Psychiatry* 41/4, 1995: 292–298.
- CHOPRA, Ananda Samir: Practicing Ayurveda in Western World: A Case Study from Germany. V: Dagmar Wujastyk in Frederik M. Smith (ur.), *Modern and Global Ayurveda: Pluralism and Paradigms*. Albany: State of New York University Press, 2008, 243.
- COHEN, Lawrence: Toward an Anthropology of Senility: Anger, Weakness, and Alzheimer's in Banaras, India. *Medical Anthropology Quarterly* 9/3, 1995: 314–334.
- DE MICHELIS, Elizabeth: *A History of Modern Yoga: Patanjali and Western Esotericism*. London: Continuum, 2004.
- DE MICHELIS, Elizabeth: A Preliminary Survey of Modern Yoga Studies. *Asian Medicine: Tradition and Modernity* 3/1, 2007: 1–19.
- GORDON, Richard: Eating Disorders East and West: A Culture-bound Syndrome Unbound. V: Mervin Nasser, Melanie Katzman in Richard Gordon (ur.), *Eating Disorders and Cultures in Transition*. Hove: Brunner-Routledge, 2001, 1–16.
- HIRSCHMAN, Charles: America's Melting Pot Reconsidered. *Annual Review of Sociology* 9, 1983: 397–423.
- HOYEZ, Anne-Cecile: The 'World of Yoga': The Production and Reproduction of Therapeutic Landscapes. *Social Science and Medicine* 65, 2007: 112–124.
- JOHNSON, W. J.: *A Dictionary of Hinduism*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- KIRMAYER, Laurence: Mind and body as Metaphors: Hidden Values in Biomedicine. V: Margaret Lock in Deborah Gordon (ur.), *Biomedicine Examined*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1988, 57–92.
- KLENK, Rebecca: »Difficult Work«: Becoming Developed. V: K. Sivaramakrishnan in Arun Agrawal (ur.), *Regional Modernities: The Cultural Politics of Development in India*. Stanford: Stanford University Press, 2003, 99–121.
- LEE, Sing: Fat Phobia in Anorexia Nervosa: Whose Obsession is It? V: Mervin Nasser, Melanie Katzman in Richard Gordon (ur.), *Eating Disorders and Cultures in Transition*. Hove: Brenner-Routledge, 2001, 40–54.
- LEE, Sing: Engaging Culture: An Overdue Task for Eating Disorders Research. *Culture, Medicine and Psychiatry* 28/4, 2004: 617–621.
- MALSON, Helen: *The Thin Woman: Feminism, Post-structuralism and the Social Psychology of Anorexia*. London in New York: Routledge, 1998.
- MARRIOT McKim: Hindu Transactions: Diversity without Dualism. V: Bruce Kapferer (ur.), *Transaction and Meaning: Directions in the Anthropology of Human Issues*. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues, 1976, 109–142.
- MCGIVERING, Jill: Anorexia takes hold in India. *BBC News*; http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/2978216.stm, 18. 6. 2012.
- MCLUHAN, Marshall: *Understanding Media: The Extensions of Man*. London: Routledge in Kegan Paul, 1964.
- NARAINDAS, Harish: Of Relics, Body Parts and Laser Beams: The German Heilpraktiker and his Ayurvedic Spa. *Anthropology & Medicine* 18/1, 2011: 67–86.
- NEWCOMBE, Suzanne: Stretching for Health and Well-Being: Yoga and Women in Britain, 1960–1980. *Asian Medicine: Tradition and Modernity* 3/1, 2007: 37–63.
- NEWCOMBE, Suzanne: The Development of Modern Yoga: A Survey of the Field. *Religion Compass* 3/6, 2009: 986–1002.
- NICHTER, Mark: Idioms of Distress: Alternatives in the Expression of Psychosocial Distress: A Case Study from South India. *Culture, Medicine and Psychiatry* 5/4, 1981: 379–408.
- TILLMANN-HEALY, Lisa M.: Friendship as Method. *Qualitative Inquiry* 9/5, 2003: 729–749.
- SALTZMAN, Paul: *The Beatles in Rishikesh*. New York: Viking Studio, 2000.
- SAMUEL, Geoffrey: Endpiece. *Asian Medicine: Tradition and Modernity* 3/1, 2007: 177–188.
- SAX, William S.: *Mountain Goddess: Gender and Politics in a Himalayan Pilgrimage*. New York in Oxford: Oxford University Press, 1991.
- SAX, William S.: *God of Justice: Ritual Healing and Social Justice in the Central Himalayas*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- SINGLETON, Mark: Suggestive Therapeutics: New Thought's Relationship to Modern Yoga. *Asian Medicine: Tradition and Modernity* 3/1, 2007: 64–84.
- SINGLETON, Mark: *The Body at the Centre: Context of Postural Yoga in the Modern Age*. Cambridge: Department of Divinity, University of Cambridge, 2008 (neobjavljena doktorska disertacija).
- SRINIVASAN, T. N., T. R. Suresh, Vasantha Jayaram in M. Peter Fernandez: Eating Disorders in India. *Indian Journal of Psychiatry* 37/1, 1995: 26–30.
- STRAUSS, Sarah: »Adapt, Adjust, Accommodate«: The Production of Yoga in a Transnational World. *History and Anthropology* 13/3, 2002: 231–251.
- SVETOVNA ZDRAVSTVENA ORGANIZACIJA (World Health Organization, WHO): *Classification of Mental and Behavioural Disorders (ICD-10)*. Geneva: World Health Organization, 1992.
- WARNIER, Jean-Pierre: *La mondialisation de la culture*. Paris: Ed. La Découverte, 1999.
- WATTERS, Ethan: *Crazy Like Us: The Globalization of the American Psyche*. New York: Free Press, 2010.
- WEATHER, Helen: How Anorexia Stole Our Daughter: A Year After Starting a Diet With her Mother, Anna, 16, was Dead. *Daily Mail*; <http://www.dailymail.co.uk/femail/article-1320292/Anorexia-killed-Anna-Wood-16-1-year-starting-diet-mother.html>, 3. 12. 2011.
- WESSINGER, Catherine: Hinduism Arrives in America: The Vedanta Movement and the Self-realization Fellowship. V: Timothy Miller (ur.), *America's Alternative Religions*. Albany: State University of New York Press, 1995, 173–190.

Processes of Exchange of Healing Practices and Health-Related Concepts between Continents and Cultures Yoga in Europe and Anorexia in Asia

The *Asia and Europe in a Global Context* Cluster of Excellence in Heidelberg, Germany is conducting a number of studies on the process of exchange of practices and concepts between Asia and Europe. Such cultural exchanges have been occurring throughout history but have become significantly stronger and more frequent in times of globalization, expanded migration, and increased use of electronic media. This raises the question in what manner the dialog and interactions between European and Asian cultures actually takes place, and how various practices and concepts transform during this process. Focusing on yoga, which among other things is often associated with the promotion of health, the first part of this article examines several aspects of this practice's journey from Asia to Europe. Yoga has spread around the world in many ways. In Europe, it became popular, particularly as a means of physical exercise, after the Second World War. Although in the 1970s there were attempts in Great Britain to professionalize and institutionalize it, its ideological foundations have never completely vanished but were often transformed under the influence of esoteric practices. Adapted to the social and geographical contexts of the present time, yoga has become a hybrid of several of its Indian versions. Based on the author's fieldwork research in the state of Uttarakhand in northern India in 2011, the second part of the paper investigates the biomedical concept of *anorexia nervosa*. It tries to establish whether in the context of Indian culture it is at all possible to compare loss of appetite and underweight with *anorexia nervosa* as it is understood in Europe. Taking the example of the eating disorder of a young Uttarakhand pharmacist as the case study, the author describes different aspects and meanings of food in India, a country in which the creation of personal identity is closely linked with the sharing of food with other family members. Social changes, and particularly the possibility of obtaining education and work outside the home, have strongly affected the mentality and lifestyle of rural women in Uttarakhand. At the same time, these changes have introduced strong challenges for younger generations of Indian women. As witnessed in this case study, the stress experienced during this process may also be associated with eating disorders that are not necessarily linked to the Western ideal of slimness.

SLADKORNE ZADRUGE V MAHARAŠTRI

Gospodarski, socialni in okoljski vidiki kmetijstva

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Članek obravnava gojenje sladkornega trsa in proizvodnjo sladkorja, prevladujočo kmetijsko industrijsko dejavnost v indijski zvezni državi Maharaštra. Oddaljeni pogled na maharaštrsko situacijo v zadnjih sto letih ponuja priložnost za premislek o monokulturnem kmetijstvu, pri čemer sta osrednjega pomena dva odpora proti kapitalizmu v 21. stoletju – socialni in okoljski. Predmet podrobne analize je zadružništvo, ki se danes znova ponuja kot alternativna oblika ekonomske organiziranosti, ne ponuja pa odgovorov na vse dileme prihodnosti.

Ključne besede: monokultura, sladkorni trs, Marati, zelena revolucija, zdravje

Abstract: This paper provides an insight into the cultivation of sugar cane and sugar production, which is the prevailing agro-industrial activity in the Indian state of Maharashtra. A more remote examination of this topic during the last hundred years presents a good opportunity to reflect upon monoculture farming. Two instances of resistance against capitalism in the 21st century, namely the social and the environmental one, play a central role in this investigation. The text focuses on a detailed analysis of the function of the cooperative, which once again represents an alternative form of economic organization yet does not provide answers to all the dilemmas of the future.

Key Words: monoculture, sugarcane, Marathi, green revolution, health

Uvod

V Indiji so v zadnjih sto letih močno povečali pridelavo, predelavo in potrošnjo sladkorja. Glede na to, da je Indija trenutno drugi največji svetovni proizvajalec sladkornega trsa in da ves sladkor porabi sama, me je zanimalo, kakšna družbena organizacija in ideologija pogojujeta rekordne statistične izkaze in kakšne so posledice. Zgolj analiza tehnoloških in ekonomskih dejavnikov ne more razložiti uspešnosti neke družbene organizacije, ampak je treba upoštevati tudi kulturne, religiozne, politične in okoljske dejavnike.

Maharaštrski primer je posebej zanimiv, ker ga kljub njegovi kolonialni zgodovini danes uokvirjajo predvsem podkontinentalne političnoekonomske in kulturne razmere. Pokaže se, da je bilo zadružništvo najpogostejši in najuspešnejši način organiziranja proizvajalcev sladkornega trsa v tej indijski državi. Vsebinska zadružništva se je spreminjala glede na dogajanje v indijski in mednarodni skupnosti, a je bila vedno pomembno politično in ekonomsko orodje za boj proti tržnemu egoizmu posameznika in zunanjim kapitalskim pritiskom.

Ker so prav indijski antropologi pomembno prispevali k artikulaciji dilem sodobnega kmetijstva (npr. Appadurai 1989; Gadgil in Guha 1995; Gupta 2005), je bila izbira geografskega območja in teme raziskave vsaj v tem oziru logična, čeprav nimam velikega upanja, da bi lahko kratkotrajno etnografijo iz leta 2010 kmalu ponovil in analiziral specifične vidike konceptualnega polja, ki ga orisujem v članku.¹ Tukajšnje razmišljanje o zahodnoindijskem – maharaštrskem trsnem kmetijstvu opredeljujejo tri področja: a) zgodovinski pomen sladkornega trsa in kmetijstva na indijski podcelini in njegova vpetost v svetovne tokove; b) ekonomski in drugi družbeni odnosi, ki so v zadnjih sto letih

uokvirjali kulturno rastlino (produkcijski odnosi, razmerja moči, simboli); c) ekološko-zdravstvena evalvacija inertne družbeno-ekonomske strukture.

Članek posredno posodablja dosedanje preučevanja kmetijstva in kmetijstva v slovenski etnologiji, ki je bilo običajno povezano s slovensko ljudsko kulturo, z etnonacionalizmom, s kulturnim bojem in pozneje še turizmom, zanemarjali pa smo primerjalne (globalne) ekonomske, politične in ekološke razmere (glej Simonič 2010).

O rastlini in njeni razširjenosti

Sadika sladkornega trsa naredi številna tanka stebila višine tri do sedem metrov in ima dolge liste v obliki sablje. Po videzu in intenzivnosti rasti sladkorni trs spominja na bambus. Vsako steblo je sestavljeno iz mnogih delov, iz spojev med njimi vzbrstijo nove poganjke, ki silijo proti soncu. V idealnih razmerah vsak od teh poganjkov skozi matično steblo požene lastne korenine, te pa iz zemlje poganjajo spet nova stebila.

Ko trs po dvanajstih do petnajstih mesecih dozori (odvisno od klimatskih pogojev), na vrhu požene skupek drobnega belega cvetja. To je znak, da je nasad pripravljen za žetev in predelavo. Stebla posekajo, korenine izkopljejo, ostanke požgejo, polje preorjejo, naredijo nove namakalne kanalčke in v njih znova zasadijo segmente trsa. Po sečnji je sicer mogoče v zemlji pustiti prvotne korenine, da je nova letina potem zgodnejša. Vendar je to priporočljivo največ trikrat zapored, saj nasad drugače postane pregost, popolnoma neprehoden in z vsakim letom manj rodovit (slika 1).

Nasade sladkornega trsa obnavljajo z novimi sadikami tako, da so te v vrsti med seboj oddaljene od 30 do 180 cm (gostota takega obnovljenega nasada je tako od 10.000 do 25.000 sadik na hektar). Trs potrebuje veliko sonca in od 2.000 do 2.300 mm dežja letno, kar pomeni, da je treba subtropska polja dodatno namakati. Trs zahteva tudi dobro drenažo, da lahko korenine sča-

1 Območje zahodne Maharaštre sem prepoval decembra 2010 in januarja 2011.

* Doc. dr. Peter Simonič, doktor etnoloških znanosti, docent za kulturno antropologijo, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: peter.simonich@guest.arnes.si

Slika 1: Priprava zemlje za nov nasad.

Foto: Peter Simonič, južno od Kolhapurja, december 2010

Slika 2: Mali kmetje dovažajo trs k tovarni sladkorja Kisanveer Satara.

Foto: Peter Simonič, Bhuj – Tal Wai, december 2010

soma črpajo tudi zrak, ne le vode. Z mletjem stebel dobijo sok, ki ga prekuhavajo v sladkor in predelujejo v alkohol (etanol), sodobne tovarne pa z ostanki pokrivajo del lastnih energetskih potreb, za izdelavo gnojil in tudi papirja, kot so mi povedali informatorji.

'Sladkorni trs' naj bi udomačili na Novi Gvineji okrog osem tisoč let pr. n. št. (lat. *Saccharum officinarum*), v Indijo pa je prispel kakšnih dva tisoč let pozneje.² Proizvodnja sladkorja iz sladkornega trsa se je iz Indije v 6. stoletju razširila na Šrilanko, Javo, Kitajsko in v vzhodno Perzijo. Stari Grki in Rimljani so kot sladilo npr. primarno uporabljali med, v obravnavani regiji pa ga je nadomestil sladkorni trs.

Na evropski kontinent so sadike in znanje o sladkornem trsu v 8. stoletju prinesli Arabci. V srednjem veku je bil v Sredozemlju najbolj cenjen egiptovski sladkor. V severno Evropo so trsni sladkor prinesli križarji. Trgovina s sladkorjem je bila pomembna sestavina več kot stoletne prevlade beneških trgovcev in predelovalcev v Sredozemlju in Evropi. V 16. stoletju je bil sladkor še luksuzna dobrina, nekateri pa so ga uporabljali tudi v medicinske namene. Šele v 19. stoletju je sladkor postal »življenjska nuja« in je začel tudi na Habsburškem konkurirati medu (Galloway 1989).

V 17. stoletju so sladkor iz trsa pridelovali v Angliji, Nemčiji, na Nizozemskem in v Franciji. Te države so promovirale kultiviranje sladkornega trsa v tropskih in subtropskih kolonijah, medtem ko so ga prečiščevale le doma. Plantaže na Haitiju so postale zgled proizvodnji drugod po svetu. Konec 18. stoletja je bil svetovni trg najbolj odvisen od ameriškega sladkorja. Proizvodnja sladkorja iz 'sladkorne pese' (lat. *Beta vulgaris*) se je začela šele v 19. stoletju (Wolf 1998 [1983]; Mintz 1985; Tupe 1992).

Dejavnosti, povezane s sladkornim trsom, so po Mintzevem mnenju neizogibno kapitalistične po obsegu in organizaciji de-

la, vendar zaradi merkantilistične narave predstavljajo prehod od zemljiške/fevdalne ureditve k metropolitnemu kapitalizmu. Po drugi strani pa je sladkor globoko vpisan v simbolno mrežo človeštva prek koncepta blaginje in sladkosti življenja (Mintz 1985: 16–18) – *dolce vita*. Tudi James Galloway (1989) je proizvodnjo sladkorja povezal s tremi institucijami, ki niso bile ravno primer »sladkega življenja«: plantažami, suženjstvom in trgovino s sužnji.

Potrošnja sladkorja zadnjih štiristo let konstantno narašča in spodbuja povečevanje produkcijskih kapacitet. Leta 2011 so na svetu proizvedli dobrih 159.000 milijonov ton surovega sladkorja, povpraševanja je bilo za dobrih 161.000 milijonov ton. Do leta 2020 naj bi svetovna proizvodnja sladkorja narasla na dobrih 209.000 milijonov ton in bi zaradi velikih investicijskih ciklov Indije in Brazilije ter zaradi sočasnega zdravstvenega omejevanja porabe presegla realno povpraševanje (OECD 2011: 132). Sedemdeset odstotkov sladkorja na svetu je trsnega izvora. Med najpomembnejše kultivatorje sladkornega trsa in izvoznike sladkorje štejemo Brazilijo, ki določa svetovne cene. Po proizvodnji ji sledi Indija, ki pa vse proizvedeno porabi sama. Po izvozu trsnega sladkorja Braziliji sledita Avstralija in Tajsko (OECD 2011: 122).³

V Indiji je sladkorni trs znan že iz hindujskih svetih knjig. Že ob prihodu Portugalcev, Nizozemcev in britanske Vzhodnoindijske družbe (leta 1600) so obstajali obrati za mletje sladkornega trsa (Pruthi 1995: 11–12). Indija v času kolonializma ni bila prazna

2 Sladkorni trs je Harold Conklin (2008 [1954]: 245–246) zabeležil na Filipinih, kjer je preučeval požgalništvo tropskih hortikulturalistov (vrtičkarjev). Trs je bil ena od kultur, ki so jih zasajali na očiščenih zemljiščih v pragozdu. Na podoben način si verjetno lahko predstavljamo udomačitev trsa na Novi Gvineji in njegovo zgodnejšo rabo v Indiji. Omenjajo ga tudi zapisi o vrtičkarjih v Amazoniji (Netting 1993: 45–46).

3 Proizvodnja sladkorja iz pese danes predstavlja dvajset do trideset odstotkov celotne svetovne proizvodnje. Med največjimi proizvajalci pesnega sladkorja so Evropska unija (v njej sta najmočnejši Francija in Nemčija), Združene države Amerike in Rusija. Le Evropska unija (in Ukrajina) sta pomembni tudi kot izvoznici sladkorja (Wikipedia 2012). Leta 1997 je kmetijska zadruga v Ormožu za okrog sedemintrideset milijonov evrov prodala zadržno tovarno sladkorja, ki je pokrivala petinsedemdeset odstotkov vseh slovenskih potreb. To so naredili zaradi želene pridružitve Slovenije Evropski uniji in kvot evropskih strateških surovin (Jankovič 2012: 4; Bauman 2013: 7). Danes so slovenski potrošniki odvisni od francoske, nizozemske in nemške proizvodnje sladkorja (severnoevropski sladkorni pas) in deloma od uvoza iz Brazilije. Vrednost sladkorja iz leta v leto močno narašča.

Slika 3: Kulturna krajina.
Foto: Peter Simonič, južno od Satare, december 2010

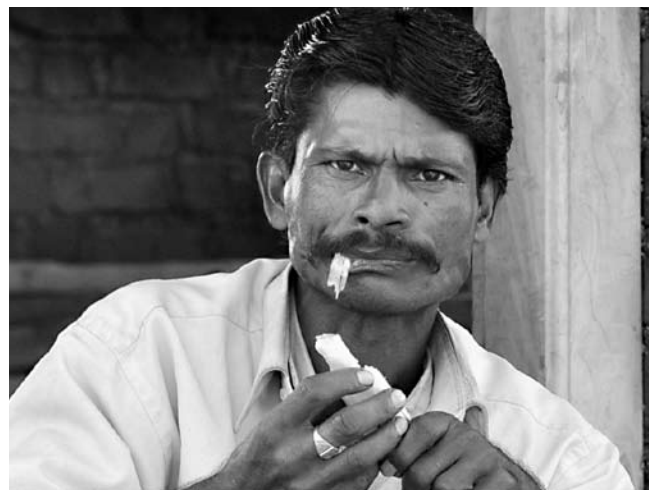
in nezasedena, zato ni bilo mogoče razviti takšne veleposesti kot recimo v Braziliji, na Karibih ali v Avstraliji. Začetki indijskega kolonializma so povezani s transportom sladkorja in drugega blaga z območja današnje zvezne države Zahodne Bengalije do mumbajskega in suratskega pristanišča na zahodu ali do Madrasa na jugu. Prevoz je bil kočljiv, dobički v Evropi pa obetavni (Broadberry in Gupta 2006). Sočasno z ekonomsko globalizacijo je naraščala odvisnost indijskih kmetov od trgovcev, velikih lastnikov zemljišč in posojilodajalcev (Amin 1984: 89–95; Gallo-way 1989: 218–233).

Na proizvodnjo trsa je močno vplivala tudi t. i. zelena revolucija od leta 1943 do poznih sedemdesetih let 20. stoletja, ki je vključevala razvoj visoko donosnih vrst žita, razmah namakalne infrastrukture, distribucijo hibridnih semen in uvajanje umetnih gnojil ter pesticidov. Še posebej ugodne razmere za državno in javno podporo zeleni revoluciji so bile leta 1950, ko je Indiji grozila velika lakota (Conway 1997: 54–58). Selekcija trsnih sadik, umetna gnojila in namakalni sistemi pa so povečevali tudi donose trsnih nasadov.

Danes je v Indiji okrog 45 milijonov pridelovalcev sladkorja. Sladkorna industrija je za tekstilno industrijo (bombaž) druga največja kmetijska industrija Indije (internetni vir 1). Kot rečeno, sladkor, ki ga proizvedejo v Indiji, tam tudi porabijo. Zaradi velikega notranjega povpraševanja na produkcijo in življenje indijskih kmetov bolj vplivajo »notranje razmere« (nacionalni, državno-federativni, etnični, kastni in okoljski pogoji), ne pa toliko sladkorna produkcija na Kitajskem ter različno uspešne letine sladkornega trsa, recimo v Braziliji.

Gospodarski in politični temelji Maharaštre

Maharaštra je najbogatejša in tretja največja indijska država, s prestolnico Mumbajem kot finančnim središčem ne le province, ampak celotne Indije (internetni vir 6).⁴ V tej zvezni državi letno

Slika 4: Malica sezonskega gradbenega delavca.
Foto: Peter Simonič, Bhuj – Tal Wai, december 2010

proizvedejo štirideset odstotkov indijskega sladkornega trsa (internetni vir 1). Preračunano v denar je letni pridelek trsa v Maharaštri vreden več kot 400 milijonov evrov, kar pomeni, da celotna Indija na letni ravni s sladkornim trsom proizvede za okoli milijardo evrov trsne surovine. Zasluzek s prodajo sladkorja in drugih proizvodov je še nekajkrat višji (DES 2011).

Britanski kolonializem je prinesel spremembe v ekonomske in druge družbene odnose Maharaštre. Pred prihodom Britancev so bili šudre (kmetovalci) in brahmani (voditelji) dve temeljni družbeni skupini. Po prihodu Britancev pa se je začelo cepljenje kastnega sistema z razrednim sistemom (prek zasebne lastnine, globalnega denarnega gospodarstva, uvedbe zahodnjakega izobraževalnega sistema ipd.). Neenakomeren razvoj kapitalističnih produkcijskih odnosov na območju današnje Indije je pripeljal do tega, da kastni sistem ni povsem izginil in je specifičen za posamezno zvezno državo. Generalizacija kastno-razrednih odnosov za celotno Indijo zato ni mogoča (Pandit 1979: 425; Spear 1990: 58).

K oblikovanju temeljev enotne »nacionalne zavesti« in poznejšemu vzponu kaste Marati naj bi največ prispevala sekta Virkari, ki je pridigala o enakosti in bratstvu ter spodbujala ponos na maratski jezik in kulturo. Virkari se niso preoblikovali v posebno kasto, zato enotnost velike kmečke kaste Marati ni bila vprašljiva oziroma ogrožena (Pandit 1979: 426).⁵

Današnja politična mitologija Maharaštre temelji na liku Chatrapatrija Shivajija Maharaja, ustanovitelja hindujskega kraljestva Marata v 17. stoletju. Vodil je gverilski upor proti mogulskemu sultanatu iz Bijapurja – predstavniku in simbolu večstoletne dominacije muslimanskih dinastij, ustoličenih skoraj sočasno z osmansko vladavino na Balkanu. Povod za Chatrapatrijev upor naj bi bili davki, ki so se zajedali v bit maharaštrskih kmetov.

mitologije, sanj in zabave.

5 Na dnu družbene lestvice so bile tri kaste nedotakljivih, med njimi pa najštevilnejša kasta Mahar. Ker so bili brez premoženja, so iskali zaposlitev, kjer je bilo mogoče, med drugim v Vzhodnoindijski družbi in njeni vojski. S tem so se osvobajali tradicionalnih kastnih spon v domačih vaseh in postali nosilci politične emancipacije maharaštrskih nedotakljivih in šuder.

4 Mumbaj ima uradno okrog 20 milijonov prebivalcev, neuradno tudi do dva milijona več, kar ga uvršča med pet največjih mest na svetu. Mumbaj bo zaradi hitre populacijske in gospodarske rasti podkontinenta v prihodnosti gotovo močno vplival na globalno ekonomijo, njegovo filmsko predmestje Bollywood pa bo poskrbelo za globalno distribucijo indijske

Britanski zgodovinar in uradnik kolonialne Indije Percival Spear je Chatrapatrijevo ljudstvo videl takole:

Bili so majhni, čokati in neprivlačni, ampak žilavi, vzdržljivi, vztrajni, podjetni ... Živel so v revni deželi, imeli so malo spomenikov preteklosti in malo smisla za življenjske radosti. Do tedaj niso imeli zgodovine, ampak premogli so smisel za pripadnost, ki je eden od pogojev za nacionalna čustva (Spear 1990: 58–60).

Marati so bili v vzponu prav v času britanskega prevzemanja Indije v 18. stoletju in so si zaradi svoje militantnosti in ekspanzivnosti nakopali tudi nekaj sovražnikov med drugimi hindujskimi kastami (etničnimi skupinami). Leta 1760 je njihovo kraljestvo obsegalo milijon km², kar je tretjina indijskega podkontinenta (Spear 1990: 58–60).

Posebnost tradicionalne maharašrske kastne strukture je bila odsotnost trgovcev in finančnikov. Večinoma so se ti naselili v večjih mestih šele v 18. stoletju, ko so prišli na povabilo novih maratskih vladarjev. Zato maharašrska trgovska in finančna buržoazija praviloma pripada isti skupnosti, ki danes obvladuje tudi druge indijske države. Marati so torej »nacionalna kasta«, katere ekonomsko osnovo predstavlja kmetijstvo. Zaradi nacionalne enotnosti in kastno-razrednega prepletanja v času britanske nadoblasti je med Marati upadal vpliv brahmanov, vendar ti še danes zasedajo najpomembnejša mesta v administraciji in zasebnem sektorju, vodijo pa tudi večino intelektualnega in kulturnega življenja v Maharaštri (Pandit 1979: 426–427; Spear 1990: 58). Prebivalstvo tega območja je danes zelo raznoliko, demografsko in politično pa je čutiti vplive nekdanjega imperija muslimanskih Mogulov (16.–18. stoletje). Prevladujoči jezik *marati* govorijo okoli 75 milijonov ljudi v Maharaštri in še okrog 15 milijonov drugod po svetu. Poleg prevladujoče kaste Marati so danes na tem območju še kaste Mahar, Mang, Chambhar, Gurav, Lohar, Nhavi, Ramoshi (Appadurai 1984: 6) in druge lovsko-nabiralniške, nomadske in stalno naseljene skupine, ki so bile razvrščene v hindujski kastni sistem ob razglasitvi indijske neodvisnosti (glej Gregorčič 2008; 2011: 9). Mnogi med njimi so brez lastnine, zato prodajajo delo na drugih, pretežno maratskih posestih. Maratski nacionalizem in hinduizem sta nosilna stebra maharašrske identitete in politične ekonomije. Vse to je 1. maja 1960 pripeljalo tudi do države Maharaštre znotraj indijske federacije. Izvedbe hinduizma in nacionalizma so različne in odvisne od neposrednih življenjskih razmer; razlikovati je treba vsaj med brahmansko in ljudsko različico (Phadke 1993: 1142). Lastništvo zemlje in denar ob nastanku Shivajijevega maharašrskega kraljestva nista bila enakomerno porazdeljena med vaščani, kmetovalci, trgovci, predelovalci in potrošniki. Potem so prišli Britanci, ki so razgrajevali skupnostno upravljanje in ga zamenjali z imperialistično davčno politiko ter državno posestjo (Gadgil in Guha 1995: 38–39). Čas pred njimi se danes slika v lepši luči.

Sladkorne zadrage v Maharaštri

Med gibanjem za indijsko neodvisnost po drugi svetovni vojni je imelo združevanje maharašrskih malih in srednjih kmetijskih pridelovalcev v zadrage širše in ožje političnoekonomske implikacije. Ne glede na maratsko nacionalno enotnost na eni strani in družbeno stratifikacijo podeželja na drugi, se je sčasoma oblikoval dokaj enoten podeželski politični blok, ki se je zoperstavljal urbanim elitam – kolonialnim veleposestnikom in birokraciji

(Attwood in Baviskar 1987: 47). Kooperative so ponudile pravni okvir za ekonomsko in politično afirmacijo maratskega podeželja. Zadrage so uokvirjale socialni aktivizem in vzpon civilne družbe. Razvoj podeželja je temeljil na namakalnih sistemih (vodnjakih in kanalih). Zaradi vode in redkeje naseljenosti je postal privlačen tudi za migrante iz drugih predelov Indije (Conway 1997).

Prve kooperative pridelovalcev sladkornega trsa so se pojavile že leta 1933, takoj po kolonialni zaščiti te panoge v Indiji. Vendar so bile te kooperative v provincah Uttar Pradesh in Andhra Pradesh – vzhodno od Maharaštre. Pionirski model zadružništva ni preživel. Veliko uspešnejši je bil model tovarne Pravaranagar Co-Operative Sugar Factory v Maharaštri, ki je bila ustanovljena leta 1948, resnično pa je začela obratovati v sezoni 1950–1951 (Attwood in Baviskar 1987).

Nastanek maharašrskih sladkornih kooperativ je potekal znotraj prve razvojne petletke neodvisne Indije. Vlado je takrat vodil Jawaharlal Nehru, politični naslednik Mahatme Gandhija.⁶ Neoliberalna kritika je v zadnjih dvajsetih letih Nehruju očitala, da je preveč poudarjal vlogo države, da se je zgledoval po socialističnih modelih (ZSSR, Jugoslavija).⁷ Za Nehruja, prvega indijskega ministrskega predsednika (1947–1964), je bil pomemben koncept indijske enotnosti s 'sodelovanjem' (angl. *co-operation*) vseh ljudi Indije (Guha 2010: 336). »Zgraditi deželo, rešiti probleme revščine in nezaposlenosti na demokratičen način v takšnem obsegu je nekaj, kar še ni bilo nikjer izpeljano,« je pisal Nehru (Guha 2010: 337–338).⁸ Industrializacija naj bi bila edina rešitev za endemično indijsko revščino.

Množično ustanavljanje sladkornih kooperativ je torej spremljalo izgradnjo neodvisne, neuvrščene in socialistične Maharaštre in Indije (internetni vir 3). Zato sta se sočasno s krepitvijo samoorganiziranih mikroekonomskih pravnih subjektov (zadrag, obrtnikov, prevoznikov, gospodarskih zbornic osemindvajsetih držav indijske federacije) povečevali tudi središčna vloga Delhija in birokratizacija države.⁹ Državnik Nehru je federalne in lokalne političnoekonomske organizacije sicer spodbujal, obenem pa je v njih videl »primer ekstremno ozkega pogleda«, ker v imenu (lokalne) enotnosti v bistvu ločujejo in uničujejo državo (Guha 2010: 335).¹⁰ Nehru je zavračal nacionalizacijo/kolektivizacijo vsega povprek: zadružništvo je bilo le ena od metod za

6 Nehru, brahmanov sin, je v politiko stopil v dvajsetih letih 20. stoletja, ko se je vrnil s študija na Cambridgeu, kjer se je zanimal za marksizem (Guha 2010: 336). Nehruja lahko zato obravnavamo kot utelešenje sinteze filozofije Marxa in Gandhija.

7 Spomnimo na ustanoviteljski status Nehrujeve Indije v gibanju neuvrščenih, kjer je na enak način sodelovala tudi Federativna ljudska republika Jugoslavija pod vodstvom Josipa Broza Tita.

8 V tistem obdobju je oblast na Kitajskem prevzela komunistična partija pod vodstvom Mao Zedonga, ki je ubrala drugačno pot.

9 Kooperative ali zadrage niso edina vrsta sodelovanja maharašrskih kmetov na mikroravni. Ljudje sodelujejo pri opravilih v gospodinjstvih in na vrtovih 'razširjenih družin' (*ēkatra*) ali 'jedrnih družin' (*vibhakta*), z delom in denarjem sodelujejo pri pripravi velikih sorodstvenih praznovanj (porok, pogrebov), ljudje si posojajo delovno govedo in kmetijsko opremo, ženske skupaj prodajajo čebulo, moški skupaj kopljejo vodnjake in si sposojajo črpalke, družine si delijo dostop do drugih vodnih virov ipd. (Appadurai 1984: 3–5).

10 Spomnimo, da so tudi v Ljudski in pozneje Socialistični federativni republiki Jugoslaviji zadrage podredili državi.

napredek države (Guha 2010: 338–339). Pri ohranjanju maharštrskih gospodarskih in kulturnih temeljev pa je ta model kljub temu dobil prednostno mesto.

V grobem lahko rečemo, da pri maharštrskih zadrugah pridevalcev sladkornega trsa ne gre za kolektivno lastnino, ampak za prostovoljno združenje oseb, ki so prek lastnega delovnega in kapitalskega vločka ter fizične lastnine soudeleženi pri profitih in drugih bonitetah zadruga. Njihova moč in trajnost temeljita na principih participacije in redistribucije (prim. Polanyi 2001 [1944]). Gre torej za civilnodružbeno, ekonomsko in interesno omrežje (Rapport and Overing 2000: 249–257) s posebno politično mitologijo in ideologijo. Posebej je treba opozoriti, da redki kmetovalci na območju neke zadruga niso njeni člani (Bannerjee idr. 2001).

Obstaja še en razlog, zakaj je ob indijski osamosvojitvi nastalo nacionalno in zadružno zavezništvo pridelovalcev/predelovalcev trsa, ne pa oligarhija velikih kmetov. Attwood in Baviskar (1987) ugotavljata, da zaradi odvisnosti tovarn od zadostne in pravočasne količine pridelka. Razočarani, a številni in statistično pomembni mali kmetje bi lahko zmanjšali sajenje trsa, se preusmerili, mogoče celo raje sami proizvajali 'gur' (ang. *jaggery*),¹¹ ki je manj primeren za skladiščenje in transport. Z uzurpacijo posesti in oblasti bi se veliki kmetje gotovo ekonomsko onemogočili. Mali proizvajalci zdaj skupaj prispevajo tovarnam okrog 50–60 odstotkov vsega sladkornega trsa. Mali proizvajalci so tudi sicer močni le kot kolektiv, njihova individualna ekonomska in politična moč pa je na odprtem trgu majhna (glej Netting 1993).

Sladkorne kooperative so z zagotavljanjem rednega odkupa trsa ekonomsko okrepile male kmetovalce. Obenem pa so pomagale tudi velikim kmetovalcem in upravnikom zadružnih tovarn, ker so lahko zasedali mesta v zadružnih upravnih odborih in dosežali vpliv v regionalni in nacionalni politiki. Status »sladkornih baronov« (Gadgil in Guha 1995: 3) se sicer kaže v premoženju, političnem vplivu, nepotizmu in korupciji, vendar ne morejo nastopiti kot zaprta elita, saj na naslednjem glasovanju ne bi bili več izvoljeni v zadružne odbore.

Med pomembnejšimi težavami sodobnega maharštrskega zadružništva sta – ker imajo različne pogoje in deleže – Tupe (1992) in Kulkarni (1993) izpostavila naraščajoče razlike med malimi in velikimi pridelovalci. Tupe in Kulkarni sta besedili objavila v času opaznih političnoekonomskih premikov v Indiji: od socializma k neoliberalizmu, ko so družbene razlike tudi v Indiji znova postale bolj sprejemljive. Premožnejši kmetovalci danes težijo k rentam s strani ekonomsko šibkejših pridelovalcev, ki se želijo pridružiti zadrugi ali povečati posest, skratka ohraniti in pridobiti socialne prednosti, ki jih prinaša članstvo (zadružne osnovne šole, ugodna posojila, zdravstveno varstvo ipd.). Rentni odnosi se vzpostavljajo tudi z zniževanjem odkupne cene trsa na ravni države, s čimer ogrožajo preživetje manjših kmetovalcev in povečujejo njihovo odvisnost od velekapitala. Sodobni maharštrski protesti za višje odkupne cene sladkornega trsa so povezani s širšim indijskim odporom proti korupciji, prerazporejanjem in odtekanjem družbenega bogastva – na eni strani proti »ugrabitvi države« s strani elit in ne drugi v bran skoraj štiridesetim odstotkom Indijcev, ki živijo pod pragom revščine (internetni vir 4; Jethmalani 2010).

Pospešena ekonomska liberalizacija se je začela po volitvah leta 1991, ki so sledile uboju Indire Gandhi in njenega sina Rajiva. Anant Phadke (1993) je takrat opazal mobilizacijo zveznih in okrožnih oblasti za boj proti komunalizmu in opisoval zahteve članov sladkornih zadrug v okolici Kolhapurja (kjer sem delal tudi sam) za njihovo demokratično, »pravilno« delovanje. V kolhapurskem odporu kmetov je videl znamenja, da je politična levica še živa. Zadružništvo je povezoval z marksizmom.

Pritisk prepletenega finančnega in genetskega kapitala na območju zahodne Maharaštre (okrožij Satara in Kolhapur) ni tako hud kot v okrožjih vzhodne Maharaštre, vsaj izjav in poročil o tem nisem dobil. Na to gotovo vplivata samoraslost in pretežno zadružna pridelava sladkornega trsa. V vzhodni Maharaštri so namreč na prehodu tisočletja zabeležili enormno rast samomorov, ki so povezani z nezmožnostjo kmetovalcev, predvsem pridelovalcev bombaža, da bi poplačali dolgove ali s selekcijo avtohtonih vrst (semen) ohranjali avtonomijo (Mishra 2006; Meeta in Rajivlochan 2006). Kot drugje po svetu tudi tukaj opažamo, da se statistično kmetijski donosi sicer povečujejo in da rastejo tudi cene končnih izdelkov, vendar ne v korist pridelovalcev.

Sladkorni trs je danes najpomembnejša tržna rastlina zvezne države Maharaštre, sledita čebula in zeleni grah, ljudje na tem območju pa zase in deloma za prodajo gojijo še 'sirek' (hin.: *jowar*) in 'proso' (hin.: *bajri*), redkeje pa paradižnik, korenje in drugo zelenjavo. Najdemo tudi pridelovalce fig in rož ter nabiralce indijskih oreščkov (prim. Appadurai 1984: 6) ter, kot sem imel priložnost videti na terenu, obsežno pridelovanje jagod, ki jih danes marsikdo lažje in dražje proda kot trs. Kooperative so v Indiji ustanavljali tudi v drugih panogah – npr. v pridelavi riža in graha, vendar so sladkorne zadruga v Maharaštri (in mlečne zadruga v Gujaratu) med redkimi zadrugami, ki resnično delujejo (Attwood in Baviskar 1987).

Znanost in tovarne

Sladkorne tovarne so postale dominanten vidik kmetijsko-industrijskega razvoja Maharaštre. V osemdesetih letih 20. stoletja je bilo v Maharaštri kar četrtnina vseh indijskih tovarn sladkorja. Posamezna tovarna od skupaj skoraj stoosemdesetih združuje pridelovalce iz petnajstih do sto vasi. Temu ustrezno je tudi število ljudi in zaposlitev, povezanih s trsom (Attwood in Baviskar 1987: 45). Dejansko na poti po okrožjih Satara in Kolhapur nisem srečal človeka, ki bi mi ne mogel povedati kaj o sladkornem trsu, mi omeniti, da se s tem ukvarja kak njegov sorodnik ali pa da se namerava s tem v bližnji prihodnosti ukvarjati tudi sam. »V sladkornem poslu je velik denar«, so v večini trdili moji sogovorniki.

Večje zasebne tovarne sladkorja so od leta 1784 ustanavljali Britanci. Protekcionistična kolonialna politika je v tridesetih letih 20. stoletja povečala njihovo število v Indiji na skoraj sto štirideset. Pred indijsko neodvisnostjo v Maharaštri ni bilo kooperativnih tovarn. Že leta 1948 so ustanovili prvo kooperativno tovarno v okrožju Ahmednagar. To je bila že omenjena tovarna v Pravaranagarju. Po tem se je sprožil plaz ustanavljanja kooperativnih tovarn po vsej Maharaštri, še posebej pod vplivom velikih pridelovalcev, ki so iskali širši trg in nadomestilo za proizvodnjo gura. Letna kapaciteta mletja sladkorja v tovarni v Pravaranagarju je bila 450 ton, danes pa je povprečna zmogljivost maharštrskih zadružnih tovarn okrog 2.500 ton, ponekod celo 7.000 ton letno. Direktor kooperativne tovarne je pogosto vplivnejši in

11 Surovi izdelek iz sladkornega soka, nekristaliziran.

Slika 5: Stojnica s stiskalnico trsa.
Foto: Peter Simonič, Mumbaj, december 2010

Slika 6: Krmljenje goveda z listi (»lasmik«) sladkornega trsa.
Foto: Peter Simonič, Bhuj – Tal Wai, december 2010

bolj cenjen od državnega sekretarja. Povedano drugače, vodenje tovarne zagotavlja politično kariero in vpliv predstavnikov kaste Marati v federalni oblasti (Attwood in Baviskar 1987: 47).

Leta 1973 je bilo v celotni Indiji 294 tovarn, leta 1981 pa že 367. Približno polovica je bila zasebnih. Redkost zasebnih tovarn sladkorja razlikuje Maharaštro od mnogih drugih proizvajalk sladkorja na globalnem jugu. Število zasebnih tovarn je padalo vse od leta 1950. V osemdesetih letih dvajsetega stoletja je število kooperativnih tovarn še vedno naraščalo, tudi na račun prevzemanja zasebnih tovarn sladkorja (Tupe 1992: 3–4).

V devetdesetih letih 20. stoletja se je trend obrnil. Spremenili so se kriteriji vrednotenja kooperativ in število raziskav, ki so podpirale nove smeri. Ponekod v zahodni Maharaštri so kooperativne tovarne zaradi izgub začeli odprodajati in najpogosteje so končale v rokah predstavnikov ali upravnikov tovarn ob pomoči sorodstvenih, političnih in finančnih omrežij (internetni vir 4). Po izsledkih Balkrishne D. Kulkarnija (1993) je bilo namreč kar 50 odstotkov vodij kooperativnih tovarn med seboj v sorodu. Tovarne so nastopale kot temelj ruralnega razvoja in so dokazovale specifično soodvisnost kmetijstva od industrije, vendar so bile hkrati potencialni mehanizmi družbenega razlikovanja in nepotizma. Razlog za slabo poslovanje zadrug naj bi bila slepa državna zavezanost združništvu ter lobi zadržnikov, ki je na tem modelu vztrajal, ne glede na slabe poslovne rezultate (Lalvani 2008: 32–33). Tako v primeru združništva kot privatizacije se je na vrhu maharaštrske sladkorne hierarhije ohranil podoben sloj ljudi. Razlika je v osrednjem kriteriju vrednotenja ali poslanstva sladkorne industrije: od poosamosvojitvene vzajemnosti in družbene multiplikativnosti zadrug do neoliberalne ekonomske učinkovitosti in egoizma zasebne pobude na prehodu tisočletij.

Ampak novi zasebni lastniki tovarn se soočajo s podobnimi težavami, kot so se angleški pred indijsko osamosvojitvijo: za nemoteno delovanje tovarn potrebujejo redno dostavo trsa, torej vzdržan in trajen dogovor s številnimi malimi lokalnimi pridelovalci. Razen če kupijo malo posest in tako pospešijo izginjanje kmetstva (Araghi 1995; Thu 2009), v urbanem okolju pa pogosto njihovo popolno razvrednotenje (Davis 2006).

Nad celotnim območjem pridelave sladkornega trsa v Maharaštri danes bdi Vasantdada Sugar Institute. Posestvo velikosti okrog

155 akrov (62 hektarjev) je v kraju Manjari Budruk blizu Poone – mesta kakih 250 kilometrov vzhodno od Mumbaja.¹² Posest po urejenosti močno izstopa od preostale pokrajine. Inštitut zaposluje okrog 300 biologov, strojnikov, ekonomistov, agronomov, statistikov in drugega osebja, ki razvija in prodaja nove vrste trsov, gnojila in škropiva, izdeluje zasaditvene načrte, namakalne sheme, podeljuje nagrade najboljšim kooperativnim tovarnam po državi Maharaštra, podrobno spremlja dogajanje v sladkorni industriji in raziskavah po svetu, nudi izobraževalne delavnice, podiplomski študij in podobno. Inštitut zaposluje tudi okrog 300 nekvalificiranih delavcev iz okoliških krajev. Po mnenju sogovornikov je močno vplival na razvitost tega območja.

Sladkorni inštitut je leta 1975 ustanovil ministrski predsednik Maharaštre Shri Vasantdada Patil, po njegovi smrti leta 1986 pa je vodenje prevzel Sharad Pawar. Pawar je prav tako pomemben maharaštrski politik, trikratni ministrski predsednik Maharaštre, od leta 2004 pa indijski minister za kmetijstvo ter do leta 2011 sočasno še minister za potrošniške zadeve, prehrano in javno distribucijo (internetni vir 7). Pawar je bil med mojim obiskom na inštitutu predsednik njegovega nadzornega odbora. Spoj politike, gospodarstva, sociale in kulture v navezavi na monokulturo sladkornega trsa skoraj ne bi mogel biti večji.¹³

Po krajšem obisku sladkornega inštituta v Pooni sem si ogledoval predvsem proizvodnjo sladkornega trsa v jugozahodnih maharaštrskih okrožjih Satara in Kolhapur. To območje na zahodu ograjujejo Zahodni Gati, ki se vlečejo ob zahodni indijski obali in ločuje tudi ozek priobalni pas Maharaštre od njenega kontinentalnega dela – sušne, a rodovitne Dekanske planote. V okolici

12 Mesto Poona je bilo nekoč priljubljena destinacija za upokojece in intelektualno elito. Pomen tega izobraževalnega središča za Maharaštro so sogovorniki primerjali z angleškim Oxfordom. Danes se je utrip spremenil predvsem zaradi intenzivnega priseljevanja ljudi s podeželja. Med njimi mnogi niso imeli te sreče, da bi svojo zemljo v zaledju prodali, ampak so bili z nje pogosto pregnani v imenu modernizacije – za potrebe korporacij in velikih državnih infrastrukturnih projektov.

13 Tajnik tovarne pri Satari mi je povedal, da vlada mesečno določa kvote odprodaje sladkornih zalog. Pred časom je dovolila prosto odprodajo 5 odstotkov proizvodnje na tuje trge.

Satare in Kolhapurja so neskončni trsni nasadi, med njimi pa se občasno pokažejo tovarniški dimniki in opečne manufakture, naselja, tržnice in podobno (slika 3).

Ob pomoči vodnika Imrana iz Poone sem uspel obiskati dve tovarni. Podrobneje sem imel možnost pogledati tovarno Ajinkyartara Sahakari Sakhar Karkhana v okrožju Satara. Potem ko so opravili varnostno zaslišanje, pobrali osebne podatke in ugotovili, kaj »Evropejca« zanima v po njihovem turistično povsem neatraktivni Maharaštri, so vodilni v tovarni prijazno potešili mojo radovednost. Peljali so me po posestvu (100 hektarjev), mi pokazali testne trsne nasade in razložili tehniko sajenja. Vodili so me skozi tovarniške obrate in podrobno razložili faze tehnološkega procesa predelave. Pogovarjali smo se o združenem denarnem skladu, ugodnejših kreditnih pogojih za člane in še posebej za ženske, o zelenjadarskem in cvetličnem društvu, društvu za žetev in transport in podobno.

Potem so mi pripovedovali o kipu ob dovozu v tovarno: da je postavljen v čast še živemu Shrimantu Chatrapatiju, nekdanjemu ministru za kooperative v Maharaštri in ustanovitelju tovarne leta 1982. Tudi na območju druge tovarne, ki sem jo obiskal, sem se lahko fotografiral v urejenem nasadu ob spomeniku ustanovitelja, s katerim se tovarna vpisuje v simbolno in mitološko mrežo Maharaštre.

Okoljska in zdravstvena vzdržnost družbenoekonomskega modela

Družboslovne analize sladkornih kooperativ v Indiji in Maharaštri v glavnem izpostavljajo njihove pozitivne učinke: pospešujejo ruralni razvoj, povečujejo dohodke večjemu delu kmetov (realno so se sicer dohodki zmanjšali, ker je povečani prodaji in dohodku/standardu kmalu sledil dvig cen drugega blaga), izboljšujejo kreditno sposobnost prebivalstva, spodbujajo izboljšave cestne infrastrukture, izboljšujejo bivalne razmere in gospodinjstvo potrošnje, zaradi mehanizacije zmanjšujejo število bikov in povečujejo število molznega goveda (krav, bivolov in koz), izboljšujejo dostop do vode (s subvencioniranimi namakalnimi sistemi in subvencioniranim kopanjem vodnjakov), spodbujajo razvoj šolstva (ustanavljanje krajevnih/lokalnih šol), ponujajo možnosti razvoja kmetijskih dopolnilnih dejavnosti (obrt, prevoznništvo, turizem ...), odpirajo nova delovna mesta (v gradbeništvu, izgradnji in vzdrževanju namakalnih sistemov, testiranju zemljišč, dostavi sadik, tehnološkem svetovanju, storitvenih dejavnostih ipd.), povečujejo zaslužek z izposojanjem mehanizacije, krepijo politično afirmacijo ruralnih območij, in povečujejo število kmetijskega proletariata (Tupe 1992; Kulkarni 1993). Maharaštrske zadruge so se zaobljubile modernizaciji in razvoju: s skupnostno ekonomijo so po drugi svetovni vojni načeloma razrešile produkcijski/tehnološki in lastniški/razredni konflikt, ne pa tudi okoljskega in zdravstvenega.

Vodo dobivajo iz rek, vodnjakov, vodnih zajetij, jezov. Voda je absolutno ključnega pomena za vse prebivalce Maharaštre, še posebej pa vaščane in kmete (prim. Mishra 2006). Najdragocenejši so vodnjaki, ki so polni vseh dvanajst mesecev (*bārāmāhi*) (Appadurai 1984: 3–9). V času investicij v birokratsko vodene namakalne sisteme po drugi svetovni vojni so izčrpali ali zapustili večino vaških vodnih zajetij (Gadgil in Guha 1995: 39).

Velikanska poraba in onesnaženje voda in zemlje za intenzivno kmetijstvo bosta imela dolgoročne posledice na »ruralni razvoj«.

Monokultura trsa ima seveda sama po sebi škodljive posledice. Ena plat je izčrpavanje vedno istih rudninskih snovi zaradi stalnega gojenja trsa, druga plat pa je zmanjševanje biološke raznovrstnosti zaradi spodbujanja rasti samo ene rastlinske vrste.¹⁴

Uvajanje kmetijstva, sploh pa intenzivnega, industrijskega, je spremenilo podobo pokrajine. Zahodni Gati, kamor spadata Satare in Kolhapur, izgubljajo gozdnati ovoj: ljudje uporabljajo les za kurjavo, za poganjanje industrijskih obratov, čistijo zemljišča za potrebe tekstilnega in sladkornega kmetijstva, za gradnjo cest, bivališč in turističnih lokacij, tudi za rudarstvo. Razgozdovanje je alarmantno (Kurane in Samant 2010).

Maharaštrska in indijska kmetijska politika gresta še vedno v smeri intenzivnejšega namakanja in povečevanja pridelka (Chand 2009). Zaradi hitrega in vseprisotnega usmerjanja v povečevanje gojenja trsne monokulture, zaradi odvisnosti socialne, kulture in storitvenega sektorja od kmetijske akumulacije in sladkorne industrije, v tem vidim inertno družbenoekonomsko strukturo, nekaj, kar je Clifford Geertz imenoval agrikultura involucija – fiksirana, rigidna družbeno-ekonomska organizacija, ki z detajli izpopolnjuje staro, ne išče pa alternativnih, bolj trajnostnih modelov (Geertz 1963: 82).

Prevladujoča političnoekonomska, jezikovna in verska skupnost Marati je s pozicij moči akulturirala nomade, vrtičkarje in kmečke skupnosti (Mahar, Mang, Chambhar, Gurav, Lohar, Nhavi, Ramoshi, Wana Mari in druge). Mnoge med njimi so ostale brez virov za preživljanje, pogosto zaradi velikih investicijskih projektov (jezov) in razgozdovanja. Gadgil in Guha (1995: 3) sta to »socio-ekološko skupino« indijske družbe imenovala »ekološki begunci«, ki v novem okolju predstavljajo poceni delovno silo – in socialni problem.

Vseprisotnost in uporabnost sladkornega trsa ni vidna le v ekonomiji, sociologiji in ekologiji maharaštrskega industrijskega kmetijstva, ampak tudi v vsakdanjem življenju: prevozniki trsa in sezonski delavci si iz delov trsa izdelajo (začasna) bivališča; trsna stebila grizljajo za malico in posladek, z listi krmijo govedo, na mestnih ulicah pripravljajo sveži sok, pogosto pijejo sladek čaj in sploh vedno pogosteje uporabljajo sladkor v vsakdanji prehrani in pijači (slike 4, 5, 6).

Sladkor povzroča motnje hranjenja, debelost, karies, srčno-žilne bolezni, številna rakava obolenja in diabetes tipa dva. Raziskovalci ugotavljajo, da ima diabetes skoraj 35 odstotkov prebivalcev južnoindijskih mest in da število »obolelih« narašča do epidemičnih razsežnosti, tako kot v zahodnih in drugih razvitih industrijskih državah. Prevladuje pri tistih z višjimi dohodki, ki opravljajo sedeča dela. Pri ženskah je diabetes povezan z debelostjo (Ramachandran idr. 1988; Shetty 2012). Na materialno pogosto prikrajšanem mestnem obrobju in podeželju pa ljudje nimajo težav z debelostjo, ampak z zagotavljanjem zadostne količine hrane (Gadgil in Guha 1995: 3) in s sladkorjem potešijo lakoto.

V mnogih državah so se v preteklih letih odločili, da bodo omejili prodajo sladkorja: pri tem se pojavlja vprašanje, ali so restrikcije res namenjene le izboljšanju zdravja prebivalstva ali pa z novimi davki zgolj polnijo državne blagajne (Strom 2012; Šulek 2013). Dilema je enaka kot pri cigaretah, gorivu in drugih vrstah dobič-

14 Sladkorna pesa v tem smislu ni monokultura, saj je obvezno vpeta v vsaj petletni kolobar.

kov od odvisnosti. Kot alternativa sladkorju se na tržišču pojavlja rastlina stevia, prvotno znana paragvajskim in brazilskim staroselcem. Stevia je tristo krat slajša od trsa in pese, je brez kalorij in zmanjšuje krvni sladkor. Kako bi lahko te spremembe na globalnem in indijskem tržišču vplivale za Maharaštro?

Zaključek

Družbeno življenje sladkornega trsa v Maharaštri je rezultat zgodovinskih in strukturnih procesov, kot so migracije, kultura rastlinske vrste, vzpostavljanje kolonialnih in pokolonialnih ekonomskih in političnih teritorijev, demografska in socialna politika, upravljanje kulturne in naravne dediščine ter dogajanje v globalni skupnosti.

Število kooperativ je začelo naraščati z vzponom protekcionizma in države blaginje po drugi svetovni vojni. Indijska, še posebej pa maharaštrska političnoekonomska emancipacija je bila povezana s kmetijskim zadružništvom, na katerem je potem zrastle cela vrsta javnih ustanov. Zadruga v štiridesetih in petdesetih letih 20. stoletja niso bile nekaj novega, ampak so predstavljale znano in uporabno gradivo za izgradnjo nacionalne ekonomije. Socializem je bil tem lokalnim pobudam naklonjen, po drugi strani pa si jih je želel podrediti. Neoliberalizem je šel v nasprotno smer, k razgradnji skupnosti in privatizaciji dobičkov.

Nasproti zadružnemu kmetijstvu v okrožjih Kolhapur in Satara so na eni strani marginalizirane etnične skupine (»ekološki begunci«), na drugi pa mestni in mednarodni (vele)kapital. Družbeni konflikt, ki ga razrešujejo sladkorne kooperative, zadeva razmerja skupnost – kapital – posameznik (prim. Bêteille 1986). Zadruga poskušajo povezati dve modernistični ideji: idejo tradicionalne samozadostnosti in samoorganiziranosti lokalnih skupnosti ter idejo tržno naravnane ekonomije obsega. Sladkorne zadruga želijo biti notranje družbeno solidarne, obenem pa ekonomsko učinkovite. Zadružništvo, kot se je oblikovalo v Maharaštri v zadnjem stoletju, je skušalo razrešiti političnoekonomsko dilemo 20. stoletja, pri čemer je bilo zaradi podedovanega kastno-razrednega okvira le delno uspešno. Nikakor pa zadružništvo ni nagovarjalo in ne izpolnjuje okoljskih pričakovanj sodobnosti. Razvoj so ves čas načrtovali v optiki razmerja med delom in kapitalom – znotraj maratske politične ekonomije, ki pa se ni ozirala na trajnost ekosistema.

Literatura in viri

- AMIN, Shahid: *Sugarcane and Sugar in Golakhpur: Inquiry into Peasant Production for Capitalist Enterprise in Colonial India*. Delhi in New York: Oxford University Press, 1984.
- APPADURAI, Arjun: Wells in western India: Irrigation and cooperation in an agricultural society. *Expedition* 26/3, 1984, 3–14.
- APPADURAI, Arjun: Transformations in the culture of agriculture. V: Carla Borden (ur.), *Contemporary Indian Tradition*. Washington in London: Smithsonian Institution Press, 1989, 173–186.
- ARAGHI, Farshad A.: Global Depeasantization, 1945–1990. *The Sociological Quarterly* 36/2, 1995, 337–368.
- ATTWOOD, D. M. in B. S. Baviskar: Why Do Some Co-operatives Work but Not Others? A Comparative Analysis of Sugar Co-operatives in India. *Economic and Political Weekly* 22/26, 1987, 38–49.
- BANERJEE, Abhijit idr.: Inequality, Control Rights, and Rent Seeking: Sugar Cooperatives in Maharashtra. *The Journal of Political Economy* 109/1, 2001, 138–190.

- BAUMAN, Bojan: Paradni konj z zlatim repom? *Večer* 69/67, 2013, 7.
- BÊTEILLE, André: Individualism and Equality. *Current Anthropology* 27/2, 1986, 121–134.
- BROADBERRY, Stephen in Bishnupriya Gupta: The Early Modern Great Divergence: Wages, Prices and Economic Development in Europe and Asia, 1500–1800. *The Economic History Review* 59/1, 2006, 2–31.
- CHAND, Ramesh: Agricultural Development Policies and the Growth of Indian Agriculture. V: Manmohan Agarwar (ur.), *India's Economic Future: Education, Technology, Energy and Environment*. New Delhi: Social Sciences Press, 2009, 103–127.
- CONKLIN, Harold C.: An Ethnoecological Approach to Shifting Agriculture. V: Michael R. Dove and Carol Carpenter (ur.), *Environmental Anthropology: A Historical Reader*. Malden, Oxford in Carlton: Blackwell Publishing, 2008, 241–248.
- CONWAY, Gordon: *The Double Green Revolution: Food for All in the 21st Century*. Ithaca in New York: Cornell University Press, 1997.
- DAVIS, Mike: Planet of Slums. V: Susan Watkins (ur.), *The Global Stage*. Calcutta: Seagull Books, 2006, 92–124.
- DES: Directorate of Economics and Statistics: *Maharashtra's Economy in Figures*. Mumbai: Government of Maharashtra, 2011.
- GADGIL, Madhav in Ramachandra Guha: *The use and abuse of nature: Ecology and equity*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- GALLOWAY, James H.: *The Sugarcane Industry. A Historical Geography from Its Origin to 1914*. Cambridge [itd]: Cambridge University Press, 1989.
- GEERTZ, Clifford: *Agricultural involution: Social development and economic change in two Indonesian village*. Berkeley: University of California Press, 1963.
- GREGORČIČ, Marta: Razredni boj v Indiji: Študija primera neodvisnega sindikata Čatisgarh mukti morča. *Časopis za kritiko znanosti* 36/234, 2008, 60–87.
- GREGORČIČ, Marta: *Potencia: Samoživost revolucionarnih bojev*. Ljubljana: Založba/*cf, 2011.
- GUHA, Ramachandra: *Makers of Modern India*. New Delhi [itd.]: Penguin Books, 2010.
- GUPTA, Akhil: Peasants and Global Environmentalism. V: Nora Haen in Richard Wilk (ur.), *The Environment in Anthropology*. New York: New York University Press, 2005, 302–324.
- ICA – International Co-operative Alliance: *Global 300: Report 2010*. Geneva: International Co-operative Alliance, 2011.
- JANKOVIČ, Jaroslav: Pese ne sejejo več, denar pa še trošijo. *Slovenske novice* 2. februar 2012, 4.
- JETHMALANI, Ram: Dacoits have looted India. *India Today* 36/50, 2010, 10.
- KULKARNI, Balkrishna Dattatraya: *Role of the Co-operative Sugar Factories in Rural Development*. Pune: Nehru Institute of Social Sciences, 1993.
- KURANE, Amruta in Jay Samant: *The Environmental and Social Impact of Deforestation in the Western Ghats: With Emphasis on the Warna River Basin: Draft for internal circulation within the project*. Kolhapur: Department of Environmental Science, Shivaji University, Kolhapur; Development Research, Awareness and Action Institute, Kolhapur, 2010.
- LALVANI, Mala: Sugar Cooperatives in Maharashtra: A Political Economy Perspective. *Journal of Development Studies* 44/10, 2008, 1474–1505.
- MEETA, Madhu in M. Rajivlochan: *Farmers Suicide: Facts and Possible Policy Interventions*. Pune: Yashada Institute, 2006.
- MINTZ, Sidney: *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*. New York [idr.]: Penguin Books, 1985.
- MISHRA, Srijit: *Suicide of Farmers in Maharashtra: Executive Summary*. Mumbai: Indira Gandhi Institute of Development Research, 2006.
- NETTING, Robert M.: *Smallholders, Householders: Farm Families and the Ecology of Intensive Sustainable Agriculture*. Stanford: Stanford University Press, 1993.

OECD – Food and Agriculture Organization of the United Nations: *OECD-FAO Agricultural Outlook 2011*. OECD Publishing, 2011.

PANDIT, Nalini: Caste and Class in Maharashtra. *Economic and Political Weekly* 14/7–8, 1979, 425–436.

PHADKE, Anant: Mobilisation against Communalism in South Maharashtra. *Economic and Political Weekly* 28/23, 1993, 1142–1143.

POLANYI, Karl: *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press, 2001.

PRUTHI, Sarika: *History of Sugar Industry in India*. New Delhi: Reliance Publishing House, 1995.

RAMACHANDRAN, A. idr.: High Prevalence Of Diabetes in an Urban Population in South India. *British Medical Journal* 297/6648, 1988: 587–590.

RAPPORT, Nigel in Joanna Overing: *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*. London [itd.]: Routledge, 2003.

SHETTY, Priya: Public health: India's diabetes time bomb. *Nature* 485, 2012, 14–16.

SIMONIČ, Peter: Naravovarstvo, kmetijstvo in turizem: Kulturna antropologija Naravnega parka Pohorje. V: Mirjam Mencej in Dan Podjed (ur.), *Ustvarjanje prostorov*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete; Prage: Filozofická fakulta Univerzita Karlova; Bratislava: Filozofická fakulta Univerzita Komenského; Krakow: Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010, 223–256.

SPEAR, Percival: *A History of India: Vol. 2: From the Sixteenth Century to the Twentieth Century*. New York [itd.]: Penguin Books, 1990.

STROM, Stephani: Nation's Sweet Tooth Shrinks: U.S. Cuts Estimate of Sugar Intake. *New York Times* 161/301, 27. Oktober, 2012, 25.

ŠULEK, Katarina: V sladkorju je denar. *Večer, V soboto* 69/28, 2. februar 2013, 10–11.

THU, Kendall: The Centralization of Food Systems and Political Power. *Culture & Agriculture* 31/1, 2009, 13–18.

TUPE, S. D.: *Sugar Co-operatives and Rural Change*. Pune: Dwarka Prakashan, 1992.

WOLF, Eric R.: *Evropa in ljudstva brez zgodovine*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1998.

Internetni viri

Internetni vir 1: Maps of India: Maharashtra Sugar Industry; <http://business.mapsofindia.com/sugar-industry/maharashtra.html>, 10. 9. 2012.

Internetni vir 2: Santhos Mishra: Cartoon: Maharashtra sugarcane farmers' agitation intensifies. News Yaps, 15. 11. 2012; <http://www.newsyps.com/cartoon-maharashtra-sugarcane-farmers-agitation-intensifies/3283/>, 15. 1. 2013.

Internetni vir 3: Maharashtra State Co-operative Sugar Factory Federation Ltd: Welcome; <http://www.mahasugarfed.org>, 1. 3. 2013.

Internetni vir 4: Aparna Pallavi: Maharashtra sugarcane farmers protest for better price, Down to Earth — Science of Environment Online, 15. november 2012; <http://www.downtoearth.org.in/content/maharashtra-sugarcane-farmers-protest-better-price>, 7. 3. 2013.

Internetni vir 5: Wikipedia: Sugar Beet; http://en.wikipedia.org/wiki/Sugar_beet, 3. 5. 2012.

Internetni vir 6: Wikipedia: Maharashtra; <http://en.wikipedia.org/wiki/Maharashtra>, 20. 4. 2012.

Internetni vir 7: Wikipedia: Sharad Pawar; http://en.m.wikipedia.org/wiki/Sharad_Pawar?wasRedirected=true, 10. 1. 2013.

Sugar Cooperatives in Maharashtra: Economic, Social, and Environmental Aspects of Agriculture

During the period of colonial exploitation, and later when India was building its own, independent economy, significant attention was paid to the production, processing, and consumption of sugar. India produces millions of tons of sugar, all of which are consumed within the country. Given that India is the second largest producer of sugar cane and its derivatives in the world it would be interesting to learn what kind of social organization and ideology condition such record statistical facts. An analysis of technological and economic factors of rural development alone cannot explain the success of an industrial plant. It is equally important to consider cultural factors such as religion, political mythology, language, tradition, and inheritance.

An investigation of the above-mentioned factors has shown that in the last hundred years, the system of cooperatives was the most common and efficient way of organizing producers of sugarcane in Maharashtra. Various elements of this system varied according to current events in the Indian and in the international community. However, local self-organization has always been an important political and economic tool in the fight against market egotism and external political and economic pressure on the Marathi ethnic group/caste. Neoliberalism has proceeded in the opposite direction, namely to the dismantling of the economy of the community and privatization of resources and profits.

The cooperative system, as it was formed in Maharashtra in the last hundred years, has resolved political and economic dilemmas of the 20th century but does not meet environmental expectations of the modern times. In Maharashtra, developmental problems were resolved through the relation between labor and capital. However, this relation is not sustainable but in conflict with ecosystems and the biosphere. In the districts of Kolhapur and Satara, the cooperative agricultural system faces the degraded nature and marginalized ethnic groups (environmental refugees) on the one hand and urban and international (super) capital on the other.

This study indirectly updates previous research on peasantry and agriculture in Slovene ethnology. In the past, this research was usually associated with Slovene folk culture, ethnonationalism, the cultural struggle, and later also with tourism, but largely neglected comparative economic, political, and ecological aspects.

VELIKA PLAŽA, MAJHNA VAS

Nahrbtnikarstvo in turistični prostori na južnošrilanških obalnih destinacijah

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Članek etnografsko obravnava nahrbtnikarske destinacije na južnošrilanški obali, kjer sta svetova »vasi« in »plaže« že od samih začetkov šrilanškega turizma medsebojno gosto prepletena. V ta vsakdanji interakcijski prostor vaše politike in pogajanja za ključne lokacije na plaži se v zadnjih letih vpletajo na eni strani marketinška ideologija globalnega turističnega razvoja in na drugi procesi intenzivnega spreminjanja šrilanške družbe. »Rajske plaže« južne Šrilanke so tako vse manj zanimive za nahrbtnikarstvo in vse bolj za turistično podjetništvo. Pri tem se ustvarja specifičen prostor, ki se na eni strani odpira majhnim pridobitvam in napredku domačinov, na drugi pa tvori vase zaprte in medsebojno ločene soseske, kjer se srečujejo, razhajajo in prepletajo različni interesi med domačini, tujimi investitorji in nahrbtnikarji.

Ključne besede: Šrilanka, družbeni prostor, turistični razvoj, nahrbtnikarski turizem, konflikti, podjetništvo

Abstract: This paper is an ethnographic study of backpacking destinations on the south coast of Sri Lanka where the worlds of "the village" and "the beach" have been closely intertwined since the very beginning of tourism in Sri Lanka. In recent years, this everyday interactive space of village politics and negotiations for key locations on the beach has been penetrated by the marketing ideology of global tourism development on the one hand and processes of intensive changes within the Sri Lankan society on the other. As a result, the "paradise beaches" of southern Sri Lanka have become less attractive for backpackers and increasingly interesting for tourism entrepreneurs. This process has created a unique space open to, on the one hand, minor acquisitions and local progress, and on the other to self-enclosed and separate neighborhoods where various interests of the local population, foreign investors, and backpackers meet, diverge, and intertwine.

Key Words: Sri Lanka, social space, tourism development, backpacker tourism, conflicts, entrepreneurship

Uvod

Po podatkih vladne turistične statistike je Šrilanka leta 2012 prvič v svoji zgodovini preseгла milijon turističnih prihodov (internetni vir 4). Po stopnjujočem trendu rasti, ki je bila v primerjavi z letom prej 17,5-odstotna, bo Šrilanka leta 2013 dosegla milijon 250 tisoč prihodov (internetni vir 7). Dolgoročne ambicije šrilanške vlade pa so do leta 2020 doseči 2,6 milijona obiskovalcev (internetni vir 9).¹

Med letoma 2003 in 2006, v času, ko sem tam opravljal etnografsko terensko delo, je Šrilanka beležila »komaj« nekaj čez 500 tisoč prihodov. Ta številka je po letu 2006 celo nekoliko upadla (internetni vir 10), in sicer ne samo zaradi cunamija, ki je na obalah Južne in Jugovzhodne Azije ter Indonezije pustošil konec leta 2004, ampak tudi zaradi prekinitve leta 2002 podpisane mirovnega sporazuma med vladnimi silami Šrilanke in Tamilskimi tigri.²

Oboroženi spopadi, ki so se začeli sredi leta 2006, so sicer večinoma potekali na severnem, severozahodnem in vzhodnem delu otoka, torej zunaj glavnih turističnih središč, ki se raztezajo ob jugozahodni in južni obali, toda metali so senco na mednarodno promocijo turistične Šrilanke.

Komaj mesec dni po uradnem koncu vojne sredi maja 2009 sta šrilanški in mednarodni tisk že govorila o Šrilanki kot »popolnoma novi destinaciji«, ki jo je bilo z »osvobojenimi« severno, severozahodno in vzhodno obalo odtlej mogoče tržiti kot celotni otok (internetni vir 6). Pri tem ni nujno, da se v vaseh južne obale učinki trženja povsod poznajo. Lešnik (2013) je pred kratkim poročal, da je v eni od vasi turistična gneča zgolj med božičnimi in novoletnimi prazniki, »preostalo sezono pa je turistov premalo«. Na te plaže namreč že tradicionalno prihajajo pretežno obiskovalci iz Evrope,³ in sicer predvsem t. i. nahrbtnikarji. Ti pa se morajo danes soočati z novimi gosti, ki jih v »njihovem« raju generirata prav nacionalna in mednarodna turistična industrija.⁴

1 Pri tem šteje celotna populacija Šrilanke po zadnjem vladnem preliminarnem popisu (marec 2012) ok. 20 mio. 280.000 prebivalcev. Nekaj več od polovice prebivalcev je naseljena na zahodnem (30 odstotkov), osrednjem (12 odstotkov) in južnem (12 odstotkov) delu otoka (internetni vir 1: 29–30, 36).

2 Cunami je najprej sprožil globalno tekmovalstvo v humanitarni pomoči (glej Stirrat 2006), država pa je s pomočjo gospodarskih svetovalec pohitela s tujim investitorjem ugodnimi programi in zakoni, za katere pa je začela tudi čim bolj temeljito »prazniti obalo« (Klein 2009: 379–398). Ker so bile pri teh državnih in kapitalističnih posegih najbolj na udaru skupnosti in obalna zemlja na vzhodu države, ki je poleg severa in severozahodne obale teritorij, za katerega so se že desetletja borili privrženci 'Tamilskega Eelama' (angl. *Liberation Tigers of Tamil Eelam*), je bilo to

vladno početje gotovo tudi povod, na podlagi katerega so Tamilski tigri slednjič prekinili premirje.

3 V Šrilanki se povečuje predvsem število azijskih turistov. Še leta 1997 je bilo npr. v Atlasu Šrilanke (Somasekaram 1997) navedenih 60 do 65 odstotkov evropskih in 30 odstotkov azijskih turistov (137). Sedaj je Evropejcev samo še za dobro petino več od Azijscev (internetni vir 5), kar pa ni naključje, saj so bile nekatere promocijske kampanje, kot npr. *Small Island, Big Trip* iz leta 2006, usmerjene predvsem na indijski trg (glej internetni vir 3).

4 Šrilanka je to združila pod enotno blagovno znamko *Refreshingly Sri Lanka – Wonder of Asia*, ki od leta 2011 promovira 12 turističnih tem (plaže, šport in avantura, konference, ljudje in kultura, religije, poroke

* Doc. dr. Boštjan Kravanja, asistent za kulturno antropologijo, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: bostjan.kravanja@guest.arnes.si

Pomemben del turistične industrije pa je tudi lokalna ponudba. Nacionalna statistika ne zajema mobilnosti turistov po otoku in njihovih nočitev v manjših penzionih in sobah družinskih hiš, katerih lastniki turistične dejavnosti pogosto ne prijavijo.⁵ Čeprav je malo turistično podjetništvo v vaseh pogosto neposreden refleks državnih, korporacijskih, predvsem pa individualnih investicij, je to za državo po navadi siva cona, ki jo težko nadzira in regulira. Večina vaškega turističnega podjetništva se ureja po »šrilanškem sistemu«, kar je druga beseda za korupcijo in močan nadzor lokalnih veljakov nad državno subvencioniranimi dobrinami in storitvami. Patronatsko klientelistični odnosi so organizirani okoli strankarsko-volilnih blokov, ki že dolgo nadomeščajo stare kastne hierarhije (Gamburd 2002: 160). 'Lokalna politika' (sinh. *dēsapālanaya*) je zlasti v večinsko sinhalskih vaseh Šrilanke že od začetka osemdesetih let »način gledanja na svet [...] način bivanja [...] 'politikantstvo' [angl. *politicking*], ki prežema in včasih dominira vsakdanji svet« (Spencer 1990: 84). V ta z aktivno strankarsko politiko prežet vsakdanji vaški svet se na eni strani posredno vpletajo državni in korporacijski razvojni projekti in na drugi številne tuje investicije, razporejene po lokalnih poteh »šrilanškega sistema«. Tako v teh vaseh stalno vznikata individualno turistično podjetništvo, ki včasih sledi državnim pobudam, drugič željam katerega od investicij željnega tujca, tretjič se priključi že formirani poslovni skupini, itd.

V pričujočem besedilu se posvečam tistim obalnim južnošrilanškim vase, kjer sem imel priložnost biti za kratek čas⁶ del soustvarjanja specifičnih prostorov nahrbtnnikarskega turizma. Ti so bili v tem času že povsem integrirani v »nahrtnnikarske poti«, od katerih se večina nahrtnnikarjev pri svojih potovanjih načeloma bistveno ne oddaljuje (Sørensen 2003: 859). Kljub temu ti prostori niso bili množično oblegani. Turizem se v Šrilanki razvija in statistično postaja »vse bolj množičen«, toda kot tak na drugi strani odganja nahrtnnikarje.

V članku opredeljujem sočasnost različnih turističnih prostorov v južnošrilanških obalnih soseskah, ki skupaj oblikujejo navidezno nerazrešljivo konflikten »habitat« družbenoekonomskih razmerij. Nacionalnoplanski, turističnoindustrijski, nahrtnnikarski, domačinski in investitorski prostori v teh vaseh sobivajo, se medsebojno prekrivajo, dopolnjujejo in izpodrivajo. Podjetniška monopolizacija obale in javnega prostora plaže med ljudmi generira konflikte. Domačini posredno sledijo trenutnim velikim turističnorazvojnim načrtom, a ti se z urejanjem razmerij med ljudmi ne ukvarjajo. Podjetniki se ukvarjajo s kompetitivnim tr-

gom, z gosti in nepremičninami ter prostor zapirajo za zidove letovišč, penzionov in restavracij, a tudi ti zidovi so prepustni in vedno ne zadržijo prehajanja med različnimi svetovi.

Nahrtnnikarsko podjetništvo se načeloma napaja iz drugega vira kot turistična industrija, saj jima botrujeta tudi različna imaginarija (popotniški vs. rajskopromocijski) in različni lokalni servisi (lokalne družbene klike vs. hotelski kompleksi). Zato sta med sabo navidezno konfliktna *par excellence*, čeprav ni v praksi nobenega razloga, da ne bi npr. neko turistično podjetje moglo razviti »hibridnega« okolja, kjer bi omenjena svetova bolj ali manj ločeno sobivala in se na določenih točkah srečevala. Ker pa sta na ravni obalnih sosesk vendarle načeloma konfliktna, je vprašanje, katero bi bilo smiselno podpreti in iz katerih razlogov, eno od pomembnih vprašanj pričujočega članka, ki so ga spodbudile zgoraj orisane aktualne vladne investicije v turistični razvoj.

Obalni turistični prostori vaščanom že od nekdaj prinašajo nekaj pomembnega zaslužka, obiskovalcem nudijo nekaj tiste izkušnje, ki jo primarno kot »raj na zemlji« promovirajo in reproducirajo osrednji razvojni projekti države in promocijski stroj globalne turistične industrije (glej Echtner in Prasad 2003), nahrtnnikarjem za dostopno ceno nudijo poligon za njihove specifične dejavnosti, kot so »semiavtonomija, osebna rast, neprestano učenje, avantura, anonimnost in samotestiranje« (Westerhausen 2002: 257), investitorjem pa možnost napredka ali preprosto prehoda v »življenjski stil podjetnika« (Richards in Wilson 2004b: 277), itd. V opisano lokalno infrastrukturo pa sedaj velikopotezno posegata še turistični razvoj in mednarodna turistična promocija. Rečeno metaforično: pri tem bo bistveno vzdrževanje ravnotežja med »veliko plažo« kot obljubo turistične promocije in »majhno vasjo« kot strategijo preživetja njegovih prebivalcev pri ustvarjanju in vzdrževanju obalnega prostora.

Šrilanški turistični razvoj in vprašanje nahrtnnikarstva na južni obali

Globalni turistični razvoj je skladno s skozi zadnja desetletja nagnetenimi razvojnimi paradigmi na eni strani vse bolj sofisticiran, na drugi pa glede usmeritev vse bolj zmeden in eklektičen (glej Telfer 2009). Zato so se spremenili tudi načini njegove kritike, ki se bolj od posplošenih razprav tipa »zahod in preostalo« osredotočajo na posamezne vzorčne primere (glej npr. Cole 2012; Di Giovine 2010; Kozorog 2009; Saldanha 2007; Westerhausen 2002). Tudi pričujoči članek turistični razvoj obravnava kritično in na manjšem primeru analizira sočasnost različnih in medsebojno konfliktnih turističnih prostorov.

Šrilanška vlada je načrtovanje turističnega razvoja že od začetkov v šestdesetih letih dala v roke tujim »ekspertom«, pri tem pa bila sama glavni investitor v osnovno turistično infrastrukturo.⁷

in medeni tedni, dobrobit telesa in uma, dediščina, narava in divjina, turizem v skupnosti, kulinarika ter nakupovanje in zabava), osem produktov za vsak dan turistovega obiska (vsebinsko se v glavnem ujemajo z gornjimi, le da so navedeni bolj poetično) in »[peterokrako] zvezdo Šrilanškega turizma« (blagovna znamka, ki nagovarja petičnejše goste, vsebinsko pa je ponovno podobna gornjima dvema) (internetni vir 7).

5 T. i. neformalni sektor je v Šrilanki močno prisoten že od samih začetkov turističnega razvoja v sedemdesetih in osemdesetih letih (glej Crick 1994: 113–192). Kaže se npr. v obliki uličnega vodništva, organiziranja izletništva in nelegalnega oddajanja sob.

6 Skupaj sem med letoma 2003 in 2006 v treh kosih opravil devetmesečno etnografsko terensko delo na različnih lokacijah Šrilanke. Na enem mestu sem se zadržal največ po en mesec in krožil med nekaj izbranimi destinacijami, se nanje vračal in se različno intenzivno pozicioniral v vmesne prostore med domačini in »naključnimi skupnostmi« obiskovalcev (prim. Malkki 1997: 91–93).

7 Skupaj z ameriško Agencijo za mednarodni razvoj (USAID) in svetovalci za turizem iz podjetja Harris, Kerr, Foster & Co. s sedežem na Havajih je vlada leta 1966 začela sestavljati svoj prvi turističnorazvojni program – Cejlonski turistični načrt. Ta načrt je nastal na podlagi samo trimesečnega obiska svetovalcev, državni turistični razvoj pa je vodil še globoko v osemdeseta leta, ko je na precejšnjem delu otoka že divjala državljanska vojna (Crick 1994: 27–29). Vmes se je leta 1977 zamenjala tudi vlada, ki je s formalnim odprtjem trga velikodušno znižala davke za potencialne tuje investitorje in z uporabo posojil Svetovne banke, USAID, Svetovnega monetarnega sklada in posameznih držav vzpostavila osnovno infrastrukturo, kot npr. nacionalno letalsko družbo (1979), izobraževalne programe za turistične delavce z mednarodnimi turisti (1982) in številne

Njen današnji načrt pa ni zgolj dopolnjevanje infrastrukture za vse številčnejše goste, ampak njihovo segmentiranje po vzoru razvitejših destinacij, kot so npr. Tajska, Bali, Maldivi in indijska Goa ter, zlasti za kitajske nakupovalce, Macao in Hongkong (internetni vir 9: 16–17 in 21–28). Pri tem so ambicije vlade usmerjene predvsem v butično ponudbo za petičnejše goste (internetni vir 8), ta »novi turizem« pa se razume kot še neizkoriščen potencial, katerega razvoj je za dobrih petindvajset let zavrta državljanska vojna (Klein 2009: 385).

Tako v ta eklektičen paket šrilanškega turističnega razvoja v razmerah »globalne kompleksnosti« (Urry 2003) spada tudi popotništvo, čeprav ne ravno eksplicitno s tem imenom.⁸ Popotništvo pa je na splošno precej raznolika dejavnost. Od prvotno svobodno postopajočih popotnikov (Cohen 1973; Riley 1988) postajajo nahrbtnikarji vse bolj heterogena skupina, katere člani se razlikujejo tako medsebojno kot različne podvrste nahrbtnikarjev ustvarja tudi sama industrija (glej Paris 2012). »Pravi popotniki« se želijo razlikovati od zgolj prevladujočih nahrbtnikarjev, vsi skupaj pa so protiturištni (Welk 2004). »Skrita nahrbtnikarska hierarhija« (prav tam: 80) se vzpostavlja glede na različne bolj ali manj trendovske 'nahrtnikarske poti' (angl. *trails*), ki jih na eni strani uporabljajo tudi t. i. »začasni nahrtnikarji« oz. počitnikarji, ki preklopijo v nahrtnikarstvo zgolj za kratek čas svojega siceršnjega oddiha (Sørensen 2003: 861–862), na drugi strani pa niso tuje tudi t. i. »življenjskim popotnikom«, ki večino svojega časa potujejo oz. potovanju podrejajo vse druge dejavnosti v svojem življenju (glej Cohen 2011).

»Hipiji« so v Šrilanki že dolgo ožigosani kot prinašalci negativnih plati modernizacije (glej Ratnapala 1999a: 30–66 in 118–135) pa tudi kot premalo donosni gostje (prim. Scheyvens 2002). Averzijo do teh prvih postkolonialnih obiskovalcev iz moderne zahodnega sveta, ki so jim številni sodobni nahrtnikarji po videzu, popotniških praksah in splošnih vrednotah podobni,⁹ so številni Šrilančani razvili že v sedemdesetih letih. Najbrž tudi na temelju kolonialne izkušnje in iz nje izhajajočih sinhalsko-nacionalističnih idej, ki so poosamosvojitvene sinhalske elite povezale z budistično moralno (Obeyesekere 1997). Hipiji so s praksami nudizma, svobodne spolnosti in uporabe drog na šrilanških plažah za to koncepcijo moralne budistične družbe predstavljali prave hudiče, predstava o njihovi pokvarjenosti pa se je razširila na vse popotnike in belce oz., kot pravijo domačini, »turiste«.

nastanitvene ter transportne kapacitete (Crick 1994: 34–41).

8 Predmet promocije Šrilanke je nekakšno »pionirsko« raziskovanje novega (glej internetni vir 2), ki ga v praksi na lokalni ravni spodbujajo tudi domači gostitelji. Šrilanška vlada in turistični gospodarstveniki pa želijo vse to, vključno s klasičnim ležanjem na plaži, zapakirati v nekakšno »VIP raven«, ki naj bo očiščena in ločena od preostalih sfer tako življenja kot tudi »preostalega« turizma.

9 Petri Hottola (1999) je npr. v svoji etnografski študiji ženskih nahrtnikaric v Indiji in Šrilanki identificiral dve vrsti hipijev: 'friki' (angl. *freaks*) in neo-hipiji, ki se družijo predvsem na plažah in v protikulturnih skupnostih, ter »iskalci korenin ali stari hipiji, ki oživljajo pretekle popotniške izkušnje in se vračajo na stare kraje« (po Alteljevic in Doorne 2001: 67). Današnja sorodnost med nahrtnikarji in hipiji pa je pogosto močno posplošena. Nekateri nahrtnikarji namreč prav eksplicitno zavračajo »neo-hipije« v »svoji« sredini (Richards in Wilson 2004a: 35), drugi pa – nasprotno – sicer privzemajo hipijevsko protikulturno držo, toda zgolj v odnosu do drugih turistov in ne nujno kot svetovni nazor na splošno (Welk 2001: 90–91).

Na strukturni ravni so ti predsodki v takratnih drugačnih razmerah gotovo zamejili spontan razvoj gostoljubja in domačega nizkoporačunskega turizma. Šrilanški sociolog Nandasena Ratnapala je v svoji etnografski študiji o (večinoma negativnem) družbenem vplivu turizma v Šrilanki (1999a) opisal, kako je zgodnje popotništvo na nekaterih šrilanških južnih in zahodnih plažah funkcioniralo v začetku osemdesetih let, ko je opravljal empirični del svoje raziskave.¹⁰ Ena od južnošrilanških ribiških vasi, na primer, ki se je s prvimi turisti srečala leta 1978, njena plaža pa je danes zelo popularna tako med tujimi kot v zadnjem času tudi domačimi turisti, je bila še v začetku osemdesetih let komaj 60-odstotno elektrificirana (prav tam: 62). Polovica hiš ni imela pitne vode, tri četrtine hiš je imelo le dva prostora, številne med njimi pa so bile zgrajene iz slame in blata. Kljub temu je v tem času že v skoraj vsaki hiši z domačini živel vsaj po en turist (prav tam: 68).

Zaradi druženja s turisti so bili mladi fantje iz več kot polovice domov praktično ves čas odsotni (prav tam: 73), pri tem pa je marsikdo med njimi sčasoma od turista dobil avto, motorni čoln, predvajalnik kaset, drago uro, pomoč pri obnovi hiše ali pa kar novozgrajeno hišo (prav tam: 77). Pod vplivom turizma so se s pomočjo nekaterih menihov začeli komodificirati tudi lokalni templji, kamor so »mladi in posebno ženske ter dekleta prihajali samo, ko so tam bili turisti« (prav tam: 78). Ljudje so začeli odkrito pričakovati kakršno koli »pomoč« prav od vsakega turista. To se je na eni strani prelevilo v »instantno beračenje« (prav tam: 83) in na drugi v javno užitarjenje domačinov s turisti (prav tam: 30–66).

Glavni razlog za opisano dogajanje v osemdesetih in devetdesetih letih je bila ogromna materialna neenakost med obalnimi vaščani in turisti (Crick 1994: 4; Ratnapala 1999a: 139), ki jo je začel turizem slednjič generirati tudi med samimi domačini. Ob tem se zdi, da je turizem premočan za te ekonomsko šibke lokacije, in je osnovna težava njegovo zamejevanje, ne pa razvijanje. Toda marsikatera sprememba v skupnostih se po krivici pripisuje turizmu, čeprav je lahko posledica političnih sprememb in nacionalizma (Spencer 1990: 170–207) ali npr. velikega materialnega napredka, ki so ga v številna gospodinjstva vnesle predvsem ženske z delom v tujini (Gamburd 2002: 123–150). Turizem vedno vstopi v že kompleksno situacijo in se postavi v pozicijo moči skupaj z drugimi ideologijami, programi in tokovi. Ratnapala (1999a) je glede na zgodnje obiskovalce Šrilanke v sedemdesetih letih turizem na splošno ožigosal kot prinašalca – če naj uporabim tukajšnjo metaforo – »velike plaže« v »majhno vas«. Nizkoporačunski turisti se tudi danes za Šrilanko prihodnosti ne zdijo ravno najidealnejši gosti.

Toda nahrtnikarstvo se hitro spreminja tudi po ekonomski plati. Povsod po svetu raste kot specializirana in pomembna turistična industrija. Spremenila je pojem »svobodnih neodvisnih popotnikov« (Clarke 2004), njihove potovalne motivacije (Larsen idr. 2011), načine njihovih interakcij (Murphy 2001), pogoste kritike nahrtnikarjev kot finančno šibkih potrošnikov in moralnih pokvarjencev pa so se s kultivacijo nahrtnikarstva v zadnjih letih izkazale za neutemeljene (glej Scheyvens 2002). Osrednji državni programi načrtujejo predvsem povečevanje splošnega števila

10 V kratkem uvodu k drugi izdaji sicer Ratnapala pravi, da po slabih dvajsetih letih »ostajajo glavni aspekti v odnosu do družbenih dimenzij [turizma] skoraj isti« (1999a: ix).

pridobitov in dobička od elitnih turistov. Z gradnjo nove avtoceste so povečali dostopnost južnošrilanških vasi še večjemu številu ljudi (internetni vir 11). Občasno policija sicer podre katerega od na črno zgrajenih hotelov, ki zastirajo pogled na morje in divje privatizirajo preostanke javne plaže (internetni vir 12), toda to krčenja javnega prostora in nahrbtnikarske infrastrukture na račun večjih hotelov in letovišč na splošno ne zaustavi.

Govorimo torej o več medsebojno raznorodnih vrstah turizma, pri čemer sta vaški popotniški turizem in nahrbtnikarstvo v očeh države in njenih razvojnih »ekspertov« nekakšna relikta starih izrojenih časov. Nahrbtnikarji poleg države motijo predvsem ljudi, ki od njih ne morejo ali ne znajo izterjati dobička, hkrati pa se z njimi ves čas srečujejo v javnem prostoru. Toda podobno se godi tudi drugim turistom in turistkam, ki jih sinhalsko-nacionalistični moralisti ne morejo gledati, kako se npr. v parih držijo za roke in se sprehajajo mimo budističnih templjev (glej internetni vir 13).

Turizem je že od osemdesetih let »resnični družbeni dejavnik, s katerim mora vsak živeti« (Ratnapala 1999a: 139). »Vaščani so v turističnih letoviščih ali poleg njih ekonomsko »priklenjeni nanj« (prav tam), a danes so pomembni predvsem različni načini te »priklenjenosti«, saj je samo dejstvo znatne odvisnosti Šrilanke od turizma že dolgo časa očitno. Povečevanje števila obiskovalcev tega vprašanja ne razrešuje, saj s tem turistični prostori niso nič manj kompleksni. Njihovo ravnotežje se vzdržuje skozi interakcije različnih akterjev, antropologija turizma pa jim mora pri presoji turističnega razvoja v analizi nameniti pomembno mesto. Ker je turističnih prostorov, povezanih z nekim krajem, praviloma več, je pred nami vselej dilema, katerega (in ali sploh) preferirati. V naslednjih razdelkih si bomo te interakcije poglobljevali z različnih zornih kotov in s tem poskušali orisati prostore južnošrilanških sosesk kot nahrbtnikarskih destinacij z vsemi njihovimi težavami, a tudi prednostmi pred enoznačnim osrednjim »turističnim razvojem«.

Nahrtnikarji v Šrilanki med lovom za avtentično izkušnjo in sosednjo Indijo

Zlasti v Južni in Jugovzhodni Aziji se nahrtnikarstvo poleg z očitno industrijo meša tudi s temeljno naklonjenostjo do »avtentičnih krajev«. Danes se to sicer vse bolj razume kot bežanje pred agresivnim turističnim razvojem (Westerhausen 2002: ix; Edensor 1998: 162–180), toda tako iskanje avtentičnosti kot tudi njeno »uprizorjanje« (MacCannell 1973) je hkrati inherenten del zahodne popotniške imaginacije. Botruje mu predvsem tradicija modernega popotništva od šestdesetih in sedemdesetih let 20. stoletja, ko je Južna Azija postala najpopularnejša destinacija zahodnih beatnikov in hipijev, ti pa so bili ključni za vznik poznejše Lonely Planet generacije (glej npr. D'Andrea 2007; Maclean 2007; Mehta 1990). Popotništvo danes načeloma svoje motive še vedno črpa iz idealov svobode, ceste, avanture, brezčasnosti, skromnosti, samotne plaže, dobrih/razsvetljenih domorodcev ter idiličnih rajskih krajev (glej Kravanja 2012), se pa poligon za izživljanje teh idealov krči ne le na račun turistične, temveč tudi na račun nahrtnikarske industrije.

Šrilanka je tako za mnoge nahrtnikarje le ena od držav Južne Azije – nanjo gledajo kot na regijo/destinacijo, kjer gre »pač za Azijo«, ki je v resnici »Indija s sosedstvom«. V percipiranju te esencionalizirane »Azije« od Šrilanke ne pričakujejo več kot od katerekoli druge južnoazijske destinacije, njihovi motivi so namreč

povezani s prostori nahrtnikarstva in le redko preidejo tudi na celostni prostor vsakokratne soseske, v kateri se na »svojih« poteh naključno znajdejo. V tem smislu se večina nahrtnikarjev ne razlikuje bistveno od turistov, le manj jima pomenita luksuz in sprostitve, več so pripravljeni tvegati in manj se imajo za tipične turiste (Larsen idr. 2011); proti-turizem je med pomembnimi elementi konstrukcije njihove identitete (Welk 2004).

Zlasti nahrtnikarjem, ki v Šrilanko pripotujejo iz Indije, se vse zdi enako kot tam.¹¹ Očitni elementi, kot so trikolesni taksiji, videz ljudi, gosta poseljenost, riž, čaj, uporaba betela, itd. so zanje enaki, le da se jim zdi Šrilanka v primerjavi z Indijo »bolj modernizirana« ter zato tudi pomembno dražja. Modernizacijo razumejo kot »pozahodnjenje«, ki širom držav »tretjega sveta« nepovratno kontaminira, vulgarizira in komodificira nekdanje avtentične kraje, navade, »preprost način življenja« in tradicionalna znanja.

Ta drža pa se ne nanaša neposredno na nostalgijo po »čisti« avtentičnosti. Presojanje te (ne)avtentičnosti in pozahodnjenja se namreč dogaja skoraj izključno v okviru nahrtnikarstva, kjer so najpomembnejša merila odsotnost ali prisotnost »turistov« in vprašanje, kako »težka« je posamezna država za potovanje¹² oz. kako razvita je njena turistična infrastruktura. Višje cene transporta, nastanitve in hrane ter organiziranost izletništva in urejenost znamenitosti »avtentičnost« znižujejo. Tovrstne poenostavitve implicirajo načelni odmik od življenja domačinov, saj že s tem, da – čeprav arbitrarno – določajo, kaj je še avtentično in kaj ni več, »stanje stvari« v celoti kategorizirajo v lasten nahrtnikarski okvir, širše pa tudi v okvir – kot se je izrazil sociolog turizma Dean MacCannell (1992: 121–146, 165–171) – »bele kulture«.¹³

Poleg kriterija »popotniške težavnosti« destinacije pa ti nahrtnikarji avtentičnost presojajo še drugače. Šrilanko namreč v primerjavi z Indijo vidijo kot dolgočasno oz. »premalo razburljivo«. Pogrešajo nenavadne prizore, raznolikost, pisanost, glasnost in začinjenost, s katero so bombardirani njihovi čuti v Indiji (glej tudi Edensor 1998: 162–180). Celo odsotnost nemega strmenja domačinov v belce, ki ga tako pogosto izkušajo v odmaknjenih vaseh npr. Tamil Naduja, se jim zdi znak temeljne drugačnosti

11 Tukaj bo morala biti slika popotniškega etosa nekoliko posplošena, sicer pa temelji na srečanju, sobivanju in pogovarjanju s približno petnajstimi nahrtnikarji ali nahrtnikarskimi pari, katerih vsebine in analize sem si vsakodnevno zapisoval v svoje etnografske dnevnike. Ti nahrtnikarji so v Šrilanko prišli podaljšat svoje indijske vize. Ker morajo na podaljšanje čakati vsaj pet delovnih dni, so morali v Šrilanki ostati vsaj dva tedna. To bivanje so v glavnem izkoristili za počitek v šrilanškem mestu Kandy, v katerem poleg Colomba in Jaffne deluje Prijavni urad za indijsko vizo, zaradi svoje navezave z Indijo pa so se imeli za drugačne od drugih nahrtnikarskih gostov Šrilanke.

12 Eric McGuckin (2005: 75) je na podlagi svojega terenskega dela v indijski Dharamsali med letoma 1992 in 1994 to poanto izrazil takole: »[š]tevilni [popotniki] dejansko iščejo pomanjkanje v tretjem svetu«, kot so npr. »težavna vožnja z avtobusom, zasvinjan hotel ali napad amebne griže«.

13 MacCannell je imaginarij totalnosti »bele kulture« opisal kot strukturno neenakost med »belimi« in »črnimi«, ki se sicer reproducira kot odprt model (»lahko se vedno spremeni«), toda le znotraj anglo-evropskega okvira. V tem smislu so »ne-beli« vedno dobrodošli, toda izključno zato, da, če želijo, najdejo »skupni jezik z »belimi« in se poskušajo tako retorično kot tudi dejansko pozicionirati na »pravo stran«.

Šrilanke v primerjavi z Indijo.¹⁴

Čeprav pogosto zahajajo tudi v turistične in popularne kraje v Indiji ter potujejo tudi v katero od bolj turističnih držav v Južni Aziji, jim te destinacije načeloma ne nudijo iskanih popotniških izkušenj. Slednje morajo biti namreč vredne tudi zgodbe, ki jo lahko vključijo v svoje pripovedi bodisi drugim nahrbtnikarjem bodisi svojim prijateljem doma ali na spletnih omrežjih (Welk 2004: 80). V »turističnih« krajih je za takšno izkušnjo manj možnosti, čeprav seveda ni povsem izključena.

Tako je npr. eden od teh »izkušenih« popotnikov razburljivo stvari doživel prav v Šrilanki. Iz romarskega (in sicer po mnenju večine mojih sogovornikov »preveč turističnega«) Adamovega vrha je namreč reševal podhlajeno in skoraj nezvestno nahrbtnikarko, ki jo je nato po naključju ponovno srečal v Arugamskem zalivu in z njo doživel nepozabno romanco v osamljeni, čudovito opremljeni ter prostorni, toda »smešno poceni« kabani (počitniški hišici), ki sta jo najela na tamkajšnji plaži v prijetni senci palm.¹⁵ Neki drugi indijski popotnik se je oprijemal drugačne strategije iskanja avtentičnosti. Ob že tako znani nenaklonjenosti popotnikov do turistov pa tudi do »prevladujočih nahrbtnikarjev« (Welk 2004) je omenjeni mladenič svojo identiteto gradil na striktni neuporabi Lonely Planeta ali kakšnega drugega nahrbtnikarskega vodnika, kot tudi na tem, da se je namensko izogibal popularnim nahrbtnikarskim potem in krajem, o katerih informacija še pogosteje kot prek vodnikov pride do nahrbtnikarjev od ust do ust (Clarke 2004: 503; vendar prim. Murphy 2001).¹⁶ Tovrstni popotniški nihilizem se mu je zdel najboljši način, kako doživeti avtentično izkušnjo. Naslednji moj sogovornik, ki je imel že prek 50 let, je bil na svojih potovanjih najbolj naklonjen peš hoji, in sicer ne po raznih treking poteh, temveč po železniških tirih. Še en tak popotnik pa se je peš podal na območje šrilanške Mahiyangane, našel tam skupino šrilanških staroselev Vedov in z njimi preživel »nepozabne trenutke« ter prenočil na prostem »za samo liter araka«.¹⁷

V praksi se torej »avtentičnost« Šrilanke nanaša kvečjemu na osebno izkušnjo nahrbtnikarjev, vendar je v primerjavi z Indijo kljub temu percipirana kot manj »popotništva vredna« država, ker je »že pozahodnjena« in je zato tam *a priori* manj možnosti za avtentične izkušnje. V tem smislu je bila Šrilanka zanje neka-

kšen nujen podaljšek ali privesek Indije, kjer so bodisi poskušali s tega obiska iztisniti kaj avtentičnega bodisi nostalgичno ždeli v kakšnem od »predragih« nahrbtnikarskih penzionov in izmenjevali svoje potovalne izkušnje in načrte, primerjali svoje nacionalnosti z drugimi, delili s kolegi svoje globlje osebne misli, se dolgočasili ob površinskem klepetanju, zbirali informacije o krajih in penzionih, se na splošno seznanjali s številnimi potmi drugih in jim predstavljali svoje.¹⁸

Nahrbtnikarstvo Šrilanke je tako treba presoati tudi v luči njene pozicije na nahrbtnikarskih poteh Južne Azije in ne zgolj v odnosu do šrilanškega osrednjega turističnega razvoja, ki ima raje množičnost in elitnost. Zgoraj obravnavani nahrbtnikarji so Šrilanko že tako kategorizirali med za popotništvo že izgubljene južnoazijske države, kot so npr. Tajska, Kambodža, Nepal, Filipini pa tudi nekateri predeli Indije, kot npr. Goa in posamezni »preveč popularni« kraji, kot so Puškar, Benares, Mumbai, Riškeš, itd., čeprav so sami potovali tudi v te kraje.

Ustreči tem polivalentnim zahtevam »izkušnje lačnih« nahrbtnikarjev (Richards in Wilson 2004a: 28) je z vidika gostiteljev lahko precejšnja težava. Organizacija izletništva do zakonitih krajev ali obiska posebnih dogodkov v vsakdanjem življenju domačinov je npr. za njihov okus prav lahko že preveč komodificirana ponudba. Tudi improvizirano gostoljubje, ki ga kot nelegalnega pogosto preganja država, pospremljeno pa je še z zavistjo sosedov in sovaščanov, inertno drsi v okviru formalne ponudbe, preprosto zaradi narave mednarodnega turizma. Nahrtnikarji, ki sicer načeloma poskušajo svoja potovanja čim bolj inventivno organizirati sami, pa se dejansko večino časa vendarle nahajajo na ustaljenih nahrtnikarskih poteh. Pozicija Šrilanke je med nahrtnikarskimi potmi v Južni Aziji na eni strani »tradicionalna«, na drugi pa zaradi skrhanega razmerja med splošnim turističnim razvojem in razvojem nahrtnikarske industrije negotova. Slednje v gornjih vrsticah najbolj očitno izhaja iz nezavidljivega položaja, ki ga Šrilanki pripisujejo nahrtnikarji v odnosu do sosednje Indije.

Srečanja na nahrtnikarskih destinacijah južne Šrilanke

Šrilančani in Šrilančanke so bili po mnenju popotnikov preveč vajeni turistov, kar se je najbolj kazalo v njihovem nebrzdanem pohlepu (prim. Kravanja 2004). Nasprotno od pričakovanega je prevladujoče čustvo, s katerim so se ukvarjali nahrtnikarji, strah, in ne očaranost ali evforija nad novim in eksotičnim okoljem.¹⁹ V javnih prostorih Šrilanke so se namreč pogosto z domačini zapletali v nepričakovane konflikte.

Sprva droben nesporazum je pogosto prerasel v intenziven verbalni konflikt, ki so mu sledili bodisi *status quo* in grožnja ma-

14 To nepremično strmenje z odprtimi usti je bila podobno kot »neverjetna gneča« v indijskih mestih in na transportnih sredstvih zelo priljubljena omemba, ki so jo sogovorniki vedno pospremili tudi s tem, da so pokazali, kako je to strmenje videti.

15 To srečanje zanj ni bilo nikakršno naključje, ampak prej nekakšno znamenje ali sporočilo veselja. Kljub temu da so tudi drugod po državah Južne Azije zaradi utečenosti konvencionalnih nahrtnikarskih poti ponovna srečanja nahrtnikarjev dokaj pogosta, je Šrilanka v tem toliko bolj simptomatična, ker je majhna.

16 V Šrilanki mu to očitno ni najbolje uspevalo, saj sem ga srečal v enem od tamkajšnjih kulturnih penzionov, ki ga omenja tako Lonely Planet, kot je bil za številne prva izbira v tem kraju. Zaradi svojih majhnih kapacitet je bil pogosto zaseden in tako so si morali med sezono številni nahrtnikarji nastanitve poiskati drugje.

17 Arak je iz palmovega vina destilirana žgana pijača, ki jo industrijsko pridelujejo v Šrilanki. Moj sogovornik ga je vzel s seboj zato, ker mu je tako za obisk Vedov predhodno svetoval drug nahrtnikar. Sicer pa je obisk Vedov tudi ena od pogostih agencijskih in hotelskih izletniških ponudb v mestu Kandy, tako da lahko upravičeno domnevamo, da tudi skupine Vedov, na katero je naletel, obisk ni pretirano presenetil.

18 To so najpogostejše teme, ki so jih nahrtnikarji odpirali in o njih diskutirali z drugimi nahrtnikarji tudi v raziskavi socialne interakcije nahrtnikarjev na nekaterih avstralskih destinacijah (Murphy 2001: 56). Ker se ta nabor od mojega primera ni bistveno razlikoval, sem ga tukaj v celoti povzel.

19 V tem razdelku se ne ukvarjam samo z z indijsko izkušnjo prekrvašenimi nahrtnikarji, ampak tudi s prišleki, ki so imeli v Šrilanki poleg popotniških tudi povsem počitniške cilje. Številni med njimi so tako prišli samo v Šrilanko in so se nameravali po dveh, največ treh tednih vrniti domov ali kvečjemu nadaljevati pot v Indijo ali kam drugam v regiji. Ena od nahrtnikark, ki je v Šrilanko prišla iz Indije z vmesnim dvotedenskim obiskom Andamanskih otokov, je glede zadnjega menila, da »[je] za četnike Šrilanka dober uvod v Indijo«.

ščevanja bodisi situacija, ki je bila blizu fizičnemu nasilju. Do tega je sicer redko prihajalo, toda kadar je bil v družjenje vključen tudi alkohol,²⁰ se ti kratkotrajni odnosi praviloma niso končali »normalno«. Pogosto so prerasli v nekajdnevno napetost, ki so jo spremljali hektično 'reševanje problema' (sinh. *prashnayak*) in ustvarjanje ter stopnjevanje nevzdržnega vzdušja na obeh straneh, tako v skupini domačinov kot trenutni skupini gostov penziona, s katerimi je prijateljaval udeleženec konflikta. Zlasti vpleteni domačin je po navadi začel preganjati »sovražnika«, mu pošiljati razna grozeča sporočila tudi prek drugih nahrbtnikarjev, nastanjenih v istem penzionu, itd. Seveda je šlo pri omenjenih »problemih« pogosto tudi za denar, a ne vedno in redko samo zanj. V gosteje naseljenih prostorih, kot so bile na primer popularne plaže, je šlo predvsem za participacijo in veljavo posameznika v prostoru.

Ta boj se je odvijal tudi med samimi domačini, in njegova valuta je bila pravica do prisotnosti v prostoru. Najprej je bila to pravica do gole navzočnosti, na naprednejših ravneh pa do konkretnejše udeležенosti v posameznih »poslih« ali v dolgoročnejšem »poslovanju«, kjer je bila meja med poslom in osebno-prijateljsko-partnersko navezo pogosto povsem zabrisana. To torej ni bilo nasilje, ki bi ga preprosto lahko označili za sofisticiran in v utečen scenarij zastraševanja zapakiran rop, ampak način življenja v turističnem prostoru, ki je vključeval različne stopnje njegovega obvladovanja, znanja in izkušenosti, zmožnosti njegovega dolgoročnega zasedanja in povezovanja v trdna in zavezujoča prijateljstva.

Naključni nahrbtnikarji so se pri tem sicer pogosto počutili kot tarče v boju, ki ni njihov, toda v primerjavi s številnimi domačini so bili v vnaprejšnji prednosti: imeli so več denarja in vnaprej plačano vstopnico za svobodno gibanje po turističnem prostoru. Tisti, ki so se v Šrilanki zadržali dlje časa, so nemudoma postali resni igralci v tej igri, saj so se ob tem, da so imeli več denarja in s tem večjo investicijsko moč, povezovali le z določenimi skupinami in posamezniki, in ne z vsemi. Zato je bil v turističnih prostorih pomemben interakcijski vzorec diskreditacije drugega.

Pri lahkotnem druženju v raznih naključnih skupinah na plaži je pogosto prihajalo do poskusov »prevzema prijatelja«, in to tako, da je kdo od domačih mladcev o trenutnem sogovorniku poskušal skrivaj povedati kaj slabega in »kot prijatelj« pred njim svariti. Redni poskusi diskreditacije so se dogajali tudi pri med nahrbtnikarji tako priljubljenem dajanju koristnih nasvetov sonahrbtnikarjem. Učenja sinhalščine domačini niso podpirali, saj bi s tem tujec razumel njihovo opravljanje in tudi trenutne »probleme«, ki z njim niso bili povezani. Zame je bil npr. presenetljiv trenutek, ko sem enemu od domačih mladeničev poskušal pojasniti, zakaj tako dolgo časa vztrajam na enem mestu in ne potujem tako kot drugi belci. Zdelo se mi je, da bo »zbiranje podatkov za raziskavo« najbolje razumel, če mu rečem, da mislim o Šrilanki napisati knjigo, pa mi je avtomatično odvrnil: »Ne, jaz bom napisal knjigo.«

V vzorec diskreditacije pa je spadalo tudi zavajanje z informacijami, govorjenje neresnic, tudi tako očitnih, da je bilo to početje navidezno povsem nelogično.²¹ Tako je npr. med čakanjem av-

tobusa za Colombo v eni od južnošrilanških vasi prišla mimo ženska, pri kateri sem stanoval zadnjih nekaj tednov. Čeprav je vedela, da odhajam v Colombo, me je, kot je to v vsakdanji navadi, povprašala, kam grem, kje in s kom sem bil, itd. Ko sem ji odgovoril, da grem v Colombo, mi je povsem resno navrgla, da gre z istim avtobusom v Colombo tudi njen sin, čeprav je bilo to povsem nemogoče, ker sem z njim govoril pred pol ure in bi mi to gotovo omenil. Celo tu je bila, menim, skrita ta avtomatična nagnjenost k diskreditaciji, v smislu »ti ne boš, ne moreš, ne znaš, jaz bom, moj sin bo ...«.

Enako pa so se na drugi strani po sposobnosti doseganja ugodnega položaja medsebojno razlikovali tudi nahrbtnikarji. Bolj izkušenim se je hitreje od svojih manj izkušenih kolegov uspelo vključiti v različne skupine. Manj izkušeni namreč niso znali dovolj hitro prepoznati prihajajočih težav in so se namesto v skupini znašli z nekom v »problemu«, ki mu je sledila vzpostavitev okopa, prek katerega je domačin lažje širil veljavo in delež svoje vpletenosti v turistični prostor. Kot sem že omenil, tudi med samimi nahrbtnikarji obstaja skrita hierarhija (Welk 2004: 80), po kateri pa se ne razmeščajo samo znotraj svojih malih svetov in trenutnih skupinic, ampak tudi skozi dostop do deleža v trenutnem turističnem prostoru, ki ga sestavljajo predvsem rezidentni posamezniki in skupine, v katerih ti nahrbtnikarji navadno na kratko gostujejo.

V nadaljevanju bom orisal temeljno strukturo turističnih prostorov južne Šrilanke, ker je prav vprašanje družbenega prostora tisto, ki lahko nadalje razloži zgoraj orisane konflikte. Tim Edensor (1998) je npr. v svoji raziskavi turističnega prostora Taj Mahala in sosednjega mesta Agra razložil med »enklavičnimi« in »heterogenimi« turističnimi prostori (149–180). V prvih se razlike uklonijo nekemu dominantnemu redu, ki ga uvaja turistična industrija, v drugih pa je mogoče videti in doživeti različne vsebine vsakdanjega življenja domačinov. Heterogeni turistični prostori pa so za vse rezidente, ne glede na to, ali so domačini ali tujci, vaščani ali turistični delavci, pripadniki višjih ali nižjih socialnih razredov in moški ali ženske, čustveno in komunikacijsko zahtevni. Ljudem v heterogenih turističnih prostorih sicer pripadajo različne vloge, toda venomer se srečujejo tudi z različnimi priložnostmi, ki ponujajo širjenje, možnost napredka, morda celo skokovite menjave statusa v hierarhiji bodisi vasi bodisi plaže, ali pa – kar je še najverjetneje – obojega.

Skupne in zasebne stvari na plažah in v njihovih zaledjih

Način življenja na fizični plaži ob morju je v Šrilanki poleg »globalne plaže«, kjer veljajo stroga nenapisana pravila, kaj (še) lahko in česa ne sme (več) človek tam početi (Löfgren 1999: 213–239), tudi življenje v povsem materialnih razmerah. Vsak turist, ki se pojavi v kateri od šrilanških obmorskih vasi, potrebuje nekaj osnovnih stvari: transport, nastanitev s hrano in pijačo ter predstavo o tem, kaj bo tam počel. Na drugi strani pa rezident potrebuje sredstva za investicije, turistov čas in ideje o aktivnostih, ki ga bodo zadržale pri njem ter v njegovih socialnih krogih. Lojalne povezave pa potrebuje tudi v svoji sredini, da si lahko na eni strani zagotovi normalno in varno funkcioniranje odnosov z državno birokracijo in si na drugi s predajanjem presežkov dela kolegom in partnerjem, kroženjem informacij in z nudenjem vsakovrstnih uslug pridobiva in utrjuje socialni kapital, ki ga v obliki bolj ali manj dolžniških razmerij potrebuje za preživetje v turističnem prostoru.

20 O moški uporabi alkohola in s tem povezanih žalitvah ter izbruhih nasilja v Šrilanki glej tudi Spencer (1990: 176–181).

21 O lažeh in očitanju laganja kot orodju za diskreditacijo drugega glej tudi Spencer (1990: 86, 176).

S takšnimi zahtevami in težavami se srečuje npr. lastnik ali upravitelj že do neke mere razvitega manjšega penziona. Da neko pride do te točke, je potrebnega veliko predhodnega dela v samem socialnem okolju turističnega prostora, ki je v primerjavi z »zamejenim sistemom« nekega podjetja ali skupka podjetij z vsemi sateliti tako rekoč »odprt teren«. Tako lahko v smislu konfiguracije družbenega prostora plaže in pripadajoče vasi govorimo o dveh skrajnostih: prva je relativno zaprt prostor letovišč z lastno transportno, nastanitveno, prehrabeno in programsko (izletniško, športno, družabno, zdravstveno, ipd.) infrastrukturo, druga pa je odprt prostor plaže in drugih javnih površin, transportnih sredstev in komunikacijskih poti, ulic, postaj s kioski in čajnimi okrepčevalnicami, prodajalnami drobnega blaga, z delavnicami za vsakdanja popravila, itd.

Ti dve skrajnosti pa sta zgolj orientacija, do kam lahko seže turistični prostor kot enota, ki jo je mogoče percipirati tako s stališča »turističnega razvoja« (državna statistika) kot »ponudbe in povpraševanja« (tržna logika). Ta percepcija pa vsaj zapostavlja, če že ne povsem spregleda, dva pomembna aspekta šrilanških turističnih prostorov: vaško, skupnostno, sorodstveno in prijateljsko družbenost domačinov na eni strani, ter motive, estetske okuse, potovalne izkušnje, individualno kreativnost in mobilnost obiskovalcev na drugi. Ob teh dveh aspektih se pokaže pomembnost procesualne narave turističnega prostora. Pri »zaprtih letoviščih« je namreč pomembnejše, kako so (še) »odprta« in kako so se zapirala, pri »odprtem prostoru« pa je pomembnejše, kako je (že) zaseden in zamejen, na kakšen način si ga lahko kdo prilagaja in kako se lahko v prihodnje odpira.

Številni domačini so se s turistično dejavnostjo začeli ukvarjati tako, da so priložnostnim gostom, ki so jih ulovili ob prihodu na destinacijo, oddali katerega od domačih prostorov, kar je postopno preraslo v manjši penzion. Drugačen začetek pa je bolj ali manj prelomna investicija. Možnosti za zbiranje kapitala sicer ljudje lahko iščejo v kombinaciji prihrankov od dela, prodaje zemlje ali nepremičnine, dela v tujini, posojil sorodnikov in prijateljev ali bančnih kreditov, pogosta pa je tudi vzpostavitev partnerstva z zunanjim investitorjem. Med mojim terenskim delom so bile npr. v nekem manjšem letovišču, katerega lastnik je bil Šrilančan, od petih kaban štiri v lasti različnih zahodnjakov, ki so po dogovoru letno prihajali na zastojniški oddih, preostali čas leta pa jih je lastnik oddajal po svoje. Kot investitorji so ti gostje veljali za »družinske prijatelje«, ki so si tudi sicer lahko privoščili več od običajnih gostov.²² Takšne primere bolj ali manj neformalnega lastništva in manjših investicij je v južni Šrilanki mogoče videti tako rekoč na vsakem koraku.

Šrilanka je tako marsikateremu zahodnjaku postala zanimiva tudi povsem poslovno. Zaradi dokaj ugodnih cen nepremičnin in relativne varnosti naložbe, ki ji botruje kontinuirano zanimanje za Šrilanko kot zimsko čezmorsko turistično destinacijo, pa tudi zaradi še do nedavnega ugodne davčne politike, ki se kljub »zaostritvi« s stoddotnim davkom na nakup nepremičnine po menjavi oblasti leta 2004 vzdržuje z legalno možnostjo 99-letne-

ga najema.²³ Čeprav je večina strateško najboljše postavljenih restavracij in penzionov na južnošrilanških plažah v dejanski lasti zahodnjakov, so domačini nujno potrebni že pri vpeljavi posla pa tudi pri skrbi za njegovo gladko delovanje.

Prvič se je treba dogovoriti za administrativne postopke in s tem povezane stroške, ki lahko precej variirajo glede na strankarsko-politične povezave. Vsaka podrobnost pač predstavlja poseben problem, katerega urejanje gre hitreje in ceneje z domačinom, ki ima izkušnje s »šrilanškim sistemom« in vpeljane svoje povezave. Drugič mora nepremičnina zdržati tudi na mikroravni vasi. Zgodbe o izgonih tujcev in razpustitvi njihovih naložb v južnošrilanških vaseh niso redke. Najpogostejše so sicer razlogi za izgon nemoralno obnašanje tujca, in med njimi je gotovo najbolj sporno in za Šrilanko pogosto tudi javno izraženo, pereče vprašanje zlorabe otrok,²⁴ toda vzrok je lahko tudi preprosto preveč uspešen posel na premajhnem trgu. Brez domače zaslonbe in močne skupine je že diskretno izrečeno priporočilo in stopnjevanje pritiska lahko povsem učinkovito.²⁵

Na drugi strani pa domačini potrebujejo tujce tudi kadar se sami lotijo investicij, ker jim ti pri ustvarjanju »nahrbtnikarskega produkta« (Richards in Wilson 2004b: 277) pomagajo ponudbo prilagoditi njihovim trendom. Tako šrilanškim lastnikom npr. uredijo evropskim mladinskim hotelom podobne ambiente, vrtove, kjer so namesto utrjevanja obale z betonom v ospredju naravni materiali in kakovostne internetne okrepčevalnice. Organizirajo tudi ponudbo zahtevnejših športov, kot sta deskanje in potapljanje, in – najpomembnejše – poskrbijo za ponudbo zahodnih kulinarij in prigrizkov. Različni evropski »menedžmenti« penzionov in restavracij so tako oglaševani na številnih občestnih tablah.²⁶

23 V tem primeru je uradni lastnik še vedno domačin oz. državljan, a davek na najem je samo sedemodstoten. Iz te situacije, ki jo najpogostejše uporabijo manjši investitorji, katerih interes ni nujno strogo posloven, ampak tudi počitniški in dolgoročno morda usmerjen tudi v postopno vzpostavitev drugega doma, nastajajo številna poslovna partnerstva. Manjšim investitorjem to ustreza tudi zato, ker s partnerjem dejansko dobijo upravnika nepremičnine tudi med svojo odsotnostjo, za domačine pa je tovrstno partnerstvo pogosto odskočna deska tako za materialni kot tudi statusni napredek v svojem družbenem okolju. Sorodstvene vezi so jim pri tem pogosto v breme, saj se z napredkom posameznika pogosto povečajo prošnje za posojila s strani sorodnikov ali sosedov (za take primere pri napredku z delom v tujini glej Gamburd 2002: 134–135).

24 Problem organizirane zlorabe in preprodaje otrok v Šrilanki s strani globalnih kriminalnih organizacij se je javno pojavil v večjih številkah v poznih osemdesetih letih, in sicer v povezavi z organizirano nelegalno trgovino od zunaj v južnem, zahodnem in severnem obalnem pasu Šrilanke (Lal Kumara 2006: 207–208). Otroško seksualno delo je neposredno povezano z mednarodno turistično industrijo, skrito za visokimi zidovi posameznih rezidenc in propagirano prek v evropske države diseminiranih video-posnetkov (Ratnapala 1999b: 38–43).

25 Oblasti znajo biti za marsikatero kriminalno dejavnost slepe. Ker so prepletene z drugimi družbenimi vezmi (sorodstvo, politika, patronske klientelistični odnosi in druga »prijateljstva«), se moč korupcije ne izraža preprosto samo v distribuciji plačil, ampak tudi v načinu, kako se vsakokratno plačilo sme ali ne sme ponuditi in sprejeti glede na hierarhično, toda tudi kompleksno strukturo prijateljstev.

26 Npr. »italijanski«, »nemški«, »grški«, »švicarski« itd. menedžment. Večina teh se je sprva znašla v Šrilanki kot običajni turisti ali prostovoljci katere od nevladnih organizacij, šele tam pa so prišli na idejo, da bi se vpletli v nahrbtnikarsko ponudbo. Kot taki pa so vsaj v obalni turistični Šrilanki resni »igralci« v tem poslu, saj poleg kapitala v turistični prostor vnašajo tudi bolj ali manj uniformen okus nahrbtnikarskega turizma.

22 Mlajši sin, ki mi je zaupal to razporeditev lastništva, mi je povedal presunljivo zgodbo, kako si je eden od lastnikov kaban, starejši moški, nekoč rezerviral enega od natakajev, da ga je lahko klical z zvončkom, kadarkoli je kaj potreboval. Družini se je sicer ta perverzija zdela celo zabavna, dečku, ki je moral biti poslej na ekskluzivno razpolago, pa najbrž ne.

Pogled s terase ene od številnih »popotniških« restavracij v južni Šrilanki.
Foto: Boštjan Kravanja, maj 2006

Vrvež domačih mestnih vikend kopalcev na vaški plaži južne Šrilanke.
Foto: Boštjan Kravanja, april 2006

V nekaterih obalnih vaseh pa so se lastniki penzionov, sob in počitniških hišk odločili celo, da jih bodo oddajali 'samo tujcem', in to sporočilo izobesili na obcestne kažipote (angl. *rooms only for foreigners*).

Tovrstna monopolizacija nahrbtnikarskih destinacij in plaž pa ne poteka samo prek hibridnega nepremičninskega trga, temveč je tudi del splošnega boja za nahrbtnikarjev čas. Tako se skupine fantov in mladih moških, ki se ukvarjajo z različnimi neformalnimi posli in uslugami turistom na plažah (angl. *beach boys*) pogosto postavijo nasproti podjetnikom v vlogo »šefov plaže« in poskušajo pridobiti dostop do »njihovih« gostov. Nekateri lastniki obalnih penzionov z restavracijo pogosto pritiskajo na svoje goste, naj se od letovišča ne oddaljujejo, ker da je zunaj za belce nevarno, ali pa jim z očitajočimi vprašanji, kod hodijo, vnaprej vcepljajo občutek krivde; če bi npr. ob večerih hodili v sosednji penzion, bi to lahko sprožilo govorice, ki bi škodovala njihovemu ugledu.

Svoj delež poskušajo z različnimi strategijami pridobiti in ohranjati še številni drugi prebivalci plaže. Na nekatere ožje predele obale svoje kole npr. postavljajo ribiči. Nanje občasno pridejo ribarit skupine desetih ali petnajstih ribičev, in takrat se gostje obalnih penzionov tam ne smejo kopati, kar pa ni vseh lastnikom penzionov. Potem ko se jih gostje ob prvem srečanju nafotografirajo,²⁷ za kar kakšen od ribičev včasih »nenadoma« zelo resno zahteva denar, so tudi njim v nadaljnjih urah in dnevih nekako »odveč«. Kako naj kdorkoli komurkoli v tej trojici – ribiči, lastnik in kopalci – prepove uporabo lagune in tega kosa plaže? To je nikoli končana zgodba pogajanj, predvsem seveda med lastnikom in ribiči, hkrati pa so v to pogajanje vpletene tudi naložljene ribe, ki jih lastnik včasih od ribičev odkupi, drugič jih spet noče (ker so premajhne ali prevelike za porcije v njegovi restavraciji in jih lahko ceneje kupi na tržnici, ker se bodo prepogostega odkupa preveč navadili in ga nato ves čas gnjavili, ipd.).

Čigava je torej plaža? V formalnem smislu plaža seveda ni nikogaršnja oz. je državna last, vendar pa si jo v vsakdanjih praksah

vedno kdo lasti. Nekateri lastniki penzionov ali manjših letovišč s pomočjo lokalnih političnih veljakov in strankarskih linij – kljub državni prepovedi gradnje kakršnihkoli objektov dvajset metrov od obale – kos plaže preprosto obzidajo z visokimi zidovi.²⁸ Na plažah so tudi prodajalci drobnarij, ženske ponujajo razne tekstilne izdelke, maserji se turistu pogosto kar približajo in ga »strokovno« zgrabijo za vrat ali laket, da pokažejo, kako čvrst in blagodejen je njihov prijem, posamezniki ponujajo sočne liste 'aloje' (lat. *aloe vera*) za blažitev sončnih opeklin, včasih pridejo naokoli cigani (angl. *gypsies*) s kobro, z opičjim mladičem ali s pitonom,²⁹ neprestano pa se, kot sem že opisal, turistom in turistkam približujejo tudi različni lokalni mladci. Vsi ti »eksotični« prodajalci in ponudniki navadno niso dobrodošli v ograjenih predelih plaže oz. na delih, kjer lastniki restavracij razpostavijo svoje ležalnike.

Na nekatere plaže južne Šrilanke se za nameček ob koncu tedna v številnih kombijih pripeljejo še družine iz bližnjih mest ali celo iz šrilanške metropole Colomba. V ta vrvež domačinskih družin, ki zasedejo precejšen del lagune, ne vstopi nihče od zunaj, niti prodajalci, maserji in cigani, niti drugi turisti, še taksisti trikolesnikov ne. V tej praktično popolni *ad hoc* razmejivki domači tujci začasno vzpostavijo svoj sistem, v katerem ne potrebujejo vaše turistične infrastrukture. Dejstvo, da »njihova« plaža postaja vse bolj popularna za domače mestne prebivalce, pa je v zadnjih letih močno olajšala tudi novozgrajena avtocesta, produkt novega vladnega turističnorazvojnega programa.

Družbeni prostor plaže torej ni ravno podoben tisti Löfgrenovi »globalni plaži«, kjer se zdi, da »vsakdo počne, kar se mu zaho-

28 Takoj po cunamiju konec leta 2004 je vlada to prepoved na južni obali razširila na sto metrov od obale, na vzhodni obali pa na dvesto. Motiv za to formalno prepoved je tičal v vladnem turističnorazvojnem načrtu, ki je bil natančno narejen že nekaj let pred cunamijem in je prazne obale predvideval za omogočanje velikih tujih investicij in gradnjo večjih turističnih kompleksov (Klein 2009: 381–382).

29 »Cigani« so sicer nomadska etnična skupina Šrilanke. S ponujanjem predstave krotanja kač ali pestovanja ter fotografiranja s pitonom ali z opico znajo od svežih prišlekov zaslužiti precej visoke vsote, recimo po 20 evrov in več za fotografijo.

27 'Ribiči na palici' (angl. *stilt fishermen*) so v raznih brošurah, vodnikih in reklamnih spotih turistične Šrilanke komodificirani kot unikatno šrilanški način ribarjenja.

če«, v resnici pa so dejanski vzorci obnašanja ljudi na plaži ujeti v »tesno družbenost« (Löfgren 1999: 227–228). Opisana plaža je še bolj tesna, ker na njej ni anonimnosti, značilni za »globalno plažo«. To je sicer videti tudi kot zgoraj omenjeni Edensorjev (1998) »heterogeni turistični prostor« (prav tam: 162–180), toda z dodatkom opisane bližine in prepletenosti je to prej prostor konfliktna plaže (prim. Kravanja 2012: 188–190) oz., če splošnim skupaj z Edensorjem, konflikti turistični prostor.

Sklep

Ideja turističnega razvoja v dekolonizirani Šrilanki šestdesetih let ni bila nekaj novega. Njena »generična« podlaga je bila, poleg političnoekonomskih razvojnih trendov takratnega časa (glej Telfer 2009: 153–155), stara ideja o »raju na zemlji«, na kateri so se med drugim napajali tudi predhodni kolonialni orientalistični in tropikalistični miti, kot se na njej še vedno napajajo tudi sodobni globalnoturistični miti (glej Kravanja 2012: 180–187). Še zlasti ti so danes sposobni skoraj arbitrarno in vsakokrat različno, glede na trenutne potrebe in stanje na globalnih turističnih trgih, v percepcijo potencialnih gostov vključevati mitski kompleks raja na zemlji, lahko pa tudi v percepcijo zgolj globalnega medijskega »občinstva«, ne da bi bila v ozadju kakšna posebna ciljna »promocijska kampanja«.³⁰

Elitni turizem torej izkorišča fond kolonialne doktrine, ki pa se danes ne kaže samo kot postkolonialna »oblika imperializma« (Nash 1978) ali kot »užitkarska periferija« (Turner in Ash 1975; glej tudi Tucker in Akama 2009). Bolj jasno ga je mogoče prepoznati v velikih investicijah v turistično infrastrukturo in v promocijo šrilanškega turizma po cunamiju leta 2004 in koncu vojne leta 2009. Ta k prostoru pristopa z gradnjo ločenih »enklavičnih turističnih prostorov« (Edensor 1998: 149–161), katerim morajo hote ali ne hote bodisi slediti bodisi se jim umikati tudi »heterogeni turistični prostori« (prav tam: 162–180).

Slednji pa so v Šrilanki že »tradicionalno« v podobi z domačini živečimi hipiji na slabem glasu (Ratnapala 1999a: 30–66 in 118–135), čeprav so danes v bistvu vse bolj podobni turističnim enklavam, le da so po obsegu manjši in po vsebinah strežejo okusu nahrbtnikarjev in ne množici počitnikarjev ali kapricam petičnejših gostov. Zato pa so kot »preveč razviti« na nekoliko slab glas prišli tudi pri nekaterih nahrbtnikarjih, predvsem pri tistih, ki se imajo za nekoliko bolj izkušene in zahtevnejše popotnike, in ki že tako *a priori* načeloma vse stavijo na Indijo, čeprav jim tudi dominantne nahrbtnikarske poti Južne Azije nikakor niso tuje. V tem smislu so »ločnice med »nahrtnikarji«, »popotniki« in »turisti« daleč od tega, da bi bile jasne« (Richards in Wilson 2004a: 39), čeprav se notranje vendarle nekako razlikujejo (Welk 2004).

V te medsebojno prepletene turistične prostore pa so nadalje vpleteni še vaški prostori. Od njihovega deleža sta pravzaprav odvisni »enklavičnost« in »heterogenost« turističnih prostorov,

toda v nahrbnikarske enklave, ki so načeloma v nekoliko bolj odprti interakciji z domačini od »navadnih«, vaški prostori vnašajo konfliktna oblike družbenosti. Te so na eni strani posledica že predhodnih procesov vpeljevanja strankarske politike in kientelističnih odnosov na vaške ravni (Spencer 1990: 170–207) ter rasti šrilanškega srednjega sloja, na drugi pa velike gostote in neizprosne kompetitivnosti turističnih prostorov, ki od ljudi, da se prebijejo do svojega deleža turističnega denarja in nasploh veljave v takih soseskah, zahtevajo posebne veščine. V tem močno prepletenem konglomeratu, ki si ga od zgoraj navzdol nihče ne upa ali ne zna resno lotiti, »urejati« ali »razvijati«, se tako za svoj delež vsaka skupina bori po svoje.

Južna Šrilanka je bila sicer za velike vladne načrte le omejeno uspešna, in to ne le zato, ker je populacija v teh vaseh večinoma sinhalska in jo nacionalistične oblasti potrebujejo za svoj obstoj, ampak tudi zato, ker je tamkajšnji turistični prostor že vzpostavljen, dinamičen in globoko prepleten z vaškim življenjem. Množica manjših naložb, v katerih so ključni udeleženci zahodni lastniki, tam monopolizacijo javnega prostora plaže in vasi ustvarja od znotraj in s tem prerazdeljuje razmerja moči tudi med domačim prebivalstvom.

V Šrilanki so se že večkrat zgodile oziroma se permanentno dogajajo velike razvojne sheme in projekti.³¹ Zadnji taki poskusi so bili v letih 2002, 2004 in 2006 na področju turističnega razvoja, in tudi sedanji marketinški izdelki turistične Šrilanke imajo zelo konkretne učinke, ki jih izkazujejo v uvodu pričujočega besedila predstavljene številke. Bržkone se ti številni »statistični turisti« nahajajo v tisti prečiščeni, še vedno poceni in družbeno nezahtevni turistični Šrilanki, ki je sicer promovirana kot 'Šrilanka – čudež Azije' (angl. *Sri Lanka – Wonder of Asia*). Ta Šrilanka pa se geografsko ne nahaja tako daleč od južne obale in njenih »velikih plaž« ter »majhnih vasi«. Le izza visokih zidov jo je težko opaziti, plaže in njenega nadležnega peska ter nediskretne odprtosti in »svobode« pa v sodobni predstavi o raju na zemlji nihče več ne mara. Raj je postal preveč varen in prav zato ga za prišeženi popotniki že dolgo pregovorno pošiljajo k hudiču (glej Kravanja 2012).

Te vasi so se znašle v vakuumu, nekje med nedosegljivo spiralo turističnega razvoja (ker klasično nahrtnikarstvo ne prenese elitističnih oblik turizma, v katere vlaga država, vse bolj s »turisti« oblegani pa so tudi novi nahrtnikarski centri) in grozečo spiralo revščine (ker se razvoj nahrtnikarstva v teh vaseh monopolizira in so zato ti prostori za mnoge domačine vse bolj zaprti). V tej situaciji pa bi bila – paradokсно – brez prisotnosti tujih vlagateljev še obstoječa nahrtnikarska infrastruktura zgolj ostanek vmesnega obdobja osemdesetih in devetdesetih let, ko je država namesto v lastne obstoječe turistične resurse vlagala v vojno gospodarstvo in na svoje plaže spustila le vojsko velikih zahodnih dobičkarjev.

30 Echtner in Prasad (2003) sta v tem smislu s podrobnim pregledovanjem turističnih brošur mednarodne turistične promocije identificirali »kolonialni diskurz«, ki ga sestavljajo trije »ne-miti«: mit nespremenljivega (prav tam: 669–672), nezadržanega (prav tam: 672–675) in neciviliziranega (prav tam: 675–678). Prvi se kaže v podobah brezčasnih krajev, ki so na voljo za odkritja in raziskovanje, drugi kot hedonistični raj z domačimi služabniki in tretji kot nedotaknjena divjina z »domorodci«, na voljo za ekspedicije in raziskovanje.

31 Klasični tovrstni projekti so bili npr. irigacijska shema Mahaweli s serijo regionalnih projektov v sedemdesetih in osemdesetih letih, vzpostavitev naložbeno promocijske prostocarinske cone ob šrilanškem mednarodnem letališču Katunayake med letoma 1977 in 1979 in shema t. i. »urbanega razvoja« in gradnje domov v osemdesetih letih, ki je zgradila stotine objektov predvsem v Colombu in drugih mestih, pa tudi drugod po otoku (Wijsinghe 1981: 49–74).

Marsikateri od nekdanjih popotnikov se je ob spoznanju, kako lahko je poslovati v Šrilanki, navdušeno lotil mešetarjenja s privatizirano šrilanško zemljo in z nepremičninami, država pa je za to ustvarjala kolikor je bilo mogoče ugodne pogoje za investitorje ter za silo krpala transportno, bivanjsko, vodovodno, električno in še kakšno infrastrukturo. To se do danes ni spremenilo, le da se je sedaj za to isto privatiziranje in krpanje infrastrukture na novo odprla »destinacija Šrilanka«, katere glavna bela lisa in območje priložnosti sta njen vzhodni in severni del, pa tudi tisto, kar je vmes že dovolj očitno propadlo med vami na jugu in kjerkoli drugje na otoku.

Članek je pokazal, da je določen nizkoproročanski turizem v Šrilanki sicer že tradicionalno obstajal, čeprav le kot privesek indijske »glavne poti«, a da nikoli ni bil v prav idealnem razmerju z domačini. Številni konflikti, ki so na začetku sloneli na sinhalsko-budistični moralistični kritiki obnašanja »hipijev«, so se z rastjo turistične in nahrbnikarske industrije intenzivirali v več smeri in ustvarili napeto in kompetitivno družbenost za vse udeležence teh prostorov, ne le za interakcije med gostitelji in gosti. Kljub temu pa nahrbnikarskega turizma ne smemo spregledati ali zanemariti. Še zlasti ne danes, ko so se po cunamiju in koncu vojne začeli investicije in veliki načrti, ki posegajo v obstoječo infrastrukturo in klientelo oz. v konkretne turistične in vaške prostore. S temi posegi se je vozle odnosov, relacij moči, itd. še dodatno zapletel, razpleta pa še ni na vidiku.

Viri in literatura

- ALTELJEVIC, Irena in Stephen Doorne: Theoretical encounters: A review of backpacker literature. V: Greg Richards in Julie Wilson (ur.), *The global nomad: Backpacker travel in theory and practice*. Clevedon idr.: Channel View Publications, 2004, 60–76.
- CLARKE, Nick: Free independent travellers? British working holiday makers in Australia. *Transactions of the Institute of British Geographers: New Series* 29/4, 2004, 499–509.
- COHEN, Eric: Nomads from affluence: Notes on the phenomenon of drifter-tourism. *International Journal of Comparative Sociology* 14/1,2, 1973, 89–103.
- COHEN, Scott A.: Lifestyle travelers: Backpacking as a way of life. *Annals of Tourism Research* 38/4, 2011, 1535–1555.
- COLE, Stroma: Tourism and water: From stakeholders to rights holders and what tourism businesses need to do. V: Metin Kozak in Nazmi Kozak (ur.), *2nd Interdisciplinary Tourism Research Conference 24–29 April, Fethiye, Turkey: Proceedings Book*. Ankara: Anatolia, 2012, 208–221.
- CRICK, Malcolm: *Resplendent sites, discordant voices: Sri Lankans and international tourism*. Chur idr.: Harwood Academic Publishers, 1994.
- D'ANDREA, Anthony: *Global nomads: Techno and new age as transnational countercultures in Ibiza and Goa*. London idr.: Routledge, 2007.
- DI GIOVINE, Michael: Revitalization and counter-revitalization: Tourism, heritage, and the lantern festival as catalyst for regeneration in Hoi An, Việt Nam. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events* 1/3, 2010, 208–230.
- ECHTNER, Charlotte M. in Pushkala Prasad: The context of Third World tourism marketing. *Annals of Tourism Research* 30/3, 2003, 660–682.
- EDENSOR, Tim: *Tourists at the Taj: Performance and meaning at a symbolic site*. London in New York: Routledge, 1998.
- GAMBURD, M. R.: *Transnationalism and Sri Lanka's migrant housemaids: The kitchen spoon's handle*. Colombo: Vijitha Yapa Publications, 2002.
- HOTTOLA, Petri: *The intercultural body: Western woman, culture confusion and control of space in the South Asian travel scene*. Joensuu: Univeristy of Joensuu, 1999.
- KLEIN, Naomi: *Doktrina šoka: Razmah uničevalnega kapitalizma*. Ljubljana idr.: Mladinska knjiga, 2009 (2007).
- KOZOROG, Miha: *Antropologija turistične destinacije v nastajanju: Prostor, festivali in lokalna identiteta na Tolminskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009 (Zupaničeva knjižnica; 29).
- KRAVANJA, Boštjan: Postpajoča denarnica in njen belec: O percepciji in reprezentaciji Šrilanke kot »zahodne« turistične destinacije. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 32/217–218, 2004, 254–269.
- KRAVANJA, Boštjan: On conceptions of paradise and the tourist spaces of southern Sri Lanka. *Asian Ethnology* 71/2, 2012, 179–205 (Dostopno tudi na: <http://nirc.nanzan-u.ac.jp/nfile/4214>, 30. 1. 2013).
- LAL KUMARA, Sarath W. A.: The abuse of children, causes and effects. V: Maureen Seneviratne (ur.), *CSEC: The crime against children: Commercial sexual exploitation of children*. B.n.k.: P.E.A.C.E. Campaign, 2006, 203–209.
- LARSEN, Svein idr.: Backpackers and mainstreamers: Realities and myths. *Annals of Tourism Research* 38/2, 2011, 690–707.
- LEŠNIK, Bogdan: »Tretji svet«. *Dnevnik* 19. januar 2013, 16.
- LÖFGREN, Orvar: *On holiday: A history of vacationing*. Berkeley idr.: University of California Press, 1999.
- MACCANNELL, Dean: Staged authenticity: Arrangements of social space in tourist settings. *The American Journal of Sociology* 79/3, 1973, 589–603.
- MACCANNELL, Dean: *Empty meeting grounds: The tourist papers*. London in New York: Routledge, 1992.
- MACLEAN, Rory: *Magic bus: On the hippie trail from Istanbul to India*. London: Penguin Books, 2007.
- MCGUCKIN, Eric: Travelling paradigms: Marxism, poststructuralism, and the uses of theory. *Anthropologica* 47/1, 2005, 67–79.
- MALKKI, Liisa H.: News and culture: Transitory phenomena and the field-work tradition. V: Akhil Gupta in James Ferguson (ur.), *Anthropological locations: Boundaries and grounds of a field science*. Berkley in Los Angeles: University of California Press, 1997, 86–101.
- MEHTA, Gita: *Karma cola: Marketing the mystic East*. New York: Vintage International, 1990 (1979).
- MURPHY, Laurie: Exploring social interactions of backpackers. *Annals of Tourism Research* 28/1, 2001, 50–67.
- NASH, Dennison: Tourism as a form of imperialism. V: Valene L. Smith (ur.), *Hosts and guests: The anthropology of tourism*. Oxford: Basil Blackwell, 1978, 33–47.
- OBEYESEKERE, Gananath: The vicissitudes of Sinhala-Buddhist identity through time and change. V: Michael Roberts (ur.), *Sri Lanka: Collective identities revisited: Volume 1*. Colombo: Marga Institute, 1997, 355–384.
- PARIS, Cody Morris: Flashpackers: An emerging sub-culture? *Annals of Tourism Research* 39/2, 2012, 1094–1115.
- RATNAPALA, Nandasena: *Tourism in Sri Lanka: The social impact*. Ratmalana, Sri Lanka: Sarvodaya Vishva Lekha, 1999a (1984).
- RATNAPALA, Nandasena: *Sex workers of Sri Lanka*. Ratmalana, Sri Lanka: Sarvodaya Vishva Lekha, 1999b.
- RICHARDS, Greg in Julie Wilson: The global nomad: Motivations and behaviour of independent travellers worldwide. V: Greg Richards in Julie Wilson (ur.), *The global nomad: Backpacker travel in theory and practice*. Clevedon idr.: Channel View Publications, 2004a, 14–39.
- RICHARDS, Greg in Julie WILSON: Widening perspectives in backpacker research. V: Greg Richards in Julie Wilson (ur.), *The global nomad: Backpacker travel in theory and practice*. Clevedon idr.: Channel View Publications, 2004b, 253–279.
- RILEY, Pamela J.: Road culture of international long-term budget travelers. *Annals of Tourism Research* 15/2, 1988, 313–328.
- SALDANHA, Arun: *Psychedelic white: Goa trance and the viscosity of race*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007.
- SCHEYVENS, Regina: Backpacker tourism and Third World development. *Annals of Tourism Research* 29/1, 2002, 144–164.

SOMASEKARAM, T. idr. (ur.): *Arjuna's atlas of Sri Lanka*. Dehiwala: Arjuna Consulting Co. Ltd., 1997.

SØRENSEN, Anders: Backpacker ethnography. *Annals of Tourism Research* 30/4, 2003, 847–867.

SPENCER, Jonathan: *A Sinhala village in a time of trouble*. Delhi idr.: Oxford University Press, 1990.

STIRRAT, Jock: Competitive humanitarianism: Relief and the tsunami in Sri Lanka. *Anthropology Today* 22/5, 2006, 11–16.

TELFER, David J.: Development studies and tourism. V: Tazim Jamal in Mike Robinson (ur.), *The SAGE handbook of tourism studies*. London idr.: SAGE Publications, 2009, 146–165.

TUCKER, Hazel in John Akama: Tourism as postcolonialism. V: Tazim Jamal in Mike Robinson (ur.), *The SAGE handbook of tourism studies*. London idr.: SAGE Publications, 2009, 504–520.

TURNER, Louis in John Ash: *The golden hordes: International tourism and the pleasure periphery*. London: Constable, 1975.

URRY, John: *Global complexity*. Cambridge idr.: Polity Press, 2003.

WELK, Peter: The beaten track: Anti-tourism as an element of backpacker identity construction. V: Greg Richards in Julie Wilson (ur.), *The global nomad: Backpacker travel in theory and practice*. Clevedon idr.: Channel View Publications, 2004, 77–91.

WESTERHAUSEN, Klaus: *Beyond the beach: An ethnography of modern travellers in Asia*. Bangkok: White Lotus, 2002.

WIJESINGHE, Mallory E.: *Sri Lanka's development trust*. Colombo: Aitken Spence & Co. Ltd., 1981.

Internetni viri

Internetni vir 1: Sri Lanka census and population housing 2011: Enumeration stage February – March 2012, 20. april 2012; http://www.statistics.gov.lk/PopHouSat/CPH2011/index.php?fileName=CPH%202011_R1&gp=Activities&tpl=3, 15. 3. 2013.

Internetni vir 2: Explore tourist attractions: Trailblazing in Sri Lanka, b.n.l.; <http://srilanka.travel/lesserknown>, 10. 2. 2013.

Internetni vir 3: KAR, Rohan: JWT's »smallislandbigtrip.com« wins bronze at Asian Travel and Tourism Creative Awards. Lanka Page, 10. oktober 2006; <http://lankapage.wordpress.com/2006/10/10/jwt%E2%80%99s-%E2%80%99Csmallislandbigtripcom%E2%80%99D-wins-bronze-at-asian-travel-and-tourism-creative-awards/>, 27. 1. 2013.

Internetni vir 4: Monthly Statistical Bulletin for December: Page 1, 2012; <http://www.sltida.gov.lk/sites/default/files/page%201%20of%20dec%202012.pdf>, 25. 1. 2013.

Internetni vir 5: Monthly Statistical Bulletin for December: Page 2, 2012; <http://www.sltida.gov.lk/sites/default/files/page%202-2-Dec%202012.pdf>, 25. 1. 2013.

Internetni vir 6: Post-war Sri Lanka tourism looks to boom. eTN: Global Travel Industry News, 18. junij 2009; <http://www.eturbonews.com/9884/post-war-sri-lanka-tourism-looks-boom>, 30. 1. 2013.

Internetni vir 7: Sri Lanka Tourism: The Official Website, 2012; <http://www.srilanka.travel>, 25. 1. 2013.

Internetni vir 8: Sri Lanka Tourism Promotion Bureau: Press Release: New strategic development plan for Sri Lanka tourism, 6. september 2011; http://www.sltida.lk/developing_markets, 30. 1. 2013.

Internetni vir 9: Sri Lanka tourism sector summary overview 2011-2020, avgust 2011; <http://www.capitalalliance.lk/weekly/other/SLtourismsectoroverview2011-2020.pdf>, 30. 1. 2013.

Internetni vir 10: Tourist arrivals to Sri Lanka 2000 to 2010, 2012; <http://www.sltida.gov.lk/node/370>, 27. 1. 2013.

Internetni vir 11: GALAGODA, Sapumali: New highway with Quatari aid. Ceylon Today, 17. januar 2012; <http://www.ceylontoday.lk/16-1745-news-detail-new-highway-with-qatari-aid.html>, 21. 2. 2013.

Internetni vir 12: Hotels in Unawatuna demolished. Ceylon Today, 14. december 2011; <http://www.ceylontoday.lk/31-910-news-detail-hotels-in-unawatuna-demolished.html>, 21. 2. 2013.

Internetni vir 13: KAMBURAWELA, Munidasa: Bentota a dying beauty. Ceylon Today, 21. februar 2013; <http://www.ceylontoday.lk/59-24910-news-detail-bentota-a-dying-beauty.html>, 21. 2. 2013.

Large Beach, Small Village: Backpacker Tourism and Tourist Spaces in the Coastal Destinations of Southern Sri Lanka

The beaches on the south coast of Sri Lanka traditionally represent a popular destination for low-budget travelers relatively independent of the tourism industry. However, the traveling style of the 1960s and the 1970s has been preserved only in the imagination of young backpacking enthusiasts. The generation of travelers from that time is now involved in entrepreneurial activities in their former travel destinations. In the neighborhoods of southern coastal regions of Sri Lanka, where the author conducted his ethnographic research between 2003 and 2006, such enterprises have been developing closely intertwined with the local daily village life since their very beginnings in the 1970s. In the social space between the coast and the village, different interrelated worlds meet of the villagers, local tourism entrepreneurs, real estate owners from the West, managers of tourism businesses, and guests.

In these social spaces, all participants constantly imagine new goals, adapt them to current state strategies of tourism development, negotiate new business connections, and compete with one another for guests. Simultaneously, they follow their various partial interests and agendas, and by monopolizing the coast strive to exclude those who are not directly involved in tourist activities. These neighborhoods therefore represent conflict spaces further intensified by passing backpackers, Sri Lanka's growing middle class, and the pressures of state and corporate development institutions on the coastal regions. Backpacker tourism has thus become a heterogeneous, intensive, and dynamic process of vibrant entrepreneurship on the one hand and, on the other, of increasing alienation of the local villagers from the state, from each other, and also from their guests.

PREDSTAVITVE ŽENSKIH VLOG V »MANUJEVEM ZAKONIKU«

Matere, žene in hčere

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Predstavitev ženskih vlog v *Manujevem zakoniku*, enem najpomembnejših staroindijskih legalnih besedil, ki je nastalo na začetku našega štetja, je na položaj žensk v Indiji vplivala vse do današnjega dne. Prispevek raziskuje medsebojno povezanost, dihotomije in vzporednosti med v zakoniku konstruirano družbeno vlogo žensk ter njihovim v drugih virih predstavljenim položajem in identificira nasprotja med rigidno patriarhalno normo in njenimi dejanskimi deviacijami, ki so evidentirane tako v samem tekstu kot tudi v drugih zgodovinskih in sodobnih virih. Prikazan je tudi velik kontrast med čaščenjem matere (tako v stari indijski družbi kot tudi danes) in skoraj popolnim molkom o materinstvu v *Manujevem zakoniku* ter identificirani glavni parametri za to navidezno protislovje.

Ključne besede: staroindijska literatura, staroindijska pravna besedila, Manujev zakonik, hinduizem, ženske v stari Indiji, mati v staroindijski družbi

Abstract: Presentations of female roles in the *Laws of Manu* – one of the earliest literary sources of ancient India, composed about two millennia ago – have been influential on the social perceptions of women till the present day. This article investigates interrelatedness, parallels and dichotomies between the roles of women as constructed in the *Laws of Manu* and in the Hindu society of the time. Furthermore, it examines the contradictions and tensions between the rigid patriarchal norms and the actual deviations from them that can be observed in Hindu society today and have very likely been present throughout Indian history. It also demonstrates the great contrast between the veneration of mothers (in ancient as well as in contemporary Indian society) and the absence of mothers in the *Laws of Manu*, aiming to identify the reasons for the silence about motherly themes within the text.

Key Words: ancient Indian literature, ancient Indian legal texts, the Laws of Manu, Hinduism, position of women in ancient India, mothers in ancient Indian society

Uvod¹

Manujev zakonik (*Manusmṛti*)² je najbolj znan staroindijski pravni tekst. Od svojega nastanka okoli začetka našega štetja pa vse do novejšje zgodovine je imel v Indiji pomemben položaj, ki se kaže v številnih komentarjih na tekst sam in v njegovem velikem vplivu tako na poznejše pravne tekste v Indiji kot tudi na pravne sisteme dežel Jugovzhodne Azije (Lingat 1973: 96). Ime Manu, ki je staroindijski eponim za prvobitnega človeka in prvega kralja, daje zakoniku najvišjo avtoriteto, kajti v času njegovega nastanka so se v številnih takratnih kraljestvih severne Indije kralji predstavljali kot božanske inkarnacije (Olivelle 2004: xxi–xxii). Njegov pomemben položaj se je še bolj utrdil v času britanske kolonizacije, ko so ga leta 1794 kot prvi indijski pravni tekst prevedli iz sanskerta v angleščino. Toda Angleži takrat niso razumeli, da stari indijski pravni teksti niso neposredno predpisovali in nadzorovali pravne prakse, temveč se je pravna praksa naslanjala, poleg na *Manujev zakonik* in druge pravne tekste, predvsem na običajno pravo, ki pa se je razlikovalo glede na različna geografska območja in družbene strukture v zelo razvejanem in raznolikem indijskem kastnem sistemu (Derrett in Duncan 1973: 24). *Manujev zakonik*, ki je bil v kolonialnem obdobju implementiran v britanski pravni sistem, je s tem dobil novo pomemb-

no vlogo. Kot eden prvih staroindijskih tekstov, prevedenih v angleščino, je rabil takratnim raziskovalcem in prvim indologom kot pomemben vir za rekonstrukcijo stare indijske zgodovine. V postkolonialnem obdobju so konzervativne plasti indijske družbe v *Manujevem zakoniku* iskale vzore tradicionalnih indijskih vrednot, s katerimi so se upirale hitrim družbenim in političnim spremembam. Po drugi strani pa je bil zakonik za liberalne Indijce vir in simbol razrednega in spolnega zatiranja (Olivelle 2004: xvii–xviii). Tako je v vseh zgodovinskih obdobjih, vse do danes, *Manujev zakonik* ostal zelo pomemben pravni tekst, ki ga moramo upoštevati pri raziskavah katerega koli aspekta hinduizma in hindujske družbene strukture³ in je ključnega pomena pri raziskovanju vloge žensk v indijski družbi.

Predstavitev ženskih vlog v »Manujevem zakoniku«

Manujev zakonik ni le pravni tekst, temveč skuša pokriti vse aspekte človeškega življenja – od religije, filozofije in politike do predpisov za pravilno obnašanje pripadnikov različnih družbenih razredov v najrazličnejših okoliščinah in življenjskih obdobjih. Njegovi avtorji so bili brahmani, moška elita tistega časa, zato je zakonik eden od kontinuiranih poskusov vzdrževanja, vzpostavljanja, reproduciranja brahmanske hegemonije nad drugimi indijskimi verskimi tradicijami in družbenimi sloji. Tekst opisuje brahmane kot »rojene na vrhu sveta« (1.98–1.100) in celo kot bo-

1 Raziskava je bila izvedena s podporo Programa Marie Curie za ponovno vključitev (Marie Curie Reintegration Grant) znotraj 7. okvirnega programa Evropske skupnosti (European Community's Seventh Framework Programme), FP7/2007-2013, PIRG02-GA-2007-224432 (2008-2012).

2 Zaradi tehničnih omejitev pri transliteraciji sanskritskih besed niso uporabljeni standardni diakritični znaki.

3 Beseda hinduizem je konstrukt, ki zahteva zelo kompleksno analizo. V pričujočem prispevku pokriva mnoga verstva Indije s številnimi skupnimi značilnostmi, ki so, kljub številnim razlikam, ostala skozi vso zgodovino tesno povezana (King 1999: 96–142).

žanstva (9.317; 9.319).⁴ Precej pozornosti posveča družinskemu življenju in položaju žensk v razširjeni družinski strukturi. Ker je namenjen predvsem višjim razredom, zlasti brahmanskemu, se predstavitev položaja žensk nanaša v glavnem na brahmanke. Prav zato zakonov ne smemo posploševati, zlasti če upoštevamo, da v stari Indiji niso nikoli obstajale univerzalne človekove pravice, temveč le različne pravice in dolžnosti, posebej predpisane za vsakega od štirih družbenih razredov.⁵ Kljub temu raziskovalci indijske zgodovine pogosto obravnavajo ženske – ne pa moških – kot eno samo hevristično kategorijo, čeprav se njihove pravice in dolžnosti precej razlikujejo glede na etnično, družbeno, ekonomsko in versko okolje.

Manujev zakonik ženske v odnosu do moških konsistentno predstavlja kot inferiorne – duševno, fizično, moralno, družbeno in duhovno. Žensko naravo opisuje kot nezanesljivo, šibko in slabo. Številni odlomki iz zakonika jasno ponazarjajo nizek družbeni položaj žensk, ki so ga indijski pravni teksti ponavljali in utrjevali dve tisočletji, vse do modernih indijskih interpretov zakonika (npr. Das 1962: 38–42). Najbolj pogosto citiran odlomek iz zakonika pravi:

Naj bo deklica, mlada ali stara ženska, nikoli ne sme biti neodvisna, celo v lastnem domu ne. Kot otrok mora biti pod kontrolo očeta, mlado žensko naj kontrolira mož, in če ji mož umre, naj bo pod sinovo kontrolo. Nikoli ne sme živeti neodvisno (5.147–5.148).⁶

Zakonik izključuje ženske iz dominantne vedske religije: namesto udeležbe v konsekracijskih ritualih, namenjenih moškim zgornjih treh razredov, je glavna duhovna praksa za ženske služenje in podreitev možu: »poroka je za žensko vedska konsekracija, služenje možu pa je enako kot življenje z učiteljem« (*Manujev zakonik*, 2.67). Vedno mora biti podrejena moškemu (9.15–9.17), njeno telo je nečisto (zlasti med menstruacijo in porodom) in vir ritualne polucije (4.40–4.44), podrejenost in ubogljivost do moža sta pomembnejši kot njena sposobnost, da rodi sinove (9.80–9.81). Zakonik na številnih mestih odseva velik strah pred žensko seksualnostjo in močjo: glavni poudarek je na podreditvi poročene žene, ki naj bi »častila moža kot boga, čeprav je slabega značaja, pohoten in popolnoma brez vsakih vrlin« (*Manujev zakonik*, 5. 154), in postala njegov odsev (9.22). Žena mora ostati zvesta svojemu možu tudi po njegovi smrti: vdovec se lahko ponovno poroči takoj po koncu pogrebnih ritualov (5.168), medtem ko mora vdova živeti v celibatu in askezi do smrti, da se bo potem lahko pridružila svojemu možu v nebesih, kar je njena največja duhovna izpolnitev (5.157–158, 161–162, 166).

Poleg popolne podreditve možu zakonik pričakuje od poročene žene, da rodi sinove, kajti v brahmanski tradiciji lahko le sin izvaja rituale za prednike (9.137–138). Če rojstvo sina dvigne ženski družbeni status, to ne velja za rojstvo hčere: mati, ki ima le hčere, ima enako nizek status kot ženska brez otrok (9.81). Za-

konik omenja hčere le v kontekstu pravil, kako naj oče prenese lastništvo hčere na svojega zeta, ki mora biti primernega družbenega statusa. Že *Manujev zakonik* priporoča za deklice otroške poroke: »tridesetletni moški naj poroči dvanajstletno deklico, ki ga je očarala, in štiriindvajsetletni moški naj poroči osemletno deklico« (9.94); že v zgodnji mladosti naj bi se torej lastništvo deklice preneslo z očeta na moža – običaj, ki ima očitno vsaj dvatisočletne korenine in se je ohranil vse do danes.

Mati je v zakoniku predstavljena kot pasivni medij za rojevanje sinov, da tako mož nadaljuje patriarhalno linijo (9.8–9). Beseda »mati« je zabeležena zelo redko (le v 58 od skupaj 2.712 zakonov), skoraj vedno le kot del večje skupine staršev, sorodnikov in učiteljev, ki naj bi jim mladi brahmani izkazovali spoštovanje. Zakonik nikoli ne govori o odnosu med materjo in otroki ali drugimi člani razširjene družine. Čeprav mnogi indijski in drugi raziskovalci in indologi poudarjajo, da je za indijsko žensko – tako danes kot tudi v preteklosti – najpomembnejši cilj in izpolnitev prav v materinstvu in o tem pričajo tudi številne stare in nove boginje – matere indijskega podkontinenta (npr. Kinsley 1988: 151), tega ne izvemo iz *Manujevega zakonika*. Ta tako rekoč molči o materah in celo posebej poudarja, da moški učitelj z iniciacijo mladega učenca (pripadnika enega od treh najvišjih razredov) temu hkrati podari »drugo rojstvo«, ki je »resnično rojstvo« (2.148–149; 169–170).

Površinsko branje zakonika implicira, da so bila vprašanja materinstva in kompleksnega odnosa med materami in drugimi člani razširjene družine in družbe nepomembna in neproblematična. In prav tako so tudi do sedaj zakonik brali tradicionalni indijski tolmači ter mnogi moderni znanstveniki (npr. Olivelle 2004). Vendar je treba popolno odsotnost mater v zakoniku raziskati v zgodovinsko-političnem kontekstu, skozi prizmo takratne razredne družbe in tudi skozi psihološke vidike odnosa hindujskih moških do mater v takratni patriarhalni družbi. Mnoga pravila o kontroli žensk med vrsticami govorijo o strahu pred žensko močjo, zlasti pred njeno seksualnostjo in materinstvom. Prav ta dva aspekta ženske moči se stalno odražata v hinduizmu, ki v vsej svoji zgodovini časti mnoge boginje. Čeprav religije in mitologije ne smemo brati le kot zrcalne podobe družbe, ker vključuje številne druge parametre, kot so kulturni strahovi, želje, zgodovinski spomin in utopije, se vendarle kažejo paralele med religijskimi in družbenimi konstrukti prav v seksualnosti in materinstvu, v dveh aspektih, ki sta posebna atributa moči v upodobitvah hindujskih boginj (Ditrich 2005: 138–143).

Popolna represija materinstva v zakoniku lahko nakazuje nelagodnost in strah pred materinsko močjo, ki so jo brahmanski avtorji doživljali kot področje, ki ga je nemogoče nadzorovati. Kot pričajo drugi pisani viri (npr. Ramayana), so bile v času nastanka *Manujevega zakonika* zakonske zveze v severni Indiji večinoma patrilokalne. Mlada nevesta je v domu svojega moža našla osebno izpolnitev, spoštovanje in družbeni status šele z rojstvom sina, s katerim je vzpostavila izredno močno, vse življenje trajajočo čustveno povezavo. Posledično so matere za sinove postale objekt čaščenja, a obenem tudi objekt neizpolnjenih želja (Kakar 1978: 82–89). To se kaže tudi v protislovnih pravilih *Manujevega zakonika*, ki v enem pravilu predpisuje, naj sin brezpogojno uboga in spoštuje mater, očeta in učitelje (4.162), v drugem pa naj bi mati ubogala svojega odraslega sina (4.162). Mies (1980: 46–47) trdi, da je pravilo, po katerem naj bi mati ubogala sina, poskus kontrole nad veliko močjo indijske matere,

4 V referencah na *Manujev zakonik* se prva številka nanaša na poglavje in druga na številko zakona.

5 Štirje razredi (na kratko): najvišji družbeni razred predstavljajo brahmani (svečeniki, intelektualci), sledijo kšatrije (kralji, vojska), višje (trgovci, kmetovalci) in šudre (služabniki); poleg tega so zunaj sistema štirih razredov še številne družbene skupine (npr. nedotakljivi).

6 Vse citate iz zakonika je iz sanskrt prevedla avtorica prispevka.

ki jo moški hkrati doživlja zavestno kot »čisti« ideal, nezavedno pa kot poosebljenje »nečistosti«. Kakar (1978: 109) trdi, da ob zavestnem čaščenju matere indijski sinovi nezavedno izkušajo strah pred njeno seksualnostjo in močjo. Čeprav Kakar v svoji monografiji (1978) morda občasno preveč posplošuje, je njegova predstavitev ambivalentnega odnosa mati–sin dovolj evidentirana in prepričljiva. Ambivalentni odnos do matere se kaže tudi v hindujski mitologiji, kjer imajo boginje kot refleksija moške izkušnje matere dva obraza – upodobljene so kot čiste, ljubeče, zaščitniške matere (npr. Sita) ali kot nevarna, destruktivna božanstva (npr. Kali), ali pa, najpogostejše, kot ambivalentne matere, ki so včasih dobrohotne in včasih nevarne in nasilne (Ditrich 2005: 138–142).

Odsotnost materinstva v zakoniku kaže, da je bilo materinstvo nezavedno doživljano kot moč onkraj zavestne kontrole, preveč kompleksno, da bi se bilo mogoče z njim zavestno soočiti. Prav represija matere v *Manujevem zakoniku* je lahko omogočila konstrukcijo patriarhalne vizije družbe, ki jo ustvarjajo in vodijo izključno moški. Kot trdi Kelso (2007: 13) v svojem feminističnem in psihoanalitičnem branju starih religioznih tekstov, je izbris materinstva temelj patriarhalne kulture in družbenega reda; torej je *Manujev zakonik* patriarhalni konstrukt *par excellence*, v katerem so ženske le pasivni medij za produkcijo sinov.

Čeprav je za žensko rojstvo sina (in ne hčere!) eden najpomembnejših dejavnikov, ki vpliva na njen družbeni status, *Manujev zakonik* predpisuje popolno zvestobo možu kot pot v duhovno izpolnitev in nebesa. Prav nasprotno pa je bilo v vedskem obdobju materinstvo predstavljeno kot glavna in skoraj edina pričakovana vloga ženske (Ditrich 2012: 58–60). Vedska kultura pripisuje boginjam sicer številne vloge, vendar je materinstvo daleč najpomembnejše: boginje so v glavnem upodobljene kot matere – stvarnice in zaščitnice; skoraj vse glavne boginje so neporočene. Popolno podrejenost možu kot glavni atribut in funkcijo ženske lahko zasledimo šele v povedskem obdobju, o čemer pričajo številni literarni viri (Ditrich 2005: 141–143). Ta tendenca hkrati odseva tudi v povedskem panteonu, kjer so se vedno pogostejše začeli pojavljati pari boga in boginje. V parih so boginje pogosto interpretirali kot 'ženski aspekt ali energijo' (*šakti*) boga. V poznejših obdobjih indijske zgodovine so takšni pari postali zelo pomembni konstrukti božanske manifestacije (Ditrich 2012).

V tem kontekstu se porajajo naslednja vprašanja: kateri parametri so bili udeleženi pri spremembah v percepciji ženskih vlog v prehodu iz vedskega v povedsko obdobje, tj., kaj je vplivalo na prehod od izpostavljene vloge materinstva in plodnosti v Vedah do povedskih konstruktov popolnoma predane žene kot idealne ženske vloge? Tega prehoda v percepciji ženske ne evidentira le *Manujev zakonik*, temveč tudi drugi literarni viri tega obdobja, kot na primer staroindijski epi (Ditrich 2005: 141–143). Ker so glavni vir za raziskave teh obdobj tekstualni, je pomembno vprašanje, kako naj beremo stare indijske tekste, ki so jih napisali moški in so moškim bralcem tudi namenjeni? Kako lahko vstopimo v ženske svetove staroindijske preteklosti, ki so brez lastnega glasu in moramo zato le med vrsticami brati njihov molk? Pri tem je pomembno tudi ozavestiti, da so predpisi za ženske v *Manujevem zakoniku* namenjeni predvsem brahmanom, kar odpira vprašanje, ali je sploh mogoče identificirati nekaj glavnih tem in parametrov v položaju žensk tistega časa, ki bi dovolili poskus posploševanja?

Predstavitev mater in žena v »Manujevem zakoniku« v zgodovinskem kontekstu

Odsotnost mater in represija žensk v *Manujevem zakoniku* odražata poskus vzpostavitve in utrditve patriarhalnega družbenega sistema, predvsem v severni Indiji. Kot je že zgoraj omenjeno, teksti kažejo, da je bila v vedskem obdobju najpomembnejša ženska vloga materinstvo. Šele v drugi polovici prvega tisočletja pr. n. št. so se pojavile spremembe v položaju žensk, tako v družbi kot tudi v panteonu – boginje so bile vedno bolj pogosto upodobljene kot žene bogov. V tej spremembi je mogoče videti odsev želja, strahov in pričakovanj avtorjev verskih tekstov, to je brahmanov, ki so skušali utrditi in obdržati svoj hegemonistični položaj v obdobju velikih družbenih sprememb. Pozno vedsko obdobje, v katerem zasledimo prve začetke pravnih tekstov (*dharma*), je bil čas velike družbene tranzicije v Indiji – razvoja velikih mest, ustanavljanja kraljevin in utrjevanja družbene hierarhije. *Manujev zakonik* odraža zgodovinski spomin tega obdobja, zlasti dinastije Maurya, ki je predvsem v času kralja Aške (3. stol. pr. n. št.) podpirala nova verska in asketska gibanja, kot so budizem in džainizem, ter s tem prinašala nove izzive za brahmansko hegemonijo (Olivelle 2004: xlii–xliii). Mauryam so sledile dinastije iz Centralne Azije, ki so bile velike podpornice budizma in so s tem do neke mere ogrožale brahmansko nadvlado. Vse te politične spremembe so opazne v *Manujevem zakoniku*, ki je skušal ustvariti model popolne kontrole nad vsemi aspekti družbe. V času nastajanja zakonika je bila že trdno definirana in sprejeta zasebna lastnina, kar se odraža tudi v odnosu do žensk, ki so v zakoniku in poznejših komentarjih čedalje bolj nedvoumno predstavljene kot lastnina moškega (5.148).

Velik vpliv na položaj žensk sta imeli dve vplivni religiji tistega časa, budizem in džainizem, ki sta v svoje vrste sprejeli tudi mnogo brahmanov in, kot pričajo viri, prvič v indijski zgodovini omogočili ženskam vseh razredov vstop v redovniško življenje. Čeprav je bil položaj budističnih in džainističnih nun nižji od menihov, je vseeno omogočal ženskam novo, drugačno pot, ki se je razlikovala od edine dotedanje izbire – poroke in družine. Nune so zapustile posvetno življenje in s tem trdno določene norme v razredni in spolni hierarhiji, ki jo je skušala utrditi brahmanska tradicija. Ker so nune in menihe podpirale takratne vladajoče dinastije, so zlasti ogrožali brahmansko tradicijo. O izkušnjah nun priča zbirka 73 pesmi, *Therigatha*, najstarejši verski tekst, ki so ga napisale izključno ženske; govori o svobodi in radosti nun, ki so zapustile družino, in opisuje način življenja, ki je bil za brahmanizem popolnoma nepredstavljiv in nesprejemljiv. Čeprav nune govorijo s svojim glasom, sporočajo staroindijske moške asketske ideje, ki vidijo v ženski ali materi oviro na poti k duhovni osvoboditvi. Zgodnji budizem kot tudi druge asketske tradicije, ki so cvetele v Indiji v času *Manujevega zakonika*, so bile v veliki meri sovražne do žensk; videle so jih kot vir spolne skušnjave, ki se ji morajo asketi izogibati. Žensko telo je predstavljalo v njeni reproduktivni funkciji cikel življenja in smrti, ki se ga skuša asket osvoboditi. Strah pred spolnostjo in materinstvom je bil še bolj poudarjen v džainizmu, ki vidi v materinstvu in naklonjenosti do otrok veliko oviro na poti k duhovni svobodi (Deleu 1996: 93–96).

Čeprav sta budizem in džainizem omogočila ženskam v stari Indiji nove poti in načine življenja, sta obenem s svojim strahom in sovraštvom do ženske seksualnosti in materinstva pripomo-

gla k zatiranju žensk. *Manujev zakonik* budiste in džainiste enači z najnižjim družbenim razredom (*šudre*) in sploh ne omenja nun. Zakonik tudi sicer ne govori o verskih praksah za ženske v brahmanski strukturi, temveč samo pove, da so vse ženske, ne glede na družbeni razred, izključene iz vedske religije, in so s tem, s stališča religije, enake najnižjemu družbenemu razredu, to je šudram, ki jim zakonik prepoveduje kakršno koli udeležbo v vedskem obredju. Niti *Manujev zakonik* niti drugi brahmanski teksti ne povedo veliko o ženskih verskih praksah tistega časa, informacije je mogoče najti le posredno iz arheoloških virov, iz številnih (predvsem sodobnih) kultov vaških boginj, iz bogate zakladnice ženskih ritualov in mitov sodobne Indije ter iz ostankov matrilinealnih družinskih struktur. Vsi ti viri pričajo o bogatih verskih tradicijah in praksah, ki so jim ženske sledile in jih prenašale po ustnem izročilu iz roda v rod. Te tradicije so bile verjetno utemeljene na čaščenju boginj, predvsem v njihovi materinski vlogi (Auer Falk in Gross 2001).

Ker sanskrtška brahmanska tradicija predstavlja glavne pisane vire za starejša obdobja indijske zgodovine, lahko o socialni realnosti tistih obdobj le ugrabimo, in to z zavedanjem, da področja, o katerih teksti molčijo, lahko kažejo na napetosti in konflikte, ki jih teksti skušajo prekri s trdno strukturo konstruirane realnosti. *Manujev zakonik* sporoča, da so bile vse ženske izločene iz vedske religije in obenem ne daje nobenih informacij o ženskih verskih praksah tistega časa, kar odpira vprašanje, ali so verske tradicije, ki so jim sledile ženske, ogrožale patriarhalno brahmansko tradicijo. V vsej indijski zgodovini so se napetosti med dominantno brahmansko tradicijo in novimi gibanji reševale na dva načina: ali je dominantna tradicija nova verska gibanja ignorirala ali pa jih je prevzela in integrirala v svoje že obstoječe patriarhalne verske paradigme. Tako so v hindujski panteon stalno vstopale številne nove boginje – matere, teksti pričajo o stalnem procesu integracije, katerega avtorji so bili večinoma brahmani. Brahmanska tradicija je pogosto nevarne boginje ignorirala ali pa ukrotila in integrirala s tem, da jih je poročila z bogovi (Ditrich 2005: 146–149). Podobno se *Manujev zakonik* na dva načina odziva na ogrožujoče ženske aspekte, kot sta materinstvo in seksualnost: ali s kontrolo (ženska mora biti vedno, v vseh okoliščinah, podrejena moškemu) ali pa z molkom, kot v primeru ženskih verskih tradicij in praks, ki so bile verjetno utemeljene na čaščenju boginj – mater. Tudi velik poudarek, ki ga daje zakonik božanskemu statusu brahmanov, kaže na ogroženost pred nebrahmanskimi verstvi, ki jih zakonik enostavno ignorira.

Manujev zakonik torej odraža nasprotja in konflikte med dominantnim patriarhalnim redom, ki skuša kontrolirati vse aspekte življenja, in neortodoksnimi, nebrahmanskimi tradicijami, ki vključujejo nepredvidljive aspekte, kot so seksualnost in materinstvo, tesno povezane s ciklusom življenja in smrti, ki je onkraj kontrole. Čeprav zakonik govori o ženskah na splošno, se predpisi nanašajo predvsem na ženske višjih družbenih razredov. O življenju nižjih razredov zakonik le malo pove, prav tako pa je na razpolago zelo malo informacij o nižjih razredih iz drugih staroindijskih virov. Tudi sodobne znanstvene raziskave stare Indije se redko ukvarjajo z nižjimi razredi, še manj pa z ženskami iz teh slojev. Nepisani viri, kot so likovna dela, zgodbe in pesmi ustne tradicije, ki so jih ustvarjali nižji sloji in ženske, pogosto podajajo drugačne verske in mitološke zgodbe od pisanih virov, ki so jih urejali večinoma moški brahmani. Vsi ti viri kažejo na to,

da so bile ženske bolj podrejene in omejevale v višjih razredih, zlasti med brahmani, kajti izključitev žensk iz vseh ekonomskih in intelektualnih aktivnosti je bil eden od statusnih kriterijev za višje razrede (Mies 1980: 30).

Zaključek

Kot je prispevek orisal, *Manujev zakonik* predstavlja ženske v odnosu do moških kot inferiorne, šibke, nezanesljive in nesposobne neodvisnega življenja. Ko zakonik govori o ženskah, se osredotoča skoraj izključno na vlogo predane žene, ki naj bi ji predstavljala največji smisel ter družbeno in duhovno izpolnitev. Kot največjo žensko vrlino predpisuje zvestobo in ubogljivost do moža, kot edino versko prakso pa čaščenje moža. Hčeram zakonik posveča le malo pozornosti: obravnava jih kot očetovo lastnino in odobrava otroške poroke. O materinstvu zakonik molči – ne omenja, kakšen odnos naj ima mati do otrok, kako naj vzgaja sinove in hčere in kako naj se vključuje v svoji materinski vlogi v širšo družbo. Takšen molk o materah je presenetljiv zlasti zato, ker zakonik skuša detajlno in v celoti predpisati, kako naj ljudje živijo v družini in družbi, kakšni naj bi bili medsebojni družinski odnosi, pri tem pa komaj omenja najbolj pomembno žensko vlogo stare Indije – mater. Namesto tega skoraj vso svojo pozornost posveča vlogi žene in njenemu odnosu do moža. Presenetljivega molka o materinstvu ne smemo brati, kot da ta vloga ženske v času *Manujevega zakonika* ni bila pomembna. Odsotnost matere je treba raziskati in pri tem identificirati nekaj glavnih parametrov, ki so pripomogli h konstrukt ženskih vlog v zakoniku. Če beremo zakonik s psihološkega stališča, se v predstavitev žena in mater zrcali ambivalentno moško doživljanje matere v patrilinearnih razširjenih družinah staroindijske družbe – to je konflikt med ozaveščeno podobo »dobre« matere in nezavednim strahom pred »slabo« materjo, ki se, tako v preteklosti kot sedanjosti, paralelno odraža v hindujskem panteonu. Ta konflikt povzroča protislovje v zakoniku, ki obenem sinovom predpisuje tako kontrolo kot popolno podreitev materi. Konstrukt ženskih vlog v zakoniku lahko beremo tudi kot poskus utrjevanja hierarhične patriarhalne družbene strukture v družbeno-zgodovinskem obdobju velike politične negotovosti v stari Indiji. Najbolj evidentna je bila ogroženost brahmanske religije in družbenega reda pred nebrahmanskimi religijami, ki so bile v tem času v polnem razcvetu in so imele podporo vladajočih dinastij. Negotove politične in družbene okoliščine so povzročale konzervativni odziv brahmanske sredine, kar odseva v *Manujevem zakoniku*, ki ga lahko beremo kot poskus ponovne uvedbe kontrole in hegemoničnega položaja brahmanov kot privilegirane elite. Tudi konzervativni odnos do žensk v zakoniku lahko beremo kot odgovor na izzive s strani nebrahmanskih tradicij, ki so sicer ženskam odprle nove poti, a so obenem s svojim negativnim odnosom do seksualnosti tudi pripomogle k zatiranju žensk. Molc o materinstvu morda kaže tudi na represijo ženskih verskih tradicij in praks, ki so bile verjetno usmerjene v čaščenje boginj – mater.

Raziskovanje katerega koli aspekta izjemno raznolike hindujske tradicije vključuje številne parametre, interpretacije in protislovja, kajti pomeni družbenih pojavov so, še zlasti v indijski družbi, vedno polivalentni. Prispevek je identificiral nekaj parametrov, ki so pripomogli h konstrukt ženskih vlog v *Manujevem zakoniku*: vsak parameter prispeva h graditvi prizme, skozi katero lahko poskusimo raziskovati prazen prostor v zakoniku – to je molk

o materinstvu. Kajti le če beremo konstrukcije ženskih vlog z več strani prizme, bo vsak nov zorni kot prinesel nov pogled na večpomensko, večplastno in pogosto protislovno mrežo ženskih podob v stari Indiji, posledično pa pripomogel tudi h globljemu razumevanju položaja žensk v sodobni Indiji. Čeprav so indijske kulture preveč kompleksne, da bi prenesle posploševanja, je vendar mogoče identificirati nekaj skupnih tem. Med njimi je prav gotovo velika vloga matere, tako v pretekli kot tudi v sodobni hindujski družbi.

Viri in literatura

AUER FALK, Nancy in Rita M. Gross (ur.): *Unspoken Worlds: Women's Religious Lives*. Belmont, California: Wadsworth, 2001.

DAS, Ram M.: *Women in Manu and his Seven Commentators*. Bodh-Gaya: Kanchana Publications, 1962.

DELEU, Jozef (ur.): *Nirayavaliyasuyakkhandha: Uvargas 8–12 of the Jain Canon: Introduction, Text Edition and Notes*. Prev. J. W. De Jong in Royce Wiles. Tokyo: The Chuo Academic Research Institute, 1996.

DERRETT, Martin in John Duncan: *History of Indian Law (Dharmasastra)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1973.

DITRICH, Tamara: Human and Divine Mothers in Hinduism. V: Andrea O'Reilly, Marie Porter in Patricia Short (ur.), *Motherhood: Power and Oppression*. Toronto: Women's Press, 2005, 137–151.

DITRICH, Tamara: Indijske boginje: Ena ali mnoge? V: Maja Lamberger Khatib (ur.), *Sožitje med kulturami – poti do medkulturnega dialoga*. Maribor: Pivec, 2012, 51–63.

LINGAT, Robert: *The Classical Law of India*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1973.

KAKAR, Sudhir: *The Inner World: A Psycho-analytic Study of Childhood and Society in India*. Delhi: Oxford University Press, 1978.

KING, Richard: *Orientalism and Religion: Postcolonial Theory, India and 'The Mystic East'*. London: Routledge, 1999.

KINSLEY, David: *Hindu Goddesses: Visions of the Divine Feminine in the Hindu Religious Tradition*. Berkeley: University of California Press, 1988.

KELSO, Julie: *O Mother, Where Art Thou: An Irigaray Reading of the Book of Chronicles*. London: Equinox, 2007.

MIES, Maria: *Indian Women and Patriarchy: Conflicts and Dilemmas of Students and Working Women*. New Delhi: Concept Publishing Company, 1980.

OLIVELLE, Patrick (ur.): *The Law Code of Manu*. Oxford: Oxford University Press, 2004.

Presentations of Female Roles: in the "Laws of Manu" Mothers, Wives, Daughters

This paper is a study on the presentation of women's roles in the *Laws of Manu*, one of the earliest literary sources providing valuable information on all aspects of Hindu social structure, family life and religion. Reputedly the first Hindu legal text, composed in the beginning of the Common Era, it has been regarded as an authority on most of social, legal and religious matters of the Hindus. During the Colonial period, it received a prominent status as one of the first texts translated into English and has remained influential well into post-Colonial times, till the present day.

The paper explores various roles of women – such as mothers, wives and daughters – as prescribed in the *Laws of Manu* and outlines the interrelatedness, the parallels and dichotomies between the roles of women as constructed in the *Laws of Manu* and in Hindu society presented from other sources. The contradictions and tensions between the rigid patriarchal norms prescribed by the text and the actual deviations from them are evidenced in the text itself as well as in other historical and contemporary sources. Focusing on the contrast between the veneration of mothers in ancient (and modern) Indian society and the nearly complete absence of motherly themes in the *Laws of Manu*, the article aims to identify causes for this silence. As outlined in the article, the investigation of textual presentations of women has to be situated in the history; the parameters and issues involved in the construction of women's roles as mothers, wives and daughters are explored here in the historical context.

SIMBOLIKA ZAPRTIH SVETIH PROSTOROV V TRADICIONALNIH KULTURAH INDIJE

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Avtor raziskuje pomen in značilnosti svetih prostorov na primeru paradizev, labirintov in mandal. V Indiji so ti prostori namišljeni in vizualizirani ali pa tudi upodobljeni kot diagrami, slikarije, skulpture in arhitekture. Povezujejo jih nekatere oblikovne in strukturne sorodnosti, hkrati pa se med seboj razlikujejo po svojem pomenu in funkciji.

Ključne besede: Indija, antropologija simbolov, sveti prostori, mandala, raj, labirint

Abstract: Using the paradise, the labyrinth, and the mandala as examples, the article investigates the significance and characteristics of sacred spaces. In India, these spaces are imagined and visualized, or else depicted as diagrams, paintings, sculptures, and architecture. Although sharing certain characteristics such as shape and structure, they differ in meaning and function.

Key Words: India, symbolic anthropology, sacred spaces, mandala, paradise, labyrinth

Ob preučevanju ljudskih izročil (mitov, legend idr.) se vselej srečujem z jezikom simbolov, njihovimi pomeni in medsebojnimi povezavami. Zato me je ob večkratnih obiskih Indije zanimala tudi ta tematika, po eni strani zaradi preverjanja metodoloških izkušenj, po drugi pa zaradi medkulturnih primerjav, ki so se doslej pokazale povsem verjetne, uporabne in inspirativne. Ker moj članek poleg simbolnih struktur obravnava tematiko prostora in »prostorjenja«, bo mogoče zanimiv tudi za študente tega antropološkega področja. Predstavlja pa le del širše zasnovane raziskave.

Švicarski evolucionistično naravnani etnolog in antropolog Johann J. Bachofen je že dolgo tega pojasnjeval pojav prvih simbolov tako, da je

človek /.../ najprej izrazil svoje globlje misli z znaki, te znake pa mu je dala zemlja s svojim živalstvom in z rastlinstvom pa tudi z geometričnimi oblikami svojih številnih neživih produktov. Vsaka od teh stvari je bila razodetje neke posebne ideje, katere znak in izraz si je usvojil. Pod njegovimi rokami so iz njih nastali nemi simboli ali likovne parabole /.../. Njihov pomen bolj slutimo v svoji duši, kot pa ga lahko doumemo s pametjo in izrazimo z besedami (Bachofen 1926: 274–275).

Od tod naprej se je izmenjalo veliko mnenj o poreklu in funkciji simbolov. Italijanski tibetolog Giuseppe Tucci je v primeru indijskih mandal (kot simbolnih struktur) domneval, da so bile sprva rabljene za iniciacijske obrede in po uporabi večinoma uničene. Šele pozneje so jih začeli upodabljati v bolj obstojnih tehnikah, kot so slikarije, skulpture in arhitekture. Francoski filozof Paul Ricoeur je skušal dokazati, da so se miti lahko konstruirali šele na podlagi prvih simbolov. Tako bi lahko začrtali hipotetični niz zaporedij: simbol – mit – obred ali simbol – mit/obred.

Ker so mandale, raji in labirinti zamišljeni ali upodobljeni kot materialne strukture, napolnjene s simboli, je zanje značilna navzočnost nekega smisla, ki je intimno povezan s podobo, vendar ni identičen z njo. Predmetna podoba in globinski smisel nastopata v vsakem simbolu kot dva pola, ki ne moreta biti drug brez drugega (kajti smisel zunaj podobe izgublja svojo pojavnost, podoba pa zunaj smisla razpada na svoje komponente), vendar sta med seboj tudi ločena in porajata med seboj napetost, v kateri

je bistvo simbola (Averincev 1972: 826). To dvojnost je Carl Gustav Jung opredelil s psihološkega vidika tako, da je simbol »primitivni izraz nezavednega, hkrati pa je tudi ideja, izhajajoča iz najvišje intuicije človeške zavesti« (Jung 1984: 107).

Indijske yantre in mandale so imele predhodnice v preprostih linearnih skalnih risbah, ki jih poznamo iz prazgodovine. Bolj prefinjeni geometrični diagrami te vrste so pogosti na okroglih ali kvadratnih glinastih pečatih iz kulture Harappa v dolini Inda (okoli 2000 pr. n. št.). Pečatne ploskve so majhne (okoli 2 cm), toda natančno izdelane. Števila, ki so zaobsežena v simetrijah, so največkrat 4, 7, 12, 20 in 24 in domnevno ponazarjajo časovne intervale (letne čase, mesece, število planetov ipd.). To bi že lahko pomenilo sposobnost kodiranja kulturnih idej v geometrično obliko (Vahia in Yadav 2010: 343–368). V kulturi zgodnjih Arijev (po letu 1500 pr. n. št.) opazimo iste principe tudi v konstrukcijah vedskih žrtvenih oltarjev. V vseh omenjenih primerih pa je šlo za stroge geometrične oblike brez večjih umetniških pretenzij. Tako je ostalo še v obdobju zgodnjega budizma, v katerem je bil asketizem v odnosu do umetnosti celo namenjen.

Buda je učil, da je vse, kar drži in spodbuja človeške čute, nevarno in povzroča navezanost in trpljenje. Ena od Budovih zapovedi tako izrecno odsvetuje, celo laikom, udeležbo pri plesu, glasbi in gledališču. Po budističnem nauku so vse stvari na tem svetu minljive in varljive, kar še toliko bolj velja za različne vrste umetniških snovanj in stvaritev. Na Šri Lanki so pripadniki strožje asketske smeri budizma od 7. stoletja ustanavljali skupnosti gozdnih menihov. V njihovih bivalnih prostorih ni bilo nikakršnih okraskov; dekorirane so bile le kamnite plošče stranišč, kar je dovolj nazorno kazalo na njihov odnos do umetnosti (Wijesuriya 1991: 238). Zgodnji budizem zato tudi ni poznal antropomorfnih reprezentacij svojega učitelja. Če spregledamo odtis njegovega asketskega stopala, so Budo ponazarjali zlasti drevo, lotosov cvet, sonce, steber, kolo učenja, stupa ali prazen prestol. Tudi zgodnji džainizem je bil nenaklonjen človeškim upodobitvam. Kamniti reliefi s podobami džainističnih svetnikov so nam znani šele iz poznejšega obdobja.

V zgodnji gandharski umetnosti (v severozahodni Indiji z deli današnjega Pakistana in Afganistana, v 1. in 2. stoletju) so bile na reliefih stup (kupolastih sakralnih stavb) pogostokrat prikaza-

* Prof. dr. Zmago Šmitek, etnolog in kulturni antropolog, zaslužni profesor. 1000 Ljubljana, Krojaška 2, E-naslov: zmago.smitek@S5.net

ne Budove relikvije: beraška skodela, meniška halja ipd. To so bili prvotno znaki, saj so prikazovali konkretne predmete. V poznem gandharskem obdobju (v 5.–8. stoletju) nekatere relikvije niso bile več zakopane v stupah, pač pa že postavljene na ogled v različnih svetiščih. Hkrati s tem so se pojavile upodobitve človeških likov, ki pa so bile podrejene kultu relikvij (Behrendt 2003: 76–85). Načela ikonografije so bila še vedno stroga in antropomorfnosti ni mogel biti znak ali simbol neantropomorfnega, pač pa je bilo vselej obratno.

V spisu *Tattva-samgraha*, katerega avtor je Śāntarakṣita, in v njegovem komentarju, ki ga je prispeval Kamalaśīla, je omenjeno, da je Buda sam predpisal mantre, mudre in mandale svojim laičnim učencem. Tega pričevanja sicer ne moremo sprejeti kot dokaz, saj je preveč osamljeno in predvsem iz veliko poznejšega časa. Vendar je gotovo, da je že kmalu po Budovi smrti obstajalo čaščenje stupe in bodhi mandale (kamnite krožne ograde okoli drevesa vrste *Ficus religiosa*, pod kakršnim je Buda dosegel razsvetljenje), svoj mistični pomen pa so dobile tudi Budove telesne poze (asane, mudre) (Dasgupta 1962: 19).

V poznem obdobju budizma pa so mahajanska in tantrična učenja, ki so se širila iz Indije v Tibet in še dalje na Vzhod, skušala premagati to dogmatično asketsko zapreko. Po njihovi razlagi (glej npr. Atišev spis *Tattvasiddhi*) so lahko čutni užitki potencialna energija, ki vodi k duhovnemu napredku. To pomeni, da tudi posamezne slikarije in skulpture dobijo pomembno transformacijsko moč, kadar jih spremlja disciplinirano kultiviranje duha. To je dalo veliko spodbudo umetniškemu ustvarjanju (in seveda tudi kreiranju mandal), čeprav je bilo tudi to še podrejeno strogim pravilom. Končna stopnja v tej smeri pa je razvidna v senzualnih skulpturah na proceljih svetišč v Khajurahu, Konarku in drugod. Če je svet čutov (tako kot vse drugo) le iluzija, je iluzija tudi naša vsakdanja resničnost. Zato so umetniški izdelki lahko ogledala resničnosti (Onians 2002: 116, 122).

Poleg tega je mahajanski budizem uveljavil mnogo novih kultov čaščenja. Buda je dotlej že izgubil status edinega učitelja svete doktrine, bodisatva pa tudi nekaj slovesa težko pričakovanega bodočega Bude. Oba sta se morala zadovoljiti s pozicijo v široko začrtanem panteonu, v končnih nizih, povezanih s specifičnimi segmenti kozmične percepcije. V teh velikih konstelacijah vsaka od figur predstavlja središče svojega posebnega mikrosveta; obdana je s številnimi spremljevalci nižjega reda, ki so spet središča drugih manj pomembnih hierarhičnih krogov (Pott 1947: 284). S tem se je resda razvrednotila prvotna shema, odprl pa se je prostor umetniške kreativnosti.

Omenjeni proces je pripeljal do stopnje, ko je Indija začela vse bolj razmišljati v podobah. *Mūrti* (indijski izraz za 'podobo') je bila v poosebljeni obliki soproga *Dharm*e ('kozmičnega reda in človeške pravičnosti'). Brez nje 'najvišji duh' (*Paramātmān*), ki napolnjuje naše stvarstvo, ne bi imel prave opore. Tako je zapisano v enem od hinduističnih svetih tekstov (*Brahmavaivarta Purāṇa* 2.1.145, glej v Kramrisch 1996: 342). Tibetanci imenujejo umetniška dela vseh vrst *sku-gsuñ thugs-rten*, pri čemer beseda *rten* pomeni 'podpora', ali v religioznem smislu 'pomoč spominu'. Tak opomnik lahko predstavlja 'materialno umetnino' (*sku-rten*, npr. skulpturo nekega božanstva), 'literarno stvaritev' (*gsuñ-rten*, vsa književna dela) ali 'spomenik spiritualnega pomena' (*thugs-rten*, npr. stupe in mandale) (Dagyab 1977: 25).

Po omenjenih splošnih značilnostih mandal in seveda tudi po njihovih mnogih drobnih posameznostih jim je mogoče danes

post festum določiti približen čas nastanka in lokalno provenienco. Za tibetanske naslikane mandale npr. velja, da po osrednjem liku učitelja, ki je pogostokrat upodobljen med drugimi svetniki (arhati) na zgornjem robu 'slikarije' (*thanke*), lahko sklepamo o času in doktrinarnem okolju, v katerem so nastale. Po teh in drugih ikonografskih značilnostih je mogoče ugotoviti tudi, katere mandale pripadajo serijam, ki so v določenem času nastale v posameznih umetniških delavnicah.

Zelo cenjena je bila sposobnost vizualiziranja mandal, primerljiva z memoriranjem dolgih odlomkov svetih tekstov. V komentarju Lochena Dharmaśrīja iz leta 1696 je tako zapisano, da so peščene mandale primerne za začetniške praktikante, slikarije na platnu za srednjo stopnjo, objekti z minimalno »likovno oporo« pa za najbolj izkušene mojstre. Ta hierarhija je vidna tudi v primeru iniciacijskih obredov, pri katerih je zarisani lik mandale le predhodno elementarno dejanje, medtem ko resničen in najvišji obred poteka v mislih kandidata. Ta si skuša predstavljati mandalo v lastnem telesu in na koncu samo še v mentalni sferi.

Ker je razumevanje pojma »podoba« različno, je zanimivo postaviti še paralelo s tradicionalno islamsko umetnostjo, v kateri do danes ni dovoljeno upodabljanje človeških likov. V profani islamski umetnosti sta bili v tem smislu popustljiva le mogulska Indija in Iran, v nobenem primeru pa tega ni bilo mogoče dopustiti pri prezentaciji boga. Namesto antropomorfnih figur nastopajo za posvetne namene stilizirane živali in rastline. V sakralni umetnosti islamskih dežel pa so dovoljene le stilizirane rastlinske oblike. Celotna arabska kaligrafija posnema rastlinske vzorce, ki so videti kot arabeske.

Arabeska je način »razkrajjanja« podob v določen mentalni red. Prav ta 'red', *mizān*, ki pomeni tudi 'ravnotežje', je veljal za temelj stvarjenja. Po *Koranu* (51.49) je bil svet ustvarjen v parih, ki sta si v opoziciji; tako sta si kompatibilni dve stranici kvadrata, drugi dve pa jima stojita v nasprotju. Geometrične kompozicije islamske umetnosti izhajajo iz istih osnovnih likov kot hinduistično-budistične mandale: iz kroga, ki je podoba večne in neskončne celote, in kvadrata, ki simbolizira tostranstvo in minljivost. Iz kroga je mogoče izpeljati različne pravilne mnogokotnike in harmonične zvezdaste vzorce, ki običajno nastopajo povezani v večje komplekse. Floristi islamske klasične arhitekture vsebujejo kvadrat, začrtan v krožnici (tako kot pri številnih mandalah), ali pa krožnico tudi presega (El-Said in Parman 1976). Prepletana linija arabeske obrobja nekaj, kar je znotraj prazno, in takšen značaj na koncu dobi tudi širša (sestavljena) struktura arabeske (Hummel 1949: 9). 'Praznina' (*śūnyata*) pa je tudi bistvo mahajanskega in tantričnega budizma in je zato vpletena v simboliko budističnih mandal. Praznina se skriva prav v jedru vsake takšne mandale.

Konstitutivni elementi mandale

Praznina vsebuje potencial prostora, pa čeprav morda le majhne prazne koščke. V tem se bistveno razlikuje od pojma ničnosti. Človeškemu razumu je torej tudi po budističnih razlagah ustrezalo osmisлити nek prostor, ki je bil v kozmogoniji začetna stopnja stvarjenja in prvi pogoj vsake nadaljnje kreacije. V takšnem prvobitnem prostoru je sprva vladalo statično in nato kaotično stanje, vendar je naposled prišlo do separacije (v kozmogonskem smislu npr. do ločitve neba od zemlje ali morja). Iz dveh opozicij pa je po mitološki logiki mogoče graditi kozmos, ki ga lahko ponazarja mandala v svoji celoti. S tem, ko ima

mandala v svojem središču takšno praznino, ima tudi neskončen kreativni potencial. Razumevanje praznine se v tem pogledu približuje tudi taoističnim in zenovskim interpretacijam.

V evropski filozofiji je dosti pozneje zavzel enako stališče Immanuel Kant, ki je zapisal:

Prostor je nujna, apriorna predstava, ki je v temelju vsem zunanjim zorum. Nikoli si ne moremo narediti predstave o tem, da ni nobenega prostora, čeprav si prav lahko zamislimo, da v njem ni nobenih predmetov. Prostor torej obravnavamo kot pogoj možnosti pojavov (Kant 2001: 62).

Mandale zaradi raznovrstnosti znakov in simbolov, ki jih vsebujejo, lahko imenujemo kar »figurativni teksti«. Dejstvo, da ima opazovalec ves čas pred seboj celotno sliko, mu omogoča povratno in ciklično »čitanje«. Čeprav je opazovalcu načelno dopuščeno, da si za izhodišče izbere katerikoli del podobe, pa ga v praksi že njena struktura (ki jo je namensko ali intuitivno vanjo vgradil njen ustvarjalec) pripelje do ustreznega »sistema čitanja« (Škiljan 1985: 131). Povednost takšnih »tekstov« se še potencira s tem, da imajo simboli lahko različne pomeni glede na stopnjo razumevanja opazovalca, glede na kontekst in glede na odnos do drugih simbolov. Gre torej za multidimenzionalnost simbolike v mandali. V mnogih mandalah je npr. v središču *Vairocana*, na vzhodu pa *Aksobhya*, ki predstavlja modrost, podobno zrcalu ali mirni gladini vode (simbol univerzalne zavesti v stanju popolne transparentnosti in umirjenosti). *Aksobhyeva* jezdna žival je slon, ki v zvezi z vodnim elementom simbolizira monsunki oblak, v relaciji z *Aksobhyevo* mudro dotika zemlje pa isti slon predstavlja nepremičnost, vztrajnost in umirjenost (Olschak 1974: 29–30).

Yantre in mandale lahko vsebujejo tudi črke ali zloge, kar pomeni kombinacijo slike in govora. Ti dve sestavini sta si različni v tem, da vizualno (slikovno) sporočilo deluje kot celota v prostoru, besedno (zvočno) sporočilo pa v sekvencah, in s tem v času. Zapisani tekst je treba prelistati in prebrati, kar vedno terja določen čas, slikovno sporočilo pa je lahko dojeto v trenutku. To seveda ne pomeni, da slikovnega sporočila ne bi znova in ponovno brali in ga analizirali. To pa ni edina razlaga soodnosnosti glasu in slike. Budistična šola *vaišešika* je učila, da je zvok neločljivo povezan s prostorom. Ker je prostor večni, je večni tudi zvok. Mante ne delujejo na človeka le s svojim besednim pomenom (če in kadar ga imajo), pač pa tudi s svojim zvokom. Močne vibracije mantre se kondenzirajo v podobo božanstva. Ves proces naj bi potrjeval Budovo pravilo o 'odvisnem porajanju' (angl. *dependent origination*). Iz prave percepcije praznine naj bi izhajal osnovni zlog (»seme«, mantra), iz njega koncepcija podobe in iz te 'zunanja oblika' (*Advayavajrasangraha*) (Bhattacharyya 1958: 25). Vendar je podoben postopek znan tudi pri hinduističnih tantričnih mandalah.

Tantrizem nas torej uči, kako povezovati med sabo zvok, barvo in obliko/podobo. To ni le posebnost indijske ali tibetanske kulture, temveč prirojena ali pridobljena subtilna sposobnost marsikateriga človeka, da mu določeni zvoki ali črke vzbujajo asociacije na oblike in barve. Ta pojav imenujemo sinestezija in je lahko podedovan, bolezensko povzročen (s slepoto, z naglušnostjo, epilepsijo) ali umetno povzročen (npr. s psihedeličnimi drogami, pa tudi z meditacijo). Zato imamo v glasbeni lestvici npr. »svetle« in »temne« tone, tako, kot se indijske glasbene

kompozicije delijo na jutranje in večerne *rage*. Da imajo zvočne mantre lahko svoje različne optične oblike, se lahko prepričamo tudi na osciloskopu ob določenih frekvencah in amplitudah zvoka. V tem smislu je zanimiva Schellingova misel, da je arhitektura kot vizualni jezik simbolov zamrznjena glasba. Po isti poti pa bi lahko sklepali, da imajo tudi vsaka oblika, barva in podoba svoj poseben zvok.

Zvok obstaja zunaj človeka in tudi v njegovi notranjosti. Človek je tako nekakšna membrana ali prevodnik na meji glasov. Zvoki, ki jih zaznavamo, imajo, po Mauriceu Merleau-Pontyju, moč vdirati v naše izkustvo, nuditi izkušnjo in se povezovati s preteklimi izkušnjami, kar vse skupaj oblikuje živo telo vidnega ali, v tem primeru natančneje, slušnega. Na določeni stopnji postaneta življenje zaznavajočega in zaznavno soodvisna do tolikšne mere, da ju ni več mogoče ločiti. To pomeni, da je »posebnost vidnega v tem, da ima podlogo nevidnega«.

Ker pa so človekove izkušnje osebne, je takšno tudi njegovo razumevanje. Odnos med zaznavajočim in zaznanim je vedno kreativen. To tudi pojasnjuje, zakaj se razlage posameznih mandal lahko razlikujejo. Celo mojstri istih duhovnih smeri in šol jih lahko razlagajo različno, glede na lastno dojemljivost, glede na stopnjo razumevanja svojih učencev, pa tudi glede na količino časa, ki ga lahko posvetijo razlagi, ali glede na druge okoliščine. Takšne razlage ne morejo biti »znanstvene«, a imajo kljub temu svojo lastno logiko in svoja merila eksaktnosti.

Raj

Fenomenologija obzidanega vrta ali mesta je izrecno rajska. To pravilo se kaže tudi v konstrukcijah mandal, saj se ne morejo razprostiti v neskončnost ali biti le izsek neke krajine. V poduhovljenem smislu lahko delujejo le kot krožno omejene, zaključene in zaprte celote. Mandala je torej krožno omejen prostor, kar nas spominja na starodavne predstave o raju/paradižu. Obroč okoli središča je simbol zaščite pred negotovim zunanjim svetom.

V dolgih zgodovinskih obdobjih in v različnih kulturah so se ideje o raju spreminjale. V srednjem veku so nekateri avtorji (Origen, Filon, sveti Avgustin) trdili, da je zemeljski raj le alegorija in da v resnici ne obstaja; drugi in bolj številni so mu priznavali obstoj, vendar se niso strinjali glede njegove lokacije; tretji (Sulpizio Severo, Kozma Indikopleust) so ga postavljali zunaj znanege in naseljenega sveta (onstran oceana), četrti (Efraem Sirijski) pa so menili, da je umeščen pod zemljo (Graf 1878: 18–19).

Klasične (zlasti budistične) mandale, kakršne poznamo v Indiji, Nepal in Tibetu od 8. stoletja, pa ne spominjajo toliko na travnike, sadovnjake in vrtove, kjer naj bi po judovski Stari zavezi nekoč živela Adam in Eva, pač pa bolj na novozavezne predstave o »obnovljenem Jeruzalemu«, prihodnjem raju, ki bo zgrajen kot utrjeno mesto ali kot obzidano svetišče vseh svetišč. Takšna simbolična trdnjava je tudi mandala, ki jo od zunanjega sveta ločijo nepremagljive zapreke, ne le fizične, temveč tudi duhovne in magične. Vanjo je dovoljen vstop samo tistim, ki so poklicani, tj., ki so dosegli določen duhovni napredek, morda celo neodvisno od svoje veroizpovedi.

Krščanski »novi Jeruzalem« je bil zamišljen kot geometrično dovršen prostor. Njegova obzidja se bleščijo od dragih kovin in diamentov. Vhodi so okrašeni z biseri, mesto je pozlačeno in vedno razsvetljeno (Apokalipsa 21.9–27). Tako se na neki način povezujeta obe rajski viziji: Stara in Nova zaveza, mavrične barve rajskih vrtov ter obilje raznobarnih draguljev v urbanizira-

nih rajih. Cvetoči rajski travniki se lahko po tej poti spremenijo v kristalinske geometrične in mozaične strukture. Takšen način gledanja imenujemo »mandalizacija« prostora. Značilno za to idealizacijo pa je tudi, da starozavezni raj leži na težko dosegljivem kraju, a še vedno nekje na Zemlji, medtem ko je »novi Jeruzalem« postavljen v nebesa in v čas ob koncu sveta, torej v prostorsko in časovno onstranstvo (McClung 2007). Prvotni raj kot vrt postane le še čakalnica bodočega nebeškega kraljestva. Urbani prostor je vedno nepregleden. Če ga opazujemo od zgoraj in od daleč, ga resda zaobsežemo v celoti, izmaknejo pa se nam njegove podrobnosti. Ko se znajdemo v vrvežu mestnih ulic ali v prostranstvu trgov in parkov, pa lahko zbiramo o njih le fragmentarne vtise. Zato je podoba velikega mestnega kompleksa nujno abstrakcija, ki izvira iz naših vsakokratnih videnj, izkušenj in pričakovanj. Poenostavljanje in idealizacija prostora torej nujno prispevata k njegovi »mandalizaciji«. Ali duhovno središče (»najsvetejše«) nastopa kot tempelj ali kot kraljevska palača ali celo kot sodišče, je bilo odvisno od svečeniškega ali vladarskega načina interpretacije svetega prostora.

Vstop v vsak mandalski prostor pomeni nekakšno duhovno romanje, saj je mandala posvečen kraj. Pri tem verjetno ni tako zelo pomembno, če duhovni popotnik res vstopi v najsvetejši prostor (v središču) in se dotakne Najsvetejšega, ali pa ga le spoštljivo obkroži v določeni razdalji, kot se npr. dogaja pri obrednem obkrožanju budističnih stup ali pri romarskih obhodih okoli Arunačale ali Kailaša v Indiji in Tibetu.

Po indijski tradiciji bi vsako romanje moralo biti predvsem duhovno doživetje.

Ker sama pot ni tako pomembna, obstaja za doseg cilja veliko poti. Bolj kot kopel v katerem od svetih izvirih ali svetišč na romarski poti je pomembno, da se človek okopje v tolmu svoje lastne 'zavesti' (*mānastirtha*), ki je globok, bister in čist, njegova voda pa sta 'resnica' (*satya*) in 'metafizično znanje' (*Brahmajñana*) (*Mahabharata*, *Anuśāsanaparva* 170.2-3; 12-13). Na ta način »romanje prinese 'veselje' (*bhukti*) in 'odrešitev' (*mokṣa*) tistim, ki so dosegli nadzor nad svojim umom in gibanjem svojih rok in nog; ki imajo 'modrost' (*vidyā*) in ki imajo 'dobro ime'« (*Agnipurana* 19. 1b-2a) (Kramrisch 1996: 3).

Romarsko pot poleg poudarjene spiritualne discipline povezuje z mandalo tudi »krožna« zasnova. Vsaka pot je namreč v simboličnem smislu krožna, če predvideva začasen odhod in vrnitev domov (Norberg-Šulc 1975: 24-26). Pot mimo posameznih romarskih postaj, ki so pogostokrat tudi hierarhično organizirane v »obroče«, spominja na gibanje proti središču mandale. Čeprav ima npr. vsaka skupina hinduističnih romarjev jasne prioritete glede na svojo spiritualno doktrino, pa obiskujejo in častijo vsa svetišča, ki spadajo v isti »obroč« ali »grozd«. Za udeležbo na romanjih ne obstajajo prepovedi: udeležijo se jih lahko ljudje vseh kast, tudi ženske; določene omejitve so le za nosečnice in doječe matere. Skupinska romanja so običajno imela svoje organizatorje in vodnike, ki so skrbeli za zanesljivost in varnost takšnih podvigov. Medtem ko so zemeljska romanja na svete kraje največkrat kolektivna, pa so meditativni obiski mandal stvar individualnih notranjih »potovanj«. V skladu s tem seveda variira tudi stopnja inkluzivnosti svetih prostorov. Tako je pri hinduističnih tantričnih iniciacijskih obredih, ki vključujejo mandale, dostop do središča mandal dovoljen le pripadnikom kaste brahmanov, medtem ko morajo člani nižjih kast ostati v enem od obrobnihih krožnih hodnikov mandale. Ženskam obredni

vstop v mandalo ni dovoljen, tako kot tudi ne pripadnikom nižje kaste (šudrom).

Labirint

Vtisi, ki jih takšni ali drugačni iskalci prinesejo s svojih odprav, so v vseh primerih odvisni od posameznikove dojemljivosti, znanja, domišljije in intuicije. Človek s prešibkimi sposobnostmi bi se zato lahko (sam) v mandalskem prostoru hitro izgubil. Mandala bi bila v takšnem primeru podobna labirintu. Tudi labirint je – tako kot raj – imel svoje naravne ali kulturne razsežnosti: po starogrški tradiciji je bil bodisi splet podzemskih jamskih hodnikov ali pa tudi umetno zgrajena arhitektonska konstrukcija. Glede na to ga lahko opredelimo bodisi kot naravni kulturni prostor ali kot palačo ali svetišče (Borgeaud 1974: 2).

Govorimo lahko o štirih tipih labirintov, od katerih je najbrž najprvotnejša naravna votlina z vijugastimi rovi (npr. jama v Gortyni na Kreti). Njena kulturna imitacija je drugi tip labirinta: stavba z nepregledno razvrščenimi prostori in hodniki (v Egiptu in na Kreti). Tretji tip so dvodimenzionalni umetelni vzorci različnih oblik, »vozli«, meandri ipd., ki imajo pomembno vlogo pri iniciacijah in drugih obredih (npr. v Indiji in Tibetu). Četrty tip pa predstavljajo pravilni, geometrični in simetrični labirinti v obliki kroga, kvadrata ali mnogokotnika. Takšni so labirinti starih sredozemskih kultur in kamnite krožne strukture v Severni Evropi. Labirinti se delijo na takšne, ki omogočajo eno samo pot do središča, in tiste, ki ponujajo več različnih možnosti. Res, da je pri slednjih mogoče najti »bližnjico« do cilja, vendar se s tem odrečemo tudi kroženju okoli središča, kar ima svoj obredni pomen. Zgodnje indijske upodobitve labirinta vidimo na skalnih gravurah v Pengavanu (Madhya Pradeš), ki so po obliki in strukturi enake tistim iz Val Camonice v severni Italiji. Gravura takšnega labirinta je ohranjena tudi v kraju Usgalimal v Goi (Chakravarty in Bednarik 1997: 70, 80). Oblike labirintov različnih tipov so zarisane v indijskih yantrah iz 17. in 18. stoletja. Podobna oblika, sestavljena iz prepletenih svastik v smeri urinega kazalca, je v templju Pašupatinat v Kathmanduju. To je ovinkasta pot, ki vodi od vhoda do najsvetejšega in verjetno simbolizira dolgo in težko pot do spoznanja in odrešenja. Arabski polihistor Al-Biruni opisuje palačo demona Ravane na otoku Lanki (današnji Šri Lanka) kot labirint in se pri tem verjetno opira na tedanje lokalno izročilo (Cimino 1995: 381-385).

V svoji arhaični fazi je bil labirint (v nasprotju z rajem) temačen ali povsem zatemnjen prostor. To velja tako za pokrite ali podzemne komore kot tudi za labirinte pod odprtim nebom, kjer so obredi potekali v nočnem času. V vsakem primeru pa je bil konstrukcija, ki je predvidevala potovanje v zaključenem krožnem ali (redkeje) kvadratnem prostoru. Pot po labirintu je lahko romanje duše pokojnika na oni svet (v pomoč pri orientaciji takšnih duš je bila npr. *Tibetanska knjiga mrtvih*). Lahko je torej napredovanje k odrešitvi ali pa tudi pot k iniciaciji in preroditvi, kar je tudi njen najpogostejši pomen.

Iz labirinta kot blodnjaka ni izhoda na plano, če ne poznamo njegovega načrta ali če nimamo izkušenega vodnika ali izjemnih lastnih duhovnih potencialov. Zato je bilo pri vseh spiritualnih napredovanjih tako cenjeno spremstvo učitelja ali mojstra. Čeprav je mitični Daedalus sam zgradil labirint, se ni znal rešiti iz njega, ko ga je vanj zaprl Minos. Preostala mu je samo ena pot, in sicer navzgor, z umetno narejenimi krili, kar bi lahko pomenilo tudi dvig na višjo raven zavesti in ne le pot iz podzemlja proti soncu.

To potrjuje, poleg drugih primerov, da je središče labirinta 'navpična os', *axis mundi*, ki povezuje podzemlje z nebom in s človeškim svetom. Dvig iz labirinta navzgor bi lahko primerjali tudi s spiralno obliko kače, ki spi v najnižji čakri na dnu hrbtenice in se kot prebujeni *kundalini* vzpne po telesu jogijskega praktikanta. Lik spiralno zvite kače je, točneje rečeno, psevdolabirint, ker ne omogoča alternativnih poti.

Obiskovalec labirinta se ne more zanašati na neko logiko in ne sme prepogosto uporabljati istih rešitev. Če je bil blodnjak po eni strani kraj dramatičnih odločitev, kjer so se shajali in spet razhajali hodniki, tako da se je moral iskalec vedno znova odločati in izbirati pravo pot, je bil drugi, prijaznejši tip labirinta, le dolga, zavita odisejada, vendar brez smrtnih pasti, in je na koncu pripeljal v obljubljeni središčni. V slednjem primeru je bila izkušnja potovanja po takšnih prostorih očistilna: bila je nekakšen »obred prehoda« ali »mejno doživetje«, saj je pomenila simbolično smrt in ponovno preroditev.

V starogrški mitologiji je bil labirint nekaj podobnega, kot je bila uganka Sfinge: človek, ki je uspel rešiti uganko, je s tem rešil tudi samega sebe. V primeru mandale ni šlo za tako dramatično in konfliktno situacijo, pač pa za proces človekove pridobitve modrosti in mistične izkušnje. Tako, kot si tudi popotnik, ki se vrne iz labirinta, pridobi status modreca, ki more komunicirati z bogovi, ali pa si pridobi (kot grški junak Tezej) kraljevski položaj (Borgeaud 1974: 5, 22).

Seveda pa obstajajo tudi pomembne podrobnosti, ki labirint ločijo od mandale.

Princip »prijaznega« labirinta je nekakšna spirala, ki se lahko sama vrne na izhodišče, medtem ko je princip mandale bolj strogo koncentričen. Obe konstrukciji sta podobi svetá, vendar je spirala labirinta gibka in povezana, medtem ko odsekani prostori mandale (krogi, kvadrati, trikotniki) pomenijo preskoke iz ene stopnje resničnosti na drugo. Labirint vsebuje idejo privlačnosti in navezanosti, mandala pa idejo osvoboditve. Budisti bi labirint primerjali z idejo *samsare* ('priklenjenosti na ta svet'), mandalo pa z idealom *nirvane* ('onstranske blaženosti'). Hoja po labirintu je regresivno napredovanje, saj se spirala vrača sama vase in se lahko približamo središču le tako, da potujemo stran od njega (Borgeaud 1974: 24).

Labirint lahko nastopa tudi kot zaščitni simbol. Tamilske ženske v južni Indiji rišejo v obdobju zimskega solsticija takšne vzorce na pragove svojih hiš. Nekatere od teh risb, *brahmamudi* ('Brahmovi vozli'), predstavljajo sklenjeno črto brez začetka in konca. Simbol vedskega nebesnega boga Varune in njegove moči je bil prav tako podoben vozlu (Freitas 1987: 413), kar pomeni, da lahko – kot gospodar – karkoli poveže ali razveže. Indijski brahmani (višnuisti) nosijo »sveto vrvico«. *Brhadaranyaka upanisad* zagotavlja, da pravilno razumevanje te vrvice ter *brahmana* predstavlja najvišje znanje o bitjih v vseh njihovih pojavnih oblikah (Freitas 1987: 418).

Ob primerjavi vizualnih značilnosti in simboličnih pomenov paradizev, labirintov in mandal smo v njihovih številnih različicah ugotovili mnoge povezave pa tudi odstopanja. Zdaj se nam zastavlja vprašanje, kako bi jih lahko še nekoliko bolj poglobljeno opredelili. Brez posebnega tveganja lahko rečemo, da so ti simboli oblikovno simetrični, da imajo svojo estetiko in da se s tem približujejo umetniškim stvaritvam. Vsebinsko jih je mogoče povezati s sfero mitologije in religije, neredko pa tudi znanosti (pomislmo le na arhitektonske izvedbe posameznih re-

plik, astronomske in astrološke orientacije ipd.). Iz tega izhaja naslednje vprašanje, ki načenja odnos religije do umetnosti in znanosti.

Za naše razumevanje te problematike je pomembna ugotovitev Jurija M. Lotmana, ki je opredelil »umetniški« model izražanja kot kombinacijo med »igrskim« (v smislu igrivosti) in »znanstvenim« modelom ali med spontanim ravnanjem in intelektom. Ta bipolarnost je dajala umetnosti posebno moč in sugestivnost. »Suha« znanost se je v primerjavi z umetnostjo pokazala za neučinkovito, preprosta igra pa v primerjavi z njo kot brez vsebinska (Lotman 1981: 88). V tem smislu je umetnost povezovala tudi sferi mitološkega in obrednega, ki smo ju omenili že na začetku našega razpravljanja. Če gremo še korak dlje, bi lahko dodali, da je jezik mitov in obredov resda poetičen (umetniški ali celo izumetničen), vendar je po formalni strukturi logičen in s tem vsebuje prvine znanstvenega mišljenja.

Oglejmo si primer zgodnjega budizma, za katerega lahko trdimo, da ga ni kaj dosti zanimala objektivna resnica, ki jo je mogoče spoznati razumsko ali z metodo znanosti, temveč predvsem intuitivno dojeta resnica, ki je resnica religije. Tako je budistični pojem nirvane (razumljene v theravadskega smislu) estetska in psihološka resnica, ki jo je mogoče doživeti le intuitivno. Ta način doživljanja stvarnosti je bolj podoben kreativnemu procesu v umetnosti kot pa v znanosti (Wickramasinghe 2006: 16). Šele v fazi širjenja budizma kot organizirane religije je prišel do izraza tudi tisti drugi, »znanstveni« pol, ki ga omenja Lotman, ko so v samostanih začeli nastajati učeni spisi in komentarji in so potekale globoke doktrinarne filozofske debate. Kljub tej izrazito sholastični naravnosti je bila glavna pozornost še vedno posvečena reševanju praktičnih problemov na poti k razsvetljenju, in le delno tudi zadovoljevanju intelektualne radovednosti (Watts 1974: 77).

Če sprejmemo gornjo tezo, potem so tudi mandale – ne glede na njihovo različno estetsko vrednost – umetniške stvaritve, ki povezujejo intuicijo in racionalnost. Mandala je spoj risbe, ki je razumska konstrukcija, in barve, ki vpliva predvsem na čustva. Risba je sestavljena iz črt, od katerih vsaka deli prostor in je s tem v opoziciji z religioznim principom enosti ali celovitosti univerzuma. Intelektualni pristop je še toliko bolj očit, kadar iz črt nastane geometrična struktura. Pri mandalah je risba tista, ki je pomembnejša in prevladujoča, in po takšnem zaporedju vsaka mandala tudi nastane. Enak umetniški postopek in tehnika izvedbe sta značilna tudi pri modelih labirintov in paradizev.

Poleg vizualnih in spiritualnih značilnosti takšnih prostorov je treba posebej poudariti dimenzijo njihove ekskluzivnosti ali intimnosti, ki je primerljiva z votlino, otokom, gozdom, s hišo ali cerkvijo. Kot značilen primer vzemimo svetišče Ananda v Paganu (Myanmar) s konca 11. ali z začetka 12. stoletja: namesto osrednjega notranjega prostora ima masivno kvadratno jedro, podobno kot indijska jamska svetišča. Okrog tega jedra, v katerem so štiri niše s približno 10 metrov visokimi Budovimi skulpturami, vodita dva temna obokana hodnika, ki še stopnjujeta vtis jamskega labirinta. Okrašena sta s keramičnimi glaziranimi reliefi prejšnjih Budovih utelešenj, bogov, demonov in drugih likov iz posvetnega življenja in mitologije.

Po Gilbertu Durandu (1991: 218) je bila krožnica mandale prvotno skrivna zaprtost središča, podobna priprtim Budovim očem, ki ponazarjajo globok počitek. Zaprt in zakravljen prostor pravilne geometrične oblike je bil simbol blagosti, miru in varnosti.

In tako je še danes, saj »ne glede na to, ali gledamo kameno, bronasto ali železno dobo ali pa naši dobi jekla in silicija, se človeški um ni veliko spremenil, kar se tiče kognitivnih procesov, kakršno je ustvarjanje simbolov« (Alpert 1995: 171).

Viri in literatura

- ALPERT, Barbara Olins: Cupoles, Circles and Mandalas. *Anthropologie* 33/3, 1995, 171–178.
- AVERINCEV, Sergej Sergeevič: Simbol. *Kratkaja literaturnaja enciklopedija* 6, 1972, 826.
- BACHOFEN, Johann Jakob: *Urreligion und Antike Symbole: I*. Leipzig: Reclam, 1926, 274–275 (izbrana dela uredil C. A. Bernoulli v treh knjigah).
- BEHRENDT, Kurt: Relics and their Representation in Gandhara. *Marg* 54/4, 2003, 76–85.
- BHATTACHARYYA, Benoytosh: The Indian Buddhist Iconography. Kalkuta: Firma K. L. Mukhopadhyay, 1958 (2. izd.).
- BORGEAUD, Philippe: The Open Entrance to the Closed Palace of the King: The Greek Labyrinth in Context. *History of Religions* 14/1, 1974, 1–27.
- CHAKRAVARTY, Kalyan Kumar in Robert G. Bednarik: *Indian Rock Art and Its Global Context*. Delhi: Motilal Banarsidass, 1997.
- CIMINO, Rosa Maria: A Short Note on a New Nepalese Labyrinth. *East and West* 45, 1995, 381–385.
- DAGYAB, Loden Sherap: *Tibetan Religious Art: Part I: Texts*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1977 (Asiatische Forschungen; 52).
- DASGUPTA, Shashibhusan: *Obscure Religious Cults*. Kalkuta: K. L. Mukhopadhyay, 1962 (2. izd.).
- DURAND, Gilbert: *Antropološke strukture imaginarnog: Uvod u opću arhetipologiju*. Zagreb: Biblioteka August Cesarec, 1991.
- EL-SAID, Issam in Ayşe Parman: *Geometric Concepts in Islamic Art*. London 1976.
- FREITAS, Lima de: Labyrinth. V: Mircea Eliade (ur.), *The Encyclopedia of Religion* 8. New York: Macmillan Publishing Company, 1987, 413–418.
- GRAF, Arturo: *La leggenda del paradiso terrestre*. Rim, Torino in Firenze: Loescher, 1878.
- HUMMEL, Siegbert: *Elemente der Tibetischen Kunst*. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1949 (Forschungen zur Völkerdynamik Zentral- und Ostasiens; 3).

JUNG, Carl Gustav: Commentary. V: Richard Wilhelm, *The Secret of the Golden Flower: A Chinese Book of Life*. London, Melbourne in Henley: Arkana, 1984.

KANT, Immanuel: Kritika čistega uma 1. *Problemi* 2001, 34–35.

KRAMRISCH, Stella: *The Hindu Temple: I*. Delhi: Motilal Banarsidass, 1996.

LOTMAN, Juri M.: *Kunst als Sprache: Untersuchungen zum Zeichencharakter von Literatur und Kunst*. Leipzig: Verlag Philipp Reclam jr., 1981.

MC CLUNG, William Alexander: *Arhitektura raja: Kako sta preživela Eden in Jeruzalem*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2007 (Zbirka Varia).

NORBERG-ŠULC, Kristjan: *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga, 1975.

OLSCHAK, Blanche Christine in Lama Anagarika Govinda: Mystic Art of Ancient Tibet: Book Review. *Bulletin of Tibetology* 11/2, 1974, 29–30.

ONIANS, Isabelle: Tantric Buddhism and Aesthetics. V: Johann Ardussi in Henk Blezer (ur.), *Impressions of Bhutan and Tibetan Art*. Leiden, Boston in Köln: Brill, 2002 (Tibetan Studies III.; Brill's Tibetan Studies Library; 2–3).

POTT, Pieter Hendrik: Plural Forms of Buddhist Iconography. V: F. D. K. Bosch idr. (ur.), *India Antiqua: A Volume of Oriental Studies, Presented by his Friends and Pupils to Jean Philippe Vogel, C.I.E., on the Occasion of the Fiftieth Anniversary of his Doctorate*. Leyden: E. J. Brill, 1947, 284–290.

ŠKILJAN, Dubravko: *U pozadini znaka: Esej iz semiologije značenja*. Zagreb: Biblioteka »Suvremena misao«, 1985.

VAHIA, Mayank N. in Nisha Yadav: Harappan Geometry and Symmetry: A Study of Geometrical Patterns on Indus Objects. *Indian Journal of History of Science* 45/3, 2010, 343–368.

WICKRAMASINGHE, Martin: *Buddhism and Culture*. Rajagiriya: Sarasa (PVT) Limited, 2006 (3. izd.).

WATTS, Alan W.: *The Way of Zen*. Harmondsworth: Penguin Books, 1974 (7. izd.).

WIJESURIYA, Gamini: Concepts of Buddhist Metaphysics and their Applications through Physical Spaces with Special Reference to the Forest Monasteries in Sri Lanka. V: Kapila Vatsyayan (ur.), *Concepts of Space: Ancient and Modern*. New Delhi: Indira Gandhi National Centre for the Arts – Abhinav Publications, 1991, 235–240.

The Symbolism of Enclosed Sacred Places in Traditional Cultures of India

The article examines how symbols feature in myths, rituals, and cognitive processes. Since this subject is extremely comprehensive the article focuses on the traditional culture of India and on three symbols or, rather, on three symbolic structures: the paradise, the labyrinth, and the mandala. Although the approach adopted in this text is occasionally of phenomenological nature it was also necessary to show how in different historical periods the diverse Indian religious and philosophical traditions included new interpretations of these symbols and structures. Since the analysis could not cover all the details it remains on a somewhat generalized level, yet it nevertheless supplies material for different intercultural comparisons.

The paradises, the labyrinths, and the mandalas represent enclosed (inclusive) sacred spaces that are similar in their circular form, the designated center (the seat of the "sacred"), and the symmetry; in addition, they can also have temporal connotations. The circular line surrounding the center limits the sacred space and prevents access to the uninvited. However, in detail, and particularly in their expressive power and function, the paradises, the labyrinths, and the mandalas differ from each other. The paradise, for example, represents the celestial abode of gods and the select deceased; the labyrinth the underworld of initiation; and the mandala (or *yantra*) an instrument for the attainment of the highest spheres of creation. All three spaces, or all three "spatializations," allow temporary or permanent withdrawal from the dimensions of the human space. Object image and the in-depth meaning are two poles that create mutual tension that is the essence of each of the three symbols. The two poles can also be defined as the rational and the intuitive, or the "scientific" and the artistic.

BERT PRIBAC – ISTRSKI AVSTRALEC

Njegovo življenje in literarno ustvarjanje

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izveček: Avtorica v članku spregovori o Bertu Pribcu, enem najbolj ustvarjalnih književnikov slovenskega izseljenstva v Avstraliji in tudi sicer. Oris njegovih literarnih del in književnega ustvarjanja po njegovem povratku v rodno Istro je močno povezan z njegovim življenjem, preživetim v tujini. Hrepenenje po obeh domovinah ostaja stalnica njegovega vsakdana, ki se zrcali v njegovih številnih pesniških zbirkah, esejih in prevodih.

Ključne besede: Bert Pribac, avstralski Slovenci, slovenskoavstralska književnost, življenjske zgodbe

Uvod ali na kratko o priseljevanju

Slovenci v Avstraliji sodijo med manjše etnične skupine avstralske populacije. V večjem številu so se tja začeli priseljevati šele po drugi svetovni vojni. V različnih časovnih intervalih so prihajali vse do konca sedemdesetih let. Tako so svoj številčni vrhunec dosegli v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, torej v času ilegalnega prehajanja tedanjih jugoslovanskih meja ter v času ugodne avstralske migracijske politike sprejemanja novih priseljencev. Avstralija jim je, v primerjavi z nezavidljivim gospodarskim položajem v domovini, ponudila boljše ekonomsko prihodnost, nekaterim osebno svobodo, mnogim – predvsem v sedemdesetih letih – pa avanturo. Nadaljnji potek priseljevanja se je za Slovence do konca prejšnjega stoletja močno upočasnilo ter se ponovno obnovilo šele v zadnjem času.

Prihod v tuje angleško govoreče okolje je za mnoge Slovence, ki so večinoma prihajali s podeželskih in z obmejnih območij Slovenije, pomenil večplastni šok: klimatski, jezikovni, prehrabeni, delovni, diskriminacijski ..., zaradi česar so pričakovanja in hrepenenja, zgrajena na idealizirani podobi Avstralije, dobila realno vsebino, vsakdanje življenje pa je bilo v prvih letih po priselitvi namenjeno boju za preživetje in materialno osamosvojitve. V tem obdobju so bila hotenja po čim hitrejši vrnitvi v domovino, razumljivo, prežeta z občutki odtujenosti in osamljenosti v novem okolju.¹

Hrepenenje po sorodnikih doma in po domačnosti je bilo glavni vzvod za medsebojno povezovanje slovenskih priseljencev že v petdesetih in še bolj v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, kar se je v tem obdobju udeležilo v nastajanju slovenskih društev in pastoralnih središč po vsej Avstraliji. Vrhuncem njihovega delovanja lahko sledimo v naslednjem desetletju, ko je večina po vojni priseljenih že imela urejeno družinsko, ekonomsko pa tudi družabno življenje, saj s komunikacijo v angleškem jeziku niso imeli več težav. Vključevanju priseljencev v etnično heteroge-

Abstract: This paper discusses Bert Pribac, one of the most prolific Slovene immigrant writers in Australia and beyond. His literary works and texts written after his return to his native Istria have been strongly influenced by his life abroad. Reflected in his numerous collections of poetry, essays, and translations, a yearning for both homelands remains a permanent feature of his life.

Key Words: Bert Pribac, Australian Slovenes, Slovene-Australian literature, life stories

no avstralsko družbo je bila tedaj zelo naklonjena multikulturalna migracijska politika Avstralije, kar je pozitivno vplivalo na Slovence, ki so se v tem času prilagodili novemu načinu življenja, si večinoma uredili življenjski standard in ohranjali stike s svojimi doma.²

Druženje v društvih, obiskovanje verskih središč, poslušanje slovenskega etničnega radia, učenje slovenskega jezika otrok priseljencev,³ predvsem pa občasna obiskovanja rojstnega kraja so krepila in ohranjala duševno povezanost izseljenca z domovino, ki se je mnogokrat reflektirala v domotožju, želji in hrepenenju po rojstnem kraju. Kajti:

Novo izseljenca preplavi. Pred poplavo se umika v svoje ožje okolje, med rojake ali v družino, ali pa se zapre sam vase in otrpne [...] Toda, celo potem, ko uspe, da se odpre in da spet splava na površje, mu ostaja tuje še vedno tuje [...] Čeprav se kdo nauči navidez sproščeno živeti na tujem, vendar nekaj v njem ostane zadrženo (Zalokar 1991: 19).

Na teh občutjih je temeljilo tudi literarno ustvarjanje avstralskih Slovencev, za katerega začetke, vsaj formalno, lahko smatramo leto 1962, ko je Bert Pribac pri Slovenskem društvu Melbourne izdal svojo pesniško zbirko *Bronasti tolkač*. To je bila hkrati tudi prva v Avstraliji tiskana slovenska knjiga.

V članku bom spregovorila o življenjski izkušnji, iz katere je snov za svoje literarno delo črpal Bert Pribac, eden med najvidnejšimi in najpomembnejšimi slovenskoavstralskimi literati, ki po vrnitvi v rodno Istro v tem delu Slovenije soustvarja tudi slovensko poezijo in prozo ter prispeva utemeljeno kritiko družbenih dogajanj na obmejnem obmorskem območju. Poskušala bom prikazati pomen njegovega dela za slovenske izseljence, naseljene na enem med geografsko od matične domovine najbolj oddaljenimi konci sveta. Opozorila bom na premalo upoštevanje

¹ Podatki in zgoščen historiat priseljevanja Slovencev v Avstraliji so povzeti po: Čebulj Sajko (1992, 2000).

² Več o multikulturalizmu in razvoju slovenstva v Avstraliji glej: Čebulj Sajko (2000: 17–57).

³ Prav tam.

in v stroki dokaj neznane Pribčeve literarne in esejistične izdaje, ki so izšle v zadnjem desetletju njegovega bivanja v domovini. Ob tem so mi pri pisanju pomagale nekatere literarnozgodovinske obravnave naših najvidnejših literarnih zgodovinarjev, ki so obravnavali ali pa vsaj delno še vedno obravnavajo tudi slovenskoavstralsko književnost; predvsem pa sem z uporabo avtobiografske metode posnela in zabeležila dokaj celovito življenjsko pripoved Berta Pribca, ki nam je bila sicer v posameznih segmentih že znana, a ni bila z etnološkega zornega kota še nikoli predstavljena.

Poet, esejist, prevajalec – Šavrin, Istran, avstralski Slovenec

Kot vemo iz dosedanjih pregledov literarnega ustvarjanja izseljencev, to ne izhaja zgolj iz fikcije in domišljije posameznika, temveč je mnogokrat odraz osebnih izkušenj ustvarjalca – izseljenca, ki zaznamujejo njegovo življenjsko zgodbo. Ta se, nekoliko klišejsko izraženo, odvija v vsakdanji realnosti tujega sveta ter v čustvenem hrepenenju po domovini in svojih ljudeh. Ali, povedano drugače, literarnim ustvarjalcem v izseljenstvu sta »razpetost med idiličnim spominom na dom [...] in kruto resničnostjo novega, tujega okolja [...], večni boj med nostalgичnim hrepenenjem in osamljeno odtujenostjo nerazumljenega umetnika v svetu« (Žitnik 1994: 127) tista usodna trenutka v vsakdanjosti, ki zaznamujeta vsebino njihove ustvarjalne poti v tujini. Dojemanje sveta in sebe v njem sta vzvoda za notranje izpovedovanje in ustvarjanje literata – izseljenca. Njegova življenjska zgodba postane vir za razumevanje zapisanega, izpovedanega: tudi življenje Berta Pribca je neusahljiv izvir njegovega izpovedovanja.

Literarna zgodovina Pribca dolgo časa ni zaznala (Suša 1990a: 291; Suša 1990b), prav tako pred letom 1982 doma ni bilo strokovnega zanimanja za književnost avstralskih Slovencev. Nanje, predvsem na Pribca, so pred raziskovalci v domovini opozarjali razseljeni rojaki, med njimi še zlasti literata Lev Detela (1972) v Avstriji in Tine Debeljak (1975) v Argentini. Slednji ga je skupaj s Francetom Papežem nekaj let pozneje predstavil tudi v *Antologiji slovenskega zdomskega pesništva* (Debeljak in Papež 1980), medtem ko so ga literarni zgodovinarji doma prvič omenili na blejskem mednarodnem simpoziju (1982), namenjenemu raziskovanju avstralske in slovenske izseljenske književnosti v Avstraliji, objavljenem v zborniku *Australian Papers* (Jurak 1983; Petrič 1983). Od tedaj lahko sledimo kronologiji vrednotenja ne le Pribčevega literarnega ustvarjanja, temveč tudi ustvarjanja preostalih avtorjev – avstralskih Slovencev, ki so se v letu simpozija že uspešno povezali med seboj v Slovensko-avstralskem literarno-umetniškem krožku SALUK⁴ (Lah 2004: 200). Poleg izdajanja *Svobodnih razgovorov* je SALUK v sodelovanju s Slovensko izseljensko matico v letih 1985 in 1988 izdal dve antologiji avstralskih Slovencev (*Zbornik* 1985; *Zbornik* 1988). V obeh je Pribčev prispevek izdaten⁵ in v slednjem tudi

vsaj delno literarnokritično ovrednoten (Suša 1988: 151). Pribac je s svojo poezijo sodeloval tudi v skupnih zbirkah slovensko-avstralskih avtorjev *Naše steze/Our Paths* (1986), v antologiji slovenskega zdomskega pesništva (Bergles 1990) in v antologiji pesmi avstralskih Slovencev *Lipa šumi med evkalipti* (Cimerman 1990), ki je že nekakšen poskus umeščanja literarnega ustvarjanja avstralskih Slovencev v slovensko literarno zgodovino (Jurak 1990: 14). V predgovoru omenjene zbirke je zapisano, da je »z izidom *Bronastege tolkača* [...] Bert Pribac postavil mejnik in prvič bi lahko spregovorili o literaturi, ki je hotela biti besedna umetnost Slovencev v Avstraliji« (Suša 1990b: 17).

Z začetki izdajanja mednarodne znanstvene revije Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU *Dve domovini/ Two Homelands* lahko od devetdesetih let sledimo kontinuiranemu interdisciplinarnemu raziskovanju slovenskega izseljenstva in povratništva, torej tudi znanstveni kritiki njihovega literarnega ustvarjanja, ki Pribca, poleg drugih,⁶ nesporno uvršča med najvidnejše ustvarjalce v slovenskoavstralskem literarnem krogu. S tega zornega kota ni ostala prezrta tudi njegova druga pesniška zbirka, *V kljuno golobice*, izdana sicer že leta 1973 (Suša 1990a: 295–296). Pred Pribčevim stalnim povratkom v domovino pa je, tokrat že v Sloveniji, izšla še antologija njegovih pesmi *Prozorni ljudje* (1991); v spremni besedi k zbirki je Matjaž Kmecl zapisal: »Zmeraj bolj jasno postaja, da je Pribac pesnik samote« (Kmecl 1991: 156). Takšen, morda zares osamljen in zgolj le na videz literarno »neploden« (kot bomo lahko spoznali pozneje), ostane vsa devetdeseta leta – pravzaprav vse do stalne vrnitve v rodno Istro leta 2005. V tem času ne najdemo avtorjevih odmevnejših objav, razen njegovega sodelovanja pri izdajanju in objavljanju zapisov v *Svobodnih razgovorih* (Suša 1999: 285).

V nasprotju s Pribčevo odmaknjenostjo od objavljanja pa se v tem obdobju pogostejše pojavijo znanstvena vrednotenja njegovega zgodnjega književnega ustvarjanja: z izidom obsežne trilogije *Slovenska izseljenska književnost* (Žitnik in Glušič 1999)⁷ je celovito predstavljeno književno delo slovenskoavstralskih avtorjev tako v slovenskem (Suša 1999) kot angleškem jeziku (Maver 1999). Med njimi ima svoje mesto tudi Pribac (Suša 1999), ki bi si, glede na to, da ni ustvarjal le v slovenskem jeziku, ampak tudi v angleščini,⁸ prav tako zaslužil mesto v orisu slovenskih ustvarjalcev v angleškem jeziku. Najceloviteje do sedaj pa ga je kot pesnika in človeka raziskovalcem izseljenstva predstavila Teja Pribac (2002): njen prispevek obsega oris Pribčevega književnega delovanja od začetkov do povratka v domovino.

Odmaknjenost v zadnjem desetletju Pribčevega bivanja v Avstraliji pa je bila, kot sem omenila, dejansko le navidezna, saj se je ustvarjalčevo delo iz tega obdobja pozneje udejanilo v številnih

materjo; v drugem (1988) pa poleg svoje poezije v slovenščini in angleščini nastopa tudi kot prevajalec pesmi nekaterih v zborniku predstavljenih avstralskih pesnikov.

6 Podarjam razprave Igorja Mavra o Victorii Zabukovec (1996), Danijeli Hliš (1997) in Jožetu Zoharju (2006).

7 Delo ostaja še do danes najcelovitejši pregled slovenske izseljenske književnosti v treh knjigah: v prvi – Evropa, Avstralija, Azija – so literarno-zgodovinsko ovrednoteni tudi slovenski avtorji v Avstraliji (prav tam: 259–318, 363).

8 Pribac je v osemdesetih letih objavljal svoje pesmi v avstralskih literarnih revijah *Helix*, *Rainbow Rising* in *The Poets Lunch* (več o tem Suša 1999: 285).

4 SALUK je bil ustanovljen leta 1982 v Sydneyju na pobudo slovenske pesnice Pavle Gruden in Berta Pribca. Združeval je večinoma pesnike in pisatelje iz vrst prvih povojnih slovenskih priseljencev v Avstralijo. Izdajali so četrtletno glasilo *Svobodni razgovori/Free Talks*. Najdlje so ga urejali Pavla Gruden, Jože Zohar in Stanka Gregorič. Revija je izhajala med letoma 1982 in 2000.

5 Bert Pribac je v prvem zborniku (1985) objavil pet pesmi in Pogovor z

zbirkah in publikacijah, izdanih v domovini po letu 2000. Ali z besedami Pribčeve žene, Ljube Vrtovec Pribac:

V kljunu golobice je bila druga knjiga. Izšla je 1973. To je bilo že vse prej napisan, pa ni bilo možno izdat. Ta – *Prozorni ljudje*, je izšla v času osamosvojitve, ko je pršu Kuntner [Tone Kuntner, op. a.] u Avstralijo, pa se je navdušu, ne, in je Žoharju [Jožetu Žoharju, op. a.] *Aurora Australis* in Bertu *Prozorni ljudje* pomagou izdat. Ko je pršu domov, je izšel ponatis *Bronasti tolkač*⁹ s še dodanimi pesmi, ki so nastale kasneje. *Spravne motnje*¹⁰ so nastajale že u Avstraliji in so ble objavljene po kosih in je skržena varienta izšla 2002, Društvo 2000. In potem je bla *Avstralska pomlad* v Ljubljani,¹¹ izšla je antologija avstralske poezije,¹² in ker je blo notr veliko aboriginalske poezije, je izšel tudi prevod aboriginalske poezije ...¹³ Imel je že tudi prevedeno Omarja Kajama in so to v Kopru izdali.¹⁴ Ob njegovi sedmdeseti letnici, 2003, je izšla *Koštabona*,¹⁵ potem z Brooksom¹⁶ je blo tudi to, ko je več pesnikov ... tole – več avtorjev;¹⁷ in poleg je z Apollonijem izšel *Vonj po jasmínu*,¹⁸ in pol je bil *Golden Boat*¹⁹ – prevod Kosovela; *Tam daleč pod južnim križem*²⁰ in *Podobe zlodejev in svetnikov*²¹ sta izšle u istm času; prevod Mile Kačič je zadnja knjiga²² – ob njeni stoti letnici rojstva; vmes je biu še *Piranski zaliv* v slovenščini²³ in potem u angleščini.²⁴ In tega je poslal čisto vsem u Bruslju. To je blo dost narjenega.

Pribčeve izdaje zadnjega desetletja še niso bile literarno kritično ovrednotene, čeprav bi to lahko pričakovali.²⁵ zanimanje razi-

skovalcev za slovensko izseljenstvo v Avstraliji v zadnjih letih namreč upada,²⁶ v novejših literarnozgodovinskih pregledih pa je izostanek sodobnega literarnega ustvarjanja avstralskih Slovencev še izrazitejši,²⁷ čeprav še neobjavljena besedila prinašajo nove obete.²⁸ Pojavlja pa se tudi dilema: ali je književno ustvarjanje povratnikov v domovini, kot je na primer ustvarjanje Berta Pribca, ki se tematsko navezuje na izkustvo v imigraciji, še izseljenska književnost,²⁹ glede na to, da se sam avtor šteje – v našem primeru – za Šavrina, Istrana in avstralskega Slovenca?

Znani neznani Bert Pribac

Odgovor lahko razberemo iz posameznih delov življenjske zgodbe Berta Pribca, ki se prepleta z njegovim osebnim vide-njem svojega literarnega ustvarjanja. Potek njegovega življenja, nedvoumno večno razdeljen med dva svetova, je tudi tisti ne-usahljivi izvir izpovedovanja občutij, radosti, želja, hrepenenj, prošenj, uvidov, sanj, žalosti ..., ki so stalnica Pribčevega ustvarjanja. Glede na selektivnost spomina pripovedovalca in v prid razumevanju njegove življenjske poti³⁰ je pripoved, ki sledi, mestoma dopolnjena z osnovnimi biografskimi pojasnili, povzetimi

literature priseljencev v Sloveniji, ki problematizira vprašanje jezika in kulturne integracije tudi na primerih izseljenske književnosti (Žitnik Serafin 2012: 57, 58). Izseljenska književnost je v tem delu skromno zastopana in razumljivo ni središčna tema najnovejšega literarnozgodovinskega dela omenjene avtorice. Zato bi bila dopolnitev izdaje *Pregleda slovenske izseljenske književnosti* iz leta 1999 dobrodošla.

26 Kontinuirano Slovence v Avstraliji od leta 1980 za zdaj raziskuje le avtorica pričujočega prispevka.

27 V članku Janje Žitnik Serafin *Childhood, Homesickness and the Generation Gap in the Literature of Slovenian Emigrants* (2010: 59) sežejo analize domotožja (katerega posledice se kažejo tudi v medgeneracijskem prepadu med prvimi generacijami priseljencev in njihovimi potomci) v poeziji Slovencev v Avstraliji do začetka devetdesetih let in ne posegajo v njihova pozneje objavljena književna dela. S tega zornega kota je v tem delu izpuščeno najbolj ustvarjalno obdobje Berta Pribca, kar pa je z vidika omejenosti obsega prispevka razumljivo, saj v njem avtorica obravnava dela šestdesetih slovenskih izseljenskih pisateljev.

28 Zadnje obdobje Pribčevega ustvarjanja je Janja Žitnik Serafin vključila v svoj še neobjavljeni pregled slovenske zdomske književnosti. Gre za poglavje v literarnozgodovinskem pregledu *Slovenska književnost 20. stoletja*, ki naj bi pod uredništvom Nadeže Starikove izšel v ruskem prevodu konec leta 2013. Z uvrstitvijo Berta Pribca med dvanajst najpomembnejših slovenskih izseljenskih piscev, ki jih v poglavju tudi individualno predstavi, mu avtorica namenja trajno mesto v zakladnici slovenske književnosti (na tem mestu se zahvaljujem Janji Žitnik Serafin za koristno dopolnilo opomb 27 in 28).

29 Citirana avtorica Janja Žitnik Serafin se v svoji razpravi *Literarno povratništvo in meje narodne književnosti* (2002) sicer sprašuje po kriterijih razvrščanja literature v narodne okvire in pri tem ugotavlja najbolj splošno in uveljavljeno metodo takšnega razvrščanja literarnih del izseljencev po jeziku njihovega literarnega ustvarjanja (prav tam: 164). To ugotovitev v zaključku prispevka polemizira v kontekstu pojmovanja slovenstva (prav tam: 176); kljub temu da v besedilu pričujočega članka zastavljeno vprašanje nima odgovora v navedenem članku avtorice, pa je v iskanju odgovora vredno razmisleka in iskanja vzporednic med književnostjo povratnikov s klasifikacijo izseljenske literature in definicijo narodne književnosti Slovencev.

30 Bert Pribac je bil januarja 2013 star 80 let. Jeseni 2012 je preživel mo-zgansko kap, zaradi česar mu je opešal spomin. Zgodba zato poteka v časovnem vrstnem redu dogodkov, kot ga je izbral pripovedovalec sam. Prepis digitalnega posnetka pripovedi je selektiven in narejen v pogovornem jeziku. Izvirni posnetek pogovora v celoti hrani Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje ZRC SAZU.

9 Pribac je prvi izdaji *Bronastega tolkača* iz leta 1962 dodal tudi pesmi iz zbirke *V kljunu golobice*. Razširjen ponatis je izšel pod naslovom *Bronasti tolkač in druge pesmi* (Pribac 2000).

10 *Slovenske spravne motnje* je Pribčev daljši esej o političnem medvojnem in povojnem dogajanju in razslojevanju Slovencev (Pribac 2002).

11 Cankarjev dom v Ljubljani je leta 2003 organiziral enomesečne prireditve pod naslovom *Avstralska pomlad*, v katerih je bila večplastno predstavljena avstralska kultura. Na prireditvi je sodeloval tudi Bert Pribac s svojo poezijo, prevodi avstralskih domorodnih pesmi in prevodi sodobnih avstralskih pesnikov.

12 ... z naslovom *Vesolje okrog kuščarja* (2003).

13 ... z naslovom *Konec sanjske dobe* (2003).

14 Pribac je delo prevedel iz francoščine (Khayyam 2007).

15 ... zbirka ljubzenskih pesmi (glej Pribac 2003).

16 David Brooks je avstralski literat, trenutno profesor avstralske literature na University of Sydney (internetni vir 1).

17 Pribac je s pomočjo Davida Brooksa prevedel poezijo izbranih avstralskih avtorjev (glej *Zajemalka časa* 2003).

18 ... pesniška zbirka, izdana v Kopru (glej Pribac 2008). Podobno kot pesniško zbirko *Kiss me, Koštabona* ... jo je ilustriral Zvest Apollonio.

19 To je Pribčev prevod izbranih Kosovelovih pesmi. Prevedel jih je skupaj z Davidom Brooksom (glej *The Golden Boat* 2008).

20 Pribčovo esejistično delo, v katerem se simbolično poslovi od Avstralije (glej Pribac 2010a).

21 *Podobe zlodejev in svetnikov* je zadnja pesniška zbirka Berta Pribca (glej Pribac 2010b).

22 Pribac je leta 2012 skupaj z Davidom Brooksom prevedel tudi izbrane pesmi Mile Kačič (glej Kačič 2012).

23 *Piranski zaliv* je Pribčeva razprava o problemih delitve meje med Slovenijo in Hrvaško (glej Pribac 2010c).

24 Glej (Pribac 2011).

25 Leta 2012 je izšel izčrpen pregled emigrantske literature v Sloveniji in

iz različnih dosegljivih pisnih virov; zgodba pa v nekaterih delih poteka tudi v obliki dialoga med Bertom in Ljubo Pribac ter na ta način reflektira Pribčevo delovanje še z zornega kota njegove sopotnice. Ponekod pripoved dopolnjujejo še misli iz njegove knjige *Tam daleč pod Južnim križem* (2010), ki je nekakšen življenjepis »avstralskega« Berta. Tako izvemo naslednje: Humbert Bert, rojen 13. januarja 1933 v Sergaših pri Kopru, je bil eden od šestnajstih otrok v družini Pribac. Gimnazijo je končal v Kopru leta 1955. Že med srednjo šolo se je ukvarjal z novinarstvom. Po študiju primerjalne književnosti v Ljubljani, ki ga je leta 1959 končal brez opravljene diplome, pa je zaradi »politične stiske«, kot sam pravi, zapustil domovino z namenom, da se za nekaj časa umakne k sorodnikom v Francijo, a mu to ni uspelo.

Takrat sm šou, ker sem bil takorekoč prisiljen it. Razmere so ble take, da je blo najboljše, da se umaknem, ne ... Mene je Udba³¹ sledila, so me hoteli uničit, so me napadli parkrat, kajne ... Bi mogu špijonirat moje prijatlje na univerzi, kajne ... in enostavno, sem se mogu umaknit. Sm se počutu slabo in sem vedno upau, da se bom enkrat vrnu in da se bodo stvari popravle ... Je blo zelo težko in sm do zadnjega upau, da bom pršu nazaj ... So me lovili še u Trstu, u Udinah ... Sm vidu, da nima pomena, sem vedu, kako Udba deluje, ne. Nism biu nikol Udbovc, ampak sm meu prijatlje u Kopru, k so bli Udbovci, so bli čist dobri ljudje.

Je blo hudo, k sm lezu čez tiste hribe u Avstrijo, sm nesu trimesečnega otroka čez te hribe, sm mislu, d je konc sveta, kajne ... Se ti vse podira, razumeš ... Takrat je blo smisu samo preživet z otrokom pa z ženo. In smo meli srečo, da smo srečali dobre ljudi na poti, so nam pomagali – čisto tuji ljudje ... In tako smo pršli u Nemčijo. To je blo devet-impeditga. Imam vse zapisano u svojih dnevnikih ... Smo misll it u Francijo ... Smo se javli policiji in so nas dali u kamp [Zirndorf, op. a.] za begunce. So bli Amerikanci ... so nas prijeli in so poskrbeli za nas. Amerikanci so me zelo zasliševal ... so me držal ene tri, štiri dni v karanteni, so me zelo držal ... a sej jim nisem mogu nič ponudit ... So me zasliševal Amerikanci in od Urada Združenih narodov. In pr tem Uradu je biu tud en Slovec, en Ljubljčan ..., nas je vzeu pod pokroviteljstvo, ne. So hoteli, da grem u Rusijo špijonirat zanje ... To so take slučajnosti ... Sm odklonu, ne. Po štirih dnevih so me spustili iz rok ... Šef kampa je biu en Nemec, smo dobili tam zatočišče. So Avstralci ponujali, da morjo napolnit avion ... In smo šli u Avstralijo. To je bla ena taka slučajnost, dobra ... Smo prileteli u Melbourne, ne. Tam sm se znajdu, angleško sicer nisem znau, ampak jaz sm se hitr ... za jezike sm zelo bistr, sm se hitr ... Štiri jezike obvladam u sanjah in zbujen: slovenski, angleški, francoski, italijanski in še moj dialekt tukej ... Ta moj pobeg u Avstralijo ni blo nobeno lepo dejanje, smo mislni, da bomo pršli nazaj, a ne. Smo šli mal predaleč, ne ... Avstralija je bla dejanje rešitve. Kadar greš po svetu, vedno upaš, da se boš vrnu ...

Bert Pribac je z ženo³² in nekajmesečnim sinom prišel v Avstralijo marca 1960 – v začetku obdobja najštevilčnejšega priseljavanja Slovencev na ta kontinent. Začetek novega življenja je bil podoben začetkom vseh preostalih prihajajočih neanglosaksoncev: pristanek v enem med številnimi begunskimi kampi in od tam iskanje prve zaposlitve. Pribac je z družino sprva živel v Bonegilli blizu Melbournu, v enem med največjimi *hostli* za novopri-seljene. Tamkajšnjim Slovincem je do prve zaposlitve pomagal pater Bazilij, eden prvih slovenskih frančiškanov in ustanovitelj slovenskega verskega središča Kew v Melbournu.³³

U Melbournu mi je pater Bazilij preskrbeu naslov ene družine, da sm šou iz Bonegille k njim. Je biu en zaguljen domobranc, a žena je bla pa dobra. Smo bli tam ene pet dni. In sm šou tm u trgovino Hojnik – Slovenci, ne. Je bla tm ena žena iz Brkin. In mi je rekla, da ma eno stanovanje za nas. In smo šli takoj k njim u Feztroy. Pater je, seveda, zgubu kontrolo nad mano s tem, ne. Kruha je blo, delo smo dobili, plača je prihajala ... Šest let u Melbournu. Eno leto sm delou kot čistilec u katoliški bolnici. To mi je pri-skrbeu Bazilij.

Poleg tega je bil tudi kovinostrugar, čistilec, nakladalec, fizični delavec – »tako kot skoraj vsi izseljenci.«³⁴

Prvi dan, k sm pršu u Avstralijo, sm meu potrebo po pi-sanju. Imam vse zapisano tam [v dnevnikih, op. a.] ... Sm spoznau svoj karakter: da se znam branit in da ne pre-nesem nasilja. Ko imaš otroka, ko imaš ženo, ki te ima rada, deželo, k ti da kruha, ne, imaš upanje, dobiš voljo do življenja. Boš začeu znova, ne ... In se boriš ... Vedno pa upaš, da boš pršu nazaj ... A zadeve se ne popravijo tako hitro.

Med bivanjem v Melbournu je Bert postal član Slovenskega društva Melbourne,³⁵ ki je leta 1962 »izdal in založil prvo slovensko knjigo v Avstraliji«, pesniško zbirko *Bronasti tolkač*, tiskano v tiskarni takratnega predsednika društva, Simona Špacapana.

Potem smo se preselil u Canberro, sm dobil fajn službo u Narodni biblioteki, sm naredu knjižničarsko šolo, sm dobil državljanstvo, sm napredovau; so mi priznali štiri leta: sm absorviral primerjalne književnosti u Ljubljani, k sm jo naredu u Ljubljani. Vse izpite sm meu narjene ... in so mi Avstralci u Narodni biblioteki povabli k ta glavne-mu, da naj mu povem svojo storjo ... so mi priznali mojo izobrazbo iz Ljubljane kot enakovredno triletno šolo na avstralski univerzi. Sm biu takoj kvalificiran knjižničar u Avstraliji. A veš, kolk je to pomenlo. Sm spet imeu srečo. Se ne spominjam točno, kdaj sm se začeu družiti s Sloven-ci. U Melbournu ... sm izdau *Bronasti tolkač*. To je blo dvainšestdst. Potem je biu razpis za bibliotekarja in sm

32 Pribac je v Avstralijo prišel s svojo prvo ženo, s katero sta se razšla leta 1985. Leta 1989 se je poročil z Ljubo Vrtovec. Iz prvega zakona ima enega, iz drugega pa dva sinova. Starejši sin živi na Tasmaniji, mlajša dva študirata v Ljubljani.

33 Prvo versko središče za avstralske Slovence Kew je bilo ustanovljeno leta 1968 v Melbournu. Še danes ga vodijo slovenski frančiškani. Med letoma 1956 in 1997 je pastoralno in socialno delo v njem opravljal pater Valentin Bazilij (več o tem: Čebulj Sajko 2000: 33).

34 Glej internetni vir 2.

35 Ustanovljeno je bilo leta 1954 in je eno najstarejših slovenskih društev v Avstraliji (Čebulj Sajko 2000: 44).

31 UDBA – srbohrvaška kratica za Upravo državne bezbednosti – Upravo državne varnosti v slovenščini, tj. tajno jugoslovansko policijo, ki je delovala po drugi svetovni vojni do razpada Jugoslavije.

pršu u Canberro. Ta knjiga je izšla na Slovenskem društvu Melbourne. So me zelo lepo sprejeli ... Sm biu zelo aktiven z njimi ... Takrat je blo pomembno, a si desno, a si levo. So bli eni zagriženi, eni pa so bli, kr so bli ... so bli prisiljeni, ne ... Ta problem Kočevskega Roga sm jez spoznau tm do podrobnosti ... Vse te poboje tm ... Moje *Spravne motnje* so tud napisane na podlagi tega znanja, ne ... Vidš, da stvari niso ble tako enostavno ... Tisto dejajnje ni blo tako, kako bi reku, zločinsko, sej so zločinci zločince pobijali ... Jez to vidm, in kaj češ, padeš u takšno okolje ... Sm skušou razumet ene in druge, če se je dalo ... Nism pogrevau stvari, je treba odpustit, včasih je teško odpustit ... Ma, odpustiš.

Bronasti tolkač? To je pa moja duša ... Jez sm že tukej [v Sloveniji, op. a.] biu u stanju, da bi izdal pesniško zbirko ... Sm imeu namen vedno napisat eno pesniško zbirko. To so mi že takrat, k sm pisau u *Mlada pota*, kr nekej objavli ... *Bronasti tolkač* je bil pač odsev tiste dobe, sej, tm vidš, d so take temne podobe ..., če pogledaš naslove, so taki ...: »Samo žalost v mojem srcu se upira« ... To je takat, k sva z ženo bla, ne. »Jadro leto se upira ...« To je, pač, izseljenstvo, smo šli, smo šli. Se spominjaš matere, se spominjaš svojga kraja ... Sprejmeš to begunstvo in vse izgubljene: »Moj Bog in Bog vseh izgubljenih duš tega sveta, dobro si storil, ko si dal vsakemu domovino ...« Sm se spominjau u tej knjigi etap, k smo šli in kej bi lahko blo ... Te grozne ne privide, prav napade, kako bi reku, teme: »Črni maček mi stopil je čez telo ...« Vidš, take sanje dobiš u teh situacijah ...

Si pod pritiskom te temačne usode, take žalosti: »Videli smo grozo krvi, ko so se klali naši bratje in šli z noži nad starše ...« To je pač spomin na to slovensko tragedijo – to bratomorno vojno in tega se ne rešiš ... Ne bom obujal ... Ma slike iz te vasi, iz Kopra, iz te obale ... so ble tako žive u mojm srcu; sm si želeu, kr to je biu tisti raj, slovenski, razumeš, kr naenkrat ti to postane cilj, ne ...

No, to je moja najbolj uspešna knjiga [*Bronasti tolkač*, op. a.]. Sm ponatis nardiu ... Sm dobiu precej podpore med Slovenci. Sm najdu ene deset, petnajst ljudi, k so bli u istm čolnu. Med intelektualci je bla ta knjiga zlo dobr sprejeta. Eni župniki so jo sprejeli, eni jo niso hotl. Tm je bil en župnik, ki je biu grozen, me je napadu prov u časopisu verskem. Eni pa me ni napadu. Eni so me mel za hudiča, drugi pa za angela. In kaj nardiš? Sprejmeš jih kot take. Sm biu član slovenskega društva, jih nism zapustu. Sm rabu, zaradi sebe sm rabu, pa zarad žene in otroka ... Sm biu Slovenc, ne. Bi lohka biu u italijansk klub, sm meu dobre odnose z italijansk klubom, sm učiu tm tud italijansko ...

U redu, ne, zgodilo se je, kr se je zgodilo. Jez sm biu za vse pojme zelo izobražen človek ... Se je težko uživet. U začetka sm meu željo it domov, ne.

Pribac je po šestih letih življenja v Melbourne odšel z družino v Canberro, kjer je opravil strokovno šolo za knjižničarstvo, se za nekaj let zaposlil v Nacionalni biblioteki Avstralije ter leta 1972 začel opravljati delo glavnega zdravstvenega bibliotekarja v avstralskem zveznem ministrstvu za zdravje. Leta 1979 je s tega področja magistriral in se pozneje na tem delovnem mestu

tudi upokojil.³⁶

Bert: V Avstraliji so nastali *Bronasti tolkač*, *V kljunu golobice* in *Prozorni ljudje*; nastajti so začele še *Spravne motnje*. Nism angažiran, ker nism član nobene stranke.

Ljuba: On je ves čas spremljau debate o spravi in vse je zapisau v *Spravnih motnjah*. Knjiga je bla spregledana. Razen to, ko mu je dau predsednik letos odlikovanje.³⁷ Isto *Piranski zaliv* – odprl je oči, ker politika nima dovolj znanja.

Bert: Jez pa sm, ko sm biu novinar pri *Istrskem tedniku* in *Jadranskem vestniku* u Kopru pr šestnajstih letih, vse prehodu to deželo [Istro, op. a.].

Ta želja po povratku me je pregnajala vse, dokler se nisem vrnu. Ma zdej, zdej imam dve domovini, bi reku. Ampak takole v ozadju, tale Istra, teli kraji, je blo moje ...

Sm uspeu tudi med Avstralci, sodelovau tudi pr njihovem avstralskem društvu, sm meu neka predavanja o slovenskih čitalnicah na univerzah,³⁸ sm vplivau tudi pri tajniku predsednika, da je Avstralija bila ena med prvimi, ki je priznala Slovenijo ... Sm se uveljavu tud izven Slovencev.

Ma, zame človeštvo je kot enota, jez ne delim človeštva: sam pripadam tej naciji, k je slovenska, ampak priznavam tud duge nacije ... Sm bolj svetovljan sveta. Ma, si ne maram pripadat, da bi mi kdo komandirau. Jez sočustvujem z maso, a, da bi biu jez del mase, to ne. Je treba razumet, ker vsi ljudje ne znajo razmišljat po svoje.

Sm biu član slovenskih društev u Avstraliji: akademskega u Sydneyju³⁹ – je blo potrebno, a se nisem počutu najbolj med njimi, ker so se oni počutli kot izbranci; jez sm bil ideološko čist, sprejmljiv za leve in desne; jez sm se razumu s preprostimi ljudmi, vsi niso bli bralci, samo nekateri, pri preprostih ljudeh sm se počutu preprost tudi sam; sm biu tudi član u Melbourne, pa u Canberri⁴⁰ – slovenskih društev.

Smo se najdlji tudi z drugimi slovenskimi intelektualci: s Paulo Gruden, z Jožetom Čuješom ...⁴¹ Smo hotli bit del naroda brez sovraštva ... Jez nism katolik, nism član nobene vere, a moja poezija je versko pobarvana. Sm pa šou k slovenskim mašam, ampak se ne križam in ne poklekem. Sodelujem z duhovniki, če je pogreb, grem, bom zmolu svojo molitev, sm del tega naroda, k je krščanski, to je

³⁶ Glej internetni vir 2.

³⁷ Takratni predsednik države Danilo Türk je Pribca odlikoval z redom za zasluge za prizadevno uveljavljanje slovenske istrske kulture in prispevek k premoščanju slovenske politične razdvojenosti (internetni vir 3).

³⁸ Pribac je s tem mislil na predavanje o slovenskih kulturnih društvi in čitalnicah v 19. stoletju, ki ga je imel na Avstralski narodni univerzi v Canberri leta 1980.

³⁹ Slovensko akademsko društvo je bilo leta 1977 ustanovljeno v Sydneyju. Združevalo je slovenske intelektualce v Avstraliji. Od leta 2000 ne deluje več (Lah 2004: 205).

⁴⁰ V Canberri je bilo Slovensko-avstralsko društvo ustanovljeno leta 1965 (Lah 2000: 184). Pribac je bil petnajst let tudi urednik slovenskih radijskih oddaj na etničnem radiu Radio Canberra – 2XX.

⁴¹ Pavla Gruden je poleg Pribca soustanovila *Svobodne razgovore* in je ena od najvidnejših literarnih ustvarjalk med avstralskimi Slovenci. Živi in piše v Sydneyju. Jože Čuješ je bil vse do svoje smrti leta 1995 nepogrešljiv vsesplošni kulturni delavec, delujoč predvsem med Slovenci v državi Novi Južni Wales. Življenjski zgodbi obeh sta objavljeni v: (Čebulj Sajko 1992).

vse. Vero jemljem osebno: če je Bog, je Bog od vseh. Vera drugih in način kako to drugi ... me ne moti. V *Slovenskih spravnihi motnjah* in v *Podobah zlodejev in svetnikov* se to lepo vidi. To je stanje svetov od spodej in od zgoraj. Svobodo mi je predstavljala sproščenost, sproščeno razmišljanje, da lahko misliš, kar hočeš. Da ti noben ne vsiljuje, da ni kalupov. Palca obstaja v vsaki deželi, razumeš. To sprejmeš, če ne sega ta palca u tvojo dušo. Če pa gre tista palca tko delč, da se moraš pokloniti župniku, pa te prime *fota* [po istrsko 'sveta jeza', pojasnilo B. P.].

»Videl sem u sanjah nekoč čudovito deželo, / kjer ni več smrti in ne trpljenja, / kjer nas čaka slava večnosti / in so mize za izbrance božje pogrnjene z zlatimi prti / tam ni ne solz več, ne jadikovanja / na zelenih jash pod belimi gradovi se mirno pasejo ovce / in se sprehajajo počlovečeni volkovi. / Tam brez ključev bivajo zveličanci božji, / v rajskih dvoranah in po pisanih pobočjih odmeva angelsko petje / in smeh ter rajejanje večno mladih. /« To je ta privid, ki bi si ga človek rad ustvaru ... Oštja bela ...

Te prividi me spremljajo in iz njih nastaja tud poezija. Teh prividov sm meu še in še ... Me ni sram teh prividov. Mislim, da je dosti lepote, kar vidimo ljudje v teh prividih. Ma, vsa fantazija, vsa poezija je en sam privid. In kaj so te cerkvene pridige? En sam privid ... Eni so mel zelo lepe sanje, zelo lepe privide.

Poezija je stvar notranjega dialoga in je tud stvar dialoga s pametnimi ljudmi. Nimaš ga zraven, da bi se mu izpovedau, pa se izpoveš u pesmi. In potem dobiš ljudi, ki to berejo in ki to odobravajo ... Sm si nabrau dovolj izkušenj z ljudmi različnih ver, različnih barv, da s tem nimam problemov. Zunanje jez vere nisem izkazovau, ta vera je del moje duše. Ne hodim k maši, se ne klanjam, ampak vera je del te moje duše. Jez ne grem spat, da ne bi zmlu en očenaš, od kar se spomnm. Me ni sram to priznat.

Imam konflikt, da sm jez sedaj bolan precej fizično ... Možganska kap, k jo doživiš, ni šala, te zaznamuje, ne. Ne bi rad biu u napoto svojim ljudem ... Je ena omejitev.

Ko sm se srečau u Avstraliji s Pavlo Gruden, z Žoharjem, s Košakom, sm potegnu te ljudi okol sebe. Smo si dopisovali do smrti, a ne. Nism imeu konfliktov z njimi. Smo čutili željo, da se dobivamo, ne.

Smo pisal u *Glas Slovenije*⁴² v času osamosvojitve. Je blo ogromno aktivnosti v zvezi z osamosvojitvijo. Slovenci ne zatajijo svojega rodu.

SALUK je nastal iz potrebe, da se izpovemo drug drugemu. Domovina nas ni objavljala. Smo mel to potrebo, da nas domovina sliši. Kmecl nas je zelo podprl, ne. SALUK je nastal dvainosmdstga. Je združevau vse, nismo šli nad to, a smo verski al nismo. Še pater Bazilij se je sprjaznu s tem. To je blo pomembno, ker pater je bil oblast, ne. Je blo nekej duhovnikov, k so bli pozitivni. Salukovci smo se dobili na sestankih sm pa tja. Izdajal smo *Svobodne razgovore*. Smo bli cele dneve na telefonu, je bla taka lakota po drug drugmu. Se potolažiš.

Na avstralskih literarni sceni smo bli redki, k smo uspeli: Danijela Hliš ji je šlo zelo dobr, tud Cilka Žagar. So ble u glavnem ženske; moški smo bli jez, Peter Košak, Jože

Žohar.⁴³ Košak je odšeu u Indijo umret. Ampak ostane duhovna vez, ne.

Moja poezija temelji na bolečini, na spoznanju, na prijateljstvu, na lepoti ... Ni vse bolečina, v travmah je tud dosti lepote. SALUK je naredu zbornike,⁴⁴ vzdrževau je ljudi pri zdravi pameti in tud mi smo vzdržval pri zdravi pameti naše otroke. SALUK je gostiu kulturnike, literate iz Slovenije. Smo predstavil Slovenijo Avstraliji. Smo mel Slovenski oktet, Kmecla, ljubljansko Dramo. Ni blo tuntata-tuntata, čeprov so ob tem bla na društvih izvirna čustva. Tega ne smemo zanikat. Ampak niso pa znal razumet, da ti podpreš slovensko skupnost, če dosežeš priznanje pri avstralskih oblasteh, ne.

Sm pisau tud v angleškem jeziku že v sedmdesetih letih. Takrat sm začeu tud prevajat avstralske pesnike in sm že ponujau te prevode, da bi jih izdau doma. No, šele ko je v Cankarjevem domu bila Avstralska pomlad, sm pri Mladinski knjigi izdal antologijo avstralske poezije.⁴⁵

Jez sm državljan sveta, se počutim dobro povsod, sem biu u Aziji, ker obvladam jezik. Ampak vsak ima rad svojo domovino, ne. Imaš en kraj kot ptica: ima svoje gnezdo in tako ga imamo tud mi, ne. Ampak, so ptice selivke tudi na svetu, ne. So ptice, ki grejo iz te dežele v eno drugo in pridejo nazaj. Jaz se smatram za eno selivko.

Ljuba: Se ne strinjam. Ko te ni, pa telefoniraš vsake pet minut domov ... Z mojim prihodom [v Avstralijo, op. a.] se je Bert upokojiu in so ga odpisal. Pri petinpetdesetih se je upokojiu. Od takrat sva skoz skupej. In najino skupno delovanje je kultura. Tu se strinjava, se podpirava. Na vrtu se takoj skregava ... Prevajalstvo? Kosovel je bla edina knjiga, ki je šla z njim u Avstralijo. In je to u trenutkih žalosti prevajau ...«

Bert: Poezijo je najtežje prevajat. Moraš razumet, kaj je hotu pesnik povedat. Zato sva z Brooksom idealen par: jaz točno prevedem besede, Brooks pa da sintakso, ker on pozna angleško sintakso zelo dobro. In tko sem prevedu Kosovela, Milo Kačič. On mi prizna, da sm glavni prevajalec. Kosovel je izšeu u Cambridgu, je izšel tudi ponatis. Se širi v Ameriki, v Kanadi ... Sm prevedu precej, Kosovel je moj vrhunc. Tudi Mila Kačič je dobra.

Ljuba: Želela bi, da bi izdau življenjepis. Se ga je lotu, a ne na pravi način. Potem zbira material o Šavrinih, ker tukaj se kregajo glede tega. Zbira nomenske zgodbe ...

Bert: Se ti zgodi čudež, ki ga ne znaš razložiti, ne. Čudeži se dogajajo, a jih ne znamo razložiti. A se absolutno ne sekiram zato. Jaz jih samo opišem.

Ljuba: Ima napisane dnevnike, jih je dau tudi lektorirat. Začeu jih je pisat že v Avstraliji leta 1960 do povratka v Slovenijo. Danes jih piše zelo malo ...

Bert: Dau jim bom naslov Dnevnik fundamentalista v razkroju.

Poezija so listki. Kadar se odločim, da se nabere, ne, za pišem misel.

Si ne delam težav zdej s tem, a bi šeu u Avstralijo al ne: tu imam ženo in dva sina, sm zadovoljen. A če bi oni šli, bi šeu takoj.

Kaj je sreča? Sreča je, ko prideš na rob prepada in ostaneš

43 Vsi omenjeni avtorji so predstavljeni v: (Suša 1999: 286–304).

44 Glej *Zbornik* (1985) in *Zbornik* (1988).

45 Že omenjena zbirka *Vesolje okrog kuščarja* (2003).

42 Slovenski časopis v Avstraliji, ki izhaja od leta 1993. Danes izhaja le še na spletnem portalu www.glasslovenije.com.au.

živ. Jez sm lahko doma tukaj in sm lahko doma v Ajdovščini. Samo, da bi meu okol sebe par prijaznih ljudi in brez politike. Okolje, kjer so prijazni ljudje, kjer lahko vse svoje potrebe potešiš. Dom je domovina, moram biti tudi konkreten: jezikovno pripadam eni skupnosti. Dom je tam, kjer so dobri ljudje in če je narava še dobra, imaš vse.

In hrepenenje ostane ...

Po svojcih:

Ko sta mi umrla oče in mati tam za daljnim hladnim morjem, nisem mogel na pogreb. Ni bilo denarja ... V vseh nas je ostala [bolečina], ker jih nismo mogli tolažiti v bolečini in smrti, ker jih nismo mogli razveseliti s svojimi otroki, njih vnuki. Vendar smo stalno mislili nanje, iskali njih dobra znamenja v sanjah in v letu ptic (Pribac 2010: 139).

Po rojstnem kraju:

Po dvajsetih letih tujine sem prišel domov, da se oddahnem od domotožja, od hrepenenja po domači vasi (Pribac 1985: 42).

Po prijateljih:

Mnogo noči sanjam o domačem kraju in se zbudim sredi noči z žalostjo v očeh. Mnogo noči hodim po davnih stezah in se pogovarjam s prijatelji, ki še nosijo obraze iz otroških let, a morda že spijo v senci cipres (Pribac 1973: 30).

Po domači pokrajini:

Še kamni doma, razžarjeni kamni na Krasu, so bolj prijazni kot te zemlje brez toplih oči (Pribac 1962: 16).

Po občutku pripadnosti:

Ko pa se nekega jutra zaveš, da trave in drevesa dišijo drugače, da mesec izgleda drugače, da se nimaš s kom pogovoriti [...], da nimaš zelenih trat, razen če greš v mestni park, potem te zagrabi žalost, ko se zaveš, da si izkoreninjen, da si v bistvu tujec in ostaneš tujec do smrti, čeprav si tujec (Pribac 2010: 19).

Po veri:

Zato iščemo, vedno znova nekaj iščemo, pa čeprav lastno senco ... Ali pa iščemo Boga. Tolažbo v onostranstvu, v neki možnosti, da je po teh naših tavanjih in iskanjih še neka druga kakovost življenja, neka možnost doživeti srečo, morda celo nadaljevanje življenja preko smrti, neki trajni mir in izpolnjenje pri polni zavesti, zato trkam na mnoga vrata, kot sem trkal jaz ... (Pribac 2010: 21).

Po vrnitvi domov:

Zdaj ob somraku svojih jesenskih dni se toplo spominjam domače vasi in rad bi preživel še nekaj let v objemu oljčnih nasadov in iz trt nacedil sok za sebe, za prijatelje in za pozabo vseh hudih stvari v življenju (Pribac 2010: 22).

Bert Pribac se je po več desetletjih življenja v Avstraliji za vedno vrnil v domovino. Od tedaj dalje: »Nisem ne v tej / ne v oni domovini / do dna več zasidran, / a vendar sem vanje ujet / v ljubezni do obeh« (Pribac 2012: 3). Hrepenenje Berta Pribaca je hrepenenje po domovini, ki je, po letih izseljenstva in po letih povratništva »v tistih vezeh, ki jih znamo ustvariti, hraniti ne glede na kraj, kjer se nahajamo, in ne glede na jezik, s katerim se prepletajo te vezi« (Rot 1992: 145).

Današnje življenje Istrana Pribaca je življenje svetovljana, ki v slovenski književni prostor prinaša prevode avstralske poezije, v lokalno domačnost pa pristnost v iskrenosti razmišljanja, toleranco v svetovnih nazorih in zavzetost za pravično razmejitev Istre. Bert Pribac ni med tistimi povratniki, ki po povratku domov »postane kakor kak duh, s katerim doma nimajo kaj početi« (Zalokar 1991: 126). Njegovo hrepenenje, tipično za večino avtorjev zdomske literature, ni več vpeto v simboliko očetnjave, domovine, drevesa, ki »na tujem raste«, domačega ognjišča, sprave, izkoreninjenosti ... (Avsenik 2005: 126–128) in se v takšni obliki kot bumerang ne vrača v prostor »druge« domovine. Osvobojen hotenja po duhovnih in tvarnih dobrinah »prve« domovine, potešen v lakoti šavrinskega vzdušja in jezika se danes brez zavor izseljenca predaja (morda) nekoliko prikritemu, intimnemu hrepenenju po prijateljstvih, ki jih je zapustil v Avstraliji. Nadomešča jih s prevajanjem avstralske poezije v slovenski jezik ter obratno: slovenske v angleški. Na ta način (verjetno) podoživlja avstralskost v svojem življenju, ki pa bi jo lahko celoviteje osvetlila tudi kakšna poglobljena literarna analiza njegovega novejšega književnega ustvarjanja.

Ne glede na to je Bert Pribac danes uveljavljen in cenjen slovenski pesnik Istre, ki pogrša svoje avstralske megpaje:⁴⁶ pogrša torej tisto »lepoto in ljubezen, ki zanetita hrepenenje, to pa se uresniči šele, ko neha vsako zdomstvo, v tujini in doma« (Zalokar 1991: 129).

Viri in literatura

AVSENIK NABERGOJ, Irena: Hrepenenje v poeziji slovenskih avtoric v zdomstvu. *Dve domovini / Two Homelands* 21, 2005, 125–142.

BERGLES, Ciril (ur.): *To drevo na tujem raste: Antologija slovenske zdomske poezije zadnjih štiridesetih let*. Ljubljana: Aleph, 1990.

CIMERMAN, Ivan (ur.): *Lipa šumi med evkalipti: Izbor pesmi Slovencev v Avstraliji*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1990.

ČEBULJ SAJKO, Breda: *Med srečo in svobodo: Avstralski Slovenci o sebi*. Ljubljana: samozaložba, 1992.

ČEBULJ SAJKO, Breda: *Razpotja izseljencev: Razdvojena identiteta avstralskih Slovencev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2000.

DEBELJAK, Tine: Trideset let zdomske emigracijske književnosti. *Zbornik Svobodne Slovenije* 24/1, 1975, 381–437.

DEBELJAK, Tine in France Papež, France (ur.): *Antologija slovenskega zdomskega pesništva*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1980, 381–435.

DETELA, Lev: Pesnik Istre in tujine: Nekaj opomb k pesniški zbirki Humberta Pribaca Bronasti tolkač, Melbourne 1962. *Most* 33–34, 1972, 41–45.

JURAK, Mirko: Poetry Written by the Slovene immigrants in Australia: Types of Imagery from the Old and the New Country. V: Mirko Jurak (ur.), *Australian Papers: Yugoslavia, Europe and Australia*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1983, 55–61.

JURAK, Mirko: Pesmi slovenskih izseljencev v Avstraliji: Pomembna obogatitev slovenskega književnega ustvarjanja. V: Ivan Cimerman (ur.): *Lipa šumi med evkalipti: Izbor pesmi Slovencev v Avstraliji*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1990, 13–15.

LAH, Olga: *The Fruits of Our Slovenian Heritage / Sadovi slovenske dediščine: An overview of the history of the Slovenian community in N.S.W. and its contribution to the overall Australian community*. Sydney: Historical Archives for Slovenian Australians, 2004.

46 Svojo ljubezen do megpajev – vranam podobnih ptičev, Pribac opisuje v zadnjem poglavju knjige *Tam daleč pod Južnim križem* (2010: 291–293).

KAČIČ, Mila: *Med tisoči bi te spoznala / Among Thousands I would Know You*. Ljubljana: Založba Sanje, 2012 (prevod: Bert Pribac in David Brooks).

KHAYYAM, Omar: *Sonce zlati naše čase: Iz Robajjatijev Omarja Khayyama okrog leta 1100 n. št.* Koper: Capris, Društvo za oživljanje Kopra, 2007 (prevod: Bert Pribac).

KMECL, Matjaž: Bert Pribac iz Sergašev in Avstralije. V: Bert Pribac, *Prozorni ljudje*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 1991, 149–159.

KONEC SANJSKE DOBE: *Antološki prerez sodobne avstralske aboriginalske poezije*. Ljubljana: Društvo 2000, 2003 (izbor in prevod: Bert Pribac).

MAVER, Igor: The Literary Creativity of Slovene Migrants in Australia in English: The »Second Landing« by Victoria Zabukovec. *Dve domovini / Two Homelands* 7, 1996, 241–247.

MAVER, Igor: Danijela Hliš and Her New Collection of Verse »Hideaway Serenade« (1996). *Dve domovini / Two Homelands* 8, 1997, 81–88.

MAVER, Igor: Literarno ustvarjanje avstralskih Slovencev v angleškem jeziku. V: Janja Žitnik in Helga Glušič (ur.), *Slovenska izseljenska književnost I*. Ljubljana: Rokus, Založba ZRC, 1999, 305–317.

MAVER, Igor: Jože Žohar, a Migrant Poem from Australia and His New Collection of Verse »Obiranje limon« (2004). *Dve domovini / Two Homelands* 23, 2006, 101–106.

NAŠE STEZE / OUR PATHS: *Multilingual collection of poems, prose and drama*. Melbourne: Association of Yugoslav Writers in Australia and New Zealand, 1986.

PETRIČ, Jerneja: Literature Written by the Slovenes in Australia. V: Mirko Jurak (ur.), *Australian Papers*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1983, 49–54.

PRIBAC, Humbert: *Bronasti tolkač*. Melbourne: Slovenski klub Melbourne, 1962.

PRIBAC, Bert: *V kljuno golobice: Pesmi izseljenca in potepuha*. Canberra: samozaložba, 1973.

PRIBAC, Bert: Pogovor z materjo. V: *Zbornik avstralskih Slovencev 1985 / Anthology of Australian Slovenes 1985*. Sydney: SALUK, 1985, 42–43.

PRIBAC, Bert: *Prozorni ljudje*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991 (izbor pesmi: Tone Kuntner).

PRIBAC, Bert: *Bronasti tolkač in druge pesmi*. Koper: Capris, Društvo za oživljanje Kopra, 2000.

PRIBAC, Bert: *Slovenske spravne motnje*. Ljubljana: Društvo 2000, 2002.

PRIBAC, Bert: *Kiss me, Koštabona, poljubi me: Ljubezenske pesmi in baladice*. Koper: Capris in Kulturno društvo France Bevk, 2003.

PRIBAC, Bert: *Vonj po jasmínu*. Koper: Založba Libris, 2008.

PRIBAC, Bert: *Tam daleč pod Južnim križem: Izseljenska razmerja med Slovenci v Avstraliji in razpotja duha*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 2010a.

PRIBAC, Bert: *Podobe zlodejev in svetnikov*. Vilenica: Kulturno društvo Vilenica, 2010b.

PRIBAC, Bert: *Piranski zaliv je piranski*. Koper: samozaložba, 2010c.

PRIBAC, Bert: *The Bay of Piran Belongs to Piran: On the Border Dispute Between Slovenia and Croatia*. Koper: [B. Pribac], Oljka, 2011.

PRIBAC, Bert: *Stanje vmes: Tavanja med kulturnimi prostori*. Sergaši, 26. 9. 2012 (rokopis).

PRIBAC, Teja: Bert Pribac's Spiritual Development as Reflected in His Poetry. *Dve domovini / Two Homelands* 16, 2002, 37–64.

ROT, Andrej: *V obljubljeni deželi: Dnevniški zapiski 1991*. Ljubljana: Državna založba Slovenije d. d., 1992.

SUŠA, Barbara: Ga mar poznaš – neznanca?: Ob branju pesmi Slovencev v Avstraliji. V: *Zbornik avstralskih Slovencev 1988 / Anthology of Australian Slovenes 1988*. Sydney: SALUK, 1988, 151–152.

SUŠA, Barbara: Bronasti tolkač in v kljuno golobice. *Dve domovini / Two Homelands* 1, 1990a, 291–299.

SUŠA, Barbara: Terra Australis Incognita na slovenskem Parnasu. V: Ivan Cimerman (ur.): *Lipa šumi med evkalipti: Izbor pesmi Slovencev v Avstraliji*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1990b, 16–21.

SUŠA, Barbara: Literarno ustvarjanje Slovencev v Avstraliji v slovenskem jeziku: Bert Pribac. V: Janja Žitnik in Helga Glušič (ur.), *Slovenska izseljenska književnost I*. Ljubljana: Rokus, Založba ZRC, 1999, 280–286.

THE GOLDEN BOAT: *Selected Poems of Srečko Kosovel*. Cambridge: Salt Publishing, 2008 (prevod: Bert Pribac in David Brooks).

VESOLJE OKROG KUŠČARJA: *Iz avstralske poezije 20. stoletja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2003 (izbor in prevod: Bert Pribac).

ZAJEMALKA ČASA: *Pet pesnikov Avstralije*. Ljubljana: Društvo 2000, 2005 (prevod: Bert Pribac).

ZALOKAR, Jurij: *Mavrična kača*. Radovljica: Didakta, 1991.

ZBORNİK avstralskih Slovencev 1985 / *Anthology of Australian Slovenes 1985*. Sydney: SALUK, 1985.

ZBORNİK avstralskih Slovencev 1988 / *Anthology of Australian Slovenes 1988*. Sydney: SALUK, 1988.

ŽITNIK, Janja: Lev Detela: Upornik med literati. *Dve domovini / Two Homelands* 5/1994, 123–135.

ŽITNIK, Janja in Helga Glušič (ur.): *Slovenska izseljenska književnost I*. Ljubljana: Rokus, Založba ZRC, 1999.

ŽITNIK, Janja: Literarno povratništvo in meje narodne književnosti. *Dve domovini / Two Homelands* 15, 2002, 163–178.

ŽITNIK SERAFIN, Janja: Childhood, Homesickness and the Generation Gap in the Literature of Slovenian Emigrants. *Dve domovini / Two Homelands* 32, 2010, 52–66.

ŽITNIK SERAFIN, Janja: *Bridges and Walls: Slovenian Multiethnic Literature and Culture*. Frankfurt am Main idr.: Peter Lang, 2012.

Spletna vira

Internetni vir 1: Wikipedia: David Brooks (author); en.wikipedia.org/wiki/David_Brooks_(author), 10. 2. 2013.

Internetni vir 2: Capris, Kulturno Društvo za oživljanje Kopra: Podatki o Bertu Pribacu, kot bi jih napisal on sam; http://www.capris-d.si/portal/index.php?option=com_content&task=view&id=17&Itemid=38, 11. 9. 2012.

Internetni vir 3: Predsednik Türk je z redom za zasluge odlikoval Berta Pribaca, Dnevnik, 10. 9. 2012; <http://www.dnevnik.si/kultura/1042551064>, 1. 2. 2013.

Ustna vira

Bert Pribac, Sergaši pri Kopru, 28. 11. 2012.

Ljuba Vrtovec Pribac, Sergaši pri Kopru, 28. 11. 2012.

Bert Pribac, an Australian from Istria: His Life and Literary Work

After Bert Pribac, one of the most prominent Slovene-Australian writers, illegally immigrated from his Slovene homeland to Australia at the end of the 1950s, his life resembled the lives of many of his compatriots who were emigrating to Australia during that period. After their arrival to Bonegilla, one of the largest Australian migrant centers in the vicinity of Melbourne, Slovene immigrants performed manual labor to make a living for themselves and their families, moved from one rented room to another, and searched contacts with their fellow countrymen. Despite these similarities, Pribac had brought with him, in addition to poems by Srečko Kosovel, a university degree in comparative literature, the experience of having published poems in Slovene literary magazines, and an urgent intellectual need to create poetry. This need materialized in the form of his collection of poems titled *Bronasti tolkač*, which was published by the Slovenian Association Melbourne (Slovensko društvo Melbourne) in 1962. The publication of this first Slovene book in Australia denoted the beginning of Slovene-Australian literature.

His employment in the mid-sixties at the National Library of Australia in Canberra, where he lived throughout his expatriate life in Australia, enabled Pribac to maintain and develop his inner poet. Creating his literary work both in his mother tongue and in English, Pribac gathered around him the majority of Slovene Australian authors. His second collection of poems, *V kljumu golobice*, was published in the 1970s. In the 1980s, he was a co-founder of SALUK, the Slovenian-Australian Literary and Arts Circle, and of the literary magazine *Svobodni razgovori*.

It seems that Pribac attained wider literary recognition only in this millennium, after he had returned to his native Istrian village of Sergaši, where he still resides with his family. The majority of his collections of poems, for example *Kiss Me*, *Koštabona* and *Vonj po jasminu*; translations (*Vesolje okrog kuščarja*, *The Golden Boat*, etc.); and essays (*Piranski zaliv je piranski*, *Tam daleč pod južnim križem*, etc.) were actually published in the last decade and a half. He has largely drawn the material for them from his experience and knowledge attained during more than four decades of his life in Australia. Nowadays, Bert Pribac is more than a messenger of emotional immigrant yearnings for his native village, its people, and the familiar landscape, and more than a voice of nostalgia longing for the time spent in his "other" homeland. He has successfully introduced the creative Australian spirit on the Slovene literary scene and Slovene poetry in English-speaking countries. In fact, Pribac is a most eloquent and expressive Istrian (*Šavrin*), whose love of the Istrian soil increasingly makes him a poet of Istria and an ardent critic of social conditions along the border between Slovenia and Italy. Because of his Australian experience he is also one of the most prominent narrators of the life of Australian Slovenes and of his own experience of a returned emigrant.

PRAKSA FOTOGRAFIRANJA SKUPIN S SKUPNIM LOKALNIM ALI DRUŽBENIM OZADJEM¹

Pregledni znanstveni članek | 1.02

Izvleček: Avtorica v članku obravnava pet fotografov svetovnega slovesa s skupnim bodisi lokalnim bodisi sociološkim ozadjem, Augusta Sanderja, Irvinga Penna, Diane Arbus, Richarda Avedona in Josefa Koudelko. S pomočjo njihovih stvaritev išče vzporednice s fotografijo enega najuspešnejših slovenskih fotografov, Stojana Kerblerja, dobitnika Trendove nagrade za življenjsko delo leta 2012.

Ključne besede: Stojan Kerbler, August Sander, Irving Penn, Diane Arbus, Richard Avedon, Josef Koudelka, dokumentarna fotografija, humanistična fotografija, studijska fotografija, vizualna antropologija, urbana antropologija

Abstract: The article presents five world-renowned photographers with a common local or sociological background: August Sander, Irving Penn, Diane Arbus, Richard Avedon, and Josef Koudelka. Examining their photographic creations, the author looks for parallels with the photographic opus of Stojan Kerbler, one of the most successful Slovene photographers and the recipient of the 2012 Trend Lifetime Achievement Award.

Key Words: Stojan Kerbler, August Sander, Irving Penn, Diane Arbus, Richard Avedon, and Josef Koudelka, documentary photography, humanistic photography, studio photography, visual anthropology, urban anthropology

August Sander (1876–1964)

Fotografij nisem nikoli delal tako, da bi oseba izgledala slabo. To ljudje naredijo sami. Portret je tvoje zrcalo. To si ti (Sander 1997: 6).

Nemški fotograf August Sander, ki si je za življenjski cilj zastavil, da bo ustvaril izčrpen fotografski zapis o nemških ljudeh, se je rodil 17. novembra 1876. Leta 1892 si je s stričevno finančno pomočjo kupil prvo velikoformatno kamero (s takrat najmanjšimi fotografskimi ploščami 13 x 18 cm), oče pa mu je omogočil, da si je v prizidku skednja uredil temnico. Od takrat se je vedno bolj intenzivno ukvarjal s fotografijo – nazadnje si jo je izbral tudi za svoj poklic. Leta 1904 je v Linzu že imel fotografski atelje, po prvi svetovni vojni, ki jo je preživel na bojišču, pa se je naselil v Kölnu. Tudi tam je odprl atelje in takoj začel pripravljati svoje življenjsko delo, *Ljudje 20. stoletja*, ki mu je vzelo celih petdeset let. Večina njegovih fotografij se je med drugo svetovno vojno in po njej izgubila. Posvečal se je tudi fotografiranju pejsažev v okolici starega Kölna. Številne fotografije nemških ljudi so bile nekakšna enciklopedija podob nemškega naroda oz. antropološka zbirka ali prerez nemške družbe, ki naj bi zajela vse sloje: intelektualce, delavce, kmete, umetnike, nezaposlene itd. V fotografskih portretih je iskal skrito fiziognomijo, notranje dogajanje s psihološkimi, z duševnimi in tudi s fizičnimi lastnostmi (glej Delpire 1977; Sander 1997; Heiting 1999).

Iz njegovih fotografij kot tipični odraz časa sevajo verizem in suhoparnost podob. *Slaščičarski mojster*, Köln-Lindenthal, 1928, je tipičen primer močnega, odločnega, delavnega nemškega človeka. Nadalje nas podobe soočajo z neosebnim odnosom

do stvarnosti – s hladnostjo, ki nakazuje prihajajoči vojni čas. Pred kamero velikega formata je oseba povsem mirno pozirala. Z uporabo svetlečega papirja za tisk, namenjenega tehničnim fotografijam, je to objektivnost še povečal; na gladkem papirju je namreč izstopala sleherna podrobnost, ki ni dovoljevala nikakršnega romantičnega učinka. Sistematičnost in nečustven odnos se v umetnosti pojavljata v intervalih in tedaj običajno umetnik kritičnost prepušča gledalcu.

Kaže, da v fotografiji obstajata dve temeljni metodi bolj ali manj subjektivnega dokumentiranja, ki se že na prvi pogled izključujeta. »Sander se je s fotografijo povezal v širši okvir s svojo nacijo v svoji deželi, a zato mnogo bolj brezosebno, sistematično, natančno, lucidno,« pojasnjuje Milan Pajk v monografiji *Ljudje* (v Kerbler 2003: 113). Njegovo delo je zgled fotografije kot znanosti. Gre za projekt, ki se ga je leta 1911 lotil z namenom katalogiziranja nemškega ljudstva. Njegove »arhetipske slike« (kot jih je sam imenoval) implicirajo psevdoznanstveno nepristranskost, podobno tisti nevtralnosti, na katero so se sklicevale nekatere prikrito pristranske znanstvene vede, ki so pognale v 19. stoletju – frenologija, kriminologija, psihiatrija, evgenika. Ni šlo toliko za to, da bi posameznike izbral zaradi njihove reprezentativnosti, kot za to, da je – pravilno – sklepal, da fotoaparati ne more drugače, kakor da razodene obraz kot družbeno masko. Vsak od fotografov je bil »izvesek« svoje obrti, razreda ali poklica. Vsi njegovi upodobljenci so enakovredni predstavniki dane družbene stvarnosti – svoje lastne, pravi Susan Sontag (Jazbec 2011: 37).

Pri drugi vrsti fotografije je fotograf tesno povezan s tematiko. Lep primer te je Stojan Kerbler, ki je med fotografiranjem ves čas med svojimi »sosedci«. »Ves njegov fotografski opus je ustvarjen v ozki skupini, na majhnem, njemu domačem območju, z velikim vedenjem o navadah in mnogokrat tudi osebnim poznavanjem ljudi. Intimno je globoko v snovi, iz katere črpa motive fotografij, zato s fotografijo ne raziskuje, ampak le beleži« (Pajk v Kerbler 2003: 113).

¹ Prispevek je nastal v okviru doktorskega študija pri predmetu Primerjalna vizualna antropologija pod mentorstvom izr. prof. Naška Križnarja (Inštitut za slovensko narodopisje pri ZRC SAZU) in red. prof. Milana Pajka (Akademija za likovno umetnost in oblikovanje Univerze v Ljubljani) (op. a.).

* Sandra Jazbec, univ. dipl. etnol. in kult. antrop., doktorska študentka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1000 Ljubljana, Medvedova 12, E-naslov: sandranthropologija@gmail.com

Vrnimo se k Sanderjevi zgodbi. V dvajsetih letih 20. stoletja se je družil s fotografi in slikarji (med drugim s Franzem Wilhelmom, s katerim je navezal globoko prijateljstvo), ki so pripadali slogu, imenovanemu novi realizem oziroma nova objektivnost.

Ko so leta 1933 prišli v Nemčiji na oblast nacisti, je Sander padel v nemilost. Zaplenili so mu arhiv fotografij,² ker z njimi ni povelečeval arijske rase, pač pa je Nemce – tudi naciste – prikazoval takšne, kakršni so bili. Ker je bil socialist, so zaprli tudi njegovega sina; ta je v zaporu umrl. Sander se je tedaj posvetil manj kontroverznim krajinam. Med drugo svetovno vojno se je spet ukvarjal s portretno fotografijo, vendar je bila večina negativov uničena med zavezniškim bombardiranjem. Po vojni je nadaljeval delo vse do smrti aprila 1964.

Irving Penn (1917–2009)

Kot sin judovskega urarja je odrasel v Plainfeldu v ameriških zveznih državah New Jersey in Philadelphia. Sprva je želel postati slikar, nato pa je čopič zamenjal za fotografski objektiv, saj si kot slikar s svojim povprečnim darom, kot je menil, ni obetal svetovne slave. Zaslovel je s fotografiranjem pariških manekenk in svetovno znanih osebnosti iz sveta šovbiznisa, mode, politike in umetnosti, kot so Igor Stravinski, Miles Davis, Marlene Dietrich, Alfred Hitchcock, Marcel Duchamp, Pablo Picasso in Ingmar Bergman. Kot zvezda modne fotografije je v zlati dobi modnega tiska ustvarjal za reviji *Harper's Bazaar* in *Vogue*. Za *Vogue* je ustvaril več kot 150 naslovnih (prvo je posnel leta 1943). Kot modni fotograf je postal sinonim za povojni šik in glamur, ki sta bila v tistem času, ko so fotografi pri svojem delu uživali bistveno več svobode kakor danes, tako zaželena in nujna. Fotografiral pa je tudi trgovce, vodovodarje in čistilke ter nekonvencionalne ženske akte (glej Penn 1984).

Čeprav sta Pennova in Kerblerjeva fotografija na prvi pogled neprimerljivi, saj gre v prvem primeru za studijsko fotografijo, pri drugi pa je človek v objektiv ujet kot del okolja, pa pri obeh mojstrih zasledimo podoben revolucionarni duh. Kerbler je namreč slike večinoma gradil tako, da je figura postavljena na sredino in ga gleda. To sta točki, v katerih je kršil obstoječa pravila, in kaže, da je Kerbler k razvoju fotografije prispeval prav to. Penn pa je med prvimi svoje portretirance postavil pred nevtralnno sivo ali belo čisto ozadje, v bolj tesne in nekonvencionalne prostore, med podobe v kotu ipd. (v nasprotju s prevladujočimi fotografijami z ozadjem, natlačenim z različnimi rekviziti), s čimer je povečal gledalčevo osredotočenost na portretiranca in dosegel strogo preprostost (minimalizem), ki je pozneje postala aksiom umetniške fotografije. Soustvarjal je torej močan in izrazito prepoznaven fotografski slog klasične elegancie in pri tem izhajal iz čistosti in jasnosti medija ter razvijal poglobljeni izraz portretirancev. Podobno tudi Kerblerjev prepoznavni slog temelji na likovno čistem načinu podajanja resničnosti. Gre za t. i. čisto fotografijo, izraz portretirancev, ki se zrcali skozi njegove univerzalne fotografije, pa je edinstveno pronicljiv.

Kot protiutež svetu glamurja je Penn v objektiv lovil tudi staroselce na Papui Novi Gvineji, v Nepal, puščavske nomade v Maroku in kmete v Peruju, ljudi, ki so v sebi ohranili prvobitnost in jih Zahod še ni posrkal vase.

Omenjene fotografije so bile objavljene v reviji *Vogue* in predstavljene v knjigi *Worlds in a Small Room*, ki je poudarjala stanovitost kulturne raznolikosti. V njej se je izjasnil, »da o teh fotografijah (barvnih in črno-belih) razmišlja kot o portretih, kar včasih tudi so. Predvsem pa te fotografije opisujejo večje, neosebne značilnosti sloga, ornamenta, lepote in vloge« (Penn 1984: 30). Penn je znal zahodno kulturo prikazati kot nekaj nenavadnega in hkrati kot nekaj fascinantnega.

Večini fotografov (še zlasti etnologom in antropologom (op. a.)) bi bilo ljubše fotografirati spontano življenje eksotičnih ljudi, in to v okolju, v katerem so se oblikovali in je oblikovalo njih. Penn pa je namerno zavrnil razkošje velikega sveta in namesto tega s sabo na pot vzel prenosni studio (nevtralnno ozemlje), ki mu je omogočal posebno osvetlitev in prav intuitivno zavedanje svetlobe kot ključnega dejavnika pri fotografiranju njegovih objektov; to mu daje izjemno mesto v dolgi in častni tradiciji studijske fotografije.

Tako na fotografijah ni plemenskih mož z Nove Gvineje in – z izjemo občutkov in sloga – prav ničesar iz njihovega sveta. Penn je to načelno estetsko držo zavzel resno, večje, precizno, pozorno in z občudovanjem (Szarkowski v Penn 1984: 30). Njegovo fotografijo odlikujejo še skrbno razporejanje elementov in podrobnosti podob.

V sedemdesetih letih so zvezdnike in staroselce v njegovem studiju zamenjala fotografska tihožitja. Fotografiral je različne predmete, sadje, odpadke v obcestnem jarku, cigaretno škatlice, ogorke ali odvrženo rokavico, vedno v jasnem in čistem slogu. Pri tem je uporabljal platinotipijo (glej na primer fotografije iz serije *Cigarette*), ki jo zaznamujeta bogastvo ter delikatnost tonske lestvice; Pennove stvaritve so bile v subtilnosti in jasnosti nenadkriljive. Njegove portrete in tihožitja hranijo najpomembnejši svetovni muzeji. Leta 2002 je razstavljal v MOMI (The Museum of Modern Art, New York).

»Tudi fotografije tort (ali vinskih zamaškov) so lahko umetnost,« je dobitnik Hasselbladove nagrade dejal leta 1953, ko je ustanovil svoj studio. To je navsezadnje izjemno prepričljivo potrdil s fotografijo (internetni vir), ki jo je leta 1988 posnel za francoskega barona Erica Rothschilda.

Diane Arbus (1923–1971)

Fotografija je skrivnost o skrivnosti. Več kot ti pove, manj več. (Arbus 2003: 278).

Diane Arbus, samosvoja kulturna avtorica, je bila ena osrednjih osebnosti novega socialnokritičnega dokumentarnega vala fotografije v drugi polovici 20. stoletja. Njen neposredni vizualni jezik (posredovan v plemenitem kvadratnem formatu s kamero 6 x 6 cm) je opisoval ljudi vseh slojev, pogosto in mogoče najbolj slikovito pa marginalce. Poročena je bila s fotografom Allanom Arbusom. Njune modne fotografije so v petdesetih letih doživele velik uspeh (njen oče je bil lastnik trgovine z oblekami). Skupaj sta delala za revije *Harper's Bazaar*, *Show* in *Esquire* (v njej je leta 1960 objavila svojo prvo reportažo, posvečeno etnični raznolikosti prebivalcev New Yorka). Njeni tedanji vzorniki so bili Walker Evans, Paul Strand, Bill Brandt, od starejših mojstrov pa Matthew Brady in Eugène Atget. Šolanje pri Lisette Model je bilo za Arbusovo odločilno, pri učiteljici, ki je izhajala iz izročila ekspresionizma in nove stvarnosti, se je naučila, kako presegati omejitve prevladujočih estetskih meril in suvereno posegati na

² Prvih 60 pa je že prej izšlo v treh anonimnih zvezkih; hotel je ustvariti preko 45 zvezkov po 12 fotografij.

Slaščičarski mojster.

Foto: August Sander, Köln-Lindenthal, 1928 (Delpire 1977: 51)

tabuizirana tematska področja, ki se jim zagovorniki »dobrega okusa« najraje izognejo (glej Arbus 1973; Arbus 2003 in Kovič 2012).

Po letu 1955 se je usmerila v snemanje običajnih ljudi z ulic in domov, političnih beguncev, pritlikavcev, velikanov, dvojčkov, transvestitov, nudistov in psihičnih bolnikov. Običajno je vse te ljudi najprej osebno spoznala, od njih pridobila dovoljenje in jih šele nato posnela. Njene fotografije tako mračnost in vznemirljivost združujejo z nenavadnostjo, a hkrati z objektivnostjo in mirnostjo portretirancev. Nekakšna ambivalentna podoba, ki pušča negotova vizualna občutja.

Diane Arbus je dokumentirala svet v vseh mogočih niansah in pogledih. Tako je ustvarila dinamičen dokumentarni portret, poln psihološko poglobljene stvarnosti, ki od družbene ravni prehaja na izrazito osebno raven. Ljudje na njenih fotografijah niso posebej izpostavljeni in psihološko poglobljeni z namenom, da bi bili bizarni in nenavadni. Na fotografijah je pogosto le ena groteskno osamljena oseba, s kadriranjem in z bliskavico posneta v vsakdanjem okolju, iz katerega izrazito izstopa. Poudarjene so konture in obris teles. Čas, v katerem je Diane Arbus delovala, je bil zelo razburkan, poln etičnih dilem, kot so problemi črne rase v ZDA, hipijevska kultura, vojna v Vietnamu, hladna vojna med blokoma in tekmovanje v osvajanju vesolja.

Z izjemo serij nudistov in duševnih bolnikov so vsi njeni liki postavljeni tako, da je njihov pogled usmerjen v gledalca, kar nas nekoliko spomni na pristop Augusta Sanderja, čigar delo je Arbusova dobro poznala, toda konceptualne razlike med avtorjema so očitne – medtem

Tri ženske iz Rissanija.

Foto: Irving Penn, Maroko, 1971 (Szarkowski 1984: 93)

ko gre pri Sanderju predvsem za register s sociološkim in tipološkim predznakom (predstavniki različnih poklicev in družbenih slojev), se Diane Arbus osredotoča na individualnost in zasebnost. Če je Sander razkrival nekatera dejstva skozi (zunanj) videz, poskuša Arbusova prodreti v nevidno, v skrite sfere človeških bitij, v tisto, kar jih opredeljuje onstran videza in zaznavne površine (Kovič 2012: 14).

V tej intimni povezanosti, empatiji do portretirancev je njena umetnost mnogo bližja fotografijam Stojana Kerblerja, saj je – kot rojena Newyorčanka – pravzaprav tudi sama »fotografinja na domačem dvorišču«. Vendar je prostorski okvir pri tem drugotnega pomena (pri Kerblerju sta človek in prostor enakovredna koščka celote, tj. fotografije), izstopa posameznikova fizična prisotnost, izza katere se razpirajo osebne zgodbe in usode. Frontalnost pogleda dobesedno prisili gledalca v dialog z upodobljencem, v soočenje, v katerem se prepoznavno združi z neznanim, nenavadnim in včasih celo motečim, odstopajočim od pričakovanega. Retorični kod, vzpostavljen s prisotnostjo drugega in drugačnega, pa se v fotografijah Diane Arbus pravzaprav samodejno podredi dovršeni formalni izvedbi, fotografska govorica preglasi začetno nelagodje in estetsko komponento postavi nad anekdotičnost motivov. Tako prikazan »drugi obraz ameriškega sna« ne želi vzbujati sočutja, moralizirati ali kako drugače komentirati, ampak le izpostaviti realnost, ki ni istovetna z izumetničenostjo hollywoodskega glamurja, s peščico »lepih in uspešnih«, ki so svoje sanje uresničili (Kovič 2012: 15). Njena zasluga je, da je pokazala ljudi in stvari, ki jih nihče ne bi opazil, če jih ne bi fotografirala ter nato fotografije razstavi-

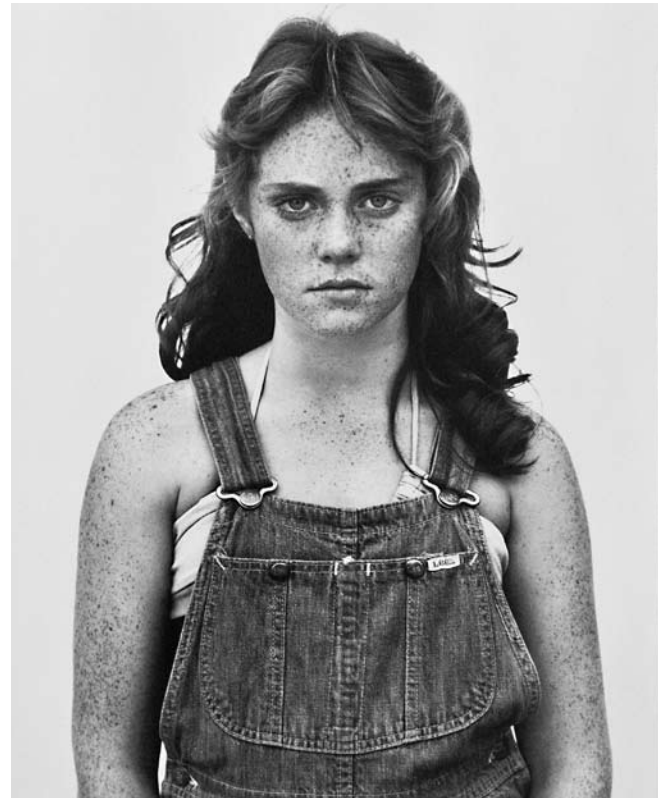

Židovski velikan.

Foto: Diane Arbus, New York, 1969 (Arbus 2003: 301)

la ali objavila. Njeno delo je vplivalo na številne fotografe po svetu. Leta 1967 je skupaj z Leejem Friedlandrom (ta je začel uveljavljati izraz »ameriška socialna krajina«; gre za dokumentarni stil kot osebni izraz) in Winograndom razstavljala na Novih dokumentih v MOMI v New Yorku. Med letoma 1970 in 1971 je predavala na Visoki šoli za dizajn na Rhode Islandu, leta 1971 pa je naredila samomor. Leta 1972 leta so bila njena dela (kot prve ženske fotografije) razstavljena na beneškem bienalu, MOMA pa je pripravila veliko svetovno potujočo razstavo.

Diane Arbus je s svojimi fotografijami odprla novo poglavje urbane antropologije v smislu nadaljevanja zastavka, ki ga je na znameniti razstavi *The Family of Man* v newyorškem Muzeju moderne umetnosti leta 1955 formuliral tedanji kustos fotografskega oddelka, Edward Steichen, s tezo, da »fotografija daje obliko idejam in človeku pojasnjuje sočloveka« (v Mason 1955: 4). Steichnov izbor 503 del 273 fotografov iz 68 držav je vrhunec in hkrati labodji spev t. i. humanistične fotografije, ki je z reportažnim pristopom pokazala pot sodobnim načinom fotografskega izražanja. Kar sta bila v delih Diane Arbus za Ameriko šestdesetih let prejšnjega stoletja šok in preobrat v pojmovanju vloge fotografije, je danes tako rekoč norma (Kovič 2012: 14). Njen pogum je v bistvu legendaren; bila je namreč tista, ki si je »upala stopiti na drugo stran ogledala in pogledati dejstva z obrnjene perspektive – odkriti lepoto v odstopanju od tistega, kar po večinskem prepričanju velja za nelepo« (Kovič 2012: 15). Mar ni podobno (le v manj drastični obliki) storil tudi Kerbler, ko je leta 1982 v Cankarjevem domu razstavil *Haloškega človeka* in so bili mnogi (malo)meščanski duhovi zgroženi ob pogledu na haloško revščino (Haloze so bile v preteklem stoletju sinonim

Sandra Bennett iz Colorada.

Foto: Richard Avedon, Colorado, 1980 (Avedon 1985: [25])

za gospodarsko in družbeno nerazvitost), ki se je pač ne spodobi izpostavljati. »Vsake oči imajo svojega malarja.« Pri Kerblerjevi pripovedi je najlepše prav dejstvo, da tamkajšnjih socialnih razmer nikoli ne postavlja v ospredje.

Richard Avedon (1923–2004)

Richard Avedon se je leta 1923 v New Yorku rodil v ruski družini judovskega izvora. Oče je imel modno trgovino na Peti aveniji. Vpisal se je na univerzo Columbia, a je ni končal, saj je leta 1942 že začel delati za Merchant Marines – portrete članov vojaških posadk je ustvarjal s fotoaparatom Rolleiflex, ki mu ga je, ko je zapustil domače gnezdo, podaril oče. Leta 1944 je začel delati v oglaševanju in po dveh letih ustanovil svoj studio. Ko ga je (kot tudi že predstavljena fotografska genija Penna in Diane Arbus) odkril Alexey Brodovitch, umetniški direktor modne revije *Harper's Bazaar*, je kot njen vodilni fotograf povzdignil modno fotografijo na najvišjo mogočo estetsko raven. Leta 1966 je zapustil *Harper's Bazaar* in se zaposlil pri reviji *Vogue*, leta 1992 pa postal glavni fotograf *New York Timesa* (glej Shanahan 1994). V svetu modne fotografije je dotlej pri poziranju prevladovala nekakšna ravnodušnost, Avedon pa je spravil svoje modele v gibanje, spodbujal jih je, da so bili sproščeni, plesali so, se smejali, kratka, kazali čustva. Manekenke so ga imele rade, saj je z njimi ravnal kot z ljudmi, ne kot z obešalniki. V modni fotografiji je s črno-belo tehniko ustvaril svoj lasten teater, kar mu je že zgodaj omogočilo vstop v ustanove, posvečene umetnosti. Sčasoma je postal zelo slaven; ker so se lahko pokazali v »svoji pravi luči«, so v njegov studio začeli zahajati številni zvezdni-

Zdenka.

Foto: Stojan Kerbler, Haloze, 1973 (hrani avtor)

Brez naslova.

Foto: Josef Koudelka, Slovaška, 1963 (Koudelka 2011: 39)

ški obrazi. Uspelo mu je pričarati resnično in ranljivo podobo razvpitih zvezdnikov, kot so Marilyn Monroe, Brigitte Bardot, Bob Dylan, Truman Capote, Andy Warhol ali člani skupine The Beatles.

V objektiv ni »lovil« le zvezdnikov in razkošnih modnih scenarijev, z reportažno fotografijo se je zavihtel na vrh okopov revolucije. Fotografiral je paciente v bolnišnici za duševno bolne, borce za človekove pravice, protestnike proti vojni v Vietnamu in celo padec berlinskega zidu. Podiral je meje med studijsko in reportažno fotografijo. Njegove mojstrovine, zlasti reportažne portrete rudarjev, kavbojev in klatežev z ameriškega divjega zahoda so na fotografski turneji *In the American West* (1985) razpeli na velike panoje. Knjiga s podobami ameriškega divjega zahoda je šla za med. S tem projektom se je, z začetkom leta 1979, Avedon ukvarjal kar šest let, zanj ga je najel muzej Amon Carter iz Fort Wortha v Texasu. Pri portretiranju je uporabljal kamero 8 x 10 inčev na stativu in vanjo ujel 125 obrazov navadnih delavcev – rudarjev, tovarnjakarjev ali delavcev na naftnih poljih v zamaščenih in prepotenih kombinezonih, brezdelnih klošarjev in odraščajočih najstnikov v cvetu mladostniškega upornišтва. Obraze, ki bi pritegnili njegovo pozornost, je iskal na tovarnjarskih postajališčih, v ruralnem okolju, v množici na sejmi ipd. Sčasoma so se med portreti ljudi, ki se med seboj niso nikoli srečali, začele kazati povezave vseh vrst: psihološke, sociološke, fizične, družinske (glej Avedon 1985).

Prenekatero obličje v množici njegovih portretirancev je preprostosti navkljub zelo markantno. Denimo obraz dvanajstletne *Sandre Bennett* iz Colorada, 1980 (Avedon 1985: [25]); celo igri-ve pegice bistveno ne omehčajo njene zrele in resne pojavnosti, po kateri morda nekoliko spominja na Kerblerjevo *Zdenko*, 1973 (tudi njega je privlačila drugačnost). Ali *Daniel Salazar*, kmet, Nova Mehika, 1980 (Avedon 1985: [104]), katerega vizualna podobnost nas spontano povede k *Haložanu*, 1973, oba pa kljub »nobel« obleki izdajata kmečko poreklo. Ali globoke sledi življenja, zrisane na gubah *Clarence Lipparda*, *klateža* iz Nevade, 1983 (Avedon 1985: [58]). Če je Avedon na eni strani fotografiral modne iluzije, je na drugi zaznal sleherno obrazno gubo.

Mar se ne bi ob poudarjeni podobnosti – v približno istem času, a na dveh popolnoma različnih koncih sveta – namuznil sam Stei-

chen (glej predhodno razmišljanje o Diane Arbus), čigar namen je bil z razstavo *The Family of Man* (1955) vizualno prikazati univerzalnost človeškega izkustva in vlogo fotografije v njegovem dokumentiranju?

V Avedonovi fotografiji so vidni ekonomični pristop, neobičajni koti posnetkov in močan črno-beli efekt, ki ustvari neka-kšno monumentalnost podobe. Slog zaznamujeta minimalizem in za mnoge kar »srhljivo« belo ozadje, fotografije pa izražajo odkritost, ki ji ni mogoče pobegniti, kar nas ponovno popelje h Kerblerju. Črno-bela fotografija, minimalizem, monumentalnost podobe (o njegovih *Haložanih* smemo po Bassinovem mnenju mirne duše razmišljati kot o »monumentalnih ostalinah« (glej 1981: 5)) ter skoraj otroška odkritost so tako rekoč njegovi zaščitni znaki. Oba zanima, kako fotografija ujame posameznikovo osebnost – človeško dušo, ki jo prikazeta na ganljivo dostojanstven način (slednje pri Avedonu med drugim izdaja dejstvo, da je, v nasprotju s Sanderjem, fotografijo naslovil z imenom portretiranca in šele nato z njegovim družbenim statusom).

Kajpak razstava fotografij *In the American West* sprva ni nalezela na občudovanje ameriške javnosti; večina je menila, da gre za žaljiv pogled na Ameriko, ki deželo sanj ponižuje in sramoti. Avedon je porušil romantično predstavo o ameriškem podeželju (podobno velja za Kerblerjeve *Haložane*, ki so prikazali resnično podobo slovenskega podeželja in porušili že pri Diane Arbus nakazano sprenevedanje). Prepričan je bil, da je poniževalno narediti koga na fotografiji pametnejšega, plemenitejšega ali celo lepšega, kot je v resnici, kajti stvari so veliko bolj zapletene in zato toliko bolj zanimive.

Postavil je številne razstave, leta 1970 tudi svojo veliko razstavo v MOMI. S svojim delom je sooblikoval obdobje supermodelov, veljal je za najbolje plačanega fotografa na svetu. Objavil je številne knjige, londonski Royal College of Art mu je leta 1989 podelil častni doktorat. Prejel je vrsto priznanj, med njimi tudi fotografsko odlikovanje – leta 1993 Master of Photography Award mednarodnega centra za fotografijo, leta 2003 pa ob njihovi 150-letnici medaljo kraljevega fotografskega združenja The Royal Photographic Society (ustanovljeno leta 1853 v Veliki Britaniji). Umrli je oktobra 2004 zaradi možganske krvavitve, medtem ko je v New Yorku snemal reportažno serijo *Demokrati-*

ja. Za projekt je več mesecev potoval po Ameriki in fotografiral politike, njihove družine in navadne državljane na predvolilnih shodih, da bi »pošteno« ovekovečil ozadje ameriških predsedniških volitev leta 2004.

Poetični portretist Richard Avedon, ki je preko petdeset let sledil dogodkom in jih fotografiral, sodi med najpomembnejše fotografe 20. stoletja. Sama sem se v njegove vizualne mojstrovine prvič zagledala v dunajski Kunsthaus.

Josef Koudelka (1938–)

Josef Koudelka, znan po nemirnem duhu, se je isto leto kot Stojan Kerbler rodil v Boskovicah na Češkoslovaškem. S fotografijo se je ukvarjal že od malega, a se je izšolal za letalskega inženirja in bil sprva v tem poklicu tudi zaposlen. Leta 1967 se je odločil, da se bo tudi poklicno popolnoma posvetil fotografiji, njegovi posnetki vdora oboroženih sil Varšavskega pakta na Češkoslovaško avgusta 1968 pa so postali slavni, potem ko jih je, pretihotapljene v Francijo v obliki negativov, dobila v roke agencija Magnum Photos, objavili pa tako rekoč vsi veliki časopisi, in to anonimno (*Sunday Times* na primer pod začetnicama P. P. – Prague Photographer oziroma praški fotograf). Kot brezimnež je leta 1969 prejel prestižno nagrado Roberta Capa, imenovano po slovitim ameriškem vojnem fotografu poročevalcu (po rodu madžarski Jud z imenom Endre Ernő Friedmann). Leto pozneje je zapustil Češkoslovaško in se pridružil Magnum Photos (eminentna fotografska agencija, op. a.), katere ustanovitelja sta bila (poleg drugih) Robert Capa in Henri Cartier-Bresson, zanj pa dela 74-letni Josef Koudelka še danes (glej Koudelka 1976; Osman 1976; Koudelka 2011).

Koudelkino zgodnje delo je pomembno zaznamovalo njegovo poznejšo fotografijo, tako s poudarkom na družbenih in kulturnih ritualih kot tudi smrti. Kmalu je z globoko fotografsko študijo *Gypsies* prešel na osebnejšo raven. Deset let (1962–1971) je potoval po vsej Evropi, iz rodne Slovaške v Romunijo, Španijo, na Portugalsko, v Francijo, Anglijo in na Irsko ter s kamero Leica fotografiral nomadske in stalno naseljene Cigane. Vse fotografije je opremil s podatkom o kraju in času nastanka. Sledil jim je in jih fotografiral z redko in globoko predanostjo, skladno z lastno disciplino in vizijo. Od tedaj je bil kot eden od njih, venomer na poti in živeč od zemlje. Njegovo delo je zelo zanimivo tudi z etnološkega zornega kota, saj nam pripoveduje cele zgodbe o ciganskem življenju; o stvareh, ki so jim pomembne – o otožni in temni glasbi (pomembni za začetek fotografiranja Ciganov), živalih, ki jih spremljajo (konji in psi), prehranjevalnih navadah, starodavnih običajih (bedenje pri mrliču), njihovem čustvenem svetu. Na eni od fotografij (*Slovaška*, 1963) znotraj utesnjene kočice vidimo žensko truplo v krsti, obkroženo z družino ter vaščani in njihove obraze, osvetljene z motno sončno svetlobo, ki se tihotapi skozi edino sobno okno.

Dopolnjene z bogato pripovednostjo, omenjene fotografije pripadajo bogati fotografski tradiciji, v kateri so ledino orali Andre Kertész, Henri Cartier-Bresson in Robert Frank.

V sedemdesetih in osemdesetih letih je prejel številne nagrade ter razstavljal v Pragi, Italiji, Angliji, Franciji, Nemčiji, Ameriki (MOMA NY, 1975), Braziliji in Grčiji ter objavljaval velike projekte; že omenjeni *Gypsies* (1975 in 2011) in *Exiles* (1988). Pri svojem poznejšem delu se je osredotočal na dokumentiranje območij brez ljudi; v knjigi *Black Triangle* je tako prikazal

zapuščeno pokrajino svoje dežele. Od leta 1986 je delal s panoramsko kamero, fotografije pa združil v knjigi *Chaos* (1999). Objavil je več kot ducat knjig, med drugim tudi retrospektivno inačico *Koudelka* (2006).

Posnetki, po zaslugi katerih je postal svetovno znan in cenjen fotograf, so bili na Češkem objavljeni šele leta 1990, ko se je Koudelka po dolgih letih tudi prvič vrnil v domovino. Leta 1970 je dobil azil v Veliki Britaniji, leta 1987 pa je postal francoski državljan. Občasno živi in dela v Franciji, preostali čas biva doma. Sam o sebi pravi takole:

Menim, da se mora človek ne glede na to, kje in v kakšnem položaju je, truditi ohraniti samega sebe. Za vse nas velja isto. Večina ljudi, ki si ogleda moje fotografije, pravi, da je očitno, da izhajam iz Srednje Evrope. Srednjeevropske države radi mečejo v isti koš in nas vse pomešajo. Vseeno sem vesel, da sem bil tu rojen, da sem tu odrasel in da sem vse do triintridesetega leta živel tukaj (Koudelka 1976: 33).

In kako ga vidijo drugi?

Videti je, kot bi ga materialne zadeve – z izjemo filma in razvijalca – sploh ne zanimalo. Fotografija in dokončanje njegove knjige *Gypsies* sta bila njegova edina cilja, in zdi se, da je bil zavidanja vrednega članstva pri Magnumu vesel predvsem zato, ker mu je zagotovilo temnico! Enako zahteven kot do sebe je tudi do drugih,

je o njem povedal Robert Delpire, francoski založnik in oblikovalec (Aperture 1976: 34).

Spoštovan je zaradi svoje sposobnosti, skozi oko kamere ujeti prisotnost človeškega duha v temačni pokrajini. Osamelost, beda, brezup, odtujenost, opustitev, neobdelan svet so pogoste teme njegovega dela, kljub temu pa nekateri v Koudelkinem delu vidijo tudi upanje – vztrajanje človeškega prizadevanja, krhkosti navkljub. S Kerblerjem torej nima skupne zgolj osredotočenosti na posamezna bivanjska in družbena stanja (pri haloškem fotografu so to samota, starost, beda, zaostalost, navezanost na zemljo, obrednost kmečkih opravil in izrinjenost na rob), pač pa tudi izrazito empatijo ter občutek pripadnosti; tako prvi kot drugi »dihata« s subjekti lastne fotografije. In če za Kerblerja velja, da je slednje našel kar na domačem dvorišču, je drugi svojim junakom, ki so včasih kot iz pravljice, sledil. Verjetno so – podobno kot Kerblerjevi Haložani, ki jih s haloško zemljo povezuje prvobitnost – tudi Koudelkini Cigani po svoje srečni. Ti sicer nimajo svoje zemlje, a včasih njihove elementarne, skrivnostne, neukročene obrazne poteze ter izrazite oči izdajajo misel nekega pesnika: »Moj dom je tam, kjer je moje srce.« Zanimivo, da so Cigani (mimogrede, francoska beseda za 'Cigana' je *bohem* = kdor živi neurejeno, ne ozira se na družbene norme) vedno veljali za izobčence, čeprav so po evropskih državah tavalili več kot šest stoletij.

Prezir, ki ga Koudelka občuti do vseh razlag, pojasnil in racionaliziranja, njegovo zavračanje podnapisov in vsega didaktičnega, je oblika (samo)izpraševanja, izpeljana do skrajne stopnje. S tovrstnim kritičnim, trmastim, strastnim in neskončnim iskanjem ta fotografski posebnost tako sebe kot »bralca« svojih fotografij postavlja na test resničnosti, ki se zrcali skozi njega.

Vsi posnetki dela, veselja, obredov in sanj so *hommage* ljudem, s katerimi je avtor preživel svoje življenje. »Predvsem pa so to v prvi vrsti njihove fotografije, šele potem jih lahko gledamo tudi

preostali,« je o Kerblerjevem ustvarjanju zapisal Milan Pajk (v Kerbler 2003: 113). Enako velja za Koudelko, ki je s Cigani v desetletju svojega življenja delil delo, veselje, obrede, sanje pa tudi žalost, saj prav te fotografije najbolj jasno izdajajo njegov melanholično-romantični pogled na svet.

Sklepne misli

Skupni imenovalec Sanderja, Penna in Avedona je portret kot podoba nekega časa, ki ga je vsak od njih prikazal na (samo)svoj način; Sander objektivno in hladno, Penn jasno in čisto, Avedon nekonvencionalno in pronicljivo. Pri Diane Arbus lahko govorimo o »osebni dokumentarni fotografiji«, ki v ospredje postavlja posameznikovo fizično prisotnost, izza katere se razpirajo osebne zgodbe in usode, prostorski okvir pa je pri tem drugotnega pomena. Po drugi strani je Koudelki in Kerblerju enako kot človek pomembno tudi njegovo okolje, in portretiranec predstavlja le enega od elementov v njem. Obema je uspelo neki svet oz. način življenja (prvi, haloški – statičen, drugi, ciganski – fluiden, oba v nekem smislu neizprosna in trda, a v svoji prvinskosti pristna) za las ujeti v trenutku, ko se je ta pričel korenito spreminjati. Zagotovo pa imajo vsi obravnavani fotografski posebnosti nekaj skupnega: revolucionarni duh, s pomočjo katerega so posredovali svojo resnico o času in družbi, v kateri so živeli (živijo). In če drži, da fotografija ni resničnost, temveč mnenje, kot je dejal Avedon (v Shanahan 1994), je njihovo fotografsko (večpomensko) »mnenje« nedvomno izjemno prepričljivo in govori samo zase.

Viri in literatura

- ARBUS, Diane: *Diane Arbus: Revelations*. New York: The Random House, 2003.
- ARBUS, Doon (ur.): *diane arbus*. Paris: Chene, 1973.
- AVEDON, Richard: *In the American West*. New York: Harry N. Abrams, 1985.
- BASSIN, Aleksander: *Haloški človek*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1981.
- BERGER, John: *Rabe fotografije*. Ljubljana: založba *cf, 1980.
- DELPIRE, Robert (ur.): *August Sander*. New York: Aperture, 1977.
- HEITING, Manfred (ur.): *August Sander*. Koln: Taschen, 1999.
- Internetni vir: Domaines Barons de Rothschild (Lafite); <http://www.lafite.com/eng>, 13. 1. 2013.
- JAZBEC, Sandra: Mnogovrstnost pogledov na fotografijo Stojana Kerblerja. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 51/3,4, 2011: 33–39.
- KERBLER, Stojan: *Ljudje = People*. Ljubljana: DesigNovak, 2003.
- KOUDELKA, Josef: *Gypsies*. London: Thames & Hudson, 2011.
- KOUDELKA, Josef: Josef Koudelka. *Aperture* 77: 5–34.
- KOVIČ, Brane: Simbolni rez fotografij Diane Arbus. *Pogledi*, 14. december 2011: 14–15.
- MASON, Jerry (ur.): *The Family of Man*. New York: The Museum of Modern Art, 1955.
- OSMAN, Colin (ur.): Josef Koudelka. *Creative Camera*, februar 1976: 46–56.
- SANDER, August: *Aperture Masters of Photography: August Sander*. Cologne: Konemann in Aperture, 1997.
- SONTAG, Susan: *O fotografiji*. Ljubljana: Študentska založba, 2001.
- SHANAHAN, Mary (ur.): *Evidence 1944–1994: Richard Avedon*. New York: Random House, 1994.
- SZARKOWSKI, John (ur.): *Irving Penn*. New York: The Museum of Modern Art, 1984.

Photographing Groups with a Common Local or Social Background

A careful scrutiny of the work of five photographers whose photographic legacies have left an indelible and unique stamp on the history of world photography reveals a number of parallels with the opus of Stojan Kerbler, their Slovene contemporary and a fellow photographer. The common denominator of August Sander, Irving Penn, and Richard Avedon is the portrait that bears witness to a certain period although each of them depicted it in his own manner. August Sander portrayed the German nation in a wholly objective manner and devoid of emotions, Penn's style was clear and pure, and that of Avedon quite unconventional and with deep insight. While the latter two generally depicted the exclusive circle of the famous Diane Arbus, an original and cult photographer, preferred documentary photography and focused mostly on marginalized social groups. Capturing the world and the lifestyle of a social minority, Stojan Kerbler the one from Haloze and Josef Koudelka a Gypsy community, both Kerbler and Koudelka managed to capture with sensitive empathy their worlds on the threshold of profound changes. Each of these distinctive photographers conveyed his or her truth about the era and the society in which they lived. Their photographic point of view, which contains several meanings and was often even quite revolutionary, speaks for itself with exceptional acuteness.

VINSKE KRALJICE V RISU PROMOCIJE IN LEHOTNIH TEKMOVANJ

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Rituali, povezani z vinskimi kraljicami so z vidika antropologije in etnografije spola oblika uprizarjanja kulture, ki lahko vključuje parade, karnevale, formalna praznovanja, nacionalna in mednarodna vinska tekmovanja, sejme in druge javne dogodke. Poleg tega so ustoličenja vinskih kraljic tudi oblika uprizarjanja družbenih ritualnih pravil, vizualnih kodov, pravil oblačenja, lepoticenja, načinov izražanja tekmovalnosti do drugih kandidat, submisivnosti do žirije in obvladovanja protokolarnega obnašanja. Članek umešča fenomen vinskih kraljic onkraj deklarirane promocije vina v popkulturno sfero lepotnih tekmovanj.

Ključne besede: vinske kraljice, kraljice pridelkov, vinski marketing, prehranski marketing, etnografija spola

Abstract: From the perspective of anthropology and ethnography of sex and gender, rituals associated with the Wine Queen represent an enactment of certain aspects of culture and may include a parade, carnival, formal festivities, national and international wine competitions, fairs, and other public events. Enthronement of the Wine Queen is also an enactment of social ritual regulations, visual codes, dress and makeup codes, ways of expressing rivalry toward other competitors and submissiveness to jury members, and the mastery of protocol rules. Contrary to the assertion of organizers of such contests that their principal aim is the promotion of wine, this article places them within the realm of beauty pageants.

Key Words: wine queens, harvest queens, wine marketing, food marketing, ethnography of sex and gender

O vinskem kraljestvu

Do leta 2013 smo v Sloveniji podelili vsaj 40 ženskih kraljičin in kraljevskih nazivov, večino v povezavi s hrano in pijačo. Od tega jih je skoraj polovica pripadla vinskim kraljicam. Z gotovostjo lahko rečemo, da so se vinske kraljice na Slovenskem zasejale kot tujerodno seme, čeprav nas lokalni organizatorji podeljevanja kraljičin nazivov radi prepričujejo, da je izvirnost dogodkov plod njihove kreativnosti. Gre za tako imenovano izumljeno tradicijo oziroma invencijo tradicije po tujih vzorih, ki je temeljila na konceptu lepotnih izborov in strahu, da bodo vino kljub povečani proizvodnji in njegovi vse boljši kakovosti, izrinile druge, bolj modne alkoholne pijače. Tradicije vinskih kraljic niso stare, ampak jih je bila večina na novo izumljenih, v glavnem v obdobju po osamosvojitvi Slovenije. Čas, v katerem so se pojavile vinske kraljice pri nas, priča, da se je takrat pojavila potreba po večji družbeni povezanosti in pripadnosti slovenski identiteti, vezani na nastanek nove države ter dediščino Slovencev nasploh. Izumljeno tradicijo vinskih kraljic so k nam verjetno prenesli iz nemško govorečih držav, njihova podoba pa se je razvijala stihijno, pri čemer so sprva glavno vlogo imele lokalne iniciative in pomanjkanje skupne promocije malih vinogradnikov. Z leti so vinske kraljice dobile pomen in se uveljavile, njihova kronanja so se množila. Število vinskih kraljic se je povečevalo tudi sorazmerno s pohodom kapitalističnih vrednot in potrebami novih bogatašev, ki so se pojavili po osamosvojitvi. Vinogradniki in vinarji danes čutijo potrebo po razvijanju lika vinske kraljice, kar kažejo številne vzporedne dejavnosti, ki ta lik podpirajo, toda pri tem se v manjši meri opirajo na dediščino. Dediščina je le sekundarna sestavina pri ritualih in dogodkih, povezanih z vinskimi kraljicami. Namesto dediščine prevladujejo sodobne vinarsko-marketingne potrebe, pri čemer zlasti izstopa trženje vina kot prestižnega blaga. Čeprav se vinske kraljice identificirajo s svojo novo identiteto promotork vina in kulture pitja vina ter navadno medijsko bleščijo v času svojega mandata, se ne morejo

premakniti dlje od vloge vizualne kulise z minimalno močjo javnega, kompetentnega mnenja in vpliva, ki ponikneta, ko funkcijo predajo naslednici. Pri taki množičnosti kronanj novih vinskih visokanstev, kot jih imamo v Sloveniji, je zmanjkalo strokovne kritike, zaradi česar imamo sedaj kičast odnos do vinogradniško-vinarske dediščine, pobrkane predstave o nacionalni identiteti, pretežno seksističen pogled na vinske kraljice in preveliko vinsko kraljestvo.

Za razumevanje družbenokulturne vloge vinskih kraljic je treba vedeti, katere med ženskami se prijavljajo na izbore vinskih kraljic in iz kakšnih razlogov, kakšna prepričanja gojijo in kakšne izkušnje imajo; kako, kje in kdaj potekajo izbori; kdo jih plačuje in kdo si obeta od njih korist. V resonanci odgovorov na ta vprašanja v konkretnih družbenozgodovinskih okoliščinah leži odgovor, kako so se vinske in druge kraljice pridelkov umestile med reprezentacijo in potrošnjo in kako so postale identitetni simboli, podobno kot Triglav, blejski otok, potica in kurent.

Po osamosvojitvi leta 1991 so začeli slovenski vinogradniki in vinarji skrbeti za poudarjanje lastne identitete tudi z ustanavljanjem različnih častnih vinskih institucij, ki v nekaterih drugih vinorodnih deželah segajo na začetek 20. stoletja. Prvo lokalno vinsko kraljico – kraljico terana – so na območju nekdanje Jugoslavije kronali leta 1979, potem pa so lokalne nazive začeli podeljevati še drugje. Leta 1995 so po tujih, zlasti nemških in avstrijskih vzorih, poskrbeli tudi za kronanje prve slovenske vinske kraljice v Vipavi. V Ljutomeru, kjer je bilo leta 1872 ustanovljeno vinorejsko društvo, so leta 1986 kronali ljutomersko vinsko kraljico, v Svečini leta 1987 svečinsko vinsko kraljico. V tem času so svoje kraljice, princeze in kralje dobili tudi pridelovalci vin v nekaterih okoliših ali v vinorodnih krajih. Novo mesto je leta 1992 prvič podelilo naziv cvičkov kralj; Maribor je leta 1996 dobil kraljico mariborskega vinorodnega okoliša; od leta 1999 podeljujejo naziv vinska kraljica Radgonsko-Kapelskih gor, cvičkova princeza in ambasador cvička; od leta 2005 ptujska vinska kraljica; od leta 2006 do 2008 kraljica vina zelen,

* Izr. prof. dr. Mojca Ramšak, znanstvena sodelavka, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: mojca.ramsak@guest.arnes.si

kraljica terana (od 1979–1991; od 2006)
ljutomerska vinska kraljica (od 1986)
svečinska vinska kraljica (od 1987)
cvičkov kralj (od 1992)
slovenska vinska kraljica (od 1995)
kraljica mariborskega vinorodnega okoliša (od 1996)
vinska kraljica Radgonsko-Kapelskih goric (od 1999)
cvičkova princesa (od 1999)
ambasador cvička (od 1999)
ptujska vinska kraljica (od 2005)
kraljica vina zelén (od 2006–2008), preimenovana v Vipavsko vinsko kraljico (od 2009)
vinska kraljica slovenske Istre (od 2008)
kraljica metliške črnine (od 2008)
kogovska vinska kraljica (od 2008)
cerkvenjaška vinska kraljica (od 2008)

Kronologija nastanka vinskega kraljestva Slovenije oziroma vinskih kraljic, kraljev, princes in ambasadorjev.

Avtorica: Mojca Ramšak

ki se je leta 2009 preimenovala v vipavsko vinsko kraljico; od leta 2008 pa imamo vinske kraljice slovenske Istre, kraljice metliške črnine, kogovske vinske kraljice in cerkvenjaške vinske kraljice. Mandat slovenske vinske kraljice in drugih tovrstnih kraljic traja eno leto, razen pri vseh štajerskih in prekmurskih kraljicah (mariborska,¹ ptujska, kogovska, cerkvenjaška, radgonsko-kapelska, prekmurska vinska kraljica), kjer traja dve leti, pri svečinski vinski kraljici pa velja, da mora biti tudi poročena ali živeti v zunajzakonski skupnosti, njen mož pa z njeno izvolitvijo postane oskrbnik svečinske vaše trte. Zakonski stan ni omejitvev tudi pri prekmurski vinski kraljici. Vinska kraljica je lahko izvoljena večkrat, lahko je tako lokalna kot slovenska vinska kraljica ali pa lokalna in regionalna kraljica. Pokrajine z največ vinskimi kraljicami se pokrivajo s siceršnjimi vinogradniškimi območji iz severovzhodne, zahodne in južne Slovenije, izvzete pa so nevinogradniške pokrajine osrednje Slovenije, Gorenjske, Notranjske, Koroške in Spodnje Posavske regije (prim.: Kuljaj 2005: 186; Šoštarič 2011: 9; Curk 2011: 17–25; Pavček idr. 2003; Ramšak 2012: 101).

Sočasno so nekatera lokalna društva, ki skrbijo za izobraževalno, družabno in kulturno življenje ter prilagajanje novim okoliščinam na področju kmetijstva, prirejala novodobne praznične dogodke v zahvalo naravi in ljudem, ki jo obdelujejo. Ena od takšnih občin z dvajsetletno tradicijo podeljevanja krone so Juršinci v Prlekiji, kjer so od leta 1993 do 2012 podelili častne kraljičine nazive na prireditvah, imenovanih Zahvala jeseni, t. i. kraljicam jeseni, kruha, vina, sadja, sira, perutnine, poljedelstva, cvetja, gospodinji, trsnicarstva, glasbe, srčni kraljici, kraljici konjereje, gostoljubja in turizma, narave in lovcev, običajev, medu,

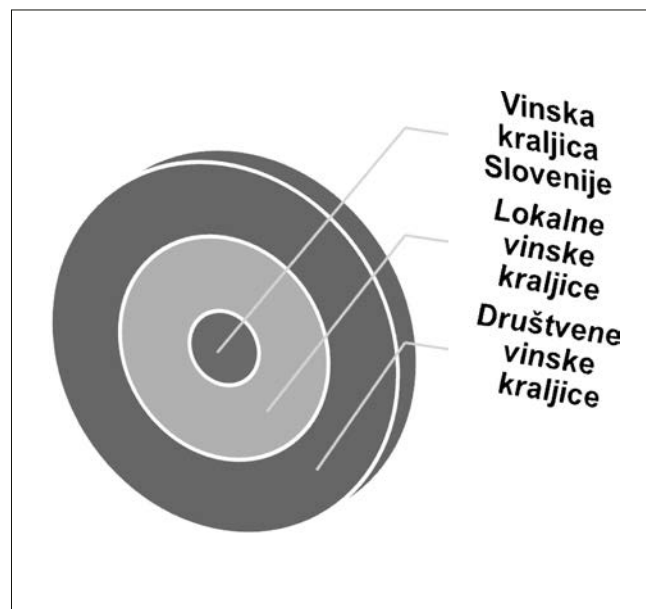

Diagram vinskih kraljevskih nazivov v Sloveniji. Društvene in lokalne vinske kraljice lahko dobijo nacionalni naziv Vinska kraljica Slovenije in obratno, pri čemer ni nujno, da so najprej izvoljene v »nižji« naziv.

Avtorica: Mojca Ramšak

vode, gradu, Slovenskih goric in kraljici kraljic² (Toplak 1997; 2004; 2010; Ramšak 2012: 102).

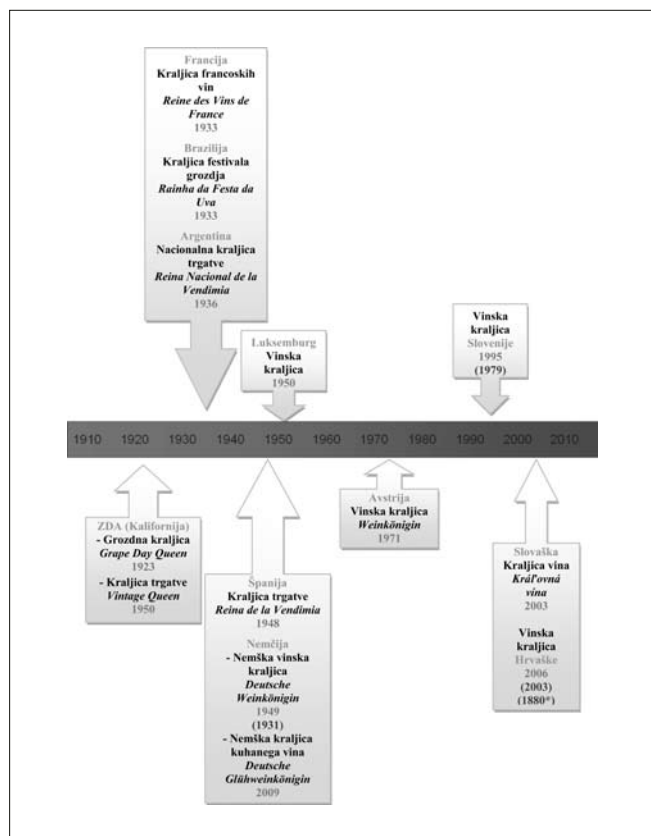
Pozneje so druge po Sloveniji turistična društva, zavodi za turizem ali zasebne agencije podeljevale še druge kraljičine nazive, npr. kraljica češenj v Šmartnem in v Dobrovem v Goriških brdih (od leta 2009, pred tem je bil to izbor Miss češenj – češnjev cvet) in v Brusnicah na Dolenjskem (od leta 2000), bučna kraljica v Lipovcih pri Beltincih (od leta 2010), kraljica suhe robe v Ribnici (od leta 2011), kraljica bograča v Lendavi (od leta 2011), prehranska industrija pa se je vključila z medenimi kraljicami v Gornji Radgoni (od leta 2009)³ in mlečnimi kraljicami slovenskih blagovnih znamk (npr. Zelene Doline Slovenije, od leta 2008), ki spodbujajo k rednemu uživanju mlečnih izdelkov, ozaveščajo o pomenu zdravega načina prehranjevanja, promovirajo uživanje mleka in mlečnih izdelkov, opozarjajo na nevarnosti pri nakupu mleka in mlečnih izdelkov in ozaveščajo o kakovosti domačega, slovenskega mleka brez gensko spremenjenih organizmov (prim.: Ramšak 2012: 102).

Poleg kraljičin vinskih nazivov so v kleti Vinakoper leta 1998 ob Martinovem vpeljali še naziv boter oz. botra avtohtonih istrskih vinskih sort refošk in malvazija. Ti vini imata vsako leto nova botra, ljubitelja vin, ki prihajata iz gospodarstva, gostinstva, medijev, kulture, glasbe. Vsi navedeni in podobni kraljičini

2 Na dvajseti prireditvi Zahvali jeseni leta 2012 so okronali dvajseto kraljico, kraljico kraljic Slovenskih goric. Naziv je prejela predsednica Društva za ohranjanje in razvijanje dediščine, ki je vseh dvajset let vodila projekt in pripravljala kraljice na njihove dolžnosti (internetni vir 2).

3 Prva medena kraljica, ki ji naziv podeljujejo pomurski čebelarji, je bila okronana leta 2009, druga pa leta 2012 na mednarodnem kmetijsko-živilskem sejmu AGRA v Gornji Radgoni. Čebelarstva zveza Slovenije se temu projektu, ki so ga pomurski čebelarji prekopirali od slovenskih vinarjev, ni hotela priključiti.

1 Dve mariborski vinski kraljici sta imeli izjemoma daljši mandat: ena od leta 2001 do 2005 in druga od leta 2005 do 2008.

Časovnica s pojavom prvih nacionalnih vinskih kraljic (oziroma prvih vinskih kraljic regije). Pojav prvih vinskih kraljic sovpada z množično proizvodnjo vina, ko je ponudba presegla povpraševanje in se je zaradi tega pojavila potreba po vinskem marketingu.

Avtorica: Mojca Ramšak

nazivi so bili uvedeni za širjenje turistične prepoznavnosti oz. prepoznavnosti blagovnih znamk. Leta 2013 je bilo v Sloveniji skoraj 40 kraljevskih nazivov za pridelke in kmetijske dejavnosti, od tega 16 nazivov samo za vino.

Simbolni inventar vinskih kraljic

Ustoličenje vinskih kraljic je z vidika antropologije in etnografije spola oblika uprizarjanja kulture, ki lahko vključuje parade, karnevale, formalna praznovanja, nacionalna in mednarodna vinska tekmovanja, sejme in druge javne dogodke. Poleg tega so ustoličenja vinskih kraljic tudi oblika uprizarjanja družbenih ritualnih pravil, vizualnih kodov, pravil oblačenja, lepoticenja, načinov izražanja tekmovalnosti do drugih kandidat, submisivnosti do žirije in obvladovanja protokolarnega obnašanja. Da bi se čim bolje seznanila s funkcijami vinskih in drugih kraljic, sem leta 2012 in 2013 pridobila osebni pogled na kraljevanje devetih kraljic in princes z različnih koncev Slovenije: iz Dragoviča, Senčaka in Gabrnika pri Juršincih, Svečine, Špičnika, Cerkvenjaka, Studenca pri Sevnici in Brestovice pri Komnu. Poleg tega sem nekajkrat obiskala pomladanske ali jesenske prireditve, kjer so bodisi izbirali nove vinske kraljice ali so v kulturnem programu te imele ključno vlogo. Čeprav vse kraljice delujejo ali so delovale kot javne osebe, jih v članku ne imenujem, ampak samo navajam njihov naziv in leto prejema naziva.

Krona vinske kraljice Slovenije 2012.

Foto: Internetni vir 3

Pri obredni formuli iniciacije vinskih kraljic je zelo pomembna sestavina njihov materialni inventar. Tega z manjšimi variacijami sestavljajo: pozlačena krona oziroma diadem z motivi grozdja in listov vinske trte, včasih tudi z grbom (npr. pri avstrijski vinski kraljici), ki predstavlja simbol oblasti, častna lenta (ki je pri nacionalnih kraljicah vina lahko tudi v barvi zastave), prstan, obleka oziroma plašč, kraljičin stol (npr. pri izboru vinske kraljice Slovenije), kraljičin ključ (Juršinci), kraljičino vino, zastava (npr. z motivi jabolka in grozdja v Svečini), viničarske škarje (za može oziroma partnerje vinskih kraljic v Svečini), kraljičino spremstvo, npr. paži. Materialni inventar vinskih kraljic ne vsebuje vedno vseh naštetih elementov, odvisen je od lastne iznajdljivosti kraljic, finančnih zmožnosti pokroviteljev, dolžine podeljevanja naziva, pripisovanja pomena tradiciji prireditve in drugih okoliščin.

Izumljene tradicije, ki so oblikovale, formalno vpeljale in prilagodile glavne like vinskih kraljic, princes in kraljev, so tesno povezane s potrebo po novih lokalnih, regionalnih in nacionalnih identitetah, ki se je pojavila v časovno določljivem obdobju konec 20. stoletja in se hitro uveljavila kot del nove slovenske prepoznavnosti, ki je gotovo povezana z nastankom lastne države. Čas, ki ga kraljice namenijo svoji kostumografski podobi, priča, da ima izbor kraljic poleg marketinške in izobraževalne funkcije tudi spolno dimenzijo. Skozi njihov materialni inventar in nove družbene vloge ter zaradi pravilnika, ki, razen v izjemnih primerih (npr. pri vinski kraljici Svečine, prekmurski vinski kraljici in v Ribnici pri suhorobarski kraljici), dovoljuje priti v izbor le neporočenim mlajšim ženskam, slutimo, da »ozaljšanost« lahko pomeni tudi na ogled postavljeno možno poročno izbiro (Lozica 2000: 77–78). Da je privlačen videz pomemben dejavnik izbora vinskih kraljic, kaže tudi dejstvo, da morajo h kandidaturi priložiti tudi svojo fotografijo, ki je hkrati tudi pomoč pri identifikaciji kandidat na izpitu. Zdi se, da ima izbor ritualno vlogo v življenjskem ciklu deklet, ki so povezana z vinom, in da gre za obred prehoda, ki brez zunanje privlačnosti skorajda ni mogoč. Izbor vinskih kraljic kot obred prehoda zaznamuje prehod iz enega statusa (ali faze) v drugega. Praktično ne gre za prehod iz dekleštva v žensko obdobje, pač pa bolj za prehod od stanja z manj družbenimi vlogami in odgovornostmi v stanje, ko jih vin-

ska kraljica v letu ali dveh svojega kraljevanja sprejme veliko. In ker je alkohol v večini kultur pomemben element pri ritualih, se tudi to materialno in simbolno lepo pokrije.

Simbolika materialnega je tudi v idejnih podlagah oblačilne podobe vinskih kraljic, načinu ličenja in frizuri. Obleke vinskih kraljic so metafora za njihov seksualni in moralni status, pri čemer se mešata erotika zakritosti in kontrastni poudarki oblin, kar deluje dostojno, a privlačno in seksi. Metafore, ki se nanašajo na kostum vinskih kraljic ob kronanju, se igrajo z barvami, oblikami in materiali ter s tem poskušajo vplivati na odziv, razpoloženje, domišljijo in dojemanje opazovalca. Barve oblek vinskih kraljic so barve vina: rdeče in belo oziroma bordo, vijoličasti, peščeni, rumeni ali zeleni odtenki. Materiali so svetleči in redko mat. Dolžina in oprijeti kroji slavnostnih oblek spominjajo na vinski kozarec ali buteljko, ki tudi sicer simbolizirata žensko figuro. Dekoracije na obleki ponazarjajo arome kraljičinega vina, kot sta vonj in okus, ki jih lahko okusimo le senzorično.

Podobno metaforiko lahko pripišemo tudi obliki frizure vinskih kraljic, kjer speti lasje simbolizirajo resnost, spuščeni in nako-drani pa razigranost, kar bi lahko primerjali s težkim vinom oziroma takšnim, ki potrebuje nekaj časa, da se razživi v kozarcu, in lahkim, morda nekoliko bolj sladkim vinom.

Make-up, ki sodi h kostumografski podobi vinskih kraljic je povezan z določenimi družbenimi kodi, ki omogočajo kraljicam dostop do sekundarnih koristi, kot so moč, ugled, spolna privlačnost in povečana samozavest. Fotografska primerjava načina ličenja sodobnih vinskih kraljic s kraljicami iz prejšnjih desetletij in različnih držav kaže tudi na globalni trend od več ličila k manj, od bolj opaznih tehnik ličenja k bolj zakritim kozmetičnim poudarkom. Metaforično to lahko pomeni troje: vrnitev k naravi oziroma k zdravi in okoljsko bolj ozavešeni družbi; sporočilo o negovanosti mlade ženske, ki dobiva novo vidno vlogo v družbi, kar ji povečuje samozavest in ugled; lahko pa tudi ponotranjenje še ne povsem preseženega paternalizma nad moralo izumetničenih deklet.

Vrsta kozmetike, ki jo vinska kraljica uporablja, kozmetičarka, vizažitka in frizerka, ki jo obiskuje redno ali pred prireditvami, šivilja, ki jo najame, prav tako pričajo o pomenu novega časasnega družbenega statusa. Kozmetični izdelki in storitve, o katerih si kraljice pogosto izmenjujejo informacije na socialnih omrežjih in v živo, postanejo del njihove identitete tudi potem, ko že predajo krono svoji naslednici. Višji naziv kot ima kraljica v hierarhiji (lokalna – regionalna – nacionalna), več poudarka daje svoji zunanji podobi. Starejše kraljice, poročene kraljice, kraljice z otroki – kjer pravilniki izbora to dopuščajo, in nekdanje kraljice, ki so že pred časom predale krono, namenjajo temu manj časa. Tiste kraljice, ki so že ugotovile, kateri vizualni videz jim najbolj ugaja in podpira njihovo siceršnjo veščino komunikacije, ga ponavljajo ob podobnih vinskih dogodkih. In nazadnje, metaforika celotne kraljičine podobe potencialno nosi še poslednje skrito sporočilo, namreč da je vinska kraljica pripravljena na konzumacijo, podobno kot vino, ki ga predstavlja. To je povezano z obredom transformacije, ki ga lik vinske kraljice prav gotovo dobro pooseblja. Pri tem ne gre samo za prehod iz adolescence v obdobje mlade ženske, in obdobje, ko je mlada ženska bolj vidna v svojih vlogah, pač pa tudi za prehod v obdobje seksualno zaželene ženske. Razsežnost celotne kostumografske metaforike vinskih kraljic je vedno kulturno specifična, ponekod so tem elementom dodani še drugi, denimo taki, iz katerih je mogoče

Obleke vinskih kraljic Slovenije (2013, 2012, 2011, 2010).

Foto: Arhivsko gradivo Pomurskega sejma

sklepiti na nacionalno identiteto, klimatske razmere⁴ ipd., zelo redko pa iz njih sklepamo na morebitne individualne posebnosti vinskih kraljic. Tudi vinska kraljica mora zastopati vzorec lepote in ženstvenosti, ki velja za normalnega v njenem okolju, in ne svojih prepričanj, ki od njih odstopajo.

V zvezi z obleko četrte ptujske vinske kraljice je modna oblikovalka povedala:

Zgodba obleke je prav tesno povezana s poslanstvom, ki ga opravlja vinska kraljica. Obleka iz svile že po barvi spominja na jesensko naravo, obsijano s soncem, in še prav posebej gričevnata pobočja, na katerih se vijejo dolge, mehke linije trtnih nasadov. Med viticami, ki ovijajo bogat ovrtnik, se lesketajo biserčki v barvah zrelih grozdnih jagod. Različne barve perl ponazarjajo različne sorte trt, ki jih v tej deželi ni malo. Obleka in kraljica bosta skupaj pripovedovali zanimive zgodbe o vinu (slp 2011: 18).

Sprva so si slovenske vinske kraljice obleko, krono, lento ipd. priskrbele same in po svojem občutku, sčasoma pa je to postal pomemben stranski posel pri kronanju vinskih in drugih kraljic. Ena od svečinskih vinskih kraljic, ki se spominja svoje obleke in ceremoniala, pravi:

Obleko za sam ceremonial kronanja sem si izposodila v Slovenskem narodnem gledališču Maribor. Bila je drap barve, obogatena s čipko ter naborki na rokavih, segala je do tal. Na prizorišče dogajanja sem prišla v spremstvu štirih deklet, ki so v rokah nosile simbole, ki jih zastopa vinska kraljica; bokal z vinom, košaro s sadjem, košaro s kruhom in košaro s cvetjem. Sam ceremonial kronanja je vodil priznan mlad vinogradniški strokovnjak, oblečen v frak in s cilindrom na glavi. Na odru je bil postavljen prestol. Na vsaki strani sta stala dva fanta, paža, ki sta držala plašč in krono. Okronal me je vaški starosta – moj tast. Po pozdravnem nagovoru navzočim, v katerem sem se zahvalila za zaupanje ter strnila misli o nadaljnjem povezovanju, razvoju in promociji vin ter kraja samega, po

4 Npr. v deželah z bolj blago klimo so lahkotnejše tudi obleke. Kjer je lepota eden od sinonimov nacionalne identitete, so tudi vinske kraljice skoraj brezhibne (Brazilija); nacionalna identiteta v oblekah vinskih kraljic pa se kaže tudi v detajlih, ki spominjajo na nošo (Nemčija), kroni s simboli nacionalne heraldike (Avstrija), ipd.

Mlečni kraljici Zelene doline 2011 in 2012.

Foto: Internetni vir 1

prejemu čestitk in šopka od predstavnika vinogradnikov iz sosednje Avstrije, sem se s svojim spremstvom odpeljala s kočijo na grad, kjer je sledil ogled razstav ter druženje z obiskovalci (Svečinska vinska kraljica 1994).

Za mlečno kraljico Zelene doline 2012 je modna oblikovalka izdelala dolgo svilen obleko v belini z zelenimi detajli in biseri, ki naj bi predstavljali čistost in svežino mlečnih izdelkov. Dodala je mehek suknjič v beli barvi, ki dopolnjuje njeno obleko (internetni vir 1). Sama kraljica je simboliko obleke razložila s simboliko čiste narave, belino z mlekom, ki je tudi bele barve, zelene podrobnosti pa so ji predstavljale naravno bogastvo slovenske pokrajine in slikovito krajino podeželja, ki jo je treba ohranjati, saj se s tem ohranjajo delovna mesta v slovenskem kmetijstvu in živilstvu (Marot 2012: 13).

Paradigmatske razlike med vinsko kraljico in mis lepote

Razlike in bližine med vinskimi in drugimi kraljicami pridelkov ter lepotnimi misicami izpričujejo značilnosti lokalnih identitet, zato razlaga vizualnih reprezentacij ni trivialnega pomena. Kandidatke za kraljice so postale del popularne kulture, ki nam veliko povedo o strukturah moči, spolnih vlogah in nacionalni identiteti. Izbori za kraljice česar koli z idealiziranimi predstavitvami žensk kar kličejo k pojasnilu. Na eni strani se dozdeva, da gre pri izborih kraljic za nacionalne ali lokalne izbore ženske lepote, toda pri tem gre za več kot zgolj za naslov lepote zmagovalke. Izbori kraljic so ritual, skozi katerega si pripovedujemo zgodbe o samem sebi, so spektakel, ki je pod drobnogledom medijev in

je vpet v konkreten čas, kulturo, družbene pomene in potrošnjo (Banet-Weiser 1998).

Različni lokalni lepotni izbori so se v ZDA pojavili v dvajsetih letih prejšnjega stoletja, čeprav je bil prvi moderni lepotni izbor že leta 1854. Zlasti popularni so bili izbori lepotic v kopalkah, ki so javno razkrile žensko telo in povzročile navdušenje ter preplah hkrati. K promociji lepotnih izborov so v dvajsetih letih 20. stoletja pripomogle rastoče filmska, fotografska in časopisna industrija. Večina svetovno znanih lepotnih tekmovanj pa je nastala v petdesetih letih 20. stoletja in kasneje (npr. Mis sveta leta 1951, Miss Universe leta 1952, Miss International 1960) iz česar se je razvila cela paleta lepotnih izborov, kot tudi modna, kozmetična, prehranska in kirurška industrija, ki podpirajo idejo, da se dekleta in ženske ocenjujejo predvsem po lepoti. V tem času so se pojavili tudi lepotni izbori v posameznih kmetijskih panogah in restavracijah s hitro hrano, npr. leta 1956 *Dairy Queen Beauty Contest* in *Miss Rodeo America*, leta 1965 *Pumpkin Queen* itd. Vsako leto se po svetu kakih tričetr milijona žensk udeleži raznih lepotnih tekmovanj, od mis krompirjevega cveta iz Maina, ZDA (*Miss Potato Blossom*), do angolske mis pehotnih min (*Miss Landmine*), od teksaške kraljice krotilev klopotač (*Rattlesnake charmer queen*), do filipinske kraljice transvestitov. Pri lepotnih tekmovanjih so dobro razvidne ideologije spola, kulturna pojmovanja lepote in ženskosti, strateške in celo politične rabe lepote ter ideologije moči, znotraj katerih delujejo in ki jih posredujejo tako sponzorji kot same kandidatke (prim.: Cohen idr. 1996; Sherk Savage 1998; Stein 2006). Lepotna tekmovanja promovirajo določen tip lepote, ožijo pojmovanje različnosti in zmanjšujejo možnosti za individualno izražanje. Zlasti pa manjšim interesnim skupinam dajo možnost, da govorijo v imenu večine (Cohen idr. 1996: 7).

Tudi oglaševanje vina z ženskimi liki sodi v dvajseta leta 20. stoletja. Japonski poster za rdeče vino Akadama Port Wine Poster iz, domnevno, leta 1907, je prva znana marketinška poteza, kjer je vino oglaševala napol gola ženska. Ta plakat, ki je propagiral evropsko vino in ga z oglasom pojaponil, je eden najbolj presenettljivih primerov oglaševanja na Japonskem. Na sliki je ženska kavkaškega videza, ki ne deluje zelo japonsko; je lascivno-senzualna, ima napol odprta usta, deloma kaže zobe, v roki pred seboj drži kozarec rdečega vina (Berndt 2008: 334–342; Wade in Sharp 2011: 164).

Prireditve in festivali, ki izbirajo in častijo vinske kraljice, so dogodki, kjer se na ogled postavi skrbno izbrana prehransko-pivska ter lokalno-nacionalna identiteta, ki privablja turiste v manjše, sicer morda slabše obiskane kraje. Ti identitetni simboli se prestavijo iz zasebnih ali družinskih sfer, kot so krst, poroka, pogreb, rojstni dan, družinska srečanja, prazniki itd., v javno sfero, in so panorama okusa, ki simbolično povezuje preteklost s sedanjostjo, zasebnost z odprtostjo v svet. Semiotika dogodkov podeljevanja naziva vinske kraljice je usmerjena v poudarjanje in utrjevanje lokalne identitete z neprikritimi gospodarskimi, političnimi in velikokrat tudi verskimi interesi, kjer se seksualizirani mladosti vinskih kraljic legitimno pridruži tudi krog cerkvenih imenitnežev (npr. ob blagoslavljanju vina ob liku škofa ali s pravim duhovnikom, ponekod pa poleg tega tudi sodelovanje duhovnika v folklornem programu).

V igri in manipulaciji hrane in vina kot pomembnih identitetnih simbolov se kot tretji senzualni element pojavi še lik vinske kraljice. Njena javna podoba je kostumografska in dramaturška

manipulacija osebne, družinske, lokalne in nacionalne identitete. Zunanje obiskovalce naj bi nagovarjala z lepoto, s poznavanjem vin, z izbranostjo, različnimi spretnostmi in veščinami, domačimom pa pomenila potrditev skladnosti tradicije in sodobnih izizov gospodarstva.

Izbor vinske kraljice, po besedah kandidat in zahtevanjih organizatorjev, ni enak kot pri izboru za mis lepote, saj pri izboru vinske kraljice poleg privlačnega videza komisija upošteva tudi njihovo znanje, znanje jezika, spretnosti in komunikativnost. Vinske in druge kraljice ter organizatorji podelitev teh nazivov poudarjajo, da nikakor ne gre za izbor misic, ampak da z njihovo pomočjo širijo kulturo pitja in uživanje drugih slovenskih prehranskih izdelkov. Ne glede na to pa jih mediji vztrajno predstavljajo kot zgolj lepe (npr. »zeleno-bela mis« za mlečno kraljico), pa tudi v stroki so izbori vinskih kraljic včasih označeni kot »trend izbiranja vinskih lepotic«. Razlogi za to, da so se izbori vinskih in drugih kraljic v naši zavesti zasidrali kot izbori vinskih misic, so večplastni. K temu razmišljanju nas nagovarja sam koncept izbora kraljic, ki je narejen po vzoru konstrukcije ženske tekmovalnosti in voajerizma. Pri tem sodelujejo seksualizirane in erotizirane mlade ženske,⁵ vsa ikonografija lepotnega tekmovalstva pa je v spregi s promocijo nacionalne identitete.

Prav gotovo, da je katerakoli oseba, ki je oblečena v kraljico, opazna povsod, kamor pride. Lepo je, ko pridemo v odprte družbe, kjer te ljudje najprej gledajo spoštljivo, nato pa si v pogovoru ustvarijo sliko o simbolu vinske kraljice. Manj prijetno je, ko te gledajo le od daleč, ko ne pride do medsebojnega kontakta in ko ljudje marsikdaj iz kakšne prireditve odidejo z vtisom, da so vinske kraljice kot nekakšne misice, ki se samo pokažejo in nimajo česa povedati. Zavedam se, da kot aktualna kraljica nisem tako podkovana, da bi znala odgovoriti na vsa vprašanja, povezana z vinom in vinogradništvom in s časom sem se začela zavedati, da nisem bila izvoljena zaradi tega, saj imamo strokovnjake, ki so postavljeni za to, ki so se šolali za to. Jaz pa sem se z vinogradništvom začela spogledovati šele pred devetimi leti in o njem vem malo, še manj o vinarstvu, znam pa razložiti aktualne probleme vinogradnikov, znam širiti kulturo pitja vina in znam izpostaviti lepote našega kraja (Svečinska vinska kraljica 2010).

Vse več ljudi na srečo mojega naziva nima za lepotnega, temveč vedo, da z njim predstavljamo nekaj, kar je slovensko, domače (Mlečna kraljica 2012 v: Marot 2012: 139).

Prizadevamo si, da mlečna kraljica Slovenije ne bi postala še ena v nizu lepotnih kraljic. Njena vloga je namreč pomembnejša, saj je njeno poslanstvo ozaveščati ljudi o pomenu uživanja zelo kakovostnih mlečnih izdelkov (Organizator izbora 2012 o mlečni kraljici v: internetni vir 1).

premalo kritičnega odnosa in domišljije. Glede na to, da imamo v Sloveniji tako številne vinske kraljice na lokalni ravni in da potreba po izumljanju novih kraljičin nazivov še kar narašča, je jasno, da s tem ugled in promocijska teža vinskih kraljicam padata. Edina kraljica z veliko prepoznavnostjo je vinska kraljica Slovenije, zato se ponekod dogaja, da dekleta na lokalni ravni ne želijo kandidirati in si morajo vinarji izmišljevati nove pogoje in pravila. Najpogosteje dvignejo starostno mejo za kandidatke ter odpravijo samski stan kot kriterij za kandidiranje, ponekod pa vinsko kraljico kar delegira kak lokalni moški vinski odbor, pride nenapovedano k njej domov in ji na videz svečano podeli novo odgovornost, ki jo potem potrdijo na javnem kronanju. Včasih lokalni vinarji izberejo le med dvema ali tremi prijavljenimi kandidatkami, zgodi pa se tudi, da se prijavi le ena kandidatka. Sublimno oglaševanje skozi blagovno znamko vinskih in drugih kraljic je še najmanj dodelano pri kraljici buč in kraljici suhe robe, verjetno zato, ker se za ta naziva poteguje manj kandidat brez starostne omejitve in ker sta prireditvi še mladi; prvi podelitvi sta bili leta 2010 v Lipovcih in leta 2011 v Ribnici. Pri kraljici buč gre tudi bolj za pustno kot estetsko dovršeno kostumografsko podobo, kraljica suhe robe pa sploh nima posebnega kostuma. Majhno število prijavljenih kandidat pri lokalnih izborih kraljic priča ne samo o pomanjkanju kandidat in vztrajanju za vsako ceno pri novih promocijskih ritualih, pač pa tudi o previdnosti deklet. Dekleta, od katerih se pri kandidaturi pričakuje kar precejšnja razgledanost in samostojnost, pač ne želijo pasti v mlin izbiranja lokalnih misic, ker se jim to zdi žaljivo, podcenjujoče, kičasto in slaboumno, še zlasti, če od blizu poznajo tragikomično podobo lokalnih zamer in afer. Veliko deklet se zaveda, da mora biti promocija vina ali drugih pridelkov bolj domišljena in kvalitetna, kot jo dosegajo nekateri lokalni vinski in drugi izbori kraljic. Po drugi strani pa so tudi dekleta, ki jih ne moti, če je le ena prijavljena kandidatka, ki potem postane kraljica, ker potrebujejo izkušnjo medijske izpostavljenosti in prepoznavnosti pri oblikovanju svoje osebnosti.

Izbrane kraljice večinoma bolj nevede kot hote privolijo v medijske podobe, kjer jih predstavijo v podrejeni, pasivni govornici telesa, slike na vrha, torej s pozicije moči fotografa ali v stiliziranih pozah pri kmečkih opravilih oziroma v vinogradu, po možnosti z dolgo ceremonialno obleko in drugo pripadajočo dekoracijo, s sponzorskim avtomobilom, na nogometnem igrišču v popolni slavnostni opravi, vključno s petami, kjer jih postavijo v pozicijo objekta, ki privablja poglede, zbujajo poželenje ipd. Estetizirane podobe vinskih kraljic, npr. v dolgi svetleči svečani obleki s krono na glavi ali lento čez torzo in pri delu v vinogradu ali vinski kleti, prevladujejo nad podobami istih opravil v vsakdanji delovni obleki.

Popredmetenje ženskega telesa v oglaševanju je problematično, ker spreminja ženske v stvari brez lastnih želja, čustev in preferenc. Predmeti nimajo mnenja in se ne morejo ne strinjati. Če jih kdo želi, jih lahko dobi, njihovo vrednost determinirajo moški. Popredmetena ženska je objekt za nekoga, največkrat za heteroseksualnega moškega. Seks se prodaja s prezentacijo konvencionalno atraktivne in seksualno dostopne ženske. Njene lastne spolne želje in edinstvena osebnost so nepomembne (Wade in Sharp 2011: 163–167). Na podlagi oglaševanja vinskih kraljic bi lahko rekli, da je oglaševanje vina in kulturnega pitja vina bolj namenjeno moškim, saj so vinske kraljice uporabljene kot sredstvo za pritegnitev pozornosti, povezava s predmetom

84 Komercializacije in pornografizacije mladih žensk s statusom vinskih kraljic

Fotografije v medijih in sponzorske fotografije vinskih kraljic pričajo, da se dober namen organizatorjev marsikje sprevrže v izrabljanje deklet v promocijske namene. Projekti izbiranja vinskih kraljic, še zlasti na lokalni ravni, so velikokrat pripravljeni s

⁵ Nekateri se preskušajo tudi v manekenstvu, ena od vinskih kraljic pa je bila tudi mis Štajerske leta 2005.

oglaševanja pa je majhna. Tudi dinamika moči pri ritualu kronanja vinskih kraljic sledi tej logiki moči moških, ki kronajo, podeljujejo, imajo pomembne govore, izročajo sponzorska darila in, na drugi strani, submisivnosti in pasivnosti žensk, ki dobijo krono, poslušajo, sprejemajo. Vinske kraljice spremenijo v tržna sporočila, ki so simbolno usmerjena in ki skozi svojo podobo sporočajo družbene pomene, šele na drugem mestu pa poskušajo zadovoljiti željo potrošnikov po vinu. Bolj kot je vinska kraljica stilizirana in estetizirana, manjšo povezavo ima s svojo specifično vinsko-vinarsko ozaveščevalno funkcijo. Na ta način celotna podoba vinskih kraljic postane oglaševanje življenjskega stila, kjer potrošnja vina skozi identifikacijo z ženskim likom postane družbeni spektakel, ki združuje mladost, lepoto, kultivirano pitje vina. S posrednim vinskim marketingom ima lik vinske kraljice možnost, da zbudi pozornost v nasičenem medijskem prostoru. Način, s katerim je bistvo oglaševanja – prodaja vina – predstavljeno z likom vinske kraljice, pa ne zadeva samo spolnih vlog, pač pa nagovarja tudi naše razumevanje medsebojnih odnosov, občutka izpolnjenosti, prijateljstva, uspeha, tradicije, identitete, vloge dela in osebne avtonomije v družbi, okusa in še marsikaj drugega. Vinske kraljice ne prodajajo vina, ampak družbenokulturne pomene. Najhujša konkurenca vinskemu marketingu niso drugi pridelovalci, ampak tisti, ki vina ne konzumirajo ali ga le redko, ter tisti, ki raje pijejo pivo in druge alkoholne pijače. Zato vinski marketing poskuša prek lika vinske kraljice nagovarjati potencialno vinsko občinstvo, ki je bolj naklonjeno ideji druženja ob scensko-glamuroznih svečanih dogodkih s klubskim vzdušjem degustacij, kjer je pitje vina posebno doživetje.

Identifikacija z likom vinske kraljice spodbuja tudi ženske k idealiziranju tega lika in percepciji ženskega telesa, kjer je tudi pri podeželskih ženskah krepko delovno telo izrinjeno in nadomeščeno z vseprisotnim idealnim vitkim telesom. Zato ni prav nič nenavadno videti vinske kraljice v večerni obleki in s krono na traktorju oziroma ob različnih oblikah kmečkega dela. Pri tem gre za iznajdljivo recikliranje seksualizacije mladih žensk, postavljenih ob kmetijsko mehanizacijo, ter erotizacijo težkega fizičnega, pretežno moškega dela v kmetijstvu.

Lik vinske kraljice pri ženskah spodbuja potrošnjo dobrin, ki so povezane s preoblikovanjem in treniranjem telesa, kar je razvidno tudi iz sponzorskih daril, ki jih prejmejo nekatere kraljice. Za vinsko kraljico ob podarjeni fitness opremi, na trenažerju, bi težko rekli, da nas spominja na njeno primarno protokolarno funkcijo spodbujanja kulturnega pitja slovenskih vin. Bolj nas spominja na to, da mora identiteta kandidatke za vinske kraljice ustrezati prevladujočim normam pornografizirane ženske zapeklivosti, ki se giblje med spolno privlačnimi in dostojnimi kodi obnašanja.

Iz medijskih, sponzorskih in samopodob vinskih kraljic so razvidne zaželene telesne prakse samonadzora, ki so usmerjene k vitki obliki, ustreznosti okrašenosti in navsezadnje določeni drži in gestam. Tudi vinske kraljice so plen prehranske, kozmetične in modne industrije, brez katerih telesnih praks samonadzora in s tem pričakovane podobe ter kraljevskega čaščenja ne bi mogle obdržati. Kmetijske panoge se poskušajo spretno promovirati z žensko lepoto, ki jo, vsaj na videz, postavljajo ob bok znanju, socialnim veščinam in samozavesti. Čeprav se vinske kraljice in nekateri organizatorji podeljevanja kraljičinih nazivov načeloma ograjujejo od popredmetenja vinskih kraljic kot spolnih objektov in njihove izrabe v promocijske namene, pa jim mediji vztrajno

dodajajo seksualno eksplicitne in rumene vsebine, s čimer vulgarizirajo institut vinskih kraljic, medijem povečujejo branost oziroma gledanost, vinarjem pa izkupiček.

Moj namen v dobrodelni akciji ni bil, da bi bila izzivalna ali pa karkoli v tem smislu. Bilo je zelo vroče in na sebi sem imela kopalne hlače, ker smo pač prali avtomobile. Zdi se mi, da je danes toliko še manj ali nič oblečenih punc v časopisih, da ljudje preprosto ne reagirajo na to. Bi me pa vsekakor zmotile kakršnekoli izjave ali pa komentarji na to temo, ker cvičkova princesa oziroma katerakoli druga princesa ali kraljica ni izbrana na podlagi obraza ali postave, kar je seveda pravilno. Kar se pa tiče medijev – vsi hočejo zanimive zgodbe z zanimivimi naslovi, tako pač danes je in videzu pripisujemo velik pomen. Sama sem se nekako sprijaznila s tem, je pa vsekakor tukaj neka meja, do katere sem pripravljena iti, in ta meja je pokrito telo (Cvičkova princesa 2012).

Organizatorji kraljičinih nazivov v kmetijstvu bi morali tudi razmisliti o sestavi komisij, ki izbirajo vinske kraljice. Vsaj polovica presojevalcev bi morala biti žensk, zdaj je namreč razmerje na večini prireditev v korist moškim. Tako bi bile vinske kraljice morda sčasoma manj v vlogi dekoracije vinskega marketinga in bolj v funkciji dejanskih promotork vina in kulture njegovega pitja.

Čeprav je institut vinskih kraljic format, ki je prenesen od druge in ker je privlačnost kandidatke zelo visoko v hierarhiji, ponekod pa se je institut celo razvil iz vinskih lepotnih tekmovanj, je njegova naslednja diskriminacija žensk v dejstvu, da se vinska kraljica pojavi zgolj kot neplačana prostovoljka, redko pa kot profesionalka, ki ima dovolj znanja in samostojnosti za opravljanje promocijske dejavnosti. Medijski mačizem in mizoginost z vsemi prikritimi ali neposredno žaljivimi in pokroviteljskimi artikulacijami to stanje seveda krepko utrjuje (prim.: Šribar 2012: 38). Neplačano in karitativno delo vinskih kraljic sodi v koncept t. i. domačega dela (prim.: Renner 2000: 284–290; Švab 2001, 144–145; Hrženjak 2007: 24), znotraj katerega se umešča med odnosno ali relacijsko delo ter potrošniško delo. Pri tem se vinske kraljice ukvarjajo s čustvi drugih (npr. vzgajajo mlade h kvalitetnemu pitju vina), z organizacijo potrošnje vina, priučijo se obvladovanja komunikacij z institucijami, ki sodelujejo v pridelavi, proizvodnji in distribuciji vina (npr. z nastopi na vinskih sejmi in drugih dogodkih). Vinske kraljice očitno vstopajo v javno sfero s svojim neplačanim delom, kar je vprašljiva popotnica za emancipacijo žensk na podeželju.

Estetizirane podobe vinskih kraljic na neki način krepijo tradicionalno žensko identiteto, kjer je pričakovana samskost deklet v pravilnikih o podeljevanju kraljic le prehodna faza v njihovem življenjskem poteku. Nove funkcije in mreženje, ki jih prinese zmaga na izboru za kraljico, ki naj bi dekletom odpirale »vrata v svet«, so uporabljene in zlorabljene z idejo prinašanja dobička vinski industriji. Vsi drugi želeni atributi, ki so onkraj lepote, torej znanje, komunikacijske sposobnosti ipd., ki se posredno oglašujejo kot napredni vidiki izbora, nimajo namena ostati trajna alternativa. Taka pozitivna reprezentacija samskosti kandidatke, kjer ima dekle možnost spoznavanja sebe in pridobivanja izkušenj, kar je v medijih obilno poudarjeno z opisi kandidatkinih drugih dejavnosti, kot so študij, konjički, delo, sodelovanje v raznih organizacijah in ki jih dekle opravlja neodvisno od morebitnega partnerja, so navsezadnje izničeni v pričakovanju, da je to

le obdobje priprave na kasnejše razmerje z moškim, estetizirana podoba pa jo bo za vedno spominjala na obdobje, ko je bila vinska kraljica (prim.: Kobal 2011: 35).

Sklep

Ob vseh navedenih pomislekih v zvezi s podeljevanji ženskih kraljičin nazivov v kmetijstvu ostaja vprašanje, ali ti izbori sploh na kakršenkoli način dejansko koristijo ženskam in jim dajejo večjo moč. Znano je, da so vloge in razsežnosti ženskega vključevanja v kmetijski sektor uspešne, če ženske lahko v večji meri same odločajo o kmetijski produkciji, imajo dostop in možnost odločanja o virih, kontrolirajo prihodek, jim je omogočeno vodenje v skupnosti oziroma aktivno članstvo v gospodarskih združbah in je njihova moč sorazmerna z močjo moških (Women's Empowerment in Agriculture Index 2012: 2–3). Pri izborih vinskih in drugih kraljic v kmetijstvu bi bil edini zaznaven napredek v smislu javne izpostavljenosti in možnosti javnega nastopanja mladih žensk, pa še ta je pretežno protokolarne narave. Le redkokatera vinska kraljica je dejansko so/lastnica zemlje ali vinograda in kmetijske mehanizacije za pridelavo vina. Ob odsotnosti teh ključnih elementov, zlasti avtonomije kmetijske proizvodnje in lastništva virov, pa napredka v katerikoli od omenjenih točk izbori za kraljice žal ne prinašajo. Razmisliti pa bi bilo tudi treba, ali projekti vinskih kraljic, v katere je vložena veliko truda vseh sodelujočih in stroškov, ki se dolgoročno nikoli ne povrnejo, res dovolj popularizirajo vse to, kar promovirajo vinske kraljice, torej kulturo pitja vina, zlasti med mladimi. Slovenske statistike o čezmernem pitju mladih so namreč vse bolj zaskrbljujoče.

Literatura

- BANET-WEISER, Sarah: Figures of beauty, figures of nation: Global contests of femininity. *American Quarterly* 50/1, 1998, 166–174.
- BERNDT, Jacqueline: Nationality naked? The female nude in Japanese oil painting and posters (1890s–1920s). V: Croissant, Doris idr. (ur.), *Performing »nation«: Gender politics in literature, theater, and the visual arts of China and Japan 1890–1940*. Leiden, Netherlands: Koninklijke Brill NV, 2008, 307–346.
- [bž]: Kmečki praznik z razstavo. *Večer*, 11. avgust 2011, 21.
- COHEN, Collen Ballerino idr. (ur.): *Beauty Queens on the Global Stage: Gender, Contests, and Power*. New York: Routledge, 1996.
- CURK, Janja: *Vinska kraljica kot promocijsko orodje destinacije* (zaključna projektna naloga). Portorož: Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije Portorož, Turistica, 2011.
- HRŽENJAK, Majda: *Nevidno delo*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2007.
- KOBAL, Vesna: Čakajoč na »pravega«: Reprezentacija samskih žensk v reviji Cosmopolitan. *Medijska preža* 39, maj 2011, 34–35.
- KULJAJ, Ivo: *Trte in vina na Slovenskem. / Vines and Wines in Slovenia*. Ljubljana: Magnolija, 2005.

- LOZICA, Ivan: Kraljice u Akademiji. *Narodna umjetnost* 37/2, 2000, 67–85.
- MAROT, Mojca: Študentka z lepoto krono mleka. *Nedeljski dnevnik*, 26. avgust 2012, 13.
- PAVČEK, Tone idr.: *Kronika svečinske vaške trte* [Ljubljana, Svečina], 2003. (Tipkopis s fotografijami vezan v platno.)
- RAMŠAK, Mojca: Slovenske vinske kraljice: Dokumentarno-vizualna razlaga identitetnih simbolov. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 48/2–3, 2012, 100–133.
- RENER, Tanja: O delu »iz ljubezni«. V: Ann Oakley: *Gospodinja*. Ljubljana: Založba/*cf., 2000, 279–298.
- SHERK SAVAGE, Candace: *Beauty Queens: A Playful History*. New York: Abbeville Press, 1998.
- slp [Podbrežnik Slavko]: Naj živi četrta ptujska vinska kraljica! *Večer*, 15. november 2011, 18.
- STEIN, Elissa: *Beauty Queen: Here She Comes*. San Francisco: Chronicle Books, 2006.
- ŠOŠTARIČ, Miha [mš]: Vinsko krono bo nosila Sandra Vučko. *Večer*, 14. november 2011, 9.
- ŠRIBAR, Renata: Diskretne medijske diskriminacije in prisilni androcentrizmi. *Medijska preža* 43, december 2012, 38.
- ŠVAB, Alenka: *Družina: Od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2001.
- TOPLAK, Marta: *Zahvala jeseni: Juršinci – dežela kraljic 2003–2007*. Juršinci: Društvo za ohranjanje in razvijanje dediščine, 2010.
- TOPLAK, Marta: *Zahvala jeseni. Juršinci 1993–1997*. Juršinci: Občina, 1997.
- TOPLAK, Marta: *Zahvala jeseni. Juršinci 1998–2002*. Juršinci, 2004.
- WADE, Lisa in Gwen Sharp: Selling Sex. V: Lester Paul in Susan Ross (ur.), *Images that Injure: Pictorial Stereotypes in the Media*. Westport, Connecticut: Praeger, 2011, 163–172.
- Women's Empowerment in Agriculture Index*. Washington, DC: International Food Policy Research Institute, 2012.

Drugi viri

Arhivsko gradivo Pomurskega sejma d. d., Gornja Radgona.

Osebnostna pričevanja devetih vinskih kraljic in princes iz Dragoviča, Gabrnika in Senčaka pri Juršincih, Cerkenjaka, Svečine, Špičnika pri Svečini, Studenca pri Sevnici in Brestovici pri Komnu, pridobljena leta 2012 in 2013.

Internetni viri

- Internetni vir 1: Okronali mlečno kraljico Slovenije 2012. *24ur.com*, 1. 4. 2012; <http://www.24ur.com/ekskluziv/domaca-scena/okronali-mlečno-kraljico-slovenije-2012.html>, 30. 8. 2012.
- Internetni vir 2: Košti Branko, Kraljica kraljic Slovenskih goric je postala Marta Toplak. *Prlekija-on.net*, 14. 10. 2012; <http://www.prlekija-on.net/lokalno/4765/kraljica-kraljic-slovenskih-goric-je-postala-marta-toplak.html>, 10. 1. 2013.
- Internetni vir 3: Facebook stran Vinska kraljica Slovenije 2012 (odprt profil).

Wine Queens within the Magic Circle of Promotion and Beauty Pageants

By 2013, at least forty royal titles were bestowed in Slovenia, mostly in relation to food and drink; nearly a half of these titles went to wine queens. Even though organizers usually claim that such local contests are truly original and the result of their own creative efforts it is safe to say that in Slovenia, the institution of the Wine Queen had sprouted from a foreign seed. This so-called invented tradition, or an invention of tradition after a foreign model, is based on the concept of beauty pageants and on fear that despite its increasing quality and production, wine will eventually be edged out by other, more fashionable alcoholic beverages. Far from being old, most of the Slovene traditions associated with wine queens have been newly invented, mainly during the period after Slovenia's independence. This indicates that at that time, there was an increased need for greater social cohesion and for belonging to a shared Slovene identity associated with the new Slovene state and with the heritage of Slovenes in general. The invented tradition of the Wine Queen, which had likely come from German-speaking countries, has evolved rather haphazardly. Initially organized by local initiatives, it was largely the result of the lack of any joint promotion of small-scale wine growers. Over the years, as the tradition has become well established and the title of the Wine Queen has acquired a certain prestige, such coronation rituals multiplied. The number of wine queens in Slovenia has increased in proportion with the march of capitalist values and with the needs of the newly rich who have emerged after Slovenia's independence. The winegrowers and viniculturists of today feel the need to further develop the image of the Wine Queen, which is indicated by a number of additional activities that support the institution of the Wine Queen but are only superficially based on the Slovene heritage. A mere secondary component in the many rituals and events related to the Wine Queen, heritage has been largely replaced by modern requirements of the winemaking business and marketing, in particular the marketing of wine as a prestigious commodity. Although the Wine Queens identify with their newly-acquired identity of promoters of wine and the wine-drinking culture, and are frequently in the spotlight during their term of office, they cannot transcend their role of a visual prop with very little public influence; once they hand their crown to their successor, even that vanishes. In view of the veritable multitude of coronations of Wine Highnesses in Slovenia, critical voices of experts have abated. As a result, the prevalent attitude toward our viticultural and vinicultural heritage is permeated with tawdriness, notions of our national identity are frequently false, perception of the Wine Queens largely sexist, and our wine kingdom too large. It may be said that the only significant progress in the selection of wine and other queens of agricultural activities is that young women have acquired more public exposure and better opportunities of speaking in public, but even this is mostly of protocolary nature. Very few Wine Queens actually own land, a vineyard, or agricultural machinery for the production of wine. In the absence of these key elements, in particular the autonomy of agricultural production and ownership of resources, such contests unfortunately cannot bring any progress in any of these points. A question needs to be raised whether enthronements of wine queens, which require a great deal of effort from all involved and expenses that in the long run do not yield any significant profit, truly and sufficiently popularize all that is being promoted by the Wine Queens, namely the wine drinking culture – particularly among the young. Slovene statistics on excessive drinking of teenagers and young adults indicate that there are certainly ample reasons for concern.

PREDSTAVE O MESTU KRAJA, MONOPOLNA RENTA IN GEOGRAFIJA LOKALNIH RAZLIK NA PRIMERU STRUMICE V MAKEDONIJI

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Članek obravnava nekaj sodobnih »projektov« v Strumici v Makedoniji. Ti so preiščani z vidika produkcije kraja v kontekstu neoliberalne ekonomije in z reprezentacijami definirane kulture. Produkcija kraja nastaja iz dialektike med monopolno rento, ki je po Davidu Harveyu zahteva ekonomije, in identifikacijskimi spodbudami medijske, turistične in drugih reprezentacijskih krajin.

Ključne besede: kraj, prostor, monopolna renta, geografija lokalnih razlik, lokalna identiteta, neoliberalizem, protetična kultura, občinska politika, karneval, filmski festival, Strumica

Abstract: The article discusses some recent "projects" in Strumica, Macedonia. They are considered from the viewpoint of production of place in the context of neoliberal economy and culture defined by representations. The production of place emerges from the dialectics between monopoly rent, which according to David Harvey is the demand of economy, and identification, stimulated by mass media, tourism and other representational landscapes.

Key Words: place, space, monopoly rent, geography of local differences, local identity, neoliberalism, prosthetic culture, municipality politics, carnival, film festival, Strumica

Sodobna antropologija se je veliko posvečala odnosom med lokalnim in globalnim. Tudi pričujoči članek je povezan s tem. V presojah lokalno-globalnih relacij lahko sledimo pretoku ljudi, kapitala, idej, stvari, podob, sporočil itd., obenem pa so pomembne tudi same te presoje in predstave o svetu, kot delujejo na zavest in imaginacijo ljudi (Vidmar Horvat 2006: 8–9). Na tem mestu me bo zanimalo predvsem slednje, in sicer z vidika presojanja krajev v svetu, ki nas obdaja.¹ Predlagati želim dvoje. Prvič, da je z utrjevanjem predstave o »svetu na dlani«,² ko je »svet« lahko v trenutku na domačem ekranu (enem ali drugem – in s pametnimi telefoni še na tretjem), postalo presojanje posamičnih krajev pomembna družbena praksa, verjetno bolj pomembna, kot je bila včasih. In drugič, da kraje presojava glede na njihovo mesto v predstavah o nadlokalnih prostorih. Kraju pripišemo ugled, če z nečim pritegne turiste, če iz njega prihaja »znana oseba«, če tam postavijo izjemno zgradbo itd. Ugled je večji, če je zmožen ustvarjati občutek, da vanj »gravitirajo« geografsko oddaljeni, ne le bližnji akterji. Tako lastno krajevno umeščenost presojava tudi ljudje, ki v krajih prebivajo ali so z njimi drugače povezani. Takšno gledanje na kraje je učinek kulture, temelječe na reprezentacijah, ko je pomembno, kako in kje se nekaj predstavlja, ne pa toliko stvar sama. To velja tudi za kraje, kar učinkuje na lokalno identifikacijo. Obenem ta isti proces produkcije »izjemnih« krajev oblikuje neoliberalna paradigma, o kateri bom razpravljala s pomočjo Davida Harveya. Oboje pa soustvarja aktualno geografijo lokalnih razlik, v kateri se kraji vzpostavljajo skozi »razliko« glede na druge kraje.

Na začetku moram povedati, da bom tezo gradil na neki precej motivirani etnografiji. Če nekoliko kritično pogledam na lastno

etnografsko delo v Makedoniji, ugotavljam, da sem imel tezo postavljeno vnaprej, na teren pa sem jo šel potrjevati, ne pa tja opazovati, kar je opazovati mogoče.³ Na teren v Strumico sta me Zmago Šmitek in Boštjan Kravanja⁴ povabila bolj kot ne po naključju. Teren naj bi (in je) trajal le en sam teden.⁵ Kaj naj v tako kratkem času sploh raziščem? Ker sem se ravno ukvarjal s sodobnimi festivali, sem enostavno sklenil, da bom v Strumici raziskoval festivale. Namenil sem se torej poiskati organizatorje festivalov, za katere sem si domišljaj, da jih zagotovo imajo. Že poizvedba na občinski spletni strani je mojo domnevo potrdila, tam pa sem spoznal še, da imajo tudi znamenit karneval. V Strumico sem se torej odpravil pogovarjat z organizatorji tovrstnih dogodkov in s predstavniki občinskega vodstva, ki o takšnih projektih soočajo.⁶ Na tem mestu želim poudariti dvoje. Najprej to, da v obstoj festivalov v Strumici, meni povsem neznanem kraju, nisem niti podvomil. Filmski, gledališki, fotografski, glasbeni itd. festivali so vsaj v nekaterih delih sveta, in Evropa je med njimi, tako razširjena oblika kulturne produkcije, da jih srečamo na vsakem koraku, torej zakaj ne tudi v Strumici. Ta geografija festivalskih krajev, ki omogoča izpostavljanje posamičnih krajev v globalnem okviru (Turan 2002), pa je simptom neke »globlje« geografije in pogledov na kraje, ki sta predmet

3 Kot neobremenjeno opazovanje vsega mogočega v nekem okolju bi lahko opisali tisto najbolj »žlahtno« obliko antropološkega terenskega dela, ki pa je izvedljiva predvsem takrat, ko imamo na voljo dovolj časa.

4 Obema se zahvaljujem.

5 To je bilo novembra 2010.

6 Opravi sem intervjuje z glavnim organizatorjem karnevala, kustosom mestnega muzeja, ki je ekspert za strumiški karneval, glavnim organizatorjem filmskega festivala Asterfest, županom mesta in občinskim referentom za lokalni razvoj. Pogovarjali smo se o njihovih motivacijah in vizijah, povezanih s prireditvami in z drugimi »projekti« v mestu. Analiziral sem diskurze na spletnih straneh karnevala, filmskega festivala in Občine ter v različnih publikacijah, ki zadevajo Strumico. O Strumici sem se pogovarjal tudi z drugimi Strumičani in okoličani, ki sem jih srečeval med terenskim delom.

1 V članku se ukvarjam z evropskim kontekstom, menim pa, da ne gre za evropsko posebnost, kakor tudi ne, da gre za univerzalni pojav.

2 Ko je leta 1994 Bogomir Ferfila uporabil to sintagmo, se mi je zdelo, da je svet predvsem na njegovi dlani, to je na dlani velikega popotnika in raziskovalca, kot se je predstavljal. Danes je »svet« tudi v obliki »avanturističnih« potovanj na dlani vsakogar, ki si jih lahko privoščiti.

* Dr. Miha Kozorog, raziskovalec na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: miha.kozorog@ff.uni-lj.si

tukajšnje analize. Druga stvar, ki bi jo želel poudariti, pa je, da bi drugačna (manj sluteča) etnografska praksa nemara lahko dala tudi neke druge rezultate.

Kot rečeno, so za razpravo o lokalno-globalnem kompleksu⁷ pomembne konkretne poti in relacije, toda nič manj niso pomembne ideologije, ki prežemajo zadevo. Vzemimo primer iz Strumice. Naš prihod v mesto je zaznamoval naslednji dogodek. Ko smo vozili vzdolž glavne ulice, smo opazovali drevored mladih palm in se šalili na račun podobnosti s Koprom. Verjetno nihče od nas⁸ ni zares verjel, da imajo strumiške palme karkoli opraviti s koprskimi, saj bi ideja o postavljanju palm lahko zrasla kjerkoli (v primernem podnebju). Osebo sem bil prepričan, da se je nekdo v Strumici, enako kot v Kopru, namenil naličiti mesto in z »urbano obnovo« ustvariti pogoje za »lokalni razvoj« – povedano banalno: investitorji se v takšnih okoljih počutijo bolje in turisti tja raje prihajajo. V to, da za konkretnim »razvojem« stoji opisana ideologija, še vedno verjamem, in tega se bom lotil s Harveyevo tezo o monopolni renti. Toda kot nam je povedal župan, so strumiške palme v resnici kopija koprskih. Župana Strumice je spodbudilo prav ravnanje župana v Kopru. Ko smo mu navrgli, da se palme sušijo, se je sprva ustrašil, da govorimo o »njegovih«, nato pa si oddahnil, ker smo govorili o tistih v Kopru. Res je, zelo konkretne relacije med kraji oblikujejo sodobne lokalno-globalne komplekse in tekmovanje okoli boljšega uspevanja palm je le en vidik strumiško-koprskega »prijateljstva«. Toda poudarjam, da je za konkretnimi primeri neka globlja ideologija, ki spodbuja vzpostavljanje »izjemnih« krajev. To pomeni, da bi tudi v primeru, da ne bi bilo ideje s palmami, v Strumici iskali načine za povečanje razpoznavnosti in ličenje njene podobe. Palme so pravzaprav le eden od znakov tega procesa. »Avenija palm« nas tako pripelje do središča mesta, kjer je impozantna zgradba »največjega trgovskega kompleksa v Makedoniji in enega največjih na Balkanu« (Strumica b. n. l.: 7), še enega znamenja, da smo v kraju, ki je »izstopil« iz svojega okolja – simptomatično, ime te zgradbe je Global.⁹

David Harvey o geografiji monopolne rente

V tem razdelku bom v lastni interpretaciji predstavil teze Harveyevega članka Umetnost rente: Globalizacija, monopol in pobilagovljenje kulture, objavljenega v *Socialist Register* leta 2002, na katerega se je avtor skliceval tudi v knjigi o kozmopolitstvu (Harvey 2011 [2009]). Osnovna ideja članka je s pomočjo koncepta monopolne rente razložiti razmerja med procesi ekonomske globalizacije, kraji in kulturnimi oblikami. Kaj je torej monopolna renta?

Vsaka renta temelji na monopolni moči zasebnih lastnikov določenih delov planeta. Monopolna renta nastane, ker lahko družbeni akterji ostvarijo povečan prihodkovni tok čez neki razširjen čas s pomočjo njihovega izključnega nadzora nad nekim neposredno ali posredno prodajnim

predmetom, ki je v nekem odločilnem obziru enkratni ali nezamenljiv. Obstajata dve okoliščini, v katerih izstopi kategorija monopolne rente. Prva nastane, ker družbeni akterji nadzorujejo določen posebni vir dobrin, blago ali lokacijo, kar jim, v relaciji z določeno obliko aktivnosti, omogoča iztisniti monopolne rente od tistih, ki si jih želijo uporabljati. /.../ V drugem primeru se z zemljiščem ali virom trguje neposredno ... (Harvey 2002: 94).

V prvem primeru si zamislimo hotel s pogledom na morje in tistega s pogledom na mestno smetišče. Medtem ko prvi hotel poleg postelje prodaja tudi lokacijo (pogled iz hotelske sobe), in s tem trži monopolno rento, drugemu to ne uspeva (ali pač z veliko domišljije). Drugi primer monopolne rente pa nastane, ko hotelir kupi nova zemljišča ob morju, za katera se pričakuje, da bodo nekoč zazidljiva – cena zemljišča je v tem primeru visoka zaradi monopolne rente, ki izhaja iz prepričanja, da bo zemljišče postalo donosno. Takšna, z zemljiščem, nepremičnino ali s kakšno drugo krajevno »vezano« zadevo (primer »lokalne kulture«), torej z neko geografsko lokacijo povezana monopolna renta, je predmet Harveyeve obravnave.¹⁰ Nato Harvey pokaže na protislovji, ki izhajata iz monopolne rente. Velja, da vsako zemljišče ali nepremičnina ne more postati blago.¹¹ To na primer velja za kulturne spomenike, strateške zgradbe in določena ozemlja, katerih prodaja je zakonsko omejena. Kljub temu se lahko pojavijo na trgu, in sicer prek posredne monopolne rente, torej prve zgoraj opisane oblike, ko rabijo za izvajanje marketinga za neko drugo blago (na primer hotelske usluge). Marketing, to je dodatno definiranje blaga zaradi doseganja višje menjalne vrednosti, tako pogosto vzpostavlja odnos med blagom in krajevnimi izjemnostmi »brez cene«. Tako na primer zemljišče ob morju, s katerim je prepovedano trgovati, vseeno pristane na trgu kot edinstven pogled iz sobe nekega hotela. Ker pa je zraven obmorskega hotela pogosto še en hotel (in nadaljnjih sto) z istim pogledom na morje, torej ker akterji na trgu tekmujejo in se predstavljajo prek iste posebnosti lokacije, ta kot posebnost zvođeni, postane banalna, vsakdanja in splošni del ponudbe, zato monopolna renta s tega naslova presahne. Toda iz tega sledi protislovje. Ker je uspeh na trgu v veliki meri odvisen prav od lokalnih izjemnosti, jih morajo akterji poiskati oziroma izumljati na novo. Ko je torej postal pogled na morje banalna stvar hotelske ponudbe, je bilo treba izpostaviti lokalno kulinariko in rituale (»lokalno kulturo«), zgraditi kompleks bazenov ali pa ponuditi *all-inclusive* izobilje. Akterji na trgu tako sodelujejo v procesu, v katerem vzajemno vzdržujejo »monopolni rob« (Harvey 2002: 96), ki ga zaznamujejo zgodbe o lokalnih izjemnostih v sicer banalno pobilagovljenem svetu. Vidimo torej, da trg v istem zamahu, ko banalizira blago, izumlja tudi novo lokalno specifično blago.¹²

10 Monopolna renta namreč ni nujno geografsko vezana; zamislimo si lahko lastnika neke izjemne umetnine, ki jo posoja galerijam po svetu in na ta način služi.

11 Koncept blaga je treba razumeti po Marxovi definiciji.

12 Hotelske metafore so moje, nikakor pa opisana logika ne drži zgolj v turizmu. Hrana je morda še bolj značilen primer trženja monopolne rente na osnovi lokacije pridelave živil. Predmeti z oznako *Made in* prav tako. Univerze pa danes z vzpostavljanjem globalnih krajev znanja zarisujejo novo globalno geografijo, za katero Looser pravi, da v njej obstaja »diferenciacija (nekatera prizorišča se utegnejo osredotočiti na zdravstvene

7 Med lokalnim in globalnim ne zeve prepada, saj je globalno oziroma nadlokalno del lokalnega, zato govorim o kompleksu, ki na lokalne razmere ne deluje le »od zunaj«, ampak tudi »znotraj«.

8 Poleg že omenjenih so ekipo sestavljali še Ines Prica, Jože Rehberger in Ljupčo Risteski. Interpretacije v članku so moje osebne, ne pa rezultat dela ekipe.

9 Na drugem mestu sem ta proces in njegove rezultate poimenoval »geografija ekscentričnih centrov« (Kozorog 2012: 5).

Za etnologijo, ki jo nekateri razumejo kot inženirja (»pravih«) lokalnih kulturnih oblik, namenjenih trgu, bi moralo biti razumevanje tega mehanizma nadvse pomembno. Ko se v imenu turizma spodbuja neko lokalno tradicijo, je treba najprej odgovoriti, ali to počnemo s figo v žepu, saj danes na turističnem trgu tekmuje na stotine tradicij, zato njihove monopolne rente ne morejo biti ravno stabilne. Če parafraziram Richarda Wilka (1995), za lokalne kulturne oblike, ki si prizadevajo za prepoznanje znotraj »globalnega« trga, vselej obstaja verjetnost, da vstopajo v »strukturo skupne razlike«, ko produkcija lokalne razlike predstavlja le varianto neke globalno že prisotne oblike, katere lokalna »posebnost« torej v resnici ni kaj posebej posebna. Vendar pa ljudje tovrstne lokalne razlike ne ustvarjajo le zaradi ekonomije, ampak tudi zaradi lokalne identitete, kar daje procesu dodatno dimenzijo, o kateri bom spregovoril v nadaljevanju.

Drugo protislovje se pojavlja iz odnosa med globalnimi in lokalnimi akterji. Kapitalizem temelji na veri v svobodni trg, na katerem tekmuje množstvo akterjev. Vendar v nasprotju s to naracijo ustvarja monopole (ali oligopole), saj preživetje »najvitkejšega« pomeni uničenje vseh preostalih. Danes se takšni monopoli vzpostavljajo kot globalni akterji. Po drugi strani se na lokalnih ravneh še naprej vedemo, kot da trg z množico akterjev obstaja, pa tudi dejansko se v lokalnih okoljih za drobtine globalne pogače bori množstvo raznih »podjetnikov«. Na vero v trg so na lokalni ravni morali priseči tudi akterji, ki po svoji naravi niso na trgu, torej tam ne nastopajo prek blaga – ti akterji so nacionalne države, regije, občine, mesta in vasi. Vsemogočni globalni monopoli so slednje prisilili v »pravo vero«, saj v nasprotju s prvimi drugi niso mobilni, ampak geografsko vezani, zato jih je lahko pokoriti, saj bi brez »prave vere« ostali brez investicij in s tem brez »lokalnega razvoja«. Toda s čim naj omenjeni geografsko vezani akterji trgujejo, ko pa ne proizvajajo blaga? Odgovor je v monopolni renti. Res je, da ne proizvajajo blaga, lahko pa proizvajajo »ugodna« investicijska in poslovna okolja. Iz tega naslova sledijo pričakovanja in prisile, naj lokalni prebivalci »shujšajo« in naj lokalna zakonodaja deregulira nadzor nad naravnimi viri, obenem pa tudi spodbude za ohranjanje »lokalne kulture« in sploh privlačne podobe nekega kraja, od česar si mednarodni kapital lahko marsikaj obeta (na primer iz turizma ali pa iz lokalne »poslovne klime«). Vidimo torej, da investicijska in poslovna hegemonija lokalna okolja obenem pokorava globalnim zahtevam po deregulaciji trga, hkrati pa od njih pričakuje negovanje »lokalne arome«, torej nikakor ne teži h kaki kulturni homogenizaciji sveta.

S sodobno, neoliberalno državo je postala ta produkcija krajev izrazito lokalizirana, saj se je odgovornost za »razvoj« prenesla z nacionalne na raven regij, občin in mest, ki med sabo samostojno tekmujejo v mednarodnem prostoru za mednarodni kapital. Pomembno vlogo v »lokalnem razvoju« se danes pripisuje malemu podjetništvu, glede katerega se je uveljavila doktrina, da ga lokalne oblasti lahko spodbujajo z javnimi investicijami v fizično in družbeno infrastrukturo – slednja zaobjema na primer rekreacijske možnosti, kulturne prireditve, varnost, ugodje in druge oblike »kvalitete bivanja« (Harvey 2002: 101–103). Menim, da naj bi prav k temu prispevale tudi palme v Kopru in Strumici.

Medkrajevna tekmovalnost in ustvarjanje »prijaznega okolja« tako danes dobiva različne oblike, zelo pomembno vlogo pa pri tem igra kultura.

Premik vloge države od skrbi za blagostanje njenih državljanov /.../ k skrbi za dobre poslovne razmere stopnjuje medozemeljsko in meddržavno tekmovanje, ki pogloblja neoliberalne obveze. Decentralizacija politične moči postane zelo pomemben dodatek k neoliberalnemu projektu. Če občine, mesta, regije in nacionalne države delujejo kot bolj ali manj avtonomne, neodvisne podjetniške enote, zaostrovanje tekmovanja med njimi prisili vse, da kapitalu ponujajo čedalje več poslovnih ugodnosti, da bi ohranili ali privabili investicije in delovna mesta. /.../ Stopnjevanje tekmovalnosti med urbanih območji ima nenavadne geografske posledice. Iskanje monopolnih rent, na primer, vodi k močnemu poudarjanju komercializacije edinstvenih potez nekega urbanega okolja (denimo kulturne dediščine). Če edinstvenih potez (kot je, recimo, Akropola) še ni, jih je treba ustvariti (denimo z gradnjo prepoznavnih arhitekturnih objektov, kot je muzej Gehry v Bilbau, z organiziranjem edinstvenih kulturnih dogodkov, kot so filmski in umetnostni festivali, ali z organizacijo olimpijskih iger). Mestne oblasti si prizadevajo povečati svoj simbolni kapital z razvijanjem tako imenovanih kulturnih industrij in industrij, ki temeljijo na znanju in spektaklu (Harvey 2011: 85–86).

Kraji tako med sabo tekmujejo s podobami, ki jih gradijo o sebi, to je s simbolnim kapitalom, za plemenitenje katerega si na vso moč prizadevajo (Harvey 2002: 103–107). Pri tem ima izjemno vlogo ideja kulture. Toda od kje ta »kultura«, ki kot simbolni kapital nekega kraja izvaja vlogo monopolne rente? Po eni strani korenini v predstavi, da so zaradi »lokalne kulture« in »dediščine«, ki je od kraja do kraja različna, posamični kraji »avtentični« (2002: 98). Po drugi korenini v predstavi o svetovnih kulturnih »presežkih«, kakršna je Akropola, ki pa jih lahko vzpostavljamo tudi na novo, kot na primer z vesoljskim središčem v Vitanju ali Globalom v Strumici. Toda napako bi naredili, če bi spregledali še en njen izvor, ki pa je manj očit. To je kulturna produkcija, ki v krajih nastaja skozi nepregledne prakse različnih segmentov prebivalcev, subkultur, poklicev itd. (2002: 107). Ker torej simbolni kapital krajev nastaja tudi »od spodaj«, je ključno vprašanje, kakšen odnos do slednjega zavzamejo lokalne politike, saj se njegovi ustvarjalci lastne vloge v produkciji kraja pogosto niti ne zavedajo. S tem vprašanjem se bom ukvarjal proti koncu članka.

Pri učencu nove ekonomije

V nekem drugem kraju bi znamenja opisane ekonomsko-geografske paradigme morda ne bila tako očitna, kot so v Strumici, čeprav bi jih zagotovo našli, saj gre za danes dominantno ekonomijo in nanjo vezano produkcijo krajev. V Strumici so po zaslugi župana,¹³ leta 1974 rojenega ekonomista, ki je funkcijo nastopil leta 2005,¹⁴ še posebej očitna. Na sprejemu naše terenske ekipe

tehnologije, druga na produkcijo filmov itd.), a to je diferenciacija brez resnične razlike« (2012: 113) – primerjaj v nadaljevanju s konceptom »struktura skupne razlike« (Wilk 1995).

13 Opisujem čas, ko je potekalo terensko delo.

14 Pred tem je bil kot vidni član Socialnodemokratske stranke Makedonije poslanec makedonskega parlamenta. Njegova stranka je bila med letoma 1992 in 1998 vladajoča, nato do leta 2002 opozicijska in med 2002 in 2006 ponovno vladajoča, sicer pa je to reformirana »leva« stranka (Trpe-

je povedal takole: »Najpomembnejša je ekonomija. Povsod se na prvem mestu govori o ekonomiji« (intervju, 8. november 2010). Župan je verjel, da je osnova vsega ekonomija, verjel pa je tudi, da je pomemben del uspeha ekonomija blagovnih znamk krajev, oziroma podoba, ki jo kraj kaže »pred svetom«. ¹⁵ Sogovornik, poznavalec makedonske politike, je zato poročal, da je za ljudi v Strumici predstavljal »obraz razvoja«, saj je v lokalno okolje vnesel spremembe, ki so jih tudi ljudje razumeli kot »razvojne«, ¹⁶ vendar pa je bil leta 2008 zaradi istega razloga, to je v povezavi s takrat zgrajenim kompleksom Global, tudi kazensko preganjan (osebna korespondenca, 6. oktober 2011). ¹⁷

Strumica (glej Profil b. n. l.), mesto na meji z Bolgarijo in Grčijo, ima okoli 35.000 prebivalcev pretežno makedonske etničnosti. V nasprotju s številnimi drugimi mesti v Makedoniji nima težav z medetničnimi trenji. Ekonomska osnova strumiškega območja so poljedelstvo ter nanj vezani industrija in trgovina. Poljedelske pridelke danes izvažajo v več evropskih držav. Območje se uvršča med ekonomsko najbolj uspešna v Makedoniji.

Obenem je Strumica v kontekstu nacionalne geografije na obrobju, torej je glede na Skopje tudi mesto, ki se mora za določen središčni položaj, za simbolni kapital, ki ga ima nacionalna prestolnica že kot prestolnica, potruditi in za to tekmovati. Sodelovanja v tovrstnem projektu se je župan dobro zavedal. V brošuri o Strumici, v katero nas s svojim nagovorom pospremi prav župan, ¹⁸ tako preberemo naslednje:

V svojem razvoju se je v zadnjih nekaj letih Strumica približala modernim srednje velikim evropskim mestom. /.../ Je motor razvoja za [jugovzhodno Makedonijo], ki je iz ekstenzivne poljedelske regije postala poljedelsko-industrijska. Prebivalci imajo dober standard; imajo ogromno samoiniciativnosti in zaposleni v poljedelstvu, industriji in lokalni samoupravi uporabljajo lastne vire. Strumica je odprta za kakršnokoli sodelovanje, ki je v interesu njenih prebivalcev (Strumica b. n. l.: 5). ¹⁹

ski 2012: 83–85). Brez natančnejše analize menim, da obstaja podobnost z Liberalno demokracijo Slovenije, saj ju družijo vrednote podjetništva in multikulturalizma.

15 V strateškem načrtu za ekonomski razvoj, ki je nastal ob združitvi štirih občin tega območja v »mikro-regijo«, kar je bilo leta 2006, je ideja blagovnih znamk prisotna. Za osrednjo blagovno znamko »mikro-regije« so definirali poljedelske proizvode (SPERSMR b. n. l.: 3–4) – o poljedelstvu v nadaljevanju. Med osrednje vizije razvoja pa je postavljen tudi »alternativni« oziroma »kulturni turizem«, v katerem najdejo mesto tako tradicije in dediščina (tudi karneval) kot novi festivali (SPERSMR b. n. l.: 15, 27–32, 66). Leta 2005 so nastale tudi publikacije za promocijo kulturne dediščine Strumice (Velkovski in drugi 2005) in turizma (Stojanov 2005).

16 Da na županovo razumevanje »razvoja« ne bi gledali preveč enoznačno, poudarimo, da dokument z naslovom Platforma za razvoj občine Strumica v letih 2007–2015 v središče razvojnih načrtov postavlja izobraževanje, pomoč marginalnim skupinam, zdravstveno oskrbo ter trajnost okolja in lokalne skupnosti (Platforma 2007).

17 Zlahka najdemo podobnosti s Slovenijo, kjer nekateri priljubljeni župani prav tako poosebljajo »lokalni razvoj«, ki pa ga spremlja senca sive ekonomije.

18 Ta nas nagovori tudi v že omenjenem strateškem dokumentu za razdobje 2007–2015 (Platforma 2007: 5–6).

19 Citat je iz makedonske revije *Forum Plus*. Samohvala je prenesena v usta pomembnega »Drugega«. Samopodoba tako dobi »zunanjost« potrditev in s tem še večje priznanje.

Za podjetno okolje je torej pomembno, da se kot takšno tudi predstavlja oziroma da na tej podobi gradi. Takšno okolje je zato treba negovati, ga ohranjati »mladostnega« in v njegovo vitalnost po potrebi vlagati (Harvey 2002: 101–103). Tako je bil eden od projektov mesto napraviti tudi čim bolj živahno. Dnevnik *Vest* je o tem poročal takole: »Slavna ›Leblebidziska ulica‹ v Strumici je sinonim za cool zabavo v Makedoniji na isti način, kot je ›Bourbon Street‹ v New Orleansu za Ameriko« (tudi ta opis se kot citat pojavi v že omenjeni brošuri; Strumica b. n. l.: 21). Župan je na razvpitost »svojega« mesta ponosen: »Ena naših najbolj prepoznavnih stvari je nočno življenje. /.../ Imamo diskoteke, nočne bare, ki so zelo znani, tako da nas pogosto z avtobusi obiščejo skupine mladih iz Skopja zgolj zaradi nočnega življenja.«

Župan je za preobrazbami mesta stal osebno. Strumica je z mladimi palmami in mladimi v diskotekah pod njegovim vodstvom postala »mlado mesto« in živahno poslovno okolje. Kot lahko razberemo iz navedenih medijskih objav, se je z na novo ustvarjenim simbolnim kapitalom monopolna renta Strumici povečala. Ustvarjeni in izpostavljeni simbolni kapital je začrtal razliko v nacionalnem okviru, obenem pa je kraj markiral tudi v mednarodnem okolju. S tega vidika gre za paradigmatični primer produkcije z ekonomijo spodbujene lokalne razlike, ko se je kraj zaradi zasledovanja konkurenčnih prednosti vzpostavil kot novo lokalno okolje.

Kot sem poudaril v prejšnjem razdelku, pa lokalna vodstva niso edina, ki ustvarjajo simbolni kapital krajev. Morda je njihovo delovanje najbolj ozaveščeno, je del njihovega poslanstva, ki ga bo ekonomija nagradila z investicijami, ljudstvo pa na volitvah. Toda v simbolni kapital Strumice so prispevali tudi drugi akterji. V naslednjem razdelku bom govoril o prenovljenem karnevalu in novem filmskem festivalu, ki sta nastala iz pobud in delovanja posameznih domačinov. Župan je obe prireditvi podprl in ju cenil: »Karnevalska tradicija je bila tukaj v Strumici že stoletja, zato je to naša največja kulturna manifestacija.« Ta najmnogičnejši karneval v Makedoniji je finančno in logistično podprla Občina, kar je občinski referent za lokalni razvoj razložil z večkratnim pomenom prireditve za kraj: »Karneval za Strumico pomeni kot prvo zgodovino, tradicijo, sedaj pa tudi komercialno. /.../ V teh treh, štirih dneh pride veliko gostov iz tujine in veliko iz naše države« (intervju, 8. november 2010). Tradicija in pobude »od spodaj« se tako pretakajo v turizem in simbolni kapital kraja.

Lokalna identiteta in predstave o mestu kraja

To, da župan karneval podpira, ne čudi, saj ta prinaša priliv od turizma in simbolni kapital, ki Strumico »odnaša« daleč v svet. Strumiški karneval je kot član Federacije evropskih karnevalskih mest (Federation of European Carnival Cities, FECC) pomemben povezovalni medij kraja s svetom. Občinski referent za lokalni razvoj mi je v istem duhu opisal tudi pomen filmskega festivala:

Občinstvo, ki [festival] obiskuje, je naše, lokalno občinstvo. Toda prihajajo gostje iz tujine, tisti, ki prinašajo svoje filme, svoje produkte. Sedaj so začele prihajati znane osebnosti iz prostora nekdanje Jugoslavije. /.../ Tako da ta festival že počasi raste, kajti mlad je, obstaja štiri ali pet let, a je dosegel že vidne rezultate.

Kot so o obeh prireditvah pohvalno govorili na Občini, sta mi tudi njuna organizatorja delo župana pohvalila. Kar spet ne čudi,

saj je prepoznal »njuni« prireditvi kot za Strumico pomembni in ju finančno podprl. Med akterji »spodaj« in tistimi »na vrhu« torej obstaja določena simbioza. Menim pa, da ta ne izhaja le iz dejstva, da eden denar deli, drugi pa ga potrebuje, ampak tudi iz neke težnje, ki je skupna vsem tem akterjem. To je težnja po produkciji nadlokalno prepoznavnega kraja in s tem pozitivnega občutka glede lastne umeščenosti, kar je Sarah F. Green poimenovala »kje kraja« (2005), tukaj pa govorim o »mestu kraja«. Težnja po ustvarjanju imaginarija, da je neki kraj po nečem izjemen, da je torej prepoznaven in viden tudi »od zunaj« in »od daleč«, ni lastna le lokalnemu vodstvu, ki skrbi za »zdravo ekonomijo«, ampak tudi domačinom, ki jih pri tem bolj kot ekonomija vodi lokalna identiteta. Sarah F. Green meni, in pri tem si pomaga s Celio Lury (1998), da je potreba po tovrstnem premišljanju in zamišljanju krajev povezana s pomenom podob in vidnosti v sodobni zahodni družbi:

Na kar sem se osredotočila, so nekateri načini, na katere so bili Spodnji Pogoni kot kraj, in ljudstva, ki so najbolj »generično« povezana s to regijo, konstituirani kot marginalni prek niza stopenj gibanj, praks in rab krajev. Kar se je pokazalo, je bil občutek relativne nevidnosti, relativnega pomanjkanja distinkcije in relativnega pomanjkanja zaznavanja pomembnosti tako ljudi kot tega kraja v primerjavi z drugimi ljudmi in drugimi kraji. Obstajal je tudi občutek, da so nekateri ljudje in kraji postajali bolj nevidni, medtem ko so drugi postali bolj in bolj vidni skozi čas.

V preteklosti bi to utegnili biti ne tukaj, ne tam; toda v sodobnem svetu, ko vidnost, moč podobe, očitno postaja vse bolj pomembna /.../, je to pomenilo zelo veliko. /.../ [G]orovje Zagori /.../ se pojavlja na fotografijah in razglednicah regije, medtem ko regija Pogoni skoraj nikoli ni bila fotografirana /.../: ta dejstva so bila opažena in razpravljana s strani skoraj vseh, ki sem jih srečala (Green 2005: 79).

Če se vrnem k Harveyju, se torej zdi, da sta na delu dva procesa, ki usmerjata novo geografijo lokalnih razlik. Na eni strani je to ekonomija in z njo povezana monopolna renta, na drugi kultura podob, v kateri je postalo ljudem pomembno, v kako »razvpitem« kraju živijo. Pri tem se zdi, da sta oba procesa v dialektičnem razmerju in težko bi nekemu lokalnemu projektu pripisali kavzalnost glede na en sam proces. Ekonomski in identitetni projekti ne potekajo po nekih ločenih tirnicah, ampak raje gnezdiijo drug v drugem. Nekateri domačini se na primer lahko kot entuziasti usmerijo v izboljševanje lokalnega poslovnega okolja in v snubljenje mednarodnega kapitala (glej Kozorog 2009: 161–162), prav tako ljudje v lokalni upravi niso zgolj birokrati, ampak so tudi domačini, ki se preprosto veselijo »preboja« »svojeja« kraja. Ocenjevanje krajev po njihovi nadlokalni prepoznavnosti, po gibanju njihovega imena po svetu, po medijskih in turističnih reprezentacijah in drugih oblikah simbolnega prestiža, torej ni zgolj rezultat nove ekonomije, ampak tudi določene kulture, temelječe na medijskih podobah, prestižu turistično spodbujenega ugleda, blagovnih znamkah v množični potrošnji itd. Ta kultura spodbuja pogled nase in na svet okoli sebe s pomočjo reprezentacijskih in tehničnih pomagala (Lury 1998), zaradi česar je postalo za ljudi pomembno, kako so »njihovi« kraji predstavljeni v

medijih, na turističnih brošurah, artiklih itd.²⁰

Moja teza je torej, da je postalo »protetično gledanje« na kraje, torej gledanje s pomočjo reprezentacijskih in tehničnih pomagala, pomembna raven samozamišljanja lokalnih subjektov, torej pomembna točka lokalne identifikacije. Lokalna identiteta, ki so jo v antropologiji razlagali z navezanostjo na lokalne kraje in prostore (glej npr. Altman in Low) in z družbenimi vezmi (glej npr. Cohen 1982), dobiva torej novo dimenzijo v obliki zamišljanja krajev v nadlokalnih prostorih. Pri tem pa gre za stremenje za istim simbolnim kapitalom kraja, o katerem je Harvey razpravljal v povezavi z ekonomijo, zato identitetna in ekonomska produkcija tega kapitala gnezdiita druga v drugi.

Poglejmo si to novo obliko lokalne identifikacije na dveh primerih. Karneval ima v Strumici že dolgo zgodovino (Suvariev b. n. l. a), znotraj katere lahko govorimo o različnih tradicijah (Suvariev b. n. l. b), ki so vznikale in ponikale. Zadnja faza karnevala je povezana z osebno pobudo enega akterja. Njegov primer kaže na to, kako je novi karneval po eni strani nastal kot plod njegove osebne navezanosti na kraj in družbeno strukturo, ki je bila v določenem zgodovinskem času v fazi razkroja, torej kot plod njegove lokalne identitete. Toda primer tudi pokaže, kako se je njegova identifikacija s krajem spreminjala z nadaljnjim razvojem karnevala in kako je nastajala v dialogu s predstavami o mestu Strumice v svetu.

Za novo življenje strumiškega karnevala je poskrbel sodelavec mestnega muzeja, dolga leta njegov direktor. Kljub povezavi med njegovim delovnim mestom, kjer je kot arhitekt skrbel za stavbno dediščino, in dediščino karnevala, je bilo njegovo dejanje oživitve karnevala spodbujeno z lokalno identiteto:

Karneval je zame hobi. To delam neodvisno od službe. /.../ Okoli leta 1990 sva se s kolegom pogovarjala, da je škoda, ker obstaja nevarnost, da gre ta izjemni običaj v pozabo. /.../ Spomnil sem se, kako lahko to rešim, ker sem bil v dobrih odnosih z veliko biznismeni. /.../ Poklical sem jih nekaj, da mi priskrbijo nagrade. In tako sem samoiniciativno dal na radio oglas, da bo tega leta [potekala] organizirana forma karnevala, da bo podelitev nagrad in da se poziva ljubitelje karnevala, da v čim večjem številu sodelujejo z maskami. /.../ Zadel sem v cilj. Verjetno je to telo v Ljudeh in so le čakali, da jih nekdo pokliče. /.../ Tako sem videl, da je iz tega lahko dobra zgodba. Torej ta tradicija je za nas, ki imamo željo, in vem, da imamo tudi kreativno možnost. In takoj sem odšel do takratnega župana, ki je tudi sam še kot mladenič delal karneval (intervju, 5. november 2010).

20 Celia Lury (1998) je koncept »protetična kultura« sicer vpeljala za opisovanje »posesivnega individualizma«. Posameznikom je danes naloženo, da osebno identiteto odgovorno zgradijo kot življenjski projekt, ki dobi status njihove lastnine, pri čemer je »protetična kultura« razumljena kot nekakšna orodjarna za strateško eksperimentiranje s podobami osebe. Celia Lury, ki se je osredotočila na fotografijo in njen učinek na identiteto posameznikov, je menila, da je biti viden v sodobnem svetu postalo imperativ (1998: 2). Sarah F. Green (2005) je nato predlagala, da ta obsesija z vidnostjo ne zadeva le posameznikov, ampak tudi kraje. Gre za to, da so posamezniki s kraji povezani, zato je vidnost »njihovega« kraja zanje osebno pomembna stvar. V tem drugem primeru »protetična kultura« torej zadeva tudi strateško eksperimentiranje s podobami krajev in lokalnih skupnosti ter sploh ukvarjanje z njihovimi podobami in vidnostjo.

Sogovornik je pripovedoval, da je njegov oče v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja sodeloval v tem lokalno pomembnem družbenem dogodku, ki pa je pozneje začel zamirati. Ker je bila njegova generacija v otroštvu še vključena v zelo živahen dogodek, ji za tradicijo v zamiranju ni bilo vseeno: »Dobro je, da smo začeli pravočasno s tem [oživljanjem], ker takrat, ko smo mi [kot otroci] to še delali ...; mi smo vsi, kako naj rečem, šli skozi ta film.« Spomini in pripravljenost za oživitev lokalne tradicije pa ni bila le stvar posameznikov, ki so karneval obudili, ampak širših množic, saj kot pravi sogovornik, »je to tlelo v ljudeh«. ²¹ Kmalu po ponovnem zagonu so karneval vnesli tudi v novi grb občine Strumica.

Ponovni zagon karnevala leta 1991 ni pomenil zgolj oživljanja in »izumljanja tradicije« (Hobsbawm 1988), ampak je postal zelo pomemben element takrat še relativno nove ekonomije blagovnih znamk krajev. Na pobudo samega preporoditelja so že leta 1993 kandidirali, leta 1994 pa bili sprejeti v mednarodno združenje FECC. Sledilo je gostovanje na karnevalih po svetu in obratno, gostovanje tujih karnevalov v Strumici. »Ko smo se pogovarjali z županom, sem mu predstavil načrt, da želimo iz tega napraviti veliko zgodbo in da gremo z odločnim korakom, in tako smo tudi delovali. /.../ To je bila motivacija za mednarodno afirmacijo našega mesta.«

Že leto po sprejemu v FECC je Strumica kandidirala za gostovanje letne konvencije FECC, ki je tam potekala leta 1998.

Napravili smo veliko za etabliranje mesta. /.../ Moj moto je, da je vsak naš karneval večji in boljši od predhodnega. Zaključek po teh dvajsetih letih je, da smo to tudi uspeli napraviti. Sedaj pa smo že dosegli nek maksimum, glede na število prebivalcev, glede na namestitvene kapacitete. /.../ Sedaj bomo delali na tem, da bo še kvalitetnejši in z več vsebine. In sedaj, kaj pomeni karneval za mesto? Mi smo ponosni na naš karneval in da smo uspeli to tradicijo [ohraniti].

V resnici je bolj kot na tradiciji obnovljeni karneval temeljil na inovaciji. Eno od pravil je zahtevalo, da so bile maske vselej nove. Karneval je torej težil k stalnemu spreminjanju, da bi s tem ohranjal »mladost« in s tem privlačnost za množična občinstva. Del tega diskurza je bila poudarjena erotika. Zdi se torej, da je bila tradicija zraven predvsem zato, da je legitimirala neki sodobnejši cilj, to je biti razpoznaven v čim širšem prostoru. Ker jim je slednje uspevalo, so bili tudi nagradjeni s certifikatom Super blagovna znamka Makedonije.

Akter se je za oživitev karnevala odločil, ker je zanj pomemben element lokalne družbe razpadal. Ker je bil na položaju z dovolj družbene moči, mu je ta element uspelo rešiti, obenem pa mu je nadel času »primerne« poteze, takšne, ki so zmožne pritegniti množice in financirje ter odpreti globalno prizorišče. Akterjeva lokalna identiteta je v tem procesu dobila novo senzibilnost, saj se je spominom na »karnevalsko preteklost« pridružil občutek za lastno mešanost v neki globalni zgodbi. To mi je ponazoril z izjavo nekega Grka, ki je organizatorjem sporočil tole: »Leta so mi priporočali, naj obiščem strumiški karneval, jaz pa iz Sofije: »Kaj bom v tistem zakotju?« Potem sem bil šokiran, da ima tako

majhno mesto takšno manifestacijo, takšno nočno življenje in zabavo, kot je še v Sofiji nimamo.« Vodja karnevala je bil na Strumico ponosen, saj je postala središče mednarodnega pomena. Poglejmo si še enega akterja in še drugačen primer produkcije imaginarija o mestu kraja. Medtem ko ima zgoraj opisana produkcija kraja določeno povezavo z lokalno preteklostjo, je naslednja v obliki filmskega festivala Asterfest nastajala brez tovrstnih povezav. Asterfest je ustanovil gledališki režiser, ki je po študiju in delu v Novem Sadu, Pragi in Skopju sklenil kariero nadaljevati v rodni Strumici. Tam se je posvetil spreminjanju kraja v bolj kozmopolitsko okolje:

Strumiško območje /.../ je atraktivno, toda... In zato sem se torej na neki način odločil, da svoje življenje, mislim, svoje poslanstvo posvetim Asterfestu in prihodnjemu razvoju kulture in umetnosti skozi Asterfest in hkrati promoviram Strumico in strumiško regijo. Torej, ker jaz sem režiser /.../, ko pa ne režiram, moram iskati neke koncepte in omogočati, ne zgolj makedonskim avtorjem, ampak tudi tujim avtorjem, ki prihajajo sem, da prikažemo to in da smo del nekega koncepta, da pogledamo, kaj se je že dogajalo, da pogledamo, kaj lahko napravimo, da bo to zanimivo kot promocija za prihodnost. Recimo, na zadnjem Asterfestu smo imeli rekordno število tujih gostov. Torej, ljudje prihajajo, normalno, da nekateri na naš poziv, nekateri tudi samoiniciativno; imeli smo jih iz Švedske, Nizozemske, Italije, iz mnogo novih držav in ljudje so zainteresirani. Prihajajo (intervju, 6. november 2010).

Zoran Uzunov je v svojem pregledu filmske zgodovine Strumice o akterju zapisal, da »nadaljuje »sanje«, da bi Strumica dobila pečat mesta, ki bi bil prek Asterfesta poznan v mednarodnih in svetovnih okvirjih« (2010: b. n. s.). Tako se zdi, da je bil festival produkt akterjeve lokalne identifikacije, nastajajoče iz vere, da lahko z lastno aktivnostjo »svoj« kraj izboljša (glej Kozorog 2011), konkretno tako, da ga napravi bolj kozmopolitskega in »globalno vidnega«. Za filmski festival se je odločil kot režiser, toda na odločitev je vplivala tudi paradigma postavljanja krajev na »filmske zemljevide«. Poznavalec filmskega sveta Kenneth Turan tako pravi, da je »komaj kak dan na koledarju, ko ne proslavljajo kakega filmskega festivala v kakem eksotičnem mestu nekje v svetu« (2002: 1) in da je »ključna stvar, ki je tem multiplim festivalom skupna, potreba, da se med sabo diferencirajo« (2002: 5). ²² Skozi takšen festival postane kraj del neke globalne mreže organizacij, ustvarjalcev, občinstev, filmov itd., zaradi česar se tudi zdi, da je postal bolj kozmopolitski. Zato jih lokalne oblasti spodbujajo, ali kot pravi Turan, je razlogov za njihovo množičnost veliko, »začenši z željo občin po njihovem gostovanju, da bi postavila svoja imena pred široko občinstvo in pritegnila obiskovalce tako med kot po zadevni proslavi« (2002: 7). Občine so jih torej vesele, toda ne smemo spregledati, kdo in zakaj mnoge od njih dejansko ustvarja.

Asterfest je svojo »razliko« v »strukturi skupne razlike« (Wilk 1995) v pomembni meri gradil kar na »razliko«, ki jo predstavlja sam kraj Strumica kot prizorišče. ²³ To pomeni, da je festival resnično deloval kot »ojačevalec« popularnosti kraja, obenem pa tudi, da je bilo organizatorju veliko do tega, da je »svoj« kraj

²¹ Pri tem tudi ne smemo spregledati, da je razpad Jugoslavije pomenil prelomni čas, ko je lokalno okolje premišljalo lastno prihodnost in identiteto.

²² To je še en primer vpisovanja v »strukturo skupne razlike« (Wilk 1995).

²³ »Asterfest je neverjetna mešanica kinematografije in ambienta svoje dežele« (Asterfest 2010: 2).

izpostavil. Kraj se je v festival vpisoval na več načinov. Tako celostno podobo festivala tvori slikarska upodobitev stare Strumice (Asterfest 2013).²⁴ Dogodki festivala so se odvijali na lokacijah, ki veljajo za lokalne znamenitosti oziroma se jih drži aura »starega«: stara dvorišča v mestu, toplice iz časa antičnega Rima v Banskem, trdnjava Carevi Kuli in samostan Veljusa. Prikazovanje filmov na teh prizoriščih naj bi na goste napravilo poseben vtis: »Vse to smo želeli predstaviti tujim gostom, mislim tistim, ki prvič pridejo v Strumico.« Tudi ime festivala izvira iz starega imena za Strumico, ki je Asterion, obenem pa je festival osnoval filmsko združenje, ki je ime dobilo po še enem starem imenu tega mesta, ki je Tiberiopol. Festival podeljuje nagrado v obliki podkve, ki ima po besedah organizatorja dvojno povezavo s krajem: podkev nastopa v lokalni legendi o junaškem dekletu Strumi, obenem pa je v tej obliki mogoče prepoznati cirilično črko S, ki v tem primeru zastopa Strumico. Festivalska produkcija kraja je torej angažirala njegove »hegemone podobe« (Harvey 2011: 241–242).

Festival pa je poleg omenjenega imaginarija, vezanega na kulturno zgodovino Strumice, ustvarjal tudi imaginarij o umeščenosti kraja v nadnacionalnih prostorih. Festival je bil sprva posvečen filmu iz Jugovzhodne Evrope, leta 2010 pa se je s sloganom »Evro-Atlantski filmski kažipot« usmeril na neko veliko širše geografsko območje. Na plakatu z istim sloganom lahko vidimo tri smerokaze, od katerih v diametralno nasprotni smeri kaže smerokaz za Ameriko in Evropo, pravokotno nanju pa stoji smerokaz za Strumico. V tej simboliki dobi kraj neko izjemno mesto v globalnem kontekstu. Toda za temi konkretnimi slogani in znaki moramo kot smerokaz prepoznati sam festival, kajti prav ta je tisti, ki mednarodnemu filmskemu svetu predstavlja Strumico.

Zaključek

V članku sem na primerih iz Strumice pokazal na učinek predstav o krajih in prostorih na sodobno produkcijo krajev in lokalnih identitet. Pokazal sem, da so domačini aktivni ustvarjalci podob in (globalne) vidnosti »lastnih« krajev, pri čemer njihova produkcija ustreza tako ekonomskim zahtevam po monopolni renti (Harvey 2002) kot ekshibicionističnim identitetnim zahtevam protetične kulture (Lury 1998).

Pri tem pa se za nadaljnje raziskovanje odpirajo nova vprašanja, in sicer, kakšne spremembe dejansko ustvarjajo akterji, ki krajem spreminjajo podobe in vidnost. Vprašanje je torej, ali gre predvsem za učinkovanje na simbolnem kapitalu krajev ali pa za fasado dodane simbolne vrednosti nastajajo tudi zares spremenjeni kraji z resnično bolj enakovrednim mestom v geografiji neenakosti. Zato pogledimo še enkrat k Harveyu. Čeprav je ta poudaril ekonomsko osnovo produkcije krajev, vprašanja identifikacije ni spregledal in je s tem v zvezi pokazal na še eno protislovje monopolne rente (2002: 107–109). Lokalne razlike, ki jih kapitalizem zahteva in proizvaja, se lahko na dva načina obrnejo proti njemu samemu. Prvi je problematičen, saj skozi »posebnosti kraja« okrepljena lokalna samozavest nastopi v obliki lokalnega fetišizma, ki je sicer lahko protikapitalističen, vendar pa ponavadi nima potenciala za nadlokalno povezovanje, kulturno izmenjavo in resnično daljnosežno izboljšanje krajev.

Mobilizacija »moči kraja« je sicer izjemno pomemben aspekt politične akcije, toda vedno obstaja nevarnost fetišizacije tega momenta. Lokalistična in zapečarska politika ni odgovor na univerzalno zatiranje neoliberalnega izkoriščanja in akumulacije z razlašanjem (Harvey 2011: 252).

Zgodi se torej lahko, da se domačini zadovoljijo s predstavo o »zadovoljivem« mestu »svojega« kraja v svetu, zaradi česar jih iskanje resničnih alternativ ne zanima. Toda obstaja tudi drugačen način mobilizacije kraja, ki lokalno razliko razume kot prostor alternativnih družbenih praks, kreativnosti, kulturne izmenjave in povezovanja v nadlokalne projekte za bolj pravično globalizacijo (glej Harvey 2002: 109).

Specifični kraji so res ključna prizorišča srečanj med posamezniki, v katerih se lahko razjasni skupne poteze in vzpostavijo solidarnosti med posamezniki, tako da je nato mogoče formirati protihegemonika gibanja, ki nasprotujejo dominantni ureditvi. Na takšnih prizoriščih je »mogoče mobilizirati udeležence v političnih projektih«, ki presegajo »zapečarske interese, medtem ko ostajajo odgovorni pred svojo bazo« (Harvey 2011: 252).

Zaključne misli naj bodo torej razumljene predvsem kot opozorilo na past, ki jih lahko nastavijo v članku predstavljene geografsko-ekonomsko-identitetne dialektike (glej tudi Kozorog 2011). Lokalni projekti z nadlokalno vidnostjo in privlačnostjo namreč pogosto bolj kot razvoj enakih možnosti v neenakih geografskih razmerjih spodbujajo pomiritev z lokalnimi razmerami, saj se lokalno okolje s festivali, karnevali, palmami in z Globali domačinom kaže kot pomembno središče, čeprav je to le slepilni učinek simbolnega kapitala kraja. Protetična kultura tako ustvarja sladke identitetne sanje v razmerah neoliberalnega kapitalizma.

Literatura in viri

- ALTMAN, Irwin in Setha M. Low (ur.): *Place attachment: Human behavior and environment*. New York: Plenum, 1992.
- ASTERFEST: Asterfest – 5 years after: Euro-Atlantic film signpost. Strumica: Asterfest, 2010.
- ASTERFEST: International Short Film Festival; <http://www.asterfest.mk>, 22. 1. 2013.
- COHEN, Anthony P. (ur.): *Belonging: Identity and social organisation in British rural cultures*. Manchester: Manchester University Press, 1982.
- GREEN, Sarah F.: *Notes from the Balkans: Locating marginality and ambiguity on the Greek-Albanian border*. Princeton in Oxford: Princeton University Press, 2005.
- HARVEY, David: The art of rent: Globalization, monopoly and the commodification of culture. *Socialist Register* 2002, 93–110.
- HARVEY, David: *Kozmopolitstvo in geografije svobode*. Ljubljana: Založba Sophia, 2011 [2009].
- HOBBSAWM, Eric: Introduction: Inventing traditions. V: Eric Hobsbawm in Terence Ranger (ur.), *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 1–14.
- KOZOROG, Miha: *Antropologija turistične destinacije v nastajanju: Prostor, festivali in lokalna identiteta na Tolminskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009.
- KOZOROG, Miha: Festivalizacija Slovenije in festivalska produkcija lokalnosti. *Glasnik SED* 51/3,4, 2011, 61–68.
- KOZOROG, Miha: Dante Alighieri was here: Place, identities, geographies and histories in a small Slovenian town. *Anthropological Journal of European Cultures* 21/1, 2012, 3–21.

24 Ta slika je tudi na brošuri, izdani ob petletnici festivala (Asterfest 2010).

LOOSER, Tom: The global university, area studies, and the world citizen: Neoliberal geography's redistribution of the 'World'. *Cultural Anthropology* 27/1, 2012, 97–117.

LURY, Celia: *Prosthetic culture: Photography, memory and identity*. London in New York: Routledge.

PLATFORMA: *Платформа за развој на Општина Струмица 2007–2015 година*. Strumica: Sovet na Opština Strumica, 2007.

PROFIL: Профил на струмички регион: Општини Струмица, Ново Село, Босилово, Василево; <http://www.docudesk.com>; b. n. l.

SPERSMR: Стратегиски план за економски развој на струмички микро-регион. Strumica, b. n. l.

STOJANOV, Ace: *Струмица: туристички водич*. Strumica: Aquila Avrea Macedonia, 2005.

STRUMICA: *Strumica*. Strumica: Opština Strumica, b. n. l.

SUVARIEV, Ilija: Strumički karneval. Rokopis. Strumica: arhiv avtorja, b. n. l. a.

SUVARIEV, Ilija: Trimeri. Rokopis. Strumica: arhiv avtorja, b. n. l. b.

TRPESKI, Davorin: *Koj go poseduva minatoto?: Kulturnata politika i zaštitata na kulturnoto nasledstvo vo postsoцијалистичка makedonija*. Skopje: Univerzitet 'Sv. Kiril i Metodij' Skopje, Prirodno – matematički fakultet, Institut za etnologija i antropologija, 2012.

TURAN, Kenneth: *Sundance to Sarajevo: Film festivals and the world they made*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press, 2002.

UZUNOV, Zoran: Струмица како значаен центар за развој на аматерскиот филм, клубовите, авторите, фестивалите, филмовите – малите и големите филмски сонувачи. *Kinopis* 21/39–40, 2010, b. n. s.

VELKOVSKI, Živko: *Струмица културно-историско nasledstvo: Vodich*. Strumica: Nacionalna ustanova, Zavod za zaštita na spomenicite na kulturata i Muzej Strumica, 2005.

VIDMAR HORVAT, Ksenija: *Globalna kultura*. Ljubljana: Študentska založba, 2006.

WILK, Richard: Learning to be local in Belize: Global systems of common difference. V: Daniel Miller (ur.), *Worlds apart: Modernity through the prism of the local*. London in New York: Routledge, 1995, 110–133.

Concepts of the Locality of Place, Monopoly Rent, and Geography of Local Differences The Example of Strumica, Macedonia

The article discusses some recent “projects” in Strumica, Macedonia, including the erection of palm trees, the construction of a huge shopping centre, the opening of discotheques, the revival of the carnival, and the organization of film festival. All of them are considered from the viewpoint of the neoliberal project, which turned municipalities into self-dependent market actors. In this perspective, the “projects” are signs of “local development” and at the same time markers of place that distinguish Strumica from other places. As such they can be interpreted through the concept of monopoly rent as discussed by David Harvey. However, the “projects” may also stimulate local identification, and some of them should indeed be understood as outcomes of local identification of some actors. The article thus claims that the making and perception of “local differences”, for which a place is supra-locally “famous”, have become an important part of local identification, which is an outcome of the “prosthetic culture” discussed by Celia Lury. Therefore, the neoliberal economy and the “prosthetic” local identity strive for the same goal within local environments: to make them “different”. In view of this, there does not seem to be much space for an alternative anti-neoliberal local politics.

SPOZNAVANJE IN USTOLIČEVANJE POUSTVARJANJA PRETEKLIH LJUDSKOGLASBENIH IN LJUDSKOPLESNIH PRAKS

(Učin)Kovanje izobraževanj Javnega sklada Republike Slovenije za kulturne dejavnosti v zadnjem desetletju

Strokovni članek | 1.04

Izvleček: Avtor v članku piše o pomenu in smernicah izobraževanj, ki jih Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti (JSKD) namenja folklornim, pevskim in godčevskim skupinam, in predstavlja konkretna izobraževanja zadnjega desetletja. Ob tem razmišlja o vlogi etnologov in kulturnih antropologov pri načrtovanju in izvajanju izobraževanj, namenjenim ljubiteljem, ki se želijo seznaniti z izborom preteklih plesnih, glasbenih in oblačilnih praks.

Ključne besede: ljudski ples, folklorni ples, folkloriziranje, izobraževanje, plesno izročilo

Abstract: The paper focuses on the importance of educational programs and guidelines provided by the Republic of Slovenia Public Fund for Cultural Activities (JSKD) for folk dance and singing groups and for musicians playing folk instrumental music, and examines the training programs organized over the last decade. Discussed is the role of ethnologists and cultural anthropologists in the planning and implementation of training programs for amateur enthusiasts who wish to become familiar with dance, music, and clothing practices of the past.

Key Words: folk dance, folklore dance, folklorization, education, dance tradition

Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti (JSKD) deluje pod tem imenom od leta 2000, ustanovljen pa je bil leta 1996 kot Sklad Republike Slovenije za ljubiteljske kulturne dejavnosti (SLKD) in je nasledil nekdanjo Zvezo kulturnih organizacij Slovenije (ZKOS). Z ustanovitvijo JSKD je bila z okrog sto zaposlenimi postavljena kulturna mreža 59 območnih izpostav sklada, ki pokriva celotno ozemlje Slovenije, sega pa tudi v zamejstvo. Mreža izpostav JSKD skupaj s strokovno službo posameznikom, skupinam, društvom in zveзам omogoča strokovno rast in kulturno povezovanje ter spodbuja programe kulturne vzgoje in vseživljenjskega učenja. JSKD organizira kulturne prireditve ter izobraževanja, izdaja revije in druge publikacije, pomaga kulturnim društvom in njihovim zveзам v Sloveniji in zamejstvu ter skrbi za mednarodno sodelovanje. S pomočjo domačih in tujih strokovnjakov ter umetnikov razvija in krepi temeljna področja ljubiteljskega umetniškega ustvarjanja na Slovenskem, zagotavlja strokovno in organizacijsko podporo ljubiteljskim kulturnim dejavnostim in omogoča široko dostopnost umetniških vsebin. Poklicno umetniško delovanje prepleta z ljubiteljskim delovanjem in spodbuja prehajanje ljubiteljev na raven profesionalnega delovanja, znanja poklicnih umetnikov in znanstvenikov pa posreduje ljubiteljem.

Razvoj posameznih področij ljubiteljskih kulturnih dejavnosti usmerja osem samostojnih strokovnih svetovalcev, ki se ukvarjajo z zborovsko, inštrumentalnoglasbeno, likovno, literarno, s sodobnoplesno, z gledališko in lutkovno, s filmsko in z video ter s folklorno dejavnostjo. Delo etnologov in kulturnih antropologov se posredno in v mnogih primernih tudi povsem neposredno povezuje predvsem s folklorno dejavnostjo, spoznanja etnologije in kulturne antropologije pa pomembno vplivajo na njen razvoj. Etnologi in kulturni antropologi sodelujejo pri izobraževanju ljudi, ki se s folklorno dejavnostjo ukvarjajo, pišejo strokovne

prispevke, knjige in pripravljajo zvočne zgoščenke ter DVD-je, sodelujejo v strokovno-programskih komisijah, opravljajo vlogo strokovnih spremljevalcev preglednih prireditev, ipd. Za njihovo uspešno vključevanje v aktivnosti JSKD je ključno dobro poznavanje gradiva, ki ga folklorne pevske in godčevske skupine poustvarjajo, pri tem pa se znanstvena spoznanja etnologije in kulturne antropologije prepletajo z aplikativnimi aktivnostmi, v okviru katerih so se v več desetletnem razvoju razvili in utrdili posebni načini interpretacije preteklih plesnih, glasbenih, oblačilnih in nekaterih drugih praks, povezanih z umetniškim (po) ustvarjanjem izročila.

Pojasnitve nekaterih pojmov

Folklorna dejavnost v okviru JSKD (internetni vir 1) pokriva področje ljubiteljskega ustvarjanja, povezanega z interpretiranjem duhovne, v več primerih tudi materialne kulturne dediščine – predvsem dediščine, ki se nanaša na glasbeno in plesno kulturo kmečkega prebivalstva, čeprav se v folklorni dejavnosti v zadnjih letih pojavljajo tudi interpretacije nekdanjega družabnega življenja predstavnikov drugih družbenih skupin. Odrasle folklorne skupine v svojih programih poustvarjajo plesno izročilo in z njim povezljivo vokalno in inštrumentalno glasbo, šege in navade, s folklornimi kostumi pa ponazarjajo oblačenje ljudi različnih družbenih skupin iz različnih zgodovinskih obdobj in z območij, ki jih želijo v svojih odskih prikazih interpretirati. Podobne programe pripravljajo otroške folklorne skupine, le da se te posvečajo tudi poustvarjanju otroškega izročila oz. izročila, prilagojenega otrokovemu psihofizičnemu razvoju. Prizadevanja v folklorni dejavnosti so namenjena še usmerjanju pevcev ljudskih pesmi in godcev ljudskih viž,¹ ki se s posebno pozor-

1 V okviru JSKD smo z izrazoma **pevci ljudskih pesmi** in **godci ljudskih**

* Dr. Bojan Knific, dr. etnol. in kult. antropol., samostojni strokovni svetovalec za folklorno dejavnost na Javnem skladu Republike Slovenije za kulturne dejavnosti – JSKD. 1000 Ljubljana, Štefanova 5, E-naslov: bojan.knific@jskd.si

nostjo posvečajo interpretiranju glasbenega izročila. Manjši del aktivnosti je namenjen usmerjanju drugih dejavnosti, povezanih s prenašanjem preteklih kulturnih praks v sodobnost; naj gre za prenose, ki jim lahko pripišemo funkcijo gledališča zgodovine, kjer je v ospredju želja po nespreminjanju nekdanjih praks, ali pa za bolj izrazito interpretativne pristope, kjer je pretekla kulturna ustvarjalnost le motiv ali sredstvo sodobnih interpretacij.

Na Slovenskem s terminom **folklorna skupina** označujemo formalnopravno organizirane skupine ljudi (otrok ali odraslih), ki se na vajah ukvarjajo predvsem s poustvarjanjem plesnega izročila, z namenom pripraviti to izročilo za predstavitev na odru. To je nerazdružljivo povezano s poustvarjanjem inštrumentalnoglasbenega izročila, in v primerih plesov, ob katerih se je tudi pelo, tudi pevskega izročila – petje je pogosto vključeno v delo folklornih skupin, čeprav s samim plesnim izročilom ni neposredno povezano. Poustvarjanju plesnega in glasbenega izročila se pridružuje s plesnim izročilom bolj ali manj povezljivo poustvarjanje prvin nekdanjih šeg in navad ter drugih utrinkov nekdanjega življenja, pri otroških folklornih skupinah pa poustvarjanje nekdanjega načina življenja otrok. Vse skupaj se v poustvarjalnih prizadevanjih prepleta z interpretiranjem oblačilne dediščine, saj skoraj ni folklornih skupin, ki bi se zavestno odločile, da ne bodo nastopale v folklornih kostumih, ki skušajo ponazarjati nekdanjo oblačilno podobo ljudi s posameznih območij.

Če folklorno dejavnost razumemo kot delovanje, povezano z zavestnim »ohranjanjem« izginjajočih oz. s poustvarjanjem izbranih preteklih plesnih praks, ki jim je pripisana posebna, z obstojem predstavniških skupnosti povezana vrednost, potem njeni začetki segajo vsaj v sredo 19. stoletja. Tja namreč segajo prvi podatki o tem, da so plesale, ki so jih ljudje sicer plesali, ti zaplesali zato, da so jih predstavili Drugim (več glej Kunej 2006). V drugi polovici 19. stoletja so se predstavitvam za Druge pridružila prizadevanja po oživljanju že opuščeni plesnih praks, ki so se nadaljevala v 20. stoletju in v letih pred drugo svetovno vojno vodila v ustanavljanje folklornih skupin, katerih temeljni namen je bil predstavljanje plesnega izročila Drugim. Po drugi svetovni vojni se je ustanavljanje folklornih skupin, ki so delovale v okviru ljubiteljske kulturnometniške dejavnosti, nadaljevalo, njihova številčna rast in organiziranost pa sta spodbujali razvoj izobraževanj, na katerih so njihovi vodje pridobivali za delovanje potrebna znanja. V začetku osemdesetih let 20. stoletja je bil na tedanji ZKOS zaposlen prvi svetovalec za folklorno dejavnost, katerega temeljna naloga je bila strokovno usmerjanje folklornih skupin. Temu se je z leti priključilo strokovno usmerjanje pevskih in godčevskih skupin in bolj obstransko tudi razvijanje drugih področij, povezanih z interpretiranjem preteklosti (rokodelstev, šeg in navad, pustnih likov ...). Med letoma 1984 in 2002 je bila kot svetovalka za folklorno dejavnost zaposlena Meta Benčina, leta 2003 pa sem to vlogo na JSKD prevzel pisec pričujočega besedila – sprva kot zunanji sodelavec, od decembra 2004 pa kot redno zaposleni.

Temeljne aktivnosti JSKD so namenjene ljubiteljskemu kulturnometniškemu delovanju, in sicer v posameznih dejavnostih z izobraževanji, s prireditvami (JSKD pripravlja območna, re-

gijska in državna srečanja folklornih pevskih in godčevskih skupin) in z založništvom (JSKD enkrat letno izdaja *Folklor-nik* (internetni vir 2), občasno tudi druge knjige, nosilce zvoka in slike s področja glasbenega in plesnega izročila ter oblačilne dediščine). Aktivnosti zaradi usklajenega in jasno usmerjenega delovanja pomembno zaznamujejo razvoj folklorne dejavnosti, kjer je, kljub temu da gre za delovanje na umetniškem in ne na znanstvenem področju, mogoče zelo jasno opaziti vplive etnologije in kulturne antropologije. Vplivi pa niso le enosmerni. Ne gre namreč le za prehajanje znanj in spoznanj iz etnologije in kulturne antropologije v folklorno dejavnost, ampak folklorna dejavnost hkrati spodbuja delovanje nekaterih etnologov in kulturnih antropologov, ki predvsem empirične izkušnje, pridobljene v folklorni dejavnosti ali zaradi nje, prenašajo v znanost. Pri etnologih in kulturnih antropologih, ki se posredno ali neposredno ukvarjajo s folklorno dejavnostjo, je izjemno težko postaviti ločnico med njihovimi znanstvenimi prizadevanji in ljubiteljstvom. Eno se oplaja z drugim in tako so mnogi rezultati, ki jih opazamo v folklorni dejavnosti, posledica razvoja etnoloških in kulturnoantropoloških teorij, hkrati pa na njihova spoznanja o proučevanju nekdanjih plesnih in glasbenih praks, oblačenja in kostumiranja vpliva razvoj folklorne dejavnosti in v njej oblikovanih načel.

Prepletenost se jasno kaže v terminologiji. Kljub temu da spreminjanje terminologije bistveno ne vpliva na delovanje društev in posameznikov, ki se ukvarjajo s folklorno dejavnostjo, jo je spremenjena terminologija, katere razvoj sta spodbudili etnologija in kulturna antropologija, v zadnjem desetletju vsaj deloma zaznamovala. V folklorni dejavnosti in v strokovnih krogih zunaj nje je za poimenovanje člana folklorne skupine sprejet izraz **folklornik**, **folklorni kostum** kot označba za preobleke, ki jih na odrih nosijo folklorniki, in sintagmi **pevci ljudskih pesmi** za pevce, ki poustvarjajo pesemsko izročilo, ter **godci ljudskih viž** za godce, ki poustvarjajo inštrumentalnoglasbeno izročilo. Spremenjena ter vsaj načelno in v rabi na JSKD sprejeta terminologija je razširila in bolj jasno definirala področja, s katerimi se ukvarjajo folklorne, pevske in godčevske skupine. Omenjena terminologija se je razvila za potrebe znanosti in prešla v praksu tistih ljubiteljev, ki se v folklorni dejavnosti ne ukvarjajo izključno s poustvarjanjem že pred desetletji izbranih sestavin pretekla, predvsem kmečke kulture. Ta je sicer še vedno v ospredju in bo zaradi tradicije folklorne dejavnosti, obilice tovrstnega gradiva, politične funkcije folklornih skupin in drugih vzrokov predvidoma ostala v ospredju tudi v prihodnje, ob njej pa se razvijajo tudi interpretacije delavske, meščanske in plemiške plesne in glasbene kulture, kar zapolnjuje vrzel, za katero je desetletja kazalo, da vsaj v ljubiteljski dejavnosti ne bo nikdar zapolnjena. Pri razvijanju dejavnosti je tudi vse več vprašanj o upoštevanju sodobnih smernic razvoja scenskih umetnosti (kamor sodi folklorna dejavnost), o vlogi umetnosti v folklorni dejavnosti in o tem, kako (p)ostati (p)oseben in prepoznaven v slovenskem prostoru ter na evropski in svetovni ravni. Izpostavljanje posebnosti nekdanjega načina življenja prebivalstva lokalnih okolij in njihovo postavljanje ob bok že uveljavljeni lokalni in nacionalni simboliki, se kaže kot ena temeljnih usmeritev folklorne dejavnosti, ki se v zadnjih letih spreminja zaradi premikov v konceptih delovanja. Počasi, a vztrajno. Spreminjata se tako struktura poustvarjalcev ljudskega izročila kot tudi vsebina delovanja. Oblika delovanja folklornih, pevskih, godčevskih in drugih skupin in posamezni-

viž nadomestili rabo izrazov **ljudski pevci** in **ljudski godci**. Skupine, pari in posamezniki, ki se predstavljajo na srečanjih in drugih prireditvah, večinoma poustvarjajo glasbeno izročilo za namen nastopanja in predstavljanja.

kov, ki se ukvarjajo z interpretiranjem preteklega življenja ljudi različnih predstavniških skupnosti, je stvar, ki ostaja, nanjo pa se vežejo vsebine. Te pa se razvijajo skladno s potrebami okolja in vsakokratnega časa, v katerem se spreminjajo obstoječi koncepti in se iščejo novi. Koncepti, oblikovani v lokalnih okoljih, se prek sistema izobraževanja, prireditvev in založništva predstavljajo na nacionalni ravni, nacionalno opazni produkti in drugi programi pa svojo vrednost preizkušajo v evropskem in širšem svetovnem kontekstu. Nekatere folklorne skupine so se od reproduciranja in interpretiranja plesnih oblik (t. i. **ljudskih plesov**, ki se v poustvarjalnih procesih spreminjajo v **folklorne plesje**)² za nekaj časa preusmerile v predstavljanje vsebinsko zaokroženih celot (vsaj kdaj pa kdaj tudi v predstavljanje abstraktnih vsebin, kjer plesno izročilo predstavlja zgolj motiv ali sredstvo za interpretacijo), v zadnjih letih pa se ponovno poudarja pomen plesa, ob čemer se bolj intenzivno kot doslej odpira vprašanje njegove umetniške predelave. Spreminjajo se smernice razvoja pevskih in godčevskih skupin, pri katerih se jasni zavedanje, da gre tudi pri njih za sodobno odrsko interpretacijo.

Leta 2012 se je na srečanjih folklornih skupin predstavilo 199 odraslih folklornih skupin s 3.758 člani, 250 otroških folklornih skupin s 4.909 člani in 25 skupin manjšinskih etničnih skupnosti s 472 člani. Ker se na srečanjih folklornih skupin ne predstavljajo vse obstoječe folklorne skupine, ocenjujemo, da v Sloveniji in zamejstvu deluje nad 250 odraslih folklornih skupin in nedvomno nad 300 otroških folklornih skupin, ob njih pa več 300 skupin pevcev ljudskih pesmi in godcev ljudskih viž. Podatki kažejo, da se je število pevskih, godčevskih in folklornih skupin v zadnjem desetletju močno povečalo. Nastajajo številne nove veteranske in upokojske folklorne skupine, prav tako se dejavnost precej množično razvija v vrtcih in osnovnih šolah, ob tem pa v zadnjih letih opažamo tudi porast števila odraslih folklornih skupin z mladimi člani.

Načrtovanje izobraževanja

Z izobraževanja, ki jih pripravljamo na JSKD, ob interpretih plesnega izročila posebej spodbujamo poustvarjalce glasbenega izročila in oblačilne dediščine. V program izobraževanja vsako leto uvajamo vrsto novosti, saj želimo slediti potrebam, ki jih narekujejo sodobnost in nova spoznanja v znanosti ter z njo povezani stroki. Novosti so ob umetniških iskanjih podlaga za razmišljanje o tem, kako bi se dejavnost v prihodnje lahko razvijala. Globalizacijski procesi so že pred desetletji spodbudili povečano zanimanje za beleženje in interpretiranje preteklih kulturnih praks in vodijo v izpostavljanje lokalnih posebnosti, kar se je na Slovenskem in marsikje drugje jasno pokazalo v rasti zanimanja za folklorno dejavnost. V procesu aktualizacije preteklih kulturnih pojavov, ki v interpretirani obliki postajajo predmet sodobne kulture, so aktivno sodelovali in še sodelujejo vsi, ki jim je tovrstna ustvarjalnost blizu, med njimi še zlasti folklorne in njim sorodne skupine in v njih delujoči posamezniki. Ti se posvečajo poudarjanju preteklih kulturnih prvin – predvsem plesa, igre, glasbe, oblačenja – in njihovem predstavljanju v sodobnosti. Folklorna dejavnost ne le da aktualizira pretekle kulturne prakse in jih v interpretirani obliki ponuja na ogled sodobnemu človeku,

ampak spodbuja tudi raziskovanja in omogoča aktivno vključevanje poustvarjenih prvin v sodobno življenje.

Udejstvovanje v folklorih in njim podobnih skupinah omogoča posameznikom osebnostno rast in kreativno preživljanje prostega časa. Posamezniki skušajo v skupinah aktivno prenašati poustvarjeno preteklost v sodobnost, s čimer razvijajo ne le lokalne identitete, temveč tudi nacionalno identiteto. Pri tem ne gre zgolj za reproduciranje v siceršnji splošni praksi izginulih kulturnih oblik, ampak za aktivno in zavestno interpretiranje tistih prvin pretekle kulture, ki so se kot primerna podlaga uveljavile v folklori dejavnosti. Ljudje, ki plešejo, pojejo, igrajo in godejo v folklorih skupinah, se kreativno srečujejo s poustvarjanjem izročila. Na svojstven in folklori dejavnosti lasten način spoznavajo predvsem družabno in s plesom povezano življenje ljudi v preteklosti, obenem pa to življenje interpretirajo v predstavah za druge. Različne **odrske postavitve**, kakor označujemo kratke, navadno pet do petnajst minut dolge programe (nastope) folklornih skupin, so najpogostejše plod kreativnega dela posameznika, izjemoma dela manjše skupine ljudi.

Izobraževanja, ki jih pripravljamo na JSKD, sledijo temeljni ideji v folklori dejavnosti, in sicer da bi prvine izročila v folklorih, pevskih in godčevskih skupinah ostale čim bolj prepoznavne – odrsko prirejene toliko, da so sprejemljive sodobnemu občinstvu. Ob tem si želimo umetniške interpretacije, čeprav pogosto ne znamo definirati razlik med umetniško interpretacijo kot želeno predelavo izpričanega izročila in t. i. banalizacijo kot njeno neželjeno preobrazbo; se pa o njih stalno sprašujemo in se opredeljujemo. Zavedamo se, da z odrekanjem nekaterim vabljivim in širšim množicam všečnim načinom poustvarjanja izročila vplivamo na njegovo manjšo priljubljenost pri občinstvu, a hkrati sledimo stališču, da bi prehitro in preveč korenito preoblikovanje veljavnih meril lahko spodkopalo temelje folklorne dejavnosti – pa naj bodo ti ustrezno postavljeni ali pa ne. O bolj ali manj ustreznih načinih poustvarjanja izročila sicer ves čas teče beseda na vseh ravneh sporazumevanja folkloristikov, strokovnih spremljevalcev srečanj in drugih, katerih delo se prepleta z ljubitelji. Skladno z njimi se smernice razvoja folklorne dejavnosti spreminjajo in prilagajajo vsakokratni sodobnosti; novim znanjem, izumljenim novim smislom in ciljem delovanja na folklornem področju ter načelom, ki jih narekujejo predvsem spoznanja etnologije in kulturne antropologije, morda premalo tudi spoznanja drugih ved, predvsem načela scenskih umetnosti.

Da bi folklorno dejavnost na Slovenskem razvili in izboljšali razmere za kakovostno ustvarjalno delovanje na ljubiteljskem umetniškem področju, spodbudili individualni študij, poglobili znanje in vedenje o preteklih načinih življenja, vsem zainteresiranim vsako leto ponujamo vrsto izobraževanja, primernih tako za začetnike kot za tiste, ki želijo dopolniti svoje znanje in poznavanje preteklega načina življenja ter njegovo sodobno prirejanje. Z njimi želimo spodbuditi ljubiteljske ustvarjalce k iskanju lastnega izraza in sproščanju kreativnosti ter spoznavanju zakonitosti ustvarjanja, ki je omejeno z načeli, uveljavljenimi v folklori dejavnosti. Z izobraževanja skrbimo za posredovanje strokovnih in znanstvenih spoznanj tistim, ki jih želijo pridobiti in v svojih krogih prenašati naprej. Nekatere otroške in odrasle folklorne skupine so se v zadnjih letih usmerile v ljubiteljska raziskovanja ter z njim povezana poustvarjanja izročila lastnih lokalnih okolij. S tem prispevajo k revitalizaciji in razvijanju lokalnih pripadnosti, posledično k razvijanju nacionalne identitete, ki je v folklori

² Več o spremembah, ki pri tem nastanejo, glej Knific (2010) in Kunej (2006, 2010).

dejavnosti vse manj usmerjena k stereotipizaciji pred desetletji izbranih kulturnih sestavin »nacionalnega pomena« in bolj kot pred leti upošteva kulturno različnost. Prav v folklorni dejavnosti se najpogostejše dogaja, da ljubiteljsko delovanje dediščino slovenskega prostora kot »našo« posebnost predstavlja na nadnacionalni ravni. V prizadevanjih, da bi folklorno dejavnost s pomočjo izobraževanj razvijali na strokovni ravni, se povezujemo s strokovnimi in z znanstvenimi združenji ter ustanovami (Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, Slovenski etnografski muzej, Kulturno društvo Folk Slovenija, Zveza ljudskih tradicijskih skupin Slovenije ...).

Na Slovenskem je folklorna dejavnost v celoti ljubiteljska. Ljubiteljska v najlahtnejšem pomenu te besede – v pomenu, da jo tisti, ki se ukvarjajo z njo, ljubijo, in (morda žal) tudi v pomenu, da tisti, ki se ukvarjajo z njo, razen zares redkih izjem, za svoje delo ne dobivajo plačila, vsaj takega ne, da bi z njim lahko dostojno preživel. In tako ni od včeraj, temveč tako rekoč od nekdaj. Če stanje v Sloveniji primerjamo s stanjem v državah, kjer je profesionalizem v folklorni dejavnosti bolj razvit, lahko ugotovimo, da je skoraj popolni večdesetletni neprofesionalizem pustil nekatere sledi, ki bi jih v pozitivistični misli označili za zgledne. To so blizkost izpričanega izročila s folkloriziranim, razvitost folklorne dejavnosti v vaških okoljih, nekomercialna usmerjenost dejavnosti, sorazmerno nizka stopnja stiliziranosti folkloriziranega izročila, manj opazni avtorski posegi v (pre) oblikovanje programov, ipd. Ob tem pa ne smemo zanemariti številnih drugih posledic izključno ljubiteljskega (prostočasnega, nepoklicnega) delovanja, kot so pomanjkanje strokovnega kadra, novejših in sodobnejših raziskav, novih iskanj, sodobnejših interpretacij, medijske prepoznavnosti, priznavanja dosežkov na državnih in mednarodnih ravni, razvoj z dejavnostjo povezanega izobraževanja na univerzitetni ravni, idr.³

Skrajni čas je, da bi dobili več ljudi, ki bi se s folklorno dejavnostjo ukvarjali poklicno – torej profesionalno – med njimi bi bili nedvomno lahko tudi etnologi in kulturni antropologi. Verjetno je precejšnja utopija razmišljati o slovenski profesionalni folklorni skupini, menim pa, da ni utopija razmišljati o nekaj profesionalnih vodjih folklornih skupin oziroma strokovnih delavcih, ki bi se ukvarjali z raziskovanjem, razvijanjem novih programov, s posredovanjem znanj manj izkušenim, s strokovno in z organizacijsko pomočjo folklornim skupinam, ipd., morda o nekaj korepetitorjih, kostumografih, šiviljah, ipd. Kljub usmerjenju v ljubiteljstvo zlasti kakšna večja in veličastnejša folklorna skupina v prihodnje brez profesionalnega strokovnega vodstva ne bo zmogla kakovostnega razvoja. Potrebovali bi ljudi, ki bi se izobraževali in bi izobraževali druge, ljudi, ki bi se ukvarjali predvsem s plesom, z raziskovanjem, s publiciranjem, ne nazadnje z lobiranjem, iskanjem boljših razmer za delovanje folklornih pevskih in godčevskih skupin, za več sredstev – torej ljudi, ki bi svoje življenje z ljubeznijo, a ne zgolj ljubiteljsko, posvetili folklorni dejavnosti in bi od svojega dela lahko tudi dostojno živeli. Mnogi, ki se ukvarjajo s folklorno dejavnostjo, kljub temu da gre za ljubiteljstvo, delujejo na robu svojih zmožnosti – vodijo številne vaje, obiskujejo seminarje, pregledujejo literaturo, se

lotevajo ljubiteljskih terenskih raziskovanj in odrskega eksperimentiranja, pripravljajo nove odrske postavitve, glasbene priredbe, kostumografije, skrbijo za nastope ... Med ljubitelji so tudi taki, ki folklorni dejavnosti namenijo precej več časa kot pa svoji redni zaposlitvi, da ne omenjam truda in zavzetosti.

Znanja, ki ga človek potrebuje za delo v folklorni skupini in bi ga na JSKD označili kot kakovostno, z rednim izobraževanjem v institucionaliziranih izobraževalnih ustanovah ni mogoče pridobiti, ker ni programov za vzgojo potrebnih kadrov. Skoraj edina možnost, da posamezniki, ki skupine vodijo in usmerjajo njihovo delo, pridejo do potrebnih znanj, je sodelovanje na izobraževanjih, ki jih pripravlja JSKD. Ta so bila v preteklem desetletju zelo različna, tako glede načina posredovanja znanj kot glede vsebin. Glede oblik dela so v ospredju predavanja in praktične delavnice oz. tabori, tu in tam pa smo organizirali tudi okrogle mize. Vsebine, s katerimi se udeleženci seminarjev seznanjajo, se večinoma nanašajo na spoznavanje plesnega in glasbenega izročila (tako pevskega kot instrumentalnoglasbenega) ter oblačilne dediščine. Vodje otroških folklornih skupin pogosto spoznavajo otroško izročilo, manj pa je predavanj o šegah in navadah, še manj o drugih vsebinah, ki z neposrednim delom s folklorniki, pevci in z godci niso povezane, a so za njihovo udejstvovanje kljub temu pomembne. Načrtovanje izobraževanj sledi v Sloveniji izraženim potrebam, redkeje sledi konkretnim tujim zgledom, čeprav se čuti njihov posreden vpliv.⁴

Seminarji

Na JSKD vsako leto pripravljamo nova izobraževanja, ustaljene izobraževalne oblike pa vsebinsko prenavljamo in prilagajamo ugotovljenim potrebam. Vsa izobraževanja so odprtega tipa in se jih lahko udeleži kdorkoli, ki ga razpisana tema zanima in ustreza razpisnim pogojem. Med temeljne izobraževalne oblike sodita različici **začetnega seminarja za vodje folklornih skupin** – prva je namenjena izobraževanju vodij otroških folklornih skupin, druga pa izobraževanju vodij odraslih folklornih skupin. Izvajamo ju vsako drugo leto ob vikendih – enkrat mesečno od oktobra do aprila – udeleži pa se ju skupno med 100 in 130 seminaristov. Izobraževanje obsega 75 ur predavanj in praktičnega dela in se konča s pisnim izpitom, na katerem kandidati dokažejo osnovno poznavanje plesnega in glasbenega izročila ter oblačilne dediščine, in sicer vodje otroških folklornih skupin poznavanje otroškega izročila, vodje odraslih folklornih skupin pa osnovno obvladovanje kinetografije. Po opravljenem pisnem izpitu morajo kandidati izdelati še seminarsko nalogo, za katero sestavijo novo odrsko postavitev in v njej podrobno opišejo izbrane plesne, igre, pesmi in instrumentalnoglasbeno spremljavo ter kostumsko podobo. Od leta 2010 namesto seminarske naloge lahko na terenu zberejo gradivo o plesnem izročilu in ga opišejo. Pri terenskem zbiranju gradiva jim je v pomoč etnolog, ki delo usmerja in jim pri njem pomaga. Po uspešnem zaključku seminarja udeleženci pridobijo naziv strokovni vodja otroške folklorne skupine oz. strokovni vodja odrasle folklorne skupine. Opravljeni začetni seminar za vodje otroških/odraslih folklornih skupin udeležencem omogoča obiskovanje **nadaljevalnih seminarjev**, ki jih pripravljamo enkrat, izjemoma dvakrat letno. Na njih se udeleženci

3 Primere iz podobnih praks drugje po svetu glej npr.: Cash (2002, 2007) (Moldavija); Ciubrinska (2000) (Litva); Kendirabaeva (1994) (Kazahstan); Vail (2003) (Švedska).

4 O izobraževanju grških folklornikov glej npr.: Filippou idr. (2003, 2006).

podrobno posvetijo učenju plesov razpisnega območja, v večernih urah pa spremljajo predavanja na temo oblačilne dediščine in/ali glasbenega izročila na seminarju obravnavanega območja. Seminar obsega med 15 in 20 ur predvsem praktičnega dela in se v zadnjih letih izvaja ločeno za vodje otroških in vodje odraslih folklornih skupin. Udeležijo se ga različno število vodij folklornih skupin – navadno je udeležencev med 50 in 120.

Med vodji in člani folklornih skupin so zlasti priljubljeni tri do štiridnevni **folklorni tabori**. Prvi otroški folklorni tabor smo organizirali leta 1990, folklorni tabori za odrasle pa imajo desetletno tradicijo. Na njih se udeleženci bolj kot spoznavanju plesnega in z njim povezljivega izročila ukvarjajo z njegovim interpretiranjem. Udeležencev, med katerimi je navadno slaba polovica vodij skupin in dobra polovica plesalcev, pevcev in godcev, je v različnih sezonah različno – nekje med 70 in 150. Delo poteka v več skupinah, v katerih ob strokovnem usmerjanju ustvarjajo nove programe, ki jih predstavijo na zaključni predstavitvi.

Enodnevni seminarji za **razvoj plesnosti** so namenjeni plesni vzgoji folklornikov, saj plesno znanje daje temeljno podlago za delovanje na folklornoplesnem področju. Udeleženci se praviloma ne učijo plesov, temveč razvijajo plesne sposobnosti – predvsem obvladovanje telesa in prostora, tudi iskanje možnih načinov poustvarjanja plesa – kar omogoča folklorni dejavnosti na Slovenskem ustrezno odrsko interpretacijo plesnega izročila. Tovrstni seminarji so namenjeni vodjem otroških in odraslih folklornih skupin in so včasih združeni za ene in druge, redkeje ločeni. Udeležuje se jih zelo različno število seminaristov, a ne manj kot 15 in navadno ne več kot 40.

Razvijanju dejavnosti otroških folklornih skupin je bilo v zadnjih desetih letih namenjenih nekaj enodnevnih **seminarjev ob prirreditvi Ringaraja**, ki se jih je udeležilo med 30 in 120 seminaristov. Ringaraja je naslov državnega srečanja otroških folklornih skupin, seminar pa sledi ideji, da se celodnevnomu spoznavanju vsebin, povezanih z delovanjem otroških folklornih skupin, priključi ogled državnega srečanja otroških folklornih skupin, na katerem se predstavi okrog deset izbranih slovenskih otroških folklornih skupin, ki so prešle tristopenjski sistem selekcije. Udeleženci na njem obravnavajo različne vsebine, povezane z odrskim interpretiranjem otroškega izročila in spoznavanjem otrokom prilagojenega izročila odraslih. Delavnice vodijo poznavalci gledališke, glasbene in sorodnih umetnosti.

Čeprav sta učenje na terenu (i)zbranih plesov, ki so se v folklorni dejavnosti ustalili kot najustreznejša podlaga delovanja folklornih skupin, in spoznavanje možnih načinov njihovega interpretiranja temelj folklorne dejavnosti, pa je kar precej izobraževanj namenjenih seznanjanju ljubiteljev z glasbenim izročilom. V Beltincih vsako leto poteka tridnevna **godčevska delavnica**, namenjena godcem folklornih in godčevskih skupin, od leta 2008 tudi **pevska delavnica**, namenjena tako folklornikom kot tudi vsem drugim, ki se ukvarjajo s poustvarjanjem pevskega izročila. Enodnevni seminar **godčevstvo na Slovenskem**, ki vsako leto poteka ob državnem srečanju pevcev ljudskih pesmi in godcev ljudskih viž, je občasno razdeljen v dva dela – prvi je namenjen harmonikarjem in drugi preostalim instrumentalistom, ki poustvarjajo ljudsko glasbo. Hkrati organiziramo še **delavnico za pevce**, kjer se udeleženci seznanjajo s preteklimi pevsкими praksami in možnostmi njihovega prenašanja v sodobnost.

Spoznavanju pevskega izročila je vsako drugo leto namenjen 40-urni seminar **petje ljudskih pesmi**, na katerem predavate-

lji udeležence seznanjajo s pevskim izročilom in z možnostmi njegovega poustvarjanja. Udeleženci poslušajo predavanja o nekdanjih načinih petja, se seznanjajo z zvočnimi posnetki in s sodobnimi praksami poustvarjanja pevskega izročila. Glede na število prijav so razdeljeni v več skupin, v katerih prepevajo pesmi – bodisi na način, s katerim se skušajo čim bolj približati izpričani in spoznavni nekdanji zvočnosti, redkeje da se od nje zavestno odmikajo.

Med pomembnejša izobraževanja, v preteklem desetletnem obdobju namenjena popularizaciji znanj s področja glasbenega izročila, sodi **mala šola oprekljanja**. Gre za poskus, kako v slovenske godčevske sestave vrniti oprekelj, ki je bil v 19. stoletju in prej zelo razširjeno glasbilo, igranje nanj pa je v 20. stoletju skoraj dokončno zamrlo. Sofinanciranje nakupov oprekljev in izobraževanje sta spodbudila nekaj godcev, da so se lotili igranja na to glasbilo, ki ga še vedno redko srečujemo v godčevskih sestavih folklornih skupin.

Izobraževanju šivilj, krojačev in drugih, ki izdelujejo folklorne in pripadnostne kostume, je od leta 2006, najpogosteje v sodelovanju s pokrajinskimi muzejem v Kranju, namenjen vsakoletni seminar na temo **oblačilne dediščine**. Tridnevni seminarji 25 do 50 udeležencem ponujajo znanja s področja oblačilne dediščine in njenega poustvarjanja. Mnogo šivilj, krojačev, ljubiteljskih kostumografov in drugih, ki se ljubiteljsko ali poklicno ukvarjajo z izdelovanjem oblačil in oblačilnih dodatkov, s katerimi interpretirajo predmete preteklosti, predvsem kmečke oblačilne porabe, je z omenjenim izobraževanjem pridobilo za svoje delo potrebna znanja.

Ob navedenih izobraževanjih, ki z vsako izvedbo v celoti ali deloma zamenjajo svojo vsebino, občasno ali redno poteka še nekaj drugih za folklorno dejavnost pomembnih seminarjev, med katerimi naj omenim vsakoletne eno- ali dvodnevne **posvete s strokovnimi spremljevalci srečanj**. Ti so namenjeni usklajevanju načel strokovnega vrednotenja pevskih in godčevskih ter otroških in odraslih folklornih skupin na srečanjih, pripravljajo pa se skupaj za vse strokovne spremljevalce (teh je okoli 30) ali pa ločeno za strokovne spremljevalce srečanj otroških folklornih skupin, srečanj odraslih folklornih skupin ter srečanj pevskih in godčevskih skupin. Občasno potekajo drugi enodnevni **posveti** oz. okrogle mize, na katerih sodelujoči razpravljajo o posebnih temah, povezanih z delovanjem na folklornem področju, in enkratne izobraževalne oblike, namenjene posebnim vsebinam. Od leta 2010 folklornim, pevskim in godčevskim skupinam ponujamo možnost **svetovanja na terenu**. Gre za 3–5 urne vodene pevske, godčevske ali plesne vaje, na katerih skupina dobi konkretne napotke o oblikovanju programa za nastope in usmeritve za nadaljnje delo.

Za konec

Izobraževanja sledijo načelom, ki so se v folklorni dejavnosti na Slovenskem uveljavila z njenim razvojem. Nanjo so vplivali in še danes vplivajo številni dejavniki, povezani s tradicijo razvoja folklorne dejavnosti, izoblikovano tako na Slovenskem kot v mednarodnem prostoru. V izobraževanjih in njihovih rezultatih se zaradi vključevanja etnologov in kulturnih antropologov dokaj intenzivno odražajo spoznanja etnologije in kulturne antropologije, čeprav ta v praksi ljubiteljev dobivajo nove razsežnosti in so marsikdaj v precejšnjem nasprotju z njenimi temeljnimi idejami. Folklorna dejavnost ima svojo tradicijo in posebnosti

delovanja, v katerih se spoznanja etnologov in kulturnih antropologov prepletajo z umetnostjo, folklorna dejavnost pa zaradi svoje afirmacije spoznanja etnologije in kulturne antropologije v praksi pogosto bolj izrablja kot udejanja. Ob tem do premikov, ki jih narekujejo spoznanja etnologije in kulturne antropologije, prihaja počasi – praviloma z večletnim zamudništvom. Sprememb v folklorni dejavnosti ne narekuje le sledenje teorijam etnologije in kulturne antropologije, temveč tudi upoštevanje siceršnjih družbenih razmer in dejstva, da je folklorna dejavnost, kljub temu da jo pomembno zaznamujejo etnologi in kulturni antropologi, dejavnost, ki jo moramo umestiti na polje umetnosti. Umetnosti, ki sicer na sebi lasten način interpretira nekatere pojave pretekle kulturne ustvarjalnosti, torej gradivo, s katerim se ukvarjamo tudi etnologi in kulturni antropologi, a so načini izbiranja in interpretiranja teh pojavov prilagojeni folklorni dejavnosti kot zvrsti ljubiteljske kulturnoumetniške poudarjalnosti.

Literatura

- CASH, Jennifer: After The Folkloric Movement: Traditional Life in Post-Socialist Moldova. *Anthropology of East Europe Review* 20/2, 2002, 83–88.
- CASH, Jennifer: Origins, Memory, and Identity: »Villages« and the Politics of Nationalism in the Republic of Moldova. *East European politics and Societies* 21/4, 2007, 588–610.
- CIUBRINSKAS, Vytis: Revival of Tradition for Reconstruction of Identity: Lithuanian Case. *Folk: Journal of Danish Ethnographic Society* 40, 2000, 19–40.

FILIPPOU, Filippou idr.: Dance and Costume: From the Tradition to Performance. *Folklore* 23, 2003, 107–114.

FILIPPOU, Filippou idr.: The Folk Dance as Theatrical Performance and the Training of Dance Teachers. *Art and humanities in Higher Education* 5, 2006, 51–63.

KENDIRBAEVA, Gulnar: Folklore and Folklorism in Kazakhstan. *Asian Folklore Studies* 53, 1994, 97–123.

KNIFIC, Bojan: Folkloriziranje plesnega izročila: Prostorske, časovne in družbene razsežnosti ljudskih in folklornih plesov. *Etnolog* 20/71, 2010, 115–134.

KUNEJ, Rebeka: Transformacije ljudskega plesa v predstavitev za »druge«: Primer treh kol iz Bele krajine. *Traditiones* 35/1, 2006, 123–134.

KUNEJ, Rebeka: Staro na nov način: Ljudska plesna dediščina in folklorne skupine. *Etnolog* 20/71, 2010, 135–148.

VAIL, June A.: Staging »Sweden«: A Typology for Folk Dance in Performance. *Scandinavian Studies* 75, 2003, 89–102.

Internetna vira

Internetni vir 1: Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti (JSKD); <http://www.jskd.si/>, 25. 3. 2013.

Internetni vir 2: Folklornik; http://www.jskd.si/folklorna-dejavnost/zaloznistvo/folklornik/revija_folklornik/index.html, 25. 3. 2013.

Recreating Folk Music and Folk Dance Practices of the Past: Effects of the Training Programs of the Republic of Slovenia Public Fund for Cultural Activities in the Last Decade

The Republic of Slovenia Public Fund for Cultural Activities (JSKD) organizes cultural events and educational programs, publishes magazines and other publications, assists cultural associations and their federations in Slovenia and abroad, and maintains international contacts. It covers different areas of amateur cultural activities, including folklore activities. Folklore activities within the Republic of Slovenia Public Fund for Cultural Activities cover various areas of amateur activities connected with the interpretation of spiritual, and occasionally of material, cultural heritage. Ethnology has had a significant impact on the relevant terminology. In Slovenia, the term folk dance group denotes a group of people, either children or adults, who are engaged in recreating the dance heritage in order to present it on stage. This is inextricably intertwined with the recreation of folk instrumental music and singing traditions and with the interpretation of the clothing culture heritage. In folklore and academic circles the accepted term for a member of a folk dance group is *folklorist*; *folklore costume* for outfits worn by folk dancers on stage; the syntagm *singer of folk songs* for singers reproducing traditional songs; and the term *musicians performing folk tunes* for those who reproduce traditional instrumental music.

The training courses prepared by the Republic of Slovenia Public Fund for Cultural Activities follow the basic idea that traditional elements reproduced by folk dance and singing groups and by musicians playing folk instrumental music remain as recognizable as possible, and therefore adapted for the stage only to such a degree that they are still acceptable for contemporary audiences. An unavoidable result of this process is a certain degree of artistic interpretation although it is sometimes difficult to pinpoint the difference between artistic interpretation as a desired reinterpretation of tradition, and between the so-called trivialization, which is an unwanted transformation of a traditional dance or music.

In order to promote folklore activities in Slovenia, the Republic of Slovenia Public Fund for Cultural Activities each year organizes several training programs suitable both for beginners and for those who wish to gain additional knowledge and understanding of the traditional lifestyle and of its modern presentation. These courses follow the principles that have been established during the course of the development of folklore activities. These activities have been influenced by a number of factors connected with the development of the discipline in Slovenia and abroad. Due to the inclusion of ethnologists and cultural anthropologists in the preparation of the training programs the courses strongly reflect the findings of ethnology and cultural anthropology. However, in practice and implemented by amateurs, these findings often acquire new elements and may be in considerable conflict with the fundamental tenets of folklore activities. These have their own tradition and specific principles of operation in which the findings of ethnologists and anthropologists are closely intertwined with art. In practice, however, folklore presentations frequently strive for their own affirmation and may abuse the findings of experts for their own aims.

ALEKSANDER PANJEK (UR.): Istrski praznik: Preteklost, sedanjost, avtentičnost: Šagre in ljudski prazniki v severni Istri; Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, Ljubljana 2012, 116 str.

Zbornik je v okviru Operativnega programa IPA Slovenija–Hrvaška 2007–2013 nastal v čezmejnem projektu Heritage Live – Živa, oživljena, doživeta kulturna dediščina.¹ Osrednji cilj projekta, ki ga je vodila Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, je bil »krepitev znanja ter dvig kakovosti in učinkovitosti delovanja na področju prepoznavanja, ohranjanja in predstavitve priznanih oblik kulturne dediščine na slovensko-hrvaškem čezmejnem območju« (str. 4), glavni namen pričujoče publikacije pa izboljšanje prepoznavanja nesnovnega izročila na podeželju in v mestih v severni Istri ter nuditi strokovne podlage in orodja za ugotavljanje ustreznih vsebin, vključenih v sodobne praznike, ki se navezujejo na lokalno kulturno izročilo (str. 5). Publikacija je rezultat terenskih in arhivskih raziskav ter pregleda časopisja in literature sodelavcev Fakultete za humanistične študije (UP), ki so znanstveno in strokovno ovrednotili kulturno izročilo čezmejnega območja severne Istre. Po-

sebno pozornost so namenili »razumevanju šagre, predstavitvi čim širšega nabora zgodovinsko izpričanih praznikov in oblik praznovanja, obravnavi pojmov, predstavitvi primerov iz prakse ter ne nazadnje konkretni uporabnosti rezultatov« (str. 6).

Zbornik sestavlja sedem poglavij s priložbo in krajevnim kazalom ter z uverturo urednika Aleksandra Panjeka, kjer jasno predstavi namene in cilje študije o preteklosti in sedanjosti ljudskih praznikov v severni Istri s smernicami, primeri in merili za trajnostni lokalni razvoj. Sledi uvodno poglavje avtorice Katje Hrobat Virloget in Karmen Medica, kjer teoretično razjasni pojme tradicija, tradicionalnost in avtentičnost, ki jih laična javnost rada povezuje s pristnostjo, z izvirnostjo, avtohtonostjo, neminljivostjo itd. Kot poudarita, sta tako tradicija kot avtentičnost »fleksibilna koncepta, saj ju konstantno ustvarjajo tako državne kot lokalne sile« (str. 8), vendar pri tem ni vprašanje, »kako posamezne kulture tekom časa izgubljajo svojo izvirnost, tradicionalnost, avtentičnost, ampak kako se tovrstni elementi sprejemajo, interpretirajo in prilagajajo družbenim spremembam, ki so vendarle neizogibne. Kar bo opredeljeno in sprejeto kot tradicionalno in avtentično, je pogosto stvar notranjih polemik in boja za hegemonijo v družbi« (str. 9). Zavedajoč se, da je tradicija spremenljiva, umrljiva, izmišljena, znova oživljena v prilagajanju vsakokratnim sodobnim potrebam, se, kot razmišljata avtorici, raziskovalec znajde v hudi dilemi pri presojanju o tem, kaj naj bi bilo avtentično in tradicionalno, kaj pristno in nepristno. Vendar, kot skleneta, s stališča raziskovanja je namreč treba »vsak kulturni pojav proučevati enakovredno, tako da ne vzpostavljamo ločnice med avtentičnim in manj avtentičnim, folkloro in folklorizmom, saj ostajajo vse kulturne oblike konstrukcije, ki se prilagajajo vsakokratnim sodobnim potrebam po identiteti« (str. 11, 12). Za raziskovalca mora biti zanimiva vsakršna oblika ustvarjanja dediščine, saj nam govori o sodobnih potrebah, ustvarjanju identitete, razumevanju odnosa do preteklosti in sodobnosti, pogleda na svet.

V drugem poglavju Šagre v Istri: Etnološki pogled avtorica Katja Hrobat Virloget na podlagi intervjujev s sogovorniki, arhivskega gradiva in etnološke literature najprej predstavi temeljne pomen in značilnosti za izraze šagra, *opasilo*, 'semenj' in *fiera*, kjer spoznamo, da se je današnji pomen šagre oblikoval v 18. stoletju in pomeni praznovanje godu zavetnika, ki mu je cerkev posvečena, samo praznovanje pa se prenese na nedeljo po godovnem dnevu. Nadaljuje s predstavitvijo organizacije šagre, pri kateri so včasih sodelovali predvsem mladi, danes pa večinoma starejši, z opisom dneva praznovanja, ki se je začelo s sveto mašo, končalo pa s popoldanskim plesom, in značilnostmi praznične gostitve, konča pa z značilnostmi današnjih šager, ki so ena najpomembnejših lokalnih šeg in bodo naprej živele vsaj kot družinske šege in navade.

V tretjem poglavju Matej Muženič izčrpno predstavi zgodovinski pregled šager in ljudskih praznikov od 16. do 19. stoletja na podeželju in v mestih severne Istre. Interpretacija temelji na raziskavi arhivskega gradiva in dela takratnih piscev ter raznih izobražencev, ki so se posvečali Istri, pri predstavitvi sejmov, šager in prireditev v 19. stoletju pa vključijo tudi časopisno gradivo.

Četrto poglavje se osredotoča na predstavitve sodobnih »tradicionalnih« prireditev s stališča predstavitve dediščine. Raziskava je delo avtorice Katje Hrobat Virloget, Emilije Kastelic in Petre Kavrečič, ki že na samem začetku poudarijo pomen vključevanja stroke pri ohranjanju ali vnovičnem obujanju tradicionalnih šeg in navad za turistične namene, da se izognemo stereotipnim, romantičnim in idealiziranim predstavam. Pozornost najprej namenijo pustovanju in nekaterim opažanjem današnjih letnih šeg in navad, kjer s pomočjo fotografij bralca opozorijo na nekatere izkrivljene uprizoritve kulturne dediščine, kot npr. prikaz življenja kmetov na vozovih v sprevodu na prazniku refoška v Marežigah, ki po njihovem mnenju posegajo na raven kiča in romantične nostalgije, ali le-

¹ Podrobnejše poročilo o projektu smo objavili v prejšnji številki *Glasnika SED* (Panjek 2012: 162–164) (op. ur.).

potna tekmovanja, ki namesto tekmovanja v vrlinah propagirajo tekmovanje v duhu sodobne lepote industrije (str. 61).

V nadaljevanju so posebno pozornost namenile tudi sodobnim kulinarčnim prireditvam, ki danes sodijo med pomembnejše dejavnosti prezentacije in prepoznavnosti nekega območja, in prireditvam, ki so povezane s prezentacijo in promocijo kulinarčnih znanj in veščin za turistično dejavnost. V sklepnih ugotovitvah opozorijo, da pojav kulinarčnih prireditev poleg že znanih vaških šager nakazuje nov način predstavitev in oživitve nesnovne dediščine, ki so ga ljudje dobro sprejeli, kar se kaže v večanju njihovega števila. Sklenejo z že večkrat potrjeno tezo Janeza Bogataja, da je za uspešno predstavitev kulturne dediščine treba najprej doobra spoznati in preučiti zgodovino načina življenja nekega bivalnega območja in šele nato nadaljevati v smeri odkrivanja in kreativnosti novih bogastev (str. 71).

Pomemben strokoven in aplikativen doprinos je peto poglavje z naslovom Podlage in smernice za trženje šager in ljudskih praznikov, v katerem ekonomist Gorazd Sedmak poudari pomen valorizacije in komifikacije kulturne dediščine za sodobne potrebe, pri čemer pa se je treba »zavedati vseh nevarnosti, kot so popačenje dediščine, njeno pretirano in nestrokovno izkoriščanje, ki vodi v izgubo »avtentičnosti« in posledično razkrajanje identitete in odpor lokalnega prebivalstva« (str. 76). Čeprav težko trdimo, da se bo z nestrokovno prezentacijo dediščine izgubila »avtentičnost« nekega bivalnega okolja, saj, kot sta pojasnili že avtorici uvodnega poglavja, je izraz avtentičnost konstrukt sedanjih pogledov, potreb in želja, avtor pravilno poudarja, da je za uspešno predstavitev in trženje dediščine potrebno »sodelovanje vseh deležnikov pri odločanju; torej lokalnega prebivalstva, lokalne uprave, gostincev in drugih ponudnikov ter stroke (etnologov, zgodovinarjev ...). /.../ Organizator, ki ne upošteva mnenj drugih interesnih skupin, bo na dolgi rok zelo težko uspešno vodil prireditve« (str. 76, 77).

Hkrati pa je za uspešno trženje pomembno tudi razumevanje in oblikovanje pričakovanih obiskovalcev, saj nobena prireditev ni

primerna za vse goste. Ko so obiskovalci deležni pričakovanega doživetja, bodo prireditve dojemali kot kakovostno. Pri tem je treba biti pozoren na več elementov; od dostopnosti, parkirnih mest, gostinske ponudbe, prodaje značilnih pridelkov do animacije in drugih zanimivih vsebin. Po mnenju avtorja se danes premalo pozornosti namenja strokovni segmentaciji trga, zavestnemu tržnemu pozicioniranju in jasni usmeritvi, saj je večina današnjih prireditev organizirana in vodena po principu »za vsakega nekaj« (str. 77) ali celo »poskusimo, pa bomo videli, kaj bo šlo« (prav tam). Avtor v nadaljevanju na primeru izmišljenega primera poda devet korakov, ki naj bi organizatorjem šager pomagali pri odločanju.

V šestem poglavju avtor Matej Muženič predstavi ključne zgodovinske prvine šager in ljudskih praznikov v severni Istri, ki jih sodobni organizatorji dediščinskih prireditev lahko posnemajo in inovativno nadgradijo s sodobnimi pričakovanji. Predstavljene so splošne značilnosti šager, sejmov, kulinarike, glasbe in plesa ter raznih iger/predstav. Delo konča poglavje Primeri in merila za izbor in ocenjevanje vsebin šager in ljudskih praznikov, kjer avtorja zadnjih dveh poglavij najprej interpretirata zaželene in manj zaželene vsebine šager ter ustrezne primere današnjih šager v severni Istri, na koncu pa Gorazd Sedmak predstavi merila za presojo primernosti valorizacije kulturne dediščine. S pomočjo teh meril naj bi bilo po prepričanju urednika in vodja projekta Aleksandra Panjeka »v prihodnje mogoče izbirati in ovrednotiti prireditve, ki bolje vključujejo in predstavljajo pristnejše značilnosti istrskih praznikov« (str. 6).

Zbornik s pomočjo teoretičnega in aplikativnega dela zelo nazorno prikaže načine ustvarjanja in rabe nesnovne kulturne dediščine za sodobne namene. Preseči je namreč treba dejstvo, da je dediščina le vir za izražanje lokalne/regionalne/prostorske identitete, vzpostavljanje socialne in teritorialne kohezije, medgeneracijsko povezovanje in popestritev turističnih prireditev, temveč so lahko materialne in nematerialne sestavine iz naše preteklosti pomemben dejavnik za vzpostavljanje trajnostnega razvoja, ki bo oblikoval produkte, ki jim bo

prav tradicija z inovacijo omogočala dodano vrednost. Obenem publikacija jasno prikaže, da tradicionalni ljudski prazniki in šagre ne predstavljajo statičnih, nespreminjajočih se tvorb in »konzumirane« glasnike avtentičnosti, ki se ne prilagajajo aktualnim družbenopolitičnim potrebam, željam in idejam lokalnega prebivalstva, temveč so lahko tudi začasni, minljivi ali naključni kulturni produkti. Pri odločitvi za njihovo vnovično oživljanje, rabo ali nadgradnjo pa je treba slediti v publikaciji predstavljenim pristopom, ki zajemajo zgodovinsko in etnografsko raziskavo, ovrednotenje pomembnih zgodovinskih sestavin za današnje potrebe in načine življenja, interdisciplinarni pristop (kjer imajo poleg zgodovinarjev, etnologov, kulturnih antropologov pomembno vlogo tudi ekonomisti) in komplementarno sodelovanje stroke z lokalnim prebivalstvom in lokalno oblastjo.

Zbornik je odličen primer dobre prakse, kako strokovno pristopiti k praksam ohranjanja, predstavitev in rabe kulturne dediščine, da bo kakovostno predstavila pretekli način življenja, hkrati pa nudila različne možnosti za kreacijo novih inovativnih izdelkov, ki bodo konkurenčno in privlačno predstavljali določene lokalne skupnosti. Morda nekoliko zmoti le del njegovega naslova oziroma beseda avtentičnost, ki je sicer v uvodnem poglavju jasno opredeljena kot konstrukt sedanjega pogleda na preteklo stvaritve, saj zelo težko opredelimo, kaj je v nekem lokalnem prostoru in času resnično avtentično oziroma neavtentično. Težava se npr. pokaže že pri opredeljevanju pustnih likov ali načinov pustovanja, saj je ta prireditev ena najbolj spremenljivih šeg in stalno odvisna od sodobnih potreb, želja in okusov. Kateri pa so avtentični pustni liki na povorki v Kopru? Čeprav je pojem avtentičnost in z njim povezane sopomenke (npr. tipično, pristno) zelo priljubljen med ekonomisti, kar se kaže tudi v pričujoči publikaciji, je vendarle treba biti do javnosti jasen in se izogibati estetskim in imaginarnim pojmom, ki so namenjeni zgolj marketingu, dejansko pa pačijo oziroma izkrivljajo resnico.

HELENA ROŽMAN: Razvojno varstvo stavbne dediščine na primeru Kostanjevice na Krki;

Slovensko etnološko društvo; Knjižnica Glasnika SED 46, Ljubljana 2012, 143 str.

Razvojno varstvo
stavbne dediščine na primeru
Kostanjevice na Krki

Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 46

Monografija *Razvojno varstvo stavbne dediščine na primeru Kostanjevice na Krki* avtorice dr. Helene Rožman je kot zelo poglobljena študija nastala v okviru njenega doktorskega študija. Kot je avtorica opredelila že v uvodu, je v njej želela poudariti vsebinske, funkcionalne in druge težave v odnosu prebivalcev in lastnikov do nepremične kulturne dediščine oziroma posebnosti načina življenja v teh razmerjih. Tako usmerjena raziskava ima pri reševanju težav z ohranjanjem kulturne dediščine in hkrati omogočanjem razvoja kakovosti bivanja v neposrednem odnosu do tega cilja pomembno vlogo, ne samo kot znanstvena analiza, ampak tudi neposredno kot del strokovnih izhodišč za načrtovanje razvoja teh izjemnih vrednot. Glede na sedanje cilje in posebnosti reševanja izbranega problema avtorica povsem pravilno ugotavlja nujnost vključevanja več strokovnih disciplin, med njimi predvsem etnologije oziroma kulturne antropologije in s tem tudi prebivalcev obravnavanih območij, zlasti zgodovinsko pomembnih mestnih jeder. Avtorica je svoj raziskovalni pristop združila z zgodovinsko in deskriptivno metodo, kar naj bi bila podlaga za dopolnjeno ali delno spremenjeno metodo raziskovanja ter načrtovanja prenov starega naselbinskega jedra in izhodišče za posamezne

ravni upravljanja z dediščino. To je kakovostno dopolnilo k obstoječi praksi, ki žal največkrat izključuje zlasti aktivno sodelovanje s prebivalci in z lastniki. Podatke in deloma ocene je po številnih virih povzela z zgodovinsko metodo. Tako sta nastali predstavitev in hkrati kritična presoja vrednotenja različnih sestavin dediščine obravnavanega vzorca, kakor so to ocenjevale različne stroke. Obenem je to ne le strokovno utemeljeno izhodišče za splošno oceno dediščinskih vrednot, ampak tudi nova metodologija, ki naj bi se uporabljala zlasti pri izdelavi strokovnih spomeniško-varstvenih podlag za prostorske načrte razvoja in hkratnega varstva starih mestnih jeder. Ker pa je uporabila načine, ki jih v največji meri uporablja etnološka stroka, jih je dopolnila s posebno anketo kot delom deskriptivne metode in hkrati načinom sodelovanja s prebivalci in z lastniki.

To naj zagotovi ne le analizo stanja, ampak naj bi bila hkrati posebna oblika posredovanja strokovnih ugotovitev prebivalcem in tako neke vrste izobraževanje ter pridobivanje njihove podpore pri specifični razvojnega varstva kulturne dediščine. Tako naj bi raziskava obravnavala predvsem težave, ki jih med različnimi disciplinami obravnava zlasti etnologija oziroma kulturna antropologija. Ker tako nastaja posebna oblika strokovnih podlag za formalne urbanistične načrte (OPPN – Občinski podrobni prostorski načrt z dodatkom Konservatorskega načrta za preno), monografija podaja nove pristope in temeljna izhodišča metodologije za uveljavljanje omenjenih principov, ki jih zahteva tudi nova zakonodaja.

S tako razvito novo metodo raziskovanja naselij z izjemno kvalitetno dediščino je na starem jedru Kostanjevice nastal vzorčni primer kot dokaz, kako je treba obstoječo prakso, zakonodajo in pravila zanj nado mestiti predvsem z aktivnim sodelovanjem s prebivalci, z lastniki in uporabniki, za kar naj bi poskrbela predvsem etnološka stroka. Avtorica je predstavila tudi nekaj primerov iz drugih okolij, kar je vsekakor dragoceno dopolnilo temeljnemu cilju, naj postane ohranitev kulturne dediščine ne le muzejska dejavnost, ampak resnično po-

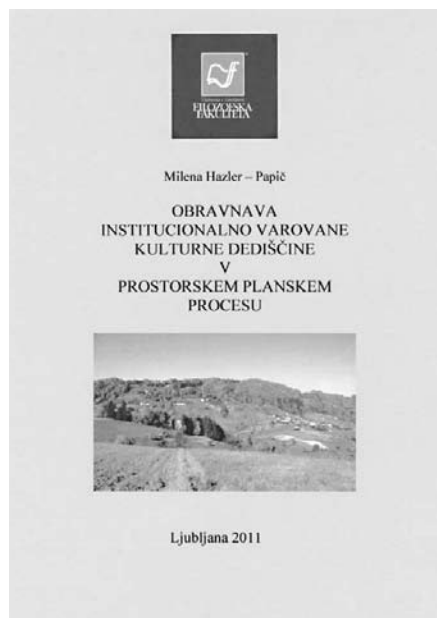
memben temelj za razvoj kakovosti bivanja.

V monografiji je nakazana tudi določena potreba po dopolnitvi nekaterih sestavin analize vzorčnega primera. Poudarek je tudi na ugotovitvi, da ni dovolj le obravnava ozko izbranih posameznih spomenikov ali njihovih kakovosti, ampak hkrati tudi odnosa do okolja in prostora, v katerem so in s katerim sta povezani njihova vsebina ter prihodnost. S stališča ene od nujno sodelujočih strok bi bilo na primer za umetnostnozgodovinsko vrednotenje treba dopolniti oceno in vlogo nekaterih najpomembnejših arhitektur, kar naj bi opravičilo temeljne cilje in usmeritve ohranjanja naselja in posameznih stavb kot kulturnih spomenikov, hkrati pa naj bi bila nakazana njihova vloga v »novi« vsebini prenovljenega mestnega jedra. Tudi v tem primeru bi bili tako na izbrani lokaciji še ustrezneje dokazani nujnost in način interdisciplinarnega pristopa ter sodelovanja med strokami ter »uporabniki« tega območja ali posameznih stavb, kot je to v monografiji večkrat povsem ustrezno navedeno.

V sklepu monografije so predstavljene številne specifične težave in možnosti za trajnostno preno Kostanjevice, kar je pomembna vrednost raziskave in eden od njenih povsem ustreznih sklepanj. Tako je lahko monografija eden od ključnih vzorcev ne le za Kostanjevico, ampak za splošno izboljšanje načina in ciljev načrtovanja »razvojnega varstva« naselbinske kulturne dediščine pri nas. Hkrati s tem sta poudarjena še predlog oziroma splošna metoda sodelovanja etnologije kot stroke v raziskovanju in načrtovanju podobnih primerov. Tako je monografija obenem lahko tudi predlog za široko reševanje te problematike tako v stroki kot praksi. S tem bi pridobila večji pomen za neposredno uporabnost, kar je v njej povsem pravilno navedeno tudi kot eden med njenimi glavnimi cilji.

* Prof. dr. Peter Fister, univ. dipl. inž. arh., Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zoisova cesta 12, E-naslov: peter.fister@guest.arnes.si

MILENA HAZLER PAPIČ: Obravnava institucionalno varovane kulturne dediščine v prostorskem planskem procesu; Znanstvena založba Filozofske fakultete (zbirka Kulturna dediščina 4; elektronski vir),¹ Ljubljana 2011, 381 str.

Po opredelitvi avtorice je institucionalno varovano kulturno dediščine mogoče enačiti z vso t. i. poselitveno dediščino, evidentirano in varovano z Zakonom o varstvu kulturne dediščine. Gre za publiciranje obsežnega magistrskega dela, ki ga je avtorica uspešno končala in zagovarjala že leta 2003. Kljub časovni oddaljenosti desetih let in dejstvu, da se je od konca izdelave magistrske naloge novelirala ali zamenjala tako prostorska kot varstvena zakonodaja in so se v tem času sprejeli nekateri podzakonski akti, ostaja delo Milene Hazler Papič v marsičem še vedno aktualno in vredno publiciranja, saj problematika institucionalno varovane kulturne dediščine v prostorskem planskem procesu v praksi še vedno obstaja – in bo obstajala.¹ Avtorica je z obravnavano tematiko izkoristila prednosti, ki sta jih ji do sedaj nudili obe zaposlitvi: najprej je bila zaposlena na nekdanjem Zavodu za spomeniško varstvo (pozneje Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine) v Celju, pozneje pa na Ministrstvu za okolje in prostor, v Uradu RS za prostorsko planiranje. Zato se je

obravnavane tematike lahko poglobljeno lotila in jo obravnavala tako s teoretske kot tudi praktične ravni. Avtorica v predgovoru svojega dela med drugim ugotavlja, da so postopoma le prihajali »odgovori na vprašanja, zakaj je [v Sloveniji] varovanje kulturne dediščine v prostoru tako »travmatična« in obrobna zadeva«. Dejstva, da gre za travmatično in hkrati obrobno zadevo, še danes ni mogoče zanikati.

Obravnava institucionalno varovane kulturne dediščine v prostorskem planskem procesu je obsežno delo. Publikacija na 379 straneh – vključno z različnimi prilogi na 87 straneh – obravnava pet ključnih vsebinskih sklopov: Institucionalno varovana nepremična kulturna dediščina in njeno ohranjanje z vključevanjem v prostorski planski proces (str. 16–84), Prostorsko planiranje kot del prostorskega planskega procesa in vloga resorjev v njem (str. 85–116), Prostorsko kot okolje institucionalne varovane kulturne dediščine in predmet spoznavanja in spreminjanja v prostorskem planskem procesu (str. 117–193), Sistemski pristop pri obravnavi institucionalno varovane kulturne dediščine v prostorskem planskem procesu (str. 194–212) in Aplikacija metode systemskega pristopa pri obravnavi in uveljavljanju institucionalne varovane kulturne dediščine v prostorskem planskem procesu (str. 213–257). Delo vsebuje tudi vse preostale sklope, ki so značilni in nujni za znanstvenoraziskovalna dela in t. i. znanstveni aparat.

Avtorica v uvodu poudarja, da je institucionalno varovana kulturna dediščina (IKD) ena od sestavin prostora in je kot taka nujno vključena v prostorski planski proces. Raziskava obravnava problematiko načina varstva institucionalno varovane kulturne dediščine, njeno vključevanje in uveljavljanje v prostorskem planskem procesu in v povezavi s tem tudi v urbanističnem načrtovanju in arhitekturnem projektiranju. Avtorica podarja, da je analiza primerov iz prakse pokazala, da je obravnava institucionalno varovane nepremične kulturne dediščine v prostorskem planskem procesu kot tudi v urbanističnem in arhitekturnem načrtovanju ne celovita, in sicer tako s strani dejavnosti spomeniškega varstva, kon-

servatorstva, kot tudi s strani t. i. prostorske stroke. Avtorica v nadaljevanju gradi svoje odgovore na metodi systemskega pristopa z uporabo splošne systemske teorije. Systemska analiza prostora oziroma prostorskih sistemov, ki so predmet obravnave v prostorskem planskem procesu, je pokazala, da je institucionalno varovana kulturna dediščina del antropogenega prostorskega sistema, za katerega se je v širšem pomenu uveljavilo ime kulturna krajina, v ožjem pomenu pa je to poselitveni prostorski sistem – poseljeni prostor. Institucionalno varovana kulturna dediščina je prepoznana kot ena od ključnih lastnosti elementov in struktur poselitvenega sistema.

V poglavju, ki analizira institucionalno varovano nepremično kulturno dediščino v razmerju do vključevanja v prostorski planski proces, obširno in poglobljeno predstavi resorno področje varstva nepremične kulturne dediščine, številne mednarodne in nacionalne pravne podlage za njeno varstvo ter deležnike (institucije) v prostorskih planskih procesih. V sklepu poglavja avtorica poudari, da systemski pristop pri obravnavi institucionalno varovane kulturne dediščine v prostorskem planskem procesu vodi k integralnemu varstvu. Dejansko gre le za interpretacijo pojma integralno varstvo na področju izvajanja prostorskega planskega procesa in zahteve, da morajo biti podatki o kulturni dediščini na metodološko in vsebinsko primeren način integrirani, in sicer tako, da je mogoče doseči pomembna skupna cilja v urejanju prostora – prepoznavnost in preglednost podatkov, ki omogočata njihovo nadaljnjo uporabo in povezavo.

Podobno v poglavju, ki obravnava prostorsko planiranje, avtorica poglobljeno razčlenjuje obstoječi sistem in hkrati opozarja na systemske pomanjkljivosti in nedoslednosti. Zato se zdi njena zahteva po uvedbi nove doktrine »systemskega pristopa« edini logični odziv. Primarni cilj planskih dokumentov, zlasti občinskih prostorskih načrtov, je zagotavljanje celovitega in dolgoročnega upravljanja s prostorom, ki pa se običajno v praksi reducira le na nekaj prevladujočih ciljev: da se zagotavlja primeren prostor za posamezne dejavnosti, za

¹ Publikacija je dosegljiva na naslovu: http://etnologija.etnoinfolab.org/dokumenti/MHP_2003.pdf.

trase različnih infrastruktur in prostor za nadaljnji razvoj ter širitev naselij. Pomemben dosežek raziskave je avtorici predlog za uvedbo prostorsko-urbanistične arhitekturne analize – PUA. Kratice PUA (prostor – naselje – objekt) predstavljajo sistem parametrov za ugotavljanje stopnje razvitosti določenega naselja in za ugotavljanje vrednosti njegove individualne prostorske zgradbe. Avtorica je način analize predhodno predstavila strokovni javnosti in z njo vzorčno obdelala izbrane primere. V sklepnih fazi svoje raziskave nam avtorica ponuja uporabo metodologije sistemske dinamike z integralnim strukturnim modelom sistemov (ISM3m). Model, ki povezuje tri različne module, naj bi bil uporabljen predvsem kot metodološki pripomoček pri vključevanju posameznih resornih vsebin v prostorsko planiranje. Sistemski pristop naj bi zajel vse delovne faze procesa. Gre za prizadevanje, da bi vso institucionalno varovano dediščino na čim bolj integralen

in aktiven način vključili v procese priprave planskih dokumentov. Dokaj zapleteno predstavljen način dela, verjetno tako, kot je v praksi pretirano zapleteno delo na pripravi prostorskih planov. Ob tem je morda upravičena kritika, da bi predlagani model moral vključevati tudi vlogo in pomen lokalnega prebivalstva v procesih prepoznavanja in vrednotenja dediščine v prostoru. Tudi ohranjanje dediščine je v praksi v največji meri odvisno od naklonjenosti lokalnega prebivalstva.

Povprečni (strokovni) bralci in vsi tisti, ki niso angažirani neposredno na tematikah, ki jih publikacija obravnava, si bodo na vsak način želeli bolj poenostavljeno razlago pristopov in metod dela. Prav tako je mogoče izraziti željo po bolj poenostavljenem in jasnem izražanju, ki bi sicer poglobljenemu raziskovalnemu delu zagotovo še dvignilo vrednost.

Tisto, kar pa je mogoče še pohvaliti v delu in je lahko za marsikoga zanimivo ali celo

polemično izhodišče, so obsežni terminološki diskurzi v uvodnih poglavjih. Avtorica v zaključku svojega dela ponudi tudi glosar uporabljenih ključnih pojmov (str. 269–274), od katerih so nekateri pojmi opredeljeni s pomočjo prezenčne literature, zakonske normativike ali pa jih avtorica celo sama na novo opredeli. Bralcu dela bodo v pomoč tudi številne ponazoritve v obliki algoritmov, shem in upodobitev na kartah. Brez dodanega grafičnega gradiva in obsežnega dela aplikativnih primerov uporabe predlaganih metod bi delo izgubilo na nazornosti in sporočilnosti.

Skratka, delo avtorice Milene Hazler Papič prispeva k razumevanju problematike institucionalno varovane kulturne dediščine v razmerju do prostorskih planskih procesov. Za prihodnost področja je ponujenih kar nekaj rešitev in modelov, ki bi sistem varstva v procesu planiranja lahko bistveno izboljšali.

ZDENKA SEMLIČ RAJH, ŽIGA OMAN IN LUČKA MLINARIČ: Maribor – mesto, hiše, ljudje: Stavbna zgodovina starega mestnega jedra med sredino 18. stoletja in letom 1941; Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor 2012, 292 str.

Pokrajinski arhiv Maribor je leta 2012 mariborsko kulturnoprestolniško ponudbo obogatil z več projekti, s katerimi je pomembno prispeval k osvetljevanju različnih vidikov mariborske preteklosti in mestne identitete – pripravili so ulični razstavi Izložbe in Promenada, s katerima so v javnem prostoru mesta predstavili manj znane fotografije iz svoje izredno bogate fototeke, dve razstavi o evangeličanih v Mariboru, tu opisani projekt *Maribor – mesto, hiše, ljudje*, produkcijsko, avtorsko in z gradivom pa so pomembno sodelovali tudi pri razstavi Nemci in Maribor.

Arhiv po naravi svoje dejavnosti hrani skoraj »nebroj« dokumentov o mestni preteklosti. Pravzaprav je zgolj vprašanje raziskovalne domišljije, strokovne spretnosti, idej za povezovanje virov in splošne želje po pripovedovanju zgodb s trdnim strokovnim ozadjem, koliko in kako jih arhivarji predstavijo strokovni in laični javnosti. Zdi

se, da je naklonjenosti tovrstnemu odpiranju arhivskih fondov in znanj navzven in pobud zanj v zadnjem času v mariborskem pokrajinskem arhivu vse več. Za ustanovo, ki bi se lahko omejila le na ustrezno zbiranje in hrambo dokumentov ter tu in tam kakšno interno razstavo arhivalij, je to vsega spoštovanja vreden presežek.

V tem duhu je leta 2012 nastala tudi monografija *Maribor – mesto, hiše, ljudje*. Pravzaprav je monografija le del enega od arhivskih EPK-jevskih projektov – na isto temo je bila namreč postavljena tudi razstava, deloma pa je bilo izvedeno tudi označevanje izbranih hiš v starem delu mesta z označevalnimi tablami. Zlasti zanimivo je, da ni šlo za izbor najeminentnejših, najprestižnejših ali najvrednejših »primerkov«, kot smo pogosto vajeni pri takih izborih, ampak so arhivarji uporabili drugačen kriterij – zanimalo so jih hiše znotraj nekdanjega mestnega obzidja. Bolj kot »iz-

* Dr. Jerneja Ferlež, univ. dipl. etnol. in bibliot., samostojna svetovalka – bibliotekarka, Univerzitetna knjižnica Maribor. 2000 Maribor, Gospejna ulica 10, E-naslov: jerneja.ferlez@um.si

jemnost« jih je zanimala nekakšna »posebitvena in funkcijska kariera« posamičnih hiš. Iskali so podatke o lastnikih in prebivalcih, o s hišami povezanih dejavnostih, zanimale so jih prezidave in spreminjanje hiš, tudi preimenovanja ulic. Skratka – iz na videz suhoparnih arhivskih dokumentov so sestavili kolaž berljivih, zanimivih in prepričljivih pripovedi o – kot pravi naslov – hišah in ljudeh ter seveda o mestu.

Proti koncu leta 2012 je tako ob istoimenski razstavi izšla monografija, ki jo lahko z užitkom lista in bere vsak – tako strokovnjak kot laik, ki ga zanimata mariborska preteklost in identiteta. Z nekaj domišljije ali predznanja o mestu bi se lahko brala celo kot zbirka kratkih zgodb. K privlačnosti publikacije pripomore tudi njena bogata oprema. Iz različnih arhivskih fondov so namreč besedilo dodane številne fotografije mesta in meščanov pa tudi obilica gradbenih načrtov in nekaj dokumentov. Večina jih je iz arhivskih fondov, nekaj pa so jih za to priložnost poiskali in jih uvrstili v monografijo tudi iz zbirk drugih mestnih ustanov – na primer iz Pokrajinskega muzeja Maribor.

Vsebina monografije sestoji iz nekaj pomembnih sklopov. Najprej so avtorji pripravili pregled virov za gradbeno zgodovino mesta Maribor, ki pojasni, kateri viri so omogočili odstiranje v monografiji predstavljenih zgodb o hišah in ljudeh, uporabljati pa ga je mogoče tudi kot pripomoček pri raziskovanju različnih tem mariborske preteklosti, kakorkoli povezanih z razvojem gradbenega fonda mesta. Sledita kratek zgodovinski pregled razvoja Maribora s posebnim ozirom na gradbeno zgodovino mestnega jedra in dragocen oris gradbene zgodovine mesta – oboje do leta 1941. Zlasti pomemben je slednji, ker prinaša pregled gradbene normative, ki je pomembno vplivala na podobo mesta, pa tudi pregled številčenja hiš, kar je za monografijo, kot je ta – bistveno. Omogoča namreč včasih dokaj zapleteno povezovanje podatkov in »prepoznavanje« hiš oz. lokacij. Sklepni del monografije končujejo pregledi literature in virov ter podrobna kazala – kazalo slik, zemljepisnih imen, uličnih in hišnih števil ter osebnih imen.

Osrednji, najboljšeješi in bistveni del monografije pa tvorijo slikoviti, berljivi, natančni in prepričljivi opisi posamičnih hiš starega mestnega jedra. Pregled je urejen po štirih mestnih četrtih, ki so bile v veljavi sredi 19. stoletja, sledi pa tedanjim konkripcijskim številkam. Zajema 211 še

danes obstoječih hiš nekdanjega starega mestnega jedra oz. njihove naslednice.

Bralcu se v tem delu odpre zanimiv vpogled v razmeroma obsežen del mestne preteklosti. Vanjo že ob prvem listanju vstopi s slikovnim materialom, nato pa še z zgodbami o hišah, njihovem gradbenem in siceršnjem spreminjanju, predvsem pa o menjavah lastnikov in stanovalcev. Natančno se lahko seznani, s čim so se stanovalci ali najemniki v hišah ukvarjali – lastništvo in poseljenost hiš ter njihova produkcijska usmerjenost so bili namreč v času, ki ga monografija zajema, pogosto še pomembno prepleteni.

Hiše so v pregledu razvrščene najprej po omenjenih štirih mestnih četrtih, nato pa po zaporedju konkripcijskih števil po posamičnih hiš. Sodobni bralec jih po teh oznakah seveda ne bi poznal in bi lahko le ugibal, za katero hišo v današnjem sistemu številčenja gre, če ne bi bili opisu dodani še dve učinkoviti povezovalni orodji – razvojni pregled poimenovanj in številčenj hiš do leta 1941 ter pregled preimenovanj ulic. Današnji naslov hiše je pri tem poudarjen in je pravzaprav tisti, ki današnjega bralca v izhodišču najbrž najbolj zanima – po njej namreč hišo prepozna. S predstavo današnje hiše se nato lahko zatopi v zgodbe o njeni preteklosti. Besedila, ki sledijo, so nabita z informacijami. Kažejo na uporabo fascinantnega nabora dokumentov, ki jih hrani arhiv in ki – premišljeno zbrani, natančno prebrani in sestavljeni z zanimivim konceptom – prinašajo zares prepričljiv vpogled na mesto.

Avtorjem monografije – Zdenki Semlič Rajh, Žigi Omanu in Lučki Mlinarič ter vsem drugim arhivarjem Pokrajinskega arhiva Maribor, ki so pri zasnovi in izvedbi projekta kakorkoli sodelovali, je uspel strokovno fascinanten, konceptualno svež in za povrh še berljiv in lep vpogled na mesto in njegovo preteklost. Osebnost pa me je najbolj navdušila njihova spretnost pri povezovanju podatkov iz različnih arhivskih virov, podkrepljena s premišljeno konceptualno zasnovo.

Ob vpogledih v delčke mestne preteklosti, kakršen je ta, pa se mi rado zastavi elementarno vprašanje: v čem je pomen ukvarjanja s preteklostjo nekega okolja, zakaj se potapljam v zgodbe njegove preteklosti, zakaj nas to privlači, zakaj je razmeroma velikega številu ljudi tako početje – užitek? Je razlog radovednost, nostalgija, možnost prepoznavanja lokacij in ljudi, strokovno zanimanje? Najbrž je sprožilec ugodja pri

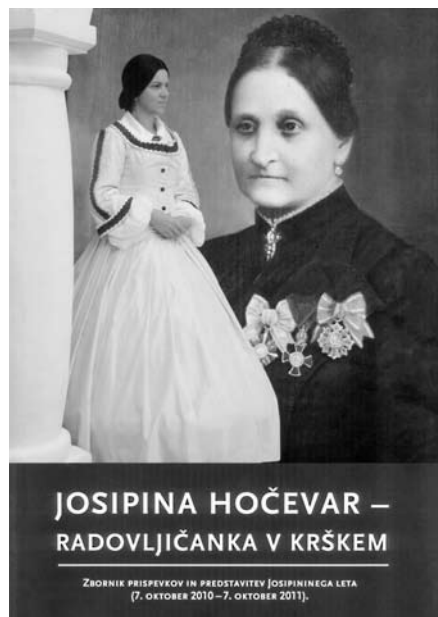
vsakem posamezniku drug, a dejstvo je, da je spoznavanje preteklosti prostora, ki ga dobro poznamo iz lastne izkušnje, na neki način navdihujoče. Sproža refleksijo o njegovi sodobnosti in prihodnosti, včasih pa tudi neposredne primerjave med preteklostjo in sodobnostjo. Občutki in spoznanja, ki na ravni posameznika in skupnosti sledijo iz teh bolj ali manj poglobljenih refleksij, so nedvomno nekaj pozitivnega – že zato, ker sploh so. Zlasti v časih, ko to isto okolje pretresajo intenzivne refleksije sodobnosti, pa se zdijo premisleki skozi optiko širšega konteksta razvoja mesta in premen njegove identitete tako rekoč nujni.

Za občutek naj ob koncu s strani 216 opisovane monografije povzamem strnjen pregled informacij o hiši na današnjem naslovu Glavni trg 5 – hiši, ki jo lahko vidimo na mnogih razglednicah Maribora: hiša št. 205 je sredi 19. stoletja spadala v IV. mestno četrt. Ker stoji na glavnem mestnem trgu, ti pa se redko preimenujejo, se njen naslov v nasprotju z mnogimi drugimi mariborskimi naslovi v času skoraj ni spreminjal – vse do leta 1913 je nosila naslov Hauptplatz – le hišna številka se je ob številnih preštevilčenjih spreminjala. Od leta 1919 se je naslov seveda glasil Glavni trg. Bistveno se je spremenil le med letoma 1941 in 1945, ko so tedanji oblastniki trg preimenovali v Adolf Hitler Platz. Očitno se je upravi tedanjega oblastnega režima za poimenovanje hiš, ki so obdajale osrednji trg, oseba voditelja zdela ustrenejša od urbanistične osrednjosti. Leta 1745, kjer se opis v monografiji začne, sta zakonca Jakob in Konstancija Ritter v hišo na Glavnem trgu preselila lekarno Zum Mohren, ki je tu ostala vse do leta 1918. Njeni lastniki so se pogosto menjavali, saj so tako hišo kot jus¹ v tem času večkrat prodali. Kdor ju je želel kupiti, je moral biti mariborski meščan – nekateri so to bili že dolgo, drugi so meščanstvo pridobili po priselitvi. Med drugimi je bil lastnik lekarne tudi Josef Bancalari, ki je bil tri leta (1867–1870) tudi mariborski župan. Hiša z lekarno na glavnem mestnem trgu je bila v lasti rodbine Bancalari razmeroma dolgo, šele v času, ko sta bila lastnika hiše zakonca Neger (od leta 1917), je bila lekarna preseljena drugam. V gradbenem smislu zasnova hiše sega v 17. stoletje, a je bila večkrat dozidana, zlasti na dvoriščnem delu.

1 Obrtna pravica, torej pravica izvajanja določene obrti. Sprva ni bila odvisna od lastnika, ampak je bila vezana na nepremičnino.

ALENKA ČERNELIČ KROŠELJ IN TITA PORENTA (ur.): Josipina Hočevar – Radovljčanka v Krškem: Zbornik prispevkov in predstavitev Josipininega leta (7. oktober 2010–7. oktober 2011);

Krško: Kulturni dom; Radovljica: Muzeji radovljiske občine, 2012, 175 str.

»Po moji smrti se bo videlo, da sem dobro gospodinjala ...«

V izjavi Josipine Hočevar, s katero je Muzej novejšje zgodovine Slovenije ob medinstitucionalni razstavi Slovenke v dobi moderne vabil na predavanje Alenke Černelič Krošelj in mag. Tite Porenta, je mnogo simbolike. Predvsem pa nazorno kaže, kje je bilo v času Josipininega življenja mesto ženske v našem prostoru. Razen redkih izjem seveda v gospodinjstvu, kjer bi jo mnogi, kljub raznim javnim kvotam, želeli videti tudi danes.

Josipina Hočevar je v 21. stoletju povežala mestna muzeja v Krškem in Radovljici, kjer je bilo leta 2012 intenzivno medsebojno dogajanje, povezano z gospodarstvenico in dobrotnico, ki je s svojimi dejanji pustila močno sled tako na rodnem Gorenjskem kot tudi v Posavju, kamor se je leta 1842 primožila. Bogat zbornik, ki sta ga izdala Kulturni dom Krško, v katerem deluje Mestni muzej Krško, in Muzeji radovljiske občine, v okviru katerih dela tudi Mestni muzej Radovljica, je trajen pomnik vsem dogodkom in publikacija s temeljnimi prispevki, ki osvetljujejo tako lik Josipine Hočevar kot čas, v katerem je živila, in pred-

vsem izobraževanje in šolstvo, v katerih je s svojimi donacijami pustila močan pečat. Delo ne skriva, da je nastalo ob strokovnih posvetih, posvečenih veliki meščanki dveh mest: posveta sta bila 7. oktobra 2010 v Krškem in leto pozneje v Radovljici.

Po uvodnih besedah urednic – kustosinj v obeh mestnih muzejih – Alenke Černelič Krošelj in mag. Tite Porenta najprej spoznamo ustanovi, v katerih se je ta bogati program odvijal. Sicer pa lahko vsebino zbornika, kljub temu da je ta formalno razporejena drugače (sklopi so: Radovljica, Razmere v šolstvu od druge polovice 19. do začetka 20. stoletja, Krško, Josipinino leto: 7. oktober 2010–7. oktober 2011), razdelimo na tri vsebinske sklope.

Prvi je seveda posvečen Josipini Hočevar in njenim razmerjem do rodne Radovljice in Krškega, v katerem je nato preživela večino svojega življenja, ter rodbini Mulej. Tita Porenta se je po orisu razvoja naselja osredotočila na 19. stoletje in ga predstavila s ključnimi temami, ki so hkrati povezane tudi z Josipino Hočevar. To so šolstvo in oskrba mesta z vodo v začetku 20. stoletja, v katero je Josipina Hočevar s svojo donacijo v višini dobrih 2 odstotkov skupne vrednosti projekta oz. dobrih 12 odstotkov vrednosti, ki jo je v projekt vlagala Občina Radovljica, vložila zelo visok individualni delež. Kot častna meščanka (to odlikovanje je prejela zaradi vlaganj v razvoj šolstva v svojem rodnem mestu in še zlasti za ustanovitev sklada za sirote, vdove in šolsko mladino) je bila leta 1908 deležna tudi časti, ki po besedah Alenke Puhar ni doletela nobene druge Slovenke, saj so ji na današnjem Linhartovem trgu postavili javni spomenik. Poleg obsežne literature, ki je navedena ob koncu prispevka, je Tita Porenta pregledala tudi arhivsko gradivo v Arhivu Slovenije, Nadškofjskem arhivu Ljubljana, Dokumentaciji ZVKDS, OE Kranj in svoji matični muzejski ustanovi. V prispevku je opozorila tudi na vsebine, ki bodo morale biti deležne pozornosti raziskovalcev v naslednjih letih.

Alenka Černelič Krošelj je predstavila Josipino Hočevar v razmerju do Krškega

in Krčanov ter deloma tudi do Posavja. Uvodoma je zapisala, da je zgodba Josipine Hočevar ena osrednjih krških zgodb. Dodam pa lahko, da jo je Mestni muzej Krško tudi uspešno »usvojil« in jo z muzejsko govorico posreduje svojim obiskovalcem. Josipina Hočevar pa je postala pomembna raziskovalna tematika in tudi izhodišče za spretno zasnovane aplikativne projekte. Kar pa bi rada na tem mestu posebej poudarila, je večinstucionalnost, ki se je razvila ob projektu Josipina Hočevar. Mestni muzej Krško in še prej Valvasorjev raziskovalni center, ki se je s temo prvi ukvarjal, je ob njej znal razviti sodelovanje z Zgodovinskim arhivom Celje, Arhivom Slovenije, Inštitutom Milka Kosa ZRC SAZU in ne nazadnje tudi Mestnim muzejem Radovljica.

Alenka Černelič Krošelj je predstavila historiat bivanja Josipine Hočevar in njeno javno delovanje, zaradi katerega ima še danes tako pomembno mesto v posavskem in krškem prostoru. Ob nizanju biografskih podatkov je ob navajanju številnih virov osvetlila tudi samo mesto in življenje v Krškem ter njegov razvoj v polstoletnem obdobju, ko sta zakonca živela v njem. V tem času je po levem bregu Save zapeljal vlak in te kraje vpisal v knjigo razvoja. Pomena, ki ga je imela železnica za razvoj celotnega prostora ob reki Savi, se v celoti zavemo, ko ta prostor primerjamo z nekdanjimi cvetočimi območji, ki so po vzpostavitvi železniške mreže kar zamrli (dober primer za to je npr. bližnje Kozjansko).

Kljub temu da je velik del prispevka namenjen Martinu Hočevarju in njegovim ambicijam ter uspehom v poslovanju in pozneje tudi v politiki, pa je glavnina posvečena njegovi 14 let mlajši ženi in njenemu gospodarjenju po moževi smrti. S pomočjo besedila dobimo vpogled tako v gospodarjenje bogate vdove kot tudi v njene mecenške dejavnosti, ki so vplivale predvsem na izobraževanje in versko življenje. Danes lahko njene aktivnosti spremljamo v takratni periodiki in pa predvsem v vsakodnevnem stiku z objekti, ki so bili s pomočjo velikodušnih donacij zgrajeni v zadnjih

* Dr. Helena Rožman, prof. zgod. in univ. dipl. etnol., muzejska svetovalka, Galerija Božidar Jakac. 8311 Kostanjevica na Krki, Grajska cesta 45, E-naslov: helena.rozman@guest.arnes.si

letih 19. in prvem desetletju 20. stoletja. Avtorica je temeljito predstavila tudi meceninko oporoko in razdelitev zares impresivnega premoženja, članek pa zaokrožila s pogledom v dejavnosti 21. stoletja, s katerimi se v lokalnem in širšem prostoru ponovno odpira in ohranja spomin na znano Krčanko. V današnjem času, ko se že kažejo indici, da izobraževanje v prihodnje ne bo več tako dostopno, kot smo bili v naši družbi vajeni, je poznavanje lika in dela zakoncev ter zlasti Josipine Hočevar lahko v poduk tudi v smislu socialne občutljivosti tistih, ki jim je usoda in poslovna sreča namenila udobnejšo pot skozi življenje. V t. i. prvi sklop lahko umestimo tudi razpravo etnologinje Nadje Gartner Lenac s predstavitvijo rodovnika družine Mulej. Ta je shematično predstavljen tudi v grafični prilogi zbornika. Rodu Mulejevih je sledila do konca 17. stoletja, kot glavni vir pa je uporabljala cerkvene matične knjige in *Status animarum* – knjige duš. Ob podrobnih podatkih o članih rodbine Mulej je podala tudi osnovne podatke o cerkveni organizaciji Bleda in Radovljice. Osrednji prispevek t. i. drugega sklopa, posvečenega izobraževanju oz. šolstvu, je delo mag. Marjetke Balkovec Debevec, muzejske svétnice v Slovenskem šolskem muzeju, ki v njej lastni maniri sistematično podaja pregled značilnosti šolstva na Slovenskem, s poudarkom na zakonodaji v drugi polovici 19. stoletja in na prehodu v novo stoletje. To je čas, zaznamovan tudi z dejanji številnih dobrotnikov, ki so s podporami znatno pripomogli k boljšemu stanju na tem področju. Mednje je uvrstila tudi zakonca Hočevar, tako z njunim delovanjem v Krškem in okolici kot tudi v Josipinini rodni Radovljici. Slovenski šolski muzej sodi tudi zaradi sodelovanj, kakršnemu smo priča ob pričujočem zborniku, med tiste muzejske ustanove, ki zavzeto opravljajo svojo javno muzejsko službo, saj je pobud iz šolskih in drugih javnih ali zasebnih okolij po raziskavah življenja in dela določenih šol veliko. Danes številni domači in mednarodni dokumenti opozarjajo na pomen povezovanja lokalnih prebivalcev in njihovih pobud v aktivnosti varovanja dediščine v javnih ustanovah in lokalnih prostorih. Marjetka Balkovec Debevec pa je vidik povezanosti izpostavila

ob organiziranosti šolstva v drugi polovici 19. stoletja, kajti, kot pravi, sta tako pomen in ugled šole kot učitelja v lokalnem prostoru in širše rasla z njihovo zavzetostjo in vztrajnim delom. Znotraj tovrstne organiziranosti pa so v obravnavanem času vedno večjo vlogo dobivale tudi ženske. Na Hočevarja kot mecena je Marjetka Balkovec Debevec pogledala z vidika njunega skupnega delovanja, nato pa še s pomočjo darov, ki jih je šolajoči mladini in posameznikom Josipina namenjala že kot vdova. Zaradi tovrstnega angažiranja je bila že za časa življenja deležna številnih pozornosti, in ena takih je bila tudi vidna vloga, ki ji jo je namenil krški učitelj in strokovni pisatelj, Josipinin someščan, Ivan Lapajne, pisec knjige *Krško in Krčani*. Na kolokviju in v zborniku ju je predstavila Polona Brenčič iz Valvasorjeve knjižnice Krško. Kljub temu da je glavčina prispevka namenjena Lapajnetu in njegovi knjigi, pa sta tudi v literarnem delu, posvečenem prav Josipini Hočevar, predstavljena tudi njen pomen in vloga, ki jo je odigrala v kraju. Lik in življenjska zgodba Josipine Hočevar je seveda privlačna raziskovalna tema tudi z vidika t. i. lokalne zgodovine, ki naj bi jo s sodelovanjem v šolskih raziskovalnih projektih odkrivali učenci. V zborniku je predstavljeno delo učencev OŠ Jurij Dalmatin Krško, ki so pod mentorskim vodstvom svoje učiteljice Zorice Kerin raziskovali v okviru projekta Humanitarnost v domačem kraju; nalogo je v šolskem letu 2009/10 razpisala Komisija za delo zgodovinskih krožkov pri Zvezi prijateljev mladine. Žal je v prispevku predstavljena predvsem biografija Josipine Hočevar, ki so jo učenci spoznavali z analizo zapisov o Josipini Hočevar ter s pogovori s kustosinjo Mestnega muzeja Krško, Alenko Černelič Krošelj, ter posameznimi Krčani. Bralce bi gotovo zelo zanimalo, v kakšnem spominu imajo Josipino Hočevar Krčani, saj je Zorica Kerin v besedilu nekajkrat nakazala, da naj bi o njej kaj vedeli le starejši, mladi naj bi jo, kljub mnogim materialnim dokazom njene dobrotljivosti, poznali precej slabo. Dodati pa je treba, da je tudi t. i. javna sfera vse do zapisov Ljudmile Šribar v *Posavskem obzorniku* leta 2001 in nato dela Alenke Černelič Krošelj ni izpostavljala.

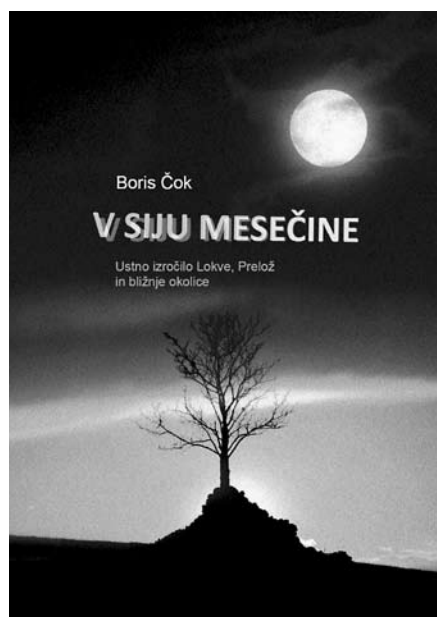
Ko so v Krškem že potekale raziskave življenjske poti Josipine Hočevar, se je zanimanje zanjo začelo povečevati tudi v Radovljici, kar nam predstavi Alenka Bole Vrabec, ki je v svoj zapis vključila tudi svoj dramolet *Josipina Hočevar – dobrotnica*. Njen prispevek lahko umestimo v t. i. tretji sklop prispevkov zbornika, kamor umeščam aplikativno naravnane prispevke. V Josipininem letu je v Krškem potekal tudi projekt Bogastvo podeželja v skupni turistični ponudbi z akronimom Pot medicinarstva in lektarstva med Krškim in Zagrebom, katerega produkt je, med drugim, tudi medenjak Josipinino srce.

Zbornik zaokroža kronološki pregled vsega dogajanja v letu, posvečenem Josipini Hočevar v Krškem in Radovljici, ki sta ga pripravili kustodinji obeh muzejev. Vloga zbornika je dvojna; v enem delu gre za zbir strokovnih prispevkov, ki so bili predstavljeni na obeh že omenjenih kolokvijih in so danes tudi ob skrbno navedenih virih in literaturi temeljna besedila za nadaljnje raziskave Josipine Hočevar in njenega časa. V drugem pa opravlja vlogo kronike, v kateri so zabeležena vsa dogajanja ob obeleževanju življenja in dela Josipine Hočevar. V Krškem, in verjamem da tudi v Radovljici, bo to zagotovo delo, ki ga bodo bralci pogosto vzeli v roke. S tem pa tiskana dela tudi dosežejo svoj namen!

V zadnjih letih se v slovenskem prostoru vedno več strokovne pozornosti namenja vlogi žensk v družbi. Vlogi, bi lahko rekli, zamolčane in odrinjene polovice narodovega telesa in njenih vidnih predstavnic. Tako smo bili priča izidu obsežne publikacije, ki jo je uredila Alenka Puhar, *Pozabljena polovice – Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem* in dvema obsežnima razstavnima projektoma Barbare Savenc, ki je predstavljala likovne umetnice 20. stoletja, ter seveda uvodoma omenjeno razstavo Slovenke v dobi moderne, če omenim le nekatere. Še več pa je drobnih raziskovalnih in razstavnih projektov, katerih središčnica so ženske. In sem lahko umestimo tudi raziskovalno delo in aplikativne projekte o in ob Josipini Hočevar, dami, ki je močno prerasla svojemu spolu namenjeno vlogo.

BORIS ČOK: V siju mesečine: Ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice; Založba ZRC,

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU in Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU; Zbirka Studia mythologica Slavica - Supplementum 5, Ljubljana 2012, 184 str.

Po tem, ko smo etnologi in še posebno antropologi ugotavljali, kako pomemben je za naša raziskovanja »oddaljeni pogled«, bomo ob tej knjigi morali priznati, da smo potencial »insajderske« metode očitno podcenjevali. Pričujoče delo razkriva nekatere nove, doslej neznane in nenadejane segmente slovenskega ljudskega verovanja in znanja, ki pa je bilo zaprto v družinski, rodbinski in delno še v ožji sosedski krog vaščanov Lokve in Prelož. V takšno okolje je treba biti že rojen, saj bi nadležni tuji spraševalec, tudi če bi temo znal prav zastaviti, naletel na gluha ušesa ali na izmikajoče odgovore. Boris Čok je eden tistih srečnežev, ki je lahko že od otroštva sledil tovrstnim »internim« pogovorom in pripovedim svojih staršev, sorodnikov in sosedov. Seveda je bil tudi sam dober poslušalec, z odličnim spominom, z zavestjo o vrednosti teh sporočil in tudi s pedantnostjo, da si je vse, kar je bilo povezano z domačim krajem, zapisoval in še sam iskal dodatna pojasnila in arhivske vire. Misel, ki prežema knjigo in ji daje svojevrsten pečat in vsebinsko podlago, je obstoj predkrščanskega, ali bolje rečeno staroslovanskega, verskega izročila, ki je bilo hkrati tesno povezano s kraško pokrajino in z njenimi naravnimi lastnostmi. Da je

pokrajina lahko odličen mnemotehnični sistem, ki na dolgi rok ohranja mitološki spomin, ni za etnologa ali antropologa, od nedavnega pa tudi za arheologa, nič novega. Vendar po besedah Katje Hrobat Virlogget, ki je prispevala spremno besedo, »ne gre le za drobce mitskih izročil in svetih mest od tu in tam, temveč za celovit in zaokrožen verovanski sistem vaških srenj« (str. 165). V krščanskem okolju so se takšna staroverska bajanja in »poganska« praznovanja lahko ohranjala le na skrivaj. To je bil tudi razlog, da se še do nedavnega o tem ni javno govorilo in razpravljalo.

Naj dodam še svojo izkušnjo: ko sem pred nekaj leti začel zbirati podatke o svetih krajih (zlasti o svetih kamnih, pa tudi o tovrstnih drevesih in vodnih izviroh), nisem pričakoval, da mi bo terensko raziskovanje dalo kaj veliko novega, saj nekaj generacij profesionalnih in amaterskih narodopiscev ni zbralo o tem skoraj nič. Ko pa so mi domačini v vsaki vasi našli kar več takšnih lokacij, sem presenečeno ugotovil, da sem naletel na »slepo pego«, ne pri ljudeh, temveč v znanosti. Znanje o tem in še marsičem še obstaja, le prelilo se ni vedno in popolno v arhive učenih institucij.

Prav v zvezi z zanemarjeno problematiko svetih kamnov se zdaj v Čokovi knjigi razkrivajo nekatera temeljna dejstva o predkrščanskih ostalinah ljudskega verovanja. Knjiga je pravi fotografski in faktografski katalog takšnih mikrolokacij. Na nekaterih posnetkih vidimo skupine treh kamnov, ki so predstavljale troedino božanstvo, ki so mu bila namenjena tri naravna svetišča: spodmol Triglavca pri Preložah ter še dve takšni mesti: Terglouca in Gluhi dol pri Lokvi, čemur je najbrž botrovalo to, da se je vas delila na gornji in dolnji del. V Triglavci so vaščani še do tridesetih let 19. stoletja v strogi tajnosti opravljali obred rodovitnosti, ki ga je avtor po pripovedih podrobno opisal. Za drugi dve lokaciji je znano, da so tam prerokovali prihod pole-tja in s tem pravi čas za opravljanje kmečkih del in odganjali sušo. Zapis o trojicah svetih kamnov se tematsko povezuje tudi z izročilom o kamnu tročanu, ki je varoval kmetijo pred vsem hudim.

Presenetljivo je, da so se v domačem narrečju ohranila tudi imena nekaterih starih bogov. Ime Dajbogec (sicer tudi D'jbuha) nastopa v pesmi, ki so jo pomladi med posebnim obredom pela dekleta in po vsebini in obliki spominja na jurjevske kolednice. Ime staroslovanskega Dajboga/Dažboga je s tem prvič izpričano tudi v slovenski varianti. Vendar je ta obred potekal v daljni preteklosti (kot orientacija je omenjeno, da zagotovo še okoli leta 1500) in se je ohranil le prek pripovedovanj več generacij domačinov. Črni voz Šembilje z vpreženimi vranci je vodil Črnbuh, ki nas spominja na Črnoboga zahodnih Slovanov. Triglav, trojno ali triglavo božanstvo, povezano s tremi sferami sveta, gotovo ni sporno, saj ga poleg vidnih ostalin kulta potrjujejo kar dva toponima. Podatki o ženskih božanstvih Babi, Devi in Makurški se prav tako vklaplajo v to, kar vemo o staroslovanskem panteonu. Babo poznamo še marsikod na Slovenskem kot ambivalentno demonsko bitje. Makurška, ki so jo baje poznali samo v Bazovici, je pa karseda podobna staroslovanski boginji Mokoš.

Ob vseh tej množici imen je zanimivo, da se med vaščani Lokve in Prelož o glavni dvojici staroslovanskih bogov, Perunu in Velesu, ni ohranilo ničesar. Seveda dobro poznajo cvetlico peruniko, ki pa jo po domače imenujejo svarica. Boris Čok ima verjetno prav, ko to ime povezuje z besedo svariti/opozarjati, saj so rastlini pripisovali apotropejske lastnosti. V imenu pa se skriva tudi koren svar-, ki lahko pomeni svetlobo, tako kot v teonimih Svarog in Svarožič. Šestlistne cvetove perunike so v tem okolju upodabljali na pročeljih hiš in cerkva ob oknih in vratih, da bi zadržale zle sile. Cvetlični motivi te vrste prehajajo v ornamente šestlistnih rozet, ki imajo podobno sporočilnost, a drugačno poreklo. Rozete so stari simboli in nastopajo tudi marsikod, kjer Peruna niso nikoli poznali, npr. v središču labirinta katedrale v Chartresu (iz prvih desetletij 13. stoletja). V tem primeru je rozeta že postala krščanski simbol Kristusa.

Božanstvo »ognja, svetlega in bliskanja«, ki bi ga sicer lahko ponazarjal Perun, so

* Prof. dr. Zmago Šmitek, etnolog in kulturni antropolog, zaslužni profesor. 1000 Ljubljana, Krojaška 2, E-naslov: zmago.smitsek@S5.net

imenovali Kres. Bilo je povezano s hišnim ognjem na ognjišču, pa tudi z obredi kresovanja. Poznali so tudi varovalni obrazec: »Kres, ne kresni v našo hišo!« Da je bil Božič manjši sin Kresa, je avtor najbrž zapisal po lastni presoji. Kakšen je bil odnos Kresa do funkcionalno sorodnih likov, kot sta bila Dajbog in Božič, je posebno vprašanje; avtor knjige meni, da so bila to tri ločena božanstva. Kres iz Lokve in Prelož ima nekakšno primerjavo s spodnještajerskim Kresnikom. Slednji resda nastopa predvsem kot zmagovalček nad zmajem, vendar ima tudi solarne in gromovniške značilnosti. Teonima Kres – Kresnik v diametralno nasprotnih območjih Slovenije bi bila lahko znak njune nekdanje večje teritorialne razširjenosti.

Komentiranje vsega, kar prinaša to delo, bi zahtevalo precej več časa in prostora, kot ga imamo na razpolago. Marsikaj od tega je postorila že Katja Hrobat Virloget v spremni besedi h knjigi, na straneh 165–172. Sam sem se omejil na osrednjo misel

te knjige, na obstoj staroverstva in njegovo preživetje daleč v novejši čas. Zapisi ljudskega izročila o tem, opremljeni še z risbami, s fotografijami in z zemljevidi, so zelo sugestivni, še posebno, ker je Kras z vsem slovenskim zahodnim obrobjem po zaslugi Medveščke, Hrobatove in zdaj še Čoka, in sledeč Matičetovu in Merkuju, postal pravi mitološki Disneyland (v dobrem pomenu besede). Kljub temu pa manjka še drugi del zgodbe. Ljudski spomin ni zanesljiv, zlasti ne v dolgih časovnih obdobjih. Zato o »zgodovini« starovercev nimamo skoraj nobenih natančnejših časovnih opredelitev. Avtor nam ponuja dve razlagi: to vero so domačini iz Prelož prevzeli bodisi od staroselcev iz bližnjega Velikega Gradišča, ki je obstajalo do 5. stoletja, ali od kasnejših pravoslavnih uskoških priseljencev. Vsi obredi so se dogajali ponoči in v tajnosti. Za varnost udeležencev so po pripovedih skrbeli »črni gvardjani« ali »vahta«. Za zanesljivejšo umestitev vsega tega dogajanja v čas in dodatno razsvetlitev dej-

stev bi potrebovali še dodatne raziskave. Za to imamo kar nekaj izhodišč. V spodmol Triglavco so po zapisu Borisa Čoka hodile neplodne ženske tudi iz širše okolice: »Ko je zvedela duhovščina za ta način zdravljenja, je pri cerkvi sv. Antona Puščavnika v Divači dala postaviti leta 1768 *pil* (znamenje v obliki stebra) s podobo ustreznega svetnika sv. Frančiška Pavelskega« (str. 23). »Staroverstvo« je bilo torej težko skrivati pred pravovernimi sosedi in odnosi so bili zaostreni. Govorilo se je celo o umoru svečenice, porušenju nekaterih svetih kamnov ipd. Vse to je moralo pustiti svojo sled v cerkvenih dokumentih in ta sled bi bila dobrodošel dodatni vir podatkov. Če je bil pojav staroverstva širši in ni bil omejen samo na Prelož, bi bila poleg cerkvenih kronik gotovo zanimiva tudi vizitacijska poročila in celo inkvizicijski zapisniki beneških arhivov, ki se nanašajo na Goriško in Primorje, vendar se tega zanimivega, a tudi zahtevnega dela pri nas še nihče ni lotil.

BARBARA IVANČIČ KUTIN: *Živa pripoved v zapisu: Kontekst, tekstura in prekodiranje pripovedi* Tine Kravanja iz Bavščice; Založba ZRC, ZRC SAZU (Ethnologica-Dissertationes, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU), Ljubljana 2011, 179 str.

Vsaj od srede 60. let prejšnjega stoletja, ko je ameriški folklorist Alan Dundes v folkloristične raziskave vpeljal bistroumno triado- tekst, tekstura, kontekst, so se raziskovalci začeli zavedati njenega pomena in jo v raziskavah ustnega slovstva tudi uporabljati. Izkazalo se je namreč, da prav ta omogoča celovitejše videnje in spoznavanje folklornega dogodka. Brez upoštevanja vseh treh elementov ostane lahko folklorna pripoved zgolj literarno besedilo, brez druge povednosti, ki jo še nosi v sebi. Brez upoštevanja teksta, teksture in konteksta ostane folklorni dogodek nepojasnen in ne celovit. V folklorni dogodek ni vpleten le informator, ampak tudi raziskovalec. To je sprejela tudi avtorica, ki nam v knjigi *Živa pripoved v zapisu* predstavi »obnašanje« gradiva in udeležencev v folklornem dogodku ob primeru pripovedovanja Tine Kravanja iz Bavščice. Avtorica si je ob tem zadala še pomembnejšo nalogo, saj

nam predstavi še, kaj se zgodi ali izgubi z dekodiranjem dogodka, objavo in s transkripcijo.

Knjiga je razdeljena na več poglavij in podpoglavij. Avtorica predstavi Kontekst, v katerega vključi Pripovedovalsko folklorno srečanje, Čas prostor, Razmerje med udeleženci, Vloge udeležencev pri folklornem srečanju in Tehnična sredstva za dokumentiranje kot sestavni del konteksta.

V osrednjem delu je predstavljena tekstura: način izvedbe (jezikovna in nejezikovna tekstura) in metodologija na terenu in v kabinetu (opazovanje z udeležbo, motivacijska in aktivna faza, tehnična sredstva dokumentiranja, urejanje, transkripcija in redakcija terenskega gradiva), čemur avtorica doda še pomembno poglavje o izgubi informacij pri prenosu živega pripovedovanja v zapis (prekodiranje).

V tej folkloristični triadi avtorica nato predstavi svojo pripovedovalko (informa-

* Prof. dr. Marko Terseglav, prof. slov. in prim. knjiž. 1000 Ljubljana, Rimska 25, E-naslov: marko.terseglav@guest.arnes.si

torko) Tino Kravanja iz Bavščice in vlogo udeležen (kontekst), dinamiko in rdečo nit pripovedovanja (tekst) ter jezikovno, glasbeno in mimično teksturo ter prekodiranje. Dvaindvajset pripovedi Tine Kravanja je avtorica objavila »dvojezično«, torej v izvirni fonetični transkripciji in v živem, za objavo prirejenem jeziku. Fonetične transkripcije še dodatno osvetli poglavje Opis narečnega govora (dosedanje raziskave bovškega govora, govor Bavščice, razčlemba besedil in ugotovitve), ki ga je prispevala dialektologinja Karmen Kenda Jež.

Sklepnim besedam, virom in literaturi ter angleškemu povzetku sledi še poglavje jezikoslovke Jožice Škofic Od folklorne-

ga srečanja do njegove interpretacije, kjer opozori na težave pri zapisovanju prekoderanega folklorne gradiva, saj so zapisana oz. posneta besedila včasih odvisna tudi od interpretacije raziskovalcev. Ti so sami udeleženi v t. i. folklornem dogodku. Da bi bila ponazoritev izgube nekaterih informacij še bolj razumljiva, pa poskrbijo informativen in duhovit strip ter shema Cirila Horjaka. Knjigo je oblikovala Monika Klobčar.

Barbara Ivančič Kutin je na primerih pripovedovalke Tine Kravanja ustvarila pionirsko delo, v katerem je bila avtoričina pozornost posvečena vprašanju, kako pri folklorističnem delu (velja tudi za etnološko) ohraniti kar največ relevantnih infor-

macij, ki niso ubesedene in se tudi zaradi tehničnih sredstev in posledično prekoderanja lahko izgubijo in jih ne morejo povsem nadomestiti niti znanstvene intervencije in opisi. Seveda pa se avtorica ne zadovolji s tem, da bi težave, ki jih folkloristi večkrat podcenjujemo ali spregledamo, le nakazala, ampak pokaže tudi rešitve. Te v mnogočem odpravljajo tisto nujno, a neprijetno dilemo, kaj je bilo »izgubljeno s prevodom.« Zato verjamem, da bo knjiga *Živa pripoved v zapisu* morala postati »katekizem« vsakemu, predvsem mlademu, terensko-kabinetnemu raziskovalcu ustnega slovstva in ljudske kulture sploh.

KATALIN HIRNÖK MUNDA IN HELENA ROŽMAN: Živeti z dediščino: Zbornik referatov mednarodne konference; Slovensko etnološko društvo (elektronska izdaja), Ljubljana 2012, 196 str.

Novembra leta 2009 je Slovensko etnološko društvo skupaj s Slovensko nacionalno komisijo za Unesco na Ptuj pripravo mednarodno konferenco *Živeti z dediščino*. Etnologi so s sedanje in z zgodovinske perspektive osvetlili kulturno, predvsem pa etnološko dediščino. Pokazali so na probleme omejevanja in tudi izključevanja dediščine v sodobnosti, hkrati pa so naka-

zali nove možnosti in perspektive za ohranitev, revitalizacijo in življenje dediščine v sedanjem, globaliziranem času.

Slovensko etnološko društvo je sklenilo vse prispevke objaviti in s tem kulturno dediščino in njeno današnje stanje bolj približati zainteresirani javnosti in jo s prispevki opozoriti na kulturni, zgodovinski in identitetni pomen dediščine; ta se je danes znašla v zanimivem dvojnem, skoraj ambivalentnem položaju. Po eni strani se modernemu človeku kulturna dediščina zdi zgolj relikv preteklosti in arhaizem, po drugi strani pa vsi danes čutimo, da nam prav dediščina ponuja trdno in prijemljivo identitetno točko, ki daje smisel in pomen skupnostim, etnijam in narodom znotraj globalne univerzalnosti. Ta že po svojem bistvu hoče izničevati ali celo brisati specifične oblike etničnih kultur, na kar nas opozarjajo tudi konvencije Unesca, ki hočejo te dragocene specifične oblike krhke etnične dediščine zaščititi in zato posameznikom, skupnostim in vladam priporočajo ukrepanja za njeno zaščito. Posebej to velja za nesnovno dediščino oz. duhovno kulturo, ki je najbolj na udaru pozabljenja, ignorance in podcenjevanja.

Zbornik je razdeljen na štiri večje tematske sklope: Kulturna dediščina in socialno-

zgodovinski spomin; Vzgoja za dediščino; Kulturna dediščina kot dejavnik razvoja in Nesnovna kulturna dediščina v luči konvencije Unesco. Tem razdelkom pa sta urednici dodali še uvod, v katerem na kratko predstavita posamezne avtorje in njihova razmišljanja.

Mogoče je prav zavedanje etnologov, pedagogov in kulturnih delavcev o pomembnosti neprestanega ozaveščanja o dediščini na vseh ravneh botrovalo dejstvu, da je na temo Vzgoja za dediščino sodelovalo največ raziskovalk in raziskovalcev (pet), ki pišejo o kulturni vzgoji kot o dolgoročnem cilju kulturne politike ali o vzpodbujanju kulturne vzgoje na področju varovanja kulturne dediščine. Dve referentki sta s predstavitev modela izobraževalnega modula za pedagoške delavke in delavce v vrtcih in osnovnih šolah predstavili poglede iz prakse. V tem sklopu je predstavljeno še drugačno, diametralno nasprotno mnenje ene od referentk, ki pri dediščinski vzgoji vidi tudi pasti, in to na teoretični in praktični ravni. Referentka je kritična do nekaterih preživelih »domoljubnih metod« in s tem do stranpoti dediščinske vzgoje. Škoda le, da je prav ta članek, čeprav ambiciozno zasnovan in teoretično podkrepjen, preveč splošen, »neoprijemljiv«, saj posameznih

* Prof. dr. Marko Terseglav, prof. slov. in prim. knjiž. 1000 Ljubljana, Rimska 25, E-naslov: marko.terseglav@guest.arnes.si

zgodovinskih obdobj ne presoja v duhu zgodovinskega razmišljanja in presojanja, kar naj bi bil osnovni postulat etnoloških in kulturnoantropoloških raziskav dediščine. Prav tako se je veliko (spet pet) avtorjev predstavilo v tematskem sklopu Nesnovna kulturna dediščina v luči Konvencije Unesco. Poleg vzgoje je varovanje kulturne dediščine ena izmed glavnih prioriteta Unesca, s katerega konvencijami, željami in napotki so se slovenski etnologi in kulturni delavci bolj poglobljeno spoznali šele po letu 1990. Zato ne čudi, da je v luči teh konvencij o zaščiti kulturne dediščine čutiti pozitivno vrenje in pospešeno delovanje tudi med slovenskimi etnologi, predvsem v tem, kako te konvencije uveljaviti v vsakdanji življenjski praksi.

Razmišljanji dveh »zamejk« (iz Porabja in avstrijske Koroške) pa kažeta, da je mogoče v »zamejskih« intelektualnih krogih v primerjavi z matično kulturno srenjo čutiti močnejše zavedanje o pomembnosti dediščine za etnično samobitnost.

O tem, komu je nesnovna dediščina namenjena in komu pripada, razmišlja referent iz Srbije, bolgarska raziskovalka pa je poka-

zala na njihovem primeru izdaj *Živi zakladi človeštva* primer dobre prakse ohranjanja dediščine.

Poglavje Kulturna dediščina kot dejavnik razvoja vključuje vizije in konkretna spoznanja etnologov, za katere bi lahko rekli, da ustvarjajo, plemenitijo in razvijajo t. i. aplikativno etnologijo, saj njeno konkretnost, občutnost in koristnost vidijo v različnih in zelo raznorodnih segmentih vsakdanjega življenja, in to ne le na ravni podeželja, ampak tudi znotraj urbane kulture.

Čeprav omenjena šele na koncu, je prva v zborniku tema Kulturna dediščina in socialnozgodovinski spomin. Tudi v tem razdelku je, tako kot v preostalih, rdeča nit razmišljanja referentov, da dediščina, ki utemeljuje vsako zgodovinsko obdobje in civilizacijo, lahko osmišlja tudi našo sodobnost in nam na neki način določa tudi našo prihodnost. Pri tem pa je treba videti še drugačno, danes povsem novo vlogo »arhaičnih« muzejev in drugih institucij, ki skrbijo za ohranitev in predstavitev dediščine, o čemer tudi teče beseda referentov. Eden od prispevkov je posvečen še Slo-

vencem po svetu, konkretno avstralskim Slovincem, in nam kaže, kako bi bil lahko njihov historični arhiv zgled za ohranjanje in pričevalnost dediščine tudi za druge Slovence po svetu.

Kljub osredotočenosti etnologov na določene teme oz. probleme stroke, pa sta tako posvetovanje samo kot tudi Zbornik predstavila vrsto med seboj povezanih prvin, ki so strokovno, teoretično in praktično dobro razčlenjeni in utemeljeno prikazani, in to brez romantičnega patosa ali nostalgije, ampak iskreno in stvarno. Zato lahko Zbornik bralcu ponudi trezno razmišljanje o dediščini v sedanjosti in o možnostih in potrebi njene osmislitve, ki se vsaj z etnološkega zornega kota kaže kot vedno večja nujnost tudi za današnji čas, ki ga globalni univerzalizem razbija na nerazpoznavne elemente in s tem hoče negirati trdne oblike še živih in odločujočih struktur etničnih specifik, ki ustvarjajo bogastvo civilizacije. In prav zaradi teh etnoloških razmišljanj oz. prispevkov je še toliko bolj nujno, da Zbornik pride do bralcev, oz. da v tiskani in elektronski obliki zaživi med njimi.

TITA PORENTA: »Če se bom odločil graditi, potem bom gradil najmodernejše«: Priložnosti in pasti slovenskega trgovca in podjetnika Petra Kozine (1876–1930), ustanovitelja tovarne čevljev Peko v Trziču; Samozaložba, Radovljica 2012; 208 str.

Nekoliko daljši naslov jasno ponazarja osrednjo idejo historične študije, ki jo je napisala etnologinja in zgodovinarica Tita Porenta. Njen namen je bil trgovca in podjetnika Petra Kozino zapisati v zgodovino ekonomske in socialne modernizacije na Slovenskem. Karierna pot, ki je Kozino vodila iz domače ribniške doline v Ljubljano in pozneje v Trzič, od trgovca do podjetnika in industrialca, je hkrati zgodba o vzponu podjetništva in industrializacije na Slovenskem. S študijo primera – zgodovine podjetja Peka – nam avtorica predstavi širši prostor ekonomskih procesov v industrijski dejavnosti (tudi tehnološkega razvoja in socialnega varstva). Peter Kozina je živel v družbenopolitično razgibanem času. S koncem habsburške monarhije se je po prvi svetovni vojni vzpostavljala nova

stvarnost, naklonjena krepitvi slovenskega podjetniškega sloja, ki sta ga zaznamovali ekonomska nacionalistična ideja in praksa. Porenta prikaže, da je bilo okolje kot nalašč za človeka, kot je bil Peter Kozina. Poudarek, ki ga avtorica namenja narodnopolitičnim procesom v monarhiji, je, kot vidimo v nadaljevanju knjige, zaznamovalo možnosti in sam razvoj podjetništva na Slovenskem ter je pomembno za razumevanje poslovnih odločitev in strategij Petra Kozine. Njegova misel, da »trгоvec, ki dela za sebe, dela tudi za narod« (str. 74), dobro ponazarja, da je Kozina gradnjo moderne tovarne razumel kot sestavni del nacionalnega interesa pri gradnji narodnega gospodarstva.

Podjetniška ideja o ustanovitvi lastne tovarne je pri Kozini zorela postopoma.

* Dr. Nina Vodopivec, dr. socialne antropologije, znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, E-naslov: nina.vodopivec@inz.si

Svojo karierno pot je začel kot trgovec v Ljubljani. Avtorica ga prikaže kot dobrega organizatorja, a človeka z večjimi ambicijami od koordinacije dela, raznašanja surovin in prevzemanja gotovih izdelkov pri obrtnikih. Delo je poskušal reorganizirati tako, da je različne akterje zbral v skupni delavnici, ki jo ustanovil leta 1906 v Trziču. Obrtno podjetje se je pred prvo vojno od tovarniškega razlikovalo po organizaciji in velikosti. Kozina ni imel obrtne šole in se je zato povezal s čevljarjem Ivanom Popovim, načelnikom tržiške poslovalnice prvega delavskega konzumnega društva. Začel je z imenom Zupan Anton & Co. Domačini so delavnico imenovali Vanderhovca, po lastniku delavnice, čevljarju Antonu Zupanu. V delavnici so prirezovali usnje in šivali zgornje dele. Čevlje so tehnološko dokončali obrtniki na domovih. Z delom na domu – prehodna oblika dela med kmeti in rokodelci ter meznimi delavci in nameščenci v tovarnah – se je pred prvo vojno vzpostavljala polproletarski sloj. Sistemi podjetništva in trgovanja so spreminjali miselnost ljudi v različnih okoljih. Verjetno so k temu prispevali tudi tisti, ki so po znanje odhajali v tujino. Pred prvo vojno je namreč primanjkovalo znanj in usposobljenega kadra, nova strokovna znanja so prinašali pomočniki, ki so odhajali v uk v tujino (*fremd*), oz. »majstri«, ki so prihajali od tam.

Podjetniško priložnost je Kozina zagledal v Trziču, kjer so leta 1908 zgradili železnico, in tam leta 1910 začel graditi tovarniško poslopje. Leta 1911 je bila tovarna zgrajena. Tovarne ni ustanovil sam, temveč z družabniki. Podjetje je registriral kot kapitalsko združbo z omejeno zavezo. Večje domače konkurence pri množični izdelavi obutve v Trziču pred vojno ni bilo. Poleg posameznih obrtnikov in Koflutarjeve delavnice (od leta 1897) so delovali še Čevljarska zadruga Trzič in dve nemški čevljarski podjetji. Kar pa ne pomeni, da se Kozina ni boril z uveljavljanjem novih izdelkov čevljev na trgu (konkuriral je še danes znanima znamkama Salamander in Bally). Leta 1912 je uvedel znamko Good-year pod imenom Peko (iz začetnic imena lastnika). Ime oblikovalca, ki je izdelal oblikovno podobo blagovne znamke zlatega lovorovega lista okoli napisa, pa ostaja neznano.

Kot je razvidno že iz naslova knjige, je Kozina želel zgraditi moderno tovarno. To ni pomenilo le moderne tehnologije, strojne- ga parka in organizacije dela, temveč tudi

urejene delovne razmere (higienski prostori, urejen delavnik, zagotovljena socialna varnost zaposlenih). Zato je začel Kozina že pred vojno zbirati podatke o urejenosti sodobnih evropskih čevljarskih delavnic. Z delavskim redom, izdanim leta 1912, je Kozina poskrbel za minimalno socialno varnost zaposlenih. Delavski red je veljal kot pogodba med delodajalcem in pomožnim delavcem (predpisan po obrtnem redu iz leta 1859). Delavci so bili zavarovani. Tovarna je postopoma začela rasti. Leta 1911 je v njej delalo 70 delavcev (izdelali so 40.000 parov čevljev), leta 1935 pa 260, proizvodnja se je povečala na 470.000 parov čevljev letno. Pred vojno so delavci stanovali v Trziču (kot podnajemniki, v Rokodelskem ali mestnem domu, v Sokolskem domu, hlapec in vrtnar sta stanovala v tovarni), a so prihajali tudi iz sosednjih vasi. Poleg mojstrov so v proizvodnji delali prirezovalci, izdajatelji dela, delavci na strojih, ročni delavci, šivilje in ročne delavke. Razvoj strokovnega šolstva v Trziču po vojni je omogočil, da so posamezne tuje mojstre in uradnike postopoma zamenjali domači strokovnjaki. V moderno tovarno je Kozina želel umestiti izobraženega delavca in slovenske mojstre, saj, kot je trdil, »delavec v čevljarski tovarni (...) mora biti tako rekoč svoje vrste umetnik, če hočemo, da vzdržimo tujo konkurenco« (str. 133). Kozina je vzdrževal stike s svojimi delavci, avtorica nam ga predstavi kot tovarnarja in človeka z izostrenim socialnim čutom. Po nesoglasjih med lastniki podjetja je Kozina leta 1917 odkupil vse deleže, poplačal svoje družabnike in s tem postal edini lastnik podjetja Peter Kozina & Ko. Ob koncu prve vojne je posloval brez dolgov. Nova gospodarska in politična orientacija je oblikovala prostor, kjer se je vzpostavljala nov družbeni sloj, v katerega so začeli vstopati industrialci, tovarnarji, podjetniki in bankirji (poleg politikov, profesorjev, zdravnikov in založnikov). Peter Kozina je z vstopom v številna gospodarska združenja postal ugleden slovenski gospodarstvenik (od ustanovitve leta 1919 med člani predsedstva Zveze industrialcev, član cen-zurnega odbora Narodne banke Kraljevine Jugoslavije, soustanovitelj in član uprave Ljubljanskega velesejma, član nadzornega odbora Strojnih tovarn in livarne d. d. Ljubljana, svetnik v Zbornici za trgovino, obrt in industrijo). Poleg s tovarno se je od leta 1903 poklicno ukvarjal s prodajo zobobrebcev, leta 1922 pa je protokoliral podjetje Pekol v Ljubljani.

Tovarna Peko je s komisijskimi skladišči, ki jih je ustanavljala v prodajnih lokalih nekdanjih trgovcev s čevlji, postopoma ustvarjala mrežo, ki je sledila vzoru inozemskih prodajnih omrežij in prodajaln holding družb. Trgovsko omrežje Peko se je razvilo v sodobno obliko trgovine z obutvijo in je tako tovarno neposredno povezovalo s potrošniki. Prodajne trgovine je podjetje Peko odpiralo tudi v drugih prede- lih Kraljevine SHS in pozneje Kraljevine Jugoslavije: na Hrvaškem, v Srbiji, v Bosni in Hercegovini ter Makedoniji.

Čeprav avtorica Petra Kozino prikaže kot pomembnega gospodarstvenika, ga med najvplivnejše ne uvrsti. Kot zapiše, je bilo njegovo podjetje za kaj takšnega premajhno. V dvajsetih letih se je podjetje začelo prekomerno zadolževati, kar je pripeljalo do sanacije, ki se je končala leta 1927 s kompromisom, da se ustanovi nova družba s tremi lastniki: Jugobanko, Gospodarsko in Kmetijsko posojilnico. Novo podjetje ni dobro delovalo, zato ga je leta 1935 v ce- loti prevzela Kmetijska posojilnica. Peter Kozina pa je umrl že pred tem, leta 1930, in to nenadno. Vzrok njegove smrti (pljuč- nica ali srčno obolenje oz. zastrupitev z ri- bami) ostaja po mnenju njegovih sorodni- kov nepojasnjeno.

Besedilo, ki je nastalo na podlagi avtoriči- nega dolgoletnega dela, zbiranja in analizi- ranja arhivskih, materialnih in časopisnih virov Arhiva RS, Zgodovinskega arhiva Ljubljane, muzejev, NUK-a in fonda to- varne Peko (dostopen po letu 1997), je opremljeno s fotografijami in z reklamnimi oglasi. Gradivo je avtorica interpretirala s pomočjo literature s področja zgodovine, biografije in teorije podjetništva. Besedilo je napisano jasno in je zelo berljivo.

Struktura besedila je klasična, kar pome- ni, da avtorica sledi kronologiji in bralca popelje od splošnih zgodovinskih orisov širših družbenih razmer proti življenjski in karierni poti Kozine ter rasti njegove- ga podjetja. V prvem poglavju se najprej srečamo s splošnim zgodovinskim orisom razmer v avstro-ogrski monarhiji, sledi po- gled v Kozinovo rojstno vas (Dolenja vas) pri Ribnici, selitev v Ljubljano in pozneje njegov trgovski industrijski vzpon (ki ga opremi s podrobnim orisom splošnih zgo- dovinskih sprememb povojne dobe) ter padeč, ki se konča z njegovo smrtjo. Zgo- dovini podjetja Peko sledimo do leta 1935 oz. druge svetovne vojne, povojne razmere avtorica na kratko opiše na koncu knjige. Oris splošnih zgodovinskih, socialno-eko-

nomskih dejavnikov, odnosov in situacij razloži marsikatero Kozinovo poslovno odločitev oz. usmeritev. Z avtorico se lahko le strinjamo, da brez umestitve karijerne poti v širši družbeni prostor vzpostavljanja slovenskega gospodarstva pogled na življenje Petra Kozine ne bi bil razumljiv. Poslovne ideje in osebnostne lastnosti se prepletajo s premoženjskimi razmerami, poslovnimi strategijami in z zunanjimi okoliščinami. V to so vpeta tudi vprašanja gospodarske in finančne politike, inflacije in sistema bank. Moč bank se je namreč v procesu nacionalizacije okrepila zaradi sistema financiranja s podjetniškimi prihranki in z bančnimi krediti.

Bralci pa bi si želeli, da bi bili teme še bolj intenzivno prepletene. Klasična razdelitev na poglavja večkrat ruši avtoričino težnjo, da bi prikazala prepletenost različnih prostorov, makro- in mikroravnin, poslovnih oz. življenjskih odločitev in podjetniških

možnosti. Pri orisu prostorskih in splošnih zgodovinskih značilnosti gre avtorica ponekod preveč v podrobnosti in zato za trenutek izgubi bralčevo pozornost. Takrat bi si želeli, da bi ostala bolj neposredno povezana s temo, nam morda predstavila manj gradiva, in tistega podrobneje, oz. bi poudarila zlasti pomen konkretnega prepleta (ga še bolj analitično vpletla v okvir podjetniške miselnosti in kulture tistega časa). Pri tem bi lahko marsikje preseгла opisno raven zapisa. S prepletenostjo med makro- in mikroprostori, splošnega in posameznega imamo raziskovalci pogosto težave. Morda bi dilemo lažje rešili, če bi strukturo obrnili in bi izhajali iz Kozinovega življenja ter njegove odločitve pojasnjevali s splošnimi zgodovinskimi orisi.

Ne glede na to je v knjigi zbranega ogromno zgodovinskega gradiva. S tem je lahko študija tudi vir za nadaljnje raziskave s področja zgodovine podjetništva, čevljar-

stva, čevljarke industrije na Slovenskem (kot tudi gospodarske zgodovine Tržiča). Avtorici uspe z analizo raznolikih virov in podatkov rekonstruirati življenjsko usodo, predvsem pa karierno pot Petra Kozine, ga umestiti v razvoj podjetništva in v okvir gospodarske zgodovine na Slovenskem. Kjer je dokumentov premalo, da bi natančno rekonstruirala dogajanje, si je avtorica pomagala s splošnim zgodovinskim orisom razmer. Takšna mesta kot tudi del, kjer poskuša problematizirati oz. ugotavljati vzroke nekaterih Kozinovih odločitev, so še zlasti zanimiva in dobrodošla.

Knjigo priporočam v branje vsem, ki jih zanimajo ekonomska zgodovina in zgodovina čevljarstva in podjetništva na Slovenskem. Branje je zanimivo tako za strokovno kot laično javnost, zbrano gradivo pa lahko uporabimo tudi kot vir za številne druge raziskave omenjenih področij.

Bojan Knific: **TRŽIŠKA DEKLETA DALEČ SLOVÉ**: Prežitki oblačenja in z oblačenjem povezani dejavnosti Tržičanov in okoličanov iz obdobja pred sredino 20. stoletja. Tržič: Ljudska univerza, Zveza kulturnih organizacij; Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti, Ljubljana 2012, 498 str.

Na slavnostni akademiji ob zlatem jubileju Zveze kulturnih organizacij Tržič oktobra 2012 je ugledala luč sveta že četrta knjiga etnologa in kulturnega antropologa dr. Bojana Knifica *Tržiška dekleta daleč slové*.¹

Za knjigo, ki obsega skoraj 500 strani, na katerih dr. Knific razgrinja »prežitke oblačenja in z oblačenjem povezanih dejavnosti Tržičanov in okoličanov iz obdobja pred sredo 20. stoletja«, je Bojan Knific prejel Zlato Kurnikovo plaketo, kar ne preseneča, saj je za izdajo obsežnega dela dobil vso podporo domače občinske in kulturne infrastrukture ter drugih sponzorjev. Knjigo je založila Ljudska univerza Tržič s podporo sozaložnikov, Zveze kulturnih organizacij Tržič, Javnega sklada Republike Slovenije za kulturne dejavnosti (JSKD), Ministrstva za izobraževanje, znanost, kulturo in šport (MIZKŠ), Evropskega socialnega sklada, Občine Tržič in JSKD – območne izpostave Tržič.

O prežitkih in Knificem opredeljevanju pojma »tržiškost« v prvi strokovni spremni

besedi razmišlja prof. dr. Janez Bogataj, v drugi spremni besedi pa se je dr. Marija Makarovič lotila povzemanja vsebine posameznih obsežnih poglavij. Oba recenzenta se strinjata, da je avtor bralcem izročil izjemno in temeljito delo, v kar nas prepričajo tudi citirani uporabljeni viri, med katerimi so navedeni številni terenski zapiski. Sicer pa je avtor delo posvetil »ljubiteljem Tržiča in ljubiteljem oblačilne dediščine«. Teh ni malo, saj se z rekonstrukcijo ljudskih noš danes ukvarjajo skoraj v vseh malo večjih vaseh, kjer delujejo turistična ali folklorna društva v večnem iskanju unikatnosti in posebnosti svoje ožje okolice. JSKD z izobraževalnimi programi, v katerih poleg Bojana Knifica sodelujejo tudi drugi etnologi, že več desetletij skrbi za usmerjanje lokalnih potencialov.

Ena od posebnosti knjige je izbor lokalnega okolja, torej Tržiča in njegove okolice, ki je bil nekdaj izjemno bogato gospodarsko središče s številnimi razvitimi obrtni, med

¹ Avtor navaja, da je naslov knjige povzel po prvih dveh vrsticah poskočnice iz 19. st., ob-

javljene v Štrekljevi zbirki *Slovenske narodne pesmi* (1908: 700) in v knjigi Viktorja Kragla *Zgodovinski drobci župnije Tržič* (1936: 429).

* Mag. Tita Porenta, prof. zgod in univ. dipl. etnol., muzejska svetovalka. Muzeji radovljiske občine – Mestni muzej Radovljica. 4240 Radovljica, Linhartov trg 1, E-naslov: mestni-muzej@siol.net

katerimi so skoraj vse konec 19. in v 20. stoletju prerasle v industrijo. Med njimi je najbolj znano čevljarstvo, pred tem pa tudi usnjarstvo, fužinarstvo in nogavičarstvo. V Mohoričevi gospodarski trilogiji (Mohorič 1957, 1960 in 1965) izvemo, kje vse so poznali tržiške rokodelce in njihove izdelke, prav gotovo pa je bil lahko Tržič uspešno gospodarsko središče toliko časa, dokler je bila aktualna stara pot čez Ljubelj, ki je potekala skozi trško jedro (od 14. stoletja), dokler je v Tržič vozil lokalni vlak (1908–1965), dokler ni konec 19. stoletja spodletel poskus vrlih nemških podjetnikov za izgradnjo železnice do Celovca in dokler ni bil v šestdesetih letih 20. stoletja odprt ljubeljski predor, ki so ga med letoma 1943 in 1945 začeli vrtati na račun številnih človeških življenj evropskih internirancev v pomožnem koncentracijskem taborišču Mauthausen na obeh straneh Ljubelja. Za razumevanje družbene podobe tržiške občine je pomembno tudi dejstvo, da je bilo edino večje središče že od nekdaj Tržič, medtem ko so vsi okoliški kraji bolj ali manj vaška naselja, čeprav so v njih že proti koncu 19. stoletja, ko se je v Tržiču razvila industrija, živeli tudi mezdni delavci. Knific se je lotil raziskovanja oblačilne kulture vseh glavnih socialnih slojev prebivalstva Tržiča in okolice, torej trškega (med 1492 in 1926, ko Tržič pridobi status mesta), delavskega in kmečkega. V uvodu ugotavlja, da status mesta ni bistveno vplival na obravnavano temo, zato se za opis meščanov kot nosilcev oblačilne kulture ni odločil (str. 18–19).

Bojan Knific svojo knjigo začena z opredeljevanjem kraja, dela in številnih sodelavcev. V uvodu se zrcali obsežno in naporno delo zbiranja gradiva, iskanja podatkov, usklajevanja razpoložljivih terminov z informatorji in koncipiranje vsebine. V nadaljevanju je vsebina knjige razdeljena na sedem poglavij.

V prvem poglavju avtor opisuje tržiški besednjak, povezan z oblačilno kulturo. Iz literature je povzel številne izraze, ki so bili svoj čas splošno znani in uporabljeni v vsakdanjem jeziku, danes pa jih pozna le malokdo. Precej lokalnih izrazov je v svoje pesmi vnašal tudi najbolj priljubljeni tržiški pesnik Vojteh Kurnik, ki nam je postal precej bližji potem, ko je njegovo poezijo temeljito »obdelal« prof. ddr. Marija Stanonik (2011: 309–417). Vsekakor je

na starejše tržiško imenje močno vplivalo sosednje nemško govoreče območje, pa tudi trdno vsidrana nemško usmerjena gospodarska in upravna elita do začetka 20. stoletja, tuje izraze pa so iz tujine, kjer so se izobraževali, prinašali domov tudi mladi pomočniki; iz prinešenih tujih izrazov so se porajali lokalni izrazi. Pričujoče poglavje je odličen pripomoček za inventarizacijo muzejskega gradiva v Trziškem muzeju. Sledi poglavje, v katerem so predstavljeni tržiški rokodelci (usnjarji, platnarji, tkalci, barvarji, klobučarji, nogavičarji, čevljarji, krojači in šivilje), ki so »pridobivali in predelovali oblačilne surovine za domačo in tujo rabo ter izdelovali oblačila« (str. 32). Avtor se je temeljito lotil predstavitve razvoja vsake obrti posebej, iz česar lahko razumemo, kako so spremembe v posameznih obrtih vplivale tudi na njihove izdelke in porabo oblačilnih kosov. Izjemno dragoceno je tudi številno fotografsko gradivo o tržiških obrtnikih, ki se hrani še v zasebnih arhivih. Kratek zapis ob koncu poglavja je namenjen trgovini.

V poglavju o spreminjanju oblačilnih razmer beremo, kaj vse je na to vplivalo in kaj nam izpričuje oblačilni videzi posameznega socialnega sloja. Za Tržičane avtor ugotavlja, da »so bili zaradi razgibanega trškega življenja, ki je od obrtnikov zahtevalo stalen stik s širšim okoljem, že pred stoletji v dokaj tesnem stiku z modnimi tokovi, ki so vplivali tudi na oblačenje kmečkega prebivalstva« (str. 88). S tem bi se strinjala pogojno, saj sta bili npr. dolini Lom in Dolina precej manj »pretočni« kot dolina sv. Ane in Kriško polje. Poleg tega se je v Dolini precej dolgo ohranila nošnja mezlana,² ker so tam tudi najdlje, vse do prve svetovne vojne, pridelovali lan.

V najboljše poglavju se je Knific lotil analize »spreminjanja podobe, vloge in pomena posameznih oblačilnih sestavin« (str. 166). Posebej obravnava oblačenje žensk in moških ter nekaj skupnih predmetov oblačilne porabe, kot so bili krplje (kar je po nekaterih starejših opredelitvah sodilo med transportna sredstva) in dežniki. Zanimivo je poglavje, ki obravnava »vzdrževanje oblačil in oblačilnih dodatkov ter telesno snago« (str. 358–363). Pojem čistosti je bil kljub temu, da so morali nekoč

bolj paziti na svoja oblačila, precej drugačen od današnjega: »Revnejši so prali ob sobotah, v nedeljo posušili in v ponedeljske oblekli« (str. 358). Na dvig higiene je močno vplivala tudi šolska vzgoja. Posebna vsečina je bilo krpanje. V Trziškem muzeju hranijo izjemen eksponat – skoraj v celoti umetelno pokrpano moško spodnje perilo, ki bi najbolje podkrepilo vsebino tega poglavja.

Tudi posebne priložnosti, kot so bili npr. prazniki življenjskega, koledarskega in delovnega kroga, so v oblačilni podobi Tržičanov pustili svoj pečat. Dopolnjujejo jih »drobci uniformnega oblačenja, uniformiranja in oblačenja duhovščine« (str. 412–426) ter predstavitev neformalnega izobraževanja šivanja in drugih tečajev za dekleta in žene.

Zadnje poglavje obravnava »kostumiranje in maskiranje ter zbiranje in hranjenje oblačilne porabe« (str. 432). Obsežni sintezi oblačilne podobe Tržičanov in okoličanov sledijo še Sklepne navedbe in razmišljanja, obsežen seznam uporabljenih virov in literature, angleški povzetek in beseda o avtorju.

Knjige, kot je omenjena, bi bila vesela vsaka lokalna skupnost, prvič zato, ker je pokazala, kakšno »bogastvo« se še hrani pri ljudeh in kaj vse se da razbrati iz oblačil in obutve, vsekakor pa je zavidanja vredna avtorjeva energija, da se tako obsežnega dela loti in ga izpelje v tako kratkem času. Poleg njega pa je potrebno omeniti še najdragocenejšo sodelavko Jožico Koder, ki pozna »teren« nad Tržičem bolj kot katerikoli strokovnjak.

Literatura

MOHORIČ, Ivan: *Zgodovina obrti in industrije v Tržiču*. Tržič: Mestni muzej v Tržiču; Ljubljana: Državna založba, 1957.

MOHORIČ, Ivan: *Bombažna predilnica in tkalnica v Tržiču: Nastanek, razvoj in delo 1885–1960*. Tržič: Mestni muzej v Tržiču, 1960.

MOHORIČ, Ivan: *Zgodovina industrije, gozdarstva in obrti v Tržiču*. Tržič: Mestni muzej v Tržiču, 1965.

ŠTREKELJ, Karel: *Slovenske narodne pesmi: Zv. 4*. Ljubljana: Slovenska matica, 1908.

KRAGL, Viktor: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Zavod za kulturo in izobraževanje, 1936.

STANONIK, Marija: *Literarjenje: Kronopisje in rokopisje v teoriji in praksi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.

² Mezlan = tkanina iz lanene osnove in volnene ga votka.

JASNA FAKIN BAJEC: Procesi ustvarjanja kulturne dediščine: Kraševci med tradicijo in izzivi

sodobne družbe; Založba ZRC, ZRC SAZU (Ethnologica – Dissertationes / Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU), Ljubljana 2011, 327 str.

V današnjem času, ko vsi tako radi operiramo s pojmom dediščine in tradicije, pri čemer sta besedi zlorabljeni ter bolj proizvod naših stereotipnih predstav kot resničnosti, kar dobro argumentira Gérard Lenclud v članku *La tradition n'est plus ce qu'elle était ... Sur les notions de tradition et de société traditionnelle en ethnologie* (1987: 110–123), je knjiga o raziskavah pomenov in ustvarjanju dediščine Jasne Fakin Bajec več kot dobrodošla.

Jasna Fakin Bajec je raziskovanje ustvarjanja dediščine postavila v kraško okolje. Naslov knjige *Procesi ustvarjanja kulturne dediščine* namiguje na njen temeljni idejni okvir pod vplivom sodobnih postmodernističnih teoretskih refleksij o raziskavah dediščine, ki ne temeljijo na materialnosti, temveč na raziskovanju socialnih praks oziroma procesov, s katerimi ostankom preteklosti pripisujemo nove pomene. V tej metodološki smeri avtorica kronološko raziskuje različne socialne prakse in reprezentacije, v katerih Kraševci pripisujejo elementom preteklosti različne vrednote in pomene. Zanimajo jo različni odnosi do dediščine, interesi, ki prevladujejo pri njeni reprezentaciji in vpliv zgodovinskih sprememb, vendar ne le za sodobnost, tem-

več tudi za preteklost. Knjiga je tematsko razdeljena na uvodna pojasnila o predmetu raziskave in metodološkem okviru, dojetje preteklosti v času, zgodovinski razvoj pojmovanja dediščine, socialnopolitično in ekonomsko uporabo dediščine na Krasu ter sklepe misli.

Avtorica s teoretskega vidika predstavi različna pojmovanja preteklosti, od premoderne, moderne do postmoderne, kar poskuša aplicirati na zgodovinski razvoj na Krasu, pri čemer je opazno, da se je kovala tako na etnološkem oziroma kulturnoantropološkem kot na zgodovinskem področju, saj med temi vedami spretno krmari. Postmoderni čas označujejo na eni strani kulturna globalizacija, univerzalizacija, macdonaldizacija, hkrati pa tudi lokalizacija z vnovičnim poudarjanjem lokalnega, posebnega. Pri Kraševcih je sodoben preobrat dobro viden, saj jo, medtem ko so še pred tremi desetletji zanemarjali vse, kar je dišalo po preteklosti, zdaj množično raziskujejo, obujajo nekdanje tradicionalne prvine in jih vključujejo v razvojna prizadevanja. Primer uspešne vključitve lokalnega v globalno bi bila tako ideja sodobne ekološko naravnane pasivne hiše, ki gradi na kraških arhitekturnih elementih iz 19. stoletja.

Pri tej vnovični valorizaciji dediščine je prav raziskovanje praks na Krasu pokazalo na temeljno nesoglasje med diskurzi širše javnosti in stroke, pri čemer avtorica izhaja iz Foucaultove ideje o ločitvi diskurza strokovnjakov in javnosti. Temeljno spoznanje raziskovanja, zakaj vaščani Volčjega Gradu tako množično obnavljajo vaško dediščino, je, da je ne obnavljajo le z namenom varovanja preteklih stvaritev ali trženja, temveč zaradi trenutnih življenjskih potreb po druženju, zabavi in medsebojnih pogovorih. V nasprotju s pričakovanji in z razumevanjem strokovnih krogov o ohranjanju dediščine zaradi identifikacijskega in ekonomskega agenta, igra dediščina v skupnosti v prvi vrsti kohezivno vlogo, vlogo medija, ki krepi občutek pripadnosti in mobilizira posameznika v skupnosti. Ugotovitev Jasne Fakin Bajec je treba razumeti kot poduk vsem raziskovalcem in strokovnim delav-

cem, ki raziskujejo dediščino, ne da bi pri tem zares prislunili ljudem. Po avtoričinih navedbah je bilo žal doslej največ neuspešnih primerov revitalizacijskih projektov, ki niso bili niti interdisciplinarno naravnani (pri čemer bi moral biti glas vsake stroke enakovreden) niti niso prislunili ljudem, ki bi morali s tem strokovnim in političnim diskurzom o dediščini živeti. Kot primer je avtorica analizirala projekt revitalizacije vaškega jedra Štanjela in odgovorila na vprašanje o vzroku neuspeha. Prepoznavga v konfliktnosti pogledov med stroko in domačini; strokovna javnost si namreč ni prizadevala približati stališč in se delno prilagoditi diskurzu prebivalcev Štanjela. Ker hkrati ni dovolila, da bi prebivalci obnovljenim objektom dali uporabno funkcijo (s svojega zornega kota), je doživela upor: ljudje so se iz starega vaškega jedra izselili v novogradnje na obrobju vasi. Podobno konfliktnost diskurzov je opazila tudi v strokovnih razlagah vprašanja, zakaj so Kraševci danes začeli vnovič vrednotiti svojo kamnito dediščino. Čeprav njene raziskave potrjujejo strokovna spoznanja, da so na drugačno vrednotenje kamnite dediščine Krasa vplivali predvsem mestni priseljenci (vikendaši), pa pri tem opozarja, da je (arhitekturna) stroka v svoji kritiki omalovažujočega odnosa domačinov do kraške arhitekturne dediščine spregledala dejstvo, da si ti obnove v nasprotju z neavtohtonimi prišleki/vikendaši že zaradi slabšega gmotnega položaja ne morejo/niso mogli privoščiti. V devetdesetih letih 20. stoletja je na spremembe v dojetanju lastne lokalne dediščine poleg (intelektualnega) védenja in politične moči priseljenec vplival tudi javni diskurz o obujanju nacionalnih in lokalnih posebnosti, ki se je v Sloveniji razmahnil zlasti z vstopom v Evropsko unijo. Medtem ko so tradicionalne elemente kraške arhitekture tujci/priseljenci doživljali z estetskega in nostalgичnega vidika ter pod vplivom pojmovanja »podeželske idile«, so Kraševci v istem prepoznavali nefunkcionalnost in nekdanjo revščino. Raziskovalka ugotavlja, da bodo Kraševci še vedno raje sezidali novo

* Doc. dr. Katja Hrobat Virloget, doktorica etnologije in univ. dipl. arheolog., znanstvena sodelavka na Inštitutu za dediščino Sredozemlja, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče. 6000 Koper, Garibaldijska 1, E-naslov: katja.hrobatvirloget@zrs.upr.si

hišo kot obnovili staro, le da bodo v nov objekt vgradili tradicionalne elemente kraške arhitekture iz 19. stoletja. Medtem ko imajo značilni elementi kraške arhitekture 19. stoletja danes predvsem identifikacijski znak (kamen, kraški portal) in estetski pomen, so bili pred drugo svetovno vojno predvsem funkcionalni. V nekdanji Jugoslaviji so Kraševci nereflektirano sprejeli javni diskurz o prekinutvi s preteklostjo in uvajanju novih materialov, oblik in meril. Vse to je skupaj z industrializacijo pripeljalo do razvrednotenja, kaotičnosti in zatona t. i. kraške arhitekture in krajinskih posebnosti. Avtorica ob pregledu zgodovinskega razvoja opominja na problematičnost uporabe pojma kraška arhitektura.

Raziskovalka tako na teoretski kot praktični ravni raziše vse z dediščino povezane temeljne pojme in njihov razvoj vse od nastanka do pojmovanja materialne in nematerialne razsežnosti, prek dediščine kot socialne prakse in diskurza o dediščini, poleg tega dediščino analizira v odnosu do neločljivih kolektivnih spominov in tradicij. Teoretski okvir Stuarta Halla je za Jasno Fakin Bajec oporno teoretsko jedro, predvsem izhaja iz njegovih idej o procesih oziroma kulturnih praksah, ki oblikujejo spreminjajoče se pomene prvin dediščine v sodobnosti. Pomeni dediščine so tako vsakič znova izpogajani, krožijo v istem času ter odgovarjajo na novo nastale situacije. Tako s pomočjo raziskav različnih pome-

nov elementov preteklih prvin, ki jim jih Kraševci pripisujejo skozi zgodovinski razvoj, spoznava, da se je s spreminjanjem kraške krajine, katere elemente so Kraševci uporabljali kot identifikacijski znak (kamen, bor, burja, arhitektura itd.), spreminjal tudi pomen kraške identitete. Raziskovanja socialnopolitične in ekonomske (turistične) uporabe dediščine na Krasu potrjujejo spoznanja, da je treba raziskovanja dediščine vpeti v širše družbenopolitične okvire, saj se retorika avtentičnosti (ki je problematična za stroko), identitete in dediščine vedno pojavi ob večjih družbenopolitičnih in ekonomskih spremembah.

Opazke vredno opažanje, ki pa ga avtorica ni navedla v sklepnih mislih, je pojmovanje tradicije pri Kraševcih. V pogovorih se namreč kaže razumevanje tradicije v kontekstih spreminjanja in inovacije, kar se povsem ujema s sodobnim strokovnim razumevanjem tradicije kot nasprotja statičnosti. Pa vendar avtorica opaža, da se tako sodobno pojmovanje tradicije Kraševcev ne ujema z njihovimi dejanji. Ker se mi zdi spoznanje o konfliktu med pojmovanjem tradicije in z njo povezano prakso odlično opažanje, ki ga lahko pripišemo njenemu tesnemu etnografskemu delu z ljudmi, se mi zdi škoda, da tega ne utemelji dovolj oziroma da temu konfliktu ne posveti več prostora.

Knjiga Jasne Fakin Bajec je izredno zanimivo in provokativno branje za vse razi-

skovalce in vse bolj številčna društva in posameznike, ki se ukvarjajo z dediščino, s tradicijo, kulturnim turizmom itd. Njena poglobljena prednost je poleg zelo obsežnega opusa teoretskega gradiva poudarek na lastnih zgodovinskih raziskavah ter predvsem lastnem etnografskem delu; vsak »terenski etnograf« ve, koliko časa in truda vzamejo. V množici sodobnih teoretskih raziskav vidim njeno pomanjkljivost kvečjemu v tem, da se včasih zaplete v ponavljanja enakih oziroma podobnih teoretskih stališč različnih avtorjev, ter da so ponekod etnografska spoznanja premalo vsebinsko prepletena s teorijo, kot da bi teorijo samo potrjevala, ne pa je tudi soustvarjala. Zaradi vsega truda, vloženega v knjigo, mi je žal, da so v angleščino prevedene sklepne misli tako skromne in tuji strokovni javnosti ne prikažejo vse znanstvene širine knjige, ki presega tako kraško kot slovensko kulturno okolje. Ne glede na drobne pomanjkljivosti naj obvelja, da si knjiga zaradi odlične znanstvene analize zasluži, da jo vzamejo v roke vsi, ki se s pojmom dediščine srečujejo ne le pri raziskovanju, temveč tudi v praksi.

Literatura

LENCLUD, Gérard: La tradition n'est plus ce qu'elle était ... Sur les notions de tradition et de société traditionnelle en ethnologie. *Terrain* 9, 1987, 110–123 (dosegljivo tudi na: <http://terrain.revues.org/3195>).

ANTON TURK: Spretna kuharica: Nova velika kuharska knjiga: 109 let staro navodilo, kako se kuhajo dobra in okusna jedila (sestavljeno po raznih virih); A. Turk, Ljubljana 1910, 248 str., Il. pomnoženi natis

Leta 1856 rojeni Ljubljčan Josip Turk je bil razgledan in podjeten mož. Izučil se je za knjigoveza in pri komaj petindvajsetih letih odprl delavnico na tedanji Dunajski 5 v Ljubljani – v stavbi na mestu današnje »Slavije«. Kmalu se je podal še v založniške in knjigotrske vode. Svojo dejavnost je še okrepil po tem, ko je glavni konkurent Janez Giontini mlajši že pred prvo svetovno vojno ustanovil antikvariato in opustil založništvo. Kot je ugotovil antikvar Rok Glavan, je tudi Turk izdajal predvsem »lažje« knjige, ki so mu zagotavljale dobro prodajo. Zvestemu občinstvu je med drugim predstavil ali približal Karla Maya, Augusta Šenoo in Conana Doylea pa tudi Marka Twaina in Turgenjeva. Izdajal je tudi slovarje: poleg ročnega slovensko-nemškega in slovensko-italijanskega tudi Ročni slovensko-angleški slovar, kar pred sto leti ni bilo tako samoumevno, kot je dandanašnji. Največ pozornosti pa je Anton Turk namenjal poljudnim zdravstvenim knjigam, kot sta bili *Zablode ljubavnega življenja* ali *Higijena poročne noči*, ter različnim priročnikom, v katerih so predvsem manj izobraženi uporabniki našli pomoč pri odločanju in ravnanju v situacijah, ki jim niso bili najbolj kos. Takšna sta bila zlasti *Voščilna knjižica za slovensko mladino* – zbirka voščilnih listov in pesmic k godovom, novemu letu in drugim prilikam – ter *Največji slovenski spisovnik ljubavnih in ženitovanjskih pisem*, ki je leta 1932 doživel že deseto, s slikami pomnoženo izdajo. Med moški populaciji manj zanimivimi družinskimi priročniki je bila vsekakor ena večjih uspešnic, *Spretna kuharica*, ki je po prvi objavi leta 1904 doživela tri »pomnožene« natisne in leta 1994 še reprint.

Skratka, založniško-knjigotrski recept, ki so mu, tudi po smrti Antona Turka leta 1934, bolj ali manj uspešno sledile mnoge poznejše založbe!

Spretna kuharica je torej več kot le omemba vreden mozaični kamenček iz pionirskih časov založništva na Slovenskem. To med drugim potrjuje dejstvo, da je založnik na naslovnici sicer naveden – Založil in prodaja Anton Turk, knjigar v Ljubljani – namesto omembe avtorja ali avtorice oziroma vsaj prirejevalca pa najdemo zapis: »sestavljeno po raznih virih«. Kar z drugimi besedami pomeni »malo od tu in malo od tam« – in ne kaže, da bi si Anton Turk kaj prida belil glavo z avtorskimi pravicami. To sta si brez slabe vesti še lahko privoščila Valentin Vodnik in Andrej Zamejic, ko sta sestavljala svoji kuharici, leta 1886 sprejeta Bernska konvencija o zaščiti avtorskih pravic pa je v času Turkovih tiskov tudi na ozemlju tedanje Avstro-Ogrske že veljala. Praksa seveda kaže, da te konvencije niti danes marsikje ne upoštevajo, kar velja tudi za odkupe pravic »za vse primere in vse čase«, za kar založniki praviloma odrinejo le nekaj drobiža.

Založnik in knjigar Anton Turk je bil spretten tudi v tržnem komuniciranju, kot bi danes imenovali njegovo oglaševanje. Uvod v četrti pomnoženi natis iz leta 1923 se je na primer začel z besedami:

Res imamo že nekaj slovenskih kuharskih knjig, katere po svojih večkratnih izdajah kažejo, kako dobro so došle slovenskim gospodinjam in dekletom, toda iz tega ni treba izvajati, da bi ta kuharska knjiga bila prezpotrebna. Uverjem sem, da tudi ona kaj dobro ugaja slovenskemu ženskemu občinstvu in si je kmalu pridobila obilo odjemalk, katere jo po nekaterekratni rabi vedo prav ceniti.

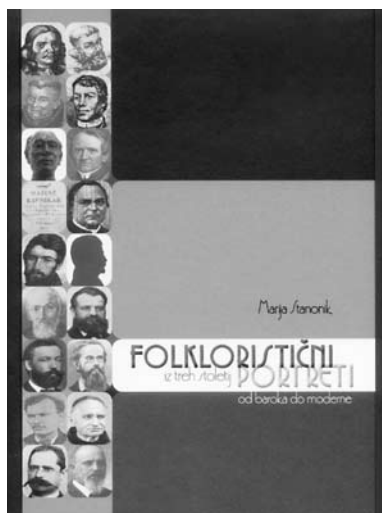
Turkova *Spretna kuharica* ima sicer 30 razdelkov s 632 jedrnatimi zapisanimi recepti. Izboru, ki sega od juh in jušnih prilog do pijač, sočivja in okraskov za razne jedi, se seveda vidi, da je tako rekoč »iz vseh vetrov«. Tako se sicer prevladujoči okusi in postopki večini Slovencev domače meščanske »dunajske« kuhinje od strani do

strani družijo in prepletajo z napotki za francoske in italijanske specialitete, primerne za bolj svečane priložnosti. Vmes se najde tudi lepo število receptov za krepke domače jedi – in za varčevanje v težkih časih, ki seveda niso ne od včeraj ne od predvčerajšnjim. Turk je v ta namen knjigi dodal svojevrsten, žal vedno znova in tudi dandanašnji aktualen razdelek z navodili za uporabo ostankov. Na primer za opoldansko jed.

Opoldanska jed

Vzemi vina, masti, nekaj jabolčnih odrezkov (boljše so jabolčne ploščice), soli in sladkorja, daj na ogenj in skuhaj v tej mešanici dobrega kislega zelja; kuhaj pa tako dolgo, da izgubi ves sok, zaradi česar lahko daš zelje tudi na sito, da se celo odcedi. Vzemi ostanke svinjskega mesa, krače (šunke), nareži iz njih debelejše kocke, vzemi model, kakršnega rabiš za narastek (Auflauf), namaži ga, naloži eno plast kislega zelja, pokrij zelje nagosto z mesnimi odrezki, nadaj na meso tu in tam majhne capice surovega masla, potem zopet zelja in tako uporabi z zamenjavo mesa in zelja vse. To jed polij potem s čašo goste smetane ter jo v peči (štedilnikovi cevi) tako dolgo peči, dokler površje ne postane lepo rumeno.

MARIJA STANONIK: Folkloristični portreti iz treh stoletij od baroka do moderne; Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2012, 424 str.

France Kotnik v *Narodopisju Slovencev* pred sedmimi in Vilko Novak v *Raziskovalcih slovenskega življenja* pred skoraj tremi desetletji sta poleg uglednih etnologov upoštevala tudi vrsto piscev, zaslužnih za slovstveno folkloristiko, Marija Stanonik, najvidnejša raziskovalka na tem področju, pa je v pričujočem zborniku njuno pisanje še dopolnila z novimi strokovnimi dognanji. Osemnajst portretov je po njenih besedah bolj profiliranih ter z vidika duhovne, kulturne in slovstvene zgodovine in jezikoslovja osvetljenih v novi luči. Ob Jarnika, Korytka, Rutarja, Slomška, Štreklja, Valvazorja in druge v naši kulturni zavesti uveljavljene zbiralce in zapisovalce folklorne gradiva je postavila še vsaj v tem pogledu po krivici zapostavljene, kot so bili Dajnko, Pohlin ali Valjavec, pa tudi prezrte, Gregorja Kreka, Gašperja Križnika in Viljema Urbasa. Predstavitve nekaterih so zdaj prvič objavljene, poteze iz različnih zbornikov in drugih objav že znanih podob pa so usklajene z namenom dela – kronološkega leksikona in hkrati kompandija, ki naj bralcu olajša dostop do zbranega gradiva o slovstveni folkloristiki, mitologiji in paremiologiji.

MAJA GODINA GOLIJ (ur.): Vojne na Slovenskem; Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2012, 120 str.

Svetovni vojni v prejšnjem stoletju sta odpravili mejo med bojiščem in zaledjem. Pričevanja, spomini in podobe v zborniku govorijo o stiskah, ki jim je bilo izpostavljeno civilno prebivalstvo. Zlasti ženske, ki so morale, da so ohranile domove ter prehranile otroke, opravljati tudi delo mobiliziranih, ujetih, interniranih ali ubitih moških družinskih članov. Zato ni naključje, da so, razen muzejskega svetnika Franca Kuzmiča, ki piše o tragediji židovskih družin v Prekmurju med drugo vojno, vse avtorice ženske. Petra Svoltšak skozi dopisovanje pripadnikov primorske družine Gerbec – štirje sinovi so oblekli avstrijske uniforme, domači pa so postali begunci v Italiji – odstira eno od mnogih podobnih zgodb. Marija Klobčar analizira slovenske vojaške ljudske pesmi, urednica izdaje slikovito piše o pomanjkanju, tudi lakoti v Mariboru, zapis Špele Ledinek Lozej pa govori o obnovi med soško fronto uničenega stavbnega fonda v Vipavski dolini. Ivanka Huber opisuje občutenje druge svetovne vojne na Goričkem – med madžarsko okupacijo in po prihodu sovjetskih čet – zadnji prispevek, spis Neve Makuc, Vojna na meji, pa sega v čase spopadov med Habsburžani in Benečani med 15. in 18. stoletjem vzdolž današnje slovensko-italijanske meje.

JASMINA PAPIĆ: Martjanci skozi čas – »Martjančarji o Martjancih«; Turistično društvo Martin Martjanci, Martjanci 2012, 36 str.

Martjančarji so brošuro izdali ob prvi okrogli obletnici delovanja svojega turističnega društva Martin, zraslega iz študijskega krožka Gibanje za zdravje. Pred desetimi leti so namreč skrbi za zdravo prehrano in dobro telesno pripravljenost dodali še izlete in različne oblike izobraževanja. Društvo je med drugim organiziralo razstavo velikonočnih izdelkov, pustovanje s pustno povorko, kresovanje, postavitve mlaja in klopotca ter različne vaške igre. Za prvo nalogo so si Martjančarji zastavili predstavitev kraja – obiskovalcem od drugod in, ne nazadnje, tudi sebi, zlasti mladini. Osrednji projekt je bil poleti 2011 izpeljani etno tabor Martjanci skozi čas, ki ga je spodbudila razstava starih fotografij vasi. Pričevanja o življenju v preteklosti so zbrali s pomočjo 21 intervjujev s starejšimi vaščani. Tukaj predstavljeno gradivo kaže, da so mladi iz njihovih spominov izvedeli za nekdanje šege in obri ter vaško himno in grb, spoznali družbeno hierarhijo v vasi, vlogo velikega in malega *rijtarja* ter marsikaj, česar še niso vedeli o svoji znameniti gotski cerkvi.

* Iztok Ilich, publicist, prevajalec in urednik. 1000 Ljubljana, Trebinjska 11, E-naslov: iztok.ilich@amis.net

ZMAGO ŠMITEK: Poetika in logika slovenskih mitov – Ključi kraljestva; Študentska založba, zbirka Koda, Ljubljana 2012, 396 str.

Zmago Šmitek v svojem delu nadaljuje in nadgrajuje razpravo *Mitološko izročilo Slovencev*; priporoča tudi vzporedno branje, saj se poglavja obeh knjig prepletajo, ne da bi se podatki v njih ponavljali. Tukaj še bolj poglobljeno zariše lok od staroslovanskega Svarožiča – Radogosta prek Zelenega Jurija do slovenskega Kresnika, izčrpnje pa obravnava tudi bogato izročilo o Kralju Matjažu. Podnaslov Ključi kraljestva se ne navezuje neposredno nanj, ki mu je ljudska domišljija pripisala razsežnost mitološkega junaka, temveč opozarja zlasti na simbolni pomen mitičnega predstavnega sveta mnogih generacij naših prednikov, ki jim je z ohranjanjem stare vednosti uspelo – »kot v nekakšni matjaževski kraljevski votlini« – do našega časa ohraniti to »kolektivno duhovno in kulturno posest«. Avtor tudi povezuje slovensko, slovansko in indoevropsko duhovno izročilo v pregleden sistem. Kljub geografski oddaljenosti in vsem očitnim razlikam med obema okoljema prepletanja vidi tudi v sorodnosti indoevropskih jezikov in v podobnostih v čaščenju svetih gora, kač in nadnaravnih bitij ter v sorodnosti nekaterih zoomorfnih bitij, kot so pri nas pustni liki gamele in kurenti.

IDA INTIHAR: Prehranska kulturna dediščina Posavja; Etnološko društvo Terica Jelenik pri Raki, Jelenik 2012, 128 str.

Knjiga, ki jo je na pobudo profesorja Janeza Bogataja s člani etnološkega društva Terica pripravila predsednica Ida Intihar, ni le zbirka zanimivih domačih receptov. Vrednost ji dviguje prvi, z dokumentarnimi fotografijami obogaten del Hrana in življenje ljudi v Posavju, ki opiše praznično leto v tem delu države. Prikaže sezonska kmečka dela in opravila s šegami in z značilnimi spremljajočimi jedmi. Na primer *likofe* z družabnimi igrami, kamor so se vabili sosede, da so se drug drugemu še enkrat oddolžili za pomoč pri košnji, žetvi, metju prosa in ribanju zelja ali repe, pri teritvi lanu in *furovžu*. Nadaljevanje je bolj skupinsko delo, saj je 185 receptov prispevalo kar 14 sodelavk in sodelavcev iz občin Radeče, Sevnica, Laško, Krško, Brežice in Kostanjevica. Kot posebnosti Posavja, z razlikami med štajerskim in dolenskim bregom Save, so izpostavljene pregreta smetana, jetrne klobase in *trijet* – v sladkanem vinu namočen kruh. Med skoraj že pozabljenimi jedmi pa tudi *potanc* ter jedi z drnuljami in s proseno kašo, ki jo je po drugi vojni skoraj povsem nadomestil riž.

FRANC ČERNIGOJ: Hoja za besedo – po poteh dežele. Ljudska besedila iz Zgornje Vipavske doline; Občina Ajdovščina, Ajdovščina 2012, 104 str.

Knjižica, ki jo je uredil Franc Černigoj, je domiselni preplet ljudskega izročila, zlasti pravljic in pripovedk iz Zgornje Vipavske doline, ter za popotnike in izletnike koristnih namigov in napotkov, kako najlažje priti do naravnih in kulturnih znamenitosti, odmaknjenih od glavnih prometnic, naštetih pa so tudi krajevni prazniki in z njimi povezane prireditve. Hoja za besedo, ki se začne v Ajdovščini in nadaljuje prek reke Vipave do Batuj ter nato spet čez reko skozi vasi in zaselke pod Čavnom nazaj proti izhodišču, kot svojevrsten uvod začnejo odlomki iz spisa Franceta Starovaškega Na Čavnu. Postaje ob tej poti so v nadaljevanju zaznamovane s pripovedmi, izluščenimi iz ljudskega izročila, kot so ajdovščinska Princesa in sužnji, Sveti Pavel nad Planino, Od kod ime vasi Gaberje, o Školovi lukni in njeni gospe, Kako je nastala vas Šmarje, Od kod ime Vrtovin ipd. Večina besedil je povzeta po zapisih neutrudnega zbiralca besednega izročila, prof. Janeza Dolenca iz Tolmina, preostale pa so večinoma ohranili njegovi dijaki in dijakinja ter učenke in učenci OŠ Dobravlje.

Prireditev ob 60-letnici Goriškega muzeja.
Foto: Boris Slokar, Nova Gorica, 27. 12. 2012

Razstava Lutke sveta avtorice Darje Skrt na gradu Kromberk.
Foto: Boris Slokar, Nova Gorica, 27. 12. 2012

OB ŠESTDESETLETNICI GORIŠKEGA MUZEJA

Leta 2012 je Goriški muzej z nekoliko grenkobe obeležil 60-letnico ustanovitve in svojega delovanja na območju zahodne Slovenije. Prireditev z odprtjem vrste razstav je v prenovljenih razstavnih prostorih gradu Kromberk namreč potekala brez direktorja Andreja Malniča, ki je na okrevanju v bolnišnici. Tako smo večer tik pred koncem starega leta 2012 s prireditvijo, ki je napolnila grajske prostore, zasnovali tudi kot neke vrste oddolžitve direktorju, v dobri meri zaslužnemu za novo stopničko v razvoju Goriškega muzeja in začetek muzejskega delovanja na novih temeljih. Goriški muzej je namreč leta 2012 dobil novo upravno stavbo kustodiata v kompleksu vile Bartolomei v Solkanu. Poleg upravnih prostorov in pisarn kustodiata sta nove prostore dobila tudi knjižnica in oddelek za dokumentacijo. Kompleks vile Bartolomei, kjer so že prostori restavratorskih in konservatorskih delavnic ter v osrednjem prostoru razstavnih prostorov, se tako počasi oblikuje v muzejski center, ki bo s svojo lego in z dejavnostjo simbolično povezoval preteklost s sodobnostjo, Solkan kot staro naselje in Novo Gorico kot sodobno mesto. Andrej Malnič bi s svojimi zamislimi gotovo pripomogel, da bi se muzejski center Goriškega muzeja še naprej učinkovito razvijal. S preselitvijo upravne dejavnosti, knjižnice ter dokumentacijskega oddelka v Solkan se je v gradu Kromberk sprostilo osem prostorov, ki smo jih prenovili v nove razstavne prostore. Ob koncu leta smo tako odprli prenovljeno prvo nadstropje, ki je zaživelo v meščanskem duhu z razstavo Meščanstvo na Goriškem med vrednotami in konflikti ob prelomu 19. in 20. stoletja. V drugem nadstropju pa so bile, poleg že obstoječih razstav o slovenskih vojakih v avstro-ogrskih planinskih polkih med prvo svetovno vojno, o fotografu in podjetniku Francu Stresu iz Kobarida in o primorskem duhovniku in skladatelju Vinku Vodopivcu, odprte še nove razstave. Zgodovinarica Tanja Gomiršek je pripravila razstavo o Mirku Brezavščku, dijaku iz Brd, ki je bil zaradi upora proti fašizmu zaprt v fašističnih zaporih in je za posledicami umrl – njegovo zgodbo je opisal Franc Bevk v povesti

Črni brajce. Etnologinja Darja Skrt je predstavila donacijo Vande Garlatti-Krampl, bogato zbirko spominkov – lutk v nošah, ki na zanimiv način povežejo narode, kulture in rase vseh celin in jih tako približajo obiskovalcu. Umetnostna zgodovinarica Katarina Brešan pa je obdelala 40 oleografij¹ z začetka 20. stoletja, ki jih je družina Klančič iz Mirna podarila skupaj z drugimi predmeti iz zbirke pokojnega očeta Otona Klančiča.

Obletnico muzeja je strokovno predstavil tudi dolgoletni ravnatelj muzeja, Branko Marušič, ki je muzej prevzel, ko se je ta začel oblikovati v razvito strokovno institucijo – direktor muzeja je bil med letoma 1965 in 1987. Branko Marušič je muzej oblikoval v strokovnem, kadrovskem in prostorskem smislu, v njegovem času je zaživel kot pomembna kulturna ustanova ob nekdanji jugoslovansko-italijanski meji, ki je delovala na prostoru od Trente do Krasa in iskala poti tudi v zamejski prostor.

Čeprav segajo korenine muzealstva na Goriškem v sredo 19. stoletja in je Gorica dobila prvi deželni muzej leta 1861, je slovenska skupnost na Goriškem dolgo čakala na svoj muzej. Slovenski intelektualci v Gorici so kot člani Muzejskega društva že pred prvo svetovno vojno zbirali predmete kulturne dediščine za muzej. Prva svetovna vojna je preprečila ustanovitev muzeja, zbrani predmeti so se porazgubili, po vojni pa so bili s prevlado fašistične oblasti v tedanji italijanski državi prepovedani slovenski jezik in vse kulturne dejavnosti. Vendar je ideja o zbiranju in raziskovanju kulturne dediščine, s posebnim poudarkom na ljudski dediščini, ki je izkazovala identiteto slovenskega etničnega ozemlja, živela dalje in priložnost dobila po drugi svetovni vojni in priključitvi Primorske matični domovini v okviru tedanje Jugoslavije. Začetki so bili težki, Goriška je z novo mejo izgubila kulturno in ekonomsko središče, nova oblast je na novo postavljala tako mesto Novo Gorico kot tudi kulturne institucije, med

1 Oleografija: barvna reproduksijska tehnika, ki posnema oljnato sliko.

* Mag. Inga Miklavčič-Brezigar, etnologinja, kustodinja, Goriški muzej Kromberk-Nova Gorica. 5000 Nova Gorica, Grajska 1, Kromberk, E-naslov: brezigar.inga@gmail.com

Razstava oleografij avtorice Katarine Brešan.
Foto: Boris Slokar, Nova Gorica, 27. 12. 2012

Razstava o Mirku Brezavščku avtorice Tanje Gomiršek.
Foto: Boris Slokar, Nova Gorica, 27. 12. 2012

njimi muzej, študijsko knjižnico in arhiv. Od skromnih začetkov po ustanovitvi leta 1952, ko je muzej predstavljal pravzaprav le en človek, Ludvik Zorzut, ki je bil s 1. januarjem 1952 imenovan za upravnika Okrajnega muzeja in arhiva, se je v naslednjih desetletjih razvil v pomembno muzejsko institucijo pokrajinskega značaja. Po upravni odločbi o ustanovitvi Okrajnega muzeja, ki jo je 5. septembra 1952 izdal OLO (Okrajni ljudski odbor) Gorica, se je muzej skupaj z arhivom in s študijsko knjižnico vselil v prostore Osnovne šole v Solkanu. Leta 1955 se je muzej preselil v grad Kromberk, ki je bil takrat še v zelo slabem stanju; grad je oba porušena stolpa in novo podobo dobil ob koncu sedemdesetih let.

Danes Goriški muzej deluje na območju zgodovinske Goriške in dvanajstih primorskih občin. Povezuje se s sorodnimi italijanskimi kulturnimi ustanovami v Furlaniji-Juljski krajini. Goriški muzej kot kompleksen muzej pokriva področja zgodovine, umetnostne in kulturne zgodovine, arheologije, etnologije, obsega razvit restavratorski in konservatorski oddelek, bogato domoznansko muzejsko knjižnico, dokumentacijski oddelek z avdiovizualno dokumentacijo in oblikovalski oddelek ter seveda urejene depoje v prostorih nekdanje vojašnice v Ajdovščini. Po osamosvojitvi Tolminske zbirke, ki je leta 2000 dobila status Tolminskega muzeja, je muzej v občinah Tolmin, Kobarid in Bovec prisoten le kot matična ustanova. V dislociranih enotah na gradu Dobrovo, v Sežani in Ajdovščini so zaposleni sodelavci muzeja. Zbornik delavcev in sodelavcev Goriškega muzeja *Goriški letnik* izhaja od leta 1974 kot vsakoletna periodična publikacija, kot

občasne publikacije pa muzej izdaja *Berila*, spremne brošure in kataloge razstav ter posebej pomembna strokovna dela iz zgodovine in kulturne zgodovine Goriškega.

V letošnjem letu odprta nova poslovna stavba v Solkanu, ki jo je novogoriška mestna občina zgradila v sodelovanju z Uradom RS Slovenije za lokalno samoupravo in regionalno politiko, je velik vložek v kulturno življenje novogoriške mestne občine in je vredna dobrih 2,3 milijona evrov. V izjavi za medije je direktor Goriškega muzeja Andrej Malnič napovedal nadaljevanje gradnje, novi stavbi naj bi prizidali še krilo z restavratorskimi in drugimi delavnicami ter v sodobne razstavne prostore obnovili tudi vilo Bartolomei, park ob njej pa v urejen parkovni ambient. Po preselitvi zaporov, ki še delujejo v stranski stavbi kompleksa vile Bartolomei, pa se načrtuje ureditev celotnega muzejskega kompleksa z dograditvijo večnamenske dvorane in novih razstavnih prostorov. V gradu Kromberk naj bi bili reprezentančni prostori, kjer naj bi po direktorjevih načrtih gostili predvsem občasne razstave, saj je za stalne razstave premalo zanimanja. Zato je načrtoval vsako leto dve ali tri manjše razstave, s katerimi bi pozneje lahko gostovali po Sloveniji in v tujini.

Načrti direktorja Andreja Malniča in kolektiva Goriškega muzeja so ambiciozni. Muzej želimo še naprej razvijati in ob osnovni dejavnosti varovanja premične kulturne dediščine ponuditi tudi pestro razstavno in prireditveno dejavnost ter prostor kulturnega življenja za ljudi s te in one strani državne in etnične meje.

Delos, Grčija.
Avtor: Peter Fister, 1964

Psinja vas, Koroška.
Avtor: Peter Fister, 1987

PETER FISTER, SLIKE IN RISBE – ŽIVLJENJSKI OPUS

Erdbergovi paviljoni graščine Dol pri Ljubljani, 30. oktober–18. november 2012

Peter Fister (roj. 1940), arhitekt, doktor arhitekturnih znanosti, zaslužni profesor Univerze v Ljubljani je znanstveni in strokovni javnosti znan kot odločen zagovornik razvojnega varstva nepremične kulturne dediščine, še zlasti umetnostnih stvaritev, ki so svojske značilnosti kulturne dediščine Slovencev. Ob teoretičnih in praktičnih prispevkih, povezanih z odkrivanjem, vrednotenjem, ohranjanjem in s prenavljanjem nepremične kulturne dediščine, so zlasti zaznani njegovi naporu umeščanja arhitekturne stroke v sistem sorodnih ved (zgodovine, umetnostne zgodovine, arheologije, etnologije) in opredeljevanja njene vloge v konservatorski znanosti, teoriji in praksi. Tako se Peter Fister s svojim delom pridružuje redkim po udejanjanju kulturnovarstvenih misli znanim arhitektom: priznanemu Marjanu Mušiču, Antonu Bitencu, Borisu Kobetu in Vlastu Kopaču. Vse našteje pa s Petrom Fistrom poleg konservatorskega čuta – utemeljitelj konservatorske doktrine na Slovenskem, umetnostni zgodovinar, znanstvenik in pedagog France Stele (1886–1972) je v svojih razpravah poudarjal, da se metode naučijo, čut za zgodovinske in spomeniške vrednosti pa mora biti prirojen – povezuje tudi umetnostni dar slikanja, umetnostne upodobitve z barvami in s črtami.

Čeprav se Peter Fister z risanjem in s slikanjem z veliko energijo in koncentracijo ukvarja že od srednješolskih let in njegov z arhitekturo povezan likovni izraz ni neznan – svinčnik, oglje, pero in čopič so bili in ostajajo, kljub sodobni računalniški tehnologiji, nezamenljiva arhitektova izpovedna orodja – je široko polje njegovega dolgoletnega dela na področju likovne ustvarjalnosti razkrila šele samostojna avtorska razstava, oktobra 2012 odprta v Erdbergovih paviljonih graščine Dol pri Ljubljani. Avtor je izbrana, na ogled postavljena in v dve tematski skupini urejena likovna dela poimenoval Slike in risbe – življenjski opus. Prvo tematsko skupino sestavljajo risbe in slike, ki odkrivajo avtorje-

vo osebno zaznavanje prostora – naravnega in ustvarjenega. V drugo tematsko skupino pa je avtor uvrstil ilustracije, ki jih je izdelal kot pojasnilo različnih besedil o arhitekturi in urbanizmu. Ker za ocenjevanje slikarskih in risarskih del, še zlasti za odkrivanje njihovih likovnih vrednosti in slabosti nisem pristojna, je sodba povezana s pomenom avtorjevega likovnega ustvarjanja v vedah, ki se ukvarjajo z urejanjem prostora, predvsem v arhitekturi in urbanizmu.

Prvo tematsko skupino, sestavljeno iz izbranih likovnih izdelkov, gradijo trije med seboj ločeni sklopi z naslovi Slike iz narave, Arhitektura kot oblikovan prostor in Ljudje in cvetje. V drugi tematski skupini pa so ilustracije, zložene v sklope z naslovi Skice kot izhodišča, Upodobitve protiturških taborov, Umetnost stavbarstva na Slovenskem in Kaligrafije z ilustracijami. Ker je srčiko svojega likovnega udejanjanja, povezanega z arhitekturo in urbanizmom in širše s prostorom bivanja na planetu Zemlja, v brošuri, pripravljeni ob razstavi kot spremljevalno razlago zadnjega predstavljenega umetnostnega dela – rokopisne knjige, opisal avtor sam, jo povzemam v izvorni obliki:

Da bi svoj poseben odnos do kulturne dediščine izražal tudi v likovnih delih, ki sem jih ustvarjal za sebe in za svoje najbližje, ter da bi povezal naravo, prostor in arhitekturo tudi s posebnostmi kulture, ki jo je vedno ustvarjal človek s povsem določenim ciljem in s poudarkom na duhovnih vrednotah, je bila ena od možnosti tudi povezava med literaturo in upodabljačo umetnostjo (Fister 2013: 29).

Z rokopisno knjigo izbranih očetovih pesmi, ki jo je oblikoval v srednjeveški maniri kaligrafov, se je na svojevrsten način poklonil spominu na očeta. Za rokopis je izbral nekoliko posodobljeno obliko pisave gotika rotunda, ilustracije so ustvarjene kot čista perorisba.

* Dr. Živa Deu, doktorica arhitekturnih znanosti, arhitektka, visokošolska učiteljica – izredna profesorica, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo. 1000 Ljubljana, Zoisova 12, E-naslov: ziva.deu@fa.uni-lj.si, ziva.deu@guest.arnes.si

Ljubljana.
Avtor: Peter Fister, 1959

Gorenjska.
Avtor: Peter Fister, 1969

Vse razstavljene slike in risbe arhitekturno oblikovanega prostora predstavljajo občinstvu – ne glede na izbrano risarsko in slikarsko tehniko, razvrstitev v tematski sklop in čas in kraj nastanka – visoko vredne arhitekturne in prostorske stvaritve, ki zrcalijo avtorjevo občutenje, da slavne in manj slavne zgradbe niso nikoli rezultat enega samega genija. Vedno so skupek vsega narodovega duha, so stvaritev Slovencev, Srbov, Makedoncev, Grkov, Ircev, Francozov in tako dalje, narodov, ki so, med seboj oddeljeni z voljo naravnih in zgodovinskih moči, razvili arhitekture kot svojstvene sestavine njihove lastne kulture. V kulturne prostore, ki jih je arhitekt z risarskim in s slikarskim orodjem obiskal, se umeščajo tudi ljudje. Čeprav se na risbah in slikah stavb in prostorov kot merilo arhitekture in urbanizma redko pojavijo, jih arhitekt iz svojega likovnega ustvarjanja ni izločil. Riše in slika tiste, same ali v skupinah, ki se ga z odnosom do ustvarjenega, tudi arhitekturno dobro poznane okolja, še posebej dotaknejo. Na razstavi so to prebivalci in obiskovalci francoskega mesta Marseille.

Vse z oblikovanim prostorom povezane likovne stvaritve odlikuje pripovedni realizem, kreativno naslonjen na drobni, natančni in vestni zapis konservatorja, ki se zaveda tako vrednosti modelov, ki jih riše ali slika, kot tudi zgodovinskosti pomena svojega ustvarjanja. Vse narisano ali naslikano je lahko že jutri pomemben arhivski vir večje vrednosti od fotografije ali računalniške simulacije, ker sta fotoaparat in računalnik medija, ki nikakor ne moreta izraziti izobilja doživetih izkustev in čustev človeka, ki je ustvaril risbo ali sliko. Na arhitekturno podobo kot slikarski model je treba naleteti, jo prepoznati, razmišljati o njeni obliki in jo kot celoto v prostoru tudi doživeti. Finski arhitekt, profesor in publicist Juhani Pallasmaa je v knjižnem delu z naslovom *Misleča roka*, v katerem razpravlja o negativnih posledicah računalniških in digitalnih tehnologij v arhitekturi in umetnosti nasploh, zapisal, da zgoščene črte, narisane v digitalni tehniki, nikakor ne moremo primerjati z ekspresivno in s čustveno narisano črto, ki jo potegne človeška roka s svinčnikom, z ogljem ali s peresom. Črta lahko

izraža oklevanje ali pogum, presojanje ali strast, dolgčas ali vznemirjenje, naklonjenost ali odpor. Sleherni gib, teža, senca, debelina in hitrost ročno narisane črte ima-

jo poseben pomen. Ročno zarisana črta je prostorska; postavljena je v določen empiričen ali zamišljen prostor. V primerjavi z izraznim izobiljem in čustvenim življenjem ročno narisane črte je računalniško ustvarjena linija lakonična in enolična povezava med dvema točkama (računalniške linije so seveda lahko oblikovane tako, da simulirajo ročno narisane črte, toda njihovo bistvo ostane brezčutna realnost matematiziranega prostora) (Pallasmaa 2012: 119, 120).

Pomen arhitektovega umetnostnega ustvarjanja je tako več kot utemeljen. Mnoga razstavljena dela imajo – presejana skozi sito konservatorske stroke – že vrednost analitičnega arhivskega dokumenta, ki je skozi črto, barvo, senco in tako dalje obogaten z umetnikovim čustvenim doživljanjem. Vzorčna je risba Ljubljane, naslovljena kot *Skica iz enega od »koledarjev«* brez teksta, ki opazovalcu ne pričara samo arhitekturnega prostora, temveč tudi utrip mestnega življenja sredi prejšnjega stoletja.

Čeprav je prva razstava likovnih del Petra Fistra povezana z arhitekturo in njenim varstvom, umetnik predstavi tudi slike naravnega prostora. Narava je v umetnikovem delu – v nasprotju z narisano ali naslikano arhitekturo – prostor spomina in raziskovanja. Pri slikah narave, ki poudarjajo prostorska razmerja in barvne strukture, je umetnikovemu neposrednemu odnosu do okolja dodana želja po močnejši ekspresivni predelavi, s katero želi opazovalca opozoriti, pa čeprav s sliko ene same cvetlice, na dvojni pomen naravnega prostora. Poleg bogastva narave, ki omogoča raznovrstna čutna doživljanja, je to prostor, ki se po vrednosti pridružuje dediščini arhitekture in urbanih struktur, brez katerih si ni mogoče zamisliti kakovostnega življenjskega okolja in visoke kulture bivanja.

Viri in literatura

FISTER, Peter: *Slike in risbe: Življenjski opus* (brošura ob razstavi). Ljubljana, 2012.

PALASMAA, Juhani: *Misleča roka*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2012.

Lončarji v vasi Ljubno na Gorenjskem so prvič omenjeni v listini z letnico 1538.

Foto: Razglednica iz zbirke Gorenjskega muzeja

Za ljubenske sklede je značilen bel ornament na rjavo-oranžnem lošču. Foto: Janez Pukšič, Ljubljana, 2010

SPOMINJAMO SE »LUBENSKIH ČPINARJEV« Ljubenski lončarji in njihovi izdelki

Ljubenska lončenina je skupina predmetov v etnološki zbirki Gorenjskega muzeja, ki ima v spominih Gorenjcev posebno mesto. Ljubenski lončarji, po domače *čpinarji* iz vasi Ljubno na Gorenjskem v okolici Radovljice, so namreč že davno pokojni, a se jih Ljubljenčani spominjajo z imenom svoje nogometne ekipe Čpinarji in s krajevno zastavo. V vasi je stoletja živel trikrat več kajzarjev kot kmetov, ker so se vaščani ukvarjali z obrtjo in s prekupčevanjem. Mogoče so tu začeli lončariti že v pradavnini, vsekakor pa zelo dolgo nazaj. Domačini pri obnovi hiš in novogradnjah pogosto in vsepovsod po vasi naletijo na keramične črepinje. Na obrobju vasi je bilo nekdanje veliko dobre gline, ki je nastala v ledeni dobi kot usedlina jezera na konglomeratni terasi; kopali so jo v Pruhi in na Cegeunici. Zgodovinarji so našli listino z letnico 1538, v kateri je vas prvič omenjena kar z imenom njene prvotne cerkve sv. Lovrenca v Leševju, ponašala pa se je z lončarskim cehom. Izdelovali so glazirano in neglazirano, torej črno žgano posodo. Iz zapisov v različnih arhivih vemo, da so v 16. in 17. stoletju ljubenski lončarji konkurirali loškimi pri dobavi velikih količin žgalnih loncev za rudnik živega srebra v Idriji. S konca 18. in z začetka 19. stoletja lahko navedemo nekaj imen ljubenskih lončarjev iz poročnih in rojstnih knjig leta 1786 ustanovljene župnije Ljubno. Sredi 19. stoletja je v Ljubnem lončarstvo začelo izumirati, začeli pa so izdelovati opeko. Janko Jovan, pisec o slovenski domači obrti v reviji *Dom in svet*, je leta 1903 našel devet družin, kjer so še lončarili. Do konca prve svetovne vojne je delovala samo družina Markovič, po domače pri Kramarju, pa še ti so se preusmerjali v pečarstvo. V času, ko so v Ljubnem začeli opuščati lončarstvo, so lončarili še marsikje po Gorenjskem. Od druge polovice 18. do srede 20. stoletja so se najbolj uveljavili lončarji iz okolice Komende. Izročilo o ljubenskih lončarjih je pisatelj Janez Jalen, ki je bil v letih 1958–

1966 duhovnik v Ljubnem, vtikal v trilogijo *Vozarji*. Lončarili so predvsem pozimi, ko je počivalo poljsko delo. Otroci so bili zaradi revnega zaslužka prisiljeni iskati kruh v drugih dejavnostih. Izdelke ljubenskih lončarjev so prodajali po Gorenjskem, krošnjarji Rezijani pa so jih nosili tudi na Koroško. V Jalnovem času je bilo še živo izročilo o trgovanju z ljubensko lončenino v tujih deželah, zlasti na Tirolskem.

V zbirki Gorenjskega muzeja imamo okrog 50 izdelkov iz 19. in z začetka 20. stoletja, ki bi jih lahko po obliki, barvi lošča in okrasu pripisali lončarjem iz Ljubnega. Tako obsežne zbirke nimajo nihče drug, zato smo se tudi odločili za razstavljanje. Veliko sta jih pridobili kustosinji Eva Rudolf in Anka Novak konec petdesetih in v začetku šestdesetih let kar v Ljubnem. Janez Jalen je menda njuno terensko delo komentiral, češ da bi tako lepi dekleti morali zbirati fante, ne pa črepinje.

Izdelki so v marsičem posebni. Zelo starinska oblika posod za peko v krušni peči so klobasniki, zvonaste kozice na visoki nogi. Ljubenski so temnozeleno loščeni, eden ima v visoki nogi dekorativno izdelane odprtine. Prepoznavni so temnozeleno-modro glazirani vrči in vrčki, tudi lonci za kis, imenovani cehta, s širokim ročajem, ki izhaja iz ustja. Najmanjši je vrček za olje s konca 19. stoletja. Nasprotno je zeleno glazirani lonec za shranjevanje masti težak in ogromen, rjavo glazirani za maslo pa valjast s širokim ustjem. Nekaj posebnega je lonec za kislo zelje, svetlorjavo loščen, valjaste oblike, proti vrhu razširjen, z dvema ročajema, zvezan z žico, po ustnem izročilu naj bi ga izdelal lončar Brezouc v drugi polovici 19. stoletja. Pač pa po obliki in okrasu prepoznamo čape, latvice in zlasti sklede. Te so široko odprte, to pomeni visoke tja do 12 cm in s premerom tudi več kot 50 cm. Značilen je bel okras na rjavo-oranžni barvi lošča: na dnu je umetelno naslikan Jezusov simbol IHS, sledi več zaporednih

* Mag. Tatjana Dolžan Eržen, mag. etnologije, muzejska svetovalka za etnologijo, Gorenjski muzej, 4000 Kranj, Tomšičeva 42, E-naslov: tatjana.erzen@gorenjski-muzej.si

krožnic ali ena sama debelejša, nato pa globoka valovnica, ki jo spodaj in zgoraj obdaja rastlinski motiv – včasih listi, včasih rožice ali grozdi. Vzorec se pod zgornjim robom konča s krožnico ali v obliki osmice prepleteni valovnici. Likovni učinek belega okrasa na temnejšem lošču je včasih nepozaben. Nekatere imajo lise zelenega lošča. Ena sama ima na dnu namesto simbola IHS sled podobe dveh prekrizanih črt, še enkrat prekrizanih z bogatim rastlinskim motivom v obliki črke X. Ko so prišle v muzej, so v njih večinoma že nehali servirati hrano. Najmlajša ljubenska lončenina so dve vazi in skledica zadnjih lončarjev Markovičev iz časa pred prvo svetovno vojno, ki pa ne sledijo več tradicionalnim oblikam in okrasu.

Razstavo smo kot prvo v nizu razstav ob 60-letnici delovanja Gorenjskega muzeja v Mestni hiši v Kranju odprli 1. marca, 6.

maja jo bomo podrl in 24. maja v okviru Lončarskega festivala predstavili še v galeriji Kašča v Radovljici; najbrž bo v vmesnem obdobju na ogled v Ljubnem.¹ Zasnova je povsem galerijska, saj so predmeti dragoceni in jih moramo zaščititi, obiskovalcem pa omogočiti čim bližji ogled. Z besedo in s sliko smo skušali pojasniti, kdo, kdaj in zakaj so bili ljubenski lončarji, ki so danes samo še spomin, njihovi kvalitetni izdelki pa so v navdih in izziv sodobnim lončarjem. Avtorica razstave je mag. Tatjana Dolžan Eržen, oblikovala jo je Barbara Bogataj iz Studia Aleja iz Radovljice. Ob razstavi je izšel muzejski list.

1 Članek je uredništvo prejelo konec marca 2013 (op. ur.)

ZAKLADI GORENJSKE: IZ ZBIRK GORENJSKIH MUZEJEV

Galerija Šivčeva hiša, Radovljica, 1. februar–3. marec 2013

Gorenjski muzeji so se odločili, da del bogate in raznolike dediščine, ki jo hranijo, prikažejo na skupni razstavi. Kustosi¹ muzejev so izbrali gradivo, ki predstavlja bodisi njihove zbirke bodisi posebnosti v njihovih zbirkah ali pripoveduje zgodbo.

Loški muzej iz Škofje Loke je medobčinski muzej, ki z arheološko, etnološko, zgodovinsko in umetnostnozgodovinsko zbirko predstavlja zgodovino loškega gospostva. Na razstavi predstavlja srednjeveško dediščino mesta. Kopija, izdelana leta 1840 po starejši votivni sliki iz leta 1698, prikazuje takratno Škofjo Loko. O nekdanjem življenju na gradu pripovedujejo pečnica s konca 14. oz. z začetka 15. stoletja in svečnik v podobi paža iz istega obdobja, primerki loške slikane meščanske keramike, deli otroških igrac, sedelni stremeni iz železa in brona s pozlato ter deli gosposke konjske opreme.

Gorenjski muzej iz Kranja, osrednja muzejska ustanova na Gorenjskem, hrani zbirke, ki predstavljajo življenje od prazgodovine do danes. Arheološko zbirko predstavlja nakit iz groba kneginje iz 6. stoletja, zgodovinsko zbirko pa pergamentna listina iz leta 1412, ki prča o darilu treh dragocenih rokopisov kranjski cerkvi. Poslikana krstna zibka – *rojevna* iz Bohinja je del etnološke zbirke. Likovno zbirko zastopa kipar Lojze Dolinar s kipom iz belega kamna (iz leta 1956), kulturno-zgodovinsko pa osnutek za kip Franceta Prešerna kiparja Ivana Zajca iz leta 1904. Najmlajši predmet je telefon ETA kranjske tovarne Iskra iz okoli leta 1980.

O življenju prebivalcev na območjih Kamnika, Domžal, Komen-de, Lukovice, Mengša, Moravč in Trzina nekoč in danes pripo-

vedujejo izbrani predmeti **Medobčinskega muzeja Kamnik**. Ljudsko umetnostno dediščino zastopa rezljan hišni oltarček iz lipovega lesa z upodobljeno sveto družino (2. polovica 19. stoletja). Lesen rezljan pečatnik – pisava za okraševanje trničev, izdelan leta 1964, je del pastirske dediščine Velike planine. Arheološko zbirko zastopa antični ključ, najden v vodnjaku iz 1. stoletja. Iz zbirke krivljenega pohištva je šivalna mizica, izdelana okrog leta 1910 iz bukovega lesa, iz likovne pa oljna slika kamniškega rojaka Mihe Maleša iz leta 1934.

Gornjesavski muzej Jesenice predstavlja zgodbe iz šestih skrinj in skrinjic. Izbrani predmeti odstirajo del življenja prebivalcev doline od Jesenic do Rateč. V leseni posodi s pokrovom z letnico 1798 so shranjevali zaseko. Z okovano potovalno skrinjo, izdelano leta 1870 v Ameriki, je povezana jeseniška rojakinja, ki se je iz Amerike večkrat vračala na Jesenice. V železni blagajni iz srede 19. stoletja so najbrž hranili vrednejše papirje. V lepenkasti škatli so bili shranjeni dnevniki, v katerih razkriva planinka svoje večdesetletno planinsko življenje.

Muzejski predmeti iz **Tržiškega muzeja** pričajo o za Tržič tipičnih obrteh. Usnjarska tehtnica z začetka 20. stoletja z deli usnja zastopa usnjarsko obrt. T. i. kordovansko usnje, strojeno iz ovčjih in kozjih kož, je bil izdelek domačih usnarjev. Čevljarska obrt je predstavljena z okovanim gojzarjem – kvedrovcem s konca 19. stoletja in s pripomočkom za sezuvanje, imenovanim zajec, iz okoli leta 1880. Barvarska in modrotiskarska obrt sta zastopani z modelom za modrotisk (iz srede 19. stoletja), varnostni žig s podobo slona (iz okoli leta 1900) je uporabljala bombažna predilnica in tkalnica.

Domača muzeja, **Kovaški muzej** iz Kroepe in **Čebelarski muzej** iz Radovljice (enoti **Muzejev radovljiške občine**), se predstavljata s tipičnim gradivom – z umetnokovaškimi izdelki in s panjskimi končnicami. Prepoznavni kropsarski umetnokovaški izdelki so bili svečniki in drobni uporabni predmeti. Na razsta-

1 Jože Štukl, Loški muzej Škofja Loka; Marjana Žibert, Gorenjski muzej; Zdenka Torkar Tahir, Gornjesavski muzej Jesenice; Saša Bučan, Medobčinski muzej Kamnik; Saša Florjančič in Ida Gnilšak, Muzeji radovljiške občine – Kovaški muzej Kropa in Čebelarski muzej Radovljica; Aljaž Pogačnik, Tržiški muzej.

Kovan dvoradni svečnik, izdelan po osnutku Jože Bertonclja.
Foto: Gorazd Kavčič (hrani Kovaški muzej v Kropi)

vi srečamo dvoradni poročni svečnik mojstra Jože Bertonclja, pepelnik, izdelan v umetnokovaški delavnici tovarne Plamen, in gravirano vazo iz pločevine, izdelek graverja in cizelerja Janeza Gašperšiča. Izvirni del slovenske čebelarke dediščine, za katero skrbi Čebelarški muzej, so poslikane panjske končnice. Za razstavo so bile izbrane tri končnice z motivi, ki sodijo k najpogostejšim in najbolj priljubljenim. Nabožno motiviko zastopa končnica z upodobitvijo jaslic, lovske motive prizor lova na jelena, vsakdanje življenje pa prizor plesa v gostilni.

Poslikana panjska končnica Lovec strelja jelena.
Foto: Miran Kambič (hrani Čebelarški muzej v Radovljici)

Razstavo spremlja publikacija, v kateri so zbrana besedila avtorjev, katalog razstavljenih predmetov s fotografijami in vsi potrebni podatki o sodelujočih muzejih.

Priložnostna razstava je namenjena gostovanjem. Doslej se je predstavila v razstaviščih muzejev v Škofji Loki, Kranju, na Jesenicah, v Kranjski Gori in Arhivu Slovenije v Ljubljani.

RAZSTAVA STOJANA KERBLERJA: ŽIVLJENJE, TAKO KOT JE Galerija Lek, Ljubljana, 5. februar – 1. marec 2013

5. svečana 2013 smo v Galeriji Lek na Verovškovi ulici v Ljubljani dočakali še eno v nizu razstav Stojana Kerblerja: *Življenje, tako kot je*. Novinar in urednik Jurij Popov me je opomnil, da se v zgodovini fotografije pogosto zgodi, da posamične fotografije zaznamuje ena sama fotografija, kot na primer Dorotheo Lang *Migrantska mati*. Toda to ne velja za Stojana Kerblerja, ki je svoj pečat v zgodovini slovenske, jugoslovanske in svetovne fotografije pustil s tremi cikli: s *Portreti s ptujskih ulic* (1971), *Haložani* (1974) in *Kolinami* (1982), svoj fotografski svet pa je pozneje nadgradil še z *Dvorišči* (2008) ter s *Tovarniško fotografijo* (1965–2007). Na razstavi je Kerbler razstavil fotografije iz celotnega opusa, ki seveda še zdaleč niso zaključena celota, saj nas avtor znova in znova preseneča s svežimi deli, ki sodijo bodisi v to ali ono vsebinsko ali formalno celoto. Umetnostni zgodovinar Iztok Premrov, kustos razstave, razmišlja:

Če jih gledamo s stališča raznolikosti, potem lahko izluščimo dve temeljni razpoznavni prvini – prva izhaja iz

ljudi, njihovih portretnih likov in žanrskih prizorov, druga pa iz arhitekturnih oziroma urbanih ambientov našega najstarejšega mesta, Ptuja, v katerem Kerbler ves čas biva in deluje.

Glede na to, da so bile Kerblerjeve fotografije v *Glasniku SED* predstavljene kar dvakrat (Jazbec 2011; Jazbec 2012), sledi le prelet posameznih ciklov. Portreti s ptujskih ulic so spontani zapisi o ljudeh, ki jih je Kerbler ujel na ulicah. Ptuj je znan po svojih sejmi, in prav na in ob njih je fotograf našel veliko priložnosti ujeti obraze zanimivih ljudi in jih ovekovečiti. Očarljiva je spontanost teh podob, preprostost, nenarejenost, pristnost in nevsiljivost. Zdi se, da so ti zapisi nekaj najbolj naravnega, nekaj, kar niti najmanj ne moti portretiranja, avtorju pa daje ustvarjalen polet. Na obrazih in v očeh išče vedno nove pripovedi, kar ne zadovolji le avtorja, ampak tudi gledalce. Zanimivo, da Kerbler sam najpogosteje uporablja izraza slikati in slika – za vse, kar je ustvaril kot fotograf. Nekakšno logično nadaljevanje odkrivanja

* Sandra Jazbec, univ. dipl. etnol. in kult. antrop., doktorska študentka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Medvedova 12, E-naslov: sandrantropologinja@gmail.com

Obiranje.
Foto: Stojan Kerbler, Haloze, 1973 (hrani avtor)

Portret delavca.
Foto: Stojan Kerbler, Kidričevo, 1966 (hrani avtor)

Stojan Kerbler, Joco Žnidaršič in Tihomir Pinter.
Foto: Borut Sluga, Ljubljana, 5. 2. 2013

Nagovor Iztoka Premrova v živahnem vzdušju.
Foto: Borut Sluga, Ljubljana, 5. 2. 2013

Svata.
Foto: Stojan Kerbler, Haloze, 1973 (hrani avtor)

Borut Sluga, Sandra Jazbec, Stojan Kerbler, Vida Vidovič (Kerblerjeva vnukinja) in Tilen Lebar.
Foto: Mimoidoči, Ljubljana, 5. 2. 2013

podob ljudi v njihovem vsakdanjem okolju prinaša tudi naslednji Kerblerjev cikel, *Haložani*. Skupaj z avtorjem vstopimo v živo kmečko življenje, med vsakdanje dogodke in dnevne postaje vsakdanjih ljudi od otroštva do smrti. Kerbler nas ponovno osvoji s svojo pronicljivo iskateljsko dušo, s tem, kako na najbolj naraven način stopi v stik s portretiranci in jih upodablja take, kakršni pač so. S ciklom *Koline* se je fotograf še bolj približal domačnosti podeželskih ljudi in njihovim navadam. Največja vrednost teh fotografij je bila gotovo odkrivanje minljivosti sveta. In na to je avtor še zlasti ponosen, saj je s svojimi fotografskimi zapisi ohranil vrsto že pozabljenih prizorov iz kmečkega življenja in jih tako ohranil v svoji fotografski galeriji. Seveda pa jih je nadgradil s svojo izrazno kakovostjo. Ko se je vrnil k nekdanjim temam iz tovarniškega življenja, je tovarni, ki mu je vse življenje dajala kruh, pripravil svojevrsten, likovno dovršen poklon. S ciklom *Dvorišča* pa je Kerbler stopil najdlje od vseh svojih, do takrat ustaljenih značilnosti svoje fotografske govornice, zavezane človeškemu liku. Namenoma se je odločil za drugačno tematiko in drugačna izrazna sredstva. Praznim dvoriščem je »dal možnost«, da nam povedo svoje zgodbe. In v teh skritih kotičkih temnih mestnih predelov je, tako kot prej pri ljudeh, spet našel znamenja neke preteklosti in izgubljenega časa.

»Kerbler je iz raznolikosti sveta, v katerem je iskal svoj fotografski navdih, znal izluščiti vse tisto, s čimer se je lahko kot avtor poistovetil, in to daje njegovemu fotografskemu izrazu in slogu jasno ter izrazito razpoznavnost,« še dodaja Premrov. Tega v začetku osemdesetih let 20. stoletja ni spregledal niti beograjski kritik Dragoljub Tošić, rekoč, da Kerbler v množici jugoslovanskih fotografov premore največ informacij o svetovni fotografiji, hkrati pa je kot dovolj močna avtorska osebnost ostal najbolj

svoj fotograf. In to potrpežljiva avtorska osebnost, kajti potrpežljivost je sprva pomembna zaradi svetlobe (mojster je vedno delal z naravno svetlobo, op. a.); slikar si jo lahko nariše, fotograf jo mora pričakati ... In res, na trenutke se zdi Kerbler slovenski Rembrandt, ki do potankosti obvlada igro sence in svetlobe, ki se naklonjeno spogledujeta z njegovim pronicljivim fotografskim očesom. Potrpežljivost je za fotografa ključnega pomena tudi zato, ker ga do vrhunskih rezultatov pripelje le dolgotrajno vztrajanje pri isti temi. »Tako se zbirka kvalitetno nadgrajuje; počasi, ampak zelo sigurno,« pojasni. Sam je za svojo markantno »zbirko« potreboval resnično življenje in pristne ljudi, do katerih je vselej ostal pošten in odkrit. Ob tem se spomnim na Winckelmanovo razmišljanje o »tihih veličini in plemeniti preprostosti« – ko umetnik doseže to, je res vreden našega največjega spoštovanja. Tega je, kakopak, vredna tudi njegova fotografija, ves čas dosledno črno-bela.

Avtor, ki ima samega sebe za »fotografa na domačem dvorišču«, je s pomočjo več kot pol stoletja trajajoče fotografske zgodbe sledil predvsem dvema vodiloma: fotografiral je »tisto, kar danes je, jutri pa več ne bo« (»jutri« je naša sedanjost, op. a.), predvsem pa je v objektiv fotoaparata lovil »življenje, tako kot je«. Da je bilo to v preteklosti haloški skromnosti navkljub tudi srečno, bo dokazal v ljubljanski Mestni galeriji na naslednji skupinski razstavi, ki si jo bomo v teh nemirnih časih zapomnili že po pomenljivem naslovu: Sreča.

Literatura

JAZBEC, Sandra: Mnogovrstnost pogledov na fotografijo Stojana Kerblerja. Glasnik SED 51/3,4, 2011, 33–39.

JAZBEC, Sandra: Fotografija Stojana Kerblerja v etnološkem kontekstu. Glasnik SED, 52/1,2,3,4, 2012, 191.

Ogledalo in okno.

Foto: Franjo Bahovac, Samobor, 1890–1910 (hrani Josip Horvat)

Smetar.

Foto: Franjo Bahovac, Samobor, 1890–1910 (hrani Josip Horvat)

RAZSTAVA FRANJA BAHOVCA: PRIZORI IZ PRETEKLOSTI

Galerija Avla NLB, Ljubljana, 17. januar–14. marec 2013

Franjo Bahovac (1851–1924) je bil rojen v Samoborju in je bil eden tamkajšnjih najbogatejših in najuglednejših meščanov. Ta privilegij mu je omogočilo družinsko trgovsko podjetje, ki ga je nasledil in pozneje znatno razširil. Živel je v veliki družinski hiši v samem mestnem jedru in se sicer amatersko, a strastno ukvarjal s fotografijo. Njegova zapuščina, ki obsega več kot petsto fotografij, je bila pred desetletjem odkrita povsem po naključju in je sedaj del zasebne zbirke. Dragocenost v njej so v posebni stereografski tehniki posnete fotografije.

Za začetek povejmo, da je stereofotografija izum Davida Brewsterja iz srede 19. stoletja. S pomočjo preproste optične naprave omogoča iluzijo pretvorbe dvodimenzionalne fotografske slike v trodimenzionalno prostorsko iluzijo. Stereofotografija (danes bi jo imenovali 3D fotografija) je bila izjemno priljubljena v obdobju med letoma 1860 in 1920. Kot pripomoček pri topografskem snemanju terena in določanju taktike na bojiščih se je veliko uporabljala tudi med prvo svetovno vojno (internetni vir).

Fotografski medij je na prehodu iz 19. v 20. stoletje postal tehnološko in finančno dostopen višjemu in srednjemu družbenemu sloju, fotografske podobe pa so postopoma oblikovale novo vizualno kulturo. V povezavi z njo naj omenimo, da je

v kontekstu raznih evropskih integracij Bahovčeva fotografija tehten prispevek k evropski pripadnosti nekega mesteca na »daljnem Balkanu«. Ta prispevek pomeni zlasti kulturo, ki jo danes od vsepovsod načenjajo tuja in domača nakupovalna središča in medijski populizem.

Kultura je identiteta, Bahovac pa je k tej identiteti nadvse pomembno prispeval,

pojasni Želimir Koščević (programski svetovalec samoborske galerije Lang, op. a.), ki je oživel razstavo, o kateri teče beseda. Protagonista predstavljenih del je medij zanimal zgolj kot sredstvo za ustvarjanje podob. Zelo zgodaj je pravilno dojel, da medij ni sporočilo. Pomen fotografskih podob, in s tem tudi njegovih, je v njih samih – takrat, pred sto leti, kot tudi danes. To se torej ni spremenilo, česar pa ne moremo trditi za ustvarjalce fotografij. Moramo se namreč zavedati, da so bili v Bahovčevih časih fotografi redki in so tako rekoč veljali za čarovnike, kar ni presenetljivo, saj je njihovo delo mejilo na magijo. Brez pretiravanja lahko rečemo, da je bilo še v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja fotografiranje na neki način res čarobno. Fotograf in profesor Dragan Arrigler me je poučil, da je dandanes vse drugače.

Za primer navedimo aktualne demonstracije, katerih se je po nekaterih ocenah udeležilo 20.000 ljudi, med temi približno polovica fotografov. Vsa stvar je bolj ali manj izgubila čar. Kolikšno veselje se skriva v tem, da posnameš nekaj, kar hkrati fotografira še 9.999 drugih fotografov?

Vešči amaterski fotograf se s stereoskopskim aparatom kakopak posveča prijetnejši, razmeroma široki tematiki, ki se popolnoma ujema z dinamiko njegovega zasebnega življenja; vanj ne lovi le krajevnih krajin Samoborja, temveč ga kot spremljevalca s sabo nosi tudi na bližnja in daljna potovanja. Koščević je prepričan:

* Sandra Jazbec, univ. dipl. etnol. in kult. antrop., doktorska študentka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Medvedova 12, E-naslov: sandrantropologinja@gmail.com

Otroška radost.

Foto: Franjo Bahovac, 1890–1910 (hrani Josip Horvat)

Zanj ima vse enako vrednost: tako samoborski meščani in kmetje, mestno središče Samoborja, Zagreb, Dunaj, London, Praga, Trst, kot ne nazadnje tudi avenije New Yorka, kjer njegovo pozornost pritegujejo predvsem preprosti ulični prizori. Vse to nikakor niso tako imenovane »turiistične« fotografije, temveč so mojstrsko izbrani, z ozračjem prežeti motivi z odmerjenimi plani in – to preseneča – zelo skrbnim kadriranjem. Brez dvoma lahko rečemo, da je vse, kar je Josip Horvat (lastnik zasebne zbirke Bahovčevih fotografij, op. a.) rešil in ohranil, izjemno obogatilo hrvaško fotografsko dediščino.

Izbrani medij je Bahovac uporabljal povsem svobodno in je posledično sleherna nova fotografija nastala z zanimanjem in na podlagi čutenja, ne naročnikovih želja. Šlo je torej za intuitivno uporabo medija in naprave v lastno veselje ter za delitev tega veselja z zelo ozkim krogom ljudi. Nadalje je opazna Bahovčeva veščina, da v pravem trenutku ujame tako ozračje v prostoru kot trenutek v času. Skoraj z vsako fotografijo dokazuje, da je človek svojega časa ne samo po meščanskem habitusu, temveč tudi po kulturi opažanja. Pa vendar se ta ne more enačiti s stvaritvami

V raju 3.

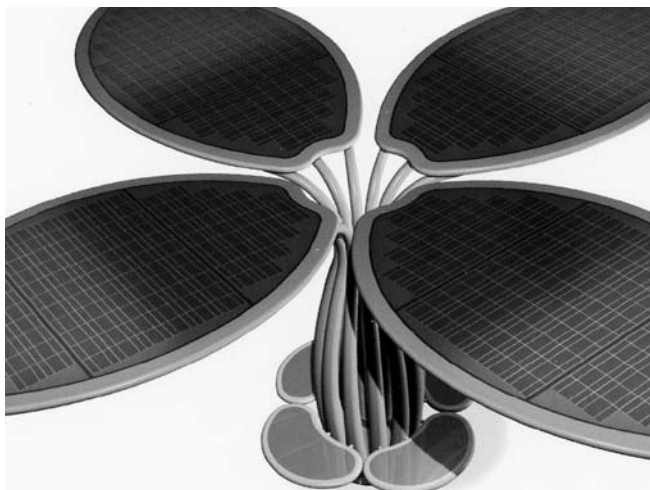
Foto: Stojan Kerbler, Haloze, 1975 (hrani avtor)

vrhunskih fotografov, denimo s tistimi, pod katerimi je podpisan Stojan Kerbler. Kerbler se sicer posveča ruralnemu okolju, a me je raziskovanje Bahovčeve *Otroške radosti* (1890–1910) spomnilo prav na njegovo podobo *V raju 3*, 1975. Sicer s časovno razliko, a tako prva kot druga prikazujeta očarljivost otroškega življenja. Razliko pa je treba iskati še nekje drugje; v prvem primeru imamo pred očmi dober posnetek, narejen z občutkom, v drugem pa presežno vrednost vizualne upodobitve – umetnost. Kerblerjeva fotografija je izjemno močna ter prepričljiva s svojo domačo pristnostjo in se kratkomalo naseli v nezavedno subtilnega gledalca, ali, kot poglobljeno razmišlja Janez Dobeic: »Kerblerjevi prikazi zgrabijo kot molitev ali kletev. /.../ To so v po eno sliko vtisnjene usode.« Skratka, vsemu navkljub je treba ločiti med solidnim in vrhunskim. Vrhunska fotografija je tista, ki človekovemu spominu »sledi« še dolgo potem, ko zapusti prag galerije. Avtorica pričujoče ocene je Avlo NLB zapustila s spoznanjem, da so Bahovčevi utrinki iz preteklosti za amaterskega fotografa brez kakršnih koli umetniških ambicij s svojo dokumentarno, estetsko in poetično vrednostjo zelo prijetni.

Vira

DOBEIC, Janez: Fotografska romantika admira. *Delo*, 3. februar 1972, 20.

Internetni vir: Foto galerija Lang; http://fotogalerija-lang.com/izlozba_bahovec.html, 22. 2. 2013.

Večfunkcionalna pokrita struktura Lotus oblikovalca Giancarla Zema.
Foto: Iz razstavnega kataloga (Capasso 2012: 68)

Radiator kot skulptura oblikovalcev Stefana Ragainija in Giorgia Di Tullia.
Foto: Iz razstavnega kataloga (Capasso 2012: 45)

EKOREŠITVE 2, OBLIKOVANJE VSAKDANA

Iz zbirke oblikovanja Farnesina (Collezione Farnesina Design)

Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, 4. oktober– 11. november 2012

Italijansko oblikovanje je pojem. V svetu ima podobno mesto kot na primer skandinavsko oblikovanje. V nasprotju z zadnjim, ki ga poznamo z različnih strani, med drugim tudi po preprostih in poceni rešitvah notranje opreme za dom in ga zaznamuje preprostost in zakoreninjenost v naravi, je italijansko oblikovanje po svojem bistvu drugačno. Povezano je z luksuzom, užitkom, s plemenitimi materiali, z barvno ubranostjo. Ikone italijanskega oblikovanja so drugačne, povezane so z uživanjem življenja, obiljem in nezmotljivim okusom za formo in površino.

Zbirka Farnesina (italijanskega Ministrstva za zunanje zadeve) je ena najpomembnejših italijanskih zbirk oblikovanja, ki jo podpira italijansko zunanje ministrstvo. V njej so izdelki najvidnejših podjetij in oblikovalcev. Njen namen je promocija italijanskega industrijskega oblikovanja v tujini. Vodi jo Sergio Pininfarina, ikona oblikovanja. Poleg razstav prireajo še konference in simpozije. Kot opozarjajo v nagovorih na začetku kataloga, ki je spremljal razstavo Ekorešitve 2, je znamka Made in Italy pravzaprav podoba in emblem države in italijanskega življenjskega sloga, ki ga občudujemo povsod po svetu. Tudi Slovenci bi se lahko zgledovali po tem res dobrem zgledu in na ravni države s pomočjo predstavništva v tujini redno skrbeli za promocijo slovenskega oblikovanja.

Na razstavi v Slovenskem etnografskem muzeju, ki jo je pripravilo Zunanje ministrstvo Republike Italije v sodelovanju z Italijanskim inštitutom za kulturo v Sloveniji in Slovenskim etnografskim muzejem (kustosa razstave sta bila Renza Fornaroli in Angelo Capasso), so predstavili posebno paradigmo, povezano s temo vsakdanjega življenja in trajnostnega oblikovanja. Trajnostno oblikovanje je povezano z ekološkim odnosom do virov, surovin, materialov, produkcijskih načinov, in to v vseh fazah, od izbora materiala do embalaže za končni izdelek. Je ena od najpo-

membnejših funkcij družbeno odgovornega oblikovanja. Njegov cilj je zmanjšanje ogljičnega odtisa, uporaba obnovljivih virov energije in nasploh odgovorno obnašanje do planeta – z mislijo na njegovo prihodnost in ohranjanje virov za naše zanamce.

Kot piše eden od obeh kuratorjev razstave, Angelo Capasso, je bilo izhodišče razstave opozarjanje na pomen problematike varovanja okolja, ki je zaznamovala šestdeseta in sedemdeseta leta 20. stoletja. Predvsem se je osredotočila na odnos med ekonomijo in okoljem ter na prespraševanje in uravnoteženje razvojnih modelov. Kurator posebej izpostavlja poročilo Svetovne komisije za okolje in razvoj (World Commission on Environment and Development) pri Organizaciji združenih narodov iz leta 1987, ki je opozorila na zahtevo po zadovoljitvi potreb sedanje generacije, ki pa ne sme ogroziti zadovoljitve potreb prihodnjih generacij. Skratka, v omenjenih desetletjih so vzpostavili temelj ekološke in okoljske ekonomije v okviru trajnostnega razvoja. Ta posega tudi na druga področja, ne samo na okoljsko. Njegove predpostavke segajo tudi na področje človeškega dela, na omejevanje človekovih pravic, preprečevanje revščine in pravično trgovino.

Vse to se je odrazilo tudi v industrijskem oblikovanju. Trajnostno oblikovanje je koncept, ki se nanaša na oblikovanje produkta v okolju, v katerem živimo. Merimo ga lahko s štirimi enotami: z uporabo trajnostnih materialov, ki jih je mogoče reciklirati in izdelati brez škodljivih surovin in postopkov, varčevanjem z energijo, s kvaliteto izdelka in z njegovo trajnostjo ter s sposobnostjo recikliranja oziroma ponovno uporabo.

Razstava v SEM je potekala v okviru 23. bienala oblikovanja BIO, ki je prav leta 2012 temeljito spremenil svoj koncept. Iz bolj ali manj pregledne razstave industrijskega oblikovanja je postal konceptualni projekt pod taktirko dveh kuratoric, iz ime-

* Doc. dr. Mateja Kos, dr. umetnostnozgodovinskih znanosti, muzejska svetnica, Narodni muzej Slovenije, 1000 Ljubljana, Prešernova 20, E-naslov: mateja.kos@nms.si

na pa je izgubil pridevnik industrijski (industrijskega), ki ga je zaznamoval vse od ustanovitve.

Poleg omenjene razstave je bila vrsta prireditev še v drugih lju-bljanskih razstaviščih, od prodajnega salona Steklarne Rogaška do Narodnega muzeja Slovenije. Vse predstavitve skupaj so skušale ustvariti mozaik dogajanja na področju oblikovanja v zadnjih dveh letih.

Namen razstave Ekorešitve 2 je bil ponuditi inovativne in trajnostne interpretacije, in to s predmeti, ki jih v resnici serijsko (ali maloserijsko ali vsaj po naročilu) izdelujejo. Oblikovalske razstave so namreč pogosto polne prototipov ali celo idejnih načrtov, ki so sijajni, pa vendar jih nikoli ne vključijo v proces industrijske proizvodnje. S tem seveda vršijo svoje poslanstvo samo na pol – opozarjajo na mogoče rešitve in možnosti, ki jih ponuja oblikovalčeva kreativnost in s tem ustvarjajo radovednost in celo željo, ki pa je kupci ne morejo zadovoljiti, saj predmeti ne obstajajo.

Razstavljeni predmeti združujejo različne, celo med seboj nasprotno elemente: kulturno dimenzijo in materiale, ročno delo in visoko tehnologijo, strast in harmonijo, tradicijo in inovativnost, ustvarjalnost in poznavanje proizvodnih procesov, pa tudi staro nasprotje, ki zaznamuje začetke sodobnega oblikovanja, namreč estetiko in funkcijo.

Med razstavljenimi predmeti je bila vrsta zanimivih rešitev, tako objektov za mestno pohištvo kot za opremo interierjev. Na ogled pa so bili tudi arhetipski predmeti, tisti, ki jih že stoletja uporabljamo v vsakdanjem življenju in ki so že od nekdaj izziv za oblikovalce. Med njimi so bili na primer stoli in klop iz linije Volo Corten, ki jo je oblikoval Alessandro Lenardo za podjetje Metalco. Gre za preprosto silhueto iz po dveh sestavljenih plošč iz upognjenega lesa z jeklenimi naslonjali za roke, ki rabijo tudi za povezavo posameznih delov stola. Glede na širino plošč, ki je različna, je objekt izdelan tudi kot klop.

Podobni predmeti, ki so že stoletja deli stanovanjske in mestne opreme, so svetila. S tem izzivom se je spoprijel znani italijanski arhitekt in dobitnik Pritzkerjeve nagrade, Renzo Piano. Tudi njegove ulične svetilke izhajajo iz organskih struktur, saj se iz preprostih paličastih nosilcev širijo kot listi rastline. Gre za enega najbolj učinkovitih sistemov osvetljevanja, saj LED sijalke vodi poseben inteligenten sistem, ki upravlja z vsakim svetilom posebej. S tem omogoča velike prihranke električne energije. Mestno pohištvo je zastopala tudi pokrita struktura, ki je lahko (avtobusna) postaja, polnilnica za električne avtomobile, prodajno mesto za vozovnice in parkirnine, svetilka ali preprosto kar zaščita pred padavinami: Lotus v obliki velikega zelenega lista oblikovalca Giancarla Zema za LumineXence. Struktura je opremljena s fotovoltaičnimi celicami in z LED razsvetljavo. S svojo organsko obliko je idealna za opremo parkov in parkirišč. Veliki listi so sestavljivi, struktura ima lahko od enega do štirih listov. Zanimivo oblikovan radiator, ki je bolj skulptura kot grelno telo v interierju, je delo oblikovalcev Stefana Ragainija in Giorgia Di Tullia. V bistvu gre za *ready-made*, za velik svitek iz upogljive pletene cevi za prho. Naviti se ga da v različno široke spirale. Oba konca cevi sta uvita v priključni in odvodni ventil. Ogledali smo si lahko še vrsto drugih dosežkov italijanskega oblikovanja, tudi tistih, ki jih od nekdaj povezujemo z njim, namreč motor in avtomobil. Obiskovalca so pritegnili na prvi pogled znani, a na nov način interpretirani predmeti iz vsakdanjega življenja. Gotovo so nekaterim med njimi izvalili kakšen vzdih začudenja ali kakšno željo po posedovanju inovativne rešitve. Organizatorji pa so z razstavo gotovo dosegli svoj namen, to je promocijo italijanskega sodobnega industrijskega oblikovanja.

Vir

CAPASSO, Angelo idr.: *EcoSoluzioni 2*. Rim: Palombi Editori, 2012 (razstavni katalog).

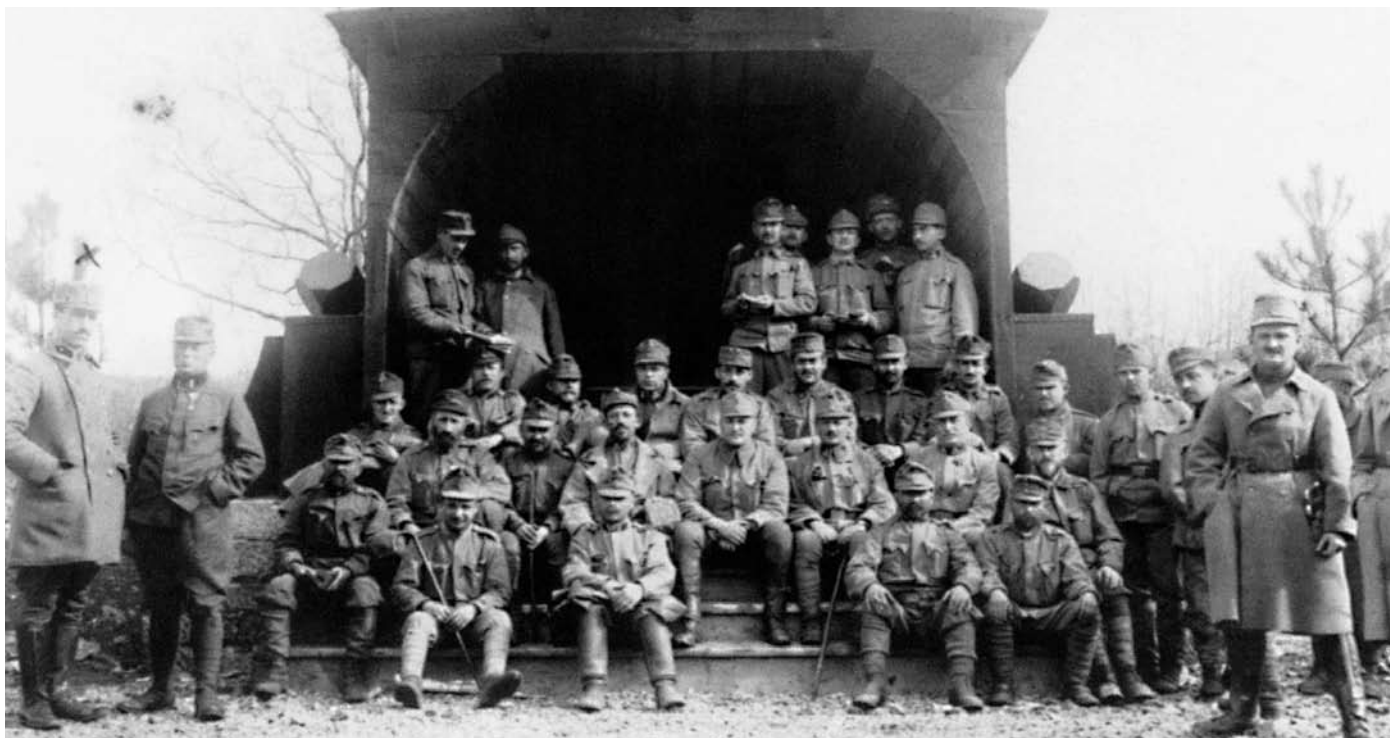
JUDOVSKI VOJAKI AVSTRO-OGRSKE NA SOŠKI FRONTI Gledališka in koncertna dvorana Lendava, 25. januar–28. februar 2013

Leta 2014 se bomo spominjali stoletnice začetka prve svetovne vojne. Že po dvajsetih letih ji je sledila druga svetovna vojna, zato prva ni obdelana v tolikšni meri, kot bi to bilo pomembno in nujno. Ker so na prehodu iz 19. v 20. stoletje v Prekmurju živeli tudi številni Judi, so tudi ti morali v vojno: nekateri med njimi so postali tudi častniki. Podatki o njih še niso dokončni in so tudi nezanesljivi, zato ne vemo, koliko je bilo med njimi žrtev oziroma koliko jih je padlo.

Od novembra 2011 je v Sloveniji na ogled zanimiva potujoča razstava z naslovom Oprostite mi, oprostite mi, o vi mrtvi! s podnaslovom Judovski vojaki Avstro-Ogrske vojske na soški fronti. Vsebinska razstava je tako v besedi kot sliki zelo nazorno prikazana na petnajstih panojih. Sprehodimo se po omenjeni razstavi!

Prva dva panoja prikličeta v spomin prvo svetovno vojno in boje na soški fronti. Izvemo, da je prva svetovna vojna v spopad vpleta kar 36 držav. Krvavi boji ob Soči (1915–1917) so tako nosili večnacionalni, pa tudi večverski pečat. Med številnimi vojaki avstro-ogrske in italijanske armade so bili tudi Judje. V tej vojni so prav tako sodelovali judovski častniki, kar pa, če se spomnimo na afero Dreyfus, ni bilo samoumevno. Toda cesar Franc Jožef I. je imel Jude za najbolj lojalne podanike, sami avstro-ogrski Judje pa so o cesarju večkrat izjavili, da je »trdnjava tolerance«. Do začetka prve svetovne vojne sta v avstro-ogrski vojski le dva Juda dosegla generalski čin, med vojno pa so postali generali še trije judovski častniki; med njimi se je na soški fronti izkazal generalmajor Maximilian Maendl von Bughardt (1860–1929).

* Mag. Franc Kuzmič, univ. dipl. teol. in pedagog., magister cerkvene zgodovine, muzejski svetovalec, Pomurski muzej Murska Sobota. 9000 Murska Sobota, Trubarjev dvorec 4, E-naslov: franc.kuzmic@quest.arnes.si

Judovski vojaki pred leseno sinagogo na doberdobski planoti, leta 1915.

Foto: avtor, kraj in datum posnetka neznani (vir: Društvo Soška fronta Nova Gorica)

Tretji pano prikazuje judovske skupnosti v habsburški monarhiji. Na njem lahko vidimo, da je, razpršenih po različnih deželah in mestih, v Avstro-Ogrski pred prvo svetovno vojno živel okoli 1,5 milijona Judov (4,6 odstotka prebivalstva). Leta 1911 je bilo med aktivnimi častniki (skupne) avstro-ogrske vojske le 109 Judov, kar je predstavljalo 0,6 odstotka vsega oficirskega zbora. Nekoliko več jih je bilo med rezervnimi oficirji, sorazmerno največ pa med vojaškimi zdravniki in v vojaških administrativnih službah. Višji odstotek judovskih oficirjev je služil v ogrskem Honvedu. Najmanj jih je bilo v konjenici. Po dosedanjih ocenah se je v cesarsko-kraljevi vojski v letih 1914–1918 borilo okrog 300.000 judovskih vojakov. Več judovskih vojakov, okrog pol milijona, je vpoklicala le ruska carska vojska. Zaradi velikih izgub med častniki v prvem letu vojne se je zelo povečalo število judovskih častnikov, ker so se vključili iz rezerve, v kateri je bila nadpovprečna judovska prisotnost predvsem odraz višje izobrazbe. Izobraženci so namreč v avstro-ogrski vojski lahko služili kot rezervni častniki.

Četrti pano govori o judovskih vojaki na bojišču. Večje ali manjše število judovskih vojakov je bilo v večini polkov avstro-ogrske vojske, ki so se borili na soški fronti, največ v enotah, ki so prihajale iz osrednjega in severovzhodnega dela monarhije. Naslednji pano nas seznaja z duhovno oskrbo vojakov. Tako je leta 1918 v avstro-ogrski vojski služilo kar 76 vojaških rabinov. Poleg drugega je njihova obveznost vključevala tudi cenzuriranje v hebrejščini napisanih pism s fronte. Na to temo se navezuje še naslednja panoja, ki prikazujeta tako sinagoge na fronti kot v zaledju soške fronte, med njimi zasilno mariborsko sinagogo iz leta 1917. Improvizirana sinagoga je bila tudi v Novem mestu. Naslednji trije panoji prikazujejo samo judovskim borcem namenjene spominske značke, odnos do Judov v zaledju in judo-

vskima vojakoma – junakoma Kornelu Abelu in Gustavu Sonnewendu. Na zadnjih petih panojih si obiskovalci lahko ogledajo vojaška pokopališča s pokopanimi judovskimi vojaki in navodila soške armade za pokop padlih judovskih vojakov. Poveljstvo 5. armade ob Soči je namreč leta 1915 izdalo poseben pravilnik za pokop padlih vojakov, med katerimi so bila tudi pravila za padle judovske vojake. Vojaški judovski grobovi so morali biti urejeni enotno. Judovski nagrobnik iz kamna naj bi nadomestila okrog 20 cm široka in 70 cm visoka, zgoraj zaobljena lesena tabla. Na njenem zgornjem delu je morala biti Davidova zvezda, spodaj pa v dveh razdelkih z rimskimi številkami zapisano deset števil, ki označujejo deset božjih zapovedi (I–V in VI–X). Na nagrobniku je moral biti tudi napis z imenom, s činom, pripadnostjo vojaški enoti in z datumom smrti. Na dnu je bil dodan napis »naj počiva v miru« ali pa ustrezen izrek v hebrejski pisavi. Po vojaških statistikah in ocenah naj bi med prvo svetovno vojno padlo okrog 40.000 judovskih vojakov, od tega okoli tisoč častnikov. Koliko jih je umrlo na soški fronti, lahko za zdaj le ugibamo.

Pričujoča razstava je poskus predstavitve judovskih vojakov avstro-ogrske vojske, ki so se med prvo svetovno vojno borili na slovenskih tleh. Avtorja razstave sta mag. Renato Podbersič iz Študijskega centra za narodno spravo in dr. Petra Svoljšak iz Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU; ob razstavi je izšla tudi zloženska.

Kot sem avtor pričujočega prispevka povedal že na odprtju v Lendavi, želi razstava obuditi spomin in biti obenem opomin sedanjim in prihodnjim generacijam, da se kaj takega ne bi nikoli več zgodilo ali ponovilo.

INTERAKTIVNI VODNIK MOJ MUZEJ

Drugačen vodnik po stalnih razstavah Medobčinskega muzeja Kamnik

Interaktivni vodnik z naslovom Moj muzej – drugačen vodnik po stalnih razstavah Medobčinskega muzeja Kamnik avtoric Zore Torkar in Janje Železnikar popelje otroke in družine skozi zgodovino Kamnika, kjer spoznajo pomembne dogodke, osebnosti in način življenja prebivalcev tega območja, vse od prazgodovine do danes.

Maskota stalnih razstav Kam'nček vodi otroke in družine v znane in manj znane svetove, vzbuja njihovo domišljijo, jih nagovarja in spodbuja k različnim dejavnostim, sprašuje, motivira ... Tako otroci spoznajo Kamnik skozi čas, njegove posebnosti in skrivnosti.

Kombinacija interaktivne razstave in interaktivnega vodnika zagotavlja inovativno, atraktivno, aktualno in kakovostno učno izkušnjo in doživetje za predšolske in osnovnošolske otroke in njihove starše. Interaktivno učno okolje in dodatni programi omogočajo, da otroci skupaj s starši raziskujejo in odkrivajo, se učijo o sebi, drugih ljudeh, naravi in svojem domačem kraju ter pri tem razvijajo sposobnosti, spretnosti, interese in hobije.

Interaktivni vodnik vzbuja domišljijo, kreativnost in vedoželjnost otrok na zabaven način, z različnimi pristopi spodbuja otroke k učenju, medtem ko se podajajo v interaktivno učno izkušnjo v svojem tempu in stilu, na svoj način. Otroci s samostojnim raziskovanjem in odkrivanjem krepijo svojo samozavest ter tudi spoštovanje do drugih in drugačnih.

Interaktivne stalne razstave Medobčinskega muzeja Kamnik ponujajo možnosti za izbiro in odločitve. V takem okolju otroci razpolagajo in rokujejo z materiali, izbirajo, načrtujejo in se odločajo, govorijo in razmišljajo o tem, kar delajo, ter, kadar jo potrebujejo, sprejemajo pomoč odraslih in vrstnikov. Otroci, ki se aktivno učijo, razvijajo sposobnosti razmišljanja in sklepanja pa tudi sposobnosti razumevanja samih sebe in povezovanja z drugimi. V takem okolju obiskovalec ni pasiven, ampak aktiven.

Pomemben element interaktivnega okolja za otroke je otroška igra. Otroška igra je dejavnost, ki spremeni odnos do realnosti, je notranje motivirana, svobodna in za otroka prijetna. Je najpomembnejši način otrokovega učenja ter podlaga za razvoj mišljenja. Za otrokov razvoj je nujno potrebna aktivnost. Otroci se z igranjem učijo, lažje razumejo, povežejo in osmislijo vse tisto, kar so se naučili s pomočjo svojih idej, občutkov in odnosov z drugimi. Z igro otrok pridobiva čutne vtise – tipa, opazuje, posluša, voha, ko se aktivno ukvarja z različnimi gradivi, sestavlja, pretaka, reže, gnete in v igri vlog med vrstniki pridobiva socialne izkušnje.

Maskota razstave in vodnika Kam'nček nagovarja otroke k različnim dejavnostim. Preizkusijo se lahko v rimski družabni igri na igralni plošči, kjer namesto figuric uporabljajo kamenčke, pastirski igri nebeškanje, izdelajo kopijo kamniških novcev ali pa po vzoru kamniških grofov izdelajo svoje družinsko drevo. Otroci spoznajo različne podlage in pripomočke za pisanje, kot so papirus, pergament in papir. Iz kock zidajo svoj domišljijski

grad in spoznajo grajsko življenje, mite in legende ter skrivnostne zgodbe o zmajih in zakletih groficah. Trgovce s konji pospremijo na pot in izmerijo svojo višino v čevljih, komolcih in pedeh. Spoznajo cesarico Marijo Terezijo, se učijo skrivne pisave in jezika ter poslušajo baročno glasbo.

Otrok se lahko iz razstavljenih muzejskih predmetov marsičesa nauči. Razstavljeni predmeti zaposlijo otrokove misli in s tem postanejo prava učna orodja. Aktivno opazovanje vodi otroka v razmišljanje, porajajo se nove ideje, vprašanja, razvijajo se spretnosti. S tem, ko jih primerja in razlikuje, prepozna njihove podobnosti in različnosti. Z identifikacijo in s klasifikacijo prepozna in razvršča predmete po skupinah. Tako otroci na razstavi iščejo predmete in jih razvrščajo, z bronasto sekuro sekajo in dolbejo les, sestavijo grški in rimski mozaik, poiščejo predmete, ki pripadajo posemeznim svetnikom in spoznajo njihove zgodbe.

Učenje s pomočjo predmetov je lažje, če vemo, kakšen stil učenja otroku najbolj ustreza. Nekateri otroci so t. i. slušni tipi, ki se hitreje učijo in lažje razumejo, če jim beremo oziroma če slišijo razlago predmetov, ter lažje sledijo verbalnim kot pisnim navodilom. Vizualni tipi imajo radi knjige z veliko slikami, najraje berejo sami, najbolj pa si zapomnijo informacije v obliki slik, grafov, zemljevidov, tabel, kart, risb, ki jih tudi sami radi rišejo. Nekateri pa se najlažje učijo tako, da se dotikajo predmetov in občutijo materiale, npr. potipajo mamutovo dlako ... Vse to upošteva tudi interaktivni vodnik po stalnih razstavah Medobčinskega muzeja Kamnik.

Otroci se med igranjem lahko vživijo tudi v različne vloge. Igra vlog je najvišja oblika simbolne igre in je zelo pomemben del otrokovega razvoja. Simbolna igra pri definiranju vlog in scene, ki je potrebna za vsebino igre, spodbuja govor oz. rabo jezika. Ko se otroci pretvarjajo, da so nekdo drug, vidijo stvari z druge perspektive, z očmi osebe, ki jo igrajo. O tem, katero vlogo bodo igrali in koliko časa, se otroci odločajo sami; in vsaka odločitev je prava. Lahko se preizkusijo v različnih vlogah in opazujejo, kako se v njih počutijo. Tovrstne izkušnje razširijo njihovo znanje ali spremenijo pogled na določeno stvar. Na stalnih razstavah Medobčinskega muzeja Kamnik lahko otroci postanejo arheologi, kuharji, fotografi, tkalci, črkostavci, baletke.

Na stalnih razstavah Medobčinskega muzeja Kamnik je torej vzpostavljeno interaktivno učno okolje za otroke vseh starosti in družine ter vse druge obiskovalce. To omogoča interakcijo med obiskovalci in razstavo ter posebno doživetje pri odkrivanju in spoznavanju lastne kulturne dediščine. Povezovalni element in inovativna nadgradnja pa je drugačen vodnik po stalnih razstavah z maskoto Kam'nček v glavni vlogi, ki prebija otroško domišljijo in spodbuja željo po raziskovanju in odkrivanju znanih in manj znanih svetov.

* Doc. dr. Lea Kužnik, dipl. univ. etnol. in kult. antropol. in prof. soc., predavateljica, Fakulteta za turizem Brežice. 8250 Brežice Cesta prvih borcev 36, E-naslov: lea.kuznik@gmail.com

»LEPŠEGA PAČ NI NA SVETU, KOT JE NAŠ ČEVLJARSKI STAN ...« ŽIROVSKO ČEVLJARSTVO SKOZI ČAS

Stalna razstava, Stara šola, Žiri

Petega novembra 2010 so ob 40-letnici ustanovitve žirovskega pododbora Muzejskega društva Škofja Loka v Stari šoli v Žireh slovesno odprli prvi del stalne razstave o razvoju žirovskega čevljarstva do ustanovitve Alpine, 20. aprila 2012, ob 65-letnici ustanovitve Tovarne športnih čevljev Žiri pa še razstavo o razvoju blagovne znamke te tovarne, ki jo danes poznamo kot Tovarno obutve Alpina Žiri. Razstavni projekt je Muzejsko društvo Žiri¹ pod vodstvom Mihe Nagliča izpeljalo v sodelovanju z Alpino in Občino Žiri, drugi del pa tudi z Ministrstvom RS za izobraževanje, znanost, kulturo in šport, ki je podprlo prijavo društva na javni razpis MK JPR-KD 2011, pri čemer je sodeloval tudi Loški muzej oz. kustodinja, etnologinja Mojca Šifrer Bulovec. Poleg navedenih ustanov so pri oblikovanju razstave sodelovali številni strokovnjaki, člani Muzejskega društva Žiri in domačini, navedeni v brošuri, ki je izšla ob razstavi (Porenta 2012). Namen pričujočega članka je povzeti zgodbo o razvoju žirovskega čevljarstva od začetkov pa do danes. Obe razstavi, ki se navezujeta ena na drugo in tvorita vsebinsko celoto, sta avtorski. Pripravila sem ju spodaj podpisana, zanju pa izbrala naslov »Lepšega pač ni na svetu, kot je naš čevljarški stan ...« – Žirovsko čevljarstvo skozi čas.²

Prvi del razstave – Razvoj žirovskega čevljarstva do ustanovitve Alpine

Žirem sta zadnje poldrugo stoletje poleg kmetijstva dajala gospodarski pečat tudi čevljarstvo in klekljarstvo. Temeljne raziskave o žirovskem čevljarstvu je že pred leti opravila ddr. Marija Stanonik. Prvo razstavo o žirovskem čevljarstvu so si obiskovalci lahko ogledali v delavnici ob odprtju nove Tovarne športnih čevljev v Žireh že 15. avgusta 1948. Leta 1970 so se za muzejsko dejavnost zavzeli Žirovci najprej organizirali v pododboru Muzejskega društva Škofja Loka, že tri leta pozneje, leta 1973, pa so skupaj z loškimi kolegi in pod strokovnim vodstvom Loškega muzeja Škofja Loka v Stari šoli v Žireh iz številnih donacij domačinov uredili prvi stalni muzejski zbirki o razvoju čevljarstva in klekljanja v Žirovski dolini. Leta 1975 so ustanovili muzejsko društvo. Stare zbirke so bile na ogled vse do leta 2004, ko se je začela prenova stavbe in načrtovanje novih programov in vsebin. Stara šola je bila prenovljena in slovesno odprta leta 2009.

V prvem delu razstava pripoveduje o najstarejših sledovih čevljarjev v Poljanski dolini v času freisinškega gospostva ter o skromnih, a odločnih začetkih domačih čevljarških mojstrov, ki so svoje znamenite žirovske čevlje v 19. stoletju začeli prodajati daleč od rodne doline.

V 19. stoletju je splošni družbeni in gospodarski razvoj Žirovcem pokazal pot v svet: na sezonsko delo v madžarske rudnike, v Bosno, v slavonske in druge gozdove na vzhodu velike avstrijske monarhije. Zemljiška odveza po letu 1848 in liberalnejša obrtna zakonodaja v avstro-ogrski monarhiji sta omogočili razcvet posameznih obrti tudi v prej pretežno kmečkem okolju. Med posameznimi obrtmi v vaseh okoli Žirov je v tem obdobju že prevladalo čevljarstvo.

Že pred prvo svetovno vojno so nekateri čevljarji na Dobračevi, v Novi in Stari vasi ter v Žireh ustanovili tudi svoje delavnice. V žirovski čevljarški zbirki in na razstavi se je poleg starih razglednic med različnim promocijskim gradivom ohranil spomin na nekatere med njimi. V delavnico enega med čevljarji so že pred prvo svetovno vojno vodila zanimiva vrata z izrezljanimi škornji iz leta 1901, ki so domiselno združevala estetsko funkcijo glavnega hišnega vhoda za prikaz dejavnosti in učinkovito reklamo. Ta vrata bodo na ogled na letošnji osrednji razstavi Slovenskega etnografskega muzeja, ki bo posvečena prav slovenskim vratom.

Žirovski čevljarji so do ustanovitve tovarne v Žireh večinoma izdelovali čevlje po meri. Svoje izdelke so prodajali na sejmihi, po ustanovitvi pošte v Žireh pa so jih vedno bolj pogosto znanim odjemalcem pošiljali po pošti. V začetku 20. stoletja je bila ustanovljena že prva zadruga – Čevljarska gospodarska zadruga na Dobračevi, ki je imela namen utrjevati gospodarstvo svojih članov s skupnim poslovanjem. Pred prvo svetovno vojno se je začelo razvijati tudi strokovno izobraževanje za čevljarje. Najprej v Idriji, nato pa še v Žireh so organizirali prva čevljarska strokovna tečaja.

Naslednja generacija je v dvajsetih letih 20. stoletja delovala v bolj naklonjenih okoliščinah »zlate dobe« žirovskega čevljarstva. Število čevljarških mojstrov z nekaj pomočniki in vajenci je naraslo z 20 na 60. Odprl se je nov jugoslovanski trg, ki so ga osvajali s pomočjo prodajnih zastopnikov (agenture), pozneje tudi z ustanavljanjem svojih trgovin.

V tridesetih letih 20. stoletja so poleg večjih delavnic kot odgovor na gospodarsko krizo in veliko konkurenco Peka in Bate delovale tudi številne zadruge, te pa so združevale manjše mojstre, ki so skupaj kupovali stroje in imeli svoje agente za prodajo na terenu. Na ta način so delovale Postolarska zadruga v Stari vasi, zadruga Sora, ustanovljena 18. julija 1931, Produktivna čizmarška zadruga in Čevljarsko gospodarska zadruga.

Med drugo svetovno vojno so v Žireh v manjšem obsegu delovale nekatere delavnice in zadruge, v bližnjih gozdovih pa tudi nekatere partizanske čevljarske delavnice. Ker so leta 1943 Žiri osvobodili partizani, so se Nemci umaknili v Kranj in pri tem zaplenili ter odpeljali ves material, stroje in čevlje iz domačih delavnic in z njimi 20. decembra 1943 v nekdanji usnjarni Leopolda Zupana na Savski cesti 2 v Kranju ustanovili in registrirali

¹ Več informacij na: <http://muzej-ziri.si>.

² Citat je vzet iz stare čevljarske pesmice, ki jo je zapisala ddr. Marija Stanonik (1977: 39).

* Mag. Tita Porenta, prof. zgod. in univ. dipl. etnol., muzejska svetovalka, Muzeji radovljiske občine – Mestni muzej Radovljica. 4240 Radovljica, Linhartov trg 1, E-naslov: titaporenta@gmail.com

Sodelavci razstave na odprtju pred fotografijo izvirnih vrat z zanimivo intarzijo škornja.

Foto: Ambrož Porenta, Žiri, 5. 11. 2010

Pogled na razstavni prostor.

Foto: Ambrož Porenta, Žiri, 5. 11. 2010

podjetje, imenovano *Kriegsarbeitsgemeinschaft der Sairacher Schuhmacher*. Po vojni so po posredovanju Ministrstva za industrijo celotno opremo prepeljali nazaj v Žiri, kjer je bila že junija ustanovljena zadruga Čevljarna Žiri, iz katere se je razvila tovarna Alpina.

Zadnji del razstave o žirovskem čevljarstvu pred ustanovitvijo Alpine je posvečen čevljarskim vajencem. Za ta tematski sklop smo poiskali pomenljivi naslov iz ohranjenih značilnih dokumentov – učnih pogodb, ki se glasi »Služiti prične ...«: O vajencih (*ler(k)ovcih, lerpubih*) v delavnicah žirovskih čevljarskih mojstrov pred drugo svetovno vojno.

Seveda pa na sodobni razstavi ne gre brez »tehnike«. Nad pedagoškim oz. vajeniškim kotičkom je nameščen LCD ekran, na katerem si lahko obiskovalci ogledajo dokumentarni igrani film *Žirovski čevljar*, ki prikazuje faze ročne izdelave gojzar šivane obutve in obutve v klinčani – zbiti izdelavi.

Drugi del razstave – razvoj blagovne znamke Alpina

Če je za njen prvi del, ki pripoveduje o žirovskem čevljarstvu do konca druge svetovne vojne, veljalo, da smo razpolagali z relativno malo muzejskega gradiva, smo pri pripravi zgodbe o Alpini ugotavljali, da je vsebin in možnosti muzejske predstavitve industrijske dediščine mnogo več, kot imamo na razpolago prostora. Razstava o Alpini je pravzaprav razstava o razvoju blagovne znamke oz. najbolj prepoznavnih programov tovarne Športnih čevljev Žiri, ki je bila ustanovljena 30. aprila 1947 in je 15. avgusta leto pozneje zgradila svojo prvo industrijsko stavbo; leta 1952 se je preimenovala v Alpino.

Izdelki, ki so ime tovarne ponesli v svet in smo nanje ponosni vsi Slovenci, ne samo alpinci, so povezani z jugoslovanskimi in s slovenskimi alpinističnimi odpravami v Himalajo, še zlasti leta 1979 na Mount Everest. Osemdeseta leta 20. stoletja, ki morda v kontekstu varčevalnih ukrepov zadnjih let skupne jugoslovanske države in težav v uvozno-izvozni gospodarski politiki za mnoga podjetja veljajo za bolj kritična, pa so za Alpino pomenila velik mednarodni uspeh, saj v to obdobje sodi razvoj tekmovalnih pancarjev, prva zmaga Gregorja Benedika za svetovni pokal in generalno zastopstvo na olimpijskih igrah v Sarajevu. Most med

alpinističnimi odpravami in smučarskimi uspehi so tudi dosežki Marka Čara, mednarodno uveljavljenega alpinista, lednega plezalca in deskarja iz Žirov. Najmlajši Alpinin proizvodni program, ki pa je danes najbolj prepoznaven, je razvoj smučarsko-tekaških tekmovalnih čevljev, v katerih že nekaj let tekmuje veliko najuspešnejših domačih in tujih tekmovalcev. Na razstavi smo žal lahko poudarili samo nekatere, med njimi je Muzejskemu društvu Žiri lani podarila svoje tekmovalne čevlje tudi Petra Majdič, najuspešnejša slovenska tekmovalka v teku na smučeh. Poleg velikih uspehov tekmovalcev pa ne moremo mimo najprestižnejših oblikovalskih nagrad, ki sta jih Alpina in oblikovalski studio Miklavc prejela za industrijsko oblikovanje športne obutve.

Zaokroženo predstavitev zbirke tekmovalnih in drugih vrhunskih športnih čevljev dopolnjuje prikaz programov, ki jih je Alpina razvijala na področju planinske obutve in obutve za prosti čas, ogledamo si lahko razvoj pancarjev od prvih usnjenih čevljev za smučanje pa vse do čevljev za bordanje in carving smučanje, nekaj modelov smučarsko-tekaških čevljev za rekreativce, pa pomožne programe športne obutve in seveda modele modne obutve, ki so se ohranili v muzejski zbirki Muzejskega društva Žiri. Ta del razstave je zasnovan tako, da Alpinini izdelki igrajo vlogo izbranega »dialoga« med proizvajalcem in potrošniki.

Prav gotovo pa tovarniški izdelki niso edina industrijska dediščina. Industrijska dediščina je še mnogo več: je razvoj oddelkov tovarne, tehnologije, znanja in izobraževanja, so razmerja med zaposlenimi v podjetju, je način življenja zaposlenih in njihovih družin, kot ga je narekoval proizvodni proces, preživljanje prostega časa in počitnic, vpliv na lokalno okolje in spremembe kulturne krajine, je odnos potrošnikov do izdelkov in servisov v trgovinah, razvoj krajev Gorenja vas, Col, Šentjošt in Rovte, kjer je imela Alpina nekaj časa svoje proizvodne obrate, je globaliziranje proizvodnje, industrijska arhitektura, družbeno odgovornost podjetja, skratka, teh vsebin je še in še. Na vključitev teh tematik v razstavo nismo pozabili, zaradi neurejenosti večine fotografskega, arhivskega in drugega muzejskega gradiva še čakajo na primerno obliko muzejske predstavitve, za zdaj pa smo ta del zgodovine podjetja predstavili na projekciji, ki jo je izdelal Peter Urbanija. Večina pomembnih dogodkov in razmišljanj je

Žirovski čevljarji v delavnici pri Arharju po ustanovitvi Tovarne športnih čevljev Žiri, ko so obutev še ročno izdelovali.
Foto: Leon Jere, Žiri, 7. 7. 1947 (iz fototeke Muzeja novejšje zgodovine Slovenije)

Pogled na del razstave o blagovni znamki Alpine.
Foto: Tita Porenta, Žiri, 20. 4. 2012

na srečo že zapisana v tovarniškem glasilu *Delo-življenje* in v jubilejnih zbornikih, ki so v Alpini redno izhajali vsako desetletje in so neprecenljivi vir za raziskovanje podjetja.

Delo v zbirki ni nikoli končano in zahteva precejšnje angažiranje tako čevlarske kot muzejske stroke in lokalnega okolja. Pri pripravi zbirke so poleg spodaj podpisane sodelovali številni sodelavci, med drugim bi se zahvalila Marku Kavčiču, ki je odlično opravil nalogo posrednika med Alpino in Muzejskim društvom Žiri, Mihi Nagliču, predsedniku Muzejskega društva Žiri, Roku Klemenčiču, članu društva in dobremu poznavalcu žirovskega »terena«, oblikovalki Beti Poljanšek Koman, lektorici Jerneji Jelovčan in prevajalki Cilki Demšar, gospodu Alojzu Modicu za čiščenje razstavljenih eksponatov, vsem donatorjem in strokovnim sodelavcem, ne nazadnje pa tudi Alpini oz. direktorju Matjažu Lenassiju, ki je finančno in materialno podprl dosedanje delo na zbirki. Alpinina zbirka je izjemno dragocena industrijska zbirka, ki presega lokalni pomen, kar je potrdilo tudi Ministrstvo RS za izobraževanje, znanost, kulturo in izobraževanje in pozi-

tivno obravnavalo prijavo Muzejskega društva Žiri na razpis za dodelitev državnih sredstev za ohranjanje kulturne dediščine zunaj pristojnih muzejev. Ob razstavi je izšla še brošura s kratkim povzetkom vsebine razstave in navedbo vseh sodelujočih. Naloga občine Žiri, društva ter muzejske in drugih strok v prihodnje pa je, da se za zbirko uredi tak status, da se bo lahko razvijala in urejala še naprej, da bodo sčasoma na primeren način ohranjeni vsi dragoceni spomini na delovanje največjega žirovskega podjetja, ki mu v imenu celotne ekipe iskreno čestitam ob 65-letnici delovanja.

Vira

PORENTA, Tita: »Lepšega pač ni na svetu kot je naš čevlarski stan ...«.
Žiri: Muzejsko društvo Žiri, 2012 (brošura ob razstavi).

STANONIK, Marija: Razvoj čevljarstva v Žireh. V: Viktor Žakelj (ur.), *30 let Tovarne obutve Žiri*. Žiri: Alpina, tovarna obutve Žiri, 1977, 39.

Del Almine zbirke iz Nove Gvineje.
Foto: Dragan Arrigler, Celje, 9. 11. 2009

Vitrini s predmeti iz narave, skice rastlin in herbarij.
Foto: Dragan Arrigler, Celje, 9. 11. 2009

ALMA M. KARLIN POTI

Nova stalna razstava v Pokrajinskem muzeju Celje

Pokrajinski muzej Celje je oktobra 2009 ob 120. obletnici rojstva Alme M. Karlin v Stari Grofiji v Celju pripravil razstavo z naslovom Alma M. Karlin Poti. Z razstavo smo želeli obeležiti tudi 90-letnico njenega odhoda na osemletno pot okrog sveta, pogosto negotovo, naporno in nevarno. Življenje, pot in delo te izjemne ženske smo želeli oživiti s pomočjo doslej še nikoli predstavljenih razglednic, fotografij, izvirnih diapozitivov, skic, herbarija, barvnih tiskov, japonskih lesorezov in drugih predmetov iz njene zbirke.

Razstava predstavlja življenje Alme M. Karlin pred odhodom na pot, njeno potovanje okrog sveta ter delo in življenje po vrnitvi domov. Nekoliko smo predstavili tudi njeno srečanje in življenje s Theo Schreiber Gammelina. Njena pot okrog sveta naj bi se začela v Trstu, dejansko pa je odplula v Panamo iz Genove, od tam v Čile, nato se je vrnila nazaj v Panamo. Prvi del poti po Ameriki ji ni ostal v lepem spominu, saj je morala iz Peruja skoraj pobegniti, stalno pa se je borila tudi s pomanjkanjem denarja. Pot jo je nato ob obali Srednje Amerike vodila v Združene države Amerike, pa na Havaje, Japonsko in Kitajsko. Na Tajvanu se je srečala z lovci na glave, doživela svojo veliko ljubezen in kljub temu odpotovala dalje. Preko severnega Bornea jo je pot vodila v Avstralijo in na Novo Zelandijo. Njeno potovanje po Polineziji ni potekalo gladko. Zbolela je za malarijo, kronično ji je primanjkovalo denarja, saj si ga je morala zaslužiti sproti s pisanjem prispevkov v različne časnike in prevajanjem. Na Novih Hebridih, Fidžiju in Novi Gvineji se je srečala z ljudožerci. Na potovanjih je postopoma nastajala njena obsežna in raznolika zbirka, pri čemer so bili odločilni obiski Japonske, Oceanije in Indije. Prve primerke za zbirko rastlin in hroščev je nabrala v Avstraliji. Tudi na Novi Zelandiji jo je navduševala narava, zato je zbirala različno rastlinje, koščke lubja, semena itd. Izdelala je herbarij, risala barvne skice rastlin in jih opremila s svojimi opa-

žanji. Na poti od Avstralije proti Indiji je izdatno povečala zbirko koral, polžev, školjk in hroščev. Številne na potovanju zbrane razglednice lahko štejemo za njen slikovni popotni dnevnik, saj je drugih pisanih virov, če odštejemo podlistke v takratnem časopisu *Cillier Zeitung* in pozneje objavljena dela in korespondence, zelo malo. Zapiski, ki jih Alma M. Karlin omenja v knjigah *Dolgo samotno potovanje* in *Urok Južnega morja*, so se namreč izgubili.

Po vrnitvi v Celje je Alma M. Karlin zbirke uredila in someščane povabila na ogled. Svoja doživetja na potovanju, dežele in ljudi, ki jih je spoznala, je po vrnitvi predstavila na številnih predavanjih, ki jih je popestrila z diapozitivi; objavila je 24 književnih del, ohranilo pa se je še več kot 40 besedil. Svojo življenjsko pot je Alma M. Karlin sklenila 14. januarja 1950 v Pečovniku pri Celju. Pokopana je na Svetini.

Zaradi velikega zanimanja javnosti smo v muzeju sklenili, da občasno razstavo Alma M. Karlin Poti preuredimo, zmanjšamo in jo spremenimo v stalno razstavo. Na začetku januarja 2013 smo razstavo začeli rekonstruirati. Uvodni del ter življenjsko zgodbo Alme Karlin smo združili v prvem prostoru. V drugem prostoru smo v celoti ohranili njeno pot okrog sveta, prikazano na ovalu in ponazorjeno s predmeti iz vseh njenih zbirk. V istem prostoru se je našel prostor tudi za zbirko naravoslovnih predmetov. Kljub prostorskim in vsebinskim omejitvam smo ohranili vse pomembne poudarke iz življenja naše znamenite someščanke, pisateljice, popotnice in zbirateljice. Stalno razstavo smo za javnost odprli 5. februarja 2013.

* Mag. Vladimir Šlibar, univ. dipl. etnol. in umetn. zgod., muzejski svetovalec, Pokrajinski muzej Celje, Trg celjskih knezov 8. 3000 Celje, E- naslov: vladimir.slibar@pokmuz-ce.si

Prostor s predstavitvijo srednjeveškega viteškega življenja, v ospredju steber s prikazanim razvojem meča.

Foto: Tomaž Lauko, Ljubljana, 14. 12. 2012 (arhiv NMS)

Rekonstrukcija bitke landsknehtov.

Foto: Tomaž Lauko, Ljubljana, 14. 12. 2012 (arhiv NMS)

VITEZ, DAMA IN ZMAJ – DEDIŠČINA SREDNJEVEŠKIH BOJEVNIKOV

Narodni muzej Slovenije, 13. december 2012–25. oktober 2013

Osrednja priložnostna razstava Narodnega muzeja Slovenije (NMS) je letos posvečena dediščini viteštva v najširšem pomenu. Začetek pojava družbene skupine vitezov – ti spadajo med bojevnike – sega v 11. stoletje, konča pa se z odmevi viteštva, ki so preživeli do današnjih dni. Mednje sodijo tako filmske uspešnice, igrače in turistične prireditve.

Avtorja razstave sta zgodovinarja Tomaž Nabergoj in Tomaž Lazar, strokovnjaka za srednjeveško vojaško dediščino, ta pa je tesno povezana z viteštvom. Za »maskoto« razstave sta izbrala gotski kip sv. Jurija, simbol idealnega krščanskega viteza, ki je po legendi rešil kraljično pred hudobnim zmajem. V srednjeveškem umetnostnozgodovinskem gradivu ga največkrat srečamo upodobljenega kot viteza v oklepu, ki se spopada z zmajem. Na to zgodbo se nanaša tudi naslov razstave Vitez, dama in zmaj.

Razstava v muzejskih prostorih na Metelkovi – ta postaja pravo muzejsko vozlišče – je razdeljena na več vsebinskih sklopov. Do razstavnih prostorov nas vodi hodnik, spremenjen v linijo slavolokov. Vsak predstavlja eno med viteškimi vrlinami: vero, upanje, usmiljenje ... Vsaka vrлина je na zadnji strani slavoloka ponazorjena s črno-belimi izseki fotografij, na katerih prepoznamo iste vrline, kot jih razume današnji svet. Vera je tako ponazorjena s kolažem fotografij dalajlame, množice romarjev in denarjem, pri slavoloku moči srečamo boksarja Dejana Zaveca, pri usmiljenju misijonarja Pedra Opeko. Ob posameznih slavolokih je že predstavljena obvezna bojna oprema viteza, od meča do verižne srajce in ostrog.

Razstava je postavljena v dveh večjih prostorih, v prvem spoznamo pojem viteza in njegovo življenjsko pot ter grad kot njegovo prebivališče. Drugi del razstave nas postavlja v novi vek, kjer vloga viteza – bojevnika počasi blede, postaja vse manj vojščak in postopoma vse bolj simbol junaške preteklosti.

Prvi del razstave, ki je posvečen srednjeveški vlogi viteza, se začne s temeljno definicijo viteza in njegove vloge v srednjeveški družbi. Nato spoznavamo vitezovo življenje od rosnih učnih let do njegove smrti, ki jo predstavlja replika izvrstnega kamnitega nagrobnika Ivana Kacijanarja. Naj med replikami v tem delu izpostavim še viteza na konju v naravni velikosti, ob katerem spoznamo vitezu primerne lastnosti konja. Zanimiva je vitrina v podobi stebra, v kateri je v časovni spirali predstavljen razvoj mečev od prazgodovine do meča Darth Vaderja iz Vojne zvezd. Predstavljeni so tudi vloga žensk v srednjeveški družbi, križarske vojne in tudi dve bolj prepoznavni osebnosti srednjega veka na naših tleh – vitez Erazem Predjamski in zadnji celjski grof Ulrik II. Sosednji manjši prostor je posvečen gradu kot prebivališču viteza, življenje na gradu pa prikazuje izbrana stanovanjska oprema. Na tovrstnih razstavah redko srečamo arhivsko listinsko gradivo, saj predstavitev zaradi njegove občutljivosti zahteva še večjo skrbnost. Muzejski predmeti, ki spremljajo predstavljene teme, so tisti, ki nas neposredno približajo preteklosti in nas z njo povežejo. Na razstavi prevladujejo predmeti, hranjeni v NMS, kar nekaj razstavljenih muzealij pa je tudi iz drugih slovenskih in tujih zbirk, med njimi so tudi najdbe novejših arheoloških izkopavanj, ki jih širša javnost še ne pozna.

Drugi krak slavolokov nas vodi v novi prostor, kjer se srečamo z vitezom iz novega veka, izredno turbulentnega obdobja, ko naše dežele oblegajo Turki, grozijo kmečki upori in tudi vojne. Med osrednjimi prizori je rekonstrukcija bitke landsknehtov, poklicnih vojakov nižjega rodu, ki v rokah vihtijo sulice, helebarde, meče ... Nadalje se razstava posveča »viteškim vrlinam v času brez vitezov«, od novoustanovljenih viteških redov, npr. Suverenega malteškega viteškega reda. 18. in 19. stoletje z novimi idejami in razvojem znanosti pripelje do vnovičnega, marsikdaj

* Maja Zupančič, prof. umet. zgod. in geografije, odgovorna urednica občinskega glasila Mostiščar. 1292 Ig, Kalinova 23, E-naslov: majazupancic@gmail.com

»Neevropski vitez« – oklep japonskega samuraja.
Foto: Tomaž Lauko, Ljubljana, 14. 12. 2012 (arhiv NMS)

Vitez, dama in smrt.
Foto: Tomaž Lauko, Ljubljana, 14. 12. 2012 (arhiv NMS)

idealiziranega in povečevanega pogleda na srednji vek. Izročilo viteštva se je ohranilo tudi v ljudskih navadah, npr. štehanju, ki je sorodno starodavni konjeniški igri kvintani, viteški motivi so na panjskih končnicah pa v ljudskih pesmih in pripovedkah. Zадnje odmeve viteštva (v vojaškem smislu) najdemo še v nekdanji JLA, v kateri je bila še po drugi svetovni vojni aktivna enota konjenice.

Zadnji manjši razstavni prostor omenjenega sklopa je prostor sedanjosti – gradovi iz lego kock, filmski plakati z uspešnicama Kralj Artur in Gospodar prstanov, namizne družabne igre, nepregledna množica literarnih del, od stripov do romanov, ki dobesedno visijo nad nami. Srednji vek je priljubljen tudi pri organizatorjih turističnih prireditev, zlasti tistih, ki potekajo v bližini gradov in jih poživi t. i. srednjeveški dan, na katerem so med najbolj atraktivnimi nastopajočimi prav vitezi. Del razstave na kratko predstavlja še svetovne viteštvu sorodne pojave, med njimi samuraje, kozake, Masaje ... Ob izhodu nam avtorji razstave ponujajo odgovor na vprašanje, kdo so vitezi danes. »Vitez ni železna lupina. Vitez je veliko srce. Vitezi bi lahko bili vsi.« Če se pomudimo še pri tehnični in oblikovni postavitvi razstave, naj pohvalimo panoje z vsebinsko dovolj strnjene in ne preobsežnimi napisi (ti so dvojezični, slovenski in angleški). Premišljena je tudi tipografija, ki spominja na srednjeveške pisave. Po prostoru se razlega srednjeveška glasba, ki naj bi nas popeljala v

takratni čas, vendar pa zbranost moti neprekinjeno predvajanje zvočnega filma v istem prostoru. Razstava želi biti interaktivna, zato k sodelovanju vabi tako otroke – ti se lahko oblečejo v viteza, sestavijo *puzzle*, seveda ne manjka niti računalniška igrice – kot odrasle obiskovalce. Dodatne vsebine si lahko poiščejo na zaslonih, posamezne teme spremljajo posneta literarna besedila, vendar med našim obiskom več slušalk, preko katerih jih lahko poslušamo, ni delovalo.

Omeniti velja bogat spremljajoči program v času razstave – mesečna strokovna predavanja, programi in delavnice za otroke in mladino, vsak drugi konec tedna pa program Živa zgodovina, na katerem obiskovalcem predstavljajo srednjeveški vsakdanjik, glasbo in ples, borilne veščine ... V sodelovanju s Kinoteko so pripravili tudi retrospektivo viteškega filma. Ob razstavi je izšla tudi istoimenska knjiga razprav o viteštvu (literatura, arheologija, tehnika, zgodovina, umetnost ...), napovedujejo tudi izid razstavnega kataloga.

Del srednjeveške zgodovine, povezan s plemstvom in z gradovi, je bil po drugi svetovni vojni postavljen v ozadje, zadnja desetletja pa pridobiva na bogastvu novih raziskav vseh strok. Raziskavam je skupen interdisciplinarni pristop, v katerem strokovnjaki različnih strok vedno bolj celostni podobi dodajajo vsak svoj košček mozaika.

Polno grajsko dvorišče ob slavnostnem odprtju.
Foto: Nina Sotelšek, Brestanica, 1. 12. 2012

Grad Rajhenburg, arkadni hodnik drugega nadstropja.
Foto: Nina Sotelšek, Brestanica, 27. 11. 2012

ZAKLJUČEK PROJEKTA »CELOSTNA PRENOVA GRADU RAJHENBURG«

Grad Rajhenburg radi označimo za enega med najstarejšimi slovenskimi gradovi. Na svojem skalnem pomolu nad reko Savo gospoduje že vsaj od 9. stoletja. Prva pisna omemba leta 895 vključuje območje in utrdbo, ki je bila v začetku 10. stoletja v boju z Madžari porušena. V letih od 1131 do 1147 je grad na novo zgradil salzburški nadškof Konrad, o čemer priča najstarejši romanski del z obodno zasnovo s kapelo, z južnim palacijem, s stanovanjskim stolpom na jugozahodnem vogalu in z dvonadstropnim ščitnim zidom z obrambnim stolpom na izpostavljeni severni strani. V času pozne gotike in salzburških ministerialov rodbine Rajhenburških so ob romanskem stolpu postavili novo trinadstropno gotško kapelo, posvečeno leta 1520. Pestro 16. stoletje zaznamujejo freske v renesančnem delu s prizorom iz legende sv. Kunigunde in z upodobitvami krščanskih kreposti, ki pričajo tudi o pomenu Rajhenburških. Po njihovem izumrtju leta 1570 so številni lastniki gradu dodajali nove elemente. V času lastništva Galla pl. Gallensteina (njihov grb je na portalu) so prizidali notranje hodnike in gradu dali večino današnje podobe, tudi kamnit mostovž v predgradju. Leta 1881 so grad kupili me-nihi trapisti in ga uredili za svoje potrebe. Aprila 1941 so Nemci trapiste pregnali in v gradu ter njegovih gospodarskih poslopih uredili preselitveno taborišče za izgon Slovencev. Po končani vojni je bil leta 1947 grad nacionaliziran, v njem pa urejen zapor. Leta 1966 je upravljanje prevzelo Turistično društvo Brestanica, dve leti pozneje je bila v njem najprej odprta stalna razstava Slovenski izgnanci, nato pa še razstave o političnih zapornikih in internirancih, leta 1993 pa tudi razstava Tapisti v Rajhenburgu ter leta 1995 Brestanica skozi čas. Muzejski del je upravljal Muzej novejšje zgodovine Slovenije, enota Brestanica.

Leta 1999 je bil grad razglašen za spomenik državnega pomena, po končanem denacionalizacijskem postopku pa je leta 2004 njegova lastnica postala Občina Krško in v njem začela izvajati zahteven projekt »Celostna prenova gradu Rajhenburg«.

Prenova

Po uspešni kandidaturi Občine Krško na razpisu za obnovo spomenikov v lasti občin za obdobje 2010–2012 z oznako JR ESRR – KS 2010–2012 se je skrbno načrtovana prenova začela.

Najbolj korenito je posegla v podobo prostorskega videza gradu. S ponovno vzpostavitev obrambnega grajskega jarka s kamnitim mostovžem je bila gradu vrnjena podoba neosvojljive utrdbe, kakršno je imel od nastanka pa vse do 19. stoletja.

Najopaznejša je sprememba fasade, ki je predstavljena z ohranjenimi ostanki izvornih renesančnih in baročnih poslikav. Restavrirani so bili vsi kamniti portali in okenski okvirji, kamniti tlaki dopolnjeni z novimi, dvorišče, vhodna veža in mostovž pa tlakovani z rečnimi prodniki.

V notranjosti so bili večji posegi opravljeni tudi v kleti in pritličju okroglega stolpa, v pritličnih prostorih zahodnega trakta in stanovanjskega stolpa s prebojem na razgledno teraso. Poseben čar gradu pa dajejo tudi odkriti številni romanski in poznogotski oz. renesančni elementi, ki so za razumevanje najzgodnejših faz stavbnega razvoja gradu izjemnega pomena, predvsem prvotni vhod v današnji vhodni veži, štirikrilno bogato profilirano okno in dvoje oken s slepim krogovičjem, ki sta edinstvena v slovenskem prostoru.

Med obnovo je bila izvedena tudi petdnevna konservatorsko-restavratska delavnica, ki je delo in dediščino približala več kot 60 udeležencem iz cele Slovenije. Delavnice so bile organizirane tudi leta 2013, v »muzejskem tednu« med 13. in 17. majem, s čimer smo vzpostavili delavnice kot pomemben del letnega programa. Udeleženci so med gradbeno prenovo lahko spoznavali delo restavradorjev in vseh drugih izvajalcev na samem gradbišču, leta 2013 pa so nekaj manj kot leto dni po prenovi spoznavali gospodarjenje s spomeniki. Del delavnic je bil posvečen tudi pripravi konservatorskega načrta za prenovu Hočevarjevega

* Alenka Černelič Krošelj, prof. umet. zgod. in univ. dipl. etnol. in kult. antrop., kustosinja, Mestni muzej Krško in Grad Rajhenburg, enoti Kulturnega doma Krško. 8270 Krško, Valvasorjevo nabrežje 4, E-naslov: alenka.cernelic.kroselj@mestnimuzejkrsko.si

mavzoleja, oblikovanega v neogotskem slogu konec 19. stoletja, v Krškem in sanaciji ometov pritličja v Mestnem muzeju Krško po poplavih leta 2010. Poseben dan je bil namenjen tudi možnostim ureditve okolice gradu, ki je bila v projektu obnove zajeta le v fragmentih.¹

Številna nova odkritja, predvsem pa obnova vseh delov gradu, so bila velik izziv tako za konservatorje kot restavratorje. Najzahtevnejši restavratorski poseg je bila obnova dvonadstropne romanske kapele, ki je bila v baročnih prezidavah odkrita leta 1979. Ohranjene so bile obodne stene in arhitekturni členi, ki so omogočili temeljne poteze za rekonstrukcijo.

Izhodišče za predstavitev kapele je bilo ohranjanje in konzerviranje izvornih elementov ter rekonstrukcija uničenih in odstranjenih delov. Večji poseg v veduto oziroma videz gradu je bila rekonstrukcija apsida na zunanji fasadi.

Pred začetkom vseh del je bila notranjost kapele prostorsko zajeta v trirazsežnostnem digitaliziranem posnetku, na podlagi katerega se je v nadaljnjem postopku del izvedla virtualna rekonstrukcija prvotnega stanja. Za reference so bili vzeti podobni objekti pri nas in v tujini, in sicer romanska kapela iz gradu v Podsredi, grad Breže v Avstriji, cerkev sv. Martina v Spodnji Dragi pa dimenzijsko ni ustrezala niti po tlorisu niti po velikosti apsida. Lokacije na Hrvaškem so bile pregledane v smislu križnolčnih stropov v okviru poveljne obnove mesta Zadar.

Življenje gradu v prihodnosti omogoča nova prireditvena infrastruktura, ogrevanje s talnim gretnjem, informacijsko-komunikacijska tehnologija, dvigalo, požarno alarmiranje in protivlomno varovanje z videonadzorom.²

Projekt, ki je bil uspešno končan v izjemno kratkem roku, saj je konzorcij štirih izvajalcev začel delati aprila 2012, obnova pa je bila končana konec junija 2013, je gotovo med najuspešnejšimi tovrstnimi projekti v Republiki Sloveniji v zadnjih letih.

Vrednost obnove je znašala 5.023.328,45 EUR, od tega sta 2.978.625,60 EUR zagotovila Evropska unija (85 odstotkov) in državni proračun (15 odstotkov), 2.044.702,85 EUR pa Občina Krško.

Velik napor projektne skupine, volja in napor izvajalcev ter predanost odgovorne konservatorke Alenke Železnik, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, območna enota Ljubljana, so omogočili, da je bila prenova končana v rokih in izvedena kakovostno. Uspešna prenova gradu Rajhenburg je bila delno zaslužna tudi za stanovsko nagrado – Steletovo nagrado, ki jo je Alenka Železnik prejela aprila 2013.³

Delovanje obnovljenega gradu

Občina Krško je med pripravi projekta skupaj s partnerji načrtovala tudi upravljanje in vsebine po gradbeni obnovi. Tako

je leta 2009 z Odlokom o ustanovitvi javnega zavoda Kulturni dom Krško (Uradni list RS, št. 109/09) ustanovila enoto grad Rajhenburg, ki je začela delovati 1. decembra 2012, ko je bil grad ponovno slovesno odprt.

Decembrska sobota, predvsem pa obnovljeni grad in pester program, so privabili več kot tisoč obiskovalcev iz cele Slovenije. Ob odprtju je bilo na ogled tudi nekaj razstav: prvi del postavitve oziroma opreme dveh baročnih sob, ki sta jo pripravila Narodni muzej Slovenije in dr. Maja Lozar Štamcar, kiparska instalacija Polone Demšar z naslovom 16432, razstava razglednic Brestanice in kostumografska razstava mag. Irene Ine Čebular iz Brestanice o oblačilnem videzu izbranih članov rodbine Rajhenburških. Pester program so oblikovali predvsem člani Kulturnega društva Brestanica in Turističnega društva Brestanica. Poskrbeli smo, da je začela delovati tudi muzejska trgovina z regionalnimi, predvsem rokodelskimi izdelki. Odprta je bila tudi Gostilna in kavarna pod vodstvom kuharskega mojstra Andreja Frica.

V različnih dokumentih opredeljeni vsebinski koncept po prenovi sledi nadaljnjemu delovanju Muzeja novejših zgodovine Slovenije, Enota Brestanica, in celovitemu upravljanju spomenika pod okriljem enote Kulturnega doma Krško, ki ima nalogo razvijati in vzpostaviti tudi številne druge vsebine na gradu.

Od odprtja do konca aprila je bilo skupaj z različnimi izvajalci in organizatorji izvedenih več prireditev, odprtih nekaj občasnih razstav, odprta je bila prva velika stalna razstava Trapisti z Rajhenburga, ki jo je pripravil Muzej novejših zgodovine Slovenije; avtorica razstave je Irena Fürst. Predvsem pa smo bili veseli številnih obiskov ter začetka projekta »Vpliv trapistov na posavsko podeželje«,⁴ ki ga izvajamo na temeljih življenja in dela trapistov, ki so s svojo nekaj več kot šestdesetletno prisotnostjo zaznamovali tudi našo sodobnost. Eden najbolj atraktivnih rezultatov projekta je rekonstrukcija trapistovskih čokoladnih izdelkov.

Uspešno končana prenova je temelj za izvajanje številnih nalog, ki so jih prevzeli Kulturni dom Krško, enota Grad Rajhenburg, Muzej novejših zgodovine Slovenije, Enota Brestanica, Občina Krško, ki zagotavlja večino finančnih sredstev za delovanje, najemnik gostinskega dela in številni, ki sooblikujejo in bodo sooblikovali življenje gradu.

Vir

ŽELEZNIK, Alenka in Alenka Černelič Krošelj: *Stoletja na savskem pomolu: Grad Rajhenburg*. Krško: Občina Krško, 2012 (zloženka).

1 Več o delavnicah na spletnih straneh: www.gradrajhenburg.si in www.mestnimuzejkrsko.si.

2 Podatki so povzeti po različnih dokumentih, v povzetku so objavljeni v zloženki (Železnik in Černelič Krošelj 2012), izdani ob odprtju prenovljenega gradu 1. decembra 2012. Na voljo je na gradu Rajhenburg in v Mestnem muzeju Krško.

3 Steletovo nagrado ji je 8. 4. 2013 podelilo Slovensko konservatorsko društvo. Njeno delo v Občini Krško zajema še številne druge obnove, zlasti odmevne so obnova cerkve sv. Rozalije, obnova Valvasorjevega kompleksa v Krškem, kjer deluje Mestni muzej Krško, in obnova Meningerjeve hiše.

4 Vodilni partner Kulturni dom Krško je na 5. javnem pozivu za nabor projektov, upravičenih do nepovratnih sredstev Leader iz kvote za leta 2011, 2012 in 2013 skupaj s partnerji uspešno prijavil projekt »Vpliv trapistov na posavsko podeželje«, z akronimom »Trapistin«. Predmet javnega poziva je bil nabor projektnih predlogov, upravičenih do nepovratnih sredstev Leader iz kvote sredstev 4. osi Programa razvoja podeželja RS za obdobje 2007–2013 za leta 2011, 2012 in 2013, s katero na ravni regije Posavje upravlja Lokalna akcijska skupina Posavje. Vodilni partner projekta je Kulturni dom Krško, preostali trije partnerji so Regionalna razvojna agencija Posavje, Hiša trt, vina in čokolade, Kunej Aleš, s. p. ter Gostilna Šempeter, Srečko Kunst, s. p.

Anton Puščavnik, Kovski Vrh 5, avtor Pavle ali Štefan Šubic, 2. polovica 19. st.

Foto: Bernarda Jesenko Filipič, 17. 2. 2013

Freska na hiši Žabja vas 11, pripisana Janezu Antonu Tušku, 2. polovica 18. st.

Foto: Bernarda Jesenko Filipič, 8. 8. 2013

FRESKE NA PROFANIH OBJEKTIH V OSREDNJEM DELU POLJANSKE DOLINE¹

Freska in stenske poslikave

Zakaj se včasih uporablja izraz freska, včasih pa stenska poslikava? Različne izraze uporabljamo, ker gre za različne tehnologije slikanja. Freska je slikarska tehnika, pri kateri se poslikava naslika neposredno na sveži apneni omet (pesek, voda in gašeno apno) v tako imenovani tehniki *al fresco*. Za barvilo se uporabljajo naravni pigmenti, za vezivo pa apnena voda. Ker je poslikava naslikana na svež, še moker omet, se barvna plast posuši hkrati z ometom, pri tem pa zaradi kemične reakcije – kalcinacije postane del ometa. Freska je v primeru ugodnih razmer, ko omet ni izpostavljen prekomerni vlagi ali sončni svetlobi, domala večna. Freska je bila največkrat uporabljena in najbolj tehnološko dodelana v srednjem veku, ko je bila v tej tehniki poslikana večina cerkva v Sloveniji. Pozneje se je razvilo še nekaj tehnoloških različic fresko slikanja, npr. na sveži apneni belež, na 'suh omet' (*secco*), ... a so slabše obstojne. Danes se fresko tehnologija redko uporablja, obvladajo jo le redki slikarji, saj je to slikarska tehnika, ki ne dovoljuje nobene bližnjice. Razlog je verjetno tudi v tem, da mora slikar slikati na dnevno svež omet in da le malo slikarjev obvlada tehniko slikanja fresk. Tudi zidarjev, ki bi še znali narediti dober apneni omet, skoraj ni več, saj je v zidarstvu apneno tehnologijo povsem izrinila cementna tehnologija.

Vse druge vrste stenskih slik, ki niso freske, lahko imenujemo stenska poslikava. Poslikave so lahko oljne, tempera, v tehniki *secco* ali *zgrafito*,² redkeje akril. Danes so v uporabi različne

tehnologije, v katerih je v večina primerih akrilno vezivo, to se pravi silikatne barve, pigmenti, ... Freske so bile s tehnološkega, v večini primerov pa tudi s slikarskega vidika, narejene zelo kakovostno. So najobstojnejša slikarska tehnika, a le pod pogojem, da niso izpostavljene preveliki vlagi v zidu ali pa površinskemu zamakanju.

Ena od oblik ljudske umetnosti v preteklosti so freske na pročeljih bogatejših kmečkih stavb. Na fasade domačij so začeli v večji meri slikati figuralne motive v drugi polovici 18. stoletja. Pred tem obdobjem so bile figuralne poslikave na fasadah kmečkih objektov izjeme. Najstarejša znana freska na fasadi kmečkega objekta na Slovenskem pa je prav iz Poljanske doline, in sicer v Podvrhu 2 (par' Strgarji), naslikana med letoma 1520 in 1530 (Kolman 2011: 45 in Makarovič 1986: 64). Slikar Jernej iz Loke, ki je bil zadnji predstavnik srednjeveške slikarske tradicije, je za takratnega ključarja cerkve sv. Bričija v Četeni Ravni na freski upodobil tri svetnike – zavetnike: sv. Miklavža, sv. Marka in sv. Florjana; danes je freska povsem zbledela.

Poslikave profanih stavb

V 18. stoletju so predvsem v osrednji Sloveniji, zlasti pa na Gorenjskem, Idrijskem, Tolminskem in Loškem ljudski umetniki slikali motive pretežno nabožne vsebine: stilizirane podobe svetnikov in svetnic, priprošnjikov, farnih zavetnikov ali zavetnikov takratnih naročnikov poslikav, Marijo z Jezusom, Križanega. Obrobljali so jih s preprosto ljudsko ornamentiko ter z dekorativnimi elementi: s cofi, z bordurami, letnicami, s kronogrami, z monogrami MARIA, IHS, ipd.). Naslikani so bili tako, da je mimoidoči že na prvi pogled razbral njihovo sporočilo. Stavba s fasado, ki je bila poslikana s stenskimi podobami nabožne vsebine, je imela prestižni okras in je bila simbolično izročena v božje varstvo, da bi jo varovalo pred nesrečami. Freske so vedno na kamnitih stenah, od preloma z 19. v 20. stoletje pa tudi na opečnih.

¹ Hvala sodelavki dr. Mojci Tercelj Otorepec, univ. dipl. etnol. in soc. kulture, višji konservatoriki Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Kranj, za strokovni pregled članka in vztrajno spodbujanje, naj zapišem svoja opažanja s terena.

² *Zgrafito* tehnika je tehnika strganja, opraskanja opleska ali več plasti obarvanega ometa po predlogi.

Fasade so bile do uvedbe cementa v malti izvedene samo iz apna, peska in vode. Tako pozidana in ometana stena je tudi edina primerna podlaga za fresko tehniko. Danes pa se še delno uporablja apnena tehnologija, a na podlagi hidratiziranega apna. Ta je slabše obstojna in ne nudi podlage za pravo fresko poslikavo.

Fasade hiš so najpogostejše dekorativno poslikali s poslikavo v obliki naslikanih šivanih robov, vencev in fasadnih podstavkov, velikokrat pa tudi s posamičnimi polji s figuralnimi poslikavami. Da so si lastniki kmetij lahko privoščili poslikavo, so morali dobro zaslužiti bodisi s kmetijstvom ali pa z dopolnilnimi dejavnostmi (z gostinstvom, s trgovino, z raznimi obrtmi). Za estetske potrebe in likovne predstave tedanjih ljudi je imela pomembno vlogo tudi razvitost podeželskega slikarstva v bližnji okolici. Večina je bila v 18. in 19. stoletju še nepismena, zato je bila slika sredstvo neverbalnega sporočanja. Ne nazadnje je bila lepo poslikana fasada pomemben statusni simbol domačije, tako v vasi kot širšem okolju.

Freske v osrednjem delu Poljanske doline – freskanti in freskarske delavnice

Ena najstarejših ohranjenih figuralnih fresk na profanem objektu v Sloveniji je prav iz Poljanske doline, in sicer že omenjena freska na hiši Podvrhu 2 (par' Strgarji). Do danes se v Sloveniji na profanih objektih ni ohranilo dosti fresk, ki bi bile starejše od 250 let. Pa tudi starejših objektov, na katerih bi se pod ometi lahko nadejali še kakšne poslikave, skoraj ni več. Katera figuralna fresko poslikava na fasadah domačij v osrednjem delu Poljanske doline je naslednja najstarejša, je že težje vprašanje. Med starejšo poslikavo vsekakor sodi v fragmentih odprta, nerestavrirana poslikava, ki se nahaja v notranjih prostorih gostilne Poljane 27 (Na Vidmu). Domnevam, da gre za prizor Kristusovega rojstva, naslikanega na vzhodni steni današnje jedilnice. Ker je to gostilna z večstoletno tradicijo, je fresko morda naslikal kateri od potujočih slikarjev, ki je potoval skozi Poljansko dolino in se je na svoji poti ustavil v Poljanah. Pod beleži hiše Žabja vas 11 (par' Mačk) se kažejo tudi fragmenti starejše freske, ki po rabi barvnega pigmenta opečne in oker barve verjetno sodi v obdobje pred 19. stoletjem. Prav tako ta fasada pod beleži skriva še nekaj starejših fragmentov arhitekturnih poslikav in napis, morda histogram ob vhodnih vratih. Vemo tudi, da je Loški muzej leta 1986 s čelne fasade na hiši Dolenje Brdo 2 (par' Koritarji) snel fresko, vendar pa danes o vsebini prizora ne vemo nič. Hkrati je bil verjetno snet tudi histogram ali monogram. Po lokaciji in obliki snetega dela ometa domnevam, da gre verjetno za letnico, ki je tudi vse skupaj datirala, ter dve vrsti šivanih vogalov. Freska in druge poslikave so bile snete pod vodstvom pokojnega kustosa Loškega muzeja, Andreja Pavlovca, in prenesene v muzej z namenom, da bi jih zaščitili pred propadanjem. Sneti deli s fasade niso bili restavratorsko obdelani in so domnevno nerestavrirani v depozitu.

V drugi polovici 18. stoletja sta nastali tudi freski na hiši Dolenja Dobrava 9 (par' Janez) in druga freska na hiši Žabja vas 11 (par' Mačk). Na Dobravi je v profiliran okvir freske kot osrednji lik naslikana doprsna podoba Marije, uokvirjena z bogato okrašenim naslikanim ovalnim okvirjem. Ob straneh klečita angela – *putta*³ ki nosita okvir s sliko Marije, med njima pa je upodo-

bljena domačija z baročno fasado in s fresko na južni čelni steni hiše. V zgornjem polkrožnem delu freske pa je Marijin monogram, obkrožen s šestimi angelskimi glavicami. Fresko bi lahko naslikal slikar Janez Anton Tušek (Štukl 1973: 150), ki je leta 1765 za bližnjo cerkev sv. Urbana nad Dolenjo Dobravo naslikal Križev pot. Druga freska par' Mačk je najverjetneje nastala v času, ko je na domačiji gospodaril Štefan Maček (1711–1793), arhivsko izpričan stavbar, sin legendarnega arhitekta Mačka – Matije Mačka (ok. 1657–1737) (Resman 2003: 85–108). Po izročilu naj bi bil doma prav v tej hiši v Žabji vasi v Poljanski dolini. Na freski je najvišje v kvadratnem naslikanem okviru, ki ga držita v roki angela – *putta* doprsna upodobitev Marije, ob Marijini sliki so naslikane še štiri angelske glave. V spodnjem delu slike pod Marijo je naslikana hiša z baročno fasado, levo in desno od nje pa sta upodobljena Janez Nepomuk in sv. Štefan. Freski sta si zelo podobni in sta delo istega slikarstva veččega freskanta. Mogoče slikarja Janeza Antona Tuška, ki je na fasado cerkve sv. Križa naslikal Križev pot, v notranjosti pa leta 1767 sliko za desni stranski oltar Janeza Nepomuka in leta 1777 sliko Križanega za glavni oltar.

Iz zadnje četrtine 18. stoletja je preprosta freska sv. Florjana, ki gasi gorečo cerkev, datirana z letnico 1778, naslikana je na zahodni vhodni fasadi hiše Četena Ravan 2 (par' Tavčarji) (Makarovič 1986: 64). S preloma 18. v 19. stoletje je verjetno tudi druga freska Marije Kraljice z Jezusom na isti fasadi (Makarovič 1986: 66), delo drugega freskanta. Obe freski sta bili pred desetletjem sneti s fasade stare hiše in ponovno nameščeni na fasado nove hiše ter bolj vsečno preslikani.

V bližnjem Podvrhu je na že omenjeni Strgarjevi hiši na čelni fasadi freska Marijinega kronanja, s sv. Uršulo in sv. Antonom Puščavnikom ob strani, ter Sveto trojico nad osrednjim likom. Spodaj ob freski še lahko razberemo letnico 1807. Iz iste ljudske delavnice, ki je okoli leta 1800 delovala v Bohinju, na loškem ozemlju in Cerkljanskem (Sedej 1966: 185; 1975: 73–82), je tudi ena od petih fresk na hiši Podvrh 1 (par' Lenart) z upodobitvijo sv. Martina, ki z beračem deli plašč. Prav tako so delo zgoraj omenjene freskantske delavnice tri freske, naslikane na ohranjeni steni stare hiše v Podgori 19 (par' Grogc). Na prvi freski sta naslikana sv. Helena in Gregor, papež. Na drugi freski je upodobljen prizor Križanja, z Jezusom, razbojnikoma, Marijo in Janezom Evangelistom. Na tretji freski pa sta upodobljena sv. Martin na konju, ki z beračem deli svoj plašč, in letnica 1807. Freske so dobro ohranjene in so bile pred leti restavrirane. Vseh pet omenjenih fresk ima bogate, razgibane poslikane okvire s cofi in z mrežo, volute in rastlinsko ornamentiko. Razen fresk v Podvrhu in Podgori figuralne poslikave iz 19. stoletja niso datirane in podpisane.

Koliko so posamezni predstavniki podobarske rodbine Šubicev iz Hotovlje in Poljan, ki so delovali v 19. stoletju kot podobarji, s svojimi deli zaznamovali profane objekte, je težko določiti. Vemo, da je bil Štefan Šubic (1820–1884) več tudi fresko tehniko, saj je leta 1871 v celoti poslikal notranjost kapele Žalostne Matere Božje pri Svetem Križu nad Srednjo vasjo. Leta 1912 jo je obnovil njegov sin Valentin Šubic (1859–1927). So pa freske v Predmostu 3 (na Županušu) pripisane Štefanu Šubicu (Planina 1976: 107). Freske so nastale pozneje, ko je bil v baroku prezi-

pogosto nagega in s krili (internetni vir).

3 *Putto* (množina *putti*) je lik zavaljenega otročiča, skoraj vedno fantka,

dan in baročno poslikan kmečki dvorec (Sedej 1975: 73–82), saj so stlačene v polja med okenskimi odprtini. Na omenjenih treh freskah so upodobljeni sv. Florjan, ki gasi hišo, sv. Martin, ki deli plašč z revežem (farni zavetnik), in Marija priprošnjica s plaščem (Makarovič 1986: 64), katere kip je za farno cerkev izdelal prav Štefan Šubic. Nad vhodnimi vrati lahko opazimo sled poslikave – ščitka, domnevno grba. Freske so bile leta 1971 in 1972 restavrirane po navodilih takratnega ljubljanskega Zavoda za spomeniško varstvo.

Konec 19. stoletja je bilo v zgornjem nadstropju ene od hiš na Kovskem Vrhju naslikanih kar 12 fresk. V »gorenji hiši« med okni sta bili naslikani freski takratnega gospodarja in njegove žene, na vzhodni steni je bila freska Zadnje večerje ter freska štirih letnih časov. Posamezne letne čase so predstavljale štiri ženske, oblečene letnim časom primerno. Te freske naj bi bile sredi 20. stoletja ob predelavah uničene. Ohranjene pa so freske v kašči in gornji veži, kjer so na stenah med oboki skoraj v naravni velikosti naslikani: na vzhodni steni sv. Mihael ki stoji na hudiču in s tehtnico tehta dobra dela, na južni Križanje in sv. Volbenk, zavetnik pripadajoče podružnične cerkve, ter na severni steni Anton Puščavnik, upodobljen kot menih, hodeč med demoni, s križem v levi roki in palico z zvončkom v desni roki ter s prašičem ob nogi. V kašči so vidni naslikani najmanj štirje moški svetniki (na zahodni sv. Urban), na vzhodni sv. Valentin (zavetnik takratnega gospodarja Tineta) in sv. Lucija ter dva nedoločljiva svetnika. Po hišni kroniki naj bi jih naslikal Pavel Šubic (1861–1929), v seznamu kulturnih spomenikov, ki ga je leta 1954 pripravil Muzej v Škofji Loki, pa so pripisane Štefanu Šubicu.

S konca 19. stoletja sta tudi freski sv. Martina na konju s klečočim revežem in sv. Florjana, ki gasi gorečo Žagarjevo hišo, naslikani v *secco* tehniki na čelni fasadi hiše Hotovlja 8 (par' Žagarji). Po pripovedovanju sedanjega gospodarja, Pavla Debeljaka, naj bi freski dal naslikati njegov prednik, Janez Debeljak, Kožuhov s Kovskega Vrhja. K hiši se je priženil okrog leta 1882 in sezidal novo hišo ter mlin. Pri hiši je izročilo, naj bi freski naslikala Šubica iz Gorenje vasi. Verjetno gre za Blaža Šubica, mlajšega brata Štefana Šubica, rojenega 1. februarja 1827 v Hotovlji (umrl 16. julija 1899 v Gorenji vasi), ki je bil prav tako dobar in kipar, in njegovega sina Jožefa Šubica, rojenega 1. 11. 1862 v Hotovlji, umrlega 20. julija 1925 v Ljubljani. Pred leti sta bili freski restavrirani.

Freske, nastale po letu 1807, uokvirjajo naslikan ali *profiliran* pravokotni okvir v obliki pokončnega pravokotnika, ki ima zgornjo stranico ločno izpahnjeno. Nobena od vidnih fresk nima dodanega dodatnega geometrijskega ali rastlinskega okrasja, kar je značilnost starejših kmečkih fresk.

V obdobje preloma z 19. v 20. stoletje bi uvrstili tudi freski, naslikani v poglobljeni niši gospodarskega poslopja na naslovu Volča 7 (par' Jernej). Freski sta danes v tako slabem stanju, da se svetnikov ne da več razbrati. Domnevam, da sta slikani na suh omet, v *secco* tehniki. Pisni vir (Makarovič 1986: 72) naveda, da je bila na eni od fresk upodobljena sv. Marjeta, po hišnem izročilu pa sv. Jurij, ki mu je posvečena tudi bližnja cerkev, in sv. Florjan, katerega kip je tudi v atiki glavnega oltarja bližnje cerkve. V prid zadnjemu svetniku govori tudi dejstvo, da je vas Volča leta 1875 pogorela (Planina 1976: 109).

Na Volči pa je še ena domačija s figuralnima fresko poslikavama, to je domačija Volča 3 (par' Mrak). V zatrepu čelne obcestne fasade hiše je v trikotniku naslikano božje oko, pod njim je v

vogalih datum 3. 9. 1928. Verjetno je to datum, ko je leta 1928 domačija pogorela. Po obnovi domačije je leta 1937 v nadstropju vzhodne čelne fasade gospodarskega poslopja v poglobljeni niši petnajstletni Ive Šubic pod mentorstvom slikarja in restavradorja Mirka Šubica naslikal v južno nišo sv. Florjana, ki gasi požar na hiši, in v severno nišo sv. Jurija, ki se bojuje z zmajem (OŠ Poljane 2000: 16–35).

V drugi polovici 20. stoletja pa je na področju freskanstva v Poljanah in okolici skoraj trideset let s svojim značilnim slikarskim slogom deloval slikar Ive Šubic (1922–1989), Dovjakov Ive iz Hotovlje (OŠ Poljane 2000: 16–35). V fresko slikarstvo je v naše okolje ob sakralni vpeljal tudi posvetno motiviko. Njegovi prvi motivi so iz leta 1960, ko je na hiši Hotovlja 63 (par' Bolantač) naslikal fresko Kmečka alegorija. V posvetnih freskah se pojavljajo motivi družine (par' Bolantač), Kamnoseške družine iz Hotavlj (1976), gasilcev (1974) na Gasilskem domu v Poljanah, motivi iz NOB na freski Poljanska vstaja (1981). Slednjo sestavlja pet vsebinsko skupnih motivov, ženske – Primorka 1976 (Gorenja vas), Pomladna alegorija (1983) na hiši Predmost 18 in na upodobitvah štirih letnih časov na slopnem znamenju pod njegovim ateljejem v Predmostu (1987). Kmečko življenje in delo je upodobil na freski v avli šole Poljane 100 (1986), ki jo vsebinsko sestavlja pet motivov. Delo in kmečko življenje predstavljajo: kopači, košnja in potovke;⁴ Agata, ki jezdi prašiča nad starimi Poljanami, in Luca pa sta motiva, vzeta iz Tavčarjevih literarnih del. Kot velik ljubitelj narave je leta 1986 za Lovski dom v Gorenji vasi naslikal fresko lovca in okoli njega divje živali, ki živijo v osrednjem delu Poljanske doline. Seveda je na željo naročnikov slikal tudi freske svetnikov, ki so že v preteklosti krasila številne fasade. Tako je naslikal, držeč se slikarske tradicije, freske sv. Florjana (Jarčje Brdo nad Lušo 2, 1967), sv. Jurija (Predmost 28, 1980 in Četena Ravan 2, 1984) ter ogromno, 400 x 140 cm veliko figuro sv. Krištofa (Predmost 38, 1979).

Tudi hči Iveta Šubica, Maja Šubic (1965), se na freskah loteva tako posvetnih kot tudi sakralnih tem. Odvisno od naročnika upodablja živali: Poljane 59 (Lovski dom), obrtniška orodja in materiale. V Hotovlji 93 (par' Šuštarji) čevljarstvo orodje in pripomočke, par' Strojariji v Poljanah 62 strojarske. Tudi Maja Šubic na željo naročnika naslika fresko s sakralno motiviko. Tako je v Javorjah na vhodno fasado naslikala Marijo z detetom v naročju in panoramo Javorij pod njo, v Hotovlji 24 fresko sv. Stanislava, postavljenega v domače poljansko ozadje z Blegošem.

Na freskah Maje Šubic se ob njenem imenu pojavlja ime slikarke Irene Romih, vedno pa še ime zidarskega mojstra, ki je ustvaril podlago za fresko. Tudi freske Iveta Šubica nosijo zapis o zidarskem mojstru, ki mu je izdelal zidarsko podlago za fresko. Na rojstni hiši geografa Janeza Jesenka v Poljanah sta Maja Šubic in Irena Romih leta 2008 ustvarili posebno spominsko ploščo, ki ni iz marmorja, temveč je izvirna umetniška freska, naslikana na odlomljen kos lehnjaka. Upodobili sta izsek iz katastrskega načrta Poljan z vaškim središčem in izpostavljenost Jesenkovo rojstno hišo.

Na Muravah in Žetini so na fasadah posvetna dela samorastnika izpod Blegoša, Petra Jovanoviča. V zadnjem času freske slika tudi diplomirana restavratorka Jerneja Kos. Naslikala je štiri freske s sakralno-posvetno temo na novo hišo v Bukovem Vrhju 17 (par'

4 Potovka = ženska, ki hodi iz kraja v kraj, da izpolnjuje naročila.

Bukuc), na preužitkarsko hišo Kovski Vrh 5 (par' Kožuh) pa po stari predlogi fresko Marije.

Kljub temu da v osrednjem delu Poljanske doline delujejo domači akademsko izobraženi slikarji, pa na podlagi osebnega poznanstva z naročnikom dobijo naročila za fresko tudi akademsko izobraženi freskanti od drugod. Tako je leta 2001 Lojze Čemažar na fasado hiše Žabja vas 6 (par' Becenc) naslikal freski Janeza Nepomuka in zavetnika sedanjih lastnikov hiše, sv. Martina na konju, ki z revežem deli plašč.

Veliko število kvalificiranih slikarjev, delujočih samo v Poljanah in okolici, je dalo v primerjavi s celotno Slovenijo nadpovprečno število fresk visoke umetniške vrednosti, ki krasijo fasade stavb. Z delovanjem akademskih freskantov se pojavlja tudi manj poslikav slabo zasnovanih in izvedenih umetniških zamisli. V 18 vaseh osrednjega dela Poljanske doline je na 35 profanih objektih 75 fresk.

Zaključek

Freske so slikali različni slikarji. Po njihovem znanju jih lahko delimo v tri skupine. V prvo sodijo kvalificirani in podeželski slikarji, ki so slikali tudi podobe za cerkve in znamenja. Na Loškem je bil to najprej Jernej iz Loke, nato Janez Anton Tušek in podobarska delavnica Štefana Šubica (1820–1884) v Poljanah. Pri delu so Štefanu Šubicu pomagali: brata, sinovi, nečaki in učenci (Sedej: 1961 92–102). V drugi polovici 20. stoletja pa so se fresko slikarstvu začeli posvečati tudi akademsko izobraženi slikarji, med njimi Ive Šubic, in slikarke Maja Šubic, Irena Romih ter diplomirana restavratorka Jerneja Kos. V drugi skupini so dela polkvalificiranih kmečkih slikarjev, ki so slikali freske na kmečkih hišah – ljudska delavnica s preloma 18. v 19. stoletje. Njihova dela so preprostejša, ploskovita, barve osnovnejše, čistejša, okvirji šablonsko ponavljajoči. V tretjo skupino sodijo samouki, njihova dela so okorna, podobe naslikane neproporcionalno, s konturo, največkrat pobarvane le z eno ali dvema barvama. Barvali so s tistim, kar so pač imeli.

Kaj storiti, če pri obnovi stavb med deli opazite, da je pod beleži in ometi poslikava? Če fresk nimate namena obnavljati, pustite freske pod beleži ali ometi, saj so tako najboljše zaščitene pred raznimi zunanjimi vplivi. Če bi morali zaradi vrste del kakšen del ometa ali zidu odstraniti, pokličite Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, pristojno območno enoto, ali usposobljenega restavratorja, da na mestu preveri, za kakšno vrsto poslikave gre. Če se poslikave res ne da ohraniti in restavrirati na njeni lokaciji, potem se pristojna služba, glede na kakovost, pogostnost ipd. odloči za zadnjo možnost, to je snemanje freske s fasade in prenos v restavratorsko delavnico. Po restavratorski obdelavi in restavriranju se sneto fresko fiksira na trdo podlago – aluminijasto ploščo in fresko vrne na fasado novega objekta, v muzejski depo ali pa se jo uvrsti v stalno postavitev v muzeju.

Pri restavriranju fresk in poslikav je treba upoštevati restavratorsko etiko, ki veleva, da se lahko umetnine dopolnjuje samo v

primeru, ko smo prepričani, kakšen je bil izvirni manjkajoči del. Ko gre za veliko umetniško vrednost (srednjeveške freske), si iz spoštovanja do umetnine ne smemo dovoliti potvarjanja manjkajočih delov. V praksi se lahko rekonstrukcija dela le na minimalnih manjkajočih fragmentih ali enostavnih elementih poslikave, za katere imamo ohranjen vzorec (npr. manjkajoči del bordure, vzorca, ipd.).

Skušala sem orisati stanje fresk v osrednjem delu Poljanske doline. Mogoče pa plasti ometov in beležev še skrivajo kakšno lepo presenečenje – fresko. Ne vemo pa, kaj je bilo že pred leti uničeno, porušeno ali pa je danes v tako slabem stanju, da se ne da več razbrati motiva, datacije in avtorja.

Viri in literatura

CEVC, Emilijan: Umetnostni pomen Škofjeloškega okoliša. *Loški razgledi* 1, 1954, 65–76.

KOLMAN, Dušan: *Slikar Jernej iz Loke in njegova dela na Loškem: Vodnik*. Škofja Loka: Muzejsko društvo (Vodniki po loškem ozemlju; 10), 2011.

MAKAROVIČ, Gorazd: *Slovenska ljudska umetnost*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1981, 64–86.

OŠ POLJANE: *Ive Šubic: Poet in glasnik Poljanske doline*. Poljane: Osnovna šola, 2000.

PLANINA, France: *Škofja Loka s Poljansko in Selško dolino*. Škofja Loka: Muzejsko društvo; Občinska kulturna skupnost, 1976, 101–113.

RESMAN, Blaž: Mački. *Acta historiae artis Slovenica* 8, 2003, 85–108.

SEDEJ, Ivan: Podobarstvo na loškem ozemlju v 19. stoletju. *Loški razgledi* 7, 1961, 92–102.

SEDEJ, Ivan: Poročila. *Varstvo spomenikov* 11, 1966, 185.

SEDEJ, Ivan: Arhitekturna in stilna problematika kmečkih dvorcev na loškem ozemlju v 18. stoletju. *Loški razgledi* 14, 1967, 68–77.

SEDEJ, Ivan: Socialna in likovna struktura tipov kmečkega stavbarstva na loškem ozemlju v luči opredeljevanja stavb. *Loški razgledi* 22, 1975, 73–82.

ŠTUKL, France: Slikar Janez Anton Tušek (1725–1798). *Loški razgledi* 20, 1973, 147–150.

Internetni vir

Internetni vir: Wikipedia: Putto; <http://sl.wikipedia.org/wiki/Putto>, 20. 5. 2013.

Informatorji

Rudolf Kokalj, Podgora 19, 2013

Stanka Kokelj, Volča 7, 2012

Pavle Debeljak, Hotovlja 8, 2012

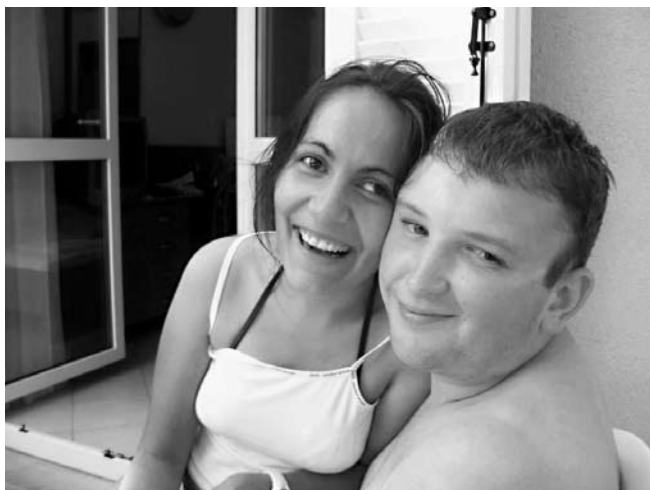
Aleš Debeljak, Kovski Vrh 5, 2012

Janez Hrovat, Žabja vas 6, 2012

Maja Šubic, Škofja Loka, 2012

Slavko Novak, Dolenje Brdo 2, 2012

Pavle Ušeničnik, Volča 3, 2012

Prizor iz filma *Odnesel te bom na morje / I will Carry You to the Seaside* (režija Manca Filak, Slovenija, 35 min., 2012).

Prizor iz filma *Skupni računi / Common Charges* (režija Anne Schiltz in Charlotte Gregoire, Romunija, 75 min., 2012).

DNEVI ETNOGRAFSKEGA FILMA 2013

Mednarodni festival, Ljubljana, 12.–15. marec 2013

Prijave in filmi so začeli prihajati septembra 2012. Do 1. decembra je prišlo 105 prijav, razen izjem (filmi Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem in film Ribniškega muzeja). Za boljše razumevanje organizacije DEF naj navedem postopke in funkcije.

Prijavnice in ogledne kopije filmov prihajajo v Avdiovizualni laboratorij na Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Vsak DVD pregledamo in vpišemo v knjigo prihodov, ki jo dopolnjujejo dosjeji s prijavniciami in priloženimi fotografijami. Sašo Kuharič izdelava kopijo in ovitek, tako da poslani DVD ostane nedotaknjen. V primeru tehničnih napak prosimo avtorja za nov DVD. Pošljemo tudi zahteve za dopolnjevanje podatkov (slike, naslovi). Sredi decembra se začne oblikovanje programa. Pregledati je treba vse filme in izbrati najboljše za 13 programov in odprtje festivala. Glede na to, da so etnografski filmi vse daljši, lahko sprejmemo vse manj filmov. Letos smo npr. v redni program uvrstili 26 filmov, v študentski pa 14. Glavni del izbora in oblikovanja programa je opravil Naško Križnar s pomočjo Nadje Valentinčič Furlan.

Letošnja novost so bili štirje Posebni dogodki, oblikovani okoli tematike štirih izbranih filmov. Za vsak poseben dogodek smo kot moderatorja povabili enega od priznanih strokovnjakov za izbrano temo. To so bili: dr. Borut Telban za film o dnevnikih Bronislawa Malinowskega, dr. Irena Rožman za temo o novodobnih rodnostnih praksah, dr. Mojca Terčelj za problematiko perujskih indijancev in Ervin Hladnik Milharčič za problematiko nomadov v Izraelu.

Ena od tradicij Dnevo etnografskega filma je, da izbrani etnografski film oblikujemo v Etnološki večer. Letos je bil to film *Divji spomin* avtorjev Zacharyaja Stuarta in Kelly Thomson; ve-

čer je moderiral dr. Borut Telban.¹ Pač pa je letos odpadla svečana podelitev plakete Nika Kureta, ker delovna skupina za etnografski film pri SED ni našla primerne kandidata.

Ko je program izbran, se začne urejanje in oblikovanje kataloga. Urednik je že drugo leto zapored Miha Peče, oblikovalec pa Jernej Kropelj. Letos je bila zaradi ugodnejše cene izbrana nova tiskarna (Marko Ravnikar s. p.). Diplome je oblikoval Sašo Kuharič.

Hkrati izberemo filme, ki jih bomo podnaslovili v slovenščini, kar je po po 24. členu Zakona o javni rabi slovenščine (UL RS, št. 86/2004) obvezno; če tega ne bi storili, bi morali zaprositi za izjemno predvajanje brez slovenskih podnapisov. Glede na razpoložljiva sredstva smo letos lahko naročili prevajanje in podnaslavljanje petih daljših filmov. Izbrali smo tiste, ki so bili predvajani v Posebnih dogodkih in na odprtju festivala, kjer smo pričakovali največ gledalcev. Podnaslovljene filme smo razvidno označili tudi v katalogu. Podnaslove je prevedla Neva Mužič, izdelal pa ji je Tomo Burazin. Besedila za katalog so prevajali France Smrke, Nadja Valentinčič Furlan, Tjaša Zidarič in Naško Križnar, lektorirala pa jih je Ingrid Slavec Gradišnik.

Takoj, ko je katalog oblikovan v pdf. formatu, ga skupaj z vabilom razpošljemo vsem članicam in članom SED, avtorjem, ki so prijavi film, ter slovenskim medijem po običajni adremiti, večinoma na osebne naslove novinarjev in novinarjev. Diplome podelimo navzočim avtorjem, preostalim pa katalog in diplome pošljemo po končanem festivalu.

Pri realizaciji festivalskega programa so sodelovali Janez Doler, Boštjan Abram in Sašo Kuharič kot projekcionisti in Valentina Cvjetković kot hostesa.

1 Glej članek Boruta Telbana v pričujoči številki *Glasnika SED* (op. ur.)

* Izr. prof. dr. Naško Križnar, univ. dipl. etnol. in arheol., višji znanstveni svetnik na Inštitutu za slovensko narodopisje pri ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 2, E-naslov: nasko@zrc-sazu.si

DEF je bil oglaševan na spletnih straneh Slovenskega etnografskega muzeja, Slovenskega etnološkega društva in ZRC SAZU ter seveda na spletni strani DEF. Obvestila s programom in katalogom so bila poslana tudi po omrežju CAFFE (Coordination of anthropological film festivals in Europe), katere član je DEF.

Strokovno posvetovanje Vidiki vizualne etnografije na dan odprtja festivala je letos nadomestilo prejšnjo sekcijo gradiv. Na posvetovanju so sodelovali vabljeni avtorji in tisti, ki so se odzvali na razpis SED: Naško Križnar, Miha Peče, Tone Rački, Nadija Valentinčič Furlan, Mira Petek, Marko Vidnjevič, Nena Židov, Miha Poredoš, Jelka Pšajd in Marko Smole.

Šibka točka DEF je pomanjkanje denarja za vabljene programe oz. avtorje. Letos smo gostili Dragomira Zupanca, Toma Turnerja, Boba Stepića, Stefana Morandinija in Roberta Dapita. Varčevali smo tudi tako, da nismo natisnili plakata, pač pa je SEM izdelal vsakodnevne oglasne panele z urnikom.

Število obiskovalcev po informaciji recepcije SEM: 497. Po dnevi: pon.: 85, tor.: 122, sre.: 119, čet.: 71, pet.: 100.

Medijski odmevi: Gremo v kino (sobota, 9. 3. 2013), TV dnev-

nik SLO1 (11. 3. 2013), MMC RTV SLO Novice (ponedeljek, 11. 3. 2013), TV3 Planet (ponedeljek, 11. 3. 2013), Osmi dan TVS1 (15. 3. 2013).

Največji delež stroškov DEF nosi SED iz programske postavke Ministrstva za kulturo, letos sta nekaj prispevala tudi SEM (500 EUR) in ZRC SAZU (600 EUR). Pri tem ni všteto delo članov organizacijske skupine v službenem času in za denar pripadajočih ustanov.

Vsak novi festival prinese nove izkušnje, na podlagi katerih načrtujemo spremembe. Za naslednje leto bomo gotovo spremenili Pravila in Prijavnico, ki sta objavljena na spletni strani DEF. Največ sprememb bo deležna prijavnica, kjer bomo zahtevali internetni način pošiljanja filmov v boljši resoluciji, da bi lahko prešli na kakovostnejšo festivalsko projekcijo in olajšali podnaslavljanje. Hkrati bo treba izboljšati oblikovanje projekcije (v tehničnem in oblikovnem smislu), ki je najšibkejša točka festivala. Morda bi morali pridobiti partnerja, ki bi omogočil večje število festivalskih gostov in primernejšo dvorano.

POZOR – TEREN NA CESTI!

»Najraje bi mu kamero zabrisal v obraz!«
(anonimni raziskovalec/protestnik)

Beležka, pisalo, kamera

Vzameš osnovna metodološka orodja in hitiš po Slovenski cesti ter se znajdeš pod zmajem, ki ga protestniki nosijo kot simbol preganjanja kapitalizma. Povsod okrog tebe protestniki, žvižgi, vzkliki, dogajanje. Koga spraševati, kaj posneti, kam se postaviti? Mimo pride gospa s čevljem v roki, kričoč: »Ne bomo plačali vaše krize!« Stisniti rec gumb, ujeti kader ali vzklikati? Kako preučevati proteste, družbena gibanja? Kako protestirati, a ostati raziskovalec? Odgovor ni preprost. Posnetki protestov preplavljajo splet in digitalna omrežja. Skoraj vsak lahko objavi posnetke in s tem po svoje interpretira dogajanje. Majhne kamere, fotoaparati, mobilni telefoni, vsak ustvarja svojo zgodbo. Je ob vsem tem gradivu še prostor za vizualno etnografijo? Ali je ob vseh pričevanjih še smiselno zbirati etnografsko-vizualno gradivo? S podobnimi vprašanji smo se prvič srečali 15. oktobra 2011 ob zasedbi prostora pred Borzo, ki se je poimenoval *Occupy Bojza*. Po dobrem mesecu smo zasedli Filozofsko fakulteto. Med dvomesečno zasedbo je Vizualno-raziskovalni tim posnel za več deset ur vizualnega gradiva. Urejeno gradivo je bilo pod sekcijo Gradiva prikazano na Dnevi etnografskega filma 2012. Še naprej smo zbirali vizualno gradivo na protestih, skupščinah, stankah, simpozijih, okroglih mizah, javnih tribunah in ne nazadnje tudi na ljudskih vstajah. Večino tega gradiva hranimo na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo. Po navadi bi podobnemu metodološkemu delovnemu procesu sledili analiza

vizualnega gradiva in izdelava etnografskega filma, a velika intenzivnost družbenopolitičnih dogajanj postavlja etnografa pred dilemo – naj še naprej dela etnografijo ali se lahko odtuji terenu in naredi raziskovalno analizo?

Skozi lupo kamere opazuješ nasilje in skozi represijo utelešen nepravilni sistem, zato bi najraje vrgel komu kamero v obraz, ti pa moraš snemati in zbirati pomembne podatke, mogoče celo bežati? S kamero v roki si postavljen v vmesni prostor med soudeležnim opazovalcem in opazujočim udeležencem. Naslednji dan pa bi rad povedal resnico o tem, kaj se je zgodilo, ne pa poslušal premontirane interpretacije uradnih medijev.

Spremljanje dogodkov, ki terjajo oportunistični način snemanja, zahteva veliko časa in sredstev. Soudeleženo opazovanje vključuje veliko dela, soustvarjanja in družbene zavzetosti. Angažirani raziskovalec zavzame pozicijo, v kateri je hkrati alertiran in soudeležen. V vsakem trenutku se situacija spreminja, vrstijo se dogodki, ki se jih ne sme zamuditi. V enem trenutku si raziskovalec, snemalec, v drugem pa akter – agens – angažiran etnograf. Obstaja med njimi razlika? Zaradi oportunističnega snemanja nastane ogromno materiala, ki ga je treba shranjevati, sproti obdelovati in producirati. Ampak v vsaki produkciji se pojavijo vprašanja sredstev, tehnike, prostora in časa.

Septembra 2011 smo postavili blog Angažirane etnografije.¹ Na njem objavljamo različne posnetke, intervjuje, recenzije, tekste, literaturo in pozive. Zasičenost nam ne omogoča preglednega

¹ Več na: <http://angart-etnograf.blogspot.com>.

* Miha Novak, dodiplomski študent na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: nov.miha@gmail.com; Miha Poredoš, dodiplomski študent na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: mporedos@gmail.com

Protest Gibanja *Occupy Boj* za proti Mednarodnemu denarnemu skladu in Svetovni banki.

Foto: Miha Novak, Ljubljana, 7. 3. 2012

Zasedba Filozofske fakultete.

Foto: Žiga Gorišek, Ljubljana, 23. 11. 2011

urejanja. Temu kljubujeta tako intenzivnost dogajanja kakor tudi odsotnost temu namenjenega prostora – avdiovizualnega laboratorija, kjer bi lahko skupaj delali in ustvarjali. Pri spremljanju dogodkov in v svoji želji po raziskovanju in prisostvovanju smo se kot etnologi in kulturni antropologi znašli sami. Soočati smo se morali tudi z očitki aktivizma, subjektivnosti, politične konotacije, opredeljenosti in pomankanja kritične refleksije. Kaj pa so skupni pogovori, večurne debate na plenemih, branje in refleksivni sestanki, delovni vikendi ter simpozij, če ne refleksija? Aprila 2012 smo skupaj s Akademsko solidarnostjo s Sveučilišta v Zagrebu organizirali simpozij Upor in spremembe v znanosti, izobraževanju in družbi, ki je bil na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo ter v Zagrebu. Za etnologa in kulturnega antropologa je raziskovanje z udeležbo nekaj pristnega, po besedah Malinowskega pa nekaj magičnega. Naštete težave in dileme niso nekaj nepomembnega, so pomembne in vplivajo na delo, ki tako ne temelji zgolj na vedoželjnosti in radovednosti raziskovalca, temveč tudi na zavedanju, da je prihodnost treba spremeniti. Angažirani etnografi bi si v institucionaliziranem in sistematiziranem visokem šolstvu želeli več inkluzivnosti, več odprtega prostora, ki bi omogočal tovrstne raziskave in spodbujal vedoželjnost.

Zaradi obsega raziskav in zbiranja gradiva je vso delo na prostovoljni bazi. Čeprav je veliko simpatije in pomoči, se soočamo s pomanjkanjem sredstev in delovnega prostora. Znotraj obstoječega študijskega sistema, ki nalaga druge obveznosti, je premalo spodbud za tovrstne raziskave.

Zato bi radi v prihodnje spremljanje dogodkov z vizualnim gradivom nadgradili tudi na refleksivni ravni. Na zastavljena vprašanja bi radi odgovarjali na skupnih srečanjih, simpozijih, konferencah in ob pregledu drugih praks. Obdelano vizualno gradivo bi lahko luč sveta zagledalo v obliki festivala, na katerem bi zbrali vse preostale produkcije vizualij, ustvarjenih na vajah, poletnih šolah in drugod. Tovrstna produkcije je danes perspektiva za nove interpretacije, ki so lahko kot končni produkt tudi odgovori na raziskovalna vprašanja.

Vizija raziskovanja in vključenost v družbene procese vplivata na prepoznavnost discipline in tudi Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo. Zaradi vseh aktivnostih je Oddelek leta 2012 dobil tudi priznanje Filozofske fakultete za posebne dosežke. Med drugim so študenje in profesorji zavzeli stališče do družinskega zakonika in posneli več intervjujev, ki so jih objavili na spletnem portalu *Youtube* z naslovom *Misliti družine*. Vsak drugi četrtek se odvijajo dogodki *Angart-film* v a-infoshopu na Metelkovi, kjer si s pomočjo vizualij ogledamo aktualno dogajanje in z gosti prediskutiramo vsebino. S podobnimi produkcijami bi želeli razširiti etnografski material, ki informacije podaja veliko bolj poglobljeno kot druge medijske platforme. S tem etnografija pridobiva tudi na uporabnosti oz. postaja angažirana. Ob vseh naštetih dilemah z avtorjem upava, da bomo z delom lahko nadaljevali in imeli v prihodnje tudi boljše delovne razmere.

JUDOVSKA DEDIŠČINA V GRADCU IN MARIBORU

V Gradcu in Mariboru so že v srednjem veku živele pomembne judovske skupnosti. Prva judovska občina je za Maribor izpričana leta 1274, zanimivo je tudi, da je bil v Mariboru – še pred Gradcem – dvajset let sedež glavnega rabina za habsburške dežne dežele Štajersko, Koroško in Kranjsko. To priča o pomenu in takratnem pomembnem položaju mariborskih Judov.

V Mariboru naseljeni Judje so bili gospodarsko močni in samoskrbni ter so se v glavnem preživljali s trgovanjem na daljavo; to je tudi mestu pomagalo doseči visoko gospodarsko rast. Judovska četrt je bila v jugovzhodnem kotu nekdanjega mestnega zidu ob Dravi in jo še danes kot tako lahko prepoznamo: o njenem obstoju pričajo poimenovanja krajev in cest, in sicer Židovska ulica ter mariborska sinagoga z Židovskim trgom kot tudi Židovski stolp.

Izraz »geto« v srednjem veku označuje ločeno enoto znotraj ali na robu mesta, v katerem so živeli Judje.¹ Tako je imel Maribor judovsko šolo, 'ritualno kopel' – *mikvah*, prodajalce, ki so upoštevali stroga pravila pri jedeh, in tudi svoje judovsko pokopališče. Izpričane so živahne izmenjave med mariborskimi in graškimi Judi, predvsem v 14. in 15. stoletju so se v Gradcu naselili številni Judje.

Po izgonu Judov iz notranjeavstrijskih dežel v letih 1496/97 je moralo preteči skoraj 300 let, preden je tolerančni patent Jožefa II. Judom znova priznal osnovne pravice. Šele leta 1869 so jim ponovno dovolili stalno naselitev v mestih. Tako se je v Mariboru ponovo naselilo manjše število judovskih družin, vendar ne v takem obsegu, kot je bilo to običajno v Gradcu. Bogoslužje so člani mariborske judovske skupnosti obiskovali v Gradcu, pa tudi mrtve so pokopavali na židovskih pokopališčih v Gradcu in – redkeje – Celovcu. O judovski skupnosti, kakršno so poznali v srednjem veku v Mariboru, takrat ni bilo niti sledu.

Mariborska sinagoga, nekoč kulturni prostor, danes kulturni center

Nekdanja sinagoga je v Mariboru pustila močne sledi. Kdaj je nastala, ne vemo, v listinah je prvič omenjena leta 1429. Sinagoga je enostavna zgradba, katere prvotno podobo si danes le težko predstavljamo. Po izgonu Judov iz vojvodin Štajerske leta 1496/97 in Kranjske leta 1515 je sinagoga izgubila svojo funkcijo, prazno stavbo pa so spremenili v cerkev. Že leta 1501 je bila posvečena nova cerkev Vseh svetih. Edini dokazi nekdanje prvotne funkcije zgradbe so številni kamniti fragmenti z ostanki hebrejskih napisov, ki so jih našli v odpadnem gradbenem materialu in so danes razstavljeni pri vhodu v cerkev. Zgradbo so v času cesarja Jožefa II. sekularizirali in v njej uredili prostor za nastanitev vojakov. V 19. stoletju so bila v njej stanovanja, za po-

znejša obdobja se ve le to, da je bila stavba v slabem gradbenem stanju dolgo prazna. Šele po letu 1980 so se ponovno spomnili na njeno prvotno funkcijo in v kleti postavili manjšo razstavo o judovski preteklosti Maribora. V letih 1992–1994 so staro sinagogo strokovno obnovili in preuredili v kulturni in prireditveni prostor, ki deluje pod okriljem Pokrajinskega muzeja Maribor.²

Sinagoga Maribor, živ kulturni center v nekdanji sinagogi

V preurejeni sinagogi so od leta 2001 različne prireditve, razstave in koncerti. Število obiskovalcev stalno narašča tudi zato, ker je sinagoga prvovrstni zgodovinski spomenik in hkrati tudi edinstveni relikv srednjeveške judovske kulture v slovenskem prostoru. Sinagogo kot edinstven kulturnozgodovinski spomenik vključujejo tudi v turistično ponudbo mesta Maribor.

Leta 2006 so v Mariboru ob Evropskem dnevu judovske kulture (2. septembra) v sinagogi prvič pripravili program. Z udeležbo pri tem projektu se Slovenija vključuje v krog tistih evropskih dežel, ki se že nekaj let trudijo za ohranitev judovske dediščine in kulture.

Mariborska sinagoga in Pavlova hiša³ že dolga leta uspešno sodelujeta. Ob Svetovnem dnevu spomina na žrtve holokavsta (27. januarja), ki poteka v spomin na dan, ko so sovjetske čete osvobodile koncentracijsko taborišče Auschwitz, so 25. januarja 2013 v Pavlovi hiši predstavili zbornik *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst* (Šumi 2012). Zbornik je izšel v slovenskem jeziku z angleškimi povzetki, v načrtu je tudi angleški prevod. Knjiga obsega štiri kronološko urejene dele. Prvi del je posvečen srednjemu veku, drugi del obravnava 19. stoletje, v katerem so se v Srednji Evropi oblikovali in utrdili predsodki do Judov in se razvili do te mere, da je antisemitizem dobil tudi politični značaj. Tretji del obravnava holokavst na ozemlju današnje Slovenije, četrti pa posledice holokavsta po drugi svetovni vojni. Po mnenju urednic je namen zbornika predstaviti položaj Judov in rezultate raziskav o Judih in judovstvu v slovenskem prostoru, v uvodu pa takole opredeljujeta raziskovalno področje:

Čeprav so se pred letom 1990 mnogi avtorji historiografsko in beletristično ukvarjali s tem področjem, se je to raziskovalno področje v Sloveniji izoblikovalo in utrdilo okoli leta 2000. Od tedaj naprej so lahko raziskovalci in raziskovalke, ki proučujejo zgodovino in sedanost Židov v Sloveniji, organizirali mednarodne konference na to temo. Centralni kraj spomina je postala sinagoga v Mariboru, ki je uredila arhiv in muzej za slovenske Žide. Ustanovljeni so bili prvi centri in inštituti, ki se ukvarjajo s to tematiko. Medtem se je izoblikovala institucionalno sicer razpršena skupina strokovnjakov različnih ved, ki so prispevali temeljne raziskave. Njihovo delo je pripomoglo, da so bili odkriti in zbrani prvi arhivski viri za zgo-

¹ Razlaga po DUDNU: italijansko *ghetto*, izvor neznan; morda iz hebrejščine ali italijanščine *getto* = 'livarna' (zaradi soseščine prve v Benetkah dokumentirane judovske četrti z livarno topov, se je ta mestni predel morda tako imenoval že pred tem).

² Več na: www.sinagogamaribor.si.

³ Več na: www.pavelhaus.at.

* Mag. Elisabeth Arlt, umetnostna zgodovinka in zgodovinka. Kulturno društvo član 7 za avstrijsko Štajersko – Pavlova hiša. Avstrija, 8490 Bad Radkersburg, Laafeld/Potrna 30, E-naslov: elisabeth@mur.at

Sinagoga Maribor pred obnovo, 20. st.
Foto: arhiv Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor

dovino slovenskega židovstva, ki so predstavljeni tako v zborniku kot tudi dostopni v bazi podatkov *United States Holocaust Memorial Museum (USHMM)*. Raziskovalci in politična javnost so bili v zadnjem desetletju soočeni z mednarodnimi obvezami in forumi, v katerih poudarjajo pomen raziskovanja in informiranja o holokavstu in tudi potrebo po popravi zgodovinskih krivic na slovenskem ozemlju (Šumi in Starman 2012: 10).

Kratka zgodovina judovske skupnosti v Gradcu

V majhnem naselju Judendorf, približno 15 km severno od Gradca, so Judje izpričani od leta 1147, v mestu samem pa od leta 1161. Domnevajo, da so v srednjem veku bivali v majhni četrti okoli današnje južne Herrengasse. Zgradba mestne cerkve (die Stadtpfarrkirche zum *Heiligen Blut* / Mestna cerkev Svete krvi) dominiranskega samostana, ki ga danes ni več, in tudi današnja ulica Herrengasse sta izbrisali sledove nekdanjega naselja. Edini vidni ostanki srednjeveškega židovskega naselja v Gradcu so ostanki zidu, vrata – danes povsem nefunkcionalna v vinskem oddelku nekega supermarketa – ter nekateri nagrobni kamni, med njimi nagrobni kamen rabija Nissim ben Ahron (umrl 1387), razstavljen v notranjščini deželnega grofovskega gradu. Predvsem gospodarsko utemeljeno odklanjanje Judov na Štajerskem je leta 1438 povzročilo njihov prvi izgon, ki je temeljil na pravnem aktu med štajerskimi deželnimi stanovi in Friderikom IV. (Friedrich IV.) iz Tirolske kot skrbnikom poznejšega cesarja Friderika III. Pod Friderikom III., ki je bil Judom naklonjen, so se ti leta 1447 spet lahko vrnili. Kje je bilo drugo naselje, ni povsem razčiščeno. Leta 1496 je prišlo do drugega izгона, po katerem Judje stoletja dolgo niso smeli prebivati v Gradcu. Predvsem štajerski deželni stanovi so do druge polovice 19. stoletja odklanjali njihovo ponovno naselitev.

Šele okrepljena centralna država habsburške monarhije in razvoj prava, ki je sledil epohalnim letom 1848 in 1867, sta znova omogočila judovske naselitve, skupnosti in kulturno življenje. Od srede 19. stoletja so Jude v Gradcu tolerirali, ti pa so svoja podjetja naselili v predmestju Mure (okraja Gries in Lend). Leta 1861 je sledila legalizacija z občinskim zakonom o pravici do prenočevanja. Leta 1863 je bila ustanovljena izraelitska korpo-

Israelitische Kultusgemeinde Graz (IKG).
Foto: arhiv IKG

racija, z njo pa tudi infrastruktura verske skupnosti. Od leta 1865 do gradnje sinagoge na ulici Grieskai leta 1892 – arhitekt je bil Dunajčan Maximilian Katscher – je bila molitvena soba v Koliseju.⁴ Leta 1869 je bila ustanovljena izraelitska kulturna skupnost. Njej je pripadlo tudi že leta 1864 pridobljeno pokopališče v današnjem graškem okraju Wetzelsdorf. Z nagrobnih napisov je razvidno, da so tam pokopani tudi Judinje in Judje iz Maribora in Murske Sobote.

Ostri antisemitizem je bil v nasprotju z občutno toleranco do židovstva v Gradcu

Z izraelitskim zakonom iz leta 1890 je Gradec postal judovsko središče Štajerske, Koroške in Kranjske. Kranjska je bila od graške izraelitske kulturne skupnosti ločena po prvi svetovni vojni, v Celovcu je bila leta 1923 ustanovljena lastna skupnost. Leta 1941 je judovska skupnost v Gradcu nehala obstajati. Danes izraelitska kulturna skupnost obsega Štajersko, Koroško in južno Gradiščansko. Okoli 100 pripadnikov skupnosti ima od leta 2000 v sinagogi, zgrajeni na temeljih v noči pogromov leta 1938 uničene stare sinagoge, svoje versko in kulturno središče.⁵ Gradnjo je omogočil soglasni sklep graškega občinskega sveta. Sinagoga (načrt sta pripravila zakonca Jörg in Ingrid Mayr) je bila postavljena neposredno na mesto požgane starogradnje, steklena kupola pa učinkuje kot simbol upanja na mirno prihodnost. Na žalost je od omembe vredne razstave Minhag Styria (Štajerska navada), ki je bila od 9. novembra 2005 do 30. julija 2006 na ogled v kletnih prostorih graške sinagoge, znotraj skupnosti opazna določena neenotnost, govori se celo o združitvi z dunajsko skupnostjo. Težava je tudi v majhnem številu novih članov in v njihovi visoki starosti.

4 V *Withalms Coliseumu*, ki je poimenovan po arhitektu Josefu Benedictu Withalmu (1771–1865) je bila v *Zimmerplatzgasse* (danes zdravstvena zavarovalnica) stalna molitvena soba. V Ljubljani je stal t. i. Kolizej iste-ga arhitekta, ki so ga kljub protestom pred kratkim porušili.

5 Več na: www.ikg-graz.at.

Literatura

FUKS, Evi (ur.): *Minhag Styria: Jüdisches Leben in der Steiermark*, 9. 11. 2005–30. 7. 2006, David-Herzog-Platz 1, 8020 Graz (zbornik k razstavi). Graz: IKG (Israelitische Kultusgemeinde Graz), 2005.

LAMPRECHT, Gerald (ur.): *Jüdisches Leben in der Steiermark: Marginalisierung, Auslöschung, Annäherung* (Schriftenreihe des Centrums für Jüdische Studien 5). Innsbruck, Dunaj, München in Bozen: StudienVerlag, 2004.

LENART Branko in Elisabeth Arlt: *Vergangen und vergessen: Jüdische Kultur in Slowenien / Preteklo in pozabljeni: Judovska kultura v Sloveniji*. Potrna: Pavlova hiša, 2009.

ŠUMI, Irena in Hannah Starman (ur.): *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst: Pregled raziskovalnih tematik*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2012.

Z IDEALIZMOM NAD PLESEN

Skrb za materialno kulturno dediščino na Koroškem

Močno diskusijo – tako politično kot tudi družbeno – je ob koncu leta 2012 sprožila vest o stanju dragocenih muzejskih eksponatov v Koroškem deželni muzeju. Koroški in avstrijski mediji so poročali, da plesen v muzejskem depoju osrednjega koroškega muzeja resno ogroža dva do tri tisoč predmetov. Glavna koroška muzejska stavba oziroma njen muzejski depo v kleti, kjer plesnijo dragoceni etnološki predmeti in knjige iz 17. in 18. stoletja, je že leta dolgo potrebna obnove in prenove.

Muzejska plesen se je razvila zaradi dolgoletne zgrešene kulturne politike dežele Koroške, ki je denarna sredstva za »ljudsko« kulturno preusmerila v financiranje masovnih 'ljudskih praznikov' (*Volksfeste*) in »eventov«, pri tem pa pozabila na ohranjanje in zaščito ljudske »kulture« in njenih izrazov. Na slabe razmere v depoju deželnega muzeja so že dolgo opozarjali muzejski uslužbenci, med njimi odgovorni kustos za etnologijo, odgovor deželne politike pa se je vedno glasil: »Za to nimamo denarja.«

Plesen v deželnem muzeju je marsikomu odprla oči in ne le širši krog kulturnikov, ampak tudi širšo javnost ozaveštila, da je treba koroško kulturno politiko nujno spremeniti in kulturi vrniti zaslužen dostojanstvo. Predvolilna srečanja kulturnikov, spodbujena z nameni političnih strank, ki so si na Koroškem želele preobrat tudi v kulturi, so pokazala predvsem eno: kulturniki vseh političnih barv menijo, da je treba kulturno dejavnost na Koroškem na novo ovrednotiti, ji dati nove smernice, nove možnosti in ne nazadnje tudi nove prostore.

Ob koncu leta 2012 je na Uradu za spomeniško varstvo v Celovcu funkcijo deželnega konservatorja prevzel mag. Gorazd Živkovič, absolvent Slovenske gimnazije v Celovcu in umetnostni zgodovinar, ki si je strokovne konservatorske izkušnje nabiral na Uradu za spomeniško varstvo v Nižji Avstriji. Prve službene poti so ga vodile tudi v Koroški deželni muzej, kjer so bili že takoj storjeni – tokrat že s pomočjo novih ozaveščenih koroških politikov – prvi koraki za najnujnejšo preureditev muzeja.

Po deželnih volitvah v marcu 2013 se je politična podoba Koroške popolnoma spremenila, pričakujemo pa lahko tudi nove korake in smernice v kulturi.

Ob dolgoletnem malomarnem odnosu nekdanje deželne politike do materialne (in tudi nesnovne) kulturne dediščine na Koroškem pa so zato tem bolj pomembni zasebni zbiratelji in inici-

ative, manjši (zasebni ali društveni) muzeji, ki hranijo zaklade Koroške in predmete z idealizmom varujejo pred izginotjem in pozabo o njihovi nekdanji funkciji, še zlasti pa jo varujejo pred plesnobo.

Narodopisna zbirka Slovenske prosvetne zveze (SPZ)

Skrb za etnološke predmete na dvojezičnem območju se je začela že kmalu po drugi svetovni vojni, ko so takratni koroški in ljubljanski dijaki ter študentje – med njimi etnologinja dr. Marija Makarovič, umetnostna zgodovinarica Breda Turk-Vilher, muzikolog Jerko Bezič – na predlog in pod vodstvom študenta etnologije in filozofije Jerneja Šušteršiča med letoma 1951 in 1953 zbirali etnološke predmete na celotnem dvojezičnem območju južne Koroške. Cilj njihovega zbiranja je bil postaviti muzej koroških Slovencev, in s tem, kot so takrat zapisali, utrjevati identiteto slovenske narodne skupnosti na avstrijskem Koroškem. Ohranjeno zbirko je strokovno uredila in jo na občasnih razstavah predstavlja etnologinja Irena Destovnik, zgodovino zbirke pa je predstavila v člankih, obširneje v članku Narodopisne zbirke Slovenske prosvetne zveze, ki je izšel v zborniku o muzejskih zbirkah pri Slovencih v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji (2003: 81–88).

V članku omenja, da so zbrani predmeti so bili povsem neprimerno shranjeni v prostorih Kulturnega doma v Žitari vasi v Podjuni, dokler jih leta 1978 niso preselili v Slovensko kmetijsko šolo v Podravlje. Leta 1992 so jih preselili v k & k – Kulturni in komunikacijski center, ki ga je Slovenska prosvetna zveza leta 1995 uradno odprla v Šentjanžu v Rožu. V osemdesetih letih 20. stoletja je dr. France Golob iz Slovenskega etnografskega muzeja iz Ljubljane restavriral in konserviral okoli 430 železnih predmetov, predmetov notranje opreme, čebelarstvo zbirko s poslikanimi panjskimi čelnicami in poslikane lesene nagrobne. Tehnično urejene predmete je med letoma 1984 in 1991 skupaj s konservatorsko dokumentacijo predstavil na petih različnih razstavah, ob katerih so izšli tudi razstavniki katalogi.

Slovenska prosvetna zveza se je leta 1992 za strokovno pomoč pri postavitvi razstav povezala z Oddelkom za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Takrat se je še kot študentka ljubljanske univerze z Narodopisno zbirko SPZ seznanila tudi Irena Destovnik, ki je vsebinsko ure-

* Mag. Martina Piko-Rustia, univ. dipl. etnol., vodja Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik. A-9020 Celovec, 10. Oktoberstr. 25, E-naslov: piko@ethno.at

ditev zbirke izbrala za temo svoje diplomske naloge na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo in jo na Oddelku za sociologijo kulture nadgradila s temo o muzeologiji. Na temelju pogovorov z ljudmi in s pomočjo ustrezne strokovne literature je za vsakega od 457 predmetov iz zbirke izdelala predmetni zapis. Seznam po zaporednih številkah sicer obsega 539 predmetov, zapisov namreč ni izdelala za 82 panjskih končnic, s katerimi se je podrobno ukvarjal in o njih tudi pisal dr. Gorazd Makarovič iz Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani. Šušteršičeva ekipa je na terenu zbrala okoli 700 predmetov. Iz seznama, ki ga je 17. januarja 1983 v Celovcu podpisal Jernej Šušteršič, je razvidno, da je bilo v času hranjenja zbirke v Žitari vasi nekaj predmetov odtujenih. Zaradi zahteve po skrbni hranitvi so 31 tekstilnih predmetov in eno sliko prenesli v Slovenski etnografski muzej, zbirko narodnih pesmi pa predali Glasbenonarodopisnemu inštitutu v Ljubljani.

Slovenska prosvetna zveza se je odločila za postavitve občasnih tematskih razstav, ki omogočajo temeljne in poglobitve predstavitev posameznih tematskih sklopov. Irena Destovnik je na podlagi predmetov Narodopisne zbirke SPZ pripravila tri tematske razstave. Za prvo razstavo je izbrala celovito predstavitev lanu in ovce, k razstavi z naslovom *Ko bo cvetel lan* je izšel tudi razstavljeni katalog (Destovnik 1996). Drugo z narodopisno zbirko povezano razstavo je pripravila leta 2000 ob praznovanju pete obletnice delovanja k & k centra – Kulturnega in komunikacijskega centra v Šentjanžu v Rožu. Z razstavo *Odstiranja: Predstavitev Narodopisne zbirke Slovenske prosvetne zveze iz Celovca* je želela odpreti pogled na predmete, shranjene za vrati depoja in hkrati zavrniti glasove o dolgoletnem zanemarjanju zbirke (Destovnik 2001).

Ker so rezultati raziskav o predmetih iz zbirke hkrati lahko tudi izhodišče za poglobljene lokalne ali tematske razstave, so se na SPZ odločili za raziskavo tako imenovanih »izrinjenih« tem, kot na primer življenje žensk v času kmečkega gospodarjenja, katerega rezultati so izšli v knjigi *Moč šibkih: Ženske v času kmečkega načina gospodarjenja* (Destovnik 2002), avtorica pa je izsledke predstavila tudi na istoimenski razstavi.¹

Leta 2004 je v knjižni zbirki *S te ali one strani*, ki jo o muzejskih zbirkah Slovencev zunaj meja Republike Slovenije izdaja Slovenski etnografski muzej, izšla knjiga z naslovom *Narodopisna zbirka Slovenske prosvetne zveze v Celovcu / Die volkshkundliche Sammlung des Slowenischen Kulturverbandes in Klagenfurt* (Destovnik 2004). Knjigi, v kateri so opisi posameznih raziskovalnih področij, je priložena zgoščenka s fotografijami in z osnovnimi podatki o vseh predmetih, urejenih po etnološki klasifikaciji, ki bralcu omogoča virtualni ogled zbirke.

Iz k & k centra je bila zbirka zaradi prostorskih težav za krajši čas prestavljena v prostore na »Tarviserci«², kjer je Irena Destovnik uredila nekakšen odprti depo. Trenutno SPZ išče ustrezne prostore za selitev zbirke.

Etnološki muzej na Kostanjah

Na Kostanjah je leta 2002 nastal prvi muzej koroških Slovencev, ki prikazuje poglobitve dejavnosti kmečkega gospodarstva in obrti. Temelje muzejske zbirke je postavil pokojni Janez Lesjak, dolgoletni predsednik Slovenskega prosvetnega društva (SPD) Drabosnjak in duša kulturnega delovanja na Kostanjah. Na njegovo pobudo je društvo leta 1973 – po prekinitvi med drugo svetovno vojno – na novo zaživelo in se preimenovalo v SPD »Drabosnjak«, po znanem bukovniku Andreju Schusterju-Drabosnjaku. Na pobudo župnika Stanka Trapa in Janeza Lesjaka je društvo leta 1975 s posredovanjem Krščanske kulturne zveze in Slovenske prosvetne zveze ter s finančno pomočjo Republike Slovenije kupilo gospodarsko poslopje, ki je bilo v župnijski posesti, in ga po svojih močeh prenovilo za društveno kulturno in družabno dejavnost. Po nenadni smrti Janeza Lesjaka so zamisli o muzeju od leta 1998 dali nov zagon mladi društveni člani s predsednikom Hanzijem Dragaschnikom na čelu, ki so se odločili za realizacijo projekta strokovne obnove Drabosnjakovega doma in pripravo strokovno urejene muzejske zbirke. Za pomoč pri realizaciji so prosili obe omenjeni osrednji kulturni organizaciji ter Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik.

Obnovitvena dela so potekala od leta 1998. Strokovno vodstvo je prevzel dr. Vito Hazler, ki je skupaj z arhitektko Mileno Hazler Papič pripravil načrt prenove in vodil obnovitvena dela ter postavitev muzejske zbirke. Vsebinsko zasnovo za zbirko je pripravila kustodinja Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani, Polona Sketelj, ki je v sodelovanju z Uši Sereinig, sodelavko inštituta Urban Jarnik, postavila zbirko, pripravila besedila za posamezne sklope in opise predmetov, dokumentirala pa je tudi domače narečne izraze. Pri evidentiranju predmetov so pomagali študentje/ke Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Univerze v Ljubljani, restavratorska dela je opravil Milojko Kumer. Za oblikovno podobo razstave je poskrbel Matjaž Deu, s strokovnimi nasveti je pomagala tudi Martina Piko-Rustia. Glavno organizacijsko breme je nosil Nužej Tolmajer, takratni tajnik Krščanske kulturne zveze. K realizaciji projekta so bistveno pripomogli tudi društveni člani Ernst Dragaschnig ter Joachim in Štefan Lesjak. Projekt so financirali takratno Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Občina Vrba ter avstrijsko Ministrstvo za izobraževanje, umetnost in kulturo (bm:ukk), dejavnosti pa podpirata Urad za Slovence v zamejstvu in po svetu ter Urad zveznega kanclerja na Dunaju (BKA).

Muzej je odprl svoja vrata septembra 2002, ko je bil predstavljen tudi vodnik po zbirki v slovenskem in nemškem jeziku (Hazler in Piko-Rustia 2002). Muzej na Kostanjah obiskujejo šolske in izletniške skupine, turisti, družine, univerzitetni profesorji in študenti ter najmlajši. Za šole in otroške skupine društvo ponuja posebna vodstva na teme: Od setve do žetve, Od zrna do kruha, Delo v gozdu in Podeželska obrt. Muzej pa je postal tudi središče zelo raznolikih kulturnih prireditvev, ki jih obiskujejo slovensko in nemško govoreči. Muzej je med majem do septembrom odprt ob koncih tedna in po dogovoru. Do Etnološkega muzeja v Drabosnjakovem domu na Kostanjah vodijo dvojezični kažipoti.

Leta 2005 so društveniki začeli urejati sobo, ki bo v spomin na bukovnika Andreja Šusterja Drabosnjaka v kletnih prostorih Drabosnjakovega doma, ter pripravljati razstavo o domači društveni dejavnosti. K oživitvi kulturnega življenja na Kostanjah je nedvomno prispevala uprizoritev Drabosnjakovega pasijona

¹ Povzeto po članku Narodopisne zbirke Slovenske prosvetne zveze (Destovnik 2003: 81–88).

² Tarviserstr. 16 v Celovcu, kjer imajo svoje prostore organizacije in društva, vključena v Zvezo slovenskih organizacij (ZSO), med njimi tudi Slovenska prosvetna zveza.

Drabosnjakov dom.
Foto: Uši Sereinig / Milka Olip, Kostanje, 2002

v letih 1982 in 1983 (Drabosnjakovo ljudsko igro o Kristusovem trpljenju so pred drugo svetovno vojno igrali do leta 1932 in 1933, ko so igranje v slovenskem jeziku preprečili politični pritiski). V spominski sobi bodo na ogled tudi gledališki kostumi, ki so jih uporabili za uprizoritve Drabosnjakovih iger.

Leta 2012 je Etnološki muzej Kostanje obeležil desetletnico obstoja s serijo prireditev na temo prikaza živo ohranjenih tradicionalnih rokodelskih veščin iz domačega kraja (izdelovanje šintelnov³ in preja).

Manjše narodopisne zbirke

Poleg obeh večjih in strokovno urejenih narodopisnih zbirk pa so na Koroškem še številne manjše institucionalne in zasebne zbirke, ki ohranjajo etnološke predmete in materialno dediščino koroških Slovencev. V zasebni zbirki pokojnega Hanzija Lutschouniga na Golšovem pri Žihpoljah je shranjenih več kot 500 etnoloških predmetov, ki sta jih fotografirali in popisali Uši Sereinig in Polona Sketelj. Na Lajmiževi domačiji v Vidri vasi je ohranjenih nad 400 etnoloških predmetov, ki sta jih s študenti prav tako fotografirali in popisali Uši Sereinig in Martina Piko-Rustia. Uši Sereinig in Polona Sketelj sta številne predmete fotografirali in opisali tudi pri zasebnikih na Zilji in v Rožu. Vse dokumentacije etnoloških predmetov, ki so nastale na pobudo inštituta Urban Jarnik, vsebujejo poleg osnovnih opisov predmeta in njegove funkcije tudi njihova narečna poimenovanja.⁴

Leta 1993, ob osemstoletnici prve omembe Vogrč (1193), so Vogrjani pripravili nadvse odmevno narodopisno razstavo. Predstavili so okrog tristo različnih predmetov, ki so bili v rabi v kmečkem okolju vsaj še po drugi svetovni vojni, redko pa tudi še v času razstave. Predmeti so bili strokovno opisani in predstavljeni v knjigi *Osem stoletij Vogrč* (Kontschitsch idr. 1995).

V zasebni zbirki Wilhelma Krajgerja na Metlovi so dragoceni (zgodovinski) dokumenti, fotografsko gradivo, knjige in etnološki predmeti. Posebnost je zbirka dokumentov in fotografij o vasi Breza, ki so jo leta 1961 potopili ob gradnji elektrarne na

Muzejska zbirka na Kostanjah – mizarstvo.
Foto: Uši Sereinig / Milka Olip, Kostanje, 2002

Dravi in zajezitvenega jezera pri Velikovcu. Zbirka ni podrobneje popisana, v članku jo je okvirno predstavila Maja Logar (1996: 561–576).

Tudi v skrbno urejenih mapah zasebnega arhiva v zbirki Adija Branza z Bistrice v Rožu sta fotografsko in dokumentacijsko gradivo kraja, v katerem živi (Branz 2003: 136–137).

Zbirke Inštituta Urban Jarnik in Krščanske kulturne zveze

Obsežne so tudi zbirke SNI Urban Jarnik in Krščanske kulturne zveze, med njimi arhivi not, gledaliških besedil in društveni arhivi koroških kulturnih društev. Krščanska kulturna zveza v sodelovanju z inštitutom Urban Jarnik upravlja tudi številne zapuščine koroških duhovnikov in kulturnih delavcev. Oba sta poskrbela tudi za strokovni opis Zablatnikove zapuščine na njegovem domu v Celovcu, ki sta ga opravila Peter in Majda Fister (2003: 125–128).

Župnik Vinko Zaletel (1912–1995) je velik del svoje obširne dediščine prepustil Krščanski kulturni zvezi, ki je predala inštitutu njegovo bogato zbirko diapozitivov s celega sveta. Na številnih svetovnih potovanjih je Vinko Zaletel obiskoval slovenske izseljence in shranil potopise o njihovem življenju in kulturnem udejstvovanju na diapozitivih in tonskih posnetkih. V njegovi zapuščini je 95 tonskih trakov in okoli 30.000 diapozitivov. Inštitut Urban Jarnik hrani tudi presnetke oddaj Slovenskega sporeda ORF, ki jih je leta 1983 Krščanska kulturna zveza prejela v raziskovalne namene (Tolmajer 2003: 74–76).

Inštitut Urban Jarnik pa hrani tudi zbirko oblačil in vezenin iz 19. in 20. stoletja iz kmečkega okolja (okoli 200 predmetov), ki so jih v sklopu raziskav dr. Marije Makarovič o oblačilni kulturi koroških Slovencev zasebniki zaupali inštitutu (Makarovič 2003: 129–132). Manjša, zato pa tem bolj dragocena, je zbirka izvirnih rokopisnih pesmaric in pasijonov od začetka 19. stoletja. Na pomen in težave ohranjanja izvirnih rokopisnih dokumentov je inštitut Urban Jarnik opozoril ob Zablatnikovem dnevu 2012, ko je bila v knjižni obliki in na simpoziju predstavljena loška cerkvena pesmarica iz leta 1825, ki jo danes hrani škofijski arhiv (Piko-Rustia 2012: 261–271).

Že iz pričujočega bežnega pregleda je razvidno bogastvo, ki so ga na Koroškem pomagale ohranjati slovenske ustanove in dru-

3 Šintelni = skodle

4 Dokumentacije hrani inštitut Urban Jarnik.

štva ter zasebniki. Najnovejši politični razvoj na Koroškem pa daje upanje, da se bodo opisana dolgoletna prizadevanja v prihodnosti tako v politiki kot tudi v širši javnosti tudi cenila, kar je temelj zavedanja, ki bo materialno kulturno dediščino zaščitil pred plesnobo.

Viri in literatura

BRANZ, Adi: Zgodbe vsakdana – iskanje sledov – arhiviranje. V: Katalin Munda Hirnök in Polona Sketelj (ur.), *Odstirta dediščina: Etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji: Zbornik s treh posvetov*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2003, 136–137.

DESTOVNIK, Irena: *Ko bo cvetel lan: Etnološka razstava o lanu in ovci – iz etnografske zbirke Slovenske prosvetne zveze v Celovcu / Wenn der Lein blüht – aus der volkskundlichen Sammlung des Slowenischen Kulturverbandes in Klagenfurt* (razstavni katalog). Celovec: Slovenska prosvetna zveza, 1996.

DESTOVNIK, Irena: *Odstiranje: Predstavitev Narodopisne zbirke Slovenske prosvetne zveze v Celovcu / Enthüllungen: Aus der ethnographischen Sammlung des Slowenischen Kulturverbandes aus Klagenfurt*. Celovec: Slovenska prosvetna zveza in k & k Šentjanž v Rožu. Celovec: SPZ in Založba Drava, 2001.

DESTOVNIK, Irena: *Moč šibkih: Ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Celovec: Založba Drava, 2002.

DESTOVNIK, Irena: Predstavitev »Narodopisne zbirke Slovenske prosvetne zveze«. V: Katalin Munda Hirnök in Polona Sketelj (ur.): *Odstirta dediščina. Etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji: Zbornik s treh posvetov*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2003, 81–88.

DESTOVNIK, Irena: *Narodopisna zbirka Slovenske prosvetne zveze v Celovcu / Die volkskundliche Sammlung des Slowenischen Kulturverbandes in Klagenfurt*. Celovec: Slovenska prosvetna zveza in Založba Drava; Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2004.

FISTER, Majda: Zablatnikova zapuščina na Jerebičji poti v Celovcu. V: Katalin Munda Hirnök in Polona Sketelj (ur.), *Odstirta dediščina: Etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji: Zbornik s treh posvetov*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2003, 125–128.

HAZLER, Vito in Martina Piko-Rustia (ur.): *Kraj spomina in učenja – Etnološki muzej Kostanje / Ein Ort der Erinnerung und des Lernens – Museum für Alltagsgeschichte Köstenberg* (muzejski vodnik). Kostanje: Slovensko prosvetno društvo Drabosnjak; Celovec: Krščanska kulturna zveza, Slovenska prosvetna zveza in Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik, 2002.

KONTSCHITSCH, Rudolf idr.: Vogrška gmotna kulturna dediščina. V: Makarovič, Marija (ur.), *Osem stoletij Vogrč*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva založba, 1995, 113–169.

LOGAR, Maja: Zbiratelj Wilhelm Kraiger. V: Marija Makarovič (ur.), *Dobrla vas in okolica: Iz preteklosti v sedanjost*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva založba, 1996, 561–576.

MAKAROVIČ, Marija: Etnološke zbirke »brez muzeja«. V: Katalin Munda Hirnök in Polona Sketelj (ur.): *Odstirta dediščina: Etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji: Zbornik s treh posvetov*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2003, 129–132.

PIKO-RUSTIA, Martina: Kamenček v mozaiku kulturne podobe koroške zgodovine. V: Simon Trießnig in Peter Svetina (ur.), *Loška cerkvena pesmarica iz leta 1825: Komentirana izdaja rokopisne pesmarice iz Loč ob Baškem jezeru / Latschacher Kirchenliedbuch aus dem Jahr 1825: Kommentierte Ausgabe des handschriftlichen Liedbuches aus Latschach ober dem Faakersee*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva založba, 2012, 261–271.

TOLMAJER, Nužej: Arhivska dejavnost pri Krščanski kulturni zvezi. V: Katalin Munda Hirnök in Polona Sketelj (ur.), *Odstirta dediščina: Etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji: Zbornik s treh posvetov*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2003, 74–76.

PLOCAVA HIŠA NA SOLBICI V REZIJU¹

Plocava hiša je vključena v urbano podobo rezijanske vasice Solbice. Vas kljub obnovitvenim delom po potresu leta 1976 še danes ohranja arhitekturne značilnosti doline. Ker je na Solbici večina hiš zidana na skali, potres ni povzročil toliko škode kot drugje. Na Solbici prevladuje tradicionalna tipologija hiš, ki, najsi bodo te ohranjene ali obnovljene, še vedno ohranjajo tradicionalne tipološke značilnosti rezijanske arhitekture. Tudi v tem se Solbica razlikuje od preostalih krajev v dolini, kjer je popotresna obnova pomenila dokončno izginotje tradicionalne podobe krajev.

Plocava hiša na Solbici, ki na severu meji na javno cesto, na zahodu na cerkev sv. Karla Boromejskega, na južni strani pa na dvorišče bližnje hiše, je primer tipične rezijanske hiše, in ohranja, pa čeprav z določenimi odstopanji zaradi popotresne obnove, vse njene tipične značilnosti. Zidave, široke od 40 do 50 cm, podobno kot druge hiše na vasi vsebujejo kamnite in opečne

elemente. Pri tovrstnih zidavah so že od nekdaj posvečali veliko pozornost izdelavi kotov. Zanje so izbirali največje kamne in jih enega na drugega postavljali »na glavnik«. Kot pri drugih tovrstnih hišah so tudi za Plocavo hišo na začetku 20. stoletja spremenili izdelavo kotov, in sicer z uporabo klesancev neposredno na omet.

Za omet celotne hiše so uporabili rumenkasto barvo na apnenčasti osnovi. Kot pri mnogih hišah v Reziji, kjer ni bila zakoreninjena tradicija »zaprte domačije«, to je dedne domačije, pri kateri je posest ostala cela, so tudi to hišo razdelili raznim dedičem. Hiša je bila veliko let zapuščena tudi zaradi močne emigracije po drugi svetovni vojni. Zaradi še vedno nedokončanih popotresnih obnovitvenih del hiši manjkajo ganki, okna, vrata, stopnice (šteglja) do podstrešja, skratka vsi leseni elementi, ki jasno definirajo arhitekturne značilnosti rezijanskih hiš.

Streha je lesena in pokrita s strešniki. Pred hišo je na južni strani majhno dvorišče z zidom. Vhod na dvorišče hiše krasi lep kamnit portal z železnimi vrati. Na dvorišču je ob zidu in kamnitem

¹ Prevod iz italijanščine Luigia Negro.

Plocava hiša.

Foto: Luigia Negro, Solbica, 13. 4. 2011

Dvorišče Plocave hiše.

Foto: Luigia Negro, Solbica, 4. 6. 2013

portalu še majhna stavba, ki so jo dodali po gradnji hiše in jo uporabljali kot hram. Kamniti portal je pokrit s streho, na kateri so strešniki.

Kulturno društvo »Muzej rezijanskih ljudi« je februarja 2013 odkupilo polovice hiše, in to ne le zaradi tipoloških značilnosti hiše, ampak tudi, ker se je v hiši s hišnim imenom Ploc verjetno rodil ali prebil svoja prva leta duhovnik Odorico (po domače verjetno Durih) Buttolo.

Odorico (Durih) Buttolo Ploc je bil izobražen človek, ki je leta 1818 napisal mali slovarček domačih (rezijanskih) besed. Po uradnih podatkih se je Odorico (Durih) Buttolo Ploc rodil na Solbici 19. aprila 1768. Oče je bil Antonio (Toni), sin Martina, ki je bil sin Domenica (Menia), mama pa je bila Giovanna (Džana) Negro. Krščen je bil na Ravanci 20. aprila 1768. Bil je učen mož, ki se je naučil latinščine, nemščine, slovenščine, italijanščine in francoščine, med letoma 1785 in 1788 je študiral na plemiški visoki šoli v Kopru, kjer se je družina preživljala s prodajo blaga. Znano je, da so bili člani družine kromarji (kramarji). Nekateri med njimi so omenjeni v dokumentu iz leta 1739, in sicer kot prebivalci Solbice, ki so bili med preiskavo – naročil jo je za zdravstvo pristojni uradnik v beneški republiki, Marcantonio Delfino – s svojim blagom zunaj domače vasi. V omenjenem dokumentu so imensko navedeni Martino (Martin), sin Domenica (Menia) Buttola Ploca z ženo Domenico (Minko), ki sta bila stara starša Odorica (Duriha) Buttola Ploca (zaradi dela sta se že 14 dni zadrževala v Furlaniji), ter Giovanni (Džwan), ki je bil po očetovi strani stric Martina Buttola (iz istega razloga je bil že 17 dni v cesarski Istri). Prav stric Džwan (Giovanni) je odigral pomembno vlogo pri izobraževanju mladega Duriha (Odorica): najprej ga je odpeljal s seboj v Istro, da bi tam študiral, nato pa je mu zapustil znatno dediščino. Med letoma 1788 in 1792 je Durih (Odorico) študiral v Rimu, med letoma 1792 in 1795 pa je obiskoval videmsko nadškofijsko semenišče. 13. oktobra 1788 si je sam uredil premoženje (v tem dokumentu je omenjena tudi hiša), in sicer na račun dediščine, ki je mu jo je zapustil stric Džwan (Giovanni); pričujoči dokument je bil vložen samo leta 1794. V duhovnika je bil posvečen 19. septembra 1795 v Vidmu, leto pozneje pa je nastopil profesorsko službo v Čedadu. Med letoma 1798 in 1800 so ga na njegovo željo poslali med Slovence

na Koroškem, in sicer kot kaplana v Podkarnos pri Celovcu/Gurnitz. Med letoma 1800 in 1805 je pomagal v cerkvi sv. Egidija v Celovcu, kjer se je izkazal tudi kot duhovni asistent v vojaški bolnici in kot veroučitelj v ljudskih šolah. Med letoma 1805 in 1809 je bil duhovnik v Slovenjem Plajberku/Windisch Bleiberg. Med letoma 1809 in 1815 je bil duhovnik v Dürnsteinu. Med 15. februarjem 1815 in 3. junijem 1845 je bil tretji duhovnik v cerkvi na Ravanci v Reziji. Takrat so ljudje imeli pravico, da so sami izbirali svojega duhovnika in ga predlagali cerkveni oblasti, morali pa so poskrbeti za njegovo preživetje. Celo življenje je posvetil študiju ter duhovnim in materialnim potrebam ljudi. Umrl je na Ravanci 3. junija 1845, in prav v tamkajšnji cerkvi so ga 6. junija 1845 tudi pokopali.

Iz omenjenih dejstev lahko sklepamo, da se je duhovnik (Durih) Odorico Buttolo verjetno rodil v Plocavi hiši. To ne nazadnje dokazujejo tudi pričevanja današnjih lastnikov in posebna freska na zunanji steni hiše pri nekdanjih kamnitih stopnicah, kjer je bil dostop do lesenega ganka, ki je omogočila vstop v sobe in na senik. Na barvni stenski poslikavi je na vrhu podoba Device Marije, v centru kelih s hostijo, spodaj pa križ z dvema prebode-nimi srci. Kot je razvidno iz raziskav, je bila Plocava hiša več generacij v lasti družine Buttolo Ploc. Hiša je s številko 1179 zabeležena že v napoleonskem katastru, ki je nastal med letoma 1807 in 1816 in v katerem so zajete upravne enote, ki niso bile zabeležene v prejšnjem terezijanskem katastru. Hiša je bila zgrajena ali razširjena sredi 18. stoletja, medtem ko je kamniti portal iz 19. stoletja.

Te podatke lahko razberemo tudi iz napisa na vhodnem portalu 1756 ABP 1898 B VP FF (slika 5). Na podlagi izjav zadnjih lastnikov bi torej lahko sklepali, da je bila hiša zgrajena ali razširjena leta 1756, ko je bil lastnik Antonio (Tone) Buttolo Ploc, rojen leta 1720, oče duhovnika Odorica (Duriha). Valentino Buttolo Ploc, rojen leta 1850, pa je dal leta 1898 zgraditi elegantni kamniti portal, ki dopolnjuje arhitektonsko podobo domačije. V hiši sta v preteklosti obratovali majhna mizarska delavnica, po drugi svetovni vojni pa tudi manjša vaška trgovina. Društvo »Muzej rezijanskih ljudi« želi hišo obnoviti in jo nameniti za muzejske dejavnosti in pisarne.

ZGODBE ŠOLSKIH ZVEZKOV V SLOVENSKEM ŠOLSKEM MUZEJU

O razstavi in simpoziju

Razstava

Se spominjate, kako ste v dneh okrog prvega septembra svoje šolske zvezke zavijali v papir s kakšnim zanimivim vzorcem ali pa ste izbirali med različnimi na platnicah zvezkov natisnjenimi podobami? In kaj vse se je skrivalo v teh zvezkih! Od prav zanimivih zapisov do kakšne dolgočasne vsebine, kdaj popestrjene z lastnimi čečkarijami in bolj ali manj domiselnimi umetniškimi stvaritvami. Ste ob koncu šolskega leta torbo s šolskimi zvezki zagnali v reko ali vsaj nekaj zvezkov še hranite nekje v kotičkih svojega doma?

Star šolski zvezek je lahko nostalgičen spomin na naše šolanje, lahko pa je tudi zelo poveden zgodovinski vir. Ko se v preučevanje šolskih zvezkov nekoliko bolj poglobimo, lahko hitro spoznamo, da so zgodbe šolskih zvezkov zelo raznolike, številne in vedno znova zanimive. Tako kot je bila zanimiva razstava Zgodbe šolskih zvezkov avtorja dr. Branka Šuštarja, ki je bila v Slovenskem šolskem muzeju (v nadaljevanju SŠM) na ogled od novembra 2011 do novembra 2012. Predstavila je različne poglede na razvoj šolskih zvezkov na Slovenskem od srede 19. stoletja. Razstavo je pospremila zgibanka z osnovnimi podatki, bolj poglobljeno je vsebino predstavil razstavni katalog (Šuštar 2011). V razgibani razstavi postavitev smo lahko spoznali, kdaj in kako so se v naših šolah zvezki sploh razširili. Marsikoga od obiskovalcev je osupnil podatek, kako prestižen in dragocen je bil v preteklosti šolski zvezek. Učenci so v šolah najprej pisali na tablice in liste papirja. Čeprav SŠM hrani najstarejše zvezke – lepopisne vaje s konca 18. stoletja, je v šolah, predvsem na podeželju, trajalo še dolgo, da so jih začeli bolj množično uporabljati. V zvezke so v mestnih šolah začeli pisati prej, a še v šestdesetih letih 19. stoletja v osnovnih šolah na slovenskem ozemlju uporaba šolskih zvezkov ni bila splošna. Uvedba šolskih zvezkov je bila dobra poslovna priložnost za založnike oz. knjigarje – tako razstava kot katalog sta predstavila najpomembnejše.

Tudi s pomočjo zvezkov lahko spremljamo boj za slovenski jezik v šolstvu, saj v začetku sedemdesetih let 19. stoletja slovenskim učiteljem ni bilo prav, da so v slovenskih šolah uporabljali zvezke z nemškimi napisi. Med prve zvezke s slovenskimi napisi uvrščamo zvezke iz leta 1875, izdane pri znani založbi knjigarja Karla Winikerja v Brnu (Moravska). Če so na eni strani razstavne zgodbe zanimivi »uradni« razvoj šolskih zvezkov in njihovi različni tipi, so na drugi še zlasti zanimive različne z njimi povezane osebne zgodbe. Od tega, da si zvezka res ni mogel privoščiti vsak in so se ljudje znašli tako, da so si zvezek sešili sami iz škarnic, do tega, kako dobrodošla so bila domača kokošja jajčka, za katera je podeželski otrok dobil tako želeni zvezek.

Z listanjem po zvezkih pa spregovorijo še številne druge zgodbe, in to o obdobjih, v katerih so učenci pisali vanje in katerih vsebine so učitelji bolj ali manj usmiljeno pregledovali z rdečimi pisali. Prav poseben občutek nas prevzame, ko v zvezku desetletnega

dečka iz šolskega leta 1930/31 preberemo, da si v življenju želi postati duhovnik, morda celo škof. In deček je s prizadevnostjo in z zglednostjo sledil svojim otroškim ciljem ter pozneje postal nadškof.

Poleg v to in druge zanimive domače zgodbe iz šolskih zvezkov je razstava pobrskala tudi po tujih zvezkih. Posebna spodbuda za raziskovanje šolskih zvezkov na mednarodni ravni je bil uspešen mednarodni simpozij Quad@rmi di scuola – School Exercise Books¹ (Univerza Macerata, zaledje Ancone, Italija), ki se ga je avtor razstave udeležil leta 2007. Nekaj primerov šolskih zvezkov iz bližnjih in bolj oddaljenih držav je predstavila tudi razstava, saj je avtor k sodelovanju poleg različnih slovenskih arhivov in muzejev pritegnil tudi ustanove iz tujine. Šolski zvezki nam pri preučevanju zgodovinskega in etnološkega razvoja šolstva, v nasprotju z učbeniki, ponujajo dejanski in osebni šolski svet določenega obdobja in okolja. Če so učni načrti in učbeniki predpisovali in uokvirjali uradno učno snov, nam posamezni šolski zvezek razkrije, kaj in kako sta učiteljica ali učitelj zares poučevala in kako sta določeno snov predstavila učencem. Hkrati zvezek ponuja učenčev odgovor ali kar pogovor z učiteljem, saj učenec v zvezku predstavi svoje znanje na eni in osebno razmišljanje na drugi strani. Tej je dodana še povezava med šolo in domom. Zato je, kot je poudaril avtor razstave, šolski zvezek tudi pomembna vez, zveza in povezava.

Razstava, zloženska in katalog o šolskih zvezkih so predstavili del večplastne in široke zgodbe, ki se širi kot velika drevesna krošnja (saj ne nazadnje iz dreves tudi nastajajo, na kar je opozorila tudi razstava). S številnimi drugimi zgodbami in pogledi nas je 27. in 28. septembra 2012 obogatil še mednarodni znanstveni simpozij z naslovom Pogleди na šolske zvezke kot zgodovinski vir.

Simpozij

Spodbuda za začetek slovenske raziskave šolskih zvezkov (sodelovanje na konferenci v Macerati leta 2007 in pozneje pri pripravi besedila za zbornika s konference) (Meda idr. 2010)² je prišla iz romanskega sveta; obravnave te tematike na Apeninskem in Pirenejskem polotoku ter v Franciji so precej živahnije kot drugod. Če sta bili ob obsežni mednarodni obravnavi šolskih zvezkov na začetku konferenca in leta 2010 objava rezultatov v dveh obsežnih zvezkih, za začetek širšega slovenskega pristopa k tej temi šteje konferenco z mednarodno udeležbo, ki je končala in nadgradila razstavo iz let 2011/12. Omejene finančne možnosti so načrte za širšo regionalno obravnavo teme v srednjeevropskem prostoru skrčile na vabilo muzejem iz bližnjih

1 Več o konferenci v Macerati: http://www.indire.it/db/docsrv/audio/Programma_convegno_quaderni.pdf; povzetki referatov: http://www.indire.it/db/docsrv/PDF/genova/Abstract_convegno_03.pdf.

2 Podrobnejša predstavitev zbornikov na <http://www.polistampa.com/asp/sl.asp?id=4931> in v Šuštar idr. (2011a: 246–255).

* Mag. Marjetka Balkovec Debevec, *univ. dipl. etnol. in prof. zgod.*, muzejska svetnica, Slovenski šolski muzej, 1000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, E-naslov: marjetka.balkovec@guest.arnes.si; dr. Branko Šuštar, *prof. zgod. in um. zgod.*, muzejski svetnik, Slovenski šolski muzej, 1000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, E-naslov: branko.sustar@guest.arnes.si

Utrinek z razstave ...

Foto: arhiv SŠM, Ljubljana, 30. 11. 2011

... in s simpozija.

Foto: arhiv SŠM, Ljubljana, 28. 9. 2012

slovenskih držav, da se pridružijo slovenskim strokovnjakom iz muzejev, arhivov pa tudi z univerze. Konferenco smo pripravili v sodelovanju Slovenskega šolskega muzeja in Zgodovinskega društva Ljubljana ter s podporo šestčlanskega programskega odbora. Pri vabilu nas je vodila misel, da se lahko Slovani za silo sporazumemo tudi vsak v svojem jeziku; prevajanje bi namreč srečanje še podražilo. Na prijazno vabilo, da predstavijo šolske zvezke iz svojih zbirk, so se odzvale sodelavke in sodelavci iz vseh petih slovenskih regionalnih arhivov in osmih muzejev, posamezni predavatelji, povezani s temo šolskih zvezkov in zgodovino šolstva, pa so prišli tudi iz izobraževalnih ustanov (osnovna šola, Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani, absolventka zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani), raziskovalne dejavnosti (ZRC SAZU) in muzejskega društva. Tako je bilo med tridesetimi aktivnimi sodelavci – večina se je osebno udeležila konference – 23 slovenskih sodelavcev. Iz tujine so sodelovali kolegi/kolegice predvsem iz šolskih muzejev iz Prage, Bratislave, Zagreba, Beograda in Bolgarije: polovico prispevkov so predstavili osebno, preostale pa s pomočjo sodobne tehnologije. Konferenca je v obliki predstavitev in ilustracij potekala v muzejski čitalnici, tuji predavatelji so predstavili temo v svojem jeziku, *power point* predstavitev pa je bila v angleščini. Vsakega nastopa in posameznim tematskim sklopom je sledila kratka diskusija v obliki prijaznega pogovora in zanimivih dopolnitev. Uvodna tema je prvi dan (27. 9.) najprej opozorila na tuje in domače spodbude in raziskovanja šolskih zvezkov kot zgodovinskega vira (Od Macerate do Ljubljane, Branko Šuštar, SŠM). Sledila je pregledna podoba otrok in otroštva v šolskih spisih na Slovenskem 1850–2000 (Milena Mileva Blažič, Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani). Muzejske obravnave šolskih zvezkov so se začele z zanimivim gradivom iz Novega mesta (Majda Pungerčar, Dolenjski muzej Novo mesto) in Brežic (Ivanka Počkar, Posavski muzej Brežice) in nadaljevale s pregledom Šolski zvezki v slovenskih pedagoških revijah 1900–1930 (Tatjana Hojan, SŠM). Arhivske prispevke o šolskih zvezkih v arhivskih fondih so z analizo primerkov iz svojega gradiva predstavili Zgodovinski arhiv Ljubljana (Ljiljana Šuštar), Zgodovinski arhiv Celje (Ivanka Zajc Cizelj) in Pokrajinski arhiv Maribor (Jure Maček). Vsak muzej je prispeval kakšno novost: spoznavali smo

založnike šolskih zvezkov iz Celja (Marija Počivavšek, Muzej novejšje zgodovine Celje) in Kamnika, kjer je delovala Slatnarjeva tiskarna (Marko Kumer, Medobčinski muzej Kamnik), in različne zvezke iz zasebnih zbirk iz arhiva Muzeja Velenje (Mateja Medved).

Gostje iz tujine so predstavili zvezke za spise in zvezke za lepopis iz zbirk Hrvaškega šolskega muzeja v Zagrebu (Vesna Rapo) in šolske zvezke iz časa bolgarskega preporoda v Narodnem muzeju izobraževanja v Gabrovu (Maja Karagjozova, Mariana Tomitova). Slovaški prispevek je spregovoril o šolskih zvezkih iz zbirk Muzeja šolstva in pedagogike v Bratislavi (Vladimír Michalička), srbski pa o šolskih zvezkih kot viru za raziskovanje zgodovine šolstva in prosvete v Srbiji (Maja Nikolova, Pedagoški muzej Beograd).

Druga dva tuja prispevka sta bila predstavljena 28. 9., ko smo poslušali o razvoju šolskih zvezkov v Bolgariji od srede 19. do srede 20. stoletja (Vera Kisiova, Plovdiv) in o šolskih zvezkih v čeških muzejskih zbirkah od konca 19. do druge polovice 20. stoletja (Jan Šimek, Praga). Ta dan so bile predstavljene tudi teme s Primorskega: o šolskih zvezkih iz fondov in zbirk Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici (Vlasta Tul), o šolskem zvezku – pripomočku fašistične raznarodovalne politike (Ana Kobal, OŠ Draga Bajca, Vipava), šolskem zvezku iz Pokrajinskega arhiva v Kopru (Mirjana Kontestabile Rovis) in šolskih zvezkih iz Tolminskega muzeja – pričevalcih življenja ob slovenski zahodni meji (Karla Kofol). S primerki iz družinskega arhiva je šolske zvezke družine Sket iz Postojne predstavila muzealka Jana Tomažič Cvetko.

Šolske zvezke zanimivih posameznikov je predstavil prispevek En župan, en zdravnik, en škof: Šolski zvezki razkrivajo osebnosti in sledi časa (Branko Šuštar, SŠM). Seznanili smo se s šolskima zvezkoma iz Zgodovinskega arhiva na Ptuj (Nataša Majerič Kekec) in s šolskimi zvezki iz dvajsetih in tridesetih let 20. stoletja iz Osnovne šole Šmartno pri Litiji (Nataša Kolar, Pokrajinski muzej Ptuj Ormož). V zadnjem sklopu smo spoznali zvezke iz Prekmurja, in sicer šolski zvezek četrtšolke iz Kančevcev iz leta 1941 (Ivanka Huber, ZRC SAZU) in šolski zvezek iz osnovne šole Šalovci 1955–56 (Maja Hakl, absolventka Filozofske fakultete v Ljubljani). Podobno je gradivo iz domačega arhiva

obravnavala Taja Gubenšek (Muzejsko društvo Domžale, Šolski zvezki družine Gubenšek iz Domžal). Tema Spomin na učitelja – vzgojitelja: Iz listov šolskih zvezkov na pedagoškem tečaju v Beli krajini med drugo svetovno vojno je pritegnila Marjetko Balkovec Debevec (SŠM). Šolske zvezke v slovenskem pedagoškem časopisu v prvem desetletju po drugi svetovni vojni je obravnaval Anton Arko (SŠM). Avtorji so povabljeni k oblikovanju tematske številke revije *Šolska kronika*, zato lahko pričakujemo, da bomo nekaj od predstavljene tematike lahko sčasoma tudi prebirali.

Predstavitve na simpoziju so pokazale, da je mnogovrstna tematika šolskih zvezkov zanimiva tudi pri nas. Dotaknili smo se tako šolskega zvezka kot vrste arhivskega gradiva, njihovega založniškega in trgovskega pomena, predstavili sorazmerno redke arhivske primerke in razmeroma številčnejše primerke iz muzejskih zbirk: povsod so bolj povezani z osebnimi zbirkami posameznikov kot z gradivom uradnih ustanov. Izstopala je obravnavna gradiva iz družinskih in domačih zbirk, vsebinsko pa so se dopolnjevale analize šolskih zvezkov za posamezna področja, kot npr. delovanja posameznih regionalnih muzejev v Brežicah, Kamniku ali Velenju ali za območje Prekmurja in Primorske v času med obema vojnoma. Pokazalo se je, da znajo prav poznavalci regionalne problematike tudi zgodbe šolskih zvezkov odlično postaviti v čas in prostor, saj opazijo marsikaj, kar lahko v slovenski prostor umesti le poznavalec lokalne zgodovine.

Udeleženci so proučili zanimive platnice, ustavili pa so se tudi ob pestri notranjosti. Če lahko za učbenike rečemo, da nam raz-

odevajo uradno podobo pouka, pa so šolski zvezki neposredni dokument o tem, kako je pouk v razredu res potekal in so živo pričevanje vsakdanjega življenja. Zato so šolski zvezki kot neposredna priča pedagoške dejavnosti in kot rezultat učenčevega dela (in učiteljevega vpliva) vedno bolj zanimivi tako za slaviste kot zgodovinarje, etnologue in pedagoge. Če smo se ob vabilu na sodelovanje vsi branili, da nismo strokovnjaki za šolske zvezke, smo po raziskavi in vseh zanimivih predstavitev sicer priznavali, da marsičesa o tej temi res (še) ne vemo, a da znamo tudi v tem gradivu vedno bolj prepoznavati zgovoren arhivski predmet in zanimivo muzealijo.

Gradivo konference je s programom in povzetki dostopno tudi na spletni strani muzeja (<http://www.ssolski-muzej.si/slo/exhibits.php?item=194>). Povzetki (z angleškimi naslovi) so v slovenščini, šest tujih prispevkov pa je tudi v njihovem jeziku.

Literatura in viri

MEDA, Juri idr. (ur.): *School Exercise books: A Complex Source for a History of the Approach to Schooling and Education in the 19th and 20th Centuries* (knjigi 1 in 2). Firenze: Polistampa, 2010.

ŠUŠTAR, Branko: *Zgodbe šolskih zvezkov: Pogledi na razvoj šolskih zvezkov na Slovenskem od srede 19. stoletja naprej* (razstavni katalog). Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2011.

ŠUŠTAR, Branko idr.: *School exercise books: A complex source for a history of the approach to schooling and education in the 19th and 20th centuries*, knjiga 1 in 2 (ur. Juri Meda, Davide Montino in Roberto Sani). Firenze: Polistampa 2010, knjiga 1 in 2, 1616 str. *Šolska kronika* 44 (20)/1,2, 2011a, 246–255.

SREČANJE KULTURNE DEDIŠČINE SLOVENIJE

Preučevanje nesnovne dediščine na primeru pustnih šeg

Mestna občina Ptuj in Javne službe Ptuj so 5. februarja 2013 v slavnostni dvorani ptujskega gradu že drugo leto zapored gostile strokovno posvetovanje z naslovom »Srečanje kulturne dediščine Slovenije: Preučevanje nesnovne dediščine na primeru pustnih šeg«. Koordinatorja in organizatorja dogodka sta bila Znanstveno-raziskovalno središče Bistra Ptuj in Javne službe Ptuj, program pa so zastopale strokovne institucije v sestavi Inštituta za slovensko narodopisje – ZRC SAZU, Slovenski etnografski muzej in Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož. Posvetovanje so z uvodnimi nagovori odprli dr. Aleksandra Pivec, direktorica Znanstveno-raziskovalnega središča Bistra Ptuj, Helena Neudauer, podžupanja Mestne občine Ptuj, Marjutka Hafner, direktorica nacionalnega urada Unesco, in Aleš Arih, direktor Pokrajinskega muzeja Ptuj-Ormož. Strokovno posvetovanje, namenjeno tako preučevalcem kot oblikovalcem, poustvarjalcem in ljubiteljem pustnih šeg, je bilo razdeljeno na tri sklope, celotno koordinacijo dogodka pa je vodila dr. Klavdija Rižnar (ZRS Bistra Ptuj).

V prvem, znanstveno-raziskovalnem delu, ki ga je vodil dr. Naško Križnar, so povabljeni predavatelji spregovorili o preučeva-

nju, vrednotenju in ohranjanju pustne dediščine in Unescovem varovanju. Dr. Jurij Fikfak (ISN ZRC SAZU) je na primeru škromatov in zgodb s terena spregovoril o uprizoritvah, izvajalcih in raziskovalcih pustnih ritualov. Sledila sta mu dr. Naško Križnar (ISN ZRC SAZU) s prispevkom o ustvarjanju, raziskovanju in ohranjanju nesnovne pustne dediščine ter Andrej Brence (Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož) s prispevkom o spreminjanju in zaščiti pustnih mask. Gosta iz Avstrije, Luis Schlierenzauer in Manfred Thurner, sta prisotnim predstavila pustno povorko, ki se na vsake štiri leta odvija v mestu Imst na avstrijskem Tirolskem. Njihove t. i. *Imster Schemenlaufen* so tudi prve v Avstriji, ki so vpisane na Unescov Reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva. S prispevkom o tradicionalni pustni dediščini kot orodju za proučevanje vprašanj o višjem pomenu življenja je nadaljeval dr. Štefan Čelan, župan Mestne občine Ptuj; znanstveno-raziskovalni sklop posvetovanja pa je končala mag. Adela Pukl (SEM), ki je predstavila postopke za vpis v Register žive kulturne dediščine ter pot, ki vodi vse do Unescovega Reprezentativnega seznama kulturne dediščine človeštva.

* Ana Beno, univ. dipl. etnol. in kult. antrop., asist. mlada raziskovalka, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: ana.beno@ff.uni-lj.si

Po odmoru je sledila interaktivna delavnica, na kateri so se zbrali predavatelji predhodnih prispevkov, raziskovalci in poustvarjalci dediščine, ki so v svojih krajih aktivni udeleženci ali organizatorji dogodkov s področja kulturne dediščine. Pogovor, ki ga je vodil in usmerjal dr. Jurij Fikfak, je tekel na temo organiziranosti delovanja skupin, ki se ukvarjajo s pustno dediščino, o spremembah v delovanju skupin, odnosu med raziskovalcem in izvajalcem ter nenazadnje tudi okoliščinah za nadaljevanje tradicije nesnovne kulturne dediščine.

Posvetovanje se je končalo z okroglo mizo. Omizju s predavatelji dopoldanskega sklopa so se pridružili še Ksenija Kovačec

Naglič, vodja Informacijsko-dokumentacijskega centra za dediščino Ministrstva RS za izobraževanje, znanost, kulturo in šport; Andrej Klasinc, predsednik FECC Slovenije ter predstavnik pustne skupine škoromati Podgrad, Mitja Ivančič. Vsi zbrani so novinarjem in udeležencem v dvorani podali kratke povzetke celodnevne strokovnega posvetovanja, ki je poudarjalo preučevanju nesnovne kulturne dediščine na primeru pustnih šeg v povezavi s t. i. Konvencijo Unesco, ter sklenili, da tovrstno srečanje na Ptuj ugotovo ni zadnje te vrste.

36. ZBOROVANJE ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE – ZGODOVINA OTROŠTVA Rogla, 18.–20. oktober 2012

Obravnavana tematika 36. zborovanja Zveze zgodovinskih društev je zanimiva in pomembna za slovensko historiografijo, tuja pa se z zgodovino otroštva in v zadnjem času zlasti z zgodovino otroka intenzivno ukvarja že 40 let. V tem času so doživeli koncepti otroštva in otrok številne reinterpretacije. Referati na tem simpoziju so se ukvarjali tudi s pretresom različnih teoretičnih izhodišč in hipotez. Te pa moramo strniti v belo in črno »legendo« izkušenj otroštva v preteklosti.

Na razumevanje koncepta otroštva so vplivale religija, filozofija in politika, to pa se kaže zlasti v vzgoji in morali. Določene spremembe v odnosu do otroštva kot življenjskega obdobja so prispevali mediji. Izkušnje otroštva so v različnih časovnih okvirih zaznamovale tudi ekonomija družine in družinske strategije. Pomembno vlogo pri ustvarjanju konceptov otroštva je v vseh zgodovinskih obdobjih igrala dobrotelost. Zlasti od 18. st. je bil otrok v politični in gospodarski teoriji razumljen kot sredstvo, ki zagotavlja in ohranja splošno blaginjo družbe. Prav v poznem 18. st. se je začela izpostavljati materinska vloga kot naravna vloga ženske in poudarjati pomen vzgojenih otrok za populacijsko politiko države. Še bolj kot v prejšnjih stoletjih se je spodbujal razvoj medicine in medicinske preventive (skrb za dojenčke in otroke, prehranjevanje ...) ter se posvečalo fizični in moralni vzgoji otrok. Če povzamemo na kratko: članki na simpoziju so uspešno zarisali splošne in specifične okoliščine in značilnosti izkušenj otroštva, zelo redko pa so bile v prispevkih predstavljene otrokove najbolj osebne izkušnje, kot npr. izkušnje meščanskega sina ali hčerke, potomca družbene elite, otroka iz delavske družine, ki se je najprej gibal na meji ptičkov brez gnezda, nato pa je sredi 20. stoletja postal najpogostejša izkušnja otroštva. Nič nismo slišali o izkušnjah kmečkih deklic in fantičev, ki so del otroštva preživeli med (pastirskimi) igrami in pod varstvom mlajših bratov in sestra, ali pa tistih, ki so postali del kolektiva v šoli, ustanovi, otroški in mladinski organizaciji, del izjemnih izkušenj ali zgolj del mestnega ali podeželskega vsakdana.

Prav zato so v preteklosti otroštvo z različnih zornih kotov vedno znova odkrivali posamezniki iz različnih segmentov družbe in okolja, v katerem so živeli – učitelji, verski moralisti, pedagogi, filozofi, pesniki, slikarji in drugi umetniki, ves čas pa tudi starši. In prav ta prepletenost zanimanj je postavila zgodovino otroštva za izhodišče raziskav v različnih humanističnih in družboslovnih strokah. Koncepte in izkušnje otroštva je treba preučevati kot del celotne družbe in zato ne morejo ostati ekskluzivno pridržane samo eni vedi.

Čeprav je bilo izhodišče programskega odbora usmerjeno v zbiranje različnih izkušenj otroštva in izkušenj otrok (v nekaterih referatih pa tudi mladostnikov) v različnih časovnih obdobjih, je bilo težišče prijavljenih referatov na poznem 19. in 20. stoletju. Kljub dejstvu, da so večino referatov pripravili zgodovinarji, je programski odbor skladno s programskimi usmeritvami na konferenco povabil tudi sociologe, umetnostne zgodovinarje, etnologe in antropologe, pravne zgodovinarje in zgodovinarje medicine. Ti so s svojimi referati večkrat posegli tudi na področje pedagogike, psihologije, politične teorije in medicine. Ob konferenci je Zveza zgodovinskih društev Slovenije izdala tudi zbornik prispevkov. Ker je zbornik izšel pred zborovanjem, v njem prispevki niso razvrščeni po panelih, kot so bili predstavljeni na zborovanju.

V panelih Šolstvo in vzgoja I. in II. so bila predstavljena splošna in specifična vprašanja šolstva, vzgoje in varstveno-vzgojnih ustanov v 19. in 20. stoletju. Zelo specifični tematici v tem segmentu sta zdravstvena vzgoja otrok in spolna vzgoja. Panel Otroci v družini in brez nje se je ukvarjal s položajem otrok v družinskem krogu in z vprašanjem otrok, ki so ostali brez staršev oziroma brez varstva zaradi celodnevne zaposlitve staršev, zlasti v mestnem pa tudi rudarskem okolju. Poudarek nekaterih prispevkov je bil na specifičnih institucionalnih možnostih oskrbe otrok. Panel Podobe otroštva I je zajel več zgodovinskih obdobj, saj so bili v njem predstavljeni različni (zlasti materialni: pohi-

* Doc. dr. Dragica Čeč, dr. znanosti, znanstvena sodelavka, Inštitut za zgodovinske študije Univerze na Primorskem, 6000 Koper, Garibaldijska 1, E-naslov: dragica.cec@zrs.upr.si

štvo, oblačila, igrače, fotografije in umetniške upodobitve) vidiki izkušenj iz otroštva. V ta tematski sklop je bila uvrščena tudi analiza pojavljanja otrok v ljudski pesmi in neposredni spomini intervjuvancev.

Vsebinsko sta se prepletala panela Podobe otroštva II in Zdravstvena oskrba otrok, saj so se avtorji prispevkov ukvarjali z vsakdanjimi izkušnjami otrok zlasti na podlagi demografskih, statističnih in medicinskih virov, tako v teoriji kot s pomočjo študij primerov: smrtnost otrok v 19. stoletju na primeru podeželskega okolja izbranih župnij na Pohorju in v jugozahodni Sloveniji, odnos staršev do otrok na primeru cepljenja proti črnim kozam ter zdravljenje bolnih otrok v mladinskih okrevališčih. Zelo specifičnega problema percepcije marginaliziranih otrok se je dotaknil referat o gluhomemnici v Ljubljani na začetku 20. stoletja.

V panelu Otroci in pravo so bili zajeti zelo različni vidiki pravnega položaja otrok: skrbništvo v urbanih okoljih (specifični prostor primorskih mest) je obravnaval Marko Kambič, ruralno okolje (Goriških brd) pa je predstavila Tanja Gomiršek. Zlasti slednja je v referatu predstavila še številne druge aspekte vsakdanjega življenja otrok na podeželju. Sledila sta teoretično predavanje o niansah nasilja do otrok v zgodovini in prehod v prakso s predstavitvijo najhujših oblik nasilja (ki so se končali s smrtjo otrok) na podlagi analize treh kazenskih primerov iz prve polovice 19. stoletja. Da otroci niso bili samo žrtve nasilja, ampak da so bili tudi sami nasilni in deviantni, opozarjata referata o začetku posebnega dojemanja deviantnosti otrok in sodstva za mladoletne prestopnike. Oba prispevka opozarjata tudi na izredno močan diskurz kolektivne odgovornosti, saj je poleg staršev tudi družba tista, ki mora preprečiti deviantnost otrok. Filantropične in pedagoške ideje, predstavljene v dveh referatih, so dosegle višek z ustanovitvijo posebnih združenj.

Tematski sklop referatov, ki so predstavili posebne izkušnje otrok, je v časovnem prerezu odprl referat, ki je predstavil nekatere usode otrok izseljencev in institucij, ki so jim bile na razpolago v novem okolju, v katerega so prišli v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno. Stik slovenskega prostora z otroki druge etnične pripadnosti in druge izkušnje otroštva je zajelo več referatov, ki so se ukvarjali tako z institucijami (zlasti šolami) kot drugimi oblikami izkušenj. Drugi tematski sklop pa se je posvetil značilnostim politično spodbujenih otroških in mladinskih organizacij od konca prve svetovne vojne do konca socialistične Jugoslavije (fašistična in nacistična organizacija za otroke in mladostnike ter pionirska organizacija). Vsebinsko je bila v ta sklop dodana tudi analiza ideologij v italijanskih šolskih učbenikih v Julijski krajini.

Veliko obsežnejšo skupino posebnih izkušenj otrok je predstavil panel Otroci v vojni. Različni referenti so obravnavali čas, v katerem so bili otroci iz različnih etničnih in političnih skupin žrtve vojne, vojnih strahot in povojne diskriminacije, in to tako v znanem okolju kot v totalnih ustanovah (taboriščih). Zadnji predavanji, ki sta vsebinsko sledili neposredno vojni izkušnji, sta predstavili številne politične, medicinske in pedagoške koncepte, ki so vplivali na kakovost preživljanja otroštva po drugi svetovni vojni.

Na zborovanju so bili predstavljeni tudi kratki filmski prispevki, ki jih o otrocih hrani Slovenski filmski arhiv. Na zborovanju predstavljeni prispevki bodo po tehnični obdelavi na voljo na spletnem portalu Sistory (www.sistory.si). V soboto, 20. oktobra 2012, so si udeleženci pod vodstvom Dragana Živadinova v Vitanju ogledali KSEVT (Kulturno središče evropskih vesoljskih tehnologij), pod vodstvom Aleksandre Boldin pa Žičko kartuzijo.

NESNOVNA KULTURNA DEDIŠČINA SLOVENIJE

Aktivnosti Koordinatorja varstva žive kulturne dediščine leta 2012

Leto 2012 je na področje nesnovne kulturne dediščine prineslo nekaj sprememb, ki se odražajo predvsem v novih vpisih enot nesnovne kulturne dediščine v Register žive kulturne dediščine (v nadaljevanju Register). V prvi vrsti gre za strokovno prepoznavanje in potrditev tistih prvin nesnovne kulturne dediščine in njenih nosilcev, ki so še danes prisotni na slovenskih tleh, njihovo dokumentiranje in popularizacijo.

Lani je bilo delovanje Koordinatorja varstva žive kulturne dediščine (v nadaljevanju Koordinator) aktivno usmerjeno prav v pripravo predlogov enot nesnovne kulturne dediščine za vpis v Register, ki jih je v preteklosti obravnavala Delovna skupina Koordinatorja varstva žive kulturne dediščine (v nadaljevanju Delovna skupina) in jih potrdila kot primerne. Ob tem je upoštevala merila iz dokumentov, ki urejajo področje nesnovne kulturne dediščine ter usmerjajo delovanje Koordinatorja (Unescova

Konvencija o varovanju nesnovne kulturne dediščine, Zakon o varstvu kulturne dediščine, Merila za vpis v Register žive kulturne dediščine).¹ Delovna skupina se je leta 2012 sestala trikrat, in sicer februarja, junija in novembra. Na sejah je bilo obravnavanih 22 na novo prispelih enot nesnovne kulturne dediščine.

Koordinator je leta 2012 Ministrstvu za izobraževanje, znanost, kulturo in šport predložil 17 predlogov enot nesnovne kulturne dediščine za vpis v Register. Do 31. 12. 2012 je bilo v Register tako skupaj vpisanih 18 enot in 38 nosilcev. Vpisane enote in nosilci so:

- Škofjeloški pasijon (nosilec: Občina Škofja Loka),
- Cerkljanska laufarija (nosilec: Društvo Laufarija Cerčno),

¹ Merila so dostopna na http://www.nesnovnadediscina.si/sites/default/files/MERILA_2012_SEM.pdf.

* Anja Jerin, univ. dipl. etnol. in kult. antropol., kustosinja dokumentalistka, Slovenski etnografski muzej, 1000 Ljubljana, Metelkova 2, E-naslov: anja.jerin@etno-muzej.si

Prizor iz Škofjeloškega pasijona.
Foto: Tone Štamcar, Škofja Loka, 2009

Adela Pukl med predstavitvijo Registra na posvetu ob 40-letnici
Konvencije v Parku Škocjanske jame.
Foto: Anja Jerin, Matavun, 9. 10. 2012

- Borovo gostüvanje (nosilec: Prostovoljno gasilsko društvo Predanovci),
- Obhodi pustnih oračev (nosilec: Orači Okič, Etnografsko društvo Orači Okič),
- Škoromatija (nosilec: Hruškiški škoromati, Kulturno društvo Hrušica),
- Obhodi kurentov (nosilci: Folklorno društvo Lancova vas, sekcija Koranti, Kulturno društvo folklornih dejavnosti korant Spuhlja, Turistično društvo občine Markovci, Društvo kurenti Center Ptuj, Kulturno društvo Rogoznica, sekcija koranti Rogoznica, Etnografsko društvo Kurent),
- Drežniški in Ravenski pust (nosilca: Drežniška fantovščina, Fantovščina (fantovska skupnost) Ravenskega pusta),
- Pisanje pirhov ob prazniku šempav (nosilke: Danica Krivec s skupino žensk iz vasi Poljubinj),
- Izdelovanje papirnatih rož (nosilke: Marija Rizman, Marija Janžekovič, Milena Zelenik, Marica Lesjak),
- Izdelovanje klobukov iz kostanjevega listja (nosilec: Martin Matkovič),
- Izdelovanje ljubenskih potic (nosilca: Jože Hudej, Alojz Atelšek),
- Velikonočne igre s pirhi (nosilec: Odbor za tradicionalno ciljanje pirhov, Krajevna skupnost Miren),
- Izdelovanje belokranjskih pisanic (nosilka: Nada Cvitkovič),
- Otepanje v Bohinju (nosilci: Neformalno organizirana fantovska skupnost Jereka, Neformalno organizirana fantovska skupnost Srednja vas v Bohinju, Neformalno organizirana fantovska skupnost Studor, Neformalno organizirana fantovska skupnost Stara Fužina, Neformalno organizirana fantovska skupnost Bohinjska Češnjica),
- Oglarstvo (nosilec: Neformalno združenje oglarjev Dol pri Litiji),
- Posavsko štehvanje (nosilec: Kmečka strojna skupnost Savlje-Kleče),
- Soseska Drašiči (nosilec: Vaška skupnost Drašiči),
- Tradicionalno izdelovanje kranjskih klobas (nosilci: Arvaj Anton, s. p. – mesarija, Mesarija Mlinarič, d. o. o., Lesce,

Čadež, mesarstvo, trgovina in gostinstvo, d. o. o., Košaki TMI d. d., Kras, d. d., Mesnine Dežele Kranjske, d. d.). (MI-KZŠ 2013).

Enote in nosilci nesnovne kulturne dediščine so v Register vpisani na podlagi sistema vpisovanja, ki ga je Koordinator v sodelovanju s strokovnjaki, ki sestavljajo Delovno skupino, oblikoval glede na geografsko razširjenost pojavov in število njihovih nosilcev. Enote nesnovne kulturne dediščine so lahko prisotne zgolj na eni lokaciji in imajo enega nosilca (npr. Škofjeloški pasijon, Cerkljanska laufarija), lahko so zamejene regionalno in imajo več nosilcev (npr. Škoromatija, Obhodi pustnih oračev) ali pa so prisotne na celotnem območju Slovenije (npr. Izdelovanje papirnatih rož).

Slovenski etnografski muzej je kot Koordinator varstva žive kulturne dediščine na pobudo tedanjega Ministrstva za kulturo in Občine Škofja Loka leta 2011 pripravil predlog za razglasitev Škofjeloškega pasijona za živo mojstrovino državnega pomena. Škofjeloški pasijon je 19. 7. 2012 Vlada Republike Slovenije razglasila za prvo živo mojstrovino državnega pomena.² Odlok o razglasitvi Škofjeloškega pasijona za živo mojstrovino državnega pomena je pripravilo Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport. V postopkih razglasitve za živi mojstrovini državnega pomena sta še dve enoti nesnovne kulturne dediščine – Izdelovanje ljubenskih potic in Tradicionalno izdelovanje kranjskih klobas.³ Razglasitev enote nesnovne kulturne dediščine za živo mojstrovino lokalnega ali državnega pomena razglašeni enoti daje vrednost spomenika. Skladno s slovensko in z mednarodno zakonodajo tovrstna razglasitev pomeni izpolnjene pogoje za pripravo nominacije (če je to želja nosilcev dediščine) za vpis na Unescov Reprezentativni seznam nesnovne kulturne

2 Odlok o razglasitvi Škofjeloškega pasijona za živo mojstrovino državnega pomena je dostopen na <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=201256&stevilka=2393>.

3 Članek smo v uredništvo prejeli 12. 2. 2013, Odlok o razglasitvi izdelovanja ljubenskih potic za živo mojstrovino državnega pomena in Odlok o razglasitvi tradicionalnega izdelovanja kranjskih klobas za živo mojstrovino državnega pomena je Vlada RS sprejela 21. 2. 2013 (op. ur.).

Utrinek z javne obravnave, ki je potekala v SEM.
Foto: Anja Jerin, Ljubljana, 17. 1. 2013

Prizor s prvega letošnjega dogodka v jubilejnim letu SEM.
Foto: Miha Špiček, Ljubljana, 17. 3. 2013

dediščine človeštva. Predstavniki Koordinatorja smo v letu 2012 sodelovali tudi v delovnih skupinah, ki pripravljajo nominacije za vpis na Unescov Reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva.

Slovenski etnografski muzej kot Koordinator skuša slediti dogodkom na področju nesnovne kulturne dediščine ter jih tudi sooblikovati. Tako se predstavniki Koordinatorja v namene osveščanja javnosti o stanju slovenskega Registra in drugih temah s področja nesnovne kulturne dediščine aktivno udeležujejo številnih domačih in tujih konferenc ter simpozijev.⁴ Med njimi naj posebej poudarim udeležbo na mednarodnem izobraževalnem seminarju za Jugovzhodno Evropo, ki je potekal v Sofiji med 23. 9. in 26. 9. 2012. Seminar je organiziral tamkajšnji Regionalni center za varovanje nesnovne kulturne dediščine pod naslovom *The Role of Youth in Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage: Implementing the 2003 UNESCO Convention in South-East European States* (Vloga mladih pri ohranjanju nesnovne kulturne dediščine: Implementacija Unescove Konvencije 2003 v državah Jugovzhodne Evrope). Seminarja so se udeležili številni mladi iz različnih evropskih držav, iz Slovenije Adela Pukl kot predstavnica nacionalnega Koordinatorja, in Barbara Urbanija, predstavnica slovenske nacionalne komisije za Unesco.

Koordinator se pri svojem delovanju povezuje z drugimi institucijami, ki kakor koli delujejo na področju nesnovne kulturne dediščine. V sodelovanju s Centrom za razvoj Litija je Koordinator 10. 5. 2012 v Slovenskem etnografskem muzeju organiziral okroglo mizo z naslovom *Dediščina – naše bogastvo: Ohranjanje nesnovne kulturne dediščine na lokalni in nacionalni ravni*. Okrogle mize se je s svojim prispevkom o Registru in pomenu nosilcev za ohranjanje nesnovne kulturne dediščine udeležila Adela Pukl.

Koordinator skuša s svojim delovanjem na izviran način predstavljati v Register vpisano nesnovno kulturno dediščino. V ta namen je med 22. 3. in 6. 5. 2012 v Slovenskem etnografskem muzeju ob mednarodni razstavi *Pust, kralj Evrope II: Zimska maskiranja za boljšo rodovitnost v evropskem etnografskem kontekstu* pripravil razstavo *Pustna dediščina Slovenije*, na kateri so bile predstavljene slovenske pustne šege in skupine, ki so bile tedaj že vpisane ali v postopku vpisa v Register. Kot spremni dogodek razstave je v Slovenskem etnografskem muzeju potekala tudi okrogla miza z naslovom *Vizualne raziskave pustovanj*, ki jo je vodila Nadja Valentinčič Furlan.

Da bi nesnovno kulturno dediščino čim bolj približali javnosti ter na ustrezen način predstavili v Register vpisane enote nesnovne kulturne dediščine, predvsem pa olajšali pripravo posameznih prijav ter osvetlili postopek vpisa enot nesnovne kulturne dediščine v Register, je Koordinator konec leta 2012 kot tretjo publikacijo v knjižni zbirki Priročniki SEM izdal *Priročnik o nesnovni kulturni dediščini*.⁵ V *Priročniku* osem avtorjev⁶ predstavlja vse vidike nesnovne kulturne dediščine v Sloveniji, od zakonodajnih okvirov do priprave posameznih prijav za vpis v Register, bistvenih napotkov pri pripravi video in obveznih fotografskih prilog k prijavi ter primer ustrezno pripravljenega prijavnega obrazca in vpisa v Register. Na koncu priročnika so s fotografijo, krajšim opisom in z vpisanimi nosilci nanizane do konca leta 2012 v Register vpisane enote nesnovne kulturne dediščine. Priročnik je dostopen na spletni strani Koordinatorja,⁷ kjer so na voljo tudi vse potrebne informacije v zvezi s pripravo prijav enot nesnovne kulturne dediščine, z delovanjem Koordinatorja ter aktualnim dogajanjem na področju nesnovne kulturne dediščine.

⁴ Adela Pukl se je udeležila simpozija *Srečanje kulturne dediščine Slovenije* (14. 2. 2012), posveta *Etnologija in slovenske pokrajine: Gorenjska* (16. 2. 2012), posveta *Nesnovna kulturna dediščina in folklorne skupine* (18. 2. 2012), *Poletne šole interpretacije* (29. 5. 2012), delavnice *Nesnovna kulturna dediščina na primeru obmejnega območja doline Zgornje Kolpe in Čabranke in okolice: Beležnje, komentiranje in ohranjanje v Palčavi šiši* (15. 9. 2012), *Posveta ob 40-letnici Konvencije o varovanju nesnovne kulturne dediščine* (15. 10. 2012).

⁵ Priročnik so uredile Anja Jerin, Adela Pukl in Nena Židov.

⁶ Avtorji člankov so Marjutka Hafner, Špela Spanželj, Ksenija Kovačec Naglič, Nena Židov, Adela Pukl, Nadja Valentinčič Furlan, Anja Jerin, Andrej Dular.

⁷ Priročnik o nesnovni kulturni dediščini je dostopen na: http://www.nesnovnadediscina.si/sites/default/files/Prirocnik_o_nesnovni_kulturni_dediscini.pdf.

Z nesnovno kulturno dediščino v SEM-ovo praznično leto

Konec leta 2012 so bili v Register žive kulturne dediščine vpisani enota Tradicionalno izdelovanje kranjskih klobas in šest nosilcev.⁸ Omenjena enota nesnovne kulturne dediščine je v postopku razglasitve za živo mojstrovino državnega pomena, zato je bilo treba v nadaljevanju postopka s predlogom razglasitve seznaniti vse nosilce in zainteresirano javnost. Javna obravnava predloga Odloka o razglasitvi tradicionalnega izdelovanja kranjskih klobas za živo mojstrovino državnega pomena, ki ga je pripravilo Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport, je bila 17. 1. 2013 v Slovenskem etnografskem muzeju v sklopu uvođenega dogodka ob njegovi letošnji 90-letnici.

Na javni obravnavi je prof. dr. Janez Bogataj uvodoma predstavil zgodovino izdelovanja kranjskih klobas na slovenskih tleh, čemur je sledila podrobna predstavitev predloga Odloka o razglasitvi tradicionalnega izdelovanja kranjskih klobas za živo mojstrovino državnega pomena. Predlog je po posameznih členih predstavil Ciril Baškovič (Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport). Sledila je razprava z vprašanji in s komentarji na pripravljeni predlog Odloka. Udeleženci javne obravnave

niso imeli nobene pripombe na predlog odloka oz. pobude za njegovo spremembo.

Pripravljeni Odlok mora v nadaljevanju postopka obravnavati Vlada Republike Slovenije, ga potrditi in sprejeti Akt o razglasitvi žive mojstrovine državnega pomena.

Javni obravnavi predloga Odloka o razglasitvi tradicionalnega izdelovanja kranjskih klobas za živo mojstrovino državnega pomena, ki je potekala prav na dan sv. Antona, zavetnika mesarjev, je sledil prvi letošnji dogodek v jubilejnem letu Slovenskega etnografskega muzeja, na katerem sta bila na kratko predstavljena njegovo dosedanje delo kot Koordinatorja varstva žive kulturne dediščine⁹ in nova publikacija v muzejski zbirki Priročniki SEM z naslovom *Priročnik o nesnovni kulturni dediščini*. Ob tem je mag. Andrej Dular pripravil tudi priložnostno razstavo doniranih predmetov in dokumentov znanega ljubljanskega mesarja Josipa Rozmana.

Internetni vir

MIKZŠ (Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport): Seznam registriranih enot žive kulturne dediščine, http://www.mizks.gov.si/si/storitev/kultura/razvidi_evidence_in_registri/register_zive_kulturne_dediscine/seznam_registriranih_enot_zive_kulturne_dediscine/, 10. 1. 2013.

⁸ Arvaj Anton s. p. – mesarija, Mesarija Mlinarič d. o. o., Lesce, Čadež, mesarstvo, trgovina in gostinstvo, d. o. o., Košaki TMI d. d., Kras d. d., Mesnine Dežele Kranjske d. d.

⁹ Slovenski etnografski muzej je postal Koordinator varstva žive kulturne dediščine leta 2011.

CERKLJANSKO ROKODELSKO DRUŠTVO DRIKLC JE POTEGNILO VOZ NAPREJ!

Cerkljansko rokodelsko društvo Driklc želi z delovanjem pri razvoju cerkljanskega rezbarstva ovrednotiti pomembnost cerkljanske laufarije in z njo močno povezano rokodelstvo in prepoznavne lokalne identitete. Skupaj z Društvom Laufarija in Idrijsko-cerkljansko razvojno agencijo (ICRA d. o. o.) stremi k ohranjanju rezbarskih znanj, s katerimi so v lokalnem okolju nastajale lesene maske.

Rokodelsko društvo, ki je bilo ustanovljeno leta 2009 in danes združuje 35 članov z območja občin Idrija in Cerkno, si je zadalo nekoliko nenavadno, a zgovorno ime Driklc. Čeprav se tako imenuje lesen okovan drog, s katerim v voz vpenjajo konjske ali volovske vprege, gre v tem primeru za kratico Društva rokodelskih izdelkov kulturne ljubiteljske dejavnosti Cerkno.¹

Zametki društva segajo v leto 2007, ko so med božičnimi prazniki na pobudo Marka Obida in Toneta Kavčiča organizirali

prvo razstavo najrazličnejših rokodelskih izdelkov. Leta 2012 je društvo med božično-novoletnimi prazniki pripravilo svojo šesto letno razstavo z izdelki več kot 30 članov; že tretje leto jim je razstavni prostor ponudil Cerkljanski muzej. Na razstavi so prevladovali izdelki iz lesa, od pletarskih izdelkov, intarzij, posodja in rezbarij, do miniaturnih in jaslč. Razstavljeni izdelki vsako leto dokazujejo, da imamo med člani naslednike nekdanjih razvite podobarske in slikarske obrti na Cerkljanskem. Na razstavi nikoli ne manjkajo niti izdelki iz klekljane čipke in drugi okrasni predmeti. Razstavo vsako leto obiščejo številni obiskovalci (leta 2012 preko 700). Številčni obisk priča o tem, da ljudi še vedno najbolj pritegne vsebina, ki pride neposredno od ljudi, sploh v manjšem lokalnem okolju, kot je Cerkljansko.

Da so v okolju, kjer je od nekdanjih med pomembnejšimi in najbolj razširjenimi spretnostmi izdelovanje klekljanih čipk, močno prisotne še številne druge rokodelske spretnosti in znanja, dokazuje prav delovanje društva. Naj bo lipa, hruška, jablana, češnja, oreh, vrba ali leska, je les, ki ga je na Cerkljanskem več kot dovolj, izjemno gradivo. Cerkljanski rokodelci že od nekdanjih z zgodbami o lesu tkejo vez med kulturo in naravo, o čemer pričajo tudi iz lipovega lesa izrezljana lesena naličja cerkljanskih laufarjev – *larfe* z izrazitimi človeškimi potezami. Izdelovanje mask je na Cerkljanskem sicer zamrlo pred več kot desetletjem ob slove-

¹ Rokodelsko društvo Driklc Cerkno je strokovno, prostovoljno, samostojno, nepridobitno združenje fizičnih oseb, ki delujejo na področju rokodelstva, zbirateljstva, ohranjanja kulturne in naravne dediščine, etnologije in kulturne antropologije, razvoja turizma, izobraževanja, vzgoje, umetnosti, informiranja, svetovanja, oblikovanja in programiranja, raziskovanja, založništva, povezovanja naravoslovnih, tehničnih, humanističnih in družboslovnih znanosti in umetnosti, ki so pri svojem delu tako ali drugače povezani s tem področjem. Več na: www.rokodelci-cerkno.si.

Rezbarska delavnica z mentorjem Marijanom Vodnikom.
Foto: Polona Kavčič, Cerkno, 5. 3. 2011

Vid Prezelj izdeluje lik ta hrastovega.
Foto: Vid Prezelj, Cerkno (Zakriž), maj 2012

su zadnjega domačega rezbarja Franca Kobala (Hramšerjevega Eneta, 1920–2004). Že dlje časa se pojavljajo težnje in želje, da Cerkljanska dobi nove rezbarje, ki bi izdelovali *larfe* za potrebe laufarije. Že ob ustanovitvi društva so si zadali dve pomembni nalogi: ponoven začetek in spodbujanje izdelovanja mask. V Cerknem so za nov in spodbuden začetek rokodelske dejavnosti članov društva pripravili in izpeljali rezbarsko delavnico.

Leta 2010 je društvo v soorganizaciji z Občino Cerkno, ki je projekt tudi v celoti finančno podprla, na pobudo predsednika društva Mascherai alpini,² Luigija Relevantna, in takratnega župana Občine Cerkno, Jurija Kavčiča, izvedlo mednarodno rezbarsko delavnico izdelovanja lesenih pustnih mask. Cerkno je bilo od petka, 23. julija, do nedelje, 25. julija 2010, prizorišče mednarodne rezbarske delavnice Larfa Art Cerkno 2010. Pojavljanje pustnih mask v poletnem času se na prvi pogled zdi neprimerno, vendar se je tokrat v Cerknem srečalo 15 rezbarjev – izdelovalcev lesenih pustnih mask iz raznih krajev sosednje Italije in Slovenije (Hrušica, Drežnica).

Larfe cerkljanskih laufarjev poznavalci domače in umetnostne obrti uvrščajo v sam vrh rokodelskih izdelkov Slovenije, zato ni naključje, da smo prvo delavnico na slovenski strani pripravili prav v Cerknem. V središču Cerknega, na trgu pred cerkvijo sv. Ane, je bilo tako na enem mestu mogoče spoznati različne načine obdelave lesa za izdelavo mask, delovno opremo in orodja. V središču pozornosti so bila naličja, ki so nastajala pod rokami spretnih mojstrov in mojstric, ki tostran in onstran slovenske meje ustvarjajo podobe mask značilnih tradicionalnih pustnih skupin, kot so cerkljanski laufarji, drežniški pustovi, hrušiški škorumati. Udeleženci so s svojo kreativnostjo mestece oživel z odprto delavnico, v kateri je lahko vsak obiskovalec opazoval, se učil in navduševal nad rezbarskimi mojstrovini ter se družil z

izdelovalci. Dogodek je vključeval tudi strokovni posvet na temo rezbarstva in lesenih pustnih mask v alpskem prostoru.³ Z dogodkom, pripravljenim prav ob praznovanju farne zavetnice sv. Ane (med drugim tudi zavetnice rezbarjev), je želela Občina Cerkno ovrednotiti in uveljaviti pomen cerkljanske laufarije med tradicionalnimi pustnimi skupinami v mednarodnih okvirih ter poudariti rokodelsko ustvarjalnost, ki jo je treba v Cerknem ohranjati z namenom razvoja cerkljanske laufarije. Dogodek je povezal in hkrati utrdil različnost posameznih pustnih skupin ter načina obdelave lesenih mask v alpskem in predalpskem prostoru, hkrati pa opozoril na podobnosti, ki so vedno prilagojene lokalnim razmeram in načinu življenja posameznih skupnosti. Namen je bil dati ustvarjalcem priložnost za predstavitev, Cerkljanom pa približati rezbarstvo z namenom izdelave mask. Na dogodku Larfa Art med izdelovalci še ni bilo lokalnih zastopnikov. Štirinajst (med njimi dva osnovnošolca in dve ženski) se jih je marca 2011 zbralo na delavnici spoznavanja osnov rezbarstva s poudarkom na izdelovanju mask;⁴ delavnico je vodil priznani rezbar Marijan Vodnik, dolgoletni mentor na rezbarskih tečajih v Sloveniji. Delavnica z Marijanom Vodnikom je bila še en pomemben razvojni korak. Na podlagi razvojnih prizadevanj ima Cerkljansko od leta 2012 ponovno svojega izdelovalca *larf*. Vid Prezelj (roj. 1973) je spomladi 2012 izdelal prvo masko, in sicer lik *ta hrastovega*, obstoječo staro masko pa popravil. Poleg te je obnovil še nekatere druge *larfe* likov, kot so *ta star*, *ta pijan* in *ta žleht*. Poškodovane maske je zbrusil do lesa in nadomestil zlomljene dele. V izdelovanju mask se preskušajo tudi nekateri drugi posamezniki.

Vsakoletne razstave dokumentirajo današnjo »tradicionalno« in sodobno, vsekakor pa živo ustvarjalnost. Nekateri kritiki bi razstave – a le v smislu postavitve – negativno ocenili. Vendar pa so

2 Srečanje ob potujočih rezbarskih delavnicah je namreč v Italiji že tradicionalni dogodek. Pripravlja ga skupina ljubiteljev rezbarjev Mascherai alpini ('izdelovalci alpskih mask'), ki promovira tradicionalne pustne skupine in izdelovanje mask iz lesa. Ustanovljeno je bilo v Čenti v Furlaniji in se je zelo hitro razširilo v Benečijo, Lombardijo na Trentinsko ter nato na Tirolsko, Madžarsko in v Slovenijo. Izdelovalci se na delavnicah, ki so posvečene lesenim izrezljanim maskam, srečujejo od leta 2002.

3 S prispevki so sodelovali Ivana Leskovec, univ. dipl. etnologinja, direktorica Mestnega muzeja Idrija; Špela Brožič Križaj, univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja; Marijan Vodnik, univ. dipl. ing. arhitekt, in Luigi Relevant, predsednik društva Mascherai alpini.

4 Na ICRA d. o. o. Idrija smo delavnico organizirali v okviru projekta Več znanja na podeželju, ki ga je sofinanciral Evropski kmetijski sklad za razvoj podeželja: Evropa investira v podeželje (Leader program).

razstave izjemno dragocene, saj vedno več lokalnih ustvarjalcev zbere pogum in pokaže stvari, ki jih ustvari za zidovi svojih delavnic in bivalnih prostorov. Še vedno gre za povsem neselekcioniран pristop v smislu »prinesi, kar imaš«, ki edini omogoča začetek dejavnosti in odkrivanje ustvarjalcev.

V okviru razpoložljivih možnosti in projektov, ki jih izvajamo na Icr a d. o. o. Idrija, aktivno sodelujemo z društvom Driklc. Naj naštejemo le nekatere aktivnosti: sodelovanje na natečaju za turistični spominek; organizacija študijskega krožka in ogled dobre prakse v Sutriu (Italija); organizacija predstavitev na prireditvah; rokodelske delavnice; vključevanje članov za mentorje na delavnicah; svetovanje o registraciji dejavnosti in pridobitvi certifikata OZS Rokodelstvo Art&Craft Slovenija, ... Treba je poudariti tudi

pomen podpore lokalne skupnosti, sodelovanja stroke, pogleda k sosedom ter močne vpetosti v sodelovanje z drugimi akterji v lokalni skupnosti. K uspešnemu in širokemu delovanju društva prispeva tudi dober statut, ki dopušča odprte in široke možnosti razvoja domače in umetnostne obrti. Člani društva vedno znova dokazujejo, da si želijo ohranjati dediščino ter imajo voljo in znanje, da jo približajo in predstavijo tudi širši javnosti.

Naj besedilo sklenem z mislijo prof. dr. Janeza Bogataja: »Spoštovanje dediščine je spoštovanje samega sebe.« Prav ta misel pomembno potrjuje delovanje aktivnih članov društva, ki postajajo pomembni nosilci razvoja rokodelstva na Cerkljanskem. Tudi v prihodnje jim želimo veliko ustvarjalnosti, spretnih rok in dobrih rezov. Držimo pesti, da bo Driklc vlekel voz še naprej!

SVETOVNA TURISTIČNA BORZA (WTM LONDON) 2012 IN KULTURNA DEDIŠČINA

Turizem je danes najhitreje razvijajoča se gospodarska panoga,¹ ki se z različnimi interdisciplinarnimi inovacijami povezuje z raznimi področji, kjer ustvarja doživetja, jih spreminja v tržno blago in z njim oblikuje povpraševanje in ponudbo.

Kot udeleženca svetovne turistične borze WTM v Londonu (World Travel Market London 2012) sta me zato zanimala koncept vključevanja kulturne dediščine v neko destinacijo, oziroma vprašanje, v kolikšni meri se turizem še vedno opira na posamezne elemente kulturne dediščine. Različne raziskave² v turizmu namreč navajajo, da se omenjena komponenta s spodbujanjem inovacij ter novih načinov koncipiranja doživetja v turizmu zmanjšuje, oziroma je postala v kreiranju zanimivosti turistične destinacije obskurni element.

S kratko metodološko raziskavo sem tako želel na makropriemeru nedavne svetovne turistične borze z metodo primerjave in vrednotenja dognati, ali to drži, ter do katere mere si omenjene trende lahko razlagamo.

Rezultati zadnjih raziskav v turizmu namreč kažejo, da se je fokus turističnega povpraševanja s tradicionalnih elementov, kamor spadajo tako kulturne kot naravne dobrine, izrazilo prenesel na druge segmente. Ali to drži in je kulturna dediščina postala marginalni element kreiranja turistične destinacije ali pa se je integrirala v večje strukture?

Svetovna turistična borza je največji turistični dogodek in pritegne več kot pet tisoč razstavljalcev iz več kot 190 držav. Glavni slogan organizatorjev je »WTM Means Buisness« (WTM je si-

nonim za trgovanje), s čimer želijo poudariti pomen turizma na različnih gospodarskih področjih. Borzo namreč obišče več kot 20.000 poslovnih, gostov, novinarjev, tur operatorjev, znanih osebnosti ter predstavnikov turističnih organizacij. Na borzi se kreirajo trendi ter predstavljajo inovativne ideje, spremljajo pa jo razna srečanja, predstavitve, objave najnovejših raziskav in podelitve različnih nagrad.

Kljub vsemu naštetemu pa je glavni fokus še vedno na prodaji (tako imenovani *B to B* oziroma *biznis to biznis*) ter marketingu in trženju, s čimer se poudarja prepoznavnost posamezne destinacije, saj je borza namenjena le strokovni javnosti, ne pa tudi splošni javnosti, kot je to značilno za večino preostalih večjih sejmov po Evropi in svetu.

Iz omenjenega razloga je bilo dogajanje na borzi razdeljeno na večje število ločenih sklopov, ki bi jih lahko strukturirali po naslednjem vrstnem redu. V prvem delu so bili razstavljalci ločeni glede na celino, kamor se geografsko umešča posamezna država, sledila je delitev na posamezne države, nato pa še na regije znotraj držav in, v primeru razvitih in prepoznavnih destinacij, še na posamezno destinacijo. Velika Britanija kot gostiteljica je imela skupaj z Irsko na sejmu posebno mesto.

Slovenija se je tako tudi leta 2012 skupaj z drugimi evropskimi državami in elitnimi destinacijami predstavila v sektorju Evropa.³ Treba je poudariti, da je Slovenija že leta 2011 z vpeljavo tako imenovane QR kode⁴ v turizem dobila posebno priznanje za inovativnost. Slogan letošnje predstavitve je bil 'čutim ljubezen' ali *I feel sLOVEnia* s projektom Egozero v ospredju. Projekt

¹ Turizem gotovo spada med panoge, ki v svetu po zbranih podatkih raste najhitreje. Svetovna turistična organizacija skupaj s svojimi članicami, torej nacionalnimi turističnimi organizacijami, že desetletja spremlja trende v turizmu (Rifai 2011: 7).

² Med bolj zanesljive sodi neodvisna raziskava agencije IPSOSO (internetni vir 2).

³ Baleari, Kanarski otoki, Ferski otoki, Gibraltar, Monako (internetni vir 3).

⁴ Inovacija Slovenije na Svetovni turistični borzi v Londonu leta 2011 so bile QR kode, ki jih je organizator letos umestil na osebne izkaznice udeležencev.

* Mag. Miha Markelj, magister arheologije in turizma, znanstveni sodelavec na Inštitutu za civilizacijo in kulturo 1000 Ljubljana, Knaflijev prehod 11, E-naslov: miha.markelj@ick.si

Slovenska stojnica.

Foto: Miha Markelj, London, 5. 11. 2012

Švicarska stojnica.

Foto: Miha Markelj, London, 8. 11. 2012

ponuja inovativno potovanje z električnim avtomobilom med lokalnimi ponudniki zanimivih turističnih ponudb s podeželja ter različnimi aktivnostmi in storitvami, na spletni strani www.egozero.si združenimi v atraktivna potovanja. Podoba Slovenije je v tem segmentu izstopala med preostalimi bližnjimi državami – Avstrijo in Švico, kjer je sicer indeks turistične konkurenčnosti že nekaj let najvišji.⁵

Že z bežnim pogledom na avstrijsko oziroma švicarsko stojnico je bilo mogoče prepoznati tradicionalne elemente kulturne dediščine, s čimer so predstavniki potrjevali svojo raznolikost v primerjavi z drugimi destinacijami.

Prav tako so tudi Hrvaška, Španija in Italija v ospredje postavile kulturno dediščino, ki se je v njihovem primeru navezovala na morje kot dominanten element, s katerim poudarjajo svojo prepoznavnost.

Pri Sloveniji, ki je na sejmu leta 2012, tako kot že na sejmu leta 2011, nedvomno izstopala s svojimi inovacijami, je treba povedati, da so tudi te oblikovane okrog ponujenih naravnih in kulturnih komponent.

Delež kulturne dediščine v turizmu se je v raziskavah res morda znatno zmanjšal, vendar že podrobnejši pogled in preprosta analiza potrjujeta, da je to le površinski vtis. V veliki večini je kulturna dediščina še vedno element, s katerim se gradi in oblikuje prepoznavnost nekega območja oziroma destinacije.

Nedvomno pa so uspešnejši tisti, ki znajo te gradnike izkoristiti ter nadgraditi in jim dodati nove možnosti ter tako neposredno poskrbeti za njihovo novo vsebino ter ohranjanje. Primeri dobrih praks tako niso zgolj tisti elementi kulturne dediščine, ki v danem segmentu prinašajo največ dobička ali zadovoljstva, temveč tisti, ki dobiček redistribuirajo oziroma porazdelijo v lokalno skupnost in ga namenijo npr. obnovi spomenikov ali financiranju raziskav, s katerimi zagotavljajo dolgoročno stabilnost ter novo vsebino.

Vir

RAFAI, Taleb: *UNWTO Annual Report 2011*. Madrid: UNWTO Madrid Spain, 2011, 5–37.

Internetni viri

Internetni vir 1: Indeks turistične konkurenčnosti; <http://www.weforum.org/issues/travel-and-tourism-competitiveness>, 24. 2. 2013.

Internetni vir 2: Neodvisna raziskava agencije IPSOSO;

http://www.slovenia.info/pictures/TB_board/atachments_1/2011/Ipsos_Reuters_Pleasure_Trip_G@_12191.pdf, 25. 2. 2013.

Internetni vir 3: WTM London;

<http://www.wtmlondon.com/page.cfm?action=ExhibList/ListID=5/t=m/go-Section=6>, 25. 2. 2013.

⁵ Indeks turistične konkurenčnosti je pokazatelj najboljše kombinacije ukrepov za zagotavljanje dolgoročne stabilnosti in napredka na področju turizma. Na lestvici turistične konkurenčnosti med umeščenimi državama že nekaj let vodilni vlogi zasedata Avstrija na prvem in Švica na drugem mestu, medtem ko je bila Slovenija za primerjavo v letu 2012 šele na 33 mestu (internetni vir 1).

Stanislav Lamovšek pri izdelavi struženega keliha.
Foto: Katarina Sekirnik, Visoko pri Poljanah, 20. 4. 2013

Dvesto let stara stružnica.
Foto: Katarina Sekirnik, Visoko pri Poljanah, 20. 4. 2013

PRVO LESOSTRUGARSKO SREČANJE NA SLOVENSKEM

Visoko pri Poljanah nad Škofjo Loko

V soboto, 20. aprila 2013, je na Visokem pri Poljanah nad Škofjo Loko potekalo prvo lesostrugarsko srečanje na Slovenskem. Dogodek je nastal v okviru čezmejnega projekta Duo Kunsthandwerk, v katerem kot eden od partnerjev sodeluje tudi Rokodelski center DUO Škofja Loka, ki deluje v okviru Razvojne agencije Sora¹ in je bil glavni organizator srečanja.

Srečanje je več kot odlično uspelo, saj smo dosegli namen in uresničili vse cilje, ki smo si jih zadali ob njegovem načrtovanju. Zadovoljstvo mojstrov lesostrugarjev, rokodelcev, razstavljalcev, organizatorjev dogodka in več kot 2.500 obiskovalcev je potrdilo, da smo pri popularizaciji rokodelskih obrti in dviga ravni tudi za strokovno javnost ubrali pravo pot.

Na več prizoriščih smo želeli ročno obdelavo lesa prikazati s čim več zornih kotov. Tavčarjev dvorec na Visokem in njegova okolica sta nam ponudila očarljiv ambient, ki smo ga izkoristili in obiskovalcem ponudili kar največ. Središče dogajanja je bil kozolec toplar, pod katerim je ves dan stružilo 11 mojstrov lesostrugarjev in to rokodelsko dejavnost predstavljalo obiskovalcem. Poleg tega so imeli mojstri rokodelci priložnost izmenjave znanja, izkušenj in dobrih praks, ki so jih pridobili v letih svoje ustvarjalnosti. Kljub temu da lesostrugarji niso stružili v svojih domačih prostorih, so obiskovalci lahko v živo srečali mojstre pri delu in s tem pridobili novo znanje o postopkih struženja lesa, od same surovine do končnega izdelka. Ker se o lesostrugarstvu vse

premalo govori in je strokovnih srečanj mojstrov lesostrugarjev premalo ali pa jih sploh ni, je bil dogodek uspešen tudi s tega vidika. Lesostrugarji s čezmejnega območja Slovenije, Avstrije in Italije so se tako lahko srečali in si izmenjali svoje znanje ter izkušnje. Sodelovala sta lesostrugarja iz avstrijske Koroške, Franc Merkač in Stanko Jamer, lesostrugar Marco Bevilacqua iz Italije in osem lesostrugarjev iz Slovenije. Glavna pobudnika srečanja sta bila Stanislav Lamovšek in Matija Hiršenfelder, ob njiju pa so sodelovali še Ljubo Zečevič, Silvo Košmrlj, Gregor Dolenc, Aleš Weber, Andrej Jug in Zvonko Hren. Pod kozolcem se je predstavilo tudi podjetje Mi stroj d. o. o. iz Maribora, z eno od svojih stružnic pa podjetje Lestroj d. o. o. Mojstri lesostrugarji so svoje izdelke izdelovali s starimi tehnikami, torej na stružnicah na nožni pogon in tudi na novejših, motoriziranih in tehnično izpopolnjenih. Videli smo, da je lesostrugarstvo še vedno izjemno aktualna rokodelska obrt, saj temelji na starih znanjih in tradiciji, hkrati pa je v koraku s sodobnim časom in se neprestano nadgrajuje.

Glavno prizorišče je obkrožalo več manjših prizorišč, na katerih je svojo rokodelsko ustvarjalnost in znanje predstavilo osem rokodelcev, članov Sekcije domače in umetnostne obrti Območne obrtne zbornice Škofja Loka. S svojimi izdelki in z razstavo o vrstah dreves se je predstavila Srednja šola za lesarstvo Škofja Loka. Na stojnici so srednješolci skupaj s svojimi profesorji predstavljali izobraževalni program Srednje šole za lesarstvo in na ogled postavili nekaj praktičnih projektov oziroma lesenih izdelkov, ki so jih ustvarili med šolanjem. Profesorica Irena Leban je pripravila predstavitev šestnajstih najpogostejše uporabljanjih slovenskih drevesnih in lesnih vrst. Te so si obiskovalci lahko ogledali na zunanji strani kozolca.

Kot največji zbiralec drevesnih in lesnih vrst je na dogodku sodeloval prof. Anton Suhadolc. Iz svoje bogate zbirke, ki šteje več

¹ Vodilni partner čezmejnega projekta Duo Kunsthandwerk je sicer Podjetniški center Slovenj Gradec d. o. o., slovenski partnerji so Razvojna agencija Sora d. o. o., Mestna občina Slovenj Gradec, Javni zavod za kulturo, turizem in razvoj občine Rogatec, kot avstrijski partnerji pa v projektu sodelujejo Slovenska prosvetna zveza, Slovenski narodopisni inštitut »Urban Jarnik« in Krščanska kulturna zveza. Več o projektu v: Demšar 2011: 90–91; Žagar 2012: 128–129; Destovnik in Piko-Rustia 2012: 166–169.

* Katarina Sekirnik, univ. dipl. etnol. in kult. antropol., Razvojna agencija Sora, Rokodelski center DUO Škofja Loka, 4220 Škofja Loka, Mestni trg 34, E-naslov: kati.sekirnik@gmail.com

kot 200 različnih vrst lesa, je predstavil tiste, ki rastejo pri nas. Predstavil jih je v obliki struženih krogel, ki so nastale v sodelovanju s strugarjem Vojkom Kovačem.

Del dogajanja smo usmerili tudi v Tavčarjev dvorec, kjer sicer potekajo obnovitvena restavratorska dela. V obnovljenem delu smo postavili muzejski kotiček z 200 let staro stružnico in s posameznimi sestavnimi deli starih stružnic, ki so z današnjih, motoriziranih, že izginili. Kotiček je dopolnila tudi literatura o lesostrugarski dejavnosti, ki jo hrani Stanislav Lamovšek.

Da les lahko ponudi še veliko več, pa je prikazala razstava rokodelke Ladke Peneš, na kateri je predstavila volno, svilo in bombaž, barvane z naravnimi barvilnimi tekočinami iz listov in skorij različnih vrst dreves. Tudi ona za svoje izdelke uporablja le domače drevesne vrste in volno jezersko-solčavske ovce. V različnih barvah in barvnih odtenkih smo prepoznavali oreh, octovec, krhljiko, vrbo, jablano, jelšo, brezo, macesen, češnjo, javor in lesko.

Na stopnišču dvorca so si gledalci lahko ogledali film o lesostrugarju Stanislavu Lamovšku in njegovem delu, se ustavili v priložnostni knjižnici in prelistavali zbrano literaturo. Ob tem so izvedeli nekaj več o Poljanski dolini in Tavčarjevem dvorcu, rokodelstvu na Slovenskem, pripovedkah s Škofjeloškega in drugih etnoloških temah, povezanih s škofjeloškim prostorom.

Na pročelju starega hleva poleg Tavčarjevega dvorca so si lahko ogledali razstavo fotografij rokodelskih izdelkov, ki sta jih fotografirala Tomo Jeseničnik in Tomo Weiss posnela za dvojezični ka-

talog z naslovom *Podobe rokodelske ustvarjalnosti: Rokodelski izdelki čezmejnega območja*, ki je prav tko nastal v čezmejnem projektu Duo Kunsthandwerk.

Dogodek so ves dan snemali člani Zavoda O. Na prvo lesostrugarsko srečanje pa bo spominjal tudi divji kostanj, ki sta ga na dogodku simbolično zasadila župan občine Škofja Loka, Miha Ješe, in župan občine Gorenja vas – Poljane, Milan Čadež. Dogajanje je sklenil koncert dua Bakalina.

S tem mednarodnim dogodkom smo naredili korak naprej na področju rokodelske ustvarjalnosti, za kar se iskreno zahvaljujemo vsem sodelujočim. Naj bodo izkušnje, pridobljene v procesu ustvarjanja, dobra popotnica za naprej, glavno vodilo za nadaljnje delo pa naj bo resnično sodelovanje in povezovanje različnih akterjev, ki, kot smo dokazali, vedno znova obrodi sadove. S spoštovanjem tradicionalnih znanj naših prednikov in mojstrov rokodelcev skrbimo za ohranjanje ter razvoj bogatih rokodelskih dejavnosti na Slovenskem.

Vir

DEMŠAR, Marija: Center DUO v Škofji Loki. *Glasnik SED* 51/3,4, 2011, 90–91.

DESTOVNIK, Irena in Martina Piko-Rustia: Čezmejni projekt DUO Kunsthandwerk: Delovno poročilo projektnih partnerjev iz južne Koroške. *Glasnik SED* 52/1,2,3,4, 2012, 166–169.

ŽAGAR, Katarina: Prva evropska rokodelska razstava Art@Craft Europe 2012: Slovenj Gradec in Celovec, 18. april–15. september 2012. *Glasnik SED* 52/1,2,3,4, 2012, 128–129.

40-LETNICA KONVENCIJE O VARSTVU SVETOVNE KULTURNE IN NARAVNE DEDIŠČINE – POMEN KONVENCIJE DANES

Strokovni posvet, Park Škocjanske jame, 9. oktober 2012

Konvencija o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine (Konvencija o svetovni dediščini), ki jo je Generalna skupščina Unesca sprejela 16. novembra 1972 in je s 190 državami pogodbenicami danes najbolj razširjen mednarodni pravni instrument s področja kulture, je leta 2012 praznovala 40-letnico. Številnim obeležitvam, ki so pod okriljem Unesca potekale pod geslom Svetovna dediščina in trajnostni pomen – vloga lokalnih skupnosti, se je pridružila tudi Slovenija. Odbor za dediščino pri Slovenski nacionalni komisiji za Unesco (SNKU) pod vodstvom Magdalene Tovornik je v sodelovanju s Parkom Škocjanske jame 9. oktobra 2012 organiziral posvet o današnjem pomenu Konvencije, na katerem so sodelovali strokovnjaki ter odgovorni za varovanje in ohranjanje naravne in kulturne dediščine. Dogodek je bil namenjen predvsem strokovni javnosti in lokalnemu prebivalstvu na spomeniških oz. zavarovanih območjih, potekal pa je v dveh delih – prvi del je bil namenjen predvsem Konvenciji o svetovni dediščini ter njenih različnih vidikih ter odmevih v Sloveniji, v nadaljevanju pa je sledil kratak pregled drugih

konvencij in programov organizacije, ki so posvečeni ohranjanju bogate in raznolike dediščine človeštva na različnih ravneh in z raznolikimi poudarki.

Uvodna govornica, dr. Breda Pavlič, dolgoletna uslužbenka SNKU s področja izobraževanja, je orisala postopno nastajanje in razvoj Konvencije o svetovni dediščini in njen naraščajoči pomen ter strokovne izzive, pri katerih so pomembno vlogo odigrala mednarodna strokovna združenja ICOMOS,¹ IUCN² in ICCROM³. Ključno je, da je Konvencija pred 40 leti na globalni ravni revolucionarno povezala naravno in kulturno dediščino ter

1 ICOMOS = *International Council on Monuments and Sites* (Mednarodni svet za spomenike in spomeniška območja).

2 IUCN = *International Union for Conservation of Nature* (Mednarodna zveza za ohranjanje narave).

3 ICCROM = *International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property* (Mednarodni center za študij varstva in restavriranja kulturnih dobrin).

* Špela Spanžel, univ. dipl. umet. zgod., nacionalna strokovna koordinatorka za kulturno dediščino Unesca, Ministrstvo za kulturo RS, Direktorat za kulturno dediščino. 1000 Ljubljana, Maistrova 10, E-naslov: spela.spanzel@gov.si

Uprizoritev Škofjeloškega pasijona.

Foto: Jure Nastran, Škofja Loka, 1999 (hrani Register žive kulturne dediščine, Ministrstvo za kulturo RS)

Pogled na kulturno krajino Sečoveljskih solin.

Foto: Stane Klemenc, Sečovlje, 1992 (hrani INDOK center, Direktorat za kulturno dediščino Ministrstva za kulturo RS)

s tem utemeljila danes široko uveljavljeni koncept trajnostnega razvoja; v sodobnem času pa se sooča predvsem z izzivi kredibilnosti ter uravnoveženosti, ki jih otežujejo globalne težave (podnebne spremembe, množični turizem) in temeljna etična vprašanja.

S stališča ICOMOS-a (prispevek Marka Stokina in Jelke Pirakovič) je ohranjanje kulturne dediščine na podlagi Konvencije o svetovni dediščini izrazito interdisciplinarno in je kot takšno izziv konservatorski praksi, ki ima razdelan konceptualni in metodološki aparat ter spodbuja sodelovanje strokovnjakov na mednarodni ravni. V procesu priprave nominacij na nacionalni ravni so ključni vrednotenje na podlagi jasnih kriterijev, upoštevanje možnosti za uspeh in primerjalna analiza, ki pripelje do trdne argumentacije ali streznitve. Podobne strokovne podlage je razvila IUCN (prispevek Marije Vičar), ki izjemno univerzalno vrednost naravnih pojavov in območij deli na dva sklopa: a) naravno lepoto ter estetski pomen; b) sklop, ki vsebuje podatke in priča o biotski raznovrstnosti. Število zavarovanih območij se povečuje, strategija na globalni ravni predvideva zavarovanje 17 odstotkov kopnega in 10 odstotkov morja, čemur v Sloveniji primerjalno sledimo kljub prešibki zakonski podpori.

Težišče prizadevanj za mednarodno varstvo kulturne in naravne dediščine je na obeh ministrstvih, odgovornih za kulturo in naravo (Pečnik, Berginc). Z Unescom povezane aktivnosti so se precej okrepile predvsem na Direktoratu za kulturno dediščino na Ministrstvu za kulturo, kjer so v zadnjih dveh letih do vpisa na Seznam svetovne dediščine pripeljali dve uspešni serijski transnacionalni nominaciji (prazgodovinska kolišča na Ljubljanskem barju in idrijska dediščina živega srebra); na področju narave pa je od nekaj prepoznanih potencialnih območij v prihodnje realno osredotočiti prizadevanja na zaščito dediščine, povezane s kraškimi pojavi, in pojave specifične biotske raznovrstnosti.

Podlago za varstvo kulturne dediščine in naravnih vrednot v mednarodnem okviru določa leta 2007 sprejeta strategija vlade RS, ki je spričo spremenjenih okoliščin in razvoja strokovnih izhodišč potrebna aktualizacije (poročala Marjutka Hafner). Poleg varovanja in promocije dediščine je pomembna komponenta še raziskovanje in izobraževanje za dediščino v okviru Unescovih

kateder, Unescovih centrov druge kategorije (IZUM center v Mariboru) in mreže Unescovih šol. Manj znane pa so aktivnosti na področju dokumentarne oz. ožje pisne dediščine, kjer je v Unescov program Spomin sveta (Memory of the World) vključen Supraseljski kodeks, ki ga hrani NUK v Ljubljani (Rupert).

V nasprotju s sorodnimi programi ohranjanja narave je Ramsarska konvencija usmerjena k ohranjanju mokrišč in njihovih funkcij ter razvijanju mednarodne mreže (Beltram), program Človek in biosfera poudarja ohranjanje narave s kvalitetnim bivanjem človeka ob upoštevanju načel trajnostnega razvoja (Vanja Debevec), sodelovanje z lokalno skupnostjo in razvijanje geoturizma za vzdržen lokalni razvoj pa je v ospredju Geoparkov (Suzana Fajmut). Med kulturnimi konvencijami Unesca je zlasti aktualna Konvencija o varovanju nesovne kulturne dediščine iz leta 2003. Pomemben kvalitativni in kvantitativni napredek pri njeni implementaciji je bil v preteklih letih dosežen v sodelovanju med resornim ministrstvom, Koordinatorjem varstva žive kulturne dediščine – Slovenskim etnografskim muzejem in nosilci tovrstne dediščine (Pukl); Slovenija pa je s strokovnim sodelovanjem in svetovanjem pomemben promotor Konvencije o varovanju podvodne kulturne dediščine iz leta 2001 (Gaspari). Predstavitve govorcev in diskusija sodelujočih na posvetu dopolnjujejo Konvencijo o svetovni dediščini z drugimi Unescovimi instrumenti in programi, ki celovito pokrivajo to kompleksno in obsežno področje, ter dokazujejo dobro stanje v Sloveniji. Med sklepi o nadaljnjih aktivnostih, ki jih je na temelju poročila Špele Spanžel povzela Magdalena Tovornik, so bili poudarjeni predvsem posodobitev strategij in priprava akcijskih načrtov, priprava poskusnih seznamov na nacionalni ravni ter strokovnega vrednotenja ob sodelovanju z lokalnimi skupnostmi ter ne nazadnje spodbujanje ponosa in domoljubja, povezanega z dediščino, ki presegata tako identificiranje na različnih prestižnih svetovnih seznamih kot tudi komercializacijo in trženje naše dediščine.

Naslednji posvet bo posvečen Konvenciji o varovanju nesovne kulturne dediščine, ki bo leta 2013 obeležila desetletnico obstoja, sooča pa se s tehničnimi strokovnimi zadržki in praktičnimi omejitvami, ki vplivajo na razvoj tega še kako aktualnega pravnega instrumenta.

Medgeneracijska delavnica: Ni vse zlato, kar se sveti (Teden Geoparka Karavanke).

Foto: Vlasta Čobal Sedmak, Ravne na Koroškem, 17. 5. 2012

Tematska delavnica Zgodovinski parki in vrtovi, kulturni spomenik? (Kulturni bazar).

Foto: Gorazd Bence, Ljubljana, 13. 3. 2012

SPOZNAJ, VARUJ, OHRANI

Kulturna dediščina je zapis časa, življenja, izkušenj, znanja in spretnosti. Vsak zapis pusti drugačno sled, v kateri pa lahko poiščemo skupne značilnosti, ki nas povežejo pri ohranjanju skupne preteklosti in prihodnosti. Prepoznavanje dediščine, pomoč lastnikom in vsem zainteresiranim pri njenem ohranjanju, zagotavljanje dostopnosti dediščine javnosti in razvijanje kulturnih vsebin, ki sodobnega človeka povezujejo z dediščino, strokovni nadzor nad posegi v dediščino in izvedba neposrednega zavarovanja ter drugih dejanj, katerih namen sta ohranjanje in oživljanje dediščine, so osrednje naloge Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije (v nadaljevanju ZVKDS). ZVKDS dediščino popularizira na več načinov: s tiskanimi publikacijami, potujočimi razstavami in posamičnimi aktivnostmi ob uspešnih obnovah ali drugih varstvenih projektih in sistematično dediščinsko vzgojo, ki bo v nadaljevanju podrobneje predstavljena.

ZVKDS je s projektom Spoznaj, varuj, ohrani stopil korak naprej pri konstantni, kontinuirani in načrtni vzgoji mlajše populacije, ki na inovativen način spoznajo poslanstvo, vizije, delo, cilje in paleto različnih strokovnjakov konservatorjev, ki so v službi kulturne dediščine: arheologov, restavratorjev, umetnostnih zgodovinarjev, etnologov, zgodovinarjev, arhitektov. Nekateri slabo razumljivi pojmi, kot so nepremična kulturna dediščina, kulturni spomenik, arheološko območje, naselbinsko območje, v otroških očeh oživijo. Učenci in dijaki se naučijo gledati, videti in prepoznati kulturno dediščino ter njeno vrednost. Poti do širitev obzorij so različne: predavanja, vodeni sprehodi skozi mesto z opazovanjem mogočnih stavb, ogledi restavratorskih ateljejev, ustvarjalne delavnice, ogledi arheoloških izkopavanj *in situ*, ... Ustvarjalci in snovalci projekta se prilagodimo zahtevam, željam posameznih ciljnih skupin ter seveda rednemu pedagoškemu programu (kulturni dan, naravoslovni oz. tehniški dan, učna ura zgodovine ali likovne vzgoje, ...).

Kulturo in kulturno dediščino, ki opredeljujeta vsak narod, naj bi nas naučili spoštovati v ranem otroštvu. To lahko dosežemo le s kontinuirano dediščinsko vzgojo in z napredkom v razmišljanju o odnosu do lastne kulturne dediščine. Ko cenimo svojo dediščino, lahko širimo obzorja s spoznavanjem skupne dediščine in iskanjem skupnih korenin na širšem prostoru ter poglobljamo znanje o lastni dediščini. Ključna pri tem je vključenost dediščine v proces šolanja in v vsakdanje življenje. Samo tako celovit pristop lahko prinese dolgoročne učinke in konkretne, vidne rezultate v odnosu posameznika in naroda do dediščine.

Bistvo projekta Spoznaj, varuj, ohrani je neposredno povezano z izhodiščem, da kar znamo prepoznati in videti, tudi cenimo in spoštujemo ter ohranjamo in varujemo. Pri tem ne smemo pozabiti na primerno izbiro metodologije dela, s katero pristopamo k mlajši populaciji, pridobimo in obdržimo njihovo zanimanje. Biti zanimiv, ustvarjalen in vedno aktualen pomeni garaško, vendar nikoli enolično delo ter svojevrsten izziv ustvarjalcem.

Izvedbene aktivnosti

Izvajanje aktivnosti je naravnano fleksibilno in medpredmetno ter prilagojeno zahtevam, predznanju in starosti skupin ter pedagoškemu procesu. Otrokom in mladostnikom najprej pojasnimo nekatere pojme in termine o dediščini, po navadi s kratko predstavitevijo, usmerjeno na izbrane kulturne spomenike iz bližnje okolice. S pomočjo čutil ob zaznavanju informacij iz zunanjega sveta razvijamo ustvarjalnost in domišljijo. Zaupamo svojim očem, zanašamo se na svoje zaznave, spodbujamo radovednost, vdihujemo življenje in zgodbe stavbam, predmetom ter s tem krepimo zavest o kulturni dediščini med malimi in velikimi udeleženci. Kako? Za dediščino skrbi pisana paleta ljudi z različnimi in zanimivimi poklici, ki jih zainteresirani spoznavajo s pomočjo različnih aktivnosti. Za najmlajše smo pripravili pobarvanke,

* Milena Antičič, ing. strojništva, višja konservatorska sodelavka, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Maribor. 2000 Maribor, Slomškov trg 6, E-naslov: milena.anticic@zvkd.si

malce starejši otroci se pomerijo v iskanju razlik na ilustracijah ali pa jih obišče čisto pravi strokovnjak konservator, poln zanimivih zgodb in pripravljen na vsa vprašanja radovednih učencev. Spodbujamo prepoznavanje različnih vrst in tipov dediščine, najenostavneje s papirnatimi sestavljanjkami. Za tiste, ki imajo raje virtualni svet, pa sta za zdaj na voljo spletni sestavljanke. Najpomembneje pa je, da vsako aktivnost, če je le mogoče, obogatimo s tematsko delavnico, ki jih imajo otroci najraje. V letih delovanja smo skrbno osmislili in pripravili nekaj tipov delavnic o varovanju kulturne dediščine. V nadaljevanju podrobneje opisujem delavnico, ki jo uspešno in pogosto izvajamo, rezultat pa je vedno drugačen izdelek zadovoljnega otroka.

Primer tematske delavnice: Zgodovinski parki in vrtovi, kulturni spomenik?

Zgodovinski parki in vrtovi ostajajo v zavesti naših mladih in manj mladih državljanov bolj ali manj neznanka in stvar davne preteklosti. »In obnovljen dvorec brez pripadajočega vrta je kakor slavnostna večerja brez lepo pogrnjene mize« (Simič 2009: 15). Namen delavnice je mlajši populaciji predstaviti in približati pojme, kot so: zgodovinski park in vrt, vrtna umetnost, srednjeveški park, ... V delavnicah izdelujemo makete parkov po srednjeveških zasnovah in mlade seznanjamo s pojmom zgodovinski park – kulturni in naravni spomenik. S pomočjo strokovnjakov in ob prikazanih primerih oblikovanih parkov to zvrst dediščine spoznajo na drug način in dobijo ideje za izdelavo svojega sanjskega parka, ki ga lahko odnesejo domov kot magnet, knjižno kazalo, mapo ali celo nakit. Najbolj doživeta izvedba tovrstne delavnice je v avtentičnem okolju zgodovinskega parka.

Sklepne misli

Temelja kvalitetne in uspešne izvedbe projekta Spoznaj, varuj, ohrani sta sodelovanje ter konstruktiven in kvaliteten dialog med institucijami in z zavzetimi posamezniki. Prednosti projekta sta prilagodljivost potrebam ciljnih skupin ter pestra izbira aktivnosti. Projekt krepi interdisciplinarnost v stroki in med pedagogi, ki vpeljujejo fleksibilnost urnika in medpredmetno povezanost. Z aktivnostmi projekta krepimo in dosegamo zastavljene temeljne cilje projekta:

- spoznati, videti, prepoznati in ohraniti kulturno dediščino;
- oblikovati pozitiven odnos do dediščine;
- razviti specifične estetske kvalitete;
- soustvarjati kulturno sedanjost.

Čeprav kulturno dediščino varujejo zakoni, konvencije, odredbe in odloki, je najpomembnejši še vedno posameznik s svojim odnosom. Ne nazadnje so izobraženi, informirani, senzibilni otroci in mladostniki najboljši »zakon«. Prilagajamo se potrebam vsake nove generacije, saj se zavedamo, da je v dobi informatike nujna kakovostna spletna stran za otroke, s poudarkom na kulturni dediščini in informacijah, ki jim bodo koristile v učnem procesu in prisotnosti na socialnih omrežjih.

Načrtujemo razpis nagradnega fotografsko-likovno-literarnega natečaja s poudarkom na razumevanju pomena varovanja dediščine. Sredstva za njegovo izvedbo bomo poskušali pridobiti na različnih razpisih in s povezovanji z drugimi institucijami ter državami.

Sodelujemo z javnimi ustanovami in šolami (Unesco, Narodni dom Maribor, arhivi, Arboretum Volčji Potok in drugi) ter z vsebinsko podobnimi projekti (Geopark Karavanke, Kulturni dnevnik, Festival Lent in drugi). Rezultati našeg dela niso merljivi v številkah in takoj, pokazali se bodo šele čez leta, ko bodo današnji otroci odrasli in bodo bolj zavestno ter manj destruktivno delali z našo skupno zapuščino. Trenutni rezultati vseh izvedenih aktivnosti so merljivi in vidni v zadovoljnih obrazih otrok, ki sprašujejo: »Kaj pa bomo spoznali naslednjič?« Neprecenljivo! Ustvarjalci, oblikovalci in izvajalci pričujočega projekta se bomo ob nujni podpori še naprej trudili, saj so nam vedno nova vprašanja in iskreno zanimanje radovednih otrok za dediščino velika spodbuda in svojevrstna obveznost.

Več informacij na spletni strani projekta: www.zvkds.si/sl/zvkds/spoznaj-varuj-ohrani in *Facebooku*.

Literatura

SIMIČ, Mitja (ur.): *Po zgodovinskih parkih in vrtovih Slovenije*. Šmarje-Sap: Buča, 2009.

Mojster Sergij Palčić demonstrira suhogradnjo kamnitega zidu v okolici zaselka Pisari.

Foto: Riccardo Bertoni, Sočerga, 20. 8. 2011

Vhodna lopa v obnovljeno Bržanovo domačijo.

Foto: Eda Benčič Mohar, Smokvica, 22. 5. 2012

PROJEKT REVITAS

Čezmejni projekt Revitas – Revitalizacija istrskega podeželja in turizma na istrskem podeželju je trajal od oktobra 2009 do marca 2012. Sofinancirala ga je Evropska unija s programom čezmejnega sodelovanja Slovenija–Hrvaška 2007–2013. Vključeval je deset partnerjev iz slovenskega in hrvaškega dela Istre. Partnerji na hrvaški strani so bili: Istrska županija, Turistična skupnost Istrske županije, Občina Svetvinčenat, mesta Poreč, Buzet in Vodnjan, na slovenski strani pa Mestna občina Koper kot vodilni partner, občini Izola in Piran ter Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije (v nadaljevanju ZVKDS). Aktivnosti projekta Revitas so potekale v smeri zaustavitve propadanja istrskega podeželja in promoviranja kulturne dediščine kot ene pomembnejših nosilk trajnostnega razvoja. Zastavljene cilje naj bi dosegli s pomočjo oživitve skupne čezmejne turistične destinacije.

V okviru projekta Revitas so potekale številne aktivnosti: ekskurzije, delavnice o suhogradnji, različni kulturni in turistični dogodki, vzpostavitev turističnih informacijskih centrov, obnova vaških jeder, domačij ... Ena pomembnejših nalog hrvaških partnerjev je bila popularizacija kulturne dediščine istrskega zaledja. Izdelali so vodnike in druge publikacije, ki usmerjajo obiskovalce k ogledom najzanimivejših enot in območij nepremične kulturne dediščine po tematskih sklopih, kot so na primer utrdbena naselja, srednjeveške freske, arheološka dediščina.

Najpomembnejša aktivnost ZVKDS so bili dokumentarni film in tri publikacije, ki so izšle spomladi leta 2012: priročnik za obnovo stavbne dediščine z naslovom *Revitalizacija kulturne dediščine istrskega podeželja*, študija z naslovom *Razvoj modela revitalizacije istrskega podeželja* ter *Priročnik za suhogradnjo*. Slednji je povezan z dokumentarnim filmom o suhogradnji. Vse tri publikacije in dokumentarni film so na ogled na spletni strani ZVKDS.

Pred predstavitvijo navedenih publikacij želim na kratko prikazati stanje kulturne dediščine v zaledju treh obalnih občin, zaradi katerega smo se zanje pravzaprav odločili. Kulturna dediščina slovenskega istrskega podeželja kljub planskemu in normativnemu varovanju nezadržno propada. V naseljih prevladujejo ruševine; adaptacije, dozidave in novogradnje pa so večinoma neustrezne. V okolici naselij rastejo brez reda v prostoru individualne gradnje, ki ne spoštujejo lokalnih zakonitosti stavbnega oblikovanja. Žal so v naši družbi prezrte simbolna, kulturna, estetska pa tudi praktična vrednost kulturne dediščine. K slabemu stanju prispevajo še nerešeno lastniško stanje, pomanjkanje denarja, še večkrat pa neznanje o načinih njenega ohranjanja, vzdrževanja in obnove. Naselbinska, etnološka dediščina in kulturna krajina so postale najbolj ogrožene kategorije kulturne dediščine, čeprav najbolj živo pričajo o naši preteklosti.

Projekt Revitas nam je ponudil priložnost, da prikazemo kulturno dediščino kot potencialno nosilko krajevnega razvoja, predvsem kakovostnega turizma. To spoznanje bo morda družbo/državo le spodbudilo k njenemu aktivnemu varovanju. Ponudila se nam je tudi priložnost, da obudimo že skoraj v celoti zamrlo znanje kamnite suhogradnje. Za ciljno publiko smo si v prvi vrsti postavili domače prebivalce, projektante in izvajalce obnove/gradnje pa tudi lokalne skupnosti.

»Priročnik za suhogradnjo« in dokumentarni film »Suhogradnja«

Ena od skupnih nalog hrvaških in slovenskih sodelavcev projekta Revitas je bila na novo ovrednotiti in osmisлити kamnito suhogradnjo kot izjemno pomembno sestavino kulturne dediščine Istre. To smo storili v dvojezičnem priročniku. Od številnih objektov suhogradnje smo se odločili za tiste, ki so na terenu najpogostej-

* Eda Benčič Mohar, univ. dipl. umetn. zgod. in etnol., konservatorska svetovalka, konservatorica za kulturno dediščino, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Piran, 6333 Piran, Trg bratstva 1, E-naslov: eda.bencic.mohar@zvkd.si

ši ali najzanimivejši. Hrvaški kolegi so izbrali *kažun*,¹ slikovito kamnito konstrukcijo. Na večdnevni delavnici Moj kažun v bližini Vodnjana so prikazali obnovo dveh kažunov in to predstavili tudi v priročniku. Na slovenski strani smo se odločili za predstavitev kamnitih podpornih in mejnih zidov, ki morda niso tako atraktivni, vendar na gosto prepredajo kulturno krajino in naselja ter dajejo obema razpoznaven karakter.

Pri suhogradnji nas preseneča predvsem pestrost njene podobe, ki se spreminja od kraja do kraja oziroma glede na vrsto okoliškega kamna. Vsem pa je skupno mojstrstvo gradnje; posamezni kosi se namreč medsebojno tako dobro prilagajajo, da uporaba vezi ni potrebna. Žal pa je zadnjega pol stoletja staro graditeljsko znanje skoraj v celoti izginilo iz uporabe. Danes vzbuja kamnita suhogradnja strah in odpor prav zaradi neznanja: predvsem ji po krivem pripisujejo, da je draga in nestabilna. V publikaciji smo na podlagi praktičnega dela in znanj suhozidnih mojstrov dokazali, da so kamniti suhozidi, če so le pravilno zgrajeni, trajnejši in nič dražji od betonskih.

Osrednji, najpomembnejši del slovenskega dela knjižne publikacije so navodila za suhogradnjo kamnitega zida s celotnim prikazom delovnega postopka. Vsebina dokumentarnega filma še dodatno ponazarja postopek gradnje.

»Razvoj modela revitalizacije istrskega podeželja« (študija)

Dvojezična publikacija je nastala v sodelovanju s hrvaškimi kolegi. Obe strani ugotavljata, da bi morala biti izdelava kompleksnega načrta revitalizacije istrskih naselij na podeželju prioriteta družbena naloga. Med prispevki obeh pa je kljub skupnim ciljem prišlo do določenih razlik zaradi drugačnega stanja na terenu. Hrvaški kolegi so pripravili načrte za infrastrukturno opremo desetih dobro ohranjenih in vzdrževanih utrjenih naselbinskih jeder v notranjosti Istre. V publikaciji so zaradi omejenega prostora lahko predstavili le tri med njimi: Beram, Motovun in Sv. Lovreč.

Slovenski prispevek izhaja iz nerešenih problemov, ki so krivi za propadanje nepremične kulturne dediščine. V poglavju z naslovom Pričakovana vloga slovenske države pri varovanju kulturne dediščine ugotavljamo, da bi morala država vzpostaviti nacionalno strategijo za trajnostni razvoj podeželja, ki bi predvidel tudi ekonomske prednosti izbrane razvojne usmeritve (nova delovna mesta, prodaja domačih proizvodov ...). Če bi država videla v tem možnost razvoja, bi se morda odločila za finančno in logistično podporo lastnikom/investitorjem, za bolj učinkovit nadzor nad posegi v kulturno dediščino/prostor in ukrepe za sanacijo neprimernih posegov. Odločila bi se tudi za uvedbo licenc usposobljenih izvajalcev obnove kulturne dediščine in pomagala pri reševanju zapletenega lastniško-pravnega stanja, ki je resna ovira razvoju podeželja.

Glede na to, da v naši družbi kulturna dediščina ni prepoznana kot izjemna kulturna vrednost in del nacionalne identitete, smo jo v poglavju Kulturna dediščina kot potencialna nosilka krajev-

nega razvoja prikazali kot ekonomsko zanimiv dejavnik trajnostnega razvoja. Prednost smo namenili etnološki dediščini, ki je na podeželju kvantitativno najbolj zastopana. Vsebuje pretežno kmečke domačije znotraj vasi in zaselkov, kot tudi kapele, vodnjake, vodna zajetja na izviri, *kažete*² ... Etnološko dediščino (ki je obenem del naselij) je mogoče aktivno in uspešno vključiti v turistično ponudbo. Pomemben del prispevka je poglavje Vinca Zupančiča z naslovom Ekonomski vidiki kulturne dediščine. Metode obnove enot kulturne dediščine pa smo predstavili na štirih konkretnih primerih: naselju Abitanti, Bržanovi domačiji v Smokvici, Bincčlovi štali v Hrastovljah in Mihotovi domačiji v Pisarih.

»Revitalizacija kulturne dediščine istrskega podeželja« (priročnik)

Na slovenski strani smo se odločili za dodatno popularizacijo stavbne/naselbinske dediščine in njene obnove v obliki priročnika, s pomočjo katerega bi usmerili pozornost lastnikov, načrtovalcev in izvajalcev obnove/gradnje h kulturni, k simbolni, estetski in praktični vrednosti naselbinske in stavbne dediščine.

Priročnik predstavlja temeljne značilnosti tradicionalne poselitve in hiše. Poudarja lokalno specifiko, ki jo v veliki meri gradijo karakteristični stavbni elementi: *baladurji*,³ dimniki, *kavade*,⁴ strešni venci, portali, stavbno pohištvo, način gradnje ... Ohranjanje in negovanje tradicionalnih gradiv ter stavbnih motivov prispeva tisto estetsko noto, ki jo vsi iščemo pri oblikovanju svojega okolja in ki se nam žal vse prevečkrat ponesreči z vnašanjem tujih modnih elementov. Poudarek je tudi na ohranjanju/obnovi dvorišč, teh izjemno zanimivih vaških zunanjih prostorov.

Za prikaz možnosti trajnostnega razvoja podeželja smo izbrali Grondalovo domačijo v Abitanti. Lastnik se je odločil, da bo domačijo namenil kulturno turistični ponudbi. V Evropi se del turistične ponudbe že gradi na kulturnodediščinskem turizmu oziroma na krajevni ponudbi. Že zdavnaj so spoznali, da revitalizirane enote naselbinske in etnološke kulturne dediščine nudijo odlične možnosti za najkakovostnejšo turistično ponudbo. Oceno prednosti, ki jih taka domačija ponuja družini in naselju, je podal Vinko Zupančič v poglavju Valorizacija ekonomike in revitalizacije domačije kulturne dediščine.

Posegli smo tudi v okolico naselij, v njihova vplivna območja, kamor so brez premisleka vrisana (pre)velika območja za pozidavo. Posledica je, da stanovanjska gradnja brez urbanističnega načrtovanja in enotnega pristopa k arhitekturnemu oblikovanju

2 *Kažete* so suhozidne kamnite konstrukcije, ki so jih gradili na poljih in pašnikih povsod po Istri. V primerjavi s *kažunom* so veliko manjše in preprostejših oblik: samostojne so večinoma pravokotnega tlorisa s stožčasto ali z dvokapno streho. Najskromnejše so v obliki vdolbin, vgrajenih v mejne ali nosilne kamnite zidove.

3 *Baladur* je stavbni element istrske kmečke hiše, prislonek k njeni glavni ali stranski fasadi. Kamnito konstrukcijo sestavlja stopnišče in manjši podest pred vhodom v stanovanjsko nadstropje, ki ju zapira polno zidana ograja. Podest je večkrat krit z leseno nadstrešno konstrukcijo, krita s korci ali kamnitimi škrli. Za Slovensko Istro je značilna pestra raznolikost v oblikovanju tega stavbnega elementa.

4 *Kavada* je manjši prizidek k pritličju kmečke hiše, v katerem je ognjišče, ki so ga umaknili iz kuhinje. Ob ognjišču je prostor za klopi. *Kavade* imajo različne tlorise: polkrožne, pravokotne ali pravokotne s posnetimi vogali. Strehe so kamnite ali korčaste, iz njih se navadno dvigajo mogočini in lepo oblikovani dimniki.

1 Istrski *kažun* je v celoti suhozidana kamnita konstrukcija, ki so jo postavljali na oddaljenih poljih in predvsem pašnikih. Namenjena je bila zatočišču za živino in občasnemu prenočevanju pastirja. Gradili so jih predvsem v 18. in 19. stoletju. Najpogostejša oblika je stožčasta streha na krožnem zidu debeline od 60 do 120 cm, z notranjim premerom 2,50 do 3 metre, redkeje 4 metre (povzeto po Orbančič 2012: 9–21).

»požira« stara naselja in uničuje kulturno krajino. Priročnik se ne ukvarja z urbanizmom, predlaga pa vzorec tipa novogradenj, ki bi se lahko razvile v bližini naselij in v pokrajini. Za uspešno vključevanje kulturne dediščine v lokalni razvoj jo je namreč treba ohraniti v najširšem pomenu besede.

Zaključek

V publikacijah smo se osredotočili na stavbno/etnološko in naselbinsko dediščino ter kulturno krajino, ker so najbolj ogrožene kategorije kulturne dediščine in ker bi, pravilno prepoznane, lahko bile potencial za kakovosten krajevni razvoj. Njihovi kulturni, estetski in prostorski vrednosti smo dodali še praktičen pomen,

ki bi ga pridobile, če bi jih z aktivnim varovanjem vključili v krajevni razvoj. Tako smo, če povzamemo misli iz vseh publikacij, pokazali na (doslej neizpolnjene) naloge države na tem področju, podali smo smernice za način obnove enot kulturne dediščine ter sugerirali nove vsebine, ki bi z aktivnim varovanjem prispevale k njeni predstavitvi. Varovanje kulturne dediščine podeželja bo namreč uspešno le, če bo potekalo v okviru širše razvojne perspektive.

Literatura

ORBANIČ, Branko: Vrste suhozidnih gradenj/Vrste suhozidnih gradnji. V: Eda Benčič Mohar (ur.): *Priročnik za suhogradnjo/Priročnik za suhogradnjo*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2012.

ŽIVE LEGENDE

Leta 2010 sva s fotografom Matjažem Tančičem poskušala uresničiti svojo zamisel o zbiranju zgodb vaških in mestnih posebnosti, ljudi z drugačnimi, izstopajočimi zgodbami. Najina zamisel je upoštevala posebno mesto, ki naj bi ga ti »posebneži« imeli v družbi, zato sva pri nastajanju projekta pričakovala pomoč lokalnih prebivalcev. Mislila sva si, da se bo (po metodi snežene kepe) s sprotim objavljanjem prispevkov na svetovnem spletu zanimanje povečevalo in bi na ta način začele prihajati informacije o preostalih zanimivih ljudeh.

Že prvi poskusni snemalni dnevi v okolici Šoštanja so pokazali, da se vaški posebnosti izogibajo kamere, da se svojih zgodb bodisi sramujejo bodisi se jih bojijo deliti z neznanci. Kmalu je postalo jasno, da v najinih začetnih zamislih teh težav nisva predvidela.

Ko sva dobila priložnost idejo realizirati v sklopu multimedijskega projekta Življenje na dotik (vodil ga je Aleš Čar) pod okriljem Evropske prestolnice kulture Maribor 2012, sva začetno zamisel obrnila na glavo. Zatekla sva se k presežnim zgodbam, k tistim, ki nas navdušujejo in učijo. V času, ki ga živimo, v času brez norm, bi lahko zanimivi posamezniki s svojimi življenjskimi in poklicnimi zgodbami postali zgled. Recept je tokrat deloval.

Za glavni okvir sva si izbrala tradicionalne dejavnosti, ki se v vsakdanjem življenju redko pojavljajo ali so celo že izumrle, in tiste, ki so na razne načine zaznamovale našo krajevno ali nacionalno podobo. Da bi bile zgodbe čim bolj verodostojne, začinjene s kako modrostjo, sva želela predstaviti predvsem starejše ljudi z izkušnjami. Projekt je financirala Evropska prestolnica kulture, zato smo se pri iskanju živih legend osredotočili na severovzhodno kohezijsko regijo: Maribor, Ptuj, Mursko Soboto, Velenje, Novo mesto in Slovenj Gradec ter njihovo okolico.

Najprej smo določili dejavnosti, ki bi nas zanimale: dimnikar,¹ protestantski duhovnik iz Prekmurja, zeliščar, kovač, glasbenik

ipd. V drugi fazi je Rebeka Žvagen, članica društva Smehomat (producent projekta), opravila temeljito raziskavo, ki nas je pripeljala do izpostavljenih posameznikov. Raziskava je vključila številna društva, združenja, zveze, muzeje ipd. Ti so nam pomagali najti ljudi, ki bi lahko karizmatično predstavili svojo življenjsko zgodbo, zaznamovano z dejavnostjo, ki jo mnogi še vedno opravljajo. Nekatere predstavnike določene dejavnosti oz. obrti je bilo težje najti kot druge. Kar nekaj časa smo na primer iskali raziskovalca ali eksperimentatorja, enostavneje pa je bilo pri lovcu, saj nam je Koroška lovska zveza takoj povedala, da je človek, ki ga iščemo, Maks Konečnik. Končni izbor je tako zaobjel okoli 20 posameznikov, med njimi smo jih na koncu posneli 16.

Matjaž Tančič, Rebeka Žvagen in jaz smo testno snemali v Ilirski Bistrici, kjer smo posneli vulkanizerko Zoro Grk, ki je med našim obiskom poleti 2011 še vedno centrala avtomobilske gume. Čeprav Zora glede na lokacijo opravljanja svoje obrti nekoliko izstopa iz našega okvira, smo jo zaradi njene specifičnosti vseeno vključili v končni izbor.

Da bi zagotovili vsebinsko enotnost in celovitost, smo sestavili nekaj vprašanj, ki smo jih postavili vsem udeležencem. Zanimalo nas je na primer, zakaj so se odločili za opravljanje svoje dejavnosti, kdo jih je nad njo navdušil, na kakšen način je bila njihova dejavnost cenjena ipd. Ob tem smo naše portretirance vselej povprašali po kakšni zanimivi prigodi, povezani z njihovim delom, po življenjskem vodilu, kakšni modrosti itn.

Uvod v video feljton smo načeloma vpeljali z zgodnjimi začetki opravljanja portretirančeve dejavnosti, dejavnost kot taka pa je predstavljena posredno skozi detajle in intrigantne pripetljaje. Zgodbo smo navadno končali z zanimivo mislijo, s čustveno izpovedjo ali z modrostjo.

Portret lovca začinjamo z njegovim spominom na deška leta, ko mu je oče posojal puško. Pripoved se nadaljuje v – za Slovence – mitskem Kočevskem Rogu, kjer je lovec služboval kot skrbnik divjih živali. Tu nam predstavi odnos do dela in živali, predvsem

¹ Velja tako za moško kot žensko obliko.

* Marko Kumer, študent Oddelka za lesarstvo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani; predsednik Društva kvalitetnih kulturno-umetniških praks Smehomat. 1000 Ljubljana, Dolenjska cesta 40, E-naslov: markomurch@gmail.com

Drago Karl Seme, rudar.
Foto: Matjaž Tančič, Velenje, 2011

Konrad Voh, gasilec.
Foto: Matjaž Tančič, Maribor, 2011

Št.	Portretiranec	Leto rojstva	Dejavnost	Kraj snemanja
1	Anton Horvat	1947	kovač	Razkrižje
2	Jože Klobasa	1951	dimnikar	Lenart v Slovenskih goricah
3	Janko Pislak	1934	čebelar	Apače
4	Maks Konečnik	1927	lovec	okolica Dravograda
5	Marjana Plajhner	1941	zeliščarka	Vojnik
6	Zora Grk	1930	vulkanizerka	Ilirska Bistrica
7	Drago Karl Seme	1947	rudar	Velenje
8	Jožef Levovnik	1926	čevljar	Slovenj Gradec
9	Stanko Čurin	1920	vinogradnik in vinar	Kog
10	Jože Androja Jup	1931	zbiratelj in eksperimentator	Šentjernej na Dolenjskem
11	Hinko Sernc	1926	godec	Šmartno na Pohorju
12	Stojan Kerbler	1938	fotograf	Ptujska Gora
13	Milan Lukman	1934	brigadir	Velenje
14	Franc Sever – Franta	1923	partizan	Dolenjska
15	Martin Pozdrec – Tinek	1931	brodar	Gornja Bistrica - Mota (brod na Muri)
16	Konrad Voh	1920	gasilec	Maribor

Preglednica: Žive legende.

Vir: Lastni prikaz

do volkov, ki so napadali le jelenjad. V osrednjem delu čustveno govori o lovu na medvedko brez noge in pripoved konča z mislijo, da mora pravi lovec imeti srce.

Vsak med 16 legendami, ki smo jih posneli, je v celoten cikel prispeval zanimive in specifične akcente. Rudar Karel Seme, zavzet kulturni delavec, nam je v tem duhu dramatično interpretiral rudarsko pesem Mileta Klopčiča Drejčnik Andrej govori. Taki in podobni poudarki so se nam zdeli zelo pomembni, saj natančneje predstavijo človeka, njegovo osebnost in značaj.

Naš temeljni namen je bil ohraniti zgodbe v video predstavljenih posameznikov in njihove poklicne usode umestiti na primerno mesto. Ob našem raziskovanju pa se je izkazalo, da so skoraj vse legende na neki način že medijsko izpostavljene. Godec Vinko Sernc je bil na primer leta 1995 izbran za godca leta, skupaj s

svojo vnukinjo pa se je udeležil TV šova Slovenija ima talent. Zelo znan je tudi fotograf Stojan Kerbler, ki je bil najbolj razstavljan fotograf iz prostora nekdane Jugoslavije, svoje mesto v medijskem svetu pa so si priborili tudi partizanska legenda Franc Sever – Franta, legendarni brodar iz Melincev Martin Pozdrec – Tinek, znameniti vinar Stanko Čurin in drugi.

Več ur posnetega video materiala smo nato oblikovali v kratke, nekajminutne multimedijske videe, primerne za predvajanje na svetovnem spletu. Dokumentarni feljton sestavljata dve temeljni pripovedni komponenti: fotografije, posnete na kraju snemanja, ki nam razširijo vpogled v vizualno pripoved, in video pogovor, ki nosi glavne vsebinske poudarke feljtona. S prepletom harmonike in kitare je videe glasbeno opremil komponist Andraž Jež, grafično opremo pa je oblikoval Rok Klemenčič.

Hinko Sernc, godec.
Foto: Matjaž Tančič, Šmartno na Pohorju, 2011

Video portreti živih legend so bili primarno predstavljeni na spletni strani Življenja na dotik, v sklopu evropske prestolnice kulture, in so v kratkem času pritegnili precejšno pozornost. Iz zvočnega dela feljtonov je radio Maribor pod vodstvom novinarke Nataše Kuhar pripravil sklop oddaj; v času evropske prestolnice kulture pa je v Mariboru nastala tudi zelo uspešna

Anton Horvat, kovač.
Foto: Matjaž Tančič, Razkrižje, 2011

razstava, ki jo je postavil oblikovalec Rok Klemenčič. Videi so bili predvajani še na nekaterih festivalih, med drugim dvakrat na Kitajskem. Zadnja nadgradnja projekta bo izid DVD-ja z vsemi 16 legendami, ki ga pričakujemo v začetku pomladi 2013. Vseh 16 zgod pa si lahko ogledate tudi na povezavi: <http://www.youtube.com/user/2011LEGENDE/featured>.

DEŽELA KOZOLCEV¹

Novi muzej na prostem v Šentrupertu

Na pobudo Občine Šentrupert in po prizadevanjih njenega prodornega in zagnanega župana Ruperta Goleta nastaja na južnem obronku naselja prvi muzej na prostem s kozolci. Predstavljeni in obnovljeni kozolci na polju pred Šentrupertom s svojo velikino dokazujejo, da so naši predniki v preteklosti znali in zmogli iz lesa oblikovati funkcionalne, a hkrati estetske, gospodarske stavbe oziroma sušilne naprave, kot jih nekateri poimenujejo. Muzej je projekt Občine Šentrupert, ki je bil oblikovan v partnerskem sodelovanju s posebej ustanovljenim strokovnim projektним svetom, novomeško enoto Zavoda za varstvo kulturne dediščine (ZVKDS), in s koordinacijsko vlogo Centra za razvoj Litija. Direktor projekta je Peter Geršič. Pri sami izvedbi je projekt povezal številne deležnike na lokalni ravni. Projekt je izvajan s finančno podporo dveh skladov: Evropskega sklada za regionalni razvoj in Evropskega kmetijskega sklada za razvoj podeželja. V edinstveni muzej z imenom »Dežela kozolcev« je že prestavljeno devetnajst kozolcev. V naravnem okolju v neposredni

bližini naselja so predstavljeni in obnovljeni vsi značilni tipi kozolcev iz Mirnske doline in širše okolice. Postavitev kozolcev ob rob naselja stremi k čim bolj verodostojnemu prikazu muzejskih objektov, njihovi medsebojni povezanosti in usklajenosti s širšim prostorom.

Izbor devetnajstih gospodarskih poslopij oziroma sušilnih naprav predstavlja razvoj in pojavne oblike kozolca: od enostavnih in preprostih oblik do kompleksno zasnovanega topolarja. V muzeju je zastopanih vseh šest tipov kozolca, trije enojni (enojni, enojni s plaščem, enojni vzporedni) in trije dvojni (nizki, kozolec na kozla in topolar). Dežela kozolcev se razprostira na 2,5 hektarja muzejsko urejenih površin, med kozolci pa vodi približno kilometer sprehajalnih poti. Najstarejši v muzeju predstavljeni kozolec je Lukatov topolar z letnico 1795, kar pomeni, da je rabil svojemu namenu več kakor dvesto let.

Kozolci so brez dvoma ena od izjemnosti stavbne dediščine slovenskega etničnega ozemlja in lahko rečemo, da ga tudi označujejo. Le v južnem delu Primorske in severovzhodni Sloveniji jih ne poznamo. S svojo pojavnostjo še vedno dajejo krajini in naseljem prav posebno prepoznavnost in identiteto. Pred več kot tristo leti jih je upodobil in omenil že Janez Vajkard *Valvasor*

¹ Informacije o projektu so dosegljive na spletnem naslovu: www.kozolci.si.

Rekonstruiran in obnovljen Zihretov topolar na tri okna se je uničenju izognil s prestavitvijo v muzej na prostem.

Foto: Ljubo Lah, Šentrupert, 3. 10. 2012

Obojnice in rante so najbolj izpostavljeni deli kozolcev. Na Breznikarjevem kozolcu na kozla (spredaj) so bile v glavnem rekonstruirane.

Foto: Ljubo Lah, Šentrupert, 3. 10. 2012

v svoji znameniti *Slavi vojvodine Kranjske*, ko opisuje načine kmetovanja na Kranjskem. Kozolci so v preteklosti omogočili zlasti učinkovito sušenje pa tudi spravilo nekaterih poljskih pridelkov: različnih žit, sena, detelje, koruze, lanu, konoplje, stročnic itd. V sodobnosti kozolci nezadržno izgubljajo svojo prvotno vlogo zaradi spremenjene tehnologije kmetovanja in zlasti sušenja pridelkov. Prav zato večinoma propadajo in vse bolj postajajo shrambe ali celo ropotarnice, namenjene kmetijski mehanizaciji in, žal, tudi objekti za vsiljena in vizualno agresivna oglaševalska sporočila. Po drugi strani pa opazamo, da je ob domačijah ali novogradnjah vse več obnovljenih ali celo na novo zgrajenih kozolcev. To si je mogoče razlagati na način, da so za nekatere lastnike obnovljeni ali na novo postavljeni kozolci nekakšen statusni simbol in svojevrstni izraz premožnosti, ponosa in pripadnosti prostoru, v katerem živijo.

Z novo zasnovanim muzejem na prostem se soudeleženi pri projektu nenehno trudimo, da bi upoštevali doktrino varstva dediščine, dobro prakso iz razvitih okolij ter visoke mednarodne in domače standarde ravnanja z dediščino. Izhodišča in cilji projekta so bili zasnovani in sproti prilagojeni v okviru interdisciplinarnega strokovnega projektnega sveta. Z njim so bila predhodno usklajena in v veliki meri ustrezno nadzorovana tudi vsa izvedena konservatorska, restavratorska in rokodelska obrtniška dela na obnovi kozolcev.

S projektom smo partnerji skušali udejaniti ICOM-ovo opredelitev muzejev na prostem in ob tem upoštevati priporočila Združenja evropskih muzejev na prostem, ki poudarjajo, da so muzeji na prostem znanstveno načrtovane, vodene in nadzorovane muzejske zbirke stavb oziroma gospodarstev, ki so, prezentirane na prostem v omejenem delu kulturne krajine, razglašene za muzejsko območje. Odprte morajo biti javnosti in slediti splošnim varstvenim ciljem kot tudi ciljem, ki si jih vsak muzej zase določi samostojno.

V skladu z navedeno opredelitvijo muzeja na prostem bo tudi Dežela kozolcev v prihodnosti skušala izpolniti številne cilje lastnega delovanja. Te je mogoče na kratko strniti v petih točkah poslanstva muzeja.

Varstvo in ohranjanje kulturne dediščine kozolcev

Glavno poslanstvo muzejev na prostem je varovanje in ohranjanje kulturne dediščine, in to ne katere koli. Zlasti tiste, ki je posebej ogrožena in ji grozi uničenje ter je »inventurno že odpisana«. Z dejavnostjo muzejev na prostem je mogoče neposredno ohraniti le zanemarljivo majhen del kulturne dediščine. V zgodovini svetovnega gibanja za muzeje na prostem ni bilo nikoli resnih utvar, da je mogoče s tovrstnimi muzeji v celoti zadovoljiti potrebe po varstvu in ohranjanju ogrožene dediščine. Ta oblika varstva pa lahko postane posredno, prek učinkov promotorstva, ključni katalizator celovitega varstva in ohranjanja kulturne dediščine. Tudi v muzeju v Šentrupertu so svoje novo mesto lahko dobili le tisti kozolci, ki bi bili sicer v kratkem obsojeni na propad in so zgubili svoje zainteresirane skrbnike. Kljub temu da mednarodna doktrina varstva dediščine daje izrazito prednost varstvu nepremične kulturne dediščine *in situ* oziroma 'na kraju nastanka', je to v posameznih primerih nemogoče uresničiti. Ko so izčrpane vse možnosti varstva dediščine na kraju nastanka, je dopustna selitev v muzej na prostem. Ta kriterij je bil strogo upoštevan tudi pri izboru dediščine Dežele kozolcev. Drugi pomembni cilj izbora pa je bil ta, da so v muzeju zastopani vsi tipi kozolcev Mirnske doline.

Analize stanja ogrožene dediščine so po ugotovitvah mag. Dušana Štepca, konservatorskega svetovalca na novomeški območni enoti ZVKDS, pokazale, da je na posameznih območjih v zadnjih desetih letih propadlo ali bilo uničenih kar 15 odstotkov dediščine kozolcev, od preostale zapuščine kozolcev pa je 35 odstotkov skrajno ogroženih in jim grozi uničenje. Muzeji na prostem v svetu niso razumljeni kot nekakšne »pooblaščenec« institucije za varstvo izbrane dediščine, temveč kot institucije, ki varstvena prizadevanja spodbujajo, usmerjajo in jih s svojo dejavnostjo krepijo.

Prostor pod kozolcem je vselej omogočal najrazličnejša kmečka opravila. Tudi v muzeju na prostem bo rabil različnim potrebam in muzejskim dogodkom.

Foto: Ljubo Lah, Šentrupert, 3. 10. 2012

Pogled na oder toplarja bo navdušil marsikaterega obiskovalca muzeja na prostem.

Foto: Ljubo Lah, Šentrupert, 3. 10. 2012

Izobraževalne, znanstvenoraziskovalne naloge in središče za posredovanje tradicionalnih znanj in veščin gradnje v lesu

Muzej na prostem lahko zbirko kozolcev predstavi obiskovalcem relativno »popolno« in na enem mestu, in to otrokom, ki obiskujejo vrtec, starostnikom, ki ob doživljanju muzeja obujajo lastne spomine. To je prednost tudi pred sodobnimi multimedijskimi in drugimi »virtualnimi« predstavami. Vendar tudi tako »popolne« in nazorne predstavitve lahko pri zahtevnih obiskovalcih puščajo popačeno sliko v razumevanju dediščine. Sprijazniti se moramo z znano trditvijo, da so tudi muzeji na prostem, kljub svoji realističnosti in nazornosti, le »resničnost z luknjami«. Zato terjajo ustrezno interpretacijo predstavljene dediščine.

S samo zasnovo projekta in izgradnjo muzeja na prostem je bilo doseženo pomembno poslanstvo na področju izobraževanja in raziskovanja – dodatna usposobitev vseh, ki so pri projektu sodelovali: od idejnih snovalcev in načrtovalcev, izvajalcev del, do tistih, ki skrbijo za komunikacijo med institucijami in spodbujajo participacijo lokalnega prebivalstva in društev.

Z izvedbo projekta je bila zapolnjena tudi precejšnja vrzel na področju obvladovanja tradicionalnih znanj in veščin. Pomanjkanje mojstrskega znanja tesarjev in krovcev je lahko eden od razlogov, da v prihodnosti ne bi zmogli obnavljali kozolcev. Šolski izobraževalni sistemi teh znanj že dolgo časa ne nudijo več. Zato je pomembno, da muzej na prostem generira tudi učni center, ki bo z izobraževanjem in delavnicami trajno ohranjal mojstrsko znanja in veščine s področja tradicionalnega stavbarstva.

Promocijsko središče kulturne dediščine in nosilec kulturnega turizma Mirnske doline

S postavitvijo Dežele kozolcev skuša Občina Šentrupert dvigniti raven turistične ponudbe. Muzej na prostem ima ambicijo postati nova turistična destinacija in promotor kulturnega turizma širše regije. S svojo dejavnostjo in ponudbo lahko pomembno prispeva k organizirani prodaji lokalnih rokodelskih izdelkov ter poveže in dodatno razvije gostinsko in drugo turistično ponudbo.

Kraj doživetij, razvedrila in oddiha

Dežela kozolcev bo s svojim letnim programom dogodkov v veliki meri dopolnila koledar prireditev v Mirnski dolini. S serijo načrtovanih dogodkov, vezanih na vsebino muzeja na prostem, in z demonstracijo najrazličnejših opravil pod kozolci bo obiskovalcem ponujala številne edukativne vsebine. S prazničnimi srečanji ter prireditvami v povezavi z lokalno tradicijo in dogodki lahko muzej dejansko postane kraj doživetij in razvedrila. Kot dodatno tržno nišo pa bo muzej ponujal prijazno in urejeno parkirišče za popotnike z avtodomi.

Središče lokalne društvene organiziranosti

Ključno pri snovanju muzeja na prostem je, da ga lokalna skupnost in različna društva sprejmejo za svojega, da v njem vidijo prihodnost, pripadnost in priložnost za delovanje. Projekt uspešno povezuje nekaj društev in preostale subjekte družbenega življenja: vrtec, šolo, strokovne institucije, gostinske in turistične ponudnike in druge podpornike projekta.

Občina Šentrupert želi z vzpostavitvijo muzeja na prostem začeti širša prizadevanja ohranjanja lesenih objektov nepremične kulturne dediščine v Mirnski dolini in jih povezati s prizadevanji, ki bi okrepila uporabo in obdelavo lesa v lokalnem gospodarstvu. Les so naši predniki znali uporabljati in ga umno izkoriščati. Zato sta vzporedno načrtovana Center za ohranjanje kulturne dediščine kozolcev ter projekt vzpostavljanja mreže *in situ* ohranjenih kozolcev. Oba projekta želita pri krajanah spodbuditi skrb za ohranjanje dediščine lesa in dvigniti raven ozaveščenosti za varstvo dediščine. Tudi na novo zasnovani Lesnopredelovalni center lahko prispeva k razvoju lesne predelovalne industrije. Občina želi z Deželo kozolcev uresničiti še dve pomembni poslanstvi: ustvariti inkubator in katalizator najrazličnejših razvojnih idej ter projektov na področju varstva in ohranjanja lesene stavbne dediščine, hkrati pa dvigniti zavest o okoljskem vidiku povečane rabe lesa. Z uresnitvijo vzporednih projektov bo muzej v Šentrupertu lahko prerasel v ekomuzej, ki je najsodobnejša oblika muzeja, tesno povezana z lokalnim prebivalstvom in s skupnostmi.

VRANOV LET V SVOBODO

Mednarodni dan prijateljstva v zavezništvu na Geossu

Avgusta 1944 je iz delavskega taborišča v Ožbaltu pri Mariboru pobegnilo več kot sto vojnih ujetnikov. Ujetniki, ki so bili z Nove Zelandije, iz Avstralije, Anglije, Francije in drugod, so bili zavezniški vojaki, ki jih je nemška vojska zajela na vzhodnih in jugovzhodnih frontah. Ubežniki so iz Ožbalta do Semiča prepešali 250 kilometrov, iz Semiča pa so z zavezniškim letalom odleteli v Bari in se srečno vrnili domov.

Knjiga »Vranov let v svobodo«

Zgodbo je v knjigi *Vranov let v svobodo* (vran v enem dnevu preleti 250 km) opisal še živi udeleženec akcije, Ralph Churhces. Knjiga je bila v razširjenem obsegu leta 2000 prevedena tudi v slovenski jezik. Vsebuje namreč tudi dogodke, ki so se dogajali po drugi svetovni vojni, do leta 2000. V osemdesetih letih prejšnjega stoletja je na podlagi tega resničnega dogodka nastal celo igrano-dokumentarni film, v katerem je nastopalo kar nekaj udeležencev pobega. Zadnje srečanje ubežnikov, ki pa v knjigi ni navedeno, je bilo leta 2005 v Ožbaltu, in to skupaj z zanimivo kulturno prireditvijo, o kateri obstaja tudi videoposnetek.

Slovenski projekt Vranov let in Mednarodna pot prijateljstva (E-Vran)

Med raziskovanjem udeležbe Slovenije pri mednarodnih prizadevanjih za osvoboditev izpod okupatorskih sil v drugi svetovni vojni je zgodbo povsem naključno odkril Eduard Vedernjak. Oblikoval je slovenski projekt *Vranov let*, katerega temeljni del je njegovo še nastajajoče avtorsko delo, in sicer spominska pot Mednarodna pot prijateljstva – *Vranov let v svobodo* (oznaka na poti je E-Vran).

Mednarodna spominska pot E-Vran je pravzaprav pot ubežnikov iz leta 1944, ki pa že dobiva potrditve in strokovne temelje ter mednarodno razsežnost. Eduard Vedernjak je tudi posredni organizator večine dogodkov na tej poti. Pri tem mu pomagajo oz. so mu pomagali sodelavci in informatorji: znameniti kartograf Vili Kos (legendarni partizan na širšem območju Geossa, Litije in Zasavja), Lado Pohar (nedavno umrl prevajalec knjige *Vranov let v svobodo*), Tone Kropušek (partizanski kurir), Franc Črešnjar (neposredni udeleženec reševalne operacije, ki je umrl kmalu po začetku projekta) in Jože Gašparič (predsednik Zveze borcev Ruše in sedanjí vodja projekta *Vranov let*).

V širšem pomenu projekt *Vranov let* vpeljuje praznovanje Mednarodnega dneva prijateljstva na Geossu (praznuje se v začetku septembra), ki temelji na omenjeni resnični zgodbi iz druge svetovne vojne. Na letošnjem dogodku, ki bo 14. septembra 2013, prvič pričakujejo mednarodno udeležbo.

Evropski projekt Mednarodni dan prijateljstva v zavezništvu na Geossu

Ko je Eduard Vedernjak leta 2007 začel zbirati sodelavce za projekt *Vranov let*, je ob obisku Geossa k sodelovanju pritegnil

direktorico Družinskega gledališča Kolenc, etnologinjo Anko Kolenc, ki je predlagala organizacijo dogodka Mednarodni dan prijateljstva v zavezništvu na Geossu – *Vranov let v svobodo*. Dogodek naj bi postal tradicionalen in naj bi temeljil na pomembnih mednarodnih dogodkih in dejanjih iz druge svetovne vojne, posvečen pa bi bil veličini dejanj takratnega civilnega prebivalstva, ki je v tem pobegu sodelovalo. Tako je bila 20. oktobra 2008 že prva poskusna prireditev. Že naslednje leto, ob 65-letnici pobega, pa smo v Sloveniji prvič praznovali Mednarodni dan prijateljstva, ki smo mu dodali tudi pohod po spominski poti, tokrat v nasprotni smeri kot leta 1944, in sicer od Hotiča (ob Savi) na Vače. Mednarodni dnevi prijateljstva so se vrstili vse do leta 2012, vendar zaradi pomanjkanja sredstev brez mednarodne udeležbe, čeprav je bila ta predvidena v opisu prireditve. Oktobra 2012 je bil na pobudo Anke Kolenc prijavljen še evropski projekt z istim imenom – Mednarodni dan prijateljstva v zavezništvu na Geossu (akronim *Vranov let*), ki mu je program Evropa za državljane odobril finančna sredstva za izvedbo leta 2013, s čimer je omogočena izvedba dogodka z mednarodno udeležbo, s tujimi partnerji, ki pri nastajanju projekta ves čas sodelujejo. Projekt, ki sicer temelji na junaški zgodbi vojnih ujetnikov, se posveča tudi vidiku, da bi bilo brez številnih srčnih in junaških slovenskih prebivalcev, ki so s svojo neverjetno človeškostjo in plemenitostjo tvegali svoja življenja, vse zamen. In to ne le za »svoje ljudi«, temveč tudi za pripadnike drugih narodov, katerim so med potjo nudili hrano in namestitve. V zgodbi o *Vranovem letu* je Družinsko gledališče Kolenc pozornost posvetilo predvsem obnašanju civilnega prebivalstva v najtežjih vojnih časih, v letu 1944.

Edini slovenski partner v projektu je Društvo Geoss, ki je – čeprav je bil pobudnik projekta Družinsko gledališče Kolenc – ves čas osrednji organizator projekta. V sodelovanju z omenjenim Društvom in s petimi evropskimi partnerji se bo v projektu obujalo primere dobrih praks. Projekt bo potekal v dveh fazah, v prvi fazi bodo člani Družinskega gledališča Kolenc obiskali partnerske organizacije, s katerimi bodo iskali in obravnavali podobne zgodbe in primere humanih praks, s katerimi so se reševale tragedije v drugi svetovni vojni. Ker Družinsko gledališče Kolenc poučuje oz. izobražuje s pomočjo doživljanja umetnosti in narave, bodo za primere, ki bodo predstavljeni na zaključni prireditvi z mednarodno udeležbo, 14. septembra 2013 na Geossu, poiskali tudi primerno umetniško izrazno sredstvo. Francosko gledališče Mata-Malam bo na primer v gledališki uprizoritvi predstavilo zgodbo Etty Hillesum, ki jo je opisala v dnevniku *Pretrgano življenje*. Zgodba predstavlja mlado judovsko dekle, soočeno z grozotami holokavsta.

V drugi fazi se bodo udeleženci na zaključni prireditvi na Geossu udeležili tudi pohoda po mednarodni spominski poti in drugih prireditvah, ki bodo – nekatere prej, druge pozneje – organizirane tudi na drugih točkah poti E-Vran ter bodo skupaj z evropski-

* Miha Novak, dodiplomski študent na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: nov.miha@gmail.com; Anka Kolenc, univ. dipl. etnol. in kult. antrop., prof. slov. jezika in književnosti, E-naslov: dgkolenc@gmail.com

mi partnerji predstavili vsak svojo zgodbo. Z obujanjem dobrih praks bodo tako pletli trajnostno mednarodno prijateljstvo in obujali razmislek o vrednotah in dejanjih, ki v najtežjih okoliščinah spodbujajo solidarnost in humanost. Takšno aktivno spominjanje bi ob sočasnem doživljanju umetnosti in narave lahko počasi preraslo v gibanje humanosti, plemenitosti, spoštovanja različnosti, srčnosti, povezanosti in skupnih ciljev za boljšo prihodnost.

Spominjanje na žrtve druge svetovne vojne z namenom, da se podobne grozote nikoli več ne bi ponovile, je gotovo izrednega pomena. Druga svetovna vojna je del naše zgodovine, vendar pa, ker se zgodovina z nami rada poigra – najprej kot tragedija in potem kot farsa – je še zlasti pomembno promoviranje dejanj, ki so v najtežjih časih izstopala po svoji humanosti, srčnosti in sočutju med narodi.

Dogodek, ki je temelj evropskega projekta Mednarodni dnevi prijateljstva v zavezništvu na Geossu – Vranov let v svobodo, se je zgodil v Sloveniji, vanj je bilo vključenih 106 vojnih ujetnikov. Opis danes 96-letnega Ralpa Churchesa je napisan iz hvaležnosti do partizanov in slovenskih ljudi in predstavlja videenje pogumnega človeka, pripravljenega tudi umreti, da bi lahko pomagal sočloveku, čeprav druge narodnosti in socialnega položaja.

V svoji knjigi je Ralph Churches zapisal: »Nobeno življenje ni bilo izgubljeno, kar je verjetno najbolj uspešen pobeg v drugi svetovni vojni.« O Slovencih je menil, da so majhen narod velikih dejanj. Ubežnikom so Britanci šele po dolгих letih dovolili javno spregovoriti o pobegu iz nemškega taborišča. Ampak niti, ki jih včasih splete življenje, niso mogle zabrisati sledi osvoboditve vojnih ujetnikov. Tako je tudi Eduardu Vedernjaku prišla v roke prava, resnična zgodba.

Program Evropa za državljane, ki poteka od leta 2007, je zasnovan z namenom razvijanja občutka skupne evropske identitete, medsebojnega razumevanja in podpore pri gradnji povezane Evrope. Ne glede na te kategorije so aktivnosti projekta Vranov let v svobodo lahko poduk v nesebičnosti, povezanosti in prijateljstvu, močnejšem od smrti.

Ralph Churches je leta 1998 na srečanju ob pomniku v spomin na osvoboditev zavezniških ujetnikov pri Ožbaltu projekt Vranov let pospremil z naslednjimi besedami: »Čuvajte tovarštvo in prijateljstvo kot najvišjo vrednoto. Žal je tako na tem svetu, da tovarštvo, prijateljstvo in ljubezen v medčloveških odnosih postajajo redkost.«

Betka Božank, godka iz Dobje vasi pri Ravnah na Koroškem, igra na prireditvi Strast godca.

Foto: Aleš Ogrin, Ljubljana (Studio 14 Radia Slovenija), 8. 12. 2012

Nediški puobi na domu pevca Žuana Gubana – Tinčarja ob snemanju zgoščenke *Za gorami ...*

Foto: Simona Moličnik, Ščigla (Nadiška dolina), 10. 10. 2011

SLOVENSKA ZEMLJA V PESMI IN BESEDI

Zdi se, da naslov nostalgичno spominja na čas pred tremi ali štiri desetletji, ko je ob torkih zvečer iz radijskega sprejemnika zadonel avizo Uroša Kreka, kompozicijsko zraščan iz napeva *Aj, zelena je vsa gora*, napovedovalec pa je uvedel oddajo Slovenska zemlja v pesmi in besedi. Vrstile so se dolge, kitične pesmi v počasnih tempih (danes bi tovrstno izvajanje imenovali zlahčno), za marsikaterega mladostnika gotovo tudi nevzdržno dolgočasnih. Radio ne kaže obrazov, psihologija dojemanja pa je večinoma takšna, da vizualizira slišano. Zato se je te oddaje v splošni javnosti oprijel mit o petju starih mož s klobuki in žena z rutami.

Gre za eno redkih stalnih radijskih vsebin, ki se je obdržala! Na Prvem programu Radia Slovenija je od leta 1967 na sporedu vsak torek ob 20. uri. Zasnovali so jo sodelavci Glasbenonarodopisnega inštituta, nekaj manj kot štiri desetletja pa jo je urejala in pripravljala Jasna Vidakovič. Od leta 2008 je njena vsebina v moji domeni, nekoliko razširjena v smislu dvomov, pogovorov, vprašanj ter samoizpraševanj o tem, kaj vse ljudska glasba je, kakšna je današnja podoba pesmi, besede in glasbe na slovenski zemlji. Razmisleki ter izsledki se nato v različnih radijskih podobah odstirajo v posamičnih torkovih zgodbah. Večkrat letno poslušalcem (tudi obiskovalcem) privoščimo živo glasbeno izvedbo iz Studia 14, ko odpremo prostor bodisi izbrani mladi etno skupini bodisi starejšim tradicijskim pevcem ali godcem. Zgodilo se je že, da so na odru oboji združili moči ter svojevrstne glasbene spretnosti v prijetno sinergijo urbanega z ruralnim.

Kot na mnogih glasbenih področjih skušamo tudi v tej oddaji spodbujati predvsem mlade. Leta 2012 smo na 33. Folk Festival Evropske radiodifuzne zveze v špansko Segovio popeljali družinsko skupino Volk Folk. Navdušila je tako tamkajšnje občinstvo kot radijske kolege tako rekoč iz vse Evrope. Prijetno je spoznanje, da je naša glasbena kultura v evropskem prostoru še vedno svojstvena eksotika in je zaradi drugačnosti zanimiva ljudem razsežnih glasbenih obzorij. Bila je to lepa priložnost tudi

za promocijo v okrilju naše oddaje nastalih zvočnih zbirk.

Slovenska zemlja v pesmi in besedi namreč ni zgolj torkova oddaja, temveč je tudi okolje, v katerem se ljudje srečujejo in nastopajo; je oddaja, ki zvočno beleži in arhivira glasbeno dejavnost ljudi znotraj in zunaj slovenske zemlje, ter je oddaja, ki v današnjem času z javnim razpisom išče, zbira, snema in predstavlja živo glasbeno izročilo vnaprej določene tematike. Slednje je vredno nekoliko natančnejšega orisa.

Leta 2010 se je o recesiji in varčevanju sicer veliko govorilo, a vendar se je tako imenovanim nekomercialnim kulturnim vsebinam nacionalnega pomena denar še namenjal. Na Prvem programu Radia Slovenija so tako bila finančna sredstva namenjena spodbujanju slovenske glasbe. In imela sem srečo, da sem bila zraven, da sem poosebljala ljudsko glasbo in da sem druge prepričala v njen pomen. Oddaja je pridobila namenska sredstva, čeprav obdana z debelim birokratskim plaščem in z malo časa za izvedbo. Okoliščine so zahtevale natančno oblikovan, formalno in pravno neoporečen javni razpis. Vsebinsko je bilo treba zasnovati tako, da je na eni strani zadostila strokovnosti, na drugi pa tudi poljudni naravi radijskega medija. Izkušnje so same po sebi odprle vsebinsko pot k iskanju tiste tematike v glasbenem izročilu, ki je umanjala pri dosedanjem zbiranju zvočnega gradiva ljudske glasbe.

Projekt smo logično zastavili tako, da smo izvajalce začeli zbirati s pomočjo javnega razpisa, prijave je nato presojala strokovna komisija, izbrani glasbeniki pa so sodelovali pri snemanjih za zgoščenko. Iskanje smo usmerili na vsakršno glasbo, ki vsebuje ljudske usedline, imperativ je bila le glasbenoestetska neoporečnost. Izboru je sledila zvočna izdaja s spremno knjižico, nato pa zaključek s srečanjem vseh sodelujočih na odru Studia 14, od koder je radijski eter živo in neposredno oddajal ljudsko glasbo. Prvo leto smo na tak način odkrivali tisti del ljudske ustvarjalnosti, ki jo spodbudi rojstvo; ustvarjalnosti, katere izraz so otroška

* Mag. Simona Moličnik, muzikologinja, urednica za glasbo na Radiu Slovenija. 1550 Ljubljana, Tavčarjeva 17, E-naslov: simona.molicnik@rtvslo.si

razigranost, materinska nežnost, obredno dogajanje in verovanje pa tudi tesnoba stiska. Med prijavitelji na razpis so izbirali člani komisije: etnomuzikologinja dr. Urša Šivic, etnolog dr. Bojan Knific in slavist Renato Horvat. Plod celovitega projekta je bila zgoščenka z dvainšestdesetimi točkami (pesmimi, obredji, ritmiziranimi besedili, vražami, igrami), ki zaokrožajo zgodbo z naslovom *Sijaj, sonce!*

Naslednje leto (2011) smo sledili drugemu motivu. Ta je vodil k živemu izročilu Slovencev zunaj državnih meja. Slavista Renata Horvata je v komisiji zamenjala literarna in umetnostna zgodovinarja mag. Metka Lokar. Plod so bili sodobni terenski posnetki različnih glasbenih hibridov ljudskih pesmi in viž – od Gorskoga Kotarja, prek Benečije, Režije, Nadiške doline, avstrijske Koroške, Porabja, vse do Pulja, Heerlena na Nizozemskem, Stony Creeka v Kanadi in Clevelenda v ZDA – ujeti na zgoščenki z naslovom *Za gorami ...*

Barve lanske jeseni (2012) pa so bile že sicer precej drugačne od tistih, ki smo jih vajeni. Soustvarjalci radijskih programov namreč hitro začutimo splošne družbene spremembe. Jesen je prinašala trpka spoznanja, a ljudske modrosti nas učijo, da so ljudje živeli še v mnogo težjih obdobjih in da so jih premagovali predvsem s pokončno držo, mnogokrat pa tudi z glasbo. Vendar ne z vsakršno glasbo, temveč le s tisto, ki jo izvaja več in glasbeno nadarjen godec. To je bila tema iskanja izročila leta 2012. Ob javnem razpisu smo zato zapisali: »Godi, godec! Raz-

vnemi svojo strast!« Sledili smo torej godčevskim muzikalnim strastem. Ob stalnih članih komisije – dr. Urši Šivic in dr. Bojanu Knificu – je tretji del odgovornosti prevzel dober poznavalec instrumentalnih glasbenih usodlin, prof. Tomaž Rauch. Zgoščenka *Strast godca* prinaša ubrani zvok glasbil različnih družin – od bršljanovega lista do cimbal, od violinskih citer do diatoničnih harmonik, od opreklja do činel, od tamburic do orglic, od violin do kontrabasov. Izročilo predstavljajo vse generacije in oba spola – od živahnih mož, ki z glasbo živijo domala vse svoje življenje, to pa stopa po poti osmih desetletij, žena, ki so se igranja harmonike morale učiti na skrivaj, do akademskih glasbenikov ter glasbeno izobraženih likovnikov, agronomov, računovodij, študentov, gimnazijcev in drugih. Iskreno godčevsko strast izražajo izvedbe trinajstih skupin oziroma posameznikov iz vseh slovenskih pokrajin.

Vse tri zgoščenke so pospremljene z dvojezičnimi dokumentarnimi opisi ter že na prvi pogled izražajo premišljeno oblikovno enovitost. Projekti se (zdaj že praviloma) končujejo meseca decembra z javno oddajo, kjer vsi izbrani pevci in godci predstavijo svoje bolj ali manj tradicijske izpovedi; Studio 14 zažari kot muzej žive glasbene dediščine, dogodki pa so navadno polni nepozabnih vtisov. Zgoščenke s svojo vsebino, obliko, spremno besedo in občutljivo oblikovanim zvokom izražajo zapis spomina z jasnimi konturami in odtenki duha časa, v katerem so nastale: za Vas, za nas in za tiste, ki bodo raziskovali za nami.

ZGORNJESAVINJSKA KULTURNA IN NARAVNA DEDIŠČINA NA POŠTNIH ZNAMKAH

S poštними znamkami se plačujejo poštne storitve tako v lokalnem kot mednarodnem poštnem prometu. Znamke se med seboj ločijo po vrednosti, velikosti, tisku, barvi in samem motivu ter pomenu. Poštne znamke so med drugim tudi medij za promocijo kulturne in naravne dediščine, tako v državi kot mednarodnem okolju. Znamke niso samo ekonomska ali filatelistična kategorija, s svojimi motivi prikazujejo tudi etnološko vrednost neke regije ali države (Gačnik 1996: 351). Izdajo znamk spremlja slogan Pošte Slovenije: »Spoznamo Slovenijo skozi znamke. Njeno zgodovino, kulturo, naravo, kraje in ljudi« (Gačnik 1996a: 137).

Zgornja Savinjska dolina je alpska pokrajina v povirju in zgoranjem toku reke Savinje. Ledeniško dolino so oblikovali glavni ledenik in manjši stranski ledeniki. Dolino obdajajo vrhovi Kamniško-Savinjskih Alp, Karavanke z Olševo in kraške planote (Menina planina, Dobrovlje in Golte). Regija obsega naslednje občine: Mozirje, Nazarje, Rečico ob Savinji, Gornji Grad, Ljubno, Luče in Solčavo.

Zgornja Savinjska dolina ni znana samo po naravnih lepotah z gorami in neokrnjeno naravo, ampak tudi po bogati kulturni in etnološki dediščini. Ker njeni prebivalci že stoletja živijo v sožitju z naravo in spoštujejo tradicijo svojih prednikov, so ohranili

bogato in specifično regionalno naravno in kulturno dediščino, ki jo s pridom izkoriščajo tudi v turistične namene.

Pošta Slovenije redno ali priložnostno izdaja serijske ali posamezne poštne znamke z motivi etnološke in kulturne dediščine različnih slovenskih regij in pokrajin, med njimi tudi Zgornje Savinjske doline. V nadaljevanju bom predstavil poštne znamke z motivi kulturne in naravne dediščine Zgornje Savinjske doline.

Kosa – Ljubno ob Savinji

Kosa je bila v preteklosti pomembno kmečko orodje za košnjo trave in žita. Poštna znamka Kosa – Ljubno ob Savinji je v seriji Slovenija – Evropa v malem izšla 19. 11. 2003 po risbi Zagorke Simić, oblikoval pa jo je Miljenko Licul. Na znamki sta predstavljena za okolico Ljubnega v Zgornji Savinjski dolini značilna kmečko orodje kosa in posebno orodje kosišče. Kosa sodi med dediščino poljedelskih orodij, ki so jo v preteklosti uporabljali za košnjo žit in trave, posebno orodje pa predstavlja specifično oblikovano kosišče. »Ročnik je spodnji ročaj kosišča oblikoval kot roko za roko in na roki izrezljal tudi uro, ki kaže pol deset. Po izročilu naj bi kazala pol deset zato, da so kosci vedeli, kdaj imajo malico.« Koso in kosišče danes hranijo kot del dediščine v zaselku Savina pri Ljubnem ob Savinji (Bogataj 2003: 7–8). V

* Matej Ocvirk, prof. zgodovine in geografije. 3321 Teharje, Vrhe 13, E-naslov: matej.ovcirk@gmail.com

Ljubenske potice.
Foto: Matej Ocvirk, Celje, 2012

Jezersko-solčavska ovca.
Foto: Matej Ocvirk, Celje, 2012

Ubrnenik in solčavski sirnek.
Foto: Matej Ocvirk, Celje, 2012

Zgornjesavinjski želodec.
Foto: Matej Ocvirk, Celje, 2012

Mozirski pustniki.
Foto: Matej Ocvirk, Celje, 2012

Harmonija treh dolin – Solčavsko.
Foto: Matej Ocvirk, Celje, 2012

bogato okrašenem in oblikovanem orodju se stikata rokodelska in ljudska umetnostna ustvarjalnost.

Jezersko-solčavska ovca

Slovensko ozemlje je znano po vrsti avtohtonih živalskih pasem, med njimi po jezersko-solčavski ovci, ki prihaja z območja Kamniško-Savinjskih Alp. Poštno znamko je oblikoval Jurij Mikuletič po fotografiji Toma Jeseničnika, izšla pa je 18. 9. 2003 v vrednosti takratnih 148 tolarjev. Slovenska avtohtona pasma ovac s kakovostno volno po navadi bele ali temnorjave barve je namenjena prireji kakovostnega jagnječjega mesa. Tip jezersko-solčavske ovce z značilno izstopajočim izobčanim profilom glave imenujejo tudi »očalarka«, saj ima okrog oči in na konicah ušes značilno črno liso. Pasma je vključena v program slovenskih avtohtonih pasem domačih živali in se skupaj z rejci vključuje v okoljske programe (Kompan 2003: 23–24).

Gastronomske razpoznavnosti Zgornje Savinjske doline

Zgornja Savinjska dolina je znana tudi po avtohtoni in okusni hrani, s katero lahko obiskovalci »potešijo« svojo lakoto. Gurmanske užitke savinjskega želodca je spoznal tudi angleški kralj Jurij VI. Poštni znamki z motivi zgornjesavinjskega želodca, *ubrnjenik* in solčavskega sirneka je Pošta Slovenije po fotografiji Toma Jeseničnika izdala 27. 11. 2008 v vrednosti 0,45 evra. Savinjski želodec, v preteklosti praznično jed, so jedli ob prazniških, zlasti veliki noči in na poročnih gostijah, danes pa je zaščiteno živilo s priznano geografsko označbo. Savinjski želodec je sušena mesnina iz najkakovostnejšega svinjskega mesa in slanina (Bogataj 2008: 11–12). *Ubrnenik*, imenovan tudi *obrnek* in *ubrnjek*, je stara pastirska močnata jed v obliki cmoka, narejena

iz pražene pšenične, ajdove ali koruzne moke, zalita s slanim vrelin mlekem, v katerega se umešata sladka smetana in maslo. V preteklosti so cmoke zavili v sveže hrenove liste in jih jedli za malico pri delu v gozdu ali na planini. Iz zmesi pripravljajo tudi kroglice ali večje svaljke, ki jih tople ali hladne ponudijo za malico ali zajtrk (internetni vir 1).

Solčavski sirnek je hrana, povezana s pastirsko in sirarsko dediščino. Skuta iz posnetega mleka z dodatkom kumine in soli je prelita s kislo smetano in zorjena v posodi, da dobi nekoliko pikanten okus. Sirnek uporabljajo tudi za pripravo kremne juhe ali sirnice. Pikanten sir uporabljajo tudi kot namaz na črnem kruhu in prilogo k narezkom vratovine, salam ali savinjskega želodca (Bogataj 2008: 11–12).

Pustnaki Mozirje

Znamka z maskami mozirskih pustnikov, ki jo je oblikovala Milena Gregorčič, je v seriji poštne znamke Folklor izšla 29. 1. 2010. Pustovanje je čas norčij in sproščenega vzdušja, prinaša pa tudi pomlad in odganja zimo. Mozirski pustniki so pustna skupina tradicionalnih slovenskih mask in sodijo med trška pustovanja. Pisni viri govorijo o pustovanju in aktivnostih mozirskih pustnikov že leta 1891 (internetni vir 2).

Pustniki spadajo med starejše trške pustne skupine. Zanje se pustni čas začne že 11. novembra, ko objavijo svoj program pustovanja. Pustniki so »ofirali« v ponedeljek, ko so hodili od hiše do hiše in vabili tržane na torkovo pustno povorko; ob tem so pobirali tudi prispevke (Kuret 1984: 253). So elegantno oblečeni v enotne uniforme s črnimi fraki, bele srajce s črnimi metuljčkom in bele hlače, na glavi pa nosijo črne cilindre s trakovi. Vsak s seboj v roki nosi škatlo (Tomažič 2010: 28). V sprevedu nosijo uradno zastavo in pustno značko, spremlja pa jih pustna kraljica.

Sprevod pustnih mask se začne na pustni torek, na pepelnico pa v govoru razgalijo in »obelodanijo« mozirske dogodke in »zdrache« prejšnjega leta.

Funkcija pustnikov je podeljevanje mozirskih trških pravic. To najpomembnejšo nalogo opravijo na debeli četrtek, ko trške pravice podelijo skupaj s pustnim županom in z drugimi člani pustnega odbora (prav tam).

Ljubenske potice

Ljubno ne slovi samo po tradiciji splavarjenja in »flosarjih«, ampak tudi po posebni izdelavi cvetnonedeljskih butaric, imenovanih ljubenske potice. Znamki z njihovim motivom je po fotografiji Janeza Pukšiča oblikoval Edi Berk in sta izšli 18. 3. 2010. Svojevrsne in unikatne butarice izdelujejo ob veliki noči in jih na cvetno nedeljo nosijo v cerkev. Narejene so iz svežega zelenja in drugih naravnih materialov (plodov, šibja in mahu). Oblikovane in sestavljene so v različne oblike kmečkih orodij, predmetov notranje opreme bivališč, objektov verskega značaja, upodobljenih živali in moških ali ženskih figur (Bogataj 2010: 4). Vsako cvetno nedeljo na Ljubnem pripravijo razstavo posebnih in zanimiv ljubenskih potic.

Solčavsko – harmonija treh dolin

Zgornjo Savinjsko dolino krasijo številne naravne lepote in neokrnjena narava. Eno najlepših slovenskih območij z bogato naravno dediščino je gotovo območje Solčavskega. Motiv na poštni znamki, ki jo je po fotografiji Toma Jeseničnika oblikoval Edi Berk, je solčavska pokrajina s tremi ledenišskimi dolinami. Znamka je izšla 30. marca 2012 v seriji Turizem v vrednosti 1,25 evra.

Solčavsko sestavljajo tri ledeniške doline (Robanov in Matkov kot ter Logarska dolina), obdajajo jo vrhovi Kamniško-Savinjskih Alp in Karavank. Doline slovijo po naravnih biserih, med katerimi izstopa slap Rinka. Krajinski parki Logarska dolina ter Matkov in Robanov kot so od leta 1987 zavarovana območja, na katerih varujejo naravne znamenitosti, gozdove in kulturno dediščino. Krajinski parki z veliko ekološko, biotsko in krajinsko

vrednostjo izražajo harmonijo med človekom in naravo.

Solčavsko se je leta 2008 kot zmagovalec med slovenskimi kraji in območji uvrstilo na drugo mesto v tekmovanju, ki ga pripravlja Evropska komisija EDEN (European Destinations of Excellence – Evropske destinacije odličnosti) (Bogataj 2012: 27). Projekt EDEN spodbuja trajnostne modele za razvoj turizma in izhaja iz državnih natečajev, na katerih vsaka posamezna država vsako leto izbere najboljšo turistično destinacijo.

Viri in literatura

BOGATAJ, Janez: Slovenija – Evropa v malem. *Bilten: poštne znamke = Bulletin: postage stamps = Briefmarken*, 48, 2003, 7–8; <http://www.posta.si/bilteni/477>.

BOGATAJ, Janez: Zgornjesavinjski želodec, ubrnenik in solčavski sirnek. *Bilten: poštne znamke = Bulletin: postage stamps = Briefmarken*, 73, 2008, 11–12; <http://www.posta.si/bilteni/477>

BOGATAJ, Janez: Ljubenske potice. *Bilten: poštne znamke = Bulletin: postage stamps = Briefmarken*, 80, 2010, 4–5; <http://www.posta.si/bilteni/477>.

BOGATAJ, Janez: Solčavsko – harmonija treh dolin. *Bilten: poštne znamke = Bulletin: postage stamps = Briefmarken*, 90, 2012, 26–27; <http://www.posta.si/bilteni/477>.

GAČNIK, Aleš: Etnološka dediščina in filatelija. *Etnolog*, 1996, 351–365.

GAČNIK, Aleš: Znamka kot medij za promocijo dediščine: Podoba koranta na priložnostnih znamkah, žigu, kuverti prvega dne Pošte Slovenija. *Argo: Časopis slovenskih muzejev* 39/1,2, 1996a, 135–137.

KOMPAN, Drago: Jezersko-solčavska ovca. *Bilten: poštne znamke = Bulletin: postage stamps = Briefmarken*, 47, 2003, 23–24; <http://www.posta.si/bilteni/477>.

Krajevni leksikon Slovenije. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1995, 329.

KURET, Niko: *Maske slovenskih pokrajin*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1984.

TOMAŽIČ, Tanja: Mozirski pustniki. *Bilten: poštne znamke = Bulletin: postage stamps = Briefmarken*, 79, 2010, 28–29; <http://www.posta.si/bilteni/477>.

Internetna vira

Internetni vir 1: <http://www.slovenia.info>, 20. 11. 2012.

Internetni vir 2: <http://www.pust-mozirski.si>, 22. 11. 2012.

Konjšček, studenec za napajanje konjev.
Foto: Valentin Skubic, Višnja Gora, 2011

Konjski hlev s skednjem za seno.
Foto: Valentin Skubic, Višnja Gora, 2011

STARA FURMANSKA GOSTILNA PRI KAMENČANU V VIŠNJI GORI

Po stari državni cesti med Novim mestom in Ljubljano je svoj čas skozi Višnjo Goro vodila poštarska in pozneje, ko se je razvilo prevažanje tovorov po cestah, tudi pomembna trgovska furmanska pot vse iz Panonije, od Siska, Karlovca, Metlike in Novega mesta proti Ljubljani in naprej proti Trstu. Višnja Gora leži tik pred večjo vzpetino, imenovano Višnjanski klanec, ki se nadaljuje skozi osem km dolgo, samotno, še danes neposeljeno gozdnato območje, imenovano Stehan. Ker so se konjske vprege na klanecu spopadale z večjimi napori, se je tod razvijalo »furajtanje« (dodatne konjske vprege do vrha stehanskih klancev) ali potiskanje tovorov s pomočjo močnejših mož. Tako je tik pred začetkom Višnjanskega klanca nastala domačija, ki je dobila domače ime Pri Rinežu. Domači so ročno pomagali riniti tovor v klanec. Kak kilometer pred začetkom klanca pa je že na robu samega mesta Višnja Gora obratovala furmanska gostilna Pri Kamenčanu, kjer so furmani tudi prenočevali, se odpočili in okrepčali, odpočili in napojili pa so tudi svoje konje. Tik pred omenjeno gostilno je izpod hriba s starim gradom v Višnji Gori izviral hladen studenec, kjer so furmani napajali konje; studenec je zato dobil ime Konjšček.

Domače ime Kamenčan (priimek rodovine je Zupančič) je gostilna dobila, ker so še pred njenim nastankom že v začetku 15. stoletja iz hriba pod gradom tu kopali kamenje. Meščani so z njim zgradili novo naselje, ko so se preselili iz poprej nižje ležečega Starega trga. S kopanjem kamenja se je prostor ob cesti širil, na njem je pozneje, v drugi polovici 17. stoletja, nastala solidno zidana manjša stavba (gostilna) z nekaj prenočišči in več gospodarskimi poslopji (hlev za konje, skedenj za seno in obsežna klet, deloma vkopana v sam grajski hrib). Stavba na fotografiji je novejšega datuma; na podbojih vhodnih vrat je letnica 1898. Graditelj nove stavbe, Josip Zupančič, je kmalu za tem umrl, vodenje nove gostilne pa je za 30 let prevzela njegova vdova Marija. Studenec, imenovan Konjšček, v Višnji Gori je star

več stoletij. Pozneje so ga Višnjani tudi obzidali in pokrili ter ob njem postavili kamnite klopi, na katerih je menda v poletni vročini zasedal tudi mestni svet.

Furmani so v gostilni Kamenčan prenočevali ne samo, da bi si odpočili, ampak tudi zaradi varnosti, saj so v stehanskih gozdovih furmane ponoči pogosto napadali razbojniki. Po pripovedih so v zgodnejših časih to počeli celo obubožani višnjegorski fevdalci, ker jih s cesarskega dvora na Dunaju po bitki pri Sisku niso več izdatneje podpirali. Po bitki je nevarnost turških vpadov na Kranjsko v veliki meri prenehala in višnjegorski plemiči so za dunajski dvor že odslužili svoje; bili so predvsem bojovníki. Albert Višnjegorski je že v 13. stoletju potisnil hrvaško upravo iz Bele krajine in postavil slovensko mejo na Kolpi, Žiga Višnjegorski pa je leta 1593 skupaj z Andrejem Turjaškim odločilno sodeloval v bitki s Turki pri Sisku.

Po prenehanju turških vpadov se je začelo razvijati meščanstvo. Višnja Gora je zaradi številnih sejmov gospodarsko cvetela, vendar so meščani fevdalce gledali postrani, ker so bili po upravni strani še vedno nadrejeni meščanstvu. Iz teh časov izvira tudi simbolni višnjanski polž, ki naj bi ga višnjegorski plemiči podarili mestu Višnja gora. Morda ga niso ravno podarili, ampak so ga mestu zaradi vse slabših dohodkov iz tlačanstva celo prodali. Alojz Zupančič se je v poznih tridesetih letih 20. stoletja po prevzemu gostilne lotil zastopstva Pivovarne Laško in je začel na Dolenjsko po gostilnah uvajati tudi pitje piva. Poprej so na Dolenjskem po gostilnah prevladovala dolenjska vina (modra frankinja, cviček, metliška črnina), uvažali pa so tudi primorska vina (najbolj znan je bil beli vipavec). Primorska vina so bila dosti močnejša od dolenjskih, in znano je, da so se fantje v gostilnah (v Višnji Gori je bilo v tistih časih najmanj devet gostiln), kjer so točili tudi vipavca, pogosteje stopili kot v drugih gostilnah.

Gostilna pri Kamenčanu se je pozneje, ko je furmanstvo po izgradnji dolenjske železnice leta 1894 počasi prenehalo, razvila v

* Dr. Valentin Skubic, veterinar, doktor znanosti, univerzitetni profesor v p. 1000 Ljubljana, Malči Belič 19, E-naslov: valentin.skubic@guest.arnes.si

Leta 1898 so na mestu prejšnje zgradili gostilno z velikim gostilniškim prostorom in prenočišči za furmane.

Foto: Valentin Skubic, Višnja Gora, 2011

obrtiško gostilno. V Višnji Gori se je v 19. in tudi še v začetku 20. stoletja za potrebe sejmov razvijalo obrtništvo. Največ je bilo čevljarjev, manjkalo pa ni niti nožarjev, krojačev in podobnih obrtnikov. Vse, kar se je dalo prodati na sejmi, so pridno izdelovali višnjanski obrtniki. Kamenčanova gostilna je postala znana po obrtniških veseljah (posebno slovesno in hrupno so slavili pusta), kar se je v Višnji Gori ohranilo vse do konca druge svetovne vojne. Pozneje je obrtništvo v mestu naglo zamrlo.

Kamenčanova gostilna, ena najstarejših v Višnji Gori, je živetarila še nekaj let po drugi svetovni vojni, nato pa so jo zaprli. Temu je botrovalo splošno zamiranje poslovnega življenja v mestu, svoje pa je zaprtju te častitljive višnjanske gostilne dodalo rivalstvo, ki je izviralo še iz časa pred drugo svetovno vojno, ko je na vrhu Višnjanskega klanca začela obratovati Jurjeva gostilna (priimek Novljan). Ta je postala predvsem izletniška nedeljska točka za Višnjane. Ker so imeli pri hiši dobre harmonikarje, je začela organizirati tudi nedeljske pleske. Dokončnemu zaprtju Kamenčanove gostilne v Višnji Gori pa je botroval dogodek, ko

Rodbina Kamenčanovih s staro materjo Marijo (sedi) in z njenim sinom Alojzem (v drugi vrsti z brki).

Foto last Majde Šifrer, Kranj

gospodar Lojze ni hotel sneti razpela v glavnem gostilniškem prostoru. Novi povojni oblasti to ni bilo všeč in so ga kaznovali z odvzemanjem gostilniške licence.

Danes spomeniško zaščitena Kamenčanova gostilna v Višnji Gori sameva in najbrž propada, potomci stare Kamenčanove rodbine pa so se razkropili po vsej Sloveniji.

Viri

Sogovornik 1: Lojze Zupančič, večkratni telefonski pogovori v letih 2010–2012.

Sogovornik 2: Majda Šifrer, roj. Zupančič, dvakratni pogovor na domu avtorja prispevka v letu 2011.

ZOREC, Ivan: *Beli menihi: Povest iz prve polovice XII. stoletja; Knj. 1; Ustanovitev samostana*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1932.

ZOREC, Ivan: *Stiški svobodnjak: Povest iz druge polovice XV. stoletja*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1934.

ZOREC, Ivan: *Stiški tlačan: Povest iz druge polovice XVI. stoletja*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1935.

Udeleženci nedeljske ekskurzije na Vzporodnicah.
Foto: Zoran Čiča, Ozalj, 23. 9. 2012

Nastop godcev Rezjanab sasedi na Murkovanju 2012.
Foto: Alenka Čas, Tolmin, 12. 11. 2012

POROČILO O DELU SED

Druga polovica leta 2012 in januar–februar 2013

Negotovo finančno stanje, v katerem je v prvi polovici leta 2012 delovalo Slovensko etnološko društvo, se je uredilo šele v drugi polovici leta. Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport (MIKZŠ) je posredovalo dokončno pogodbo o financiranju programov SED v dogovorjenem obsegu 21.900 EUR, z Javne agencije za knjigo (JAK) pa smo za *Glasnik SED* prejeli nekoliko znižana sredstva. Prvi del sredstev smo na podlagi zahtevka prejeli šele poleti, tako da smo nekaj računov morali plačati z zamudo. Prav tako sta bili drugi dotaciji z MIZKŠ in JAK-a nakazani šele decembra. Kljub temu smo z nakazili za dohodnino in s članarinami nekako uspeli premostiti drugo polovico leta. Program smo izvedli v okvirih planiranja, odpadli so le dve rajži in posvet o prof. dr. Matiji Murku, ki smo ga na predlog nekaterih kolegov želeli izpeljati v lastni režiji 10. februarja 2013 na Ptuj.

Poročilo o izvedenem delu SED-a v drugi polovici leta 2012 začnemo s poletnimi aktivnostmi.

Julij 2012

V sklopu Male šole etnologije sta nosilki programske enote, Alenka Černelič Krošelj in dr. Helena Rožman, v sodelovanju s fotografino Nino Sotelšek 22. julija v Mestnem muzeju Krško izvedli delavnico Camera obscura (več v: Rožman in Sotelšek 2012: 197–198).

September 2012

V septembru smo izvedli tri programske enote. 15. septembra smo v sodelovanju s Palčavo šišo v Plešcih na Hrvaškem v sklopu programske enote Etnologija obmejnih regij izvedli mednarodno delavnico na temo Nesnovna kulturna dediščina na primeru obmejnega območja doline zgornje Kolpe in Čabranke ter oko-

lice: Beleženje, komentiranje in ohranjanje. Nosilca programske enote sta bila dr. Katalin Munda Hirnők, vodja Delovne skupine za Slovence zunaj meja RS, in mag. Marko Smole, vodja Delovne skupine za ljubitelje etnologije pri SED. Na delavnici so v uvodnem delu sodelovali trije referenti, v razpravi pa številni predstavniki raziskovalnih institucij, fakultet, muzejev in društev iz Slovenije in Hrvaške. Popoldanski del mednarodne delavnice se je osredotočil na ogled prizorišč kulturne dediščine obmejnega območja na Hrvaškem (več v: Smole 2012: 195–196).

Od 23. do 25. septembra 2012 so v Dugi Resi na Hrvaškem potekale 12. Vzporodnice med slovensko in hrvaško etnologijo, mednarodni posvet, ki ga je organiziralo Hrvaško etnološko društvo v sodelovanju s Slovenskim etnološkim društvom. Mednarodni znanstveno-strokovni posvet se je začel v nedeljo z izjemno zanimivo ekskurzijo, ki jo je vodila konservatorica iz Karlovca, Tanja Horvatić. Ogledali smo si industrijsko dediščino Duge Rese, pavlinski samostan in župnijsko cerkev v Sveticah, etno park, hidrocentralo in obnovljeni grad v Ozalju, grad v naselju Ribnik in še en grad ter župnijsko cerkev v Novemgradu na Dobri. Plenarni del posveta je potekal v ponedeljek, 24., in torek, 25. septembra v Motelu Roganac. Glavna tema posveta, ki smo jo potrdili v obeh društvih, je bila Ponovno izrisovanje meja: Transformacije identitet in redifiniranje kulturnih regij v novih političnih okoliščinah. V okviru razpisanih štirih tematskih sklopov se je predstavilo 19 slovenskih in hrvaških kolegov. Organizacijski odbor, ki so ga sestavljali mag. Zoran Čiča, Marijana Belaj, Nivena Škrbić Alempijević iz Hrvaškega etnološkega društva ter mag. Tita Porenta in Anita Matković iz Slovenskega etnološkega društva, je izpeljal poziv, uredil dvojezično brošuro s povzetki (ki je na voljo tudi na spletni strani SED) ter moderiral posamezne sklope (več v: Matković 2012: 198).

* Mag. Tita Porenta, prof. zgod. in univ. dipl. etnol., muzejska svetovalka, Muzeji radovljjske občine – Mestni muzej Radovljica. 4240 Radovljica, Linhartov trg 1, E-naslov: titaporenta@gmail.com

Slovesnost ob razstavi, ki so jo ob 80-letnici Anke Novak pripravili v Gorenjskem muzeju.

Foto: Zora Slivnik Pavlin, Kranj, 22. 11. 2012

Druga delavnica Male šole etnologije, ki sta jo prav tako kot prvo v Mestnem muzeju Krško v sklopu Dnevov evropske kulturne dediščine 23. septembra izvedli Alenka Černelič Krošelj in dr. Helena Rožman, je bila posvečena prenašanju dediščine iz roda v rod ter medgeneracijskemu dialogu, zato so jo avtorice poimenovali Izkušnja dediščine: Jabolko za telo, cvetje za dušo. Programsko enoto smo izvedli v soorganizaciji Mestnega muzeja Krško – enote Kulturnega doma Krško in Javnega sklada za kulturne dejavnosti, Območne izpostave Krško (več v: Rožman in Černelič Krošelj 2012: 196–197).

Oktober 2012

Oktobra smo si vzeli čas za rajžo v Poljansko dolino in Etnološki večer Etnologija in turizem – od problemov do rešitev. Rajžo v Poljansko dolino je vodila Mojca Šifer Bulovec (Loški muzej in muzejski park), v programu pa so sodelovale tudi Katka Žbogar (Center DUO v Škofji Loki), Mojca Ferle (Tavčarjev dvorec na Visokem pri Poljanah), mag. Tita Porenta (stalna čevljarska razstava Muzejskega društva Žiri v Stari šoli v Žireh) in dr. Tadeja Primožič (Galerija A. Primožič 1888). Po vasi Dobračeva, od koder je doma ddr. Marija Stanonik, na Ledince in do hiš znanih žirovskih slikarjev nas je popeljal prvi predsednik Muzejskega društva Žiri, g. Alfonz Zajec (več v: Šifer Bulovec 2012: 199–200).

Etnološki večer Etnologija in turizem – od problemov do rešitev smo 18. oktobra 2012 izvedli na pobudo etnologa in kulturnega antropologa, samostojnega podjetnika Andreja Šumra. Predavanje je odprlo nekaj perečih problemov zaposlovanja mladih etnologov in kulturnih antropologov ter potreb po organizaciji kakšnega obsežnejšega posveta o vlogi etnologije v turizmu, na kar smo mislili člani izvršnega odbora (IO) SED tudi pri načrtovanju programa SED v naslednjem dvoletnem obdobju 2013–2015 (več v: Palaič 2012: 200–201). Etnološki večer in rajžo je organizirala Zora Slivnik Pavlin.

November 2012

November 2012 je bil za SED najbolj delaven mesec. Predsednica SED, mag. Tita Porenta, je ob obisku študentov z Oddelka

Tiskovna konferenca SED v Slovenskem etnografskem muzeju.

Foto: Ana Beno, Ljubljana, 29. 1. 2013

za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani 9. novembra v Radovljici in Kropi predstavila Slovensko etnološko društvo, njegov program in publikacije ter jih povabila k včlanitvi v stanovsko društvo.

12. novembra smo v Tolminu organizirali Murkovanje 2012. Osrednja prireditel SED je potekala med jesenskimi poplavam in v spomin na preminulega gimnazijskega prof. Janeza Dolenca, prejemnika Murkove nagrade za leto 2011. Pod vodstvom kustodinje Tolminskega muzeja, Karle Kofol, smo si dopoldne najprej ogledali nekaj zanimivosti na Breginjskem, Tolminskem in Kobariškem. Pred slovesno podelitvijo Murkove nagrade, Murkovih priznanj in Murkovih listin za leto 2012 v Knjižnici Tolmin smo obiskali še grob prof. Janeza Dolenca. Murkovanje SED 2012 smo v soorganizaciji Tolminskega muzeja, ki je poskrbel za najem prostorov v Knjižnici Tolmin, pripravo rajže in spremljevalni kulturni program, organizirale mag. Marjetka Balkovec Debevec, dr. Monika Kropelj, prof. dr. Janez Bogataj kot predsednik Komisije za Murkove nagrade, Murkova priznanja in Murkove listine, mag. Tita Porenta in Ana Beno, sodelovali pa sta tudi Mojca Tercelj Otorepec in dr. Breda Čebulj Sajko. Po uvodnih besedah gostiteljice, direktorice Tolminskega muzeja, Damjane Fortunat Černilogar, in predsednice SED je slavnostno spregovorila prejemnica Murkovega priznanja za leto 2011, mag. Marjetka Balkovec Debevec. V drugem delu prireditve je predsednik Komisije, prof. dr. Janez Bogataj, predstavil nagradence in utemeljitve predlagateljev. Murkovo nagrado za leto 2012 je prejela kustodinja Slovenskega etnografskega muzeja v pokoju, ga. Fanči Šarf. Murkova priznanja so bila podeljena šestim kolegom etnologom in kulturnim antropologom, Alenki Černelič Krošelj, dr. Ivanki Počkar, mag. Martini Piko-Rustia, dr. Miranu Puconji, mag. Titi Porenta in Špeli Pahor. Murkove listine je za izjemen doprinos k ohranjanju etnološke dediščine na ljubiteljski ravni dobilo sedem prejemnikov, in sicer: mag. Marko Smole, Miro Slana, Dom – versko-kulturni list iz Čedad, Novi Matajur – tednik Slovencev Videmske pokrajine iz Čedad, družina Mazora iz Breginja, Sekcija »Ohranimo Robidišče« Kulturnega društva Stol in Stanko Košir iz Gozd Martuljka. Utemeljitev za prejemnike nagrade, priznanj in listin, slavnostni nago-

vor podpredsednice SED in prejemnice Murkovega priznanja za leto 2011 ter poročilo o rajži je bilo objavljeno v *Glasniku SED* 52/1,2,3,4 (2012: 206–212; Balkovec Debevec 2012: 205–206; Kofol 2012: 201–202).

Oktobra 2012 je visoki osebni jubilej praznovala tudi Anka Novak, častna članica SED, muzejska svetovalka v Gorenjskem muzeju v pokoju. V njeno čast so v Gorenjskem muzeju 22. novembra pripravili priložnostno razstavo, predsednica SED pa ji je izročila tiskano verzijo sicer elektronskega zbornika *Etnologija in slovenske pokrajine: Gorenjska*, ki smo ga posvetili Anki Novak kot prvi etnologinji muzealki na Gorenjskem.

24. novembra so Jelka Pšajd, Anita Matkovič in mag. Marko Smole v Belokranjskem muzeju v Metliki organizirali 8. etnološko-muzejsko delavnico za ljubitelje etnologije. Jelka Pšajd in mag. Marko Smole sta udeležencem najprej predstavila Delovno skupino za ljubitelje pri SED in program delavnice, Jožica Povše pa regijske razvojne projekte in program Leader. Udeleženci so si v Adlešičih ogledali Zbirko narodnih vezenin Nade Cvitkovič in prisluhnili predavanju mag. Marjete Keršič Svetel Interpretacija dediščine kot orodje ohranjanja in ustvarjanja dodane vrednosti (glej članek Jelke Pšajd v pričujoči številki GSED).

Konec meseca novembra je v 46. številki Knjižnice Glasnika SED izšla monografija avtorice dr. Helene Rožman z naslovom *Razvojno varstvo stavbne dediščine na primeru Kostanjevice na Krki*. Knjigo je uredila glavna urednica Knjižnice Glasnika SED, dr. Breda Čebulj Sajko, recenzirala pa sta jo izr. prof. dr. Živa Deu in prof. dr. Janez Bogataj.

December 2012

Decembra sta izšla 52. letnik *Glasnika SED* kot ena štirojna številka in elektronski zbornik prispevkov mednarodnega posveta *Živeti z dediščino*, ki ga je SED organiziral leta 2009 na Ptuj. *Glasnik SED* je leta 2012 zaradi negotovega financiranja v prvi polovici leta izjemoma izšel kot štirojna številka. Uredniški odbor je leta 2012 uvedel oz. na novo obudil tri rubrike (Konservatorske strani, Muzeološke strani, Projekti) in vključil *Glasnik SED* v novo mednarodno bazo podatkov ProQuest. Za leto 2012 načrtovani tematski sklop prispevkov Južna Azija v raziskavah etnologije in kulturne antropologije objavljamo v pričujoči številki.

Zaradi nižjega proračuna smo letnik 52 izdali v nižji nakladi 300 izvodov, veliko število avtorskih izvodov pa je januarja 2013 zahtevalo natis dodatnih 150 izvodov.

Elektronski zbornik prispevkov s posveta *Živeti z dediščino*, ki sta ga uredili dr. Helena Rožman in dr. Munda Hirnök, prinaša 18 prispevkov, uvrščenih v štiri tematske sklope. Zbornik je dosegljiv na spletni strani SED.

Pogovor, ki smo ga z Murkovo nagrajenko za leto 2012, Fanči Šarf, izvedli 19. decembra v Slovenskem etnografskem muzeju, je vodila Barbara Sosič, ki o njem v pričujoči številki Glasnika SED tudi poroča, organizirala pa Zora Slivnik Pavlin.

Januar 2013

29. januarja smo na tiskovni konferenci v prostorih Slovenskega etnografskega muzeja predstavili leta 2012 izdane publikacije in okvirni program društva za leto 2013. Konferenco sta organizirali mag. Tita Porenta in Ana Beno v sodelovanju z uredniki oz. vodji posameznih programskih enot.

Pripravili smo novinarsko gradivo s povzetki poročil, z osebno izkaznico SED in s programom konference ter novinarjem ponudili društvene publikacije. Tiskovno konferenco je povezovala Alenka Čermelič Krošelj.

Na novinarski konferenci smo predstavili:

- *Glasnik SED* 52/1,2,3,4, 2012 (Tatjana Vokič Vojkovič);
- monografijo iz zbirke Knjižnica Glasnika SED *Razvojno varstvo stavbne dediščine na primeru Kostanjevice na Krki* (dr. Breda Čebulj Sajko in dr. Helena Rožman);
- katalog *Dnevi etnografskega filma* (DEF) 2012 in program DEF 2013 (dr. Naško Križnar);
- elektronski zbornik prispevkov s posveta *Etnologija in slovenske pokrajine: Gorenjska* (Mojca Tercelj Otorepec);
- elektronski zbornik prispevkov s posveta *Živeti z dediščino* (dr. Helena Rožman in dr. Katalin Munda Hirnök);
- okvirni program SED za leto 2013 (mag. Tita Porenta).

Februar 2013

Februar je bil v znamenju priprav na redni volilni zbor članov SED, ki je bil 5. marca 2013 v Slovenskem šolskem muzeju, pripravili pa smo tudi dopis članom za plačilo članarine.

IO SED se je v drugi polovici leta 2012 in v januarju 2013 sestel štirikrat. Na sejah smo poročali o izvedenih programih in usklajevali nadaljnja izhodišča za delovanje programskih enot. Oktobra je dr. Breda Čebulj Sajko pripravila predlog programa SED za naslednje triletno delovanje društva. Januarja in februarja smo ga dopolnjevali še z drugimi predlogi kolegov, ki so se odzvali na povabilo k sestavi programa. MIKZŠ je po zaključnem poročilu za triletno obdobje 2010–2012, ki smo ga pripravili do konca januarja 2013, pripravil dvoletni (2013/14) razpis za delovanje društev na področju kulturne dediščine šole v februarju 2013. Okvirni program za leto 2013 je predstavila nova predsednica SED, Anja Hodžar Serec, na zboru članov 5. marca 2013 v Slovenskem šolskem muzeju.

Literatura

BALKOVEC DEBEVEC, Marjetka: Ko nas zaznamuje etnologija ...: Nagoovor ob Murkovanju 2012. *Glasnik SED* 52/1,2,3,4, 2012, 205–206.

KOFOL, Karla: Rajža po Kobariškem in Tolminskem. *Glasnik SED* 52/1,2,3,4, 2012, 201–202.

MATKOVIČ, Anita: 12. Vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo. *Glasnik SED* 52/1,2,3,4, 2012, 198.

PALAIČ, Tina: Etnologija in turizem – od problemov do rešitev: Etnološki večer z Andrejem Šumrom. *Glasnik SED* 52/1,2,3,4, 2012, 200–201.

ROŽMAN, Helena in Alenka Čermelič Krošelj: Mala šola etnologije – izkušnja dediščine: Krško, 23. september 2012. *Glasnik SED* 52/1,2,3,4, 2012, 196–197.

ROŽMAN, Helena in Nina Sotelšek: Mala šola etnologije – Camera Obscura: Krško, 22. julij 2012. *Glasnik SED* 52/1,2,3,4, 2012, 197–198.

SMOLE, Marko: Nesnovna dediščina v obmejnem prostoru: Delavnica SED, Plešče, Hrvaška. *Glasnik SED* 52/1,2,3,4, 2012, 195–196.

ŠIFRER BULOVEC, Mojca: Strokovna ekskurzija v Poljansko dolino. *Glasnik SED* 52/1,2,3,4, 2012, 199–200.

26. PODELITEV Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine: Glasbena šola Tolmin, 12. november 2012. *Glasnik SED* 52/1,2,3,4, 2012, 206–212.

Udeleženci delavnice pri Nadi Cvitkovič.
Foto: Marko Smole, Adlešiči, 24. 11. 2012

Marjeta Keršič Svetel v Belokranjskem muzeju.
Foto: Marko Smole, Metlika, 24. 11. 2012.

8. MUZEJSKO-ETNOLOŠKA DELAVNICA SED

Metlika, 24. november 2012

Zadnjo soboto v novembru smo člani Delovne skupine za ljubitelje etnologije SED (Marko Smole, Jelka Pšajd in Anita Matkovič) v Belokranjskem muzeju Metlika pripravili 8. delavnico z naslovom »Program Leader in interpretacija dediščine kot priložnost za ljubitelje etnologije in nosilce kulturne dediščine«. Ker so za razvoj podeželja in etnološke stroke ljubitelji etnologije, zasebni zbiralci, nosilci znanja in dediščine (npr. rokodelci) ter lastniki zasebnih zbirk zelo pomembni, je bil namen delavnice predstaviti pomen in namen interpretacije dediščine in možnosti vključevanja zasebnih zbirk, zbiralcev, poznavalcev kulturne dediščine in nosilcev kulturne dediščine v regijske razvojne projekte. Vsi naštetih prenašajo, ohranjajo in varujejo skupno dediščino, zato moramo imeti stroka in posamezniki cilj, da to počnemo kakovostno in uspešno. Udeleženci so bili lastniki dediščinskih objektov, člani ljubiteljskih društev za ohranjanje kulturne dediščine in mladi diplomirani etnologinji in kulturni antropologinji in muzealki iz različnih krajev Slovenije (Ljubljane, Metlike, Murske Sobotne, Šentruperta, Št. Janža pri Radljah, Grobelnega, Dragatuša); skupaj 12 slušateljev.

Ker smo gostovali pri kolegici Aniti Matkovič v Belokranjskem muzeju, smo želeli spoznati izkušnje in stanje v Beli Krajini. Predstavila nam jih je Jožica Povše, vodja programov Leader za območje Dolenjske in Bele Krajine. LAS DBK je organizirano partnerstvo na opredeljenem podeželskem območju in je sestavljena iz predstavnikov različnih socio-ekonomskih sektorjev, ki s svojimi različnimi značilnostmi prispevajo k razvoju podeželja na drugačen način (internetni vir 1). Za uspešno kandidiranje na projektih je pomembno vključevanje več subjektov oziroma ljubiteljskih društev, ki lahko vložijo v skupni projekt svoje delo z ovrednotenjem ur in s tem povečajo možnost pridobitve denarnih sredstev. To je bilo še zlasti dragoceno predavanje, saj vemo, da projekt »Ukrep 323«, na katerega so lahko kandidirali zasebni zbiralci oziroma lastniki zbirk in dediščinskih objektov,

ne obstaja več. Predstavili so nam tudi projekte, ki so potekali ali še potekajo na Dolenjskem in v Beli Krajini, npr.: »Dežela kozolcev«, »Mlinarjeva pot«, »Turizem v zidanicah«, »Dolenjsko čebelarstvo središče Petra Pavla Glavarja«, »Mošnice – Les kot kulturna dediščina« (internetni vir 2).

V Adlešičih smo si ogledali zbirko belokranjskih vezenin Nade Cvitkovič. Po dobrodošlici nam je lastnica predstavila pridelavo in predelavo lanu, nas popeljala po razstavi vezenin, hčerka pa nam je prikazala tudi okraševanje belokranjskih pisanic.

Po kosilu smo se iz Adlešičev vrnili v muzej in poslušali predavanje Marjete Keršič Svetel, ki jo poznamo kot avtorico oddaje »Gore in ljudje«, v zadnjem času pa se ukvarja z interpretacijo dediščine. V njeni predstavitvi smo uživali iz več razlogov: predavateljica je dobra govornica, hkrati pa zna teorijo povezati s prakso, kar je več kot dovolj razlogov za ugotovitev, da interpretacijo potrebujemo tudi v muzejih, ne samo v zasebnih zbirkah in dediščinskih objektih. Interpretacija, ki spada v komunikacijsko stroko s svojimi lastnimi teoretičnimi podlagami, zakonitostmi in metodami, razkriva nešteto pomenov določenega predmeta, živega bitja, spomenika ali območja. Brez te oblike strateškega komuniciranja ni mogoče doseči ohranjanja naravne in kulturne dediščine ter trajnostnega razvoja kakovostnega turizma, hkrati pa interpretacija sodobnemu človeku omogoča kakovostna doživetja dediščine, njeno razumevanje, ustvarjanje osebnega odnosa, spoštovanje, vrednotenje in pripravljenost za ohranjanje.

Internetna vira

Internetni vir 1: LAS Dolenjska in Bela krajina: Predstavitev; <http://www.las-dbk.si/predstavitev>, 18. 1. 2013.

Internetni vir 2: LAS Dolenjska in Bela krajina: Poročilo o izvedenih aktivnostih lokalne akcijske skupine Dolenjska in Bela krajina v letu 2012; <http://www.las-dbk.si/novice/porocilo-o-izvedenih-aktivnostih-lokalne-akcijske-skupine-dolenjska-in-bela-krajinadolenjska-in-bela/96>, 18. 1. 2013.

* Jelka Pšajd, univ. dipl. soc. kult. in etnol. in kult. antrop., višja kustodinja, Pomurski muzej Murska Sobota. 9000 Murska Sobota, Trubarjev trg 4. E-naslov: jelka.psjajd@guest.arnes.si

Fanči Šarf (prva z desne) med članicami Orlove ekipe (z leve Pavla Štrukelj, Sibila Nekrep, Slavka Čufer, ob Fanči hčerka Vera).
Foto: Fanči Šarf, Šentrupert na Dolenjskem, 1961

Fanči Šarf je kot učiteljica vedno iskala tudi stik z otroki.
Foto: Boris Kuhar, Drašiči, 1965

FANČI ŠARF, MURKOVA NAGRAJENKA ZA LETO 2012

Etnološki večer v SEM, Ljubljana, 19. december 2012

Slovensko etnološko društvo je 12. novembra 2012 najvišje stanovsko priznanje, Murkovo nagrado za življenjsko delo na področju etnologije in etnološke muzeologije, podelilo Fanči Šarf, upokojeni kustodini Slovenskega etnografskega muzeja.

Fanči Šarf se je leta 1924 rodila v Ljubljani. Sama pove, da je bila takrat, prav tako kot danes, gospodarska kriza, tako da se je z materjo in očetom še kot dojenček znašla sredi trde zime brez strehe nad glavo. Čeprav po dohodkih skromna družina, je njej in bratu nudila pomembno šolo za življenje in s svojimi vrednotami pustila neizbrisen pečat. Iz tega Fanči Šarf še danes črpa svojo življenjsko naravnost. Delavnost, odprte oči, topla naklonjenost in razumevajoč odnos do ljudi so poteze, ki jih pri njej vsak takoj opazi. Z njo hitro stkeš spontane in pristne človeške odnose, zato je lepo iti k njej na obisk, saj si ob odhodu bogatejši za spoznanja, ki jih prinašajo visoka leta in z njimi distanca do vsakdanjih težav.

To vztrajno in sistematično ustvarjalko in urednico dokumentacije v Slovenskem etnografskem muzeju sem osebno spoznala šele v zadnjem času, po upokojitvi njene neposredne naslednice, moje kolegice Alenke Simikič. Tudi z njo, prav tako kot s številnimi drugimi stanovskimi kolegi, Fanči Šarf še danes goji strokovne in prijateljske vezi. Po odhodu Alenke Simikič sem o zgodovini muzeja in še zlasti o Orlovih ekipah začela spraševati Fanči Šarf. Njen odlični spomin, zanimiva pripoved in energija, predvsem pa odnos do vsega, kar je pustila za seboj v muzeju, so res izjemni. Fanči Šarf je polna znanja, ki ga rada posreduje vsakomur, ki ga zanima.

Kot majhno dekletce si je želela postati učiteljica. Želja se ji je uresničila, ob koncu vojne, leta 1945, je nastopila svojo prvo službo v Sveti Marjeti pri Ptuj, ki se danes imenuje Gorišnica. Delo z otroki jo je veselilo in izpolnjevalo. V tistih krajih pa je

Boris Orel, ravnatelj Etnografskega muzeja, raziskoval bogato izročilo ženitovanjskih šeg. Ker mu je pri tem zmanjkovalo časa, mu je ravnatelj šole v Sveti Marjeti priporočil Fanči Šarf, da konča raziskavo. Tako se je prvič srečala z etnologijo. Ker je bilo delo res zgledno opravljeno, se je Orel leta 1948, ko je pripravljala prvo raziskovalno terensko ekipo, spomnil nanjo. Tako je postala članica legendarne prve Orlove ekipe, ki se je odpravila na teren v okolico Grosupljega. Na to ekipo ima Fanči Šarf številne žive in lepe spomine. Mesec in pol ob Orlu, Vilfanu in Matičetovem je bila zanj mala šola etnologije, v kateri se je seznanila s temelji terenskega in etnološkega znanja.

Zaradi pomanjkanja kadrov jo je Orel leta 1949 povabil, da se zaposli v muzeju. Kljub svoji ljubezni do učiteljskega poklica pri tem ni dosti oklevala, saj jo je predvsem močan politični pritisk na učitelje spodbudil, da je sprejela ponujeno delo v arhivu muzeja. S številnimi izkušnjami pri ekipnih in samostojnih terenskih raziskavah se je sčasoma tudi ob samostojnem izobraževanju začela ukvarjati s temami, kot so naselja, stavbarstvo in bivalna kultura. Potrebe so narekovala številne raziskave tudi s področja obrti in gospodarstva, a sama pravi, da jo je najbolj privlačila prav družbena kultura, čemur pa se zaradi kadrovskih rešitev pri organizaciji ekip ni mogla bolj posvečati. Svoja opažanja o teh temah je pozneje vtakla v številne članke in razmišljanja, predvsem o stanovanjski kulturi, ki jo je opredeljevala s stališča načina življenja.

Po naravi zvedava ter ob spodbudi ravnatelja Orla se je z vso širino poglobljala v stroko in tako pridobila zanesljivo znanje, ki je ob njeni natančnosti in marljivosti pustilo v muzeju dragocen pečat. Večkrat sem se vprašala, kdo je tako natančno razrezal, oštevilčil in v vrečke pospravil več deset tisoč negativov, kdo je oštevilčil, opremil s podatki, prilepil in sistematično razvrstil novih več deset tisoč fotografij, kdo je popisal na tisoče terenskih

* Barbara Sosič, univ. dipl. etnol. in angl., muzejska svetovalka, Oddelek za dokumentacijo Slovenskega etnografskega muzeja. 1000 Ljubljana, Metelkova 2, E-naslov: barbara.sosic@etno-muzej.si

risb in velike količine arhivskega gradiva, ki so ga zbrali ekipe in posamezni raziskovalci, kdo je tako zgledno zastavil in vodil številne evidence dokumentacijskih fondov. Fanči Šarf je bila prava oseba na pravem mestu. Ko smo pred leti gradivo začeli digitalizirati in se najprej lotili Orlovih ekip, je to potekalo brez predhodnega urejanja, saj so bili podatki zanesljivi in urejeni. Fanči Šarf je, ko ji je čas le dopuščal, prepisovala tudi terenske zvezke, ki jih člani ekip sami niso uspeli. Njena pisava zapolnjuje dobršen del inventarnih knjig predmetov iz tega obdobja, pri tem pa je treba poudariti, da so njeni zapisi med vsemi najlaže berljivi.

Fanči Šarf ni ostala le pri urejanju gradiva. Predvsem ob Borisu Orlu in Sergiju Vilfanu se je oblikovala v odlično raziskovalko, ki je znala zbrano gradivo tudi temeljito proučiti in o njem napisati članek ali postaviti razstavo (Keršič 1995: 416–418). Definirala je pojem in pomen stanovanjske kulture in načenjala do takrat prezrte teme v slovenski etnologiji. Opozarjala je na dejstvo, da stanovanjska kultura ni nekaj statičnega, temveč je nenehno spreminjajoča se kategorija, z argumentiranimi navajanjem primerov je skušala razbiti stereotipe o stanovanjski kulturi, ki so bili in so ponekod še danes tako zelo prisotni. Iz njenih proučevanj se jasno vidi, da stanovanjske kulture ne moremo označiti kot pojem, ki ga lahko enostavno opredelimo in da ga ne moremo v vseh okoliščinah raziskovati na enak način.

Lotevala se je tudi drugih vprašanih etnološke stroke. Poleg poljudnih spisov, ki jih je objavljala v revijah in časopisih, in refe-

ratov na kongresih in simpozijih je napisala vrsto ocen in poročil ter člankov o naših etnologih. Sodelovala je tudi pri oblikovanju etnoloških filmov, saj se je dobro zavedala pomena filma kot dokumentacijskega sredstva za etnologijo. Pod njenim vodstvom so nastale dokumentacijske mape o arhitekturni dediščini, ki jih danes hrani dokumentacijski odderek SEM (povzeto po Keršič 1995a: 415–416).

Ne smemo prezreti njenega doprinosa k velikemu projektu, ki je združeval večino etnologov: Vprašalnicam za etnološko topografijo slovenskega etničnega ozemlja in Etnološki topografiji slovenskega etničnega ozemlja. Po upokojitvi se je namreč dejavno vključila v vseslovenski etnološki projekt Način življenja Slovencev v 20. stoletju in zanj napisala štiri obsežne elaborate za tedanje občine Ljutomer, Gornja Radgona, Murska Sobota in Lendava; sodelovala je pri pisanju številnih gesel za *Enciklopedijo Slovenije* in *Slovenski etnološki leksikon*.

Ob visokem priznanju Slovenskega etnološkega društva naši kolegici Fanči Šarf iskreno čestitamo in si želimo še veliko prijetnih srečanj!

Literatura

KERŠIČ, Irena: Bibliografije Fanči Šarfove. *Etnolog* 5, 1995, 416–418.

KERŠIČ, Irena: Ob življenjskem jubileju Fanči Šarf, *Etnolog* 5, 1995a, 415–416.

»ŠKOROMATENJE« V HRUŠICI PRI ILIRSKI BISTRICI

Strokovna ekskurzija SED, 13. februar 2013

V pustni čas sodi že skoraj tradicionalni ogled pustovanj oz. ekskurzija članov SED na tista območja Slovenije, ki so manj raziskana ali na novo obujajo pustne šege. V zmeraj večjem številu jih organizirajo vaše skupnosti ali društva, ki oživljajo ponekod skoraj izgubljeno tradicijo maškaranja ali šemljenja. Na podlagi priporočil kolegov, ki raziskujejo pustne navade, določimo vsakoletni kraj ogleda. Letos so nas pritegnili brkinski škoromati iz Hrušice pri Ilirski Bistrici, saj je Zora Slivnik Pavlin deset dni pred pustom odšla k njim na obisk skupaj s kolegicama Neno Židov in Adelo Pukl iz Slovenskega etnografskega muzeja. V vaškem domu sta predstavili novi Priročnik o nesnovni kulturni dediščini (Jerin 2012) in pojasnila ob vpisovanju navad v Register žive kulturne dediščine. Čeprav predstavniki SED niso pričakovali, nas je predsednik KD Hrušica, sekcija škoromati, Danilo Fabjančič, sprejel kot stare znance, z željami in s povabilom, naj se kot njihovi gosti udeležimo škoromatije.

Tako se nas je skupinica etnologov, tistih, ki nas »nič ne prežene«, na lep in hladen dan odpravila iz Ljubljane na »škoromati-jo«. Odkar so vaščani po večletnem premoru (1993) obudili navado in se organizirali v KD Hrušica, sekcija škoromati, se resno

lotevajo priprav na škoromatijo, ki je v tem prostoru prisotna že 700 let, tako s poimenovanjem oseb (mask), ki nastopajo, kot z obredom. Priprave začnejo prvi dan po božiču – na štefanovo. Moški se dogovorijo o vlogah (maskah, ki jih bodo predstavljali, pregledajo svoja pustna oblačila, jih dopolnijo ali naročijo pri izdelovalcih različne pripomočke) in se pripravljajo na čas veseljačenja in zganjanja norčij, ko je marsikaj dovoljeno.

Škoromatija je ena najbolj izvirnih in starih ohranjenih pustnih navad in se je do danes v tem delu Slovenije ohranila v prvotni obliki. Hrušico so prve raziskovale Orlove terenske ekipe v 50. letih. Arhivski posnetki so objavljeni na spletni strani SEM in so vredni ogleda, tudi zaradi časovne oddaljenosti in primerjave z današnjim časom. O maskah škoromatom je pisal dr. Niko Kuret (1984). Pozneje sta hodila po teh krajih kolega dr. Jurij Fikfak in Božo Pahor, v zadnjem času SEM, ki vpisuje hrušiške škoromate v register žive kulturne dediščine (internetni vir 1). Škoromatija korenini že v prvi polovici 14. stoletja, saj je prva omemba škoromatom v pisnih virih (*scaramatte*) iz leta 1340 v furlanskem Čedadu in pozneje v pisnem viru iz leta 1422 (*sgaravette*). Hrušičani niso ohranili samo obreda, ampak tudi tradicijo

* Zora Slivnik Pavlin, univ. dipl. etnol. in prof. slov. jezika s knjiž. 1000 Ljubljana, Rojčeva 18, E-naslov: zora.slivnik@gmail.com; Ddr. Branka Berce Bratko, univ. dipl. etnol. in umet. zgod., doktorica urbanega in regionalnega planiranja, doktorica ekonomskih ved, sekretarka Parlamentarne skupine GLOBE Slovenija, Državni zbor RS. 1000 Ljubljana, Šubičeva 4, E-naslov: branka.berce-bratko@dz-rs.si

Hruški škoromat z zvonci (sez zgounci).
Foto: Zora Slivnik Pavlin, Hrušica, 9. 2. 2013

Pustna povorka v Hrušici.
Foto: Zora Slivnik Pavlin, Hrušica, 9. 2. 2013

izdelave lesenih mask, ki jih nekaj mesecev prej začne brezplačno izdelovati sovaščan Dušan Štrancar, ki se je izpopolnjeval v Cerknem in Italiji, kjer je bil sprejet tudi v društvo izdelovalcev mask *Mascherai alpini* (internetni vir 2).

Po pripovedi se hruški škoromati držijo nenapisanega pravila, ki v obredu ne dopušča udeležbe žensk. To je moška navada, kjer pa ženske prispevajo svoj delež z različnimi deli, brez katerih povorke gotovo ne bi bilo. Iz krep papirja prostovoljno izdelujejo okrasno cvetje za kape škoromatom (Neva Granduč), pridno šivajo trakove na bele hlače, pletejo rdeče volnene gamaše in seveda za večdnevno slavlje moških napečejo vse mogoče dobrrote. Navado so v zadnjih letih oživili tudi s sodelovanjem vaščanov, ki pred svoje hiše postavijo mize, obložene z napečenimi dobrotami in različnimi pijačami ter tako pričakajo povorko pustnih šem. Kdor se te navade ne udeleži, pomeni, po ljudskem verovanju, da ne bo imel sreče v prihajajočem letu.

Na pustno soboto smo se udeleženci ekskurzije zbrali v vaški gostilni, kjer sta nas hišna gospodinja – upokojena učiteljica in gospodar pričakala z dobrodošlico. Razdelili smo tudi nekaj društvenih publikacij v zahvalo za sodelovanje in v spomin na prejšnja srečanja z našimi kolegi, ki so tu raziskovali in bili pri hišni gospodnji stalni in zmeraj dobrodošli gosti. Orlove ekipe se upokojena učiteljica ga. Vera Muha ne spomni, v zelo lepem spominu pa ima kolega, dr. Jurija Fikfaka in Boža Pahorja, najraje pa se domačini spominjajo Primoža Hienga, ki je s fotografskim dokumentiranjem škoromatom ustvaril izjemen opus fotografij in jih leta 2011 objavil v monografiji *Ta norčavi pustni čas*. Ker se je povorka začela zbirati sredi vasi že ob desatih dopoldne, smo morali kljub zanimivim pogovorom in prijaznima gostiteljema pohiteti. Pridružili smo se škoromatom in drugim pustnim šemam. Ko je spreved začel svoj pustni pohod, smo hodili za njimi in navdušeno opazovali dogajanje.

Razglabljali smo o osrednjih pustnih likih, ki so poskakovali pred nami, med nami ter tekali od hiše do hiše. Žal večine stalnih pustnih likov letos zaradi bolezni ni bilo v sprevodu. Videli smo le škopita, *šemo sez zgouncem*, sejalca, gozdarja, poberina, cunjarja, *ti zelenga*, ženina in nevesto, sejalca, gozdarja, lovca, Amerikanca. Med stalnimi maskami je bilo veliko otrok, našemljenih v like, ki predstavljajo sodobnejše junake iz risank,

pravljic; nekaj princesk in ljubkih pikapolonic in muck. Najbolj pristrčni pa so bili škoromati z zvončki okoli pasu – kopije odraslih, ki so spremljali svoje očete. Vsi škoromati so nosili lesene maske, otroci pa so bili le poslikani. Skupina našemljenih godcev je ubirala vesele viže in spremljala dogajanje v sprevodu (internetni vir 3).

S povorko škoromatom smo tako obredli vse hiše v vasi, tudi bolj oddaljene. Povsod so nas prijazno sprejeli ob obloženih mizah, nemalokrat vsi našemljeni. Že precej utrujeni od dolgega obhoda vasi smo se oglasili še pri lokalnem izdelovalcu mask, Dušanu Štrancarju, ki nas je popeljal v svojo delavnico in pokazal, kako izdeluje maske iz lipovine, razložil, kakšne materiale, tehnike ter orodje uporablja. Prve maske je začel izdelovati že pred mnogimi leti po starem vzoru. Vsi izdelani leseni obrazi mask so si bili bolj ali manj podobni, kar pa ni pravilo. Čim dlje smo gledali maske, tem bolj smo bili prepričani, da jih izdeluje po lastni podobi! Barve, ki jih uporablja, so narejene na osnovi čebeljega voska, materiale pa kupuje ali v Italiji ali v Kamniku, kjer imajo v specializirani prodajalni na zalogi pripravke iz naravnih neškodljivih snovi. Maske izdeluje po naročilu ob zimskih večerih, kake tri mesece pred pustom. Za svoje delo ne sprejme plačila, naročniki mu plačajo le material, ki ga porabi za izdelavo maske.

Obiskali smo tudi izdelovalko papirnih cvetic, gospo Nevo Granduč, ki nam je prijazno prikazala umetelno izdelovanje cvetja iz krep papirja. V okolici ni edina izdelovalka, vendar dela izključno za domače naročnike. Povedala je, da jih na sezono naredi nekaj tisoč, vendar za delo nikoli ne sprejme plačila. Na stožčasti kapi škoromata pa jih je navadno od 100 do 120. Naročniki ji prinesejo le material in naročijo barvo ter število cvetic. Ob odhodu je vsakemu podarila nekaj papirnatih cvetic v spomin in za arhiv Goriškega muzeja.

Utrueni od vseh vtisov in tekanja za škoromati smo se že popoldne vrnili v lokalno gostišče, kjer nas je čakala s pustnimi dobrotami obložena miza. Postregli so nam s tradicionalno joto, z domačimi pečenicami, bokalom vina in s flancati. Vsi smo prisegali, da tako dobre jote še nismo jedli in da je gospodinja najboljša kuharica.

Ker smo bili gosti KD Hrušica, sekcije škoromati, so nas gostili še vse popoldne tudi v Vaškem domu, kjer so se po obhodu fantje

zbrali, pogledali, kaj so dobili »poberaji« in si iz darov pripravili pojedino, ki so jo zalili z domačim vinom.

Kljub temu da smo bili mešana družba, so izjemoma tudi ženske povabili na pojedino, sicer ženske nimajo vstopa v te »posvečene« moške prostore. Ob polni mizi smo se pomenkovali z domačini in s predsednikom društva. Zahvalili smo se KD Hrušica, sekciji škoromati, za povabilo in prijazno pogostitev. Podarili smo jim nekaj društvenih publikacij z željami po obojestranskem sodelovanju, saj je društvo odkupilo sosednjo stavbo, v kateri nameravajo urediti manjši muzej, za kar bodo potrebovali sodelovanje etnologov, konservatorjev in restavratorjev.

Dan se je prehitro sprevrgel v mrak, škoromati so morali na obhod še v sosednjo vas, zato smo se poslovili in obljubili, da spet pridemo ali da se vidimo na kakšni prireditvi v Ljubljani, kjer nam bodo zapeli že znani Hruški fantje. Med potjo domov smo ugotavljali, da smo včasih več hodili na teren, da so ljudje izredno veseli, če jih obiščemo, da radi povedo, kar nas zanima, nemalokrat vejo več kot pričakujemo, in da je še veliko stvari, ki bi jih bilo treba popisati, tako preteklih kot sedanjih, ki se s političnimi in z gospodarskimi spremembami pojavljajo na novo.

Viri in literatura

HIENG, Primož: *Ta norčavi pustni čas*. Brezovica pri Ljubljani: Založba Harlekin, No. 1, 2011.

JERIN, Anja idr. (ur.): *Priročnik o nesnovni kulturni dediščini*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2012.

KURET, Niko: *Maske slovenskih pokrajin*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1984.

SLIVNIK PAVLIN, Zora: Terenski ogled in fotografiranje ter pogovori s krajanji, Hrušica pri Ilirski Bistrici, 25. 1. 2013, 9. 2. 2013.

Internetni viri

Internetni vir 1: Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport, Register žive kulturne dediščine: Škoromatija; http://www.mizks.gov.si/fi-leadmin/mizks.gov.si/pageuploads/Kulturna_dediscina/REGISTER/RZD/Rzd-02_00005.pdf, 22. 3. 2013.

Internetni vir 2: Hruški škoromati; <http://www.skoromati.si/>, 22. 3. 2013.

Internetni vir 3: Hruški škoromati: Ostali liki; <http://www.skoromati.si/ostaliliki.htm>, 22. 3. 2013.

VOLILNI ZBOR ČLANOV SED

Ljubljana, 5. marec 2013

Redni volilni zbor članov Slovenskega etnološkega društva je bil 5. marca 2013 v prostorih Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani. Ker se je seje udeležilo 36 članov in je podpredsednica Nadzornega odbora, mag. Tatjana Dolžan Eržen, skladno s 14. členom Statuta SED ugotovila, da so bili člani pravilno vabljeni, se je zbor članov začel s predvidenim časovnim zamikom. Prisotni člani so z dvigom rok soglasno potrdili predlagani dnevni red in soglasno izvolili delovno predsedstvo (mag. Inga Brezigar, Barbara Sosič, Mihaela Hudelja), zapisnikarico (Zora Slivnik Pavlin), overiteljici zapisnika (dr. Mojca Ravnik, Tanja Kovačič) in članice volilne komisije (Ana Beno, Ana Bezek, Damjana Pediček Terseglav).

V nadaljevanju je Zbor članov soglasno sprejel vsebinsko (mag. Tita Porenta) in finančno poročilo (Alenka Dušak) o delovanju SED v letu 2012 ter poročili Nadzornega odbora (mag. Tatjana Dolžan Eržen) in Častnega razsodišča (Karla Kofol).

Zbor članov je sprejel tudi sklep o razrešitvi dosedanje predsednice (mag. Tita Porenta), podpredsednice (mag. Marjetka Balkovec Debevec), tajnice SED (Ana Beno) in organov društva.

Mag. Tita Porenta se je zahvalila članom SED za sodelovanje, zlasti članom izvršnega odbora (IO) SED, strokovnemu in tehničnemu osebju Slovenskega etnografskega muzeja (SEM) pa za podporo pri delovanju društva.

Sledili sta predstavitvi kandidatke za predsednico SED, Anje Serec Hodžar, in podpredsednice SED, Anite Matkovič. Anja Serec Hodžar je nato predstavila program delovanja SED v mandatnem obdobju 2013–2015.

Volilna komisija je ugotovila, da so prisotni člani SED soglasno izvolili Anjo Serec Hodžar za predsednico ter Anito Matkovič za podpredsednico SED za mandatno obdobje 2013–2015.

Prav tako soglasno so bili izvoljeni naslednji kandidati za člane IO SED:

- dr. Helena Rožman, Galerija Božidar Jakac, Kostanjevica na Krki,
- dr. Katalin Hirnök Munda, Inštitut za narodnostna vprašanja,
- dr. Monika Kropelj, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU,
- mag. Marjetka Balkovec Debevec, Slovenski šolski muzej,
- Tadej Pungartnik, Pokrajinski muzej Maribor,
- Ana Beno, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL,
- mag. Tita Porenta, Muzeji radovljjske občine – Mestni muzej Radovljica,
- mag. Marko Smole, Slovensko etnološko društvo,
- Aleksandra Renčelj Škedelj, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije,
- Nadja Valentinčič Furlan, Slovenski etnografski muzej,
- Tatjana Vokić Vojkovič, Slovensko etnološko društvo.

Prisotni člani SED so soglasno izvolili tudi uredništvo *Glasnika SED* v sestavi: Tatjana Vokić Vojkovič, glavna urednica; dr. Bojan Knific, odgovorni urednik; dr. Mateja Habinc, mag. Martina Piko-Rustia in Anja Serec Hodžar, članice.

Prav tako soglasno so člani SED izvolili uredniški odbor Knjižnice Glasnika SED v sestavi: dr. Helena Rožman, glavna urednica; dr. Breda Čebulj Sajko, Izток Ilich, Mojca Tercelj Otorepec in dr. Mirjam Mencej, člani.

V Nadzorni odbor so bile izvoljene: mag. Polona Sketelj, predsednica; Ivica Križ in mag. Tatjana Dolžan Eržen, članici.

V Častno razsodišče so bile izvoljene: Karla Kofol, predsednica; Damjana Žbontar in Tanja Tomažič, članici.

Udeleženci volilnega zbora članov.
Foto: Ana Beno, Ljubljana, 5. 3. 2013

Tita Porenta, predsednica SED 2011–2013, in nova predsednica Anja Serec Hodžar.
Foto: Tatjana Vokić Vojkovič, Ljubljana, 5. 3. 2013

Nova poslovna sekretarka SED je Ana Bezek, ki so jo po Statutu društva izbrali člani prejšnjega IO SED.

V nadaljevanju je sledila razprava o programu SED v mandatnem obdobju 2013–2015. Predsednica SED, Anja Serec Hodžar, je poudarila, da bo v programu društva več vsebinskih sprememb. Tako zaradi racionalizacije vsebin kot tudi zniževanja stroškov bodo aktivnosti med seboj še bolj povezane. Program za leto 2014 še ni v celoti pripravljen oz. je še odprt. Načrtuje se pridobitev sredstev za udeležbo članov na mednarodnih simpozijih, izbranih na internem razpisu SED. Spremembe bodo tudi na spletni strani SED, ki jo bo vsebinsko urejala Jasna Simoneta, oživili bodo tudi spletni forum. Ker se starostna sestava društva spreminja, je treba o pritegnitvi mladih kolegov razmišljati na način, da se jim ponudi možnost predstavitve njihovega dela (referenc) na društveni spletni strani. Tako bodo ti podatki na voljo tudi širši javnosti za morebitna sodelovanja s stroko. Vloga društva bo s tem pozitivnejša, saj bo omogočala včlanitev mlajših kolegov in njihovo večje zanimanje za sodelovanje s SED.

V letu 2013 se zaradi velikega zanimanja za objavo strokovnih in znanstvenih razprav načrtuje izid dveh dvojnih števil *Glasnika SED*. Ministrstvo za kulturo sofinancira omejeno število avtorskih pol, letošnji razpis ministrstva je za dvo- in ne več za triletno obdobje. *Glasnik SED* ohranja objavo znanstvenih besedil, hkrati pa ostaja tudi glasilo članov SED. O objavah odloča uredniški odbor *Glasnika SED*. Podobno je tudi pri Knjižnici Glasnika SED, ki bo še naprej izhajala po ena monografija letno, saj za več izdaj ni na razpolago dovolj finančnih sredstev.

Predsednica SED je poudarila, da člani svoje lastne strokovne in raziskovalne interese lahko s prijavljanjem in/ali z izvedbo projektov aktivno uveljavljajo tudi v društvu. Izrazila je upanje, da se bodo člani SED tudi v prihodnje udeleževali društvenih dejavnosti in tako največ prispevali k delovanju SED.

Dr. Naško Križnar je omenil možnost vnovičnega uspešnega sodelovanja društva s Slovensko nacionalno komisijo za Unesco (SNKU). Ker Komisija sofinancira izobraževalne projekte, je predlagal, da bi SED v sodelovanju s Koordinatorjem varstva žive kulturne dediščine (SEM) izvedlo serijo izobraževanj za nosilce nesnovne dediščine. Za izvedbo takšnega programa bi bilo

treba angažirati več sodelavcev, program pa se lahko pripravi za leto 2014.

Dr. Helena Rožman je opozorila, da bi društvo lahko SNKU najprej zaprosilo za pokroviteljstvo društvenih izobraževalnih programov, pozneje pa mogoče še za sofinanciranje vsebin, za kar pa je potrebna prijava na njihov razpis. Poudarila je tudi, da ima SED hkrati dva statusa društva v javnem interesu, in sicer na področju kulture in na področju raziskovalne dejavnosti, zato se lahko prijavlja tudi na raziskovalne projekte. Prav tako SED po njenem mnenju premalo poudarja ta dvojni status.

Dr. Naško Križnar je predlagal, da se podeljevanje plakete Nika Kureta na Dnevih etnografskega filma (DEF) v prijavi programa SED na razpis Ministrstva za kulturo izpostavi pri promocijskih dejavnostih SED. Dodal je tudi, da bo leta 2013 v okviru DEF prvič potekal tudi strokovni posvet, ki bi lahko postal tradicionalni del DEF in izobraževalnih vsebin SED ter s tem pomemben prispevek k razvoju etnografskega filma v Sloveniji.

Po končani razpravi je Zbor članov soglasno potrdil in sprejel predlagani program SED. Sledila je razprava pod točko Razno. Predsednica SED, Anja Serec Hodžar, je v zvezi z zapletom ob podelitvi Murkove nagrade, priznanj in listin za leto 2012 navzočim članom prebrala poročilo predsednika Komisije, dr. Janeza Bogataja. Zbor članov je sklenil, da bo spremembo Pravilnika o podeljevanju Murkovih nagrad, priznanj in listin zaradi zahtevnosti tematike pregledal, pripravil in obravnaval IO SED na eni od prihodnjih sej ter po elektronski pošti o tem obvestil tudi druge člane SED.

Sledil je sprejem novih članov SED. Med marcem 2012 in marcem 2013 se je v društvo vpisalo šest novih članov. Zbor članov jih je soglasno sprejel in potrdil njihovo članstvo.

Na koncu se je predsednica delovnega predsedstva, mag. Inga Brezigar, zahvalila vsem navzočim članom SED in prejšnjemu vodstvu, novemu pa zaželela uspešno delo v prihodnjem mandatu.

V arhivu SED je shranjen uradni zapisnik volilnega zbora članov s prilogami (nekatero med njimi objavljamo v nadaljevanju *Glasnika SED*).

PROGRAM DELA SED 2013–2015

Glavne dejavnosti SED v letu 2013 in 2014 ostajajo izobraževalni programi, mednarodna dejavnost in promocija delovanja društva in njegovih članov. Nekatere aktivnosti v omenjenih dejavnostih ostajajo enake, dodali pa smo nekaj novih. Novosti so vključene na podlagi predlogov članov izvršnega odbora društva in na podlagi predlogov, ki so jih posredovali posamezni člani društva po pozivu, poslanem januarja 2013. Dejavnosti društva so koncipirane tako, da se medsebojno časovno in vsebinsko navezujejo in tako članom društva omogočajo, da jih časovno in finančno bolje in lažje izkoristijo.

Izvedba izobraževalnih vsebin

Strokovnoizobraževalni program za etnologe in kulturne antropologe podglavje

- **Strokovne ekskurzije:** načrtujemo štiri ekskurzije letno, ki se bodo vsebinsko povezovale z drugimi dejavnostmi društva.
- **Etnološki večeri:** načrtujemo štiri strokovne večere letno, ki bodo pri predstavljanju vsebine publiki pomenili korak naprej: etnološki večeri ne bodo več zgolj predstavitev posameznih etnologov in njihovega dela, temveč bodo postali soočanja med mlajšimi in starejšimi etnologi ter kulturnimi antropologi. Svoja stališča do določene raziskovalne tematike bodo vabljeni predavatelji predstavljali v nekakšni konfrontaciji med starejšimi in novejšimi trendi v stroki. Na ta način bomo lažje odkrivali tudi tematske iztočnice za vsebine okroglih miz, poimenovanih *Aktualno*, ter za prihodnje posvete, simpozije.
- Še naprej bodo **redni sestanki posameznih delovnih skupin SED** (za muzejsko delo, Slovence zunaj meja RS, zasebne zbiralce, strokovne ekskurzije itd.), ki so nosilke delovanja društva.
- Teme za obravnavo na **okrogli mizi Aktualno** bodo predlagane na prvi okrogli mizi maja 2013. S to novostjo želimo v društvu vzpostaviti stik s perečimi dogajanjem v stroki, ki so posledica vsakdanjega družbenega dogajanja.

Izobraževalni program za širšo javnost

Dejavnosti za zasebne zbiralce bomo, glede na dosedanje izredno plodno in dolgotrajno društveno sodelovanje z njimi, ki jim je gotovo pomagalo in omogočilo pridobiti novo znanje pri urejanju zbirk, postopoma omejili in jih spodbudili k samostojnemu delovanju, ki bo še naprej temeljilo na strokovni pomoči etnologov, kadar jo bodo potrebovali. V okviru društvenega programa jim namenimo izvedbo izobraževanja z delavnico in s strokovno ekskurzijo.

- **Mala šola etnologije** je bila v zadnjem obdobju pogosto izvedena v Mestnem muzeju Krško, leta 2012 tudi v Muzeju v Ormožu. Leta 2014 v sodelovanju z Zavodom za šolstvo RS načrtujemo večji poudarek na izvedbi seminarja za vzgoji-

telje in učitelje prve triade osnovnih šol. V seminarju bodo sodelovali priznani etnologi in kulturni antropologi, ki bodo zainteresiranim vzgojiteljem in pedagogom v teoriji in praksi posredovali tisto etnološko vsebino, ki je v vrtcih in šolah najbolj prisotna (prazniki, prehrana, bivalna kultura itd.). Tudi v tem pogledu SED postavlja nove temelje za izvajanje Male šole etnologije – v vrtcih in prvi triadi osnovnih šol.

Avtobiografsko gradivo v slovenskih muzejih

Nadaljevanje in zaključek **raziskovalnega projekta**, ki bo v objavah in predavanjih avtorice opozoril na pomembnost avtobiografij za etnološko raziskovanje posameznih krajev ter poudaril njihovo vlogo v sodobnih muzeoloških trendih pri razstavnih postavitvah doma in po svetu.

Mednarodna dejavnost in udeležba na mednarodnih konferencah

Dnevi etnografskega filma

DEF je najpomembnejša programska enota v mednarodni dejavnosti društva in izredno odmevna v tujini. Gledalcem v sekcijah Redni program, Študentski filmi in Posebni program ponudimo okoli 40 filmskih enot. Vsaj desetino filmov bomo podnaslovili v slovenščino. Od leta 2013 smo poleg prve sekcije Vizualna etnografija uvedli še strokovni posvet. Predvidevamo do deset mednarodnih strokovnih prispevkov. V okviru DEF-a bo izveden tudi etnološki večer na temo etnografskega filma.

Mednarodna strokovna ekskurzija

Izvedli jo bomo v sodelovanju s preostalimi strokovnimi društvi in s kvalitetnim strokovnim vodstvom v sodelovanju s kolegi v tujini.

Mednarodna konferenca

Glede na vedno večje potrebe po uveljavljanju društva tudi v širšem mednarodnem prostoru nameravamo leta 2014 začeti ciklične mednarodne simpozije, ki bodo sprva povezala SED z etnološkimi društvi iz sosednjih držav (Avstrije, Madžarske, Italije, Hrvaške – poudarjamo, tu ne gre za društva Slovencev zunaj RS). Do sedaj smo to uspešno mednarodno sodelovanje udeležali le s Hrvaškim etnološkim društvom na vsakoletnih Vzporrednicah med slovensko in hrvaško etnologijo; od leta 2014 pa želimo to sodelovanje razširiti ter ga kvalitetno dvigniti na raven znanstvenega simpozija, dopoljenega s strokovno ekskurzijo. Priprave nanj se bodo začele že v drugi polovici leta 2013. Tema simpozija bo predvidoma historično naravnana na analizo preteklih koleracij med etnologijami štirih dežel, kar bi bilo tudi s tematskega vidika začetek dolgoročno zastavljenih tovrstnih znanstvenih sodelovanj.

* Anja Serec Hodžar, univ. dipl. etnol. in kult. antropolog., strokovna sodelavka, Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 2, E-naslov: AHodzar@zrc-sazu.si

Udeležba na mednarodnih konferencah

Predvidevamo financiranje udeležbe na mednarodni konferenci članu društva, ki bo izbran na internem razpisu SED.

Promocijska dejavnost

Podelitev Murkove nagrade, Murkovih priznanj in Murkove listine podpoglavje

Tradicionalni in svečani dogodek v vsakoletnem društvenem dogajanju. Svečanost poteka novembra, spremljata jo podelitev plaketa ter kulturni program.

Spletna stran SED

Od leta 2013 za spletno stran SED skrbi nov urednik, s čimer si obetamo večjo ažurnost podatkov o delovanju društva ter aktualnem dogajanju; načrtujemo tudi delovanje foruma, ki bo namenjen širši zainteresirani javnosti.

Vsakoletna novinarska konferenca

Najodmevnejša promocija celoletnega društvenega delovanja, na kateri decembra medijem predstavimo posamezne društvene publikacije, ki so izšle v tekočem letu, ter jih seznanimo z nadaljnjimi načrti delovanja društva. Izdaje društva bomo v sodelovanju z zainteresiranimi etnološkimi ustanovami prodajali na najeti stojnici v času knjižnih sejmov v Ljubljani, kar je prav tako novost v promoviranju društvenega delovanja.

Izdajanje strokovnih publikacij s prijavnega področja

Glasnik SED

Zaradi zniževanja stroškov izdaje osrednje društvene revije *Glasnik SED*, uveljavljene tudi v mednarodnem prostoru in indeksirane v osmih pomembnih mednarodnih bazah podatkov, nameravamo tudi v letih 2013 in 2014 izdati dve dvojni številki letno. Izhajanje *Glasnika SED* je med prioritetskimi dejavnostmi društva.

Zbirka Knjižnica Glasnika SED

Uredništvo zbirke bo razpis za izbor znanstvenih ali strokovnih besedil objavilo v *Glasniku SED*. Odločujoči kriteriji pri izbiri so aktualnost tematike, njena pomembnost za razvoj stroke ter splošna povednost in razumljivost besedila.

Programska shema je predvidena za leti 2013 in 2014. Ker bodo konkretne izvedbe večjih vsebinskih enot odvisne od sofinanciranja MIKZŠ, lahko pride tudi do sprememb. Društvo bo še naprej združevalo stroko, znanost in za to zainteresirano laično javnost. Delovanje društva in možnosti uveljavljanja v njem bomo predstavili mladim, ki med študijem ne najdejo stika s stroko, po diplomi pa potrebujejo pomoč pri iskanju dela in delovnih izkušenj. Leta 2015 bo Slovensko etnološko društvo praznovalo 40-letnico obstoja, tako da se bodo priprave na dogodka, ki bodo obeležili ta praznik, začele že v načrtovanem programskem obdobju.

PREDSTAVITEV PREDSEDNICE SED

Anja Serec Hodžar, roj. 1977 v Murski Soboti, je osnovno šolo obiskovala v Ljutomeru, gimnazijo pa v Mariboru. Leta 2001 je diplomirala na samostojni smeri Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univeze v Ljubljani. Po pripravištvu v Slovenskem etnografskem muzeju je pridobila naziv kustodinja. Med letoma 2003 in 2005 je bila polovično zaposlena v Slovenskem etnografskem muzeju, polovično pa na Glasbenonarodopisnem inštitutu ZRC SAZU. Od aprila 2005 je kot strokovna sodelavka polno zaposlena na Glasbenonarodopisnem inštitutu ZRC SAZU.

V študentskih letih je sodelovala na več raziskovalnih taborih na različnih koncih Slovenije. Več let zapored je bila mentorica v mladinskih etnoloških raziskovalnih delavnicah na avstrijskem Koroškem. Na podlagi teh raziskav je publicirala več strokovnih člankov. Vsebinsko je vodila otroški raziskovalni projekt *Dere sen jas mali bija* na OŠ Ivana Cankarja v Ljutomeru. Sodelovala je pri ureditvi zbirke Slovencev v Italiji, in sicer v Ricmanjih, Škednju in Repnu. Prav tako se je že v študentskih letih včlanila v Slovensko etnološko društvo in sodelovala pri nekaterih njegovih aktivnostih.

Med delom v Slovenskem etnografskem muzeju je v dokumentaciji urejala zbirko Hišni arhiv in delala na kustodiatu za bivalno kulturo. Je soavtorica stalne razstave Med naravo in kulturo in vodnika po stalni razstavi. Na Glasbenonarodopisnem inštitutu ZRC SAZU se poleg administrativnega dela ukvarja z arhivom

in s knjižničnim delom, v preteklosti je pisala o vlogi ljudskih pevcev kot nosilcev informacij. Več let sodeluje pri pripravi koncerta Zajuckaj in zapoj. Pri dosedanjem delu se je posvečala vprašanju kulturne dediščine in njenega vrednotenja, vaškim grbom v Prlekiji in vsebinam, povezanim s slovenskima narodnima skupnostma v Avstriji in Italiji. Več let je sodelovala v komisiji za ocenjevanje spominkov na Lokalni turistični organizaciji (LTO) Ljutomer in pri ocenjevanju srednješolskih raziskovalnih nalog v programu Znanost mladini.

Ob dosedanjem delu v SED je bila – poleg študentskega dela – članica organizacijskih odborov pri posvetih Etnologija in regije: Koroška, kjer je bila tudi sourednica zbornika, in Etnologija in regije: Gorenjska. Članica izvršnega odbora Slovenskega etnološkega društva je od leta 2011.

PREDSTAVITEV PODPREDSEDNICE SED

Anita Matkovič se je rodila 25. marca 1976 v Novem mestu. Osnovno šolo in gimnazijo je obiskovala v Črnomlju. Leta 1999 je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani diplomirala na Oddelku za hrvaški, srbski in makedonski jezik in književnosti, leta 2000 pa še na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo. V naslednjem letu je opravila pripravništvo v Belokranjskem muzeju v Metliki, opravila strokovni izpit in pridobila naziv kustodinja.

Leta 2002 je bila zaposlena na Občini Črnomelj kot svetovalka za naravno in kulturno dediščino. Od leta 2003 je zaposlena kot kustodinja etnologinja v Belokranjskem muzeju v Metliki, in sicer od leta 2011 kot kustodinja – muzejska svetovalka.

Poleg Slovenskega etnološkega društva, kjer je bila v zadnjem mandatu (2011–2013) članica izvršnega odbora, je od leta 2006 tudi članica upravnega odbora Belokranjskega muzejskega društva. Med drugim je 12 let članica organizacijskega odbora folklorno-turistične prireditve Jurjevanje v Beli krajini in več mandatov zapored članica strokovnega odbora Folklorne skupine Dragatuš.

Pri svojem strokovnem delu se srečuje s široko paleto etnoloških tem, povezanih z Belo krajino (multikulturnost Bele kra-

jine, oblačilna kultura Belokranjcev, rokodelstvo ...). V lokalnih časopisih *Dolenjski list* in *Belokranjec* je objavljala različne etnološke poljudnoznanstvene članke. V svojem prostem času je aktivna članica Folklorne skupine Dragatuš, kar uspešno povezuje s svojim strokovnim delom o oblačilni kulturi Belokranjcev. Leta 2012 je v elektronski obliki izšla publikacija *Ljudska noša uskoškega prebivalstva Bele krajine, s poudarkom na ljudski noši pravoslavnega prebivalstva Bele krajine*, v časopisu *Folkloristik* pa članek z naslovom *Poskus interpretacije oblačenja Belokranjcev v prvi tretjini 20. stoletja*.

Redno sodeluje tudi z lokalnimi organizacijami in zavodi s področja kulture, izobraževanja in turizma – predvsem kot predavateljica na raznih izobraževanjih, namenjenih različnim ciljnim skupinam (Zavod za izobraževanje in kulturo Črnomelj, Krajski park Kolpa ...). V zadnjem času se precej ukvarja tudi z nesnovno kulturno dediščino Belokranjcev – pripravlja vloge za vpis enot v Register žive kulturne dediščine.

Je soavtorica številnih razstav in katalogov, ki so izšli ob razstavah: *Zdravo! Sto let belokranjskega sokolstva* (2007), *1408 – Prišli so Turki, za njimi Uskoki* (2009), *Tra-ra, tra-ra-ra, 160 let Mestne godbe Metlika* (2010).

»DIVJI SPOMIN« IN BRONISLAW MALINOWSKI

Etnološki večer na DEF ob filmu Zacharyja Stuarta in Kelly Thomson

Bilo je sredi februarja leta 2005, ko sem se ob ponovnem obisku Papue Nove Gvineje, kjer zadnjih petindvajset let opravljam terenske raziskave, oglasil pri prijatelju dr. Linusu Digim'Rini na Univerzi Papue Nove Gvineje v Port Moresbyu. Z Linusom sva bila v osemdesetih in devetdesetih letih prejšnjega stoletja kolega pri doktorskem študiju antropologije na Avstralski nacionalni univerzi v Canberri. Imela sva tudi istega mentorja, dr. Michaela Younga. Vedno ko pridem na Papuo Novo Gvinejo, ga obiščem in pogosto tudi prespim v njegovi hiši v Port Moresbyju. Linus je doma s Trobriandskih otokov, kjer ga kličejo Silipokapulapola. Ti otoki so zasloveli po delih Bronislawa Malinowskega, ki je med letoma 1915 in 1918 opravljal antropološke raziskave med tamkajšnjimi domačini. A niso zasloveli le Trobriandski otoki, zaslovel je tudi Bronislaw Malinowski. Kot je zapisal Michael Young, je Malinowski, z morda največkrat prebranimi petindvajsetimi stranmi uvoda v *Argonavte zahodnega Pacifika* (1922), postavil temelje terenskemu delu in metodam sodobnega antropološkega raziskovanja, ki jih poznamo pod imenom opazovanje z udeležbo. Njegov popis *kule*, trgovskega potovanja s kanuji med otoki in svečane izmenjave ogrlic in zapestnic, še danes velja za enega najnatančnejših etnografskih popisov nekega družbenega sistema. Malinowski danes velja za očeta britanske socialne antropologije.

Medtem ko sva si z Linusom ob kavi izmenjavala novice od najinega zadnjega srečanja, sta se nama pridružila dva mlada Američana iz Bostona: Zachary Stuart in Kelly Thomson. Povedala sta, da se bosta skupaj z Linusom v naslednjih dneh odpravila na Trobriandske otoke, kjer naj bi snemala dokumentarni film o Bronislawu Malinowskem ter o spremembah, ki so se zgodile od takrat, ko je ta postavil šotor v Omarakani na otoku Kiriwina. O Trobriandskih otokih je bilo posnetih vsaj 25 filmov, tako dokumentarnih kot komercialnih, od tega pet o Malinowskem. Sprva nisem videl nobene potrebe po novem filmu. Spraševal sem se, ali lahko človek sploh še pove kaj novega o tej temi, ko pa je bilo o Trobriandskih otokih in njihovem antropologu že toliko posnetega in napisanega. Poleg tega je leto poprej izšel prvi del obsežne biografije, ki jo je pod naslovom *Malinowski: Odyssey of an Anthropologist (1884–1920)* spisal uradni Malinowskijev biograf Michael Young. Spraševal sem se tudi, ali Linus ni že naveličan raznoraznih filmskih ekip, ki ga vedno vabijo zraven za vodiča, prevajalca in svetovalca. Ko pa je Zachary Stuart omenil, da je Malinowskijev pravnuk, so se moji dvomi o upravičenosti njunega projekta v trenutku razblinili. Tako Zachary Stuart kot Kelly Thomson sta imela dobre izkušnje s področja dokumentarnega filma. Tudi sedaj sta uspešno sledila ambicioznemu načrtu, ki sta si ga zastavila. Po razgovorih v lastni družini in

* Dr. Borut Telban, antropolog, znanstveni svetnik, Inštitut za antropološke in prostorske študije ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 2, E-naslov: borut@zrc-sazu.si

Michael Young (Malinowskijev biograf), Helena Wayne (Malinowskijeva najmlajša hči) in Zachary Stuart (Malinowskijev pravnuk in avtor filma).
Foto: Elizabeth Brouwer, London, april 2006

Etnološki večer Dediščina Bronislawa Malinowskega po objavi dnevnikov.
Foto: Naško Križnar, Ljubljana, 13. 3. 2013

obisku Malinowskijevega groba v New Havenu v ZDA, sta najprej odletela v Melbourne in kmalu zatem prišla na Papuo Novo Gvinejo. Obiskala sta vse tiste najpomembnejše kraje, kjer se je Malinowski nekoč mudil. Njun načrt je bil, da bosta s Papue odletela v London, kjer se bosta srečala z Malinowskijevo najmlajšo hčerko Heleno Wayne, ki skrbi za očetovo dediščino in je leta 1995 uredila knjigo pism med njenimi starši: *The Story of a Marriage: The Letters of Bronislaw Malinowski and Elsie Masson*. V Londonu bosta obiskala tudi Michaela Younga. Pot naj bi ju vodila tudi v Krakov na Poljskem, Malinowskijevo rojstno mesto. Vse to sta na koncu uresničila in sekvence in intervjuje z raznih koncev sveta uspešno vključila v film.

Divji spomin se začne z duhovi umrlih. *Baloma* ali duh/duša umrlega najprej odide na otok Tuma, kjer živi drugo življenje, dokler ponovno ne umre. Ta novi duh se potem vrne med ljudi, v maternico bodoče matere, in je odločilnega pomena pri zaploditvi in rojstvu novorojenčka. Tako pravijo na matrilinarnih Trobrijanskih otokih. A kot povedo člani družine Stuart, tudi Malinowskijev duh ni mrtev, pač pa visi nad njihovo družino kot neke vrste prekletstvo. Sprašujejo se, kdo je sploh bil ta človek, ki velja za tako pomembnega in vsevednega, za heroja in legendo, ko pa je v njihovih življenjih popolnoma odsoten. Ogorčeni so, ker je zanemarjal tako svojo ženo Elsie, ki je bolehalo za multiplo sklerozo, kot tudi vse tri hčerke: Joževo (njihovo mamo in babico), Vando in Heleno. Da bi bolje razumel svojega pradedo, se Zachary Stuart pogovarja s svojim očetom, teto in stricem, od katerih pa nihče ni bral Malinowskijevih del. Teta Rebeka pozna le zloglasni *Dnevnik* (*A Diary in the Strict Sense of the Term*, 1967) in ima o svojem dedku zelo slabo mnenje.

Če je bilo pisanje dnevnika za Malinowskega neke vrste samoterapija in samoanaliza, pa je objava med antropologi sprožila pravi škandal. Njegovi nekdanji študenti in študentke so obžalovali, da je Valetta Swan, s katero se je Malinowski poročil po Elsin smrti, sploh omogočila objavo. V njem se Malinowski, ki dnevnika ni nameraval objaviti, ukvarja predvsem sam s sabo. Pokaže se kot izredno narcisoiden in na trenutke ljudomrzen in ksenofobičen. Nenehno piše o fizični utrujenosti. Jemlje arzenik in železo za boljšo kri. Hipohondrični izpadi so do neke mere

razumljivi, saj je znano, da je bil že kot otrok precej bolehen. Veliko bere romane, ki mu pomagajo ohranjati stik z evropsko kulturo. V dnevniku, ki je po mnenju nekaterih zgolj dolgočasno ponavljanje banalnosti, se Malinowski razpiše o svojih pohotnih željah po ženskah, tako po tistih, s katerimi je bil, kot po tistih, s katerimi ni bil. Pravi, da si ne more zaupati, da ne bi zapeljal žene najboljšega prijatelja. V nekem trenutku zapiše: »Kar zadeva etnologijo, vidim življenje domačinov popolnoma nezanimivo in nepomembno, nekaj kar je od mene odmaknjeno kot življenje psa« (*Dnevnik*, str. 167). Veliko zapisov iz dnevnika postane bolj razumljivih, če vemo, da je bil Bronio zelo navezan na svojo mamo, ki je skoraj obsedeno skrbela zanj. Umrla je leta 1918, ko je bil na svojem drugem potovanju na Trobrijanske otoke. Očeta, ki je umrl, ko je bil star trinajst let, v življenju sploh ni omenjal. Tako oče kot sin, oba ugledna profesorja na svojih področjih, sta umrla od srčne kapi, stara 58 let.

Zachary Stuart se v filmu pogovarja tudi z edino še živečo Malinowskijevo hčerko Heleno Wayne in mnogimi antropologi. Nekateri med njimi (Martha Macintyre, Shirley Campbell, Michael Young, Linus Digim'Rina) so sami raziskovali na Trobrijanskih otokih ali v njihovi okolici. Pomemben del filma so razgovori z domačini, ki jih povezuje Linus Digim'Rina. Pokažejo na izredne spremembe v materialni kot duhovni kulturi, ki so se zgodile od časa, ko je na otokih bival Malinowski. Krščanstvo je zamenjalo nekdanje magične uroke, mnogi običaji, ki jih je Malinowski tako natančno popisoval, pa so danes že davna preteklost. Stuart in Kelly Thomson v filmu odlično prepletata Malinowskijeve in druge fotografije iz tistega časa s sekvencami iz filma *In New Guinea Wilds*, ki ga je manj kot deset let po Malinowskem posnel William J. Jackson. Žal ne identificirata niti avtorjev niti vira. Še preden je bil film dokončno zmontiran, se je med avtorjema filma ter Michaelom Youngom, Linusom Digim'Rino in Shirley Campbell razvila razprava po elektronski pošti o tem, ali sta upravičeno vključila v film tudi fotografije, kjer se dva domačina moškega spola postavljata v položaje spolnega občevanja. Linus in drugi antropologi so objavili fotografij nasprotovali. Medtem ko jih Young na primer namenoma ni vključil v svojo knjigo *Malinowski's Kiriwina: Fieldwork Photography*

1915–1918, pa jih avtorja vseeno pustita v filmu z namenom, kot na koncu filma zapišeta, da bi sprožile vprašanja o etiki v antropologiji. Moje izkušnje so, da je velika večina antropologov, ki raziskujemo na Papui Novi Gvineji, izredno etičnih, in to ne zgolj zaradi etične kode, ki jo moramo pred odhodom na raziskovanje podpisati, pač pa predvsem zaradi nekih temeljnih

humanih pogledov na svet. Zato veliko stvari, ki jih antropologi zberemo na terenu, pač za vedno ostane v arhivih. Žal pa ravno zaradi teh fotografij, ki bi v očeh Trobrijandcev lahko spodbudile podobno nelagodnost kot fotografije spolnih zlorab in mučenj v očeh zahodnega opazovalca, filma ne bodo mogli predvajati na Trobrijandskih otokih.

STROKOVNA ESKURZIJA V KOSTANJEVICO NA KRKI IN KRŠKO

Člani Slovenskega etnološkega društva so v soboto, 20. 4. 2013, »odpotovali« v Posavje, kjer so se posvečali kulturni dediščini dveh mest – Kostanjevica na Krki in Krško.

Gre za mesti z dolgo in bogato zgodovino, ki sta bili v drugi polovici 20. stoletja tudi upravno tesno povezani. Kostanjevica na Krki je od zelo obetavnih začetkov v 13. stoletju, ko je dobila mestne pravice, stagnirala in v 20. stoletje vstopila kot majhno mestno jedro, a je s številnimi akcijami na kulturnem področju v zadnjih petdesetih letih dala močan pečat slovenskemu prostoru. V mislih imamo gledališko dejavnost z Dolenjskim kulturnim festivalom ter cel spekter umetnostnih projektov, od Gorjupove galerije, Lamutovega likovnega salona in Forme vive do ustanovitve Galerije Božidar Jakac. Ta je s svojimi stalnimi razstavami umeščena v prostorih nekdanjega cistercijanskega samostana Fons Beate Mariae – objekta, ki je bil med dolgoletno prenovu deležen izjemno obsežnih rekonstrukcijskih posegov. Tu so se že leta 1921 začela obnovitvena dela, ki jih je vodil takratni vodja Spomeniškovarstvenega urada, France Stele, resnična prenova pa je potekala od srede petdesetih let 20. stoletja in se je zaradi občasnih prekinitev šele v zadnjih treh letih prevesila v zaključno fazo. Že obnovljene prostore zasedajo stalne razstave Janeza Boljke, Bogdana Borčiča, Zorana Didka, Jožeta Gorjupa, Franceta Goršeta, Božidarja Jakca, Franceta Kralja in Toneta Kralja. V razstavnih prostorih je na ogled tudi t. i. Pleterska zbirka evropskih mojstrov – dela so v nasprotju z drugimi, ki so last Galerije Božidar Jakac, last Kartuzije Pleterje. Okolici nekdanjega samostana in staremu mestnemu jedru pa dajejo pečat tudi skulpture kostanjeviške Forme vive, mednarodnega kiparskega simpozija, ki ga vsaki dve leti organizira umetnostni muzej. Del likovnega fonda je v okviru prve kostanjeviške galerije, ki je dobila ime po domačem slikarju, Jožetu Gorjupu, razstavljen tudi v osnovni šoli.

Udeleženci strokovne ekskurzije so v prvem delu obiska spoznali stavbo nekdanjega samostana, nato pa tudi stalne zbirke del Franceta Kralja, Božidarja Jakca in Zorana Didka.

V nadaljevanju nas je pot vodila v staro mestno jedro. Odlok (1997) o razglasitvi mesta Kostanjevica na Krki za kulturni in zgodovinski spomenik opredeljuje Kostanjevico na Krki kot urbanistični spomenik. Status utemeljuje:

- s starostjo in kontinuiteto poselitve od prazgodovinskih obdobj,

- prostorsko organizacijo, ki se kaže kot obcestni trg z dvema tržnima magistralama in trgom, na katerem se obe združita,
- z ohranjeno parcelacijsko mrežo z značilnimi, pravokotno na cesto ležečimi parcelami, ki jim sledi zazidalni sistem.

Kostanjevica na Krki sicer ni dobila statusa urbanističnega spomenika zaradi velike gostote posamičnih spomenikov ali spomeniških ambientov, temveč, kot je leta 1984 zapisala Jelka Pirkovič, »ker njena celotna naselbinska zasnova pomeni vrednoto posebne vrste«. Sedanja zasnova starega mestnega jedra naj bi bila neposredni naslednik stopnje prostorske organizacije, kakršno je imela Kostanjevica v 13. stoletju, ko je dobila mestne pravice. Današnje stanje kulturnega spomenika sicer že kaže posledice neodgovornega ravnanja s stavbnim fondom in celotnim prostorom v preteklih desetletjih, a še vedno je to dovolj ohranjen kulturni spomenik, ki v prihodnje še omogoča zasnovo kakovostnih projektov prenove in oživljanja.

Naselbino na otoku reke Krke smo spoznavali ob vodenem sprehoju po obeh mestnih ulicah, nato pa smo se srečali s študenti etnologije in arhitekture, ki so ta konec tedna v okviru prve faze Raziskovalne delavnice Kostanjevica na Krki 2013 bivali v Kostanjevici na Krki. Pod mentorskim vodstvom prof. dr. Žive Deu in dr. Helene Rožman so se usmerili v iskanje sozvočja, ki ga v okviru celovitega varovanja in prenavljanja starega mestnega jedra srednjeveškega mesta predstavlja kakovostno varovanje dediščine in zaščita pred poplavno vodo. V Lamutovem likovnem salonu Galerije Božidar Jakac je nato Helena Rožman predstavila publikacijo *Razvojno varstvo stavbne dediščine na primeru Kostanjevice na Krki*, ki je leta 2012 izšla v Knjižnici Glasnika Slovenskega etnološkega društva. Na predavanju, po katerem se je razvila daljša razprava, so se etnologom in študentom pridružili tudi domačini.

Popoldanski del programa smo po kosilu v znani kostanjeviški gostilni Žolnir nadaljevali v Krškem. V krškem starem mestnem jedru sta bila v zadnjih letih celovito prenovljena dva pomembna dela – kompleksa mesta. Najprej je bil med letoma 2008 in 2010 prenovljen t. i. Valvasorjev kompleks, v letih 2011–2012 pa še dve hiši v neposredni bližini, ki sta od konca 19. stoletja združeni, v 20. stoletju pa sta bili poimenovani po lastniku Janezu Mencingerju, odvetniku, politiku in pisatelju. Družina Mencinger je hišo, ki je bila nujno potrebna obnove, leta 2009 prodala Občini Krško.

* Dr. Helena Rožman, prof. zgod. in univ. dipl. etnol., muzejska svetovalka, Galerija Božidar Jakac, 8311 Kostanjevica na Krki, Grajska cesta 45, E-naslov: helena.rozman@guest.arnes.si; Alenka Černelič Krošelj, prof. umet. zgod. in univ. dipl. etnol. in kult. antrop., kustosinja, Mestni muzej Krško, enota Kulturnega doma Krško, 8270 Krško, Valvasorjevo nabrežje 4, E-naslov: alenka.cernelic.kroselj@mestnimuzejkrsko.si

Sprehod skozi mestno jedro Kostanjevice na Krki.
Foto: Matej Jordan, Kostanjevica na Krki, 20. 4. 2013

Mencingerjeva hiša.
Foto: Zora Slivnik Pavlin, Krško, 20. 4. 2013

Obe prenovi sta bili v več kot 50-odstotnem deležu sofinancirani iz skladov Evropske unije oziroma iz sklada Razvoj regij za obdobje 2007–2013. Obe prenovi sta zagotovili lepši videz mesta, predvsem pa dajeta prostor novim, javnosti namenjenim vsebinam. Tako v t. i. Valvasorjevem kompleksu, ki združuje tri hiše, Valvasorjevo, Jarnovičevo in Kaplanovo, od 30. marca 2010 deluje Mestni muzej Krško, ki je skupaj s sosednjo Galerijo Krško enota Kulturnega doma Krško. 5. marca 2013 pa je bila odprta prenovljena Mencingerjeva hiša, ki je pretežno namenjena poslovni dejavnosti Regionalne razvojne agencije Posavje, del pa je priključen Mestnemu muzeju Krško. Gre za štiri prostore v nadstropju, v enem so bili med prenovo odkriti protestantski portreti, ki so v slovenskem prostoru edinstveni. Dva prostora sta namenjena tudi stalni razstavi o življenju in delu Janeza Mencingerja. V pritličju je restavrirana zanimiva, v mesto umeščena sušilnica sadja. Muzeju so dodeljeni tudi prostori v najstarejšem delu južne hiše, ki je po novih dognanjih dr. Borisa Golca tudi prava krška Valvasorjeva hiša. Zato je bila ob odprtju postavljena tudi napisna plošča in tako popravljena zmota Krčanov, ki so

leta 1894 hišo Valvasorjevo nabrežje 4 označili za Valvasorjev zadnji dom.

Udeleženci ekskurzije so si ogledali oba objekta, oba predstavitevno-dokumentarna filma o prenovah, predvsem pa jim je Alenka Črnelič Krošelj, ki je pri pripravi projektov sodelovala od leta 2002, predstavila tudi načine in okoliščine obeh prenov.

Ogledali so si tudi stalne in občasne razstave, ki jih je Mestni muzej Krško pripravil od ustanovitve, večina pa je bila sofinanciranih iz projekta Pot medicinarstva in lektarstva med Krškim in Zagrebom po okriljem Operativnega programa IPA Slovenija–Hrvaška 2007–2013.

Poseben čar strokovni ekskurziji (»rajži«) in druženju pa je dodalo praznovanje bližajočega rojstnega dne profesorja dr. Slavka Kremenška s torto in pijačo v mestni kavarni ob muzeju. Slišalo se je tudi ubrano »etnološko« petje.

Vir

ODLOK o razglasitvi mesta Kostanjevica na Krki za kulturni in zgodovinski spomenik. *Uradni list RS* 69, 13. 11. 1997.

Fabianova muzejska trgovina.

Foto: Zora Slivnik Pavlin, Lokev na Krasu, 11. 5. 2013

Etnološki večer s prejemnicami Murkovih priznanj 2012.

Foto: Zora Slivnik Pavlin, Pliskovica, 11. 5. 2013

STROKOVNA EKSURZIJA PO KRASU IN ETNOLOŠKI VEČER S PREJEMNICAMI MURKOVIH PRIZNANJ 2012

V soboto, 11. maja 2013, smo se v organizaciji delovne skupine za ljubitelje etnologije odpravili na prvo letošnjo strokovno ekskurzijo SED. Tokrat nas je pot vodila po pomladnem Krasu in njegovih naseljih. SED je ekskurzijo organiziral s pomočjo svojega dolgoletnega in zvestega člana, Mira Slane, ki je bil med drugim za svoje delo nagrajen z Murkovo listino za leto 2012. Prav njemu se je treba zahvaliti za dobro sestavljen program in izbrane predstavitve. Poleg njegove muzejske trgovine v vasi Lokev na Krasu – gre za v celoti obnovljeno in rekonstruirano trgovino z mešanim blagom z začetka 20. stoletja z obsežno predstavitevjo različne trgovske embalaže – smo si ogledovali stavbno dediščino ter pomnike izginulih verovanj prebivalcev tega dela Slovenije. Tokrat je bila za spremembo strokovna ekskurzija (»rajža«) združena še z etnološkim večerom, kar se je izkazalo za dobro odločitev, vredno posnemanja.

Zjutraj, po prihodu v Lokev, smo po rosi in od dežja namočeni travi pod vodstvom domačina, Borisa Čoka, avtorja knjige *V siju mesečine*, v kateri je zbral pripovedi o ustnem izročilu Lokve, Preloži in bližnje okolice, zakorakali po območju nekdanjih pašnikov in si ogledali pastirske hiške, kraške spodmole, vrtače in nekdanje obredne prostore. Ob živi pripovedi vodiča, ki je preko pripovedovanj stare mame in drugih domačinov še v živo izkušal prakse poganskih verovanj, smo v naravnem okolju svetih prostorov spoznavali segmente nesnovne dediščine prebivalcev Krasa, na katero ob obiskih teh območij marsikdaj pozabimo.

Sledil je ogled Fabianove muzejske trgovine z začetka 20. stoletja v Lokvi na Krasu in njene zbirke, ki je rezultat zanesenjaškega dela Mira Slane in njegove žene Mojce. Poleg množice stare embalaže in trgovskega blaga – najstarejši primerki segajo

v obdobje pred prvo svetovno vojno – so bile še zlasti zanimive Mirove zgodbe o nastanku posameznih podjetij oziroma blagovnih znamk, ki so bile ali so še prisotne na našem prostoru. V letih raziskovanja po vsej Sloveniji in okolici je razkril marsikatero pozabljeno zgodbo.

Nadaljevali smo v Brestovici, manjši vasi, v kateri sta na kmetiji Pri Grgurjevih lastnika Danica in Jože Stojkovič v nekdanjem hlevu in shrambi uredila zasebno etnološko zbirko. V njej predstavljata kmečko orodje in predmete iz vsakdanjega življenja na tem delu Slovenije v zaledju Trsta. S posebnim zanimanjem smo spremljali zgodbe njegove mame, mlekarice, ki je desetletja pri okoliških kmetih vsak dan odkupovala mleko in ga s posebej za to prirejenim prtljažnikom na kolesu vozila v Trst. Po razgovoru z domačinoma, ki sta nam predstavila življenje kmečke družine na Krasu, smo pot nadaljevali do Pliskovice.

V Pliskovici smo obiskali kompleks kakovostno obnovljene stare kraške domačije, v kateri že nekaj let pod okriljem občine uspešno deluje mladinski hotel s prenočišči, z dvorano, s prostori za delavnice. Hkrati je tu tudi turistično-informativna točka, ki obiskovalcem ponuja različne turistične produkte, povezane z dediščino Krasa – pohodniške in kolesarske steze, ipd. Zaključili smo v jedru vasi, na turistični kmetiji Durcig – Petelin, ki se je v zadnjih letih po obnovi stare hiše začela ukvarjati s turizmom, v katerem tržijo tako doma pridelano hrano, vino, kot tradicionalni ambient kraške kuhinje z zidanim štedilnikom.

Prav okrog njega smo se pozno popoldne po kraškem kosilu skupaj s prejemnicami Murkovih priznanj 2012 zbrali na t. i. etnološkem večeru. Alenka Černelič Krošelj, dr. Ivanka Poč-

* Mag. Marko Smole, univ. dipl. inž. elektr., vodja delovne skupine za ljubitelje etnologije pri SED. 1210 Ljubljana-Šentvid, Stanežiče 34b, E-naslov: smole.marko@gmail.com; Ana Beno, univ. dipl. etnol. in kult. antrop., asist. mlada raziskovalka, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 1000 Ljubljana, Zavetiška 5, E-naslov: ana.beno@ff.uni-lj.si; Tadej Pungartnik, univ. dipl. etnol. in kult. antropol., kustos, Pokrajinski muzej Maribor. 2000 Maribor, Grajska ulica 2, E-naslov: tadej.pungartnik@pmuzej-mb.si

kar, mag. Martina Piko-Rustia in mag. Tita Porenta¹ so skupaj z moderatorjema večera, Ano Beno in Tadejem Pungartnikom, spregovorile o tem, kaj je največji čar njihovega dela in s kakšnimi izzivi so se spoprijemale na svojih poklicnih poteh, ki so jih pripeljale do ugledne stanovske nagrade. Prostor, različne zgodbe, izkušnje ter zgovorne nagrajenke so ustvarili vzdušje za sproščen pogovor. Zanimivo je bilo poslušati spomine sgovornic, ki se niso dotikali le njihovega dosedanjega uspešnega dela, temveč so segali v njihove »etnološke začetke«. Njihovi razlogi za odločitev za študij etnologije so bili različni, veliko so

1 Med prejemniki Murkovih priznanj 2012 sta bila tudi Špela Pahor, ki se zaradi obveznosti etnološkega večera ni mogla udeležiti, in dr. Miran Puconja, s katerim pa se nameravamo pogovarjati ob drugi priložnosti.

pripomogli srednješolski profesorji, skrivni mentorji, starši, celo »indijanci«. Med etnološkim večerom so spregovorile še o prvih zaposlitvah, spominih na različne terenske izkušnje in določene sogovornike ter o svojih raziskovalnih temah. Razkrile so, da si pogosto tem za svoje raziskovanje same načrtno ne izbirajo, temveč teme same pridejo k njim – vsake med njimi pa se lotijo strokovno in s srcem. Kljub temu da so prejemnice stanovskih priznanj različnih starosti, zaposlene na različnih institucijah in z različnim načinom dela, pa se njihove strokovne in tudi življenjske poti pogosto prepletajo. Podelitev Murkovega priznanja je bila, kot se je na etnološkem večeru izkazalo, pohvala njihovega dosedanjemu delu in potrditev, da lahko tako dobro delajo še naprej. Mi jim želimo uspešno delo, veselimo pa se tudi nove strokovne ekskurzije (»rajže«) in etnološkega večera.

IZTOK ILICH, SCHWENTNERJEV NAGRAJENEC 2012

Založnik in knjigotržec Lavoslav Schwentner (1865–1952), prvi predsednik Združenja jugoslovanskih založnikov in knjigotržcev v začetku tridesetih let prejšnjega stoletja, po katerem je Zbornica knjižnih založnikov in knjigotržcev poimenovala nagrado, ki jo na Slovenskem knjižnem sejmu podeli za pomemben prispevek k slovenskemu založništvu in knjigotrštvu, bi bil nad lanskim nagrajencem Iztokom Ilichom gotovo navdušen, saj je vse življenje posvetil »založništvu in knjigotrštvu« in pisanju. Težko bi ugotovili, kje so korenine ljubezni do knjige in pisane besede leta 1947 v Mariboru rojenega Iliche bolj črpale sokove: ali pri pradedu, zgodovinarju in predvsem slavistu, dr. Francu Simoniču, avtorju pomembnega dela *Slovenska bibliografija. Del 1, Knjige: (1550–1900)*, ali pri nič manj pomembnem dedu, slavistu in germanistu ter strastnem bibliografu, dr. Janku Šlebingerju. Dejstvo, da so njune zbirke nanja pomembno vplivale že kot otroka, o čemer je ob lanski podelitvi nagrade na vprašanje o razlogih za takšno predanost knjigi v intervjuju za *Delo* povedal:

Najbrž je bila odločilna družinska dediščina. V Gornji Radgoni, kjer sem preživel večji del otroštva, je bilo vse polno knjig – v dveh knjižnicah in drugod po hiši. Desetletja sta jih zbirala praded in ded, dr. Franc Simonič in dr. Janko Šlebinger, oba ugledna bibliotekarja in predvsem bibliografa, ki sta se po upokojitvi preselila v Radgono. Knjige so mi bile tam samoumevne spremljevalke, sprva tudi igrače, ko me je babica pri šestih letih naučila brati, pa seveda še veliko več. Ko sem začel hoditi v šolo, sem se čudil, ko sem videl, da imajo pri nekaterih sošolcih doma komaj kakšno knjigo. Pozneje sem seveda razumel, zakaj je tako (Vogel 2012: 15).

Tako ni čudno, da je Komisija za podelitev Schwentnerjeve nagrade v utemeljitvi zapisala, da je

Iztok Ilich knjigo spoznal iz tolikih platí kot malokdo. Ni bil na izpostavljenih položajih – razen treh let vodjenja knjigarne Konzorcij – a ves čas, kjer je šlo za knjigo, zraven. Delal je v službah – založniških in knjigotrških

– ki so skrbele za boljšo prodajo knjig, ki so bile vedno predrage in v krizi. V neštetih inventurah v založniških in knjigarniških skladiščih je knjige prelagal in prešteval, jih razstavjal in kot knjigar tudi prodajal.

O njih pisal in jih kar nekaj tudi napisal: antologiji *Pregovori in reki* in *Oblaki so rdeči*, pregled razvoja pisav, tiska in knjig (zlasti v Sloveniji) *Pota knjige*, ki je bila celo ponatisnjena za bralce bralne značke, leksikon *Knjiga z 2400 gesli*, *Študentske pomladi*, *Križem krašem po Sloveniji*, monografija *Mohor in Mohorjan* ob 160-letnici Mohorjeve družbe, in še kaj. V vseh letih se mu je v *Delu*, *Naših razgledih*, *Večeru*, *Dialogih*, *Primorskih srečanjih* in še marsikje, med drugim opazno tudi v *Glasniku Slovenskega etnološkega društva*, nabralo več kot štiri tisoč recenzij in poročil o novostih na knjižnem trgu, k čemur je treba prišteti še okrog petdeset prevodov in osemdeset spremnih besed.

Dolga leta je bil zelo cenjen urednik pri Mladinski knjigi in Državni založbi, po upokojitvi pa je bil pri založbi Modrijan kot sourednik eden najzaslužnejših za izdajo knjige Damjana Ovseca *Praznovanje pomladi in velike noči*. Kolega Ovsec ga je označil kot urednika, ki je vedno spoštoval avtorja, mu svetoval, ga spodbujal, upošteval, sam pa kot urednik ves predan svojemu delu.

Nosi ga s seboj ne glede na uro, in o projektu, ki ga pripravlja, razmišlja tudi spotoma in doma. Zato se mi je uvedba doslednega »štempljanja« in kontroliranja navzočnosti v zadnji službi zdela nespametna in neproduktivna (Vogel 2012: 15).

V etnoloških krogih bo vedno ostal zapisan s petimi knjigami zbirke *Živa dediščina*, z ocenami in zapisi o etnoloških knjigah in dogajanju na področju etnologije, pa tudi po odnosu do kulinarike, kulturne krajine in vsega, kar je povezano »s preteklostjo«.

Vir

VOGEL, Milan: Knjige so mu bile samoumevne spremljevalke: Iztok Ilich, Schwentnerjev nagrajenec: Urednik, avtor in prevajalec, ki je tičal globoko v svojih in založbinskih projektih. *Delo* 54/274, 27. november 2012, 15.

* Milan Vogel, univ. dipl. etnol. in prof. slov., komentator v kulturni redakciji Dela. 1000 Ljubljana, Rozmanova 7, E-naslov: milan.vogel@delo.si

Razglednica Ovsiš pri Podnartu iz obdobja po letu 1960.

Foto: Arhiv Kroparskega muzeja (izvirnik hrani Igor Pirc iz Ljubljane)

ODSTIRANJE SLOVENSKIH KRAJEVNIH IMEN Ovsiše in Pržanj

Ovsiše

Ovsiše (na *Ovsišah*) so vas pri Podnartu v občini Radovljica, ki se jim v narečju pravi *Voše* (na *Vošah*, *Vošani*) ali tudi *Óvše* (Zmago Šmitek, ustno). Lavtižar (1897: 111) piše *Olše* in pripominja, da ljudstvo izgovarja *Ovše*. Historični zapisi so: 1291 *Harlant*, 1481 dorff *Ousischo*, *Haberlandt*, 1689 *Osisch*, 1780 *Vousche*, 1797 *Wouschische* (zemljevid ljubljanske kresije), FK 1826 *Auschische* in 1868 *Ovsiše* (k. o. Češnjica pri Kropi), 1843 *Ovsiše*, nem. *Auschische* (Freyerjev zemljevid Kranjske). Dušan Čop (1983: 62) je na podlagi narečne imenske oblike *Woše*, ne upošteva srednjeveških zapisov, ime rekonstruiral kot **ol'sane* iz gorenjsko *woša* 'jelša'. Takšno razlago sprejema tudi Snoj (2002: 32; 2009: 298). Za obliko *Ovsiše* meni, da je suženjski prevod nemškega imena *Habern*, ki da je nastalo po napačni razlagi slovenskega imena.

Toda historični zapisi nam izpričujejo drugačno sliko. Pisna tradicija je ves čas ohranjala prvotno ime **Óvsišče*, medtem ko so *Voše* nastale v mlajšem narečnem razvoju: z vokalno redukcijo *Ovšče*, z asimilacijo *Ovše*, z gorenjsko monoftongizacijo *Oše*, s protezo *Voše*. Za prvotni naglas na vzglasju govori celotni ra-

zvojni potek. Podoben razvoj je doživel tudi toponim *Jagršče* (< **Jágođišče*), zlasti pa enako umetno naglašeni imeni *Laziše* in *Lažiše* (pri Laškem in Dobju pri Planini pri Sevnici) ob lokalni izgovarjavi *Laše* in pridevniku *lážaški* (za *Lažiše*), ki kaže na prvotni naglas **Lážišče*. Obstaja še vrsta krajevnih imen na *-išče*, ki niso naglašena na tej priponi, prim. *Gráhovše*, *Gróbišče*, *Jarše*, *Kozáršče* in *Kozárišče*, *Lajše*, *Lašče*, *Lógaršče*.

Oblika *Ovsiše* je potemtakem vendarle bistveno bližja izvirnemu stanju, saj je narečni razvoj ime spremenil do neprepoznavnosti. Zanimiv je zapis *Ousischo* iz leta 1481, saj še ohranja stanje tik pred gorenjsko monoftongizacijo diftongov, ki jo lahko nazorno zasledujemo v toponimu *Noše* (< **Novše*) pri Brezjah: 1458 *Nawssach*, 1469 *Nawschach*, 1498 *Noschach*, 1689 *Nosseshah*. Ime *Ovsiše* je do narečne oblike *Voše* v enakem razmerju, kot sta imeni *Laziše* in *Lažiše* do narečne oblike *Laše*. *Ovsiše*, *Laziše* in *Lažiše* se danes umetno naglašajo na drugem zlogu, čeprav je prav nekdanji naglas na prvem zlogu povzročil redukcijo v *Ovše* in *Voše* ter *Laše*.

Tako *Laziše* (k. o. *Laziše*) kot *Lažiše* (k. o. Mrzlo Polje) so v FK 1825 enako zapisane kot *Laschische*.

* Dr. Silvo Torkar, dr. znanosti s področja jezikoslovja, mag. znanosti s področja slovenskega imenoslovja, prof. ruščine in sociologije, znanstveni sodelavec, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 4, E-naslov: silvo.torkar@zrc-sazu.si

Pržanj

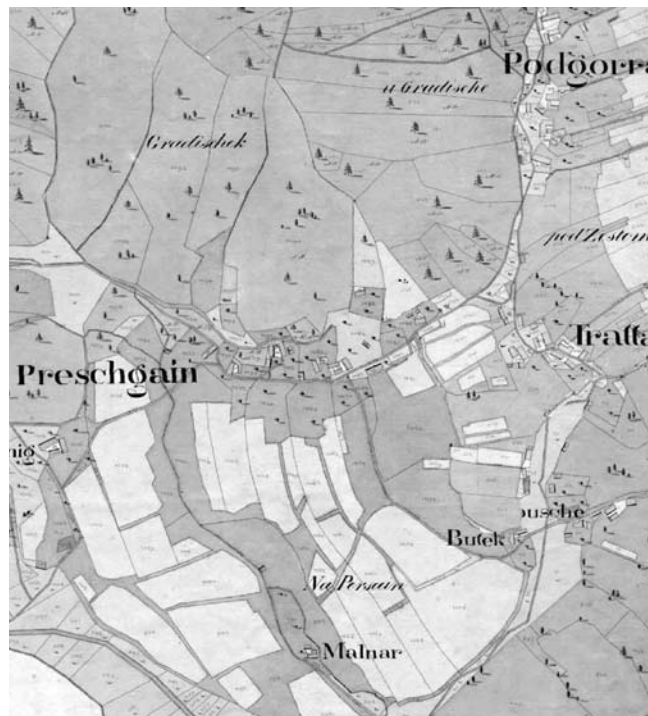
Nekdanja vasica *Pržanj*, ki je ob popisu leta 1817 (Haupt-Ausweiss 1817) štela komaj 11 hiš in 68 prebivalcev, je od leta 1975 del Ljubljane. Še ne dolgo tega so ime pisali *Pržanj*, v zadnjih letih pa je kdove zakaj prevladala pisava *Pržan*. Bezljaj (1961: 125) je ime tamkajšnjega potoka *Pržanec* in toponim *Pržanj* izvajal iz apelativa *prga* 'z ilovico in apnom pomešani pesek, grušeč', s čimer se je strinjala tudi Metka Furlan (Furlan v Bezljaj 1995: 301). Marko Snoj (2009: 336) je toponim *Pržan* razložil iz predložne zveze *pri Žanu*, češ da je bila v vasi nekdanj kmetija z imenom *Žan*.

Toda historični zapisi v celoti demantirajo to ljudskoetimološko razlago. Dovolj je, če pogledamo katastrski zemljevid iz leta 1826 (za opozorilo se zahvaljujem arheologu Ivanu M. Hrovatinu, prim. e-pismo z dne 31. 1. 2008), na katerem je ime vasi vpisano kot *Preschgain*, poleg vasi ležeče njive pa *Na Persain* (k. o. Dravlje). Popis iz leta 1817 prav tako navaja obliko *Preschgain*, medtem ko v seznamu slovenskih krajevnih imen na Kranjskem, ki so ga na Metelkovo prošnjo leta 1823 izdelali lokalni pisarji, za *Pržanj* najdemo zapis *Preshgain*, rod. *Preshgaina* (Metelkovo gradivo 1823). Sam Metelko je v svojem zvežčiču to ime zapisal kot *Preshganje*. Freyer je v svojem imeniku (1846: 79) zapisal *Pershàn*, nem. *Preschgain* (župnija Šentvid), na nekem drugem mestu v istem imeniku pa nem. *Preschgain* (*Preshgánje*), slov. *Pershan* (1846: 88). V oklepajih je podal poknjiženo obliko, ki pa se očitno ni uveljavila.

Vzhodno od Ljubljane je na dolenskem narečnem območju vas *Prežgánje* (na *Prežgánjem* ali na *Prežgánju*), ki ima enake historične zapise kot *Pržanj*: FK 1826 *Preschgain* (k. o. Volavljje), 1780 *Presganje*, 1689 *Presgain*. Freyer jo je v svojem Imeniku zapisal nem. *Preschgain*, slov. *Preshgánje*, župnija *Preschgain* (1846: 88).

Iz navedenega historičnega in primerjalnega gradiva je jasno, da je imenska oblika *Pržanj* nastala v gorenjskem narečnem razvoju iz starejše oblike **Prežganje*. Zaradi oslabiljenega izgovora zapornika *g* je ta sčasoma lahko celo izginil, npr. na Koroškem *žganci* 'žganci' > *žanki* (Ramovš 1924: 248). Zaporniški *g* se je začel izgovarjati oslabiljeno na večjem delu koroškega in primorskega območja ter delu severovzhodnega gorenjskega narečja. V preteklosti je bil obseg ozemlja z oslabiljenim zapornikom precej večji, o čemer pričajo historični zapisi, npr. leta 1130 *Roas* za Rogatec, pozneje *Rohats*, *Rohas* itd., zapisi *Saloch* za Zalog pri Ljubljani in Novem mestu v 14. stol. itd. (Greenberg 2001: 34). Ponekod je *g* postal priporniški, ponekod je celo izpadel, npr. na Kneži na Koroškem: *putane* 'potegne', *uh* 'gluh', ali na Obirskem, kjer *g* izpade med vokaloma: *čawe* 'čigavi', v Tacnu pri Ljubljani *žyave*. Popoln izpad *g*-ja zasledimo tudi v vzhodnih rezijanskih in terskih govorih. Marko Snoj je Marcu Greenbergu sporočil, da so v Tacnu še okrog 1970 izgovarjali priporniški *g*, kar je danes skoraj v celoti izginilo (Greenberg 2001: 34, op. 12). Ta podatek kaže, da so na območju gorenjskega narečja severozahodno od Ljubljane v začetku 19. stol. *g* izgovarjali priporniško, kar je zlahka vodilo tudi k njegovemu izginotju.

Toponim **Prežganje* je nastal kot predmet glagolskega dejanja iz glagola *prežgati*, ki verjetno niti ni povezan s požiganjem kot načinom krčenja zemlje, pač pa z žganjem železove rude, saj so arheologi na Pržanju prav v najnovejšem času odkrili starslovensko naselje z intenzivno predelavo železa iz 7. do 9. stoletja.

Zemljevid Pržanja iz prve polovice 19. stoletja
Vir: Franciscejski kataster (katastrska občina Dravlje), 1826

Literatura

- BEZLAJ, France: *Slovenska vodna imena I–II*. Ljubljana: SAZU, 1956–1961.
- BEZLAJ, France: *Etimološki slovar slovenskega jezika: Tretja knjiga P–S*. Dopolnila in uredila Marko Snoj in Metka Furlan. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.
- ČOP, Dušan: *Imenoslovje zgornjesavskih dolin*. Ljubljana: [D. Čop], 1983 (neobjavljena doktorska disertacija).
- GREENBERG, Marc: *Расцвет и падение лениции взрывных в словенском языке*. Moskva: *Вопросы языкознания* 1, 2001: 31–42.
- RAMOVŠ, Fran: *Historična gramatika slovenskega jezika II: Konzonantizem*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1924.
- SNOJ, Marko: O etimologiji osebnih in zemljepisnih imen na Slovenskem. *Jezikoslovni zapiski: Slovensko imenoslovje* 8/2, 2002: 37–40.
- SNOJ, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan in Založba ZRC, 2009.

Viri

- Franciscejski kataster, 1826; <http://www.arhiv.gov.si/>.
- FREYER, Henrik: *Alphabetisches Verzeichniss aller Ortschafts- und Schlösser-Namen des Herzogthums Krain*. Ljubljana: J. Blasnik, 1846.
- HAUPT-AUSWEISS: *Haupt-Ausweiss über die Eintheilung des Laibacher Gouvernementsgebiete in Provinzen, Kreisen, Sektionen, Bezirke-Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser- und Seeleangahl im Jahre 1817*. Ljubljana: Eger, 1817.
- HROVATIN, Ivan M., elektronska pošta, 31. 1. 2008.
- LAVTIŽAR, Jožef: *Zgodovina župnij in zvonovi v dekaniji Radolica*. Ljubljana: Založil pisatelj, 1897.
- METELKOVO GRADIVO: sezname krajevnih imen na Gorenjskem, Dolenjskem in v Beljaškem okrožju v nemščini in slovenščini, pripravljeni za Metelka leta 1823, rokop. zbirka NUK, MS 416.
- ŠMITEK, Zmagor, ustni vir, avgust 2011.

RAZPIS ZA PODELITEV MURKOVE NAGRADE, MURKOVEGA PRIZNANJA IN MURKOVE LISTINE ZA DOSEŽKE V ETNOLOGIJI NA SLOVENSKEM ZA LETO 2012 | 13

Na podlagi Pravilnika o podeljevanju Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine (objavljenega v Glasniku Slovenskega etnološkega društva 48 (1,2) 2008 in na spletnih straneh Slovenskega etnološkega društva), Slovensko etnološko društvo objavlja razpis za podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine.

Pri predlogih se upoštevajo 3., 5. in 11. člen Pravilnika o podeljevanju Murkove nagrade, Murkovega priznanja ter Murkove listine, in sicer:

za podelitev Murkove nagrade:

- izjemni etnološki raziskovalni dosežki posameznikov, skupin ali ustanov
- etnološki znanstveni ali strokovni dosežki, zaokroženi v življenjskem delu posameznikov

za podelitev Murkovega priznanja:

- znanstveni ali strokovni dosežki v etnološki vedi v zadnjem letu za podelitev Murkove listine:
- kontinuirane dejavnosti, ljubiteljska prizadevanja ali dosežki drugih ved, ki bogatijo, ohranjajo in popularizirajo etnološko vedo

Skladno z 8. členom Pravilnika lahko kandidatke in kandidate za nagrado, priznanje in listino predlagajo članice in člani Slovenskega etnološkega društva, družbene organizacije, ustanove in posamezniki iz Republike Slovenije in tujine, lahko pa tudi Komisija za podeljevanje Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine oziroma njeni člani.

Podpisane predloge s podatki o kandidatkah in kandidatih z vsebinsko utemeljitvijo pošljite

do 5. septembra 2013, do 12. ure (velja le žig pošte) na naslov:

Slovensko etnološko društvo

Komisija za Murkova priznanja, Metelkova 2, 1000 Ljubljana

Prijave na razpis za Murkovo nagrado, Murkovo priznanje in Murkovo listino nam s podatki o predlagatelju posredujte tako v tiskani obliki kot na zgoščenki.

Komisija bo podelila eno nagrado, eno ali več listin in eno priznanje.

Murkova nagrada, priznanja in listina bodo podeljeni na svečanosti v mesecu novembru 2013.

KNJIŽNICA GLASNIKA SED 2014 Razpis za izbor besedil

Uredniški odbor Knjižnice Glasnika Slovenskega etnološkega društva po sklepu zbora članov SED, ki je bil 12. 3. 2013, objavlja razpis za izbor besedila, ki bo leta 2014 v knjižni obliki objavljen v zbirki Knjižnice.

Avtorji naj besedila v elektronski obliki in na papirju pošljejo na naslov sedeža društva (Slovensko etnološko društvo, Uredniški odbor KGSED, Metelkova 2, 1000 Ljubljana, e-naslov: info@sed-drustvo.si in hrozman@gmail.com)

najpozneje do 30. novembra 2013.

Uredniški odbor bo med besedili, ki bodo pravočasno prispela na razpis, izbral tisto, ki bo ustrezalo kriterijem kakovosti (pri čemer bodo imela znanstvena prednost pred strokovnimi), inovativnosti v stroki in splošne primernosti za objavo.

O poteku in realizaciji objave bodo odločala tudi razpoložljiva finančna sredstva Slovenskega etnološkega društva.

Prijavitelji naj besedilu priložijo tudi svoje osebne podatke.

INTERPRETACIJA KULTURNE DEDIŠČINE

Posvet SED

18. oktober 2013, Ljubljana, Slovenski etnografski muzej

Ob izjemnem zanimanju za dediščino v zadnjih desetletjih je namen tokratnega posveta o etnoloških in antropoloških interpretacijah dediščine osvetliti in poglobiti konkretna vprašanja, ki se nam v vsakdanji strokovni praksi postavljajo o razmerjih med znanstvenimi, strokovnimi in laičnimi (npr. ljubiteljskimi) pogledi na dediščino, na njene rabe in načine varovanja. Etnologi, antropologi in drugi strokovnjaki namreč že dolgo nismo edini, ki bi si jo lahko prilastili kot topiko svojega premišljanja, saj je dediščina splošna dobrina, do katere ima pravico vsak.

V znanstvenem in strokovnem pogledu se interpretacije dediščine spreminjajo s časom in teoretskimi izhodišči, različne so glede na vrste dediščine, strokovno poslanstvo in doktrine ustanov, ki se z njo ukvarjajo ali zanjo skrbijo. Ne razlikujejo se le po usposobljenosti in moči njenih interpretov, temveč tudi glede na ciljno občinstvo in medije posredovanja. Kaj sploh kdo razume kot dediščino, kako in s kakšnimi nameni, cilji jo interpretira, so izhodiščna vprašanja, ki jih želimo podrobneje osvetliti.

Na posvetu bomo spregovorili o naslednjih vidikih, povezanih z interpretacijo dediščine, ali o njih polemizirali:

- Kako se interpretacije dediščine prilagajajo spremembam teoretičnih izhodišč etnologije in (kulture) antropologije, kako hitro praksa sledi teoretičnim obravnavam?
- Se etnološke/antropološke interpretacije razlikujejo glede na vrsto dediščine (nepremična, predmetna, nesnovna in druge vrste dediščine, pisno, fotografsko in filmsko gradivo kot dediščina) in ustanove, ki se z njo ukvarjajo ali zanjo skrbijo (Zavodi za varstvo naravne in kulturne dediščine, muzeji, inštituti, arhivi)?
- Izobraževanje: Kakšno znanje o dediščini posreduje slovenski izobraževalni sistem (dediščina v učnih in študijskih programih, obšolske in obštudijske dejavnosti)? Kje etnologi in antropologi dopolnjujemo znanje o dediščini v praksi (v matičnih ustanovah, na dodatnih izobraževanjih doma in v tujini)?
- Načini posredovanja strokovnega znanja o dediščini in njenih interpretacij (članki in monografije, referati in predstavitve, razstave in vodstva po njih, tematske poti, delavnice, filmi, multimedijski projekti, tržni dediščinski projekti, ...)?
- Kdo so poleg strokovnjakov še interpreti dediščine (ustvarjalci, poustvarjalci, popularizatorji, ljubitelji, mediji, kulturna politika, idr.)? Kje lahko pridobijo in dopopolnijo svoje znanje?

- Razmerja med različnimi interpretacijami dediščine (med strokovnimi in laičnimi interpretacijami): So ta razmerja vključujoča ali izključujoča? Kakšne učinke imajo v dobrih in manj ustreznih praksah?
- Status etnoloških in antropoloških interpretacij dediščine v interdisciplinarnih projektih, tj. v povezavi z drugimi vedami (muzeologijo, arhitekturo, zgodovino, jezikoslovjem, arheologijo, umetnostno zgodovino, muzikologijo, ...) in na t. i. aplikativnih področjih (npr. v turizmu, gospodarstvu, šolstvu, itn.)? Kakšno moč in vlogo ima strokovna interpretacija pri trženju dediščine?
- Modeli prilagajanja etnološke in antropološke interpretacije ciljnim skupinam, npr. najširši javnosti, strokovni javnosti, ljubiteljem, pedagoškim delavcem; otrokom, dijakom, študentom, odraslim, starostnikom; gibalno oviranim ali senzorično depri- vilegiranim osebam, brezdomcem, brezposelnim, ...; na lokalni, nacionalni in mednarodni ravni.
- Neizrabljene možnosti posredovanja spoznanj o dediščini: Kje vse zasledimo etnološko in antropološko interpretacijo dediščine in kje bi jo lahko še uvedli? Kdo jo izvaja in kako je zanjo usposobljen? Kje so še možnosti za stroko in kako lahko stroka poskrbi za platformo za ljubiteljske interprete?

Prispevki referentov bodo po posvetu predvidoma objavljeni v posebni publikaciji SED. V naslednji fazi SED načrtuje delovno skupino za dediščino, ki bo strokovno pomagala vsem zainteresiranim (ljubitelji, zbiralci, ustvarjalci in poustvarjalci, mediji, lokalne, regionalne in državne ustanove, društva in druge interesne skupine ali posamezniki) in sčasoma članom društva omogočala projektno delo.

Programski odbor

Mag. Tatjana Dolžan Eržen, Gorenjski muzej

Dr. Helena Rožman, SED

Anja Serec Hodžar, predsednica SED

Dr. Ingrid Slavec Gradišnik, ISN ZRC SAZU

Nadja Valentinčič Furlan, SEM

NAVODILA ZA PISANJE, OBLIKOVANJE IN ODDAJO PRISPEVKOV

Glasnik SED je strokovno-znanstvena revija, ki objavlja izvirne znanstvene, strokovne in poljudne prispevke s področja etnologije, kulturne antropologije in sorodnih ved ter prispevke ljubiteljev etnološke vede. Uredništvo prosi vse avtorje, da pri pisanju, oblikovanju in oddaji svojih prispevkov upoštevajo naslednja navodila:

Besedila v elektronski obliki pošiljajte na naslov glavne urednice: tatjana.vojkovic@gmail.com, tipkopise s svojimi podatki pa na naslov Uredništva Glasnika SED, Slovensko etnološko društvo, Metelkova 2, 1000 Ljubljana.

Znanstveni in strokovni prispevki za rubriko Razglabljanja naj bodo dolgi od 30.000 do 45.000 znakov s presledki, poročila naj ne presegajo polovice avtorske pole, knjižna poročila in ocene razstav ali filmov pa ne treh strani. Prispevki naj bodo napisani z urejevalnikom besedil Word, z običajnim (enojnim) razmikom vrstic, v naboru znakov Times New Roman in v velikosti 12 pik.

Znanstveni in strokovni prispevki naj vsebujejo **izvleček** (od pet do deset vrstic) in **povzetek** vsebine (cca pol strani) ter **ključne besede**. Na koncu prispevka pripišite svoje podatke (ime, priimek, izobrazba, strokovni oz. znanstveni naziv oz. poklic, službeni ali domači ter e-naslov).

Prispevki v rubriki Razglabljanja so razvrščeni po veljavni Tipologiji dokumentov / del za vodenje bibliografij v sistemu COBISS, objavljeni na spletni strani, (<http://home.izum.si/COBISS/bibliografije/Tipologija-21.11.2002.pdf>); tipologija se določi na podlagi predlogov avtorja, recenzenta in uredništva. Vse prispevke anonimno recenzirajo uredniški odbor in zunanji recenzenti; recenzije se hranijo v arhivu SED.

Fotografij, skic in risb v elektronski obliki – skeniranih v formatu JPG v ločljivosti vsaj 300 dpi – ne vstavite med besedilo, temveč jih pošljite ločeno; vsako od naštetih prilog opremite z naslednjimi podatki: naslov, avtor, kraj in datum nastanka oz. s podatki o njenem lastništvu. Za objavo kakršnegakoli gradiva iz drugih knjig in revij priložite pisno dovoljenje založnika.

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. Prispevki so načeloma objavljeni v slovenskem jeziku. Za lektoriranje in prevode povzetkov in izvlečkov v angleški jezik poskrbi uredništvo.

NAVODILO ZA PISANJE SEZNAMA VIROV IN LITERATURE:

Na koncu prispevka v poglavju Viri in literatura po abecednem vrstnem redu napišite vse uporabljene vire in literaturo.

Samostojne publikacije:

PRIIMEK, Ime: *Naslov*. Kraj izida: Založba, leto izida (Naslov zbirke; št.), strani.

Primer: HALBRAINER, Heimo: *Po sledih protestantov, Judov, Romov in Slovencev v Radgoni in okolici*. Potrna: Kulturno društvo člen 7 za

avstrijsko Štajersko, 2003 (Znanstvena zbirka Pavlove hiše; knjiga 2b), 94–95.

Periodične publikacije:

PRIIMEK, Ime: *Naslov*. Ime publikacije št., leto izida, strani.

Primer: BAJDA, Polona: *Rasna neenakost v Južni Afriki: Odnosi med belci in črnci na slovenski farmi v Namibiji*. *Glasnik SED* 44/1, 2004, 40–46.

Zborniki:

PRIIMEK, Ime: *Naslov*. V: Ime Priimek (ur.), *Naslov*. Kraj izida: Založba, leto izida (Zbirka; št.), strani.

Primer: PIKO-RUSTIA, Martina: *Uvodne misli*. V: Katalin Munda Hirnök in Polona Sketelj (ur.), *Odstrta dediščina: Etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2003 (Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva; 35), 69–73.

Več avtorjev ločite z vejicami, dva povežite s slovenskim in, pri več kot treh pa seznam končajte z idr. Tuje kraje izdaj, kadar je to mogoče, poslovenite, npr.: Wien – Dunaj, Klagenfurt – Celovec ipd.

Filmografija:

NASLOV. Producent, leto izdelave. Kraj(i) snemanja, leto snemanja. Scenarij; strokovno vodstvo; snemalec; montaža; glasba; komentar; režija. Format, trajanje, tip enote.

Primer: LETO ORAČEV. Avdiovizualni laboratorij ZRC SAZU, 2006. Veliki in Mali Okič, Gruškovje, Videm pri Ptuj, Ljubljana in razni drugi kraji, 2005. Scenarij in strokovno vodstvo: Naško Križnar, Beno Vido- vič; snemalci: Naško Križnar, Miha Peče, Marijan Vidovič, Sašo Kuharič, Drago Kokolj; asistent: Sašo Kuharič; montaža: Miha Peče; režija: Naško Križnar. Mini DVD, 38 min., etnografski film.

Arhivski viri:

Ime in signatura arhivskega fonda, Ime arhiva, arhivska enota, ime in/ali signatura ali paginacija dokumenta. Posamezne enote citata naj bodo ločene z vejicami.

Primer: AS 730 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Gospostvo Dol, fasc. 43, pg. 1332.

Elektronski viri:

Naslov spletne strani, datum.

Primer: <http://www.sed-drustvo.si>, 7. 12. 2004.

Uredništvo ima pravico, da prispevkov, ki ne ustrezajo uredniškemu programu in navodilom, ne objavi.

105	Ljubo Lah	Milena Hazler-Papič: Obravnava institucionalno varovane kulturne dediščine v prostorskem planskem procesu Milena Hazler-Papič: Institutionally Protected Cultural Heritage in the Spatial Planning Process
106	Jerneja Ferlež	Zdenka Semlič Rajh, Žiga Oman in Lučka Mlinarič: Maribor - mesto, hiše, ljudje: Stavbna zgodovina starega mestnega jedra med sredino 18. stoletja in letom 1941 Maribor - The City, Its Houses, and Its People: Architectural History of Its Historic Center between the Mid-18 th Century and 1941
108	Helena Rožman	Alenka Černelič Krošelj in Tita Porenta (ur.): Josipina Hočevar – Radovljčanka v Krškem: Zbornik prispevkov in predstavitev Josipininega leta (7. oktober 2010–7. oktober 2011) Alenka Černelič Krošelj and Tita Porenta (eds.): Josipina Hočevar, a Native of Radovljica, in Krško: A Miscellany of Papers and Presentations during the Josipina Hočevar Year (October 7, 2010 – October 7, 2011)
110	Zmago Šmitek	Boris Čok: V siju mesečine: Ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice Boris Čok: In the Glow of Moonlight: Oral Tradition of Lokva, Prelože, and the Surrounding Area
111	Marko Terseglav	Barbara Ivančič Kutin: Živa pripoved v zapisu: Kontekst, tekstura in prekodiranje pripovedi Tine Kravanja iz Bavščice Barbara Ivančič Kutin: Living Narrative Set on Paper: Context, Texture, and Transcoding of the Narratives Recounted by Tina Kravanja from Bavščica
112	Marko Terseglav	Katalin Hirnok Munda in Helena Rožman: Živeti z dediščino: Zbornik referatov mednarodne konference Katalin Hirnok Munda and Helena Rožman: Living with Heritage: Proceedings of the International Conference
113	Nina Vodopivec	Tita Porenta: »Če se bom odločil graditi, potem bom gradil najmodernejše«: Priložnosti in pasti slovenskega trgovca in podjetnika Petra Kozine (1876-1930), ustanovitelja tovarne čevljev Peko v Trziču Tita Porenta: "Should I Decide to Build a Factory I Shall Build a State-of-the-Art One!" Business Opportunities and Venture Pitfalls of Slovene Merchant and Entrepreneur Peter Kozina (1876–1930), the Founder of the Peko Shoe Factory in Tržič
115	Tita Porenta	Bojan Knific: Tržiška dekleta daleč slove: Prežitki oblačenja in z oblačenjem povezanih dejavnosti Tržičanov in okoličanov iz obdobja pred sredino 20. stoletja Bojan Knific: The Maidens of Tržič Are Famed Far and Wide: Survivals from the Period Prior to the Mid-20 th Century of the Clothing Culture and Dress-Related Activities in Tržič and Its Vicinity
117	Katja Hrobat Virloget	Jasna Fakin Bajec: Procesi ustvarjanja kulturne dediščine: Kraševci med tradicijo in izzivi sodobne družbe The Process of Creating Cultural Heritage: People of the Karst between Tradition and the Challenges of Modern Society
119	Iztok Ilich	Starinarna: Spretna kuharica Antiquaria: The Skillful Cook
120	Iztok Ilich	Novi tiski na kratko Briefly on New Releases
		Muzeološke strani
122	Inga Miklavčič-Brezigar	Ob šestdesetletnici Goriškega muzeja 60 th Anniversary of the Museum of Nova Gorica
		Razstave
124	Živa Deu	Peter Fister, slike in risbe – življenjski opus The Paintings and Drawings of Peter Fister: His Life's Opus
126	Tatjana Dolžan Eržen	Spominjamo se »lubenskih čpinarjev«: Ljubenski lončarji in njihovi izdelki Remembering the <i>Lubenski Čpinarji</i> : The Potters of Ljubensko and Their Products
127	Ida Gnilšak	Zakladi Gorenjske: Iz zbirke gorenjskih muzejev The Treasures of Gorenjska: From the Collections of the Museums of Gorenjska
128	Sandra Jazbec	Razstava Stojana Kerblerja: Življenje, tako kot je Life as It Is: The Exhibit of Stojan Kerbler

130	Sandra Jazbec	Razstava Franja Bahovca: Prizori iz preteklosti Scenes from the Past: The Exhibit of Franjo Bahovec
132	Mateja Kos	EkoRešitve 2, oblikovanje vsakdana: Iz zbirke oblikovanja Farnesina (Collezione Farnesina Design) EcoSolutions 2, Designing the Everyday: The Farnesina Design Collection (Collezione Farnesina Design)
133	Franč Kuzmič	Judovski vojaki Avstro-Ogrske na soški fronti Austro-Hungarian Jewish Soldiers on the Isonzo Front
135	Lea Kužnik	Interaktivni vodnik Moj muzej: Drugačen vodnik po stalnih razstavah Medobčinskega muzeja Kamnik <i>My Museum</i> Interactive Guide: A Different Guide through the Permanent Collections of the Intermunicipal Museum of Kamnik
136	Tita Porenta	»Lepšega pač ni na svetu, kot je naš čevljarški stan ...« : Žirovsko čevljarstvo skozi čas "Surely There Is Nothing Better in the World Than the Shoemaker's Trade": The Shoemaking Tradition of Žiri through Time
139	Vladimir Šlibar	Alma M. Karlin Poti: Nova stalna razstava v Pokrajinskem muzeju Celje The Journeys of Alma M. Karlin: A New Permanent Exhibit at the Celje Regional Museum
140	Maja Zupančič	Vitez, dama in zmaj: Dediščina srednjeveških bojevnikov The Knight, the Lady, and the Dragon: The Heritage of Medieval Warriors
		Konservatorske strani Conservation Pages
142	Alenka Černelič Krošelj	Zaključek projekta »Celostna prenova gradu Rajhenburg« Completion of the <i>Integrated Renovation of the Rajhenburg Castle</i> Project
144	Bernarda Jesenko Filipič	Freske na profanih objektih v osrednjem delu Poljanske doline Frescoes on Secular Buildings in the Central Part of Poljanska Dolina
		Etnografski film Ethnographic Film
148	Naško Križnar	Dnevi etnografskega filma 2013 Days of Ethnographic Film 2013
149	Miha Novak, Miha Poredoš	Pozor – teren na cesti! Caution – Fieldwork on the Road!
		Slovenci zunaj meja Rep. Slovenije Slovenes Living Beyond the Borders of the Rep. of Slovenia
151	Elisabeth Arlt	Judovska dediščina v Gradcu in Mariboru Jewish Heritage in Graz, Austria and Maribor
153	Martina Piko-Rustia	Z idealizmom nad plesen: Skrb za materialno kulturno dediščino na Koroškem Employing Idealism against the Mold: Caring for Material Cultural Heritage in Carinthia, Austria
156	Sandro Quaglia	Plocava hiša na Solbici v Reziji Plocava House in Stolvizza, Resia
		Poročila Reports
158	Branko Šuštar, Marjetka Balkovec Debevec	Zgodbe šolskih zvezkov v Slovenskem šolskem muzeju: O razstavi in simpoziju Stories of School Notebooks at the Slovenian School Museum: The Exhibit and the Conference
160	Ana Beno	Srečanje kulturne dediščine Slovenije: Preučevanje nesnovne dediščine na primeru pustnih šeg Cultural Heritage Meeting: The Example of Carnival Customs
161	Dragica Čeč	36. Zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije – Zgodovina otroštva 36 th Convention of the Historical Association of Slovenia – The History of Childhood
162	Anja Jerin	Nesnovna kulturna dediščina Slovenije: Aktivnosti Koordinatorja varstva žive kulturne dediščine leta 2012 Intangible Heritage of Slovenia: Activities of the Coordinator for the Safeguarding of Living Heritage in 2012
165	Polona Kavčič	Cerkljansko rokodelsko društvo Driklc je potegnilo voz naprej! The <i>Driklc</i> Handicraft Society Pulled the Wagon Forward!

167	Miha Markelj	Svetovna turistična borza (WTM London) 2012 in kulturna dediščina World Travel Market (WTM London) 2012 and Cultural Heritage
169	Katarina Sekirnik	Prvo lesostrugarsko srečanje na Slovenskem: Visoko pri Poljanah nad Škofjo Loko The First Slovene Woodturning Convention in Visoko by Poljane nad Škofjo Loko
170	Špela Spanžel	40-letnica Konvencije o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine – Pomen konvencije danes 40 th Anniversary of the Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, and What It Means Today
		Projekti Projects
172	Milena Antonić	Spoznaj, varuj, ohrani Discover, Protect, and Preserve
174	Eda Benčič Mohar	Projekt Revitas The Revitas Project
176	Marko Kumer	Žive legende Living Legends
178	Ljubo Lah	Dežela kozolcev: Novi muzej na prostem v Šentrupertu The Land of Hayracks: A New Skansen in Šentrupert
181	Miha Novak, Anka Kolenc	Vranov let v svobodo: Mednarodni dan prijateljstva v zavezništvu na Geossu <i>A Crow's Flight to Freedom: International Friendship Day in Alliance at GEOSS</i>
		Etnologija je povsod Ethnology is Everywhere
183	Simona Moličnik	Slovenska zemlja v pesmi in besedi Slovene Soil in Song and Words
184	Matej Ocvirk	Zgornjesavinjska kulturna in naravna dediščina na poštah znamkah Cultural and Natural Heritage of Zgornjesavinjska Dolina on Postage Stamps
187	Valentin Skubic	Stara furmanska gostilna Pri Kamenčanu v Višnji Gori The Old Draymen Inn <i>Pri Kamenčanu</i> in Višnja Gora
		Društvene strani Society pages
189	Tita Porenta	Poročilo o delu SED: Druga polovica leta 2012 in januar-februar 2013 Slovene Ethnological Society Work Report: The Second Half of 2012 and January – February 2013
192	Jelka Pšajd	8. muzejsko-etnološka delavnica SED 8 th Ethnological and Museum Workshop of the Slovene Ethnological Society
193	Barbara Sosič	Fanči Šarf, Murkova nagradjenka za leto 2012 Fanči Šarf, Recipient of the 2012 Murko Award
194	Zora Slivnik Pavlin, Branka Berce Bratko	»Škoromatenje« v Hrušici pri Ilirski Bistrici <i>Škoromatenje</i> in Hrušica by Ilirska Bistrica
196		Volilni zbor članov SED Electoral Assembly of the Slovene Ethnological Society Members
198	Anja Serec Hodžar	Program dela SED 2013-2015 Slovene Ethnological Society Program for 2013 - 2015
199		Predstavitve predsednice SED Meet the New President of the Slovene Ethnological Society
200		Predstavitve podpredsednice SED Meet the New Vice-President of the Slovene Ethnological Society
200	Borut Telban	»Divji spomin« in Bronislaw Malinowski »Wild Memory« and Bronislaw Malinowski
202	Helena Rožman, Alenka Černelič Krošelj	Strokovna ekskurzija v Kostanjevico na Krki in Krško Excursion to Kostanjevica na Krki and to Krško

204	Marko Smole, Ana Beno, Tadej Pungartnik	Strokovna ekskurzija po Krasu in etnološki večer s prejemnicami Murkovih priznanj 2012 Excursion through the Karst and an Ethnological Evening with the Recipients of the 2012 Murko Special Recognition Award
205	Milan Vogel	Iztok Ilich, Schwentnerjev nagrajenec 2012 Iztok Ilich, Recipient of the 2012 Schwentner Award
		Odmevi Echoes
206	Silvo Torkar	Odstiranje slovenskih krajevnih imen: Ovsiša in Pržanj Slovene Place Names: Ovsiša and Pržanj
		Razpisi, vabila, obvestila Tenders, Invitations, Notices
208		Razpis za podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine za dosežke v etnologiji na Slovenskem za leto 2012/ 13 Tender for the Bestowing of the Murko Award, the Murko Special Recognition Award, and the Murko Certificate for Special Achievements in Ethnology in Slovenia for 2012/2013
208		Knjižnica Glasnika SED 2014 The Bulletin of the Slovene Ethnological Society Book Series in 2014
209		Interpretacija kulturne dediščine: Posvet SED Interpretation of Cultural Heritage: Conference of the Slovene Ethnological Society
210		Navodila za avtorje Instructions for Authors